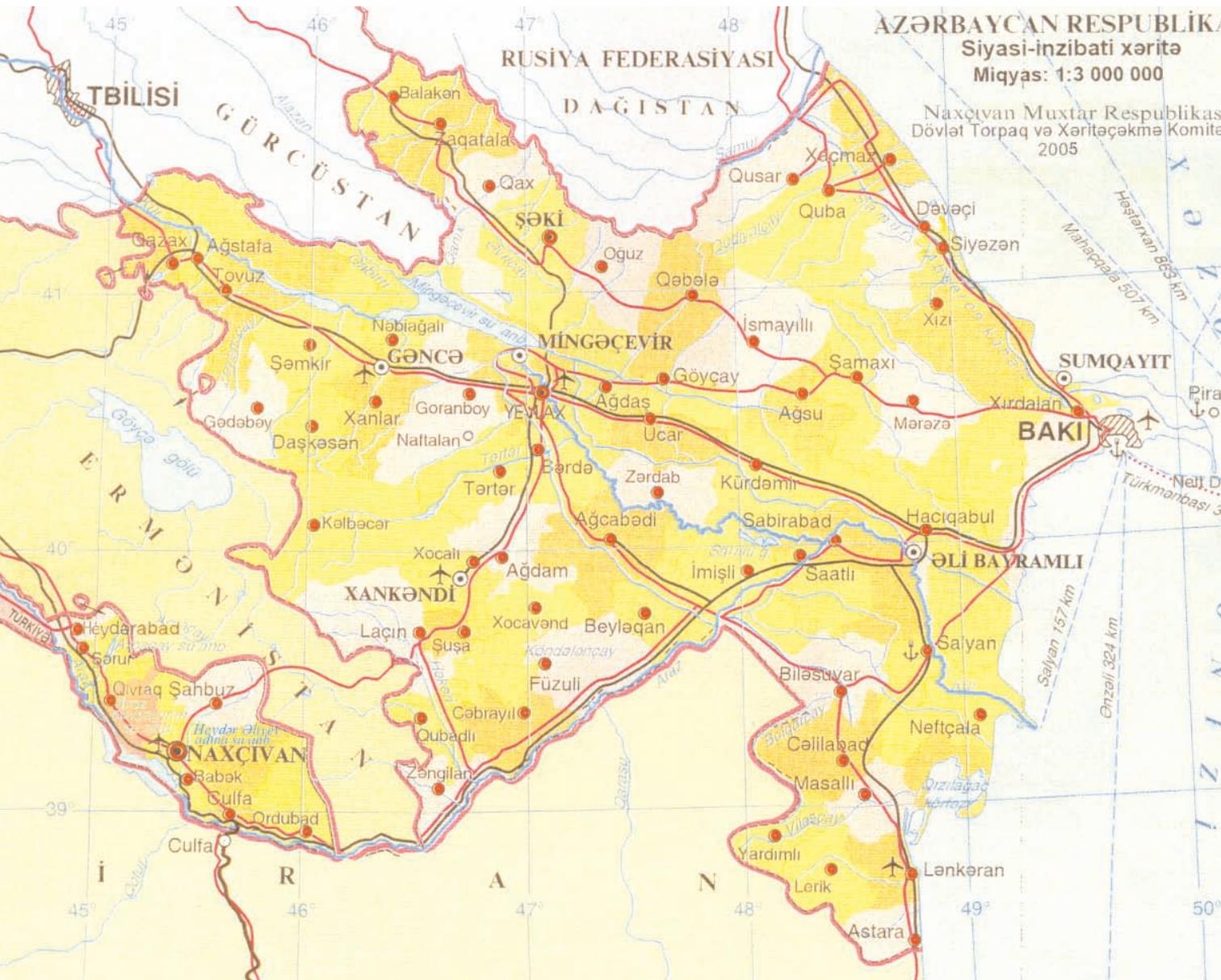

NE

AZƏRBAYCAN

RESPUBLİKASI

*Azərbaycan xalqının ümummilli lideri,
görkəmli dövlət xadimi
Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
əziz xatirəsinə ithaf olunur*

Azərbaycanın qədim və zəngin marixə, mədəniyyəmə və çoxəsrlük dövləmçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvan diyarı mürəkkəb və çəmin inkişaf yolu keçmişdir. Orma əsrlərdə Şərqi iri elm, mədəniyyəmə, micarəm və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrəm qazanmış Naxçıvan dünya sivilizasiyasına dəyərlü möhfələr vermişdir.

Naxçıvanlıların öz fədakarlığı, işgüzarlığı hesabına Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir, Naxçıvanda quruculuq prosesləri gedir.

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

NAXÇIVAN ENSİKLOPEDIYASI

2 CİLDDƏ

CİLD 2

Naxçıvan 2005

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
“Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin
keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 9 fevral tarixli sərəncamı
ilə təsdiq edilmiş tədbirlər planına əsasən çap olunur*

BURAXILIŞA MƏSUL

Vasif TALİBOV

*Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin sədri*

REDAKSIYA HEYƏTİ

Budaq BUDAQOV	Cəmil QULİYEV
Teymur BÜNYADOV	Yaqub MAHMUDOV
Cəlal ƏLİYEV	Ramiz MEHDİYEV
Vəli ƏLİYEV	Məhərrəm MƏMMƏDYAROV
Akif ƏLİZADƏ	Asəf NADİROV
İsmayıl HACIYEV	Bəkir NƏBİYEV
Vahid HACIYEV	Musa RÜSTƏMOV
İsa HƏBİBBƏYLİ	Vasif TALİBOV
Mahmud KƏRİMOV	Tofiq BABAYEV

Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş
ikinci nəşr

REDAKSIYADAN

Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm hadisə olan Naxçıvan Ensiklopediyası xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında" 1999-cu il 12 fevral tarixli sərəncamına əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti nəzdində yaradılmış Naxçıvan ensiklopediyası qurumu tərəfindən hazırlanmış və 2002-ci ildə nəşr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 2004-cü il 9 fevral tarixli sərəncamı ilə müəyyən edilmiş tədbirlər planına uyğun olaraq Naxçıvan Ensiklopediyasının təkrar nəşr edilməsi qərara alınmışdır. Buna müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun rəhbərliyi ilə Naxçıvan Ensiklopediyasının təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşri hazırlanmışdır. Əlavə olaraq cildə 200-ə yaxın yeni məqalə daxil edilmişdir. Son illər Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə dəyişikliklərin edilməsi, bir sıra ərazi vahidlərinin adlarının dəyişdirilməsi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahəsində baş vermiş yeniliklər bu nəşrdə öz əksini tapmışdır. Naxçıvan Ensiklopediyasının ikinci nəşri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsində yaradılmış işçi qrupu tərəfindən hazırlanmışdır.

Naxçıvan Ensiklopediyası muxtar respublikanın təbiətindən, tarixindən, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatından sistemli şəkildə bəhs edən elmi nəşrdir. Burada muxtar respublikaya həsr olunmuş kompleks məqalədən əlavə, diyarın bütün inzibati rayonları, fiziki-coğrafi obyektləri, şəhər və kəndləri, geoloji quruluşu, yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri haqqında məqalələr verilmişdir.

Tarixə dair məqalələrdə ən qədim dövrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki arxeoloji mədəniyyətlərdən, qədim və orta əsr dövrlərindən, tarixi vilayətlərdən, mühüm tələyüklü hadisələrdən, müharibələrdən və onları başa çatdıran müqavilələrdən ensiklopedik prinsiplərə uyğun bəhs edilir. Əzəli Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan diyarının qədimdən müasir dövrümüzədək ancaq elmə əsaslanan tarixi verilmişdir.

Muxtar respublikanın iqtisadi-coğrafi rayonları, mühüm sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri haqqındakı məqalələr diyarın iqtisadiyyatının bugünkü vəziyyəti, inkişaf potensialı və perspektivləri haqqında tam və aydın təsəvvür yaradır.

Ensiklopediyada Naxçıvanın elm, təhsil, mədəniyyət, memarlıq, ədəbiyyat və incəsənətinin inkişafına həsr olunmuş məqalələr onun ən qədim dövrlərindən bu günə qədər keçdiyi çətin və şərəfli inkişaf yolunu göstərməklə yanaşı, bu diyarın nəinki Azərbaycan, həm də bütün Yaxın Şərqi sivilizasiyasının beşiklərindən biri olduğunu təsdiq edir.

Naxçıvan Ensiklopediyasında bu qədim diyarın tarix boyu xalqımıza, Vətənimizə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərin - dövlət xadimlərinin, ictimai və siyasi xadimlərin, sərkərdələrin, xalq, hərbi və əmək qəhrəmanlarının, alim və mütəfəkkirlərin, şair, yazıçı, memar, rəssam, musiqiçi, aktyor və digər sənət adamlarının həyat və fəaliyyətindən, yaradıcılığından bəhs edən çoxsaylı tərcümeyi-hal məqalələri verilmişdir.

Naxçıvan Ensiklopediyası üçün materialların hazırlanmasında ölkəmizin, o cümlədən Naxçıvanın görkəmli alim və mütəxəssisləri, dövlət və ictimai təşkilatları yaxından iştirak etmişlər. Nəşrdəki faktlar, rəqəmlər və cədvəllər son illərin statistik məlumatlarına əsaslanmışdır.

Ensiklopediyada 3 minə yaxın məqalə dərc edilmiş, 515 portret, 908 rəngli şəkil, 92 ağ-qara şəkil, 21 rəngli xəritə, 2 xəritə-sxem və 1 ağ-qara mətdaxili xəritə, şərti işarələr və ixtisarlardan istifadə edilmişdir.

Ensiklopediyada məqalələr əlifba sırası ilə düzülüb və qara şriftlə yazılmışdır. Əgər qara şriftlə verilmiş məqalənin adından sonra seyrək yazılmış başqa söz varsa, deməli, həmin söz məqalə adının sinonimidir.

Tərcümeyi-hal məqalələrində soyadı, adı və atasının adından sonra şəxsin doğulduğu və vəfat etdiyi tarix, habelə doğulduğu və dünyasını dəyişdiyi yer mötərizədə yazılmışdır. Şəxsin doğulduğu və ya vəfat etdiyi il məlum olmayanda bu, sual işarəsi ilə göstərilir.

Ensiklopediyada lazımi məlumatı asan tapmaq üçün müraciət qaydasından istifadə edilir. Müraciət məqaləsinin adı kursivlə yığılır və ya "bax..." yazılır. Mətdə kursivlə verilmiş və ya önündə "bax" yazılan söz ayrıca məqalə kimi verilir. Qənaət məqsədilə ixtisarlardan istifadə olunur.

Redaksiya kitabın hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş alim və mütəxəssislərə təşəkkürünü bildirir.

M

MAHMUDBƏYOV Şamil Fərəməz oğlu (5.12.1924, Naxçıvan ş. – 18. 6. 1997, Bakı) – kinorejissor. Azərb. Respublikası əməkdar incəsənət xadimi (1976). Azərb. Dövlət mükafatı laureatı (1969). Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İn-tunu bitirmişdir (1954, Moskva). “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında fəaliyyət göstərmişdir. İlk vaxtlar sənədli və qısametrajlı, sonralar isə tammetrajlı bədii filmlər çəkmişdir. “Romeo mənim qonşumdur” (1963), “Qaraca qız” (1965), “Torpaq. Dəniz. Od. Səma” (1967), “Şərikli çörək” (1969), “Həyat bizi sınayır” (1971), “Skripkanın sərgüzəşti” (1972), “Dərviş Parisi partladır” (1976; K. Rüstəmbəyovla birgə), “Bayquş gələndə” (1978), “Od içində” (1978) M.-un ən yaxşı bədii filmlərindəndir.

MAHMUDBƏYOVA Məryəm Fərəməz qızı (d. 2.1.1921, Naxçıvan ş.) – mikrobioloq-immunoloq. Tibb elmləri doktoru (1966). Azərb. Respublikasının əməkdar həkimi (1973). 1953 ildən Azərb. Elmi-Tədqiqat Virusologiya, Mikrobiologiya və Gigiyena İn-tunda işləmiş, 1976–79 illərdə Azərb. Elmi-Tədqiqat Qanköçürmə və Hematologiya İn-tunda immunhematologiya şöbəsinin müdiri olmuşdur. Tədqiqatları müasir təbabətin aktual məsələlərinin (bioloji aktivliyi yüksək olan makromolekulların, zülalların, nuklein turşusunun həll olunan antigen fraksiyalarının) öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. M.-nin antigen quruluşu aid tədqiqatlarından immun preparatların istehsal texnologiyası sahəsində, habelə xəstəliklərin profilaktika və diaqnostikasında geniş istifadə edilir.

MAHMUDKƏND – Şərrur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km ş.-də, Naxçıvan–Sədrək avtomobil yolunun sağ tərəfində, düzənlikdədir. Əh.

3950 nəfər (2005); üzümçülük, yemçilik, tərəvəzçilik, taxılçılıq, pəzizçilik (şəkər çuğunduru) və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, uşaq bağçası var.

MAHMUDOBA – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 km şm.-ş.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 794 nəfər (2005); əkinçilik, üzümçülük və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, uşaq bağçası, ambulatoriya var. Kəndin c.-q. qurtaracağında, quru çay vadisinin sağ sahilində *Kəhriz*, şm.-q.-ndə *Ordu yurdu*, şm.-ş.-ndə isə *Mahmudoba* və *Məz-rə* orta əsr yaşayış yerləri var.

MAHMUDOBA – Şahbuz r-nunda eyniadlı kəndin şm.-ş.-ndə 13–17 əsrlərə aid yaşayış yeri. Sah. 1400 m². Tikinti qalıqları və düzbucaqlı planlı ev qalıqları çətinliklə izlənilir. Kəşfiyyat qazıntıları (5x5 m ölçüdə) nəticəsində dərinliyi 1,5–2 m olan mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmiş, şirsiz və şirli saxsı məmulatı (qazan, səhəng, çırağ və s.), maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

MAHMUDOBA KÖRPÜSÜ – Şahbuz r-nu ərazisində, Şahbuz–Nursu avtomobil yolunun 4 km-liyində, Nursu çayı üzərində körpü. M. k.-nün istifadəyə verilməsi (1997) nəticəsində Nursu, Mahmudoba, Qarababa k.-lərinin r-n mərkəzi, həmçinin magistral avtomobil yolu ilə əlaqəsi təmin edilmişdir.

MAHMUDOBA NEKROPOLU – Şahbuz r-nundakı eyniadlı kəndin c.-nda Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidə. Yerüstü tədqiqatlar zamanı qəbiristandan gil qab parçaları (çəhrayı, bozumtul rəngli küpələr, təkayaqlı vaza tipli qab hissələri və s.) və digər maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Materi-

*Mahmudbəyova
Məryəm*

Mahmudov Eldar

alların təhlilindən qəbiristanın e. ə. 1-ci minilliyə aid olması ehtimal edilir.

MAHMUDOV Eldar Əhməd oğlu (d. 28.11.1956, Bakı) – hüquq-mühafizə orqanı işçisi, gen.-leytenant (2005). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunun (indiki İqtisad Un-ti) maliyyə-kredit (1978), Bakı Dövlət Un-tinin hüquq fakültəsini (1993) bitirmişdir. 1980-2004 illərdə daxili işlər orqanlarında xidmət etmiş, mütəxəkkil cinayətkarlıqla mübarizə, cinayət-axtarış strukturlarında çalışmışdır. 1993 ildə Respublika Daxili İşlər Nazirliyinin Narkotiklərlə Mübarizə İdarəsində şöbə rəisi vəzifəsinə təyin edilmiş, bir müddətdən sonra həmin idarənin rəis müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. 1993-2003 illərdə İqtisadi Cinayətkarlığa qarşı Mübarizə İdarəsinin və İqtisadi sahədə Əməliyyat-Əlaqələndirmə Bürosunun rəisi vəzifələrində işləmişdir. Mötəbər beynəlxalq qurumların işində, o cümlədən dünyanın bir çox ölkələrində terrorizmə, korrupsiyaya, insan alverinə, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə məsələlərinə həsr olunmuş konfrans və seminarlarda Azərb. Respublikasını təmsil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004 il 23 iyul tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik naziri təyin olunmuş və gen.-mayor hərbi rütbəsi, 2005 il 16 mart tarixli sərəncamı ilə gen.-leytenant ali hərbi rütbəsi verilmişdir. Əməliyyat xidməti fəaliyyətindəki uğurlu nəticələrinə və müsbət göstəricilərinə görə müxtəlif təltiflərə və mükafatlara layiq görülmüş, “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif olunmuşdur (2005).

MAHMUDOV Əhməd Əkbər oğlu (25.5.1928, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 8.5.1989, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (1968), prof. (1969), Azərb. Milli EA akad. (1983; m. üzvü 1972). Azərb. Dövlət Xalq Təsərrüfatı İn-tunun (indiki İqtisad Un-ti) uçot-statistika fakültəsini (1950) və Azərb. Milli EA İqtisadiyyat bölməsinin (indiki İqtisadiyyat İn-tu) aspiranturasını (1954) bitirmişdir. Azərb. Milli EA İqtisadiyyat İn-tunda baş elmi işçi (1956–58), direktor müavini (1958–64) və direktor (1964 ildən ömrünün sonunadək) olmuşdur. Azərb. Milli EA Tarix, İqtisadiyyat, Fəlsəfə və Hüquq bölməsi akademik-

katibinin müavini (1981–85) işləmişdir. Siyasi iqtisad, aqrar-sənaye komplekslərinin iqtisadiyyatı, ictimai istehsalın intensivləşdirilməsinin iqtisadi problemləri, Azərb.-da, o cümlədən Naxçıvan MR-də k. t.-nin intensivləşdirilməsinin mahiyyəti və nəzəri əsasları, intensivləşdirmənin səviyyəsini müəyyən edən metodika və göstəricilər sistemi, onun əsas yolları, mənbə və xüsusiyyətləri sahəsində tədqiqatlar aparmışdır. Bir neçə kitab və monoqrafiyanın, 150-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Bir sıra mötəbər elmi şuraların, elm və texnika üzrə Respublika Dövlət Mükafatları Komitəsinin üzvü, Azərb. Milli EA İqtisadiyyat İn-tunda İqtisad elmləri namizədi və doktoru alimlik dərəcəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış şuranın sədri (1976–88) olmuşdur. Elmi kadrlar hazırlanmasında xidməti var. Keçmiş SSRİ Xalq Təsərrüfatı Nəliyyətləri Sərgisinin gümüş medalına layiq görülmüşdür. II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordeni, digər orden və medallarla təltif edilmişdir.

Əsərləri: Dağlıq Şirvan rayonu kolxozlarının torpaq fondu və ondan istifadə edilməsi yolları, B., 1961; Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi (V. Səmədovla birgə), B., 1974; Экономические проблемы интенсификации земледелия в колхозах Азербайджанской ССР, Б., 1969.

Əd.: Ə h m ə d M a h m u d o v. Bibliografiya (tərtibçi Ç. N. Əhmədova), B., 1997.

MAHMUDOV Malik Rüstəm oğlu (5.11.1938, Ordubad ş. – 3.6.1991, Bakı) – ədəbiyyatşünas. Filologiya elmləri doktoru (1975), prof. (1977). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası şöbəsini bitirmişdir (1961). Bağdad Un-tində oxumuşdur (1963). Azərb. Milli EA Şərqşünaslıq İn-tunda elmi işçi (1963–72) olmuş, 1972 ildən ömrünün sonunadək BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsində dərs demişdir. Ərəbdilli Azərb. ədəbiyyatına, o cümlədən Xətib Təbrizi, İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat və b.-nin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatlar aparmışdır. “Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı” (1972), “Piyada... Təbrizdən Şama qədər” (1982), “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII–XII əsrlər)”, (1983) monoqrafiyaları nəşr edilmişdir. Bir sıra məqalələri İranda və Türkiyədə dərc olunmuşdur.

Mahmudov Əhməd

Mahmudov Malik

Maxta Kültəpəsi I
yaşayış yerindən
tapılmış arxeoloji
materiallar: 1. Tunc
balta. 2. Obsidian
(dəvəgözü) və
çaxmaqdaşdan ox
ucluqları. 3. Daş bütələr.
4. Dən daşları. 5. Gil
heyvan fiqurları.
6. Saxsı qab qırığı.

MAHMUDOV Mehdi Abdulla oğlu (5.5.1911, Şərur r-nunun Muğanlı k. – 4.4.1984, Bakı) – Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) iştirakçısı, polkovnik. 1932 ildən ordu sıralarında xidmət etmişdir. Tiflisdə hərbi məktəb bitirdikdən (1936) sonra batariya komandiri, divizion komandirinin müavini olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi illərində 416-cı Azərb. diviziyasında polk komandiri olan M. Berlinədək döyüş yolu keçmişdir. Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) Ali Artilleriya Zabitləri Məktəbini (1946) və Moskvada M.V.Frunze ad. Hərbi Akademiyasını (1952) bitirmişdir. 1956 ildə ordudan buraxılmışdır. 3 “Qırmızı Bayraq”, 3-cü dərəcəli “Suvorov”, 1-ci dərəcəli “Vətən müharibəsi” və “Qırmızı Ulduz” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Əd.: B o k o v F. Y., Azərbaycan övladlarının ölməz igidliyi, B., 1975; y e n ə o n u n, Весна победы, M., 1979.

MAXTA – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km şm.-q.-də, düzənlikdədir. Əh. 2478 nəfər (2005); əkinçilik, üzümçülük və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana var. Böyük Vətən müharibəsində (1941–45) həlak olmuş həmyerlilərin şərəfinə abidə qoyulmuşdur. Kəndin şm.-ş.-ndə, Naxçıvan–Sədərək avtomobil yolunun sağ tərəfində Dəmir dövrünə aid *Qarabulaq nekropolu*, sol tərəfdə isə antik dövrə aid Maxta nekropolu yerləşir.

MAXTA KÜLTƏPƏSİ I – Şərur r-nunun Maxta k. yaxınlığında ilk Tunc dövrünə aid yaşayış yeri. 1985 ildə qeydə alınmışdır. Yer

səthindən 2 m hündürlükdəki təpədən ibarət olub əkin sahələri, q. tərəfdən kanalla məhdudlaşır. Arxeoloji qazıntılar (100 m² sahədə) nəticəsində daş və çiy kərpicdən hörülmüş tikinti qalıqları, boz rəngli qab nümunələri, dən daşları, həvəng və dəstələr, obsidian (dəvəgözü) və çaxmaqdaşdan hazırlanmış oraq dişləri, obsidian ox ucluqları, sürtgəclər, ocaq qurğusunun qalıqları və s. əldə olunmuşdur. Kəşfiyyat səciyyəli tədqiqatlar zamanı yaşayış yerindən daşdan tikilmiş qədim məbəd, onun içərisindən isə daş bütələr aşkar olunmuşdur. Tapıntılara əsasən, abidə e. ə. 4-cü minilliyin 2-ci yarısı – e. ə. 3-cü minilliyə aid edilir.

Əd.: S e y i d o v A. Q., Naxçıvan tunc dövründə, B., 2000.

MAXTA KÜLTƏPƏSİ II – Şərur r-nunun Maxta k.-ndən ş.-də ilk Tunc dövrünə (e.ə. 4-cü minilliyin 2-ci yarısı – e. ə. 3-cü minillik) aid yaşayış yeri. Yerli əhali arasında Qortçu-

Maxta kəndi yolunda körpü.

Maqsudov Fəraməz

lu yeri adlanır. Tədqiqatlar nəticəsində çəhrayı və boz rəngli gil qab sınıqları, ocaq qurğularının hissələri və dən daşlarından ibarət yerüstü materiallar toplanmışdır. Aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olub *Maxta Kültəpəsi I* ilə eyniyyət təşkil edir.

Əd.: A ş u r o v S. H., *Maxta tunc dövrü yaşayış yerləri. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)*, 1991, № 4; A ş u r o v S. H., Ə l i y e v V. H., *Maxta tunc dövrü abidələri, "Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları"*, B., 1992.

MAXTA NEKROPOLU – Şərur r-nunun Maxta k.-nin şm.-ş.-də, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun sol tərəfində antik dövr abidəsi. Nekropola aid küp qəbirlər su hovuzunun yerləşdiyi təpədə aşkar olunmuşdur (1988). Təəssüf ki, küp qəbirlərdən əldə edilən qablardan yalnız birinin (qum qarışığı olmayan gildən hazırlanaraq boz rəngli, hər iki üzdən çəhrayı boya ilə örtülmüş küpə tipli qab) sınığı saxlanmışdır. Abidənin 2–3 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

MAQSUD SULTAN KƏNGƏRLİ (?–?) – kəngərli tayfasının başçısı və Naxçıvan hakimi (16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəlləri). Azərbaycanın və İranın siyasi həyatında mühüm rol oynamış ustaclı (bax *Ustaclılar*) türk tayfasından idi. I Şah Abbasın [1587–1629] fərmanı ilə Naxçıvan valisi təyin edilmişdi. I Şah Abbas Vədi çayı kənarında düşərgə salarkən Səfəvi–Osmanlı vuruşmalarında Naxçıvan əhalisinin zərər çəkməməsi üçün M. S. K.-yə Naxçıvan əhalisini Dizmara və Qaracadağa (indiki Cənubi Azərbaycan-dadır) köçürmək barədə əmr vermişdi. Əmri yerinə yetirən M. S. K. divan hesabına köçürülmüş əhalini ərzaq və s. zəruri mallarla təmin etmişdi. M. S. K.-nin xələfləri uzun müddət Naxçıvanda hakim olmuşlar. Səfəvi tarixçisi İskəndər Münşin “Tarixi-ələmarayi Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərində yazdığına görə, Səfəvi sarayının nüfuzlu əmirlərindən olan M. S. K. eyni zamanda Xorasanın Nisa şəhərinin hakimi vəzifəsini də daşımışdır.

MAQSUDOV Fəraməz Qəzənfər oğlu (20.3.1930, Naxçıvan ş. – 30.7.2000, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – riyaziyyatçı, elm təşkilatçısı, ictimai xadim. Fizika-riya-

ziyyat elmləri doktoru (1974), prof. (1976), Azərbaycan Milli EA akad. (1980; m.üzvü 1976), Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi (2000). Azərbaycan Dövlət Un-tinin (indiki BDU) fizika-riyaziyyat fakültəsini (1954) və Azərbaycan Riyaziyyat İn-tunun aspiranturasını bitirmişdir. Azərbaycan Milli EA Riyaziyyat və Mexanika İn-tunun direktor müavini (1964–74), direktoru (1974 ildən), 1981–97 illərdə eyni zamanda Azərbaycan Milli EA fizika-mexanika və riyaziyyat elmləri bölməsinin akademik-katibi, 1997–2000 illərdə Azərbaycan Milli EA-nın prezidenti olmuşdur. M.-un elmi maraq dairəsi geniş idi (funksional analiz, diferensial tənliklər, tətbiqi riyaziyyat və mexanika, riyaziyyat tarixi və s.). O, kompleks qiymətli bir-ölçülü Şredinger operatorunun spektrinin diskretliyi, ixtiyari cüt tərkibli özünə qoşma olmayan sinqulyar diferensial operatorların spektrləri nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış, kompleks qiymətli potensiala malik çox-ölçülü Şredinger operatorunun məxsusi və qoşma funksiyaları sisteminin tamlığı və spektrin diskretliyi barədə bir sıra mühüm teoremləri isbat etmişdir. Spektral analizin tərs məsələlərinin həlli elmi yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Diferensial tənliklər nəzəriyyəsi sahəsində – dəyişən potensiallı Şredinger tənliyinin həllinin asimptikasına dair əsərləri var. Bir sıra araşdırmaları xüsusi törəməli tənliklər sistemi üçün qoyulmuş başlanğıc – sərhəd məsələlərinin korrektiliyi və qlobal həlli probleminə həsr edilmişdir. Bütöv mühit mexanikasının riyazi problemlərinə dair əsərlərində özlü-elastikiyyət nəzəriyyəsinin dinamik məsələlərini həll etmək üçün effektiv metodlar işləyib hazırlamış, xətti özlü-elastikiyyət nəzəriyyəsinin qeyri-stasionar dinamik məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərində mühüm nəticələr əldə etmişdir. M.-un ikinci və daha yüksək qeyri-xətti hiperbolik tənliklər üçün başlanğıc-sərhəd məsələlərinin həllinə dair araşdırmaları bu sahədə tədqiqatların təməlini qoymuşdur. Bu əsərlər içərisində dissipasiyalı qeyri-xətti dalğa tənliyinin hamarlığı probleminin həlli xüsusi yer tutur. Onun fəal iştirakı ilə deformasiya olunan bərk cisim mexanikası, qaz və maye mexanikası sahəsində tədqiqatlar aparılmışdır. 200-dən çox elmi əsərin, 11 monoqrafiyanın və dərslərin müəllifidir. Böyük enerji ava-

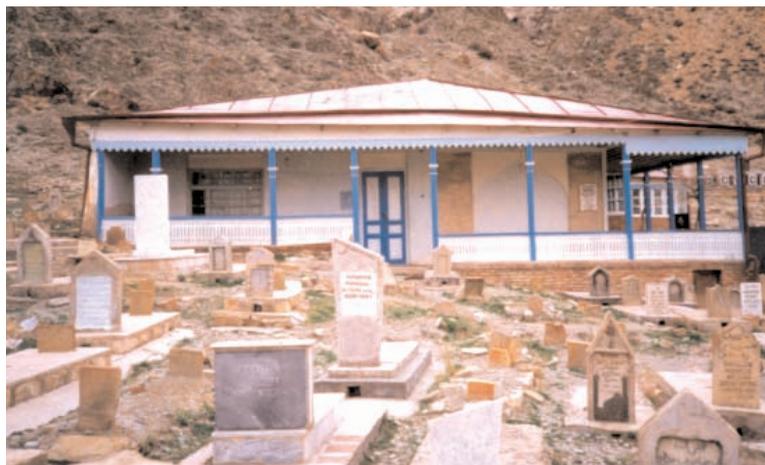
danlıqlarının davamlılığının hesablanması üsullarının işlənilib hazırlanmasına görə 1983 ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin mükafatına, keçmiş SSRİ XTNS-nin bürünc (1975) və gümüş (1978) medallarına layiq görülmüşdür. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya, Yaponiya, Polşa, Macarıstan, Türkiyə və s. ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda Azərb. elmini ləyaqətlə təmsil etmişdir. O, Amerika Bioqrafiya Cəmiyyəti İdarə Heyəti sədrinin müavini, İngiltərə Beynəlxalq Bioqrafiya Mərkəzi Baş direktorunun müavini, Amerika Riyaziyyat Cəmiyyətinin üzvü, Azərb.–Amerika Təhsil, İqtisadiyyat və Mədəniyyət Mərkəzinin həmsədri, NATO-nun elm komitəsinin üzvü, Atatürk Kültür Mərkəzinin (Türkiyə) fəxri üzvü, İslam Elmlər Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də dərin biliyə malik idi. Elmi kadrlar hazırlanmasında mühüm xidməti var. M. həm də görkəmli ictimai xadim, Azərb. Respublikası Milli Məclisinin 1-ci çağırış deputatı, Yeni Azərb. Partiyasının (YAP) yaradıcılarından biri və İdarə Heyətinin üzvü olmuşdur. Azərb. Respublikasının “İstiqlal” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i : Azərbaycanca riyaziyyat (Ə. İ. Hüseynovla birgə), B., 1978; Müasir həyatda riyaziyyat, B., 1980.

Ə d . : Foraməz Maqsudov, B., 2000.

MALİK İBRAHİM QƏBİRİSTANI – Ordubad ş.-ndə, Qaradağın ətəyində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Cənuba doğru uzanan qəbiristanlığın sah. 2 ha-a yaxındır. İndi də istifadə olunmaqdadır. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində bir sıra maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Abidə ziyarətqah kimi məşhurdur. Bax *Malik İbrahim piri*.

MALİK İBRAHİM PİRİ – Ordubad ş.-nin ş.-ndə, Qaradağın ətəyində eyniadlı qəbiristanlıqda ziyarətqah. Piri kimi ziyarət olunan qəbrin üzərində qoyulmuş mərmər sənduqənin ərəbcə yazılarından məlum olur ki, orada hicri 962/1554–55 ildə vəfat etmiş Fərruxzad bəy dəfn olunmuşdur. Məqbərədən bir qədər aralıda əsl ziyarətqah olan sufi xanəqahı şeyxinin də məzarı vardır. Başdaşına süls xətti ilə həkk olunmuş ərəbcə kitabədə yüksək ruhani və alim ləqəbləri qeyd olunmuş və sufiliyin banisi xorasanlı Şeyx Əbu Səidin övladlarından və

davamçılarından olması haqqında məlumat verilmişdir.

Ə d . : M ə ş ə d i x a n ı m N e m ə t, Azərbaycan pirləri, B., 1992; S ə f ə r l i F., C ə f ə r o v H., Naxçıvan ziyarətqahları, B., 1998.

MANNA (Assur mənəbələrində *Munna*, *Manna*, *Manna*; Urartu kitabələrində *Manna*, Bibliyada, güman ki, *Minni*) – e. ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində Azərb. ərazisində (Urmiya gölünün c.-ş.-i) yaranmış ən qədim dövlət. Urmiya gölünün c.-undakı vil.lər uzun müddət *Zamua* adı ilə məşhur olmuşdur. E. ə. 1-ci minilliyin əvvəlində həmin ərazidə ayrı-ayrı xırda “hökmdarlıq”lar birləşməyə başladı. M.-nin adı ilk dəfə e. ə. 843 ildə Assuriya hökmdarı III Salmanasara müqavimət göstərmiş “hökmdarlıq”lar arasında çəkilir. Birləşmə prosesi M. hökmdarlığının hegemonluğu ilə nəticələndi. E. ə. 829 ildə M. hökmdarı Udaki assuriyalılara müvəffəqiyyətlə müqavimət göstərdi. *Urartu* dövləti e.ə. 820–810 illərdə Urmiya gölünün şm.-ndakı əraziləri işğal etməyə çalışırdı. Bu haqda Culfa r-nunda, İlandağda tapılmış mixi yazıda məlumat verilir. M. e.ə. 8 əsrin axırlarında İranzunun hakimiyyətinin əvvəllərində və onun xələfləri zamanında çiçəklənmə dövrü keçirirdi. M.-nin sərhədləri c.-da Diyala və Kiçik Zab çaylarının yuxarı axarlarına, ş.-də taqır. Xəzər dənizinə, şm.-da isə Araz çayına çatırdı. Güman ki, Naxçıvan ərazisini də əhatə edir (bunu Naxçıvanda aşkar edilmiş və Urmiyaətrafı ərazilərdə yayılmış maddi mədəniyyətlə eynilik təşkil edən tapıntılar təsdiqləyir), Urmiya gölü sahilindək uzanırdı. Paytaxtı İzirtu (Ziroa) ş. idi.

Malik İbrahim piri və qəbirüstü abidenin kitabəsi.

Mehdiyev Əqil

Dövlətin başında irsi hakimiyyətə malik olan hökmdar dururdu. Ağsaqqallar şurası olmasına baxmayaraq, M. hökmdarlarının hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. Dövlət hökmdarının təyin və ya təsdiq etdiyi canişinlərin (çox vaxt irsi hakimiyyətə malik olurdular) idarə etdiyi vil.-lərə bölünürdü. Canişinlər müstəqilliyə və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamağa çalışırdılar. Assuriya və Urartu onların bu cəhdlərindən vaxtaşırı istifadə edirdi. İranzunun ölümündən sonra, e. ə. 719–716 illərdə onun övladları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Atasının siyasətini davam etdirən və Assuriya tərəfdarı olan Ada tezliklə Urartunun müttəfiqləri – mannalı canişinlər tərəfindən məğlub edildi və öldürüldü; taxta qardaşı Ullusunu çıxdı. Urartulular Urmiya gölünün q. və şm.-indəki vil.-ləri tutaraq, M. dövlətinin içərilərinə doğru irəlilədilər. E. ə. 714 ildə assur hökmdarı II Sarqon Urartuya yürüş etdi, hökmdar I Rusanı məğlubiyətə uğratdı. II Sarqon və Ullusunu arasında müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən, Ullusunu M.-nin sərhədlərini genişləndirməyə nail oldu. Zikiru, Andiya və Qizilbunda vil.-lərindəki üsyanlar yatırıldı, urartulular tərəfindən tutulmuş qalalar, Uışdiş, Subi və Sanqibutu vil.-ləri geri qaytarıldı. Olduqca qüvvətlənmiş M. II Sarqonun varisləri dövründə Assuriyanın vassallığından çıxaraq, hətta onun bəzi yaşayış məntəqələrini işğal etdi. M. hökmdarı Ahşeri assuriyalılara qarşı mübarizədə skif (i s k i t) və kimmerlərin köməyindən istifadə edirdi. Sonralar daxili ziddiyyətlər nəticəsində zəifləyən M. e. ə. 660/59 ildə Assuriya tərəfindən məğlub edildi. Bu, “ölkə əhalisinin” Ahşeriyə qarşı üsyanı və onun öldürülməsi ilə nəticələndi. Ahşerinin oğlu Ualli Assuriyanın vassallığını qəbul etməyə və xərac verməyə məcbur oldu. M. e. ə. 616 il Assuriya–Babil müharibəsi zamanı Assuriyanın müttəfiqi idi. E. ə. 615–610 illərdə M. Midiyaya tabe edildi. M.-nin adı son dəfə Bibliyada e.ə. 593 il hadisələri ilə əlaqədar çəkilir.

Yazılı mənbələr və arxeoloji materiallar (Həsənlu, Ziviya, Göytəpə və s.) M.-nin iqtisadi cəhətdən yüksək inkişafını sübut edir. Təsərrüfatın əsas növləri əkinçilik və maldarlıq olmuşdur. Atçılıq mühüm yer tuturdu. Geniş süni suvarma şəbəkəsi bağçı-

lıq və üzümçülüklə məşğul olmağa şərait yaradırdı. M. sənətkarları metalışləmə (Ziviya dəfinəsi, Həsənludakı qızıl, gümüş və bürünc əşyalar), dulusçuluq (qara rəngli şüyrələnmiş keramika) və şəhərsalma texnikasında (Assuriya relyefləri və Həsənluda aşkar olunmuş saray kompleksi) yüksək ustalıqə nail olmuşdular. M.-da çoxlu şəhər və müdafiə qalaları mövcud idi. Ehtimal ki, M.-da Assuriya mixi yazısına bənzəyən yazıdan da istifadə olunmuşdur.

Əd.: Q a ş q a y S. M., Manna dövləti, B., 1993; М е л и к и ш в и л и Г. А., Некоторые вопросы истории Маннейского царства, “Вестник древней истории”, 1949, №1; у е п ə о п и н, Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Д ъ я к о н о в И. М., Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, “Вестник древней истории”, 1951, №2–4; у е п ə о п и н, История Мидии, М. – Л., 1956; А л и е в И. Г., История Мидии, Б., 1960.

MAPARAX – Culfa r-nu ərazisində dağ. Qaradərə çayının aşağı axınında, onun dərəsinin sol yamacındadır. Hünd. 1105 m. Q. və c. yamaqları sıldırımıdır.

MARGİZ – qədim əkinçilik aləti. Bax *Mərküz*.

MASNİS – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Parağaçay dərəsinin sol yamacındadır. Hünd. 2081 m. Günbəzvarı formadadır.

MEHDİYEV Əqil Səftər oğlu (d. 20.7.1920, Babək r-nunun Nehrəm k.) – həkim-terapevt. Səhiyyə əlaçısı (1973). Nax. MR (1974) və Azərb. Respublikası (1981) əməkdar həkimi. 1939 ildə Azərb. Tibb İn-tunun (indiki Tibb Un-ti) müalicə-profilaktika fakültəsinə qəbul olunmuş, Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) başlanması ilə əlaqədar təhsili yarımçıq qalmışdır. 1943–52 illərdə Nehrəm kənd məktəbində müəllim və direktor işləmişdir. Azərb. Tibb İn-tunu bitirdikdən (1959) sonra Babək r-nu Qahab və Nehrəm kənd xəstəxanalarında baş həkim, N. Nərimanov ad. Respublika xəstəxanasında baş həkim (1973–84; 1993–95), Nax. MR-in səhiyyə naziri (1995–2004) işləmişdir. Muxtar respublikada səhiyyənin inkişafında xidmətləri var. Bu dövrdə kənd xəstəxanaları, doğum mərkəzi tikilib istifadəyə verilmiş, Naxçıvan respublika xəstəxanasında naftalanla müalicə şöbəsi və cərrahiyyə mərkəzi yaradılmışdır. Nax. MR Ali Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. 1997 ildən Nax. MR Ağ-

səqqallar şurasının sədridir. “Şöhrət”, “İstiqlal” ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur. C.Vəzirovun “Pəncərəmi açdım sabaha” (B., 2000) kitabında M.-in həyat yolundan bəhs edilir.

MEHDİYEV Həsən Musa oğlu (5.5.1925, Babək r-nunun Məmmədza Dizə k. – 21.8.2001, Bakı) – yazıçı, nasir, publisist. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş (1941), Bakıda ikiillik partiya məktəbinin müdavimi (1947–49) olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Ordudan tərxis edildikdən sonra Şahbuzda, Naxçıvanda sovet, komsomol və partiya işində çalışmışdır. 1952 ildə Bakıya köçmüş, nəşriyyat və mətbuat sahəsində fəaliyyət göstərmiş, “Azər-nəşr”də bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri (1967–72), “Elm və həyat” jurnalının baş redaktoru (1975–93) olmuşdur. “Naxçıvan” adlı ilk kitabı 1959 ildə nəşr edilmişdir. “Mənim Gülgöz bacım” (1971), “Dağ çiçəyi” (1980) povestlərinin, “Əlvida demədik” (1969), “Oxşar talelər” (1982), “Sənsiz keçən günlərim” (1985), “Dünyamı qaytar mənə” (1989) romanlarının müəllifidir. Hekayələri (“Səvgi rapsodiyası” toplusu, 1969), publisistik yazıları var.

MEHDİYEV İmran Əziz oğlu (d. 21.1.1936, Ordubad ş.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (1989), prof. (1997). Beynəlxalq Mühəndislik Akademiyasının (1998) və Rusiya Maliyyə və İqtisadiyyat Akademiyasının (1989) həqiqi üzvü, Azərbaycan Memarlar İttifaqının (1988) üzvü. Azərbaycan Politeknik İn-tunun (indiki Texniki Un-t) tikinti fakültəsini (1958) və keçmiş SSRİ Dövlət Tikinti Komitəsinin Beton və Dəmir-Beton Elmi-Tədqiqat İn-tunun aspiranturasını (1967) bitirmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin tikinti və kommunal təsərrüfatı şöbəsində böyük referent (1962–63; 1968–71), Bakı Mərmər Məmulatları zavodunun direktoru (1971–76), Nax. MSSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (1976–79) və sədri (1979–82), Azərbaycan Dövlət Qiymət Komitəsi sədrinin birinci müavini (1982–83), Azərbaycan KP İsmayilli rayon komitəsinin birinci katibi (1983–89), Azərbaycan Respublikası sənaye tikinti materialları nazirinin birinci müavini və “Azərsənayetikinti” Dövlət Konserninin birinci vitse-prezidenti (1991–98) vəzifələrində

çalışmışdır. 1998 ildən Azərbaycan Respublikası Sənətmə Dövlət Agentliyinin direktorudur. İdarəçilik və təşkilatçılıq işi ilə yanaşı, elmi-pedaqoji fəaliyyət də göstərir. Üç monoqrafiyanın, üç dərsliyin, 90-dan çox elmi məqalənin, bir neçə ixtiranın müəllifidir. Bir sıra elmi-tədqiqat və tədris in-tları elmi şuralarının üzvü, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Un-tində tikintinin təşkili və idarə olunması kafedrasının prof.-dur. Bir sıra mötəbər elmi-texniki konfrans, simpozium və seminarların təşkilatçısı və iştirakçısıdır. 1996–97 illərdə Almaniyanın Bonn və Frankfurt Un-tlərində məruzələr etmişdir. Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin büro üzvü (1979–83), Azərbaycan KP MK üzvü (1981–90), Nax. MSSR Ali Sovetinin (1977–85) və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (1980–90) deputatı olmuşdur. İki dəfə “Şərəf nişanı”, “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur.

MEHDİYEV Mehdi İmran oğlu (d.10.9.1969, Bakı ş.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (2001). *İ. Ə. Mehdiyevin* oğludur. Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İn-tunun inşaat fakültəsini bitirdikdən (1991) sonra S. M. Dadaşov ad. Tikinti Materialları Elmi-Tədqiqat İn-tunda işləmişdir. Moskvada Rusiya Dövlət İdarəetmə Akademiyası nəzdində Ali İdarəetmə Məktəbinin dinləyicisi olmuş (1992–93), Moskva Dövlət İnşaat Un-tinin aspiranturasını qurtarmışdır (1996). 1996–2000 illərdə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi sistemində məsul vəzifələrdə işləmiş, 2001 ildən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyində Vergi Siyasəti və Dövlət Gəlirləri İdarəsinin aparıcı iqtisadçısı vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları Azərbaycan-da tikintinin, xüsusən yaşayış inşaatının bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud problemlərinə, onların demografik, maliyyə, tikintinin material-texniki bazası və s. amillərin təhlili yollarına həsr olunmuşdur. 40-dək elmi məqalənin müəllifidir.

Ə s ə r i: Yaşayışın iqtisadiyyatı, B., 2000.

MEHDİYEV Məmməd Əziz oğlu (1.3.1937, Ordubad ş. – 29. 3. 1987, Bakı) – fizik. Fizika-rizasiyyat elmləri doktoru (1986). Moskva Dövlət Un-tinin fizika fakültəsini (1961) və Moskva Energetika İn-tunun aspiranturasını bitirmişdir. SSRİ EA Spektroskopiya və

Mehdiyev İmran

Mehdiyev Mehdi

Mehdiyev Məmməd

Mehdiyev Ramiz

Fizika İn-tlarında çalışmış, Azərb. Milli EA-nın indiki Fotoelektronika İn-tunda böyük elmi işçi (1974–80), laboratoriya müdiri (1980–87) işləmişdir. Elmi tədqiqatları bərk cisimlərdə eksitonlar nəzəriyyəsinə, darzolaqlı yarımkeçiricilərdə və polimetallarda aşqar səviyyələrinin və səth hallarının nəzəriyyəsinə aiddir. Elmi nəticələri infraqırmızı fotoqəbuledicilərin yaradılması və xassələrinin yaxşılaşdırılmasında tətbiq edilmişdir. 60-a qədər elmi məqalənin müəllifidir. Əsərləri ABŞ-da, Almaniyada, Rusiyada dərc olunmuşdur. Bir sıra beynəlxalq elmi məclislərdə məruzə etmişdir.

MEHDİYEV Rafiq Tağı oğlu (d.19.4.1953, Şərur ş.) – iqtisadçı. III dərəcə dövlət vergi xidməti müşaviri (2005). Moskva Kooperativlər İnstitutunun Bakı filialını bitirmişdir. 1984-98 illərdə Şərur r-nunun Çörək kombinatının direktoru, 1998-2000 illərdə Nax. MR Vergi müfəttişliyinin rəisi işləmişdir. 2000 ildən Nax. MR vergilər naziridir.

MEHDİYEV Ramiz Ənvər oğlu (d. 17.4.1938, Bakı) – Azərb. dövlət və ictimai-siyasi xadimi. Fəlsəfə elmləri doktoru (1993). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsini (1966) və M.V.Lomonosov ad. Moskva Dövlət Un-tinin fəlsəfə fakültəsinin aspiranturasını (1971) bitirmişdir. Azərb. LKGİ MK-nın ali məktəb tələbələri şöbəsinin təlimatçısı (1965–67), Naxçıvan Vilayət Komsomol Komitəsinin 2-ci katibi (1967–68), ADU-da müəllim (1972–74) işləmişdir. 1974 ildən partiya işində çalışmış, Azərb. KP MK təbliğat və təşviqat şöbəsində mühazirəçi (1974–76), elm və təhsil şöbəsi müdirinin müavini (1976–78), Azərb. KP 26 Bakı komissarı (indiki Səbail) Rayon Komitəsinin 1-ci katibi, Azərb. KP MK-nın elm və təhsil şöbəsinin (1978–81), təşkilat-partiya işi şöbəsinin (1981–83) müdiri, Azərb. KP MK-nın ideologiya üzrə katibi (1983–88) olmuşdur. 1988 ildən Azərb. EA-nın İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İn-tunda şöbə müdiri işləmişdir. 1994–95 illərdə Azərb. Respublikası Prezidentinin İcra aparatında şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1995 ildən Azərb. Respublikası Prezidentinin İcra aparatının rəhbəridir. Müasir dövrdə ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi dəyərlər baxımından millətlərarası münasibətlərin aktual problemlərinə, onların ictimai inkişafın obyektiv

qanunauyğunluqlarına müvafiq həlli yollarının axtarışına, millətə və millətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə baxışlarda kök salmış cəhəmlər və stereotiplərin aradan qaldırılmasına, müstəqillik illərində ictimai-siyasi həyatın təhlilinə, milli ideologiya, dövlət quruculuğu və s. problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatların, o cümlədən bir neçə monoqrafiyanın, 100-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çoxcildlik əsərlərinin, habelə bir sıra digər dövlət əhəmiyyətli nəşrlərin çapa hazırlanmasında mühüm xidməti var. 1980–90 illərdə Azərb. SSR Ali Sovetinin, 1995–2000 illərdə Azərb. Respublikası Milli Məclisinin deputatı olmuşdur. İki dəfə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Azərbaycanın inkişaf dialektikası, B., 2000; Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri, B., 2000; Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi, B., 2001; Межнациональные отношения: анализ проблем и поиск решений, B., 1992; Межнациональные отношения на исходе XX столетия: теории и политика, B., 1995.

MEHDİYEVƏ Məhəbbət İsa qızı (d. 20.9. 1945, Naxçıvan ş.) – muzeyşünas. Filologiya elmləri namizədi (1980). Azərb. Respublikası əməkdar mədəniyyət işçisi (1989). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1969). 1970 ildən Azərb. Milli EA Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyində baş elmi işçi, şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini olmuşdur. 2003 ildən Azərb. Dövlət İncəsənət Muzeyinin direktor müavini. “İ.A.Krlov və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1985) monoqrafiyasının, Azərb.-rus ədəbi əlaqələrinə, muzeyşünaslığa dair 50-dən çox elmi məqalənin, tərcümələrin müəllifidir.

MEHDİYEVƏ Səlimə İbrahim qızı (d. 21.5. 1941, Naxçıvan ş.) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1988), prof. (1993). Azərb. Dövlət Un-tinin fizika fakültəsini bitirmişdir (1963). Azərb. Milli EA Fizika İn-tunda elmi katib, baş elmi işçi, laboratoriya müdiri işləmişdir (1968–95). 1996 ildən həmin in-tun direktor müavini. Elmi tədqiqatları selen və polietilen əsasında xətti polimer yarımkeçirici və dielektriklərin quruluşu və fiziki xassələrinə həsr olunmuşdur. Almaniyaya, Türkiyəyə, Rusiyaya və s. ölkələrin elmi jurnallarında dərc olunmuş 120-dən çox məqalənin müəllifidir. 7 müəlliflik şəhadətnaməsi var. İngiltərənin Kembric Beynəlxalq Bioqrafiya Mərkəzinin direktorlar şu-

Mehdiyev Rafiq

Mehdiyeva Məhəbbət

Mehdiyeva Səlimə

rası tərəfindən 1998/99 ilin “Beynəlxalq qadını” fəxri adına layiq görülmüşdür.

MEHRİDAĞ – Şərur r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin suayırıcında zirvə. Hünd. 1869 m.

MEŞƏYAL – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Hünd. 2359 m. Nürgüt k.-ndən 2 km şm.-dədir. Günbəzvarı formadadır.

MEYDANTƏPƏ – Naxçıvan ş.-ndən 14 km şm.-da, Naxçıvançayın sağ sahilində qədim yaşayış yeri. Sah. təqr. 10 ha, mədəni təbəqənin qalınlığı bəzi yerlərdə 4 m-ə yaxındır. Alt təbəqə ilk Dəmir dövrünə, üst təbəqə antik dövrə aiddir. M.-də antik dövrə aid küp qəbirlərə təsadüf edilmişdir. Qazıntılar zamanı M.-dən çəhrayı və boz rəngli gil qab qırıqları, dəmir məmulatı, daşdan əmək alətləri və s. tapılmışdır. M.-nin e. ə. 1-ci minilliyə aid olması ehtimal edilir.

Əd.: B ə d ə l o v Ə.H. Meydantəpə abidəsi. S.M.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları, B., 1994.

MƏDƏTLİ Eynulla Yadulla oğlu (d. 18.4.1954, Şahbuz r-nunun Biçənək k.) – diplomat. Fövqəladə və səlahiyyətli səfir (2002), fəlsəfə elmləri namizədi (1984), dosent (1986). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki NDU) tarix fakültəsini (1975) və AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aspiranturasını (1981) bitirmişdir. Biçənək kənd məktəbində müəllim (1975-77), Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim (1981-84), kafedra müdiri (1986-88), AKP Naxçıvan Vilayət Komitəsi ideologiya şöbəsinin müdiri (1988-90), Naxçıvan Dövlət Universitetinin təlim-tərbiyə işləri üzrə prorektor, beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri (1990-96), Azərbaycan Respublikasının Təbrizdə baş konsulu, ölkəmizin İrandakı səfirliyində müşavir (1996-2001), Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi İkinci Ərazi (Şərqi ölkələri) idarəsində müşavir, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dosenti (2001-2002) vəzifələrində çalışmışdır.

M. 2002 ilin aprelindən Azərbaycan Respublikasının Pakistandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiridir. Naxçıvan MR Ali Məcəlisinin deputatı olmuşdur (1990-95).

MƏDƏTOV Qaraş Əli oğlu (12.2.1928, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k. – 1.7.1993, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – tarixçi. Tarix elmləri doktoru (1965), prof. (1968), Azərbaycan Milli EA-nın m. üzvü (1983). Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi (1980). Azərbaycan Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsini (1950), M. V. Lomonosov ad. MDU-nun aspiranturasını (1955) bitirmişdir. Azərbaycan Milli EA Tarix İn-tunda elmi katib (1957–58), baş elmi işçi (1958–68) və Azərbaycanın müasir dövr tarixi şöbəsinin müdiri olmuşdur. Naxçıvan MR-in yaranması, Azərbaycan İkinci dünya müharibəsində mövzularında tədqiqatlar elmi fəaliyyətində əsas yer tutur. 5 monoqrafiyanın və bir neçə kitabçanın, 150-dən çox elmi məqalənin və s. əsərlərin müəllifidir. “Şərəf nişanı” ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in yaranması, B., 1958; Ruhulla Axundov, B., 1983; *Аçáðááéáéáí á Ááéékté Íóá-áñóááí íé áîéíá, Á., 1975.*

MƏDƏTOVA Çimnaz Yaqub qızı (d. 1.10.1948, Naxçıvan ş.) – mədəni-maarif işçisi, muzeyşünas. Azərbaycan Respublikası əməkdar mədəniyyət işçisi (1991). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (indiki NDU) bitirmişdir (1972). C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyində elmi işçi, baş elmi işçi və şöbə müdiri işləmişdir. 1966 ildən Naxçıvan MR-in rayonlarında muzeylərin, eləcə də C.Məmmədquluzadənin, M.S.Ordubadinin, H.Cavidin, Y.Məmmədəliyevin ev-muzeylərinin açılmasında xidməti var. N.Gəncəvi, M.S.Ordubadi və H.İbrahimov haqqında bələdçi kitabları hazırlamışdır.

MƏDRƏSƏLƏR, N a x ç ı v a n m ə d r ə s ə l ə r i – müsəlman Şərqi, əsasən, din xadimləri hazırlayan tədris müəssisələri. Orta əsrlərdə Azərbaycanın Təbriz, Bakı, Gəncə, Şamaxı və digər şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda, Ordubadda məscidlərin nəzdində məktəb və M. fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəblərdə dini elmlərlə yanaşı, bəzi dünyəvi fənnlər də tədris edilirdi. Naxçıvanda M.-lər barədə ilk sənəd 13 əsrə aid “Təqriri-tədrisi-mədrəseyi-Naxçıvan əz inşa mərhum Şəmsəddin Sahib-Divan” adlanan “Elxani fərmanı”dır. Fərman Azərbaycan atabəylərinin hökumranlığı dövründə [1136–1225] Naxçı-

Mədətli Eynulla

Mədətov Qaraş

Mədətova Çimnaz

vanda təsis edilmiş iki mədrəsəyə aiddir. Naxçıvan mədrəsələrinin tarixi atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın [1175–86] anası Mömünə xatunun şərəfinə tikilmiş Mömünə xatun və Yusif Küseyir oğlu (Atababa) türbələrini tarixinə uyğundur. Naxçıvanda hələ 12 əsrin sonu – 13 əsrin əvvəlində mədrəsələr mövcud olmuşdur. Mənsub olduqları məqbərə vəqflərinin gəliri ilə saxlanılan digər mədrəsələr kimi, Naxçıvan mədrəsələri də *Mömünə xatun türbəsi* vəqflərinin gəliri hesabına saxlanılırdı. Bütün Azərb.-da olduğu kimi, Naxçıvanda da M. 20 əsrin əvvəllərində də mövcud olmuşdur.

Əd.: H ü s e y i n z a d ə Ə., Naxçıvan mədrəsələri-nə dair bir elxani fərmanı, Azərb. SSR EA Məruzələri, c. XXI, 1960, № 12.

MƏHƏMMƏD CAHAN PƏHLƏVAN, Nüsrət əd-Din Əbu Cəfər Məhəmməd Cahən Pəhləvan ibn Eldəniz (?–1186, Həmədan) – *Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin* ikinci hökmdarı [1175–86], *Şəmsəddin Eldənizlə Mömünə xatunun* oğlu. Anabir qardaşı sultan Arslan şahın hakimiyyətə gəlişi ilə (1161–76) sultanlıqda vəzirdən sonra üçüncü vəzifə olan “hacib” (kamerger) vəzifəsini alaraq “əmir əl-hacib əl-kəbir” titulu daşımışdır. O zaman Həmədanda, sultan sarayında yaşayan, ağılı və nüfuzu ilə seçilən M. C. P. 1175 ildə atası Şəmsəddin Eldənizin Naxçıvanda vəfatı xəbərini alan kimi buraya gəlmiş, dövlət xəzinəsinin və taxt-tacın əmlakını, eləcə də bütün ordunu nəzarəti altına almışdı.

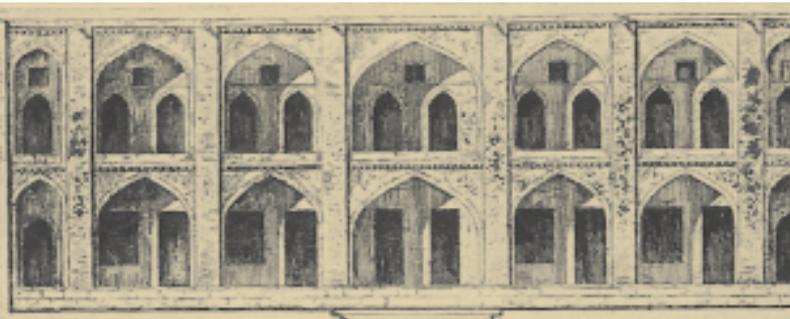
M. C. P.-in öz atası kimi sultanlığın faktiki hakimiyyətini ələ ala biləcəyindən ehtiyat edən İraq əmirləri sultan Arslan şahı ona qarşı qaldırmağa çalışırdılar. Lakin Azərb.-a hücumu planlaşdırsa da, bunu həyata keçirə bilməyən sultan qardaşı M. C. P.-la barışır,

sultanlığın idarəsini ona tapşırır və çox keçmədən vəfat edir. M. C. P. Arslan şahın 7 yaşlı oğlu III Toğrul [1176–94] sultanlıq taxtına oturdaraq, özü də onun atabəyi olur və onun adından inamla fəaliyyət göstərir.

Hakimiyyətinin ilk dövründə M. C. P. onun tabeliyindən çıxmağa cəhd göstərən əmir Aydoğdu Şimlənin çıxışını yatırdı. Ona tabe olan hakimlərdən və vassallardan heç biri Azərb. atabəyi M. C. P.-in əməli olaraq sultanlığın bütün işlərini idarə etməsinə etiraz edə bilmirdi, çünki o dövr müəlliflərinin (Sədrəddin əl-Hüseyni, İbn əl-Əsir və b.) dili ilə desək, “bütün hakimlər Pəhləvandan qorxurdular”. M. C. P. qardaşı Qızıl Arslanı Azərb.-na və Arrana canişin təyin edərək, özü Həmədandakı sultan sarayında qalır, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər görür. M. C. P.-in dövründən başlayaraq Azərb. atabəyləri dövlətinin idarə edilməsi məqsədilə, başda vəzir olmaqla, ali idarə (divan əl-ala) yaradılmışdı. M. C. P. 70-ə yaxın şəxsi məmlükünü ən mühüm dövlət vəzifələrinə təyin edir, onların köməyiylə dövlət idarəçiliyinin özünəməxsus sistemini meydana çıxararaq, məmlük elitasını yaradır. M. C. P.-in ölümündən 30 il sonra da bu elita ictimai-siyasi hadisələrdə aparıcı rol oynayırdı. M.C.P.-in inzibatchılıq qabiliyyəti və tələbkarlığı sayəsində dövlət idarəçilik sisteminin hər sahəsində möhkəm qayda-qanun yaranmışdı.

Hakimiyyətdə olduğu 10 il müddətində dövlət heç bir xarici müdaxiləyə məruz qalmadı. Daim Azərb.-a hücum edən gürcülərlə sülh bağlanmış, təhlükəli şərq qonşusu Xarəzmşahlarla və Xilafətlə dostluq münasibətləri yaradılmışdı. Ən böyük uğurlardan biri Ağsunqurilərin əlində olan Təbrizin alınması idi. Dövrün mənbələrində M.C.P.-in dörd oğlu və bir neçə qızının olduğu haqqında məlumat var. Öz sağlığında türk qızı Qüteybə xatundan olan oğlu Əbu Bəkrri Azərb.-na və Arrana hakim qoymuş, qardaşı Qızıl Arslanı onun atabəyi etmişdi. Rey, İsfahan və İraqın qalan hissələrini Rey hakiminin qızı İnanc xatundan olan oğlanları Qutluğ İnanc Mahmud və Əmir Əmiran Ömər üçün nəzərdə tutmuş, Həmədan vilayətini kənizdən olan oğlu Özbəyə vermişdi. *Zahidə xatundan* olan qızı *Cəlalyyə* sonralar

Ordubad mədrəsəsi.

Naxçıvan hakimi olmuşdu. Eldənizlər dövlətinin xarici siyasi mövqelərini möhkəmlətməyə nail olmuş təcrübəli siyasətçi M. C. P. bu yolla oğlanları arasında gələcəkdə ola biləcək daxili çəkişmələrin qarşısını almağa çalışmışdı. Müasiri – tarixçi İbn əl-Əsir M.C.P. haqqında yazırdı, “O, xoş xasiyyətli, ədalətli, müdrik və səbrli hökmdar idi. Onun hakimiyyəti dövründə ölkələr sülh şəraitində, rəyyət isə əmin-amanlıqda yaşayırdı”.

Əd.: Bax *Azərbaycan Atabəyləri dövləti* məqaləsinin ədəbiyyatına.

MƏHƏMMƏD KƏRİM BƏY KƏNGƏRLİ (?-?) – 18 əsrin ortalarında irsi tayfa rəisi. Ümumiyyətlə, Kəngərli camaatına rəhbərlik tayfa rəisinin əlində olsa da, bəzi hökmdarların zamanında rəisin səlahiyyət və vəzifələri məhdudlaşdırılırdı. Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə [1749–79] Məhəmməd Kəngərli irsi hüquqlarının bərpası xahişi ilə şahın iqamətgahı olan Şiraza getmiş, ixtiyarındakı tayfa üzvlərinin bir hissəsinin mərkəzi hökumət tərəfindən tayfanın hüquqi rəisindən icazə alınmadan yaşadıkları yerlərdən zorla çıxarılıb, İrana hərbi xidmətə aparıldığını cəsarətlə şahın nəzərinə çatdırmışdı.

MƏHƏMMƏD NAXÇIVANI İBN HİNDUŞAH – 13 əsrin sonu – 14 əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Azərb. alimi və dövlət xadimi. Bax *Naxçıvani* Məhəmməd.

“MƏKTƏBİ-TƏRBIYƏ” – M. T. Sidqinin Naxçıvan ş-ində təsis etdiyi məktəb (1894). Bax *“Tərbiyə”*.

MƏLİK BƏHRAM BƏY (?-?) – dövlət xadimi. 15 əsrin 2-ci yarısı – 16 əsrin 1-ci yarısında yaşamışdır. Nəsirəddin Tusinin nəslindəndir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, uzun illər Ordubadın kələntəri (şəhər inzibati və mülki idarələrinin başçısı) olmuşdur. Ölümündən sonra yerinə oğlu *Hatəm bəy Ordubadi* təyin olunmuşdu.

MƏLİK ZİYAƏDDİN (?-?) – Naxçıvan hakimi (14 əsr). 1318 ildə Gürcüstanda Sultan Əbu Səidin [1316–35] əleyhinə iğtişaş qaldırmış Əmir Qurumuşiyə qarşı çıxmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, M.Z. Qurumuşinin kömək göstərmək barədə xahişini rədd edib, təcili mərkəzə tərəf çəkilməmiş, lakin iğtişaşçıların əlinə keçərək, 100000 dinar ödəməklə canını xilas edə bilmişdir.

MƏMMƏD ARAZ (Məmməd İnfil oğlu İbrahim oğlu) – ədəbi adı; 14.10.1933, Şahbuz r-nunun Nursu k. – 1.12.2004, Bakı; Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.) – şair. Azərb.-in xalq şairi, Azərb. Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi (1979) və əməkdar incəsənət xadimi (1984). Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1988). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) coğrafiya fakültəsini (1954) və Moskvada M.Qorki ad. Ədəbiyyat İn-tunu (1961) bitirmişdir. Azərb. Dövlət Nəşriyyatında (“Azərnaşr”) bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri (1963–67), baş redaktor müavini (1972–74), “Ulduz” jurnalının məsul katibi (1967–70), “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində baş redaktor müavini (1970–72) işləmişdir. 1975–2004 illərdə “Azərbaycan təbiəti” jurnalının baş redatoru olmuşdur. 1971–81 illərdə Azərb. Yazıçılar İttifaqının poeziya bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Vətənə məhəbbət, doğma torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq hisslərinin və nəəciblik duyğularının tərənnümü “Sevgi nəğməsi” (1959), “Anamdan yadigar nəğmələri” (1966), “Ömür karvanı” (1967), “Qanadlı qayalar” (1973), “Oxucuya məktub” (1978), “Aylarım, illərim” (1979), “Dünya sənin, dünya mənim...” (1983), “Daş harayı” (1992), «Yol ayrıcında söhbət» (1997) və s. toplularının, “Əsgər qəbri haqqında ballada”, “Araz axır”, “Üç oğul anası”, “Atamın kitabı”, “Qayalara yazılan səs”, “Pəslü qılınc” və s. poemalarının başlıca mövzularıdır. Yaradıcılığında Naxçıvan mövzusu əhəmiyyətli yer tutur (“Mənim Naxçıvanım”, “Qədim, təzə Naxçıvanım” və s.). M. A.-a görə Vətən şairin doğulub, boya-başa çatdığı Nursu kəndindən başlayaraq, bu taylı-o taylı bütöv Azərb. qədər böyüyür. “Vətən qızı”, “Salamat qal”, “Yəqin, dağlar küsüb məndən”, “Əlvida, dağlar”, “Dağlar mənə tanımadı”, “Ata ocağı” şeirləri də doğma diyara ünvanlanmışdır. Publisistik yazıları var (“Həyatın və sözün rəngləri” toplusu, 1974).

Əsərləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. Balkar şairi Q. Quliyevin (“Yaralı daş” toplusu, 1966), rus şairi M. Svetlovun (“Şeirlər” toplusu, 1975), dünya xalqları şairlərinin (“Ocaq başında” toplusu, 1988) şeirlərini tərcümə etmişdir. Azərb. Respublikasının “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Adına

Məmməd Araz

“Məmməd Araz” ədəbi mükafatı təsis edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Seçilmiş əsərləri, B., 1986; Qayalara yazılan səs, B., 1994; Sənətdə son mənzil olmur (Publisistika), B., 2001.

Ə d.: H ə b i b b ə y l i İ., Məmməd Araz (albom-monoqrafiya), B., 1993; Y u s i f l i V., Məmməd Araz dünyası, B., 1994.

MƏMMƏD CƏFƏR (Məmməd Zeynalabdin oğlu C ə f ə r o v u n ədəbi adı; 9.5.1909, Naxçıvan ş. – 11.5.1992, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – tənqidçi, ədəbiyyatşünas, nasir. Filologiya elmləri doktoru (1961), prof. (1963), Azərb. Milli EA akad. (1976; m. üzvü 1968). Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1982). Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1976). Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu (1932) və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsini (1935) və aspiranturasını (1938) bitirmişdir. 1935–59 illərdə müxtəlif ali məktəblərdə və Azərb. Dövlət Un-tində (indiki BDU) müəllim, dekan, kafedra müdiri, “Ədəbiyyat qəzeti”nin redaktoru, Azərb. Yazıçılar İttifaqı Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bölməsinin müdiri olmuşdur. Azərb. Milli EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunun müasir ədəbiyyat (1959–63) və ədəbiyyat nəzəriyyəsi (1963–1982) şöbələrinin müdiri, in-tun direktoru (1980–81) vəzifələrində çalışmışdır. 1981 ildən Azərb. Milli EA Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademik-katibi idi. M. C. çağdaş Azərb. yazıçılarının yaradıcılığı haqqında ədəbi tənqidi məqalələrin, Azərb. ədəbiyyatının tarixi və nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərin [“Klassiklərimiz haqqında” (1948), “M. F. Axundovun ədəbi tənqidi görüşləri” (1950), “Füzuli düşünür” (1959), “Hüseyn Cavid” (1960), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm (1963), “Cəlil Məmmədquluzadə” (1966), “Səməd Vurğun” (1966), “Nizaminin fikir dünyası” (1981) kitabları], rus ədəbiyyatına, Azərb.-rus ədəbi əlaqələrinə dair tədqiqatların [“Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri” (1939), “Azərbaycan -rus ədəbi əlaqələri tarixindən” (1964), “Rus klassikləri” (1964) kitabları və s.], aktual ədəbi, estetik və pedaqoji problemlərə aid araşdırmaların [“Estetik zövq, ailə və məktəb” (1954), “Ədəbi düşüncələr” (1958), “Estetik

zövq haqqında” (1965), “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” (1966) kitabları və s.] müəllifidir. Üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (1957–60) müəlliflərindəndir. Bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur: “Əntiqə adamlar” (1981) hekayə toplusu və s.. “Qırmızı Əmək Bayrağı”, iki dəfə “Şərəf nişanı” ordeni və medallarla təltif olunmuşdur. Azərbaycan SSR EA “Xəbərləri”nin (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) baş redaktoru, “Dünya ədəbiyyatının inkişaf problemləri” üzrə Resp. Əlaqələndirmə Şurasının sədri idi.

Ə s ə r l ə r i: Seçilmiş əsərləri, c. 1–2, B., 1973–74; XIX əsr rus ədəbiyyatı, h. 1–3, B., 1970–75; Sənət yollarında, B., 1975; Həmişə bizimlə, B., 1980; Seçilmiş əsərləri. c. I, (tərtib edən T.Fərzəliyev), B., 2003.

Ə d.: Məmməd Cəfər Cəfərov. Bibliografiya, B., 1973; Q a r a y e v Y. Tənqidçinin şəxsiyyəti, onun “Tənqid, problemlər, portretlər” kitabında, B., 1975;

MƏMMƏD ƏKBƏR (Məhəmməd Həmzə oğlu Ə k b ə r o v u n ədəbi adı; 5.5.1909, Ordubad ş. – 10.11.1974, Bakı) – yazıçı, nasir, publisist. Uşaq yaşlarından yetim qalmışdır. 1923 ildə Ordubad ipək z-unda usta şagirdi olmuşdur. İki il Ordubad fəhlə-gənclər məktəbində oxumuş, sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna göndərilmişdir. Texnikumda təhsil illərində kəndli müxbiri kimi “Şərq qapısı”, “Kommunist”, “Yeni yol” və “Kəndli” qəzetlərində, “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəal iştirak etmişdir. Texnikumu bitirdikdən sonra Bakıya, “Kəndli” qəzetinə dəvət olunan M. Ə. müxtəlif qəzet və jurnallarda əməkdaşlıq etmişdir. “Şadman” adlı ilk oçerk və hekayələr kitabı 1932 ildə “Azər-nəşr”də çap olunmuşdur. Təhsilini Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsində qiyabi davam etdirmiş, hərbi xidmətə çağırıldığından yalnız iki kurs bitirə bilmişdir. 1944 ildə Azərb. Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin təklifi ilə “Ədəbiyyat qəzeti”nə məsul katib dəvət olunmuş, ömrünün sonunadək bu vəzifədə çalışmışdır. “Həyatımızdan səhifələr” (1963), “Dostlar və tanışlar” (1965), “Yeni həyat yarananlar” (1968) və s. oçerk və hekayə toplusları nəşr edilmişdir.

Ə s ə r i: Hekayələr, oçerklər, xatirələr, B., 1978.

MƏMMƏD ŞİRZAD, Şirzadov Məmməd Firudin oğlu (d.23.5.1946, Naxçıvan ş. Əliabad qəs.) – rəssam-boyakar. Azərbaycan

Məmməd Cəfər

Məmməd Şirzad

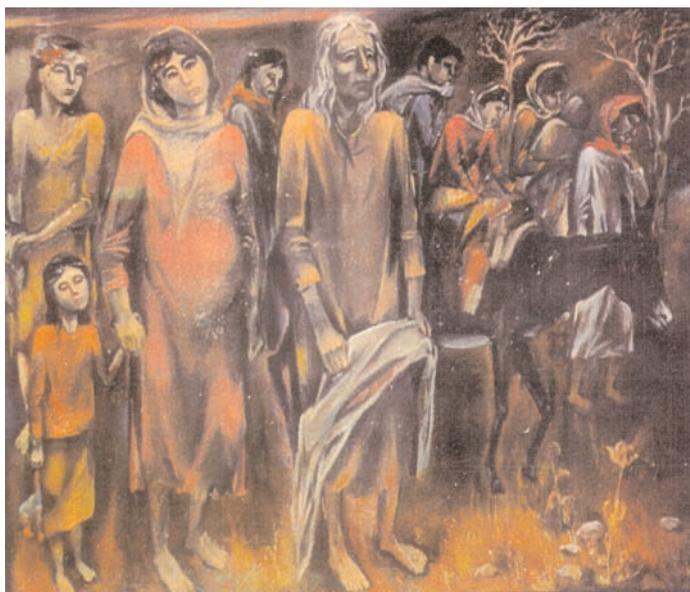
Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə professor adına layiq görülmüşdür (2005). Ə.Əzimzadə ad. Bakı Rəssamlıq Məktəbini (1968), Saratov Dövlət Un-tini (1990) bitirmişdir. 1995 ildən Türkiyədə yaşayır, Afyon Universitetinin incəsənət fakültəsində çalışır.

Naxçıvanda, Bakıda, Tiflisdə, Moskvada, Almaniyada, Finlandiyada, Türkiyənin İstanbul, Ankara, İzmir, Trabzon şəhərlərində fərdi yaradıcılıq sərgiləri açılmışdır. Ş.-in yaradıcılığında portret, peyzaj janrları xüsusi yer tutur. Rəssamın qədim Naxçıvan torpağı ilə bağlı silsilə tabloları var. Türkiyə etüdləri də xüsusi diqqət çəkir.

MƏMMƏD Tahirə Qəşəm qızı (d.3.7.1960, Babək r-nunun Vayxır k.) – filologiya elmləri doktoru (2004). Y.Məmmədaliyev ad. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunu (indiki NDU) tarix-ədəbiyyat fakültəsini (1980) bitirmişdir. 1986 ildə Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində kiçik elmi işçi vəzifəsi ilə işə başlamışdır. Hazırda həmin şöbədə aparıcı elmi işçi işləyir. 1989 ildə “C.Cabbarlı yaradıcılığının bədii metod təkamülü” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. T.M.-in yaradıcılığının əsas istiqaməti 20 əsr və son dövr Azərbaycan ədəbiyyatının klassik şərq ədəbiyyatı və dünya ədəbiyyatı ilə müqayisəsi üzrə qurulmuşdur. O, əsasən bu istiqamətdə apardığı tədqiqatların nəzəri ümumiləşdirməsi ilə məşğuldur. Eyni zamanda “Naxçıvan” folklor antologiyasının əsas toplayıcılarından biridir. 70-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Məqalələri Türkiyə, İran, Hollandiya, Gürcüstan və s. ölkələrdə də çap olunmuşdur. Azərb. Yazıçılar Birliyinin və Harvard CESS-in üzvüdür.

Əsərləri: XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası, B., 1999; Аçдааеааіаіаеу іаөііаеуіау адаіаоооаеу, Оаееәә, 2001.

MƏMMƏDƏLİYEV Həbib Mehdi oğlu (20.3.1912, Ordubad ş. – 14.5.1975, Moskva; Bakıda dəfn edilmişdir) – kimyaçı (neft kimyası). Texnika elmləri doktoru (1954), prof. (1955), Azərb. Milli EA m. üzvü (1967). Y. Məmmədaliyevin qardaşı oğludur. Azərb. Sənaye İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) texnologiya fakültəsini bitirmişdir (1937).

Məmməd Şirzad.
“Qaçqınlar”. 1994.

Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. SSRİ EA Azərb. filialının elmi əməkdaşı (1938–41), Azərb. Milli EA Neft İn-tunun motor yanacaqları laboratoriyasının müdiri (1945–55) olmuşdur. 1955 ildə Moskvaya köçərək, keçmiş SSRİ EA Neft-Kimya Sintezi İn-tunda baş elmi işçi, 1960 ildən isə aromatik monomerlər laboratoriyasının müdiri işləmişdir. M.-in başçılığı ilə işlənib hazırlanmış katalitik riforminq prosesi piroliz qurğularında aromatik karbohidrogen istehsalını 1,5–2 dəfə artırmağa imkan vermişdir. M. aromatik karbohidrogenlərin alkilsizdirilməsi, alkilsizləşdirilməsi və izomer çevrilməsi reaksiyalarını öyrənmiş, fenolları tədqiq etmiş, nəticədə əsas və əlavə məhsulların əmələgəlmə reaksiyalarının ümumi sxemlərini müəyyənləşdirmiş və onların kinetik qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmışdır. Elmi tədqiqatlarının nəticələri 180 məqalədə, 12 müəlliflik şəhadətnamədə və bir monoqrafiyada əksini tapmışdır.

Əd.: Наметкин Н. С., Курашев М. В., Локтев С. М., Габиб Мехтевич Мамедалиев, “Нефтехимия”, т. 15, 1975, №6.

MƏMMƏDƏLİYEV Vasim Məmmədali oğlu (d.27.8.1942, Bakı) – şərqşünas, dilçi, ilahiyatçı. Filologiya elmləri doktoru (1974), prof. (1979), Azərb. Milli EA m. üzvü (2001). Azərb. Respublikası əməkdar elm xadimi (1992), İraq EA-nın m.üzvü (1989), İslam

Məmməd Tahirə

Məmmədaliyev Həbib

Məmmədaliyev Yusif

Konfransi Təşkilatı Müsəlman Hüququ Akademiyasının (Ciddə ş.) həqiqi üzvü (1994), Suriyanın Ərəb Filologiyası və İslam Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü (1995). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsini (1964) və aspiranturasını (Tiflisə ezam olunmaqla, 1967) bitirmişdir. 1968 ildən BDU-nun ərəb filologiyası kafedrasında müəllim, dosent (1970–78), prof. (1979–91), şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı (1981–91), un-tin humanitar fakültələr üzrə prorektoru (1991–92) vəzifələrində çalışmışdır. 1991 ildən ərəb filologiyası kafedrasının müdiri, 1993 ildən eyni zamanda ilahiyyat fakültəsinin dekanıdır. Azərb. Respublikası Təhsil Nazirliyi şərqşünaslıq üzrə elmi-metodik şurasının sədri (1983–97), Bakı Un-ti “Xəbərləri”nin (1992–97) redaktoru olmuşdur. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Elmi-Dini Şurasının sədridir (1997 ildən). M. ərəb filologiyası və islamşünaslıq sahəsində görkəmli mütəxəssisdir. İlk dəfə olaraq, ərəb qrammatika məktəblərinin təşəkkül və inkişaf mərhələlərinə, nəzəri əsaslarına, fel kateqoriyalarına, onların Azərb. və ərəb dillərində müqayisəli-tipoloji təhlilinə, ərəb ədəbiyyatına dair sənballı tədqiqatların, o cümlədən 10-dan çox monoqrafiya, dərslik və kitabın, 250-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Akad. Z.Bünyadovla birlikdə “Qurani-Kərim”i ilk dəfə müasir Azərb. dilinə çevirmiş, onun ilk nəşrinə (1991) geniş ön söz yazmışdır (indiyədək 6 dəfə nəşr edilmişdir; yenidən işlənmiş variantı 1997 ildə Türkiyədə çapdan çıxmışdır). C.Məmmədquluzadənin “Saqqallı uşaq” hekayələr toplusunu, digər əsərləri ərəb dilinə çevirmişdir. Əsərləri ərəb ölkələrində (Misir, İraq, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş və s.), Türkiyədə, İranda, Pakistanda, Rusiyada, Gürcüstanda da nəşr olunmuşdur. Misir, İraq, İran, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Rusiya, Polşa, İndoneziya və s. ölkələrdə beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. Elmi kadrlar hazırlanmasında xidməti var.

Ə s ə r l ə r i: Bəsrə qrammatika məktəbi, B., 1983; Ərəb dilçiliyi, B., 1985; Kufə qrammatika məktəbi, B., 1988; Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları, B., 1992; Azərbaycan dilinin ərəb qrafikası ilə ifadəsi, Rabat, 2000 (ərəb dilində); Êâôââîðèè àðàîâîè, èèôà è îâèèîâîèý à ñîâðâîâîîî àðââñèîî ýçüèâ, Á., 1979.

MƏMMƏDƏLİYEV Yusif Heydər oğlu (31.12.1905, Ordubad ş. – 15.12.1961, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1942), prof. (1942), Azərb. Milli EA akad. (1945) və prezidenti (1947–51 və 1958–61), SSRİ EA m. üzvü (1958). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1946). Akad. N. D. Zelinskinin tələbəsidir. Azərb. Ali Pedaqoji İn-tunu (indiki APU) bitirmiş (1926), Gəncə Pedaqoji Texnikumunda və Yerevan Pedaqoji İn-tunda kimya müəllimi olmuş, iki il Lomonosov ad. MDU-da təhsilini davam etdirdikdən sonra Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunda (1932–33) və Azərb. Elmi-Tədqiqat Neft Emalı İn-tunda (1933–45) işləmişdir. Azərb. Milli EA yarandıqdan (1945) sonra Neft İn-tuna rəhbərlik etmişdir. 1954–58 illərdə Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) rektoru olmuşdur.

M.-in əsas elmi işləri, neftin və neft qazlarının katalitik emalı sahəsindədir. O, müxtəlif karbohidrogenlərin katalizator iştirakı ilə xlorlaşdırma və bromlaşdırılmasının yeni üsullarını təklif etmiş, neft qazlarını, xüsusilə də metanı əvvəllər stasionar katalizator üzərində, sonralar isə qaynar təbəqədə xlorlaşdırmaqla, karbontetra-xlorid, metilxlorid, metilen-xlorid və s. qiymətli məhsullar alınması yollarını göstərmişdir. Aromatik parafin və sikloparafin karbohidrogenlərini

Məmmədaliyev Vasim

*AkademiK Yusif Məmmədəliyev in abidesi. 1998.
Bakı. Heykəltəraş A. Əsgərov.*

*Cəlil Məmmədquluzadənin
abidəsi. 1974. Naxçıvan şəhəri.
Heykəltəraş M. M i r q a s i m o v.*

doymamış karbohidrogenlərlə katalitik alkil-ləşdirmə sahəsindəki tədqiqatı aviasiya yanacaqlarının yüksək keyfiyyətli komponentlərinin sənaye miqyasında sintezinə imkan vermişdir. M. benzolu propilenlə alkilləşdirilmək yolu ilə izopropilbenzolun sintezi üsulunu işləyib hazırlamış, bu da Böyük Vətən müharibəsi illərində aviasiyanın yüksək oktanlı yanacaqla təmin olunmasına kömək etmişdir. M. Bakı neftlərinin benzin fraksiyasının katalitik aromatləşdirilməsi, yuyucu maddələr və silisium-üzvi birləşmələr alınması, piroliz məhsullarından plastik kütlə istehsalı və Naftalan neftinin təsir mexanizminin öyrənilməsi sahələrində də mühüm işlər görmüşdür. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 6 monoqrafiyanın müəllifidir. Yüksəkixtisaslı elmi kadrlar hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdur. O, SSRİ, ABŞ, İtaliya, Fransa, İngiltərə, Polşa, Macarıstan və başqa ölkələrdə keçirilən qurultay, konqres və simpoziumlarda respublikamızı dəfələrlə təmsil etmişdir. D.İ. Mendeleev ad. Ümumittifaq Kimyaçılar Cəmiyyəti Azərb. İdarəsi Rəyasət Heyətinin (1957–61) və Azərb. “Bilik” Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri (1948–50 və 1958–61) olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (5-ci çağırış) və Azərb. SSR Ali Sovetinin (4-cü çağırış) deputatı seçilmişdir. “Lenin” ordeni, “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Şərəf nişanı” ordenləri və medallarla təltif edilmişdir. Azərb. Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tuna (NKPI), Ordubad ipək kombinatına və Şamaxı rəsədxanasının yerləşdiyi qəsəbəyə və Bakı küçələrindən birinə onun adı verilmiş, adına mükafat təsis olunmuş, NKPI-də və Ordubad ş.-ndə ev-muzeyi açılmış, büstü qoyulmuş, Bakıda yaşadığı evdə xatirə lövhəsi vurulmuşdur. Bakının İstiqlaliyyət küçəsində, Azərb. Milli EA Rəyasət Heyəti binasının yanında heykəli ucaldılmışdır. Akad. Y.M.-in 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 28 fevral 2005 il tarixdə sərəncam imzalamışdır.

Ə s ə r l ə r i: Azərbaycanın təbii qazları və onlardan kimyəvi istifadə, B., 1936; Синтез толуола алкилированием и деалкилированием ароматических углеводородов, Б., 1943; Развитие науки в Азербайджане, Б., 1960; Избр. произв., в 3-х томах, т 1-2, Б., 1964–67.

Ə d.: M ə m m ə d ə l i y e v a S., Akademik Yusif Məmmədaliyev, B., 1996; M ə h ə r r ə m o v A., A l l a h v e r d i y e v M., Ə l i y e v a R. Ə., Azərbaycan kimyaçıları, B., 1998; M ə h ə r r ə m o v A., Q i y a s b ə y l i M., Tarixin canlı salnaməsi, B., 2000; Ю.Г. Мамедалиев. Библиография (Деятели науки и культуры Азербайджана), Б., 1965; П л а т о н о в Б. Р., Мамедалиев. Страницы жизни, Б., 1966.

MƏMMƏDƏLİYEV Sevdə Yusif qızı (d.14.11.1946, Bakı) – kimyaçı, fəlsəfəşünas. Kimya elmləri namizədi (1972), fəlsəfə elmləri doktoru (1994), prof. (1994), Azərb. Milli EA m. üzvü (2001), Beynəlxalq Ekoenergetika Akademiyasının (1996), Rusiya Ekologiya Akademiyasının (1997) və Beynəlxalq Noosfera Akademiyasının (2000) həqiqi üzvü. Akad. Y. H. Məmmədaliyevin qızıdır. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) kimya fakültəsini (1967) və Azərb. Milli EA Y.Məmmədaliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tunun (NKPI) aspiranturasını (1970) bitirmişdir.

NKPI Sumqayıt filialının və keçmiş Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Qaz Layihə İn-tunun baş elmi işçisi (1974–83), Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-tinin (keçmiş İnşaat Mühəndisləri İn-tu) dosenti (1984–94) və prof. (1994 ildən) olmuşdur. 1999 ildən həmin un-tin ekologiya kafedrasının müdiri, eyni zamanda Azərb. Respublikası Mədəniyyət nazirinin müavini. Ekoloji mədəniyyət, etika və estetika məsələlərinə dair tədqiqatlar aparmışdır. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 5 monoqrafiya və broşürün, tədris və metodik vəsaitin müəllifidir. “Bilik” Azərb. Maarifçilik Cəmiyyətinin Y. Məmmədaliyev ad. mükafatı və medalı ilə təltif olunmuşdur (1996).

Ə s ə r l ə r i: Akademik Yusif Məmmədaliyev, B., 1996; Mədəniyyət, ekologiya, təhsil (Nizami Məmmədovla birgə), B., 1999; Ekologiya və texnika (N. Məmmədovla birgə), B., 1999; Υέίείεάε=άνέάγ ιδίάεάά έ τόόέ άά άάάίέύ, Α., 1997.

MƏMMƏDƏLİYEVİN EV-MUZEYİ, Y u s i f M ə m m ə d ə l i y e v i n e v - m u z e y i, O r d u b a d d a – 1975 ildə akad. Y. Məmmədaliyevin anadan olduğu evdə yaradılmışdır. Muzeydə alimin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərinə aid 1160 eksponat, o cümlədən müxtəlif sənədlər, çap olunmuş əsərləri, fotosəkillər, habelə xatirə əşyaları

Məmmədaliyeva
Sevdə

Y.H.Məmmədəliyev
ev-muzeyi.
Ordubad şəhəri.

və s. materiallar nümayiş etdirilir. Muzeyin əməkdaşları buraya gələnlər qarşısında, muzeydənkənar tədbirlərdə Y. Məmmədəliyev çoxcəhətli həyat və fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərinə dair mühazirələrlə çıxış edirlər. Muzey 2005 ildə yenidən qurulmuşdur.

MƏMMƏDXANOV Ələkbər (1875, Naxçıvan ş. – 1920, Bakı) – ziyalı. 1884 ildə Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuş, lakin təhsil haqqını ödəyə bilmədiyindən seminariyadan çıxarılmışdır. Sonralar Xarkov Universitetində təhsil almış, mühəndislik ixtisası qazanmış, Bakıda Musa Nağıyev şirkətində neft mühəndisi işləmişdir. Bəhailik təriqətinin tarixi və fəlsəfəsini öyrənmiş, bu sahədə Qafqazda çap olunmuş əsərləri, o cümlədən Atropet adlı müəllifin “İmamət” kitabını avtoqraf ilə L. N. Tolstoyu göndərmişdir. Ümumiyyətlə, L. N. Tolstoyun şəxsiyyətinə, irsinə və fəlsəfi görüşlərinə rəğbət bəsləmiş, onunla məktublaşmışdır. Şeyx Bəhaullanın “İşiq” əsərini, bir sıra digər əsərləri rus dilinə tərcümə edərək, Yasnaya Polyanyaya göndərmişdir.

Əd.: M ə m m ə d l i Q., Molla Nəsrəddin (salnamə), B., 1984; H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

MƏMMƏDQULİYEV Yusif Məmmədqulu oğlu (1863, Naxçıvan ş. – 1904, orada) – *Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu* oğlunun ilk övladı, C. Məmmədquluzadənin böyük qardaşı. Naxçıvanda ibtidai məktəbi bitirmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasına daxil olmaq üçün ərizə versə də (1881), ailənin

maddi vəziyyətini nəzərə alaraq, bu niyyətdən əl çəkmişdir. Saatsazlıq sənətini öyrənmiş, atasına və qardaşlarına maddi yardım göstərmişdir. Fars dilini yaxşı bilən M. Şərq ədəbiyyatını dərinlən mütaliə etmiş, şeirlər də yazmışdır. C. Məmmədquluzadənin elm və təhsilə həvəsləndirilməsində, onun bədi zövqünün və mütaliə vərdislərinin formalaşmasında M.-in mühüm rolu olmuşdur.

Əd.: M ə m m ə d l i Q., Molla Nəsrəddin (salnamə), B., 1984; H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

MƏMMƏDQULU Məşədi Hüseynqulu oğlu (? , Naxçıvan ş. – ?, orada) – Cəlil Məmmədquluzadənin atası. 19 əsrin 40-cı illərində doğulmuş, 1860-cı illərin əvvəlində Naxçıvan sakini Sara Məşədi Baba qızı ilə evlənmişdir. Bu izdivacdan beş övlad – Yusif, Cəlil, Ələkbər, Səkinə və Xəlil dünyaya gəlmişdir. Təhsil almağa da, müstəqil yolla ərəb əlifbasını öyrənmişdir. İmam Rza ziyarətinə gedərək, Məşədi titulu almışdır. Naxçıvan düz mədənlərində gözetçi işləmiş, kiçik məhəllə dükanı açmış, burada düz satmaqla ailəsini dolandırılmışdır. Maarifçilik ideyalarına rəğbət bəsləmiş, Q. Şərifzadə, M. T. Sidqi, M. C. Şürbi və b. ziyalılarla həmsöhbət olmuşdur.

MƏMMƏDQULU SALİK, S a l i k O r d u b a d i (1806, Ordubad r-nunun Xanağa k. – ?, orada) – şair. Ordubaddakı “Mədrəseyi-irşadiyyə”də oxumuş, təhsilini Təbrizdə ali ruhani mədrəsəsində tamamlamışdır. Həm klassik üslubda, həm də xalq şeiri tərzində yazmışdır. Yaradıcılığına M. Füzuli və M. P. Vaqifin təsiri olmuşdur. “Gülşən” adlı əlyazma divanı var. Klassik üslubda yazdığı əsərlərdə eşq mənəvi kamillik kimi mənalandırılır. Lirikasında real məhəbbət, təbii, insani hisslər tərənnüm edilir. Yaradıcılığında ictimai mövzulara meyl üstündür. Şeirlərində sosial ədalətsizliyə, zəmanəyə etiraz motivləri əksini tapmış, cəhalət və mövhumat, riyakar və fırıldaqçı ruhanilər kəskin satira atəşinə tutulmuşdur. Klassik Şərq şairlərinin əsərlərini dərinlən öyrənmiş, onların şeirlərinə bənzətmə və nəzirələr yazmışdır. Gəncəni, Tiflisi, İrəvanı, habelə İran və Türkiyənin bir sıra yerlərini gəzmiş, “Səfərnəmə” əsərində şahidi olduğu hadisələri nəzmə çəkmişdir. Külliyyəti (“Divani-Salik Ordubadi”, Təbriz, 2001) nəşr olunmuşdur.

MƏMMƏDQULUZADƏ Cəlil Məmmədqulu oğlu (təxəllüsü Molla Nəsrəddin; 22.2.1869, Naxçıvan – 4.1.1932, Bakı) – yazıçı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən müstəqil milli dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İlk təhsilini əvvəlcə mollaxanada, sonra isə üçsinfli Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən (1887) sonra, İrəvan quberniyasının Uluxanlı, Naxçıvan mahalının Cəlilkənd (Şərur rayonu) və Nehrəm kəndlərində müəllimlik etmişdir (1887–97). Müəllim işlədiyi illər ədəbin gələcək yaradıcılığı üçün zəngin material vermişdir: “Çay dəstgahi” (1889) alleqorik mənzum dramı, “Kışmış oyunu” (1892) komediyası, “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894; 1936 ildə nəşr olunmuşdur) povesti və s. Naxçıvanda və İrəvanda müxtəlif hüquq idarələrində çalışmışdır (1897–1903).

Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsində 1903 ildən Tiflisdə nəşr edilən “Şərqi-Rus” qəzetində işləməsinin və onun redaktoru Məhəmmədəğa Şahtaxtlinin mühüm rolu olmuşdur. İlk mətbu əsəri olan “Poçt qutusu” hekayəsi bu qəzetdə dərc edilmişdir. 1905 ilin əvvəlində “Şərqi-Rus” bağlanarkən jurnalist Ömər Faiq Nemanzadə və maarifpərvər tacir Məşədi Ələsgər Bağırzadə ilə şərikli bu qəzetin mətbəəsini alıb, onu “Qeyrət” adlandırmışdır. Ədəbin ilk kitabçaları (“Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “İranda hürriyyət”) “Qeyrət” mətbəəsində nəşr olunmuşdur (1905–07). 1905 ildə Tiflisdə uşaqlar üçün məktəb və pansion açmışdı. Həmin il “Kavkazski raboçi listok” qəzetində Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin ağır həyatını təsvir edən “Binəsiblər” və “Xeyir-dua” məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onlardan birincisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tərcüməsində “Həyat” qəzetində dərc olunmuşdu.

İlk nömrəsi 1906 il aprelin 7-də (20-də) çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə başlamaqla Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Nəz-

mi, Əliqulu Qəmküsar kimi yazıçı və jurnalistlərlə Cəlil Məmmədquluzadə arasında möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqəsi yarandı. Jurnalın təbliğ etdiyi dərin demokratik və azadlıq ideyaları ona ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə mollanəsrəddinçilər Yaxın və Orta Şərqdə “Molla Nəsrəddin məktəbi” adlı qüdrətli mətbuat və ədəbiyyat məktəbi yaratdılar. Başqa mollanəsrəddinçilər kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də irtica və qaragüruhçuların arasıkəsilməz təqib və təzyiqinə məruz qalırdı. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, “Qeyrət” mətbəəsində axtarışlar aparır, bəzən də “Molla Nəsrəddin”in nəşrini dayandırır. Jurnal müəyyən fasilələrlə 1931 ildə Tiflisdə (340 nömrə), Təbrizdə (8 nömrə) və Bakıda (400 nömrə) nəşr edilmişdir.

Ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar olaraq Cəlil Məmmədquluzadə 1918–20 illərdə, əsasən, Qarabağda, ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın malikanəsi olan Kəhrizli kəndində yaşamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil dövlət quruculuğunda bilavasitə iştirak etməsə də, onun ideyalarını dəstəkləmiş, Əsgəran uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. O və Həmidə xanım 1919 il iyunun 18-də Ağdamdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə və parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova teleqram göndərərək, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırım siyasəti nəticəsində ev-şiklərləndən didərgin düşüb, Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisinə pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım milyon desyatinlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən yuxarı əmək qabiliyyətli qaçqını işlə təmin etmək barədə Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin qaldırdığı məsələyə qoşulduqlarını bildirmişlər. “Azərbaycan” qəzetinin 1919 il 6 iyul tarixli 140-cı nömrəsində dərc olunmuş həmin teleqramda deyilirdi: “50 min müsəlman qaçqınının ağır maddi vəziyyəti bizi Kür və Araz çaylarını köhnə “Gavur Arxı” kanalı vasitəsilə birləşdirərək, Mil düzündə yarım milyon desyatin torpağın suvarılması barədə məsələ qaldırmağa məcbur

Məmmədquluzadə
Cəlil

C.M.Məmmədquluzadə ailə üzvləri ilə İsa bulağında. Şuşa. 1926, iyun.

etdi... Atamız Əhməd bəy Cavanşir (Həmidə xanımın atasıdır) hələ 19 əsrin 60–70-ci illərində bu istiqamətdə bəzi işlər görmüşdü. Lakin fitnə-fəsadlar nəticəsində bu işi yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdu...

Əziz vətənimizə məhəbbət naminə biz də öz səsimizi bu qədər vacib və təxirəsalınmaz məsələnin tezliklə həllinə qoşuruq. Bizdə atamızın bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktubları var, onları məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin sərəncamına verməyə hazırıq. Həmidə xanım Cavanşir, Cəlil Məmmədquluzadə”.

Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “Yeni yol” (Bakı) qəzetinin redaktoru, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Bakı Tənqid-Təbliğ Teatrının təşkilatçılarından olmuşdur.

20 illərin 2-ci yarısından etibarən Cəlil Məmmədquluzadənin həyatında ciddi sarsıntılar dövrü başlanmışdır. Baş redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalına ciddi senzura nəzarəti qoyulmuş, jurnalın nəşri üçün ayrılan dövlət vəsaiti (dotasiya) azaldılmışdır. Hətta “Molla Nəsrəddin” jurnalı Mubariz Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevrilmiş və Cəlil Məmmədquluzadə redaktorluqdan uzaqlaşdırılmışdı. Bütün bunlar, habelə, dövrü mətbuatda haqqında çap olunan qərəzli məqalələr və digər haqsızlıqlar böyük demokrat-ədil üçün gözlənilməz ağır mənəvi zərbələrə çevrilmiş, yazıcının sağlamlığını ciddi surətdə sarsıtmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 40 illik yaradıcılığı boyu müxtəlif janrlarda (dram, hekayə, povest, şeir, publisistika, ədəbi tənqid, xatirə

və s.) yazdığı əsərləri ilə realist Azərbaycan ədəbiyyatının yeni, yüksək pilləyə qalxmasında müstəsna rol oynamışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ənənələrinə əsaslanan ədil sənətdə mücərrədliyə, formalizm təzahürlərinə, ideyasızlıq meyillərinə qarşı kəskin mübarizə aparırdı. Ədəbiyyatı və mətbuatı geniş xalq kütlələrinin mənafeyi uğrunda mübarizəyə yönəltmək, onu bütün xalqın, hətta sadə və savadsız, avam adamların malı etmək onun əsas yaradıcılıq qayələrindən idi.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində və ilk hekayələrində (“Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Qurbanlı bəy” və s.) yazdığı o zamankı Azərbaycan həyatında hökm sürən feodal-patriarxal münasibətləri, çar məmurlarının və riyakar din xadimlərinin özbaşınalığını, şüurlarda və məişətdəki geriliyi, mövhumat, cəhalət və xurafatı, qadınlara acınacaqlı taleyini böyük vətəndaş yangısı ilə qələmə almışdı. Məşhur “Ölülər” (1909) tragikomediyası Azərbaycan realizmi və satirası tarixində şərəfli yer tutur. Bu əsərlərdə Cəlil Məmmədquluzadə “ölülər” mühitinin rəzalətlərini nifrətlə damğalamış, işıqlı həyat haqqında arzuların tərəcəmanı olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığında olduğu kimi, publisistikasında da, əsasən, satirik janrlardan istifadə etmişdir. O, çarizm, sosial ədalətsizlik, fanatizm, xurafat, cəhalət və nadanlıq, köhnəlmiş zehniyyət, vaxtı ötmüş, ictimai tərəqqini buxovlayan adət-ənənələr, Qərb imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti və Şərqi istibdadı əleyhinə çevrilmiş yüzlərlə publisistik məqalə, felyeton və satirik miniatürün müəllifidir. Digər dünyaya demokrat yazıcıları və Mirzə Fətəli Axundzadə kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də ustalıqla, cyhamlar vasitəsilə məzlumları birləşib, “islam millətini çürüdən və çürütməkdə olan milyonca... həşaratlarla, zorbalarla” haqq-hesab çəkməyə çağırırdı. “Cümhuriyyət” (1917) adlı məqaləsində çarizmin devrilməsini alqışlayan ədil, onun yerində xalq hakimiyyəti, demokratik respublika qurulması tələbini irəli sürərək yazırdı: “Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılından sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir”.

“Cümhuriyyət, yəni latınca “respublika” elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məm-ləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarındadır, necə ki, məsələn, Firəngistan, İsvəçrə və qeyrilər”.

Cəlil Məmmədquluzadə və onun ətrafında birləşən əməlpərvər ziyalılar həqiqi azərbaycançılığın əsaslarını yaratdılar. Xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı olan bu məfkurə Azərbaycanın milli maraqlarını önə qoyan bir məslək, yol idi. Ədib bu yolu 1917 ilin noyabrında “Molla Nəsrəddin”də dərc olunan “Azərbaycan” məqaləsində ifadə etmiş və Rusiyada baş verən hadisələrin Azərbaycanın istiqlalına doğru apardığını uzaqgörənliklə duymuşdu. Məqalədə vahid Azərbaycan ideyası qabarıq şəkildə irəli sürülürdü. Parçalanmış Vətənin coğrafi hüdudları haqqında məlumat verən ədib “Haradadır Azərbaycan” sualının cavabında yazırdı: “Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdistanından, Bəyaziddən ibarət olsun”.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın həqiqi övladlarını birləşib, Vətəni “yad millətlərin südünü əmmiş”, millətin “ruhundan xəbərsiz” xainlərin xəyanətindən qorumağa, birliyini bərpa etməyə səsləyirdi: “Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçə papaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, hardadır bizim vətənimiz?”. Hər iki məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ideoloji əsasları öz əksini tapmışdır.

Azərbaycançılıq məfkurəsi böyük demokratiyanı Azərbaycan ədəbiyyatında Cümhuriyyət ideyaları ilə birbaşa səsləşən ilk sanballı bədii əsəri olan “Anamın kitabı” (1919) pyesində xüsusilə bariz əksini tapmışdır. Vətəndaş ədib əsərdəki rəmzi “Anamın kitabı” obrazı ilə o dövr üçün son dərəcə mühüm və aktual ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirmişdi.

Dövrün daha bir aktual mövzusunda – erməni-Azərbaycan münəqişəsindən bəhs edən birləşməli “Kamança” pyesində də Azərbaycan xalqının yüksək humanizmi dərin psixoloji-bədii inandırıcılıqla və müstəsna emosional təsir gücü ilə əks etdirilmişdir.

Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və b. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Əsərləri: Əsərləri, c. 1-3, B., 1936–47; Seçilmiş əsərləri, c.1-2, B., 1951–54; Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar, B., 1961; Əsərləri, c.1-3, B., 1966–67; Əsərləri, c. 1-6, B., 1983–85; Seçilmiş əsərləri, B., 1987; Əçədə. İdiçə, ö. 1–2, A., 1966; Dənnəçü, A., 1976; Nəidəüä nöiäöäöäö, İ., 1989; Seçilmiş əsərləri, B., 2003; Əsərləri IV cildə, (Tərtib edən və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli), Bakı 2004

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c. 2, B., 1960; İbrahimov M., Böyük demokrat, B., 1957; Paşayev M., Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsi, B., 1963; Məmməd Cəfər, Cəlil Məmmədquluzadə, B., 1966; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi), B., 1966; 1984; Hüseynov F., Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər, B., 1977; Əlimirzəyev X., Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası, B., 1979; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Şərif Ə., “Molla Nəsrəddin” necə yarandı, B., 1986; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Aäääääääääää, Aääääääääääää (İtəääääääää), İ., 1999.

MƏMMƏDQULUZADƏ Ənvər Cəlil oğlu (11.5.1911, Ağcabədi r-nunun Kəhrizli k. – may, 1979, Tehran) – ziyalı, həkim. Cəlil Məmmədquluzadə və Həmidə Məmmədquluzadə-Cavanşirin oğludur. Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu (indiki Tibb Un-ti) bitirmiş (təqr. 1939), qısa bir müddət həmin in-tun əcaçılıq kafedrasında işləmiş, Böyük Vətən müharibəsi illərində arvadı Məhin xanım Dənipurla birlikdə sovet qoşunlarının tərkibində həkim kimi İrana getmişdir. Burada ikinci dəfə tibb bacısı, polyak qızı Zofya Bahri-novska ilə evlənmişdir. Vətənə qayıtmamış, İranın müxtəlif şəhərlərində həkimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Mövcud rejimin şərtlərini nəzərə alaraq, uzun illər C. Məmmədquluzadənin oğlu olduğunu gizlətməmiş, Cavanşir soyadı daşımış, çətinliklə də olsa,

Məmmədquluzadə
Ənvər

Məmmədquluzadə
Midhət

müxtəlif yollarla Bakıya məktublar göndərmiş, anası Həmidə xanımın qohumları ilə əlaqə saxlamışdır.

Övladları: **Səqqətçiya Mehri** (d.1940, Bakı) – birinci arvadı Məhin xanım Dadipurdan olan qızı. Bir müddət anası ilə birlikdə İranda, ana qohumlarının yanında yaşamışdır. Hazırda Parisdə yaşayır. Qızları – Natali tərcüməçi-jurnalist, Məhsəti isə həkimdir; **Cavanşiri Midhət** (d. 1944, Tehran) – Z. Bahrinovskadan olan böyük oğlu. Polşada un-t qurtarmışdır. İxtisasca inşaat mühəndisidir. Uzun müddət Polşanın Lodz ş.-də çalışmış, burada evlənmişdir. **Martin** (d.1970) və **Ramin** (d.1981) adlı iki oğlu var. Bir müddət Tehranda çalışmışdır. Hazırda Polşada yaşayır. **Məmmədquluzadə Nizhət** (d.1948, Tehran) – qızı. Hazırda Fransanın Nitsa şəhərində yaşayır. Bir oğlu və bir qızı var; **Cavanşiri Teymur** (1949, Tehran–may, 1994, Kiş adası, Tehranda dəfn olunmuşdur) – oğlu. Ali mühasibat kursu bitirmiş, uzun müddət “Dalğa” şirkətində mühasib işləmişdir. **Şahin** (d.1976) və **Bəzrin** (d.1984) adlı iki oğlu var. Avtomobil qəzasında həlak olmuşdur; **Cavanşiri-Süleymani İren** (d.1951, Tehran) – qızı. Evdar qadındır. Leyla adlı qızı var.

C. Məmmədquluzadənin nəslinin davamçılarını ilk dəfə prof. İ. Həbibbəyli axtarıb tapmış və onlarla görüşmüşdür (1992, Tehran – 1998, Paris).

Əd.: Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; yənə onun, Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi, “Qobustan” toplusu, 1999, № 2; Məmmədquluzadə H., Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim, B., 1981; Həmidə və Cəlil Məmmədquluzadə. Məktublar (tərtib edən Ə. Mirəhmədov), B., 1994.

MƏMMƏDQULUZADƏ Midhət Cəlil oğlu (19.3.1908, Tiflis – 4.6.1932, Bakı) – ziyalı, mühəndis. Cəlil Məmmədquluzadə və Həmidə Məmmədquluzadə – Cavanşirin oğludur. Azərb. Dövlət Politexnik İn-tunun (indiki Texniki Un-t) hidrotexniki tikintilər fakültəsini bitirmişdir (1931).

M. bir müddət Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsində çalışmış, Mingəçevir SES-in layihəsini hazırlayan komissiyanın elmi katibi olmuş, Dövlət Plan Komitəsinin kollegiya üzvü seçilmişdir. “Bakinski raboçi” qəzetində Mingəçevir SES-i haqqında ilk məqalənin (ortaq) müəllifidir. Cənazesinin qalıqları son-

rular atasının Fəxri Xiyabandakı qəbrinin yanında torpağa tapşırılmışdır.

Əd.: Həbibbəyli İ., C. Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; yənə onun, Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi, “Qobustan” toplusu, 1999, №2; Məmmədquluzadə H., Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim, B., 1981; Həmidə və Cəlil Məmmədquluzadə. Məktublar (tərtib edən Ə. Mirəhmədov), B., 1994.

MƏMMƏDQULUZADƏ Mirzə Ələkbər Məmmədqulu oğlu (1872, Naxçıvan ş. – 22.5.1922, Ağcabədi r-nunun Kəhrizli k.) – ziyalı, ictimai xadim. C. Məmmədquluzadənin qardaşındır. Mollaxanada, Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbində oxumuşdur. Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmaq təşəbbüsü nəticəsiz qalmışdır. Cənubi Azərb.-da məşrutə hərəkatında fəal iştirak etmiş, Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınmış, Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə ünsiyyət saxlamışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərb.-da əsas abunə müvəkkili olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində və ondan əvvəl çox vaxt Kəhrizlidə yaşamış Həmidə xanım Məmmədquluzadə–Cavanşirə məxsus təsərrüfatın idarə olunmasında ona yaxından kömək göstərmişdir.

Əd.: Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; yənə onun, Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi, “Qobustan” toplusu, 1999, № 2.

MƏMMƏDQULUZADƏ Münəvvər Cəlil qızı (1897, Babək r-nunun Nehrəm k. – 1965, Bakı) – səhiyyə xadimi. C. Məmmədquluzadənin qızıdır. Tiflisdə realni məktəbdə oxumuş, sonralar Bakıda tibb məktəbini bitirmişdir. 20–30-cu illərdə Ağdamda və Kürdəmirdə tibb bacısı olmuşdur. 1932 ildən Naxçıvan Rayon Səhiyyə şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1942–43 illərdə vaxtilə atasının dərslər dediyi Nehrəm kənd orta məktəbində rus dili müəllimi olmuş, 1944–64 illərdə Nehrəm kənd xəstəxanasında işləmişdir. İctimai fəaliyyət göstərmiş, SSRİ Ali Sovetinin (2-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. 1964 ildən Bakıda yaşamışdır. Atasının haqqında xatirələrində böyük ədəbin həyatına və onu əhatə edən ədəbi-mədəni mühitə dair maraqlı fakt və məlumatlar əksini tapmışdır. Nehrəm k.-ndəki doğum evi M.-nin adınadır.

Əd.: Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; yənə onun, Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi, “Qobustan” toplusu, 1999, № 2.

Məmmədquluzadə
Münəvvər

MƏMMƏDQULUZADƏ-CAVANŞİR

Həmidə Əhməd bəy qızı [19.1.1873, Ağcabədi r-nunun Kəhrizli k., – 6.2.1955, Bakı] – Azərbaycanın ilk maarifçi və ziyalı qadınlarından biri. Maarifçi, tarixçi, şair və tərcüməçi Əhməd bəy Cavanşirin (1834–1902) qızı, Cəlil Məmmədquluzadənin ömür-gün yoldaşı. Ailə təhsili almışdır. Ata mülkü olan Kəhrizlidə ibtidai məktəb, tibb məntəqəsi və toxuculuq emalatxanası açmış, Tiflisdə Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyətinin (1908–17) yaradıcılarından biri və sədr müavini olmuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrində ərinə kömək etmişdir. 1912 ildə Qafqaz pambıqçılarının Tiflisdə çağırılmış yığıncağında iştirak etmiş, irəli sürdüyü əməli təkliflər yüksək qiymətləndirilmişdir. Xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirə böyük qayğı bəsləmiş, onun müalicəsinə maddi yardım göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ata mülkü olan Kəhrizlidə yaşamış, kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olmuş, emalatxanasını genişləndirmiş, qadınların işləməsinə və dolanmasına şərait yaratmışdır. 1919 il iyunun 18-də C.Məmmədquluzadə ilə birgə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə, habelə Parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova teleqram göndərərək, Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasəti nəticəsində ata-baba torpaqlarından, ev-çəşklərindən didərgin düşmüş, Qarabağa pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım milyon desyatınlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən çox əmək qabiliyyətli qaçqını işlə təmin etmək barədə qaldırdığı məsələyə qoşulduğunu, atasının hələ 19 əsrin 60–70 illərində bu yöndə bəzi işlər gördüyünü, lakin fitnə-fəsadlar nəticəsində bu işi yarımçıq qoymağa məcbur olduğunu, onun bu məsələ ilə bağlı çoxlu məktublarını məmnuniyyətlə plan və layihələrlə birlikdə hökumətin sərəncamına verməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

1920 ilin mayında C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə Cənubi Azərbaycana getmiş, iki il Təbrizdə yaşamışdır. 1922 ilin ortalarında sovet Azərbaycanına dönüb, bir müddət Kəh-

rizlidə yaşamış, mülkləri müsadirə edilərək, təqiblərə məruz qalmışdır. Sonralar Bakıya köçərək, ömrünün axırınadək burada yaşamışdır. 1939 ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının üzvü seçilmişdir. Əsasən, bədii tərcümə sahəsində çalışmış, C.Məmmədquluzadənin bir sıra hekayəsini, Mir Cəlalin “Dirilən adam” romanını rus dilinə çevirmişdir. Azərbaycanda memuar ədəbiyyatının inkişafına dəyərli xidmət göstərmiş, atasının tərcümeyi-halını, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında xatirələr yazmışdır. C.Məmmədquluzadə ilə məktublaşmaları yazıcının həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ folklorunun toplanması və öyrənilməsi ilə də məşğul olmuşdur.

Əsərləri: Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim, B., 1981; Həmidə və C.Məmmədquluzadə. Məktublar (tərtib edən Ə.Mirəhmədov), B., 1994; Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. Məktublaşma (tərtib edən İ.Həbibbəyli), B., 2003.

Əd.: Axundov H., “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (salmə), B., 1984; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980.

MƏMMƏDQULUZADƏNİN EV-MUZHEYİ,

Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyi, Bakıda – Azərb. Respublikası hökumətinin qərarı ilə 1978 ildə C. Məmmədquluzadənin 1920–32 illərdə yaşayıb-yaratdığı mənzildə [Süleyman Tağızadə (köhnə Poçt) küçəsi, 56] təşkil edilmiş, 1994 il dekabrın 28-də, C. Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illiyi ərəfəsində açılmışdır. Açılış mərasimində Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak və çıxış etmişdir. Muzeydə C. Məmmədquluzadənin və digər molla-nəsrəddinçilərin həyat və fəaliyyətini əks etdirən 3000-ə yaxın eksponat toplanmışdır. Onların 500-ə yaxını muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Ekspozisiya 5 otaqda (ümumi sah. 185 m²) yerləşir. Muzeydə gələcək ədibin uşaqlıq, gənclik və təhsil illərini, məktəbdarlıq fəaliyyətini, ilk yaradıcılıq addımlarını və mühitini, onun ilk jurnalistlik və ədəbi fəaliyyətini əks etdirən eksponatlar, habelə əsərləri mövzusunda yaradılmış təsviri sənət nümunələri, yazıcının şəxsi əşyaları və ailə həyatı ilə bağlı materiallar, “Molla Nəsr-

Məmmədquluzadə - Cavanşir Həmidə

Məmmədov Abdulla

rəddin” jurnalının nəşrinin Tiflis və Təbriz dövrlərini əks etdirən eksponatlar nümayiş etdirilir. Ədibin iş otağı, “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyası – xatirə otağında isə C. Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin 1922–32 illər dövrünü əks etdirən, habelə yaradıcılığının tədqiqi ilə bağlı materiallar toplanmışdır. Burada ədibin dünya şöhrətini əks etdirən xəritə tərtib olunmuşdur.

Muzey C.Məmmədquluzadənin və digər molla-nəsrəddinçilərin irsinin toplanması, tədqiqi və təbliği sahəsində fəaliyyət göstərir. 2000 ildə muzeyin ekspozisiyasına 8 minədək tamaşaçı baxmış, 500-dən çox ekskursiya aparılmışdır. Muzey idarə və müəssisələrdə, təhsil ocaqlarında ədəbi gecələr, görüşlər, xatirə günləri, disputlar, müsabiqələr və s. tədbirlər keçirir.

MƏMMƏDOV ABULLA Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyi, Naxçıvan da – Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə 1998 il dekabrın 31-də C.Məmmədquluzadənin doğulduğu, uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi evdə (hazırda İ.Məmmədov küçəsi) yaradılmışdır. Açıılışı 1999 il oktyabrın 13-də olmuşdur. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev muzeyin açılış mərasimində nitq söyləmişdir. Muzeydə böyük ədibin həyat və yaradıcılığına dair ekspozisiya nümayiş etdirilir. C.Məmmədquluzadəyə və onun ailəsinə məxsus əxsi məişət əşyaları, o cümlədən yazıçının naxçıvanlı müasirlərinə aid sənədlər, onun mütaliə etdiyi klassiklərin əsərləri muzeyin eksponatları sırasındadır.

MƏMMƏDOV Abdulla Məhəmməd oğlu (10.3.1905, Şərur r-nunun Yuxarı Aralıq k. - 8.3.2001) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1951). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. 1929–78 illərdə Şərur r-nundakı M. Hüseynzadə ad. k-zda kolxozçu, briqadir, ferma müdiri, mənqa başçısı işləmişdir. 1950 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

MƏMMƏDOV Asəf Səttar oğlu (d.5.6.1959, Şərur r-nunun Kürkənd) – gömrük xidməti general-mayoru (2004). 1981 ildə Nax. Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki NDU) tarix-ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1996-2000 illərdə Nax. Dövlət Universitetində İqtisadiyyat və Hüquq fakültəsinin hüquq-

şünaslıq ixtisası üzrə ikinci ali təhsil almışdır. 1992 ilədək müəllim işləmişdir. 1992 ildən gömrük orqanlarında işləyir. 1992-99 illərdə Sədərək gömrükxanasında növbə rəisi, 1999-2000 illərdə Şahtaxtı gömrük postunun rəisi, 2000-2003 illərdə Culfa gömrükxanasının rəisi, 2004 ildən Nax. Muxtar Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin sədridir. Gömrük və Kommersiya saxtakarlığına qarşı mübarizədə fərqləndiyinə görə ümumdünya gömrük təşkilatının diplom və ordeni ilə təltif edilmişdir.

MƏMMƏDOV Əli Cəlil oğlu (1898, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 1968, Naxçıvan ş.) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1928–53 illərdə Babək r-nunun “Azərbaycan” k-zunda sədr işləmişdir. 1948 ildə qoyunçuluq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Nax. MSSR Ali Sovetinin (2-ci çağırış) deputatı, Azərb. və Zaqafqaziya MİK-in, Azərb. KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin üzvü seçilmişdir. “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

MƏMMƏDOV Əli Əhməd oğlu (d.1931, Şərur r-nunun Dəmirçi k.) – neft-mədən mexanikası sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1973), prof. (1986). Naxçıvan Müəllimlər İn-tunun fizika-riyaziyyat (1951) və Azərb. Politexnik İn-tunun (indiki Texniki Un-t) mexanika (1959) fakültələrini bitirmişdir. 1951–54 illərdə Şərur r-nunun kənd məktəblərində müəllim işləmişdir. 1959–85 illərdə Azərb. Elmi-Tədqiqat Neft-Maşınqayırma, Neft və Qaz quyularının qazılması, neft sənayesi və layihə in-tlarında mühəndis, böyük

*C.Məmmədquluzadənin ev-muzeyi.
Naxçıvan şəhəri.*

Məmmədov Asəf

Məmmədov Əli
Cəlil oğluMəmmədov Əli
Əhməd oğlu

elmi işçi, laboratoriya və şöbə müdiri, 1985–90 illərdə Azərb. Texniki un-tində kafedra müdiri vəzifələrində işləmişdir; 1990 ildən un-tin prof., eyni zamanda Azərb. Dövlət Neft Sənayesi Elmi-Tədqiqat və Layihə İnstitutunda aparıcı elmi işçidir. Tədqiqatları neft-mədən mexanikası problemlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bir neçə monoqrafiya və dərs vəsaitinin müəllifidir; ixtiraları var. Ədəbi-bədii yaradıcılıqla da məşğuldu; “İki dünya” və “Qanlı-qadalı dünya” kitablarının müəllifidir.

MƏMMƏDOV Əli Hüseyn oğlu (11.8.1955, Naxçıvan ş. – oktyabr, 1992, Laçın r-nundakı Qızartı yüksəkliyi; Naxçıvan ş.-nin Şəhidlər Xiyabanında dəfn olunmuşdur) – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra). Bakıda N. Rizayev ad. orta xüsusi polis məktəbini bitirdikdən (1978) sonra Binəqədi r-n polis idarəsində sahə müvəkkili işləmiş, polis kapitanı rütbəsi almışdır. Təhsilini M. F. Axundov ad. Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunda (indiki Bakı Slavyan Un-ti) davam etdirmiş, 1987–92 illərdə əməliyyat müvəkkili işləmişdir. Laçın r-nunda erməni təcavüzkarları ilə döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olmuşdur.

MƏMMƏDOV Fəxrəddin Sadiq oğlu (d.30.9.1947, Ordubad r-nun Dırnis k.) – biolog. Biologiya elmləri namizədi (1982), professor. Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki Azərb. Neft Akademiyası; 1969) bitirmişdir. 1969–82 illərdə Azərb. Neft və Kimya İn-tunda müəllim, baş müəllim, dosent, 1988–94 illərdə Əlcəzairdə Sidi Bell Abbas Un-tində prof. vəzifələrində çalışmışdır. 1995 ildən Kipr Cümhuriyyətinin Yaxın Doğu Universitetində İnformasiya bölməsinin kafedra müdiri və prorektor vəzifələrində çalışır. 4 kitabın, bir neçə patentin, 60-a yaxın elmi məqalənin müəllifidir.

MƏMMƏDOV Firudin İbrahim oğlu (d.1936, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k.) – informasiya nəzəriyyəsi sahəsində mütəxəssis. Texnika elmləri doktoru, prof. (1996). Azərb. Sənaye İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) energetika fakültəsini (1958) və “Neftkimya-avtomatika” Elmi-Tədqiqat Layihə İn-tunun (Sumqayıt) aspiranturasını bitirmiş, həmin irdə mühəndis, baş elmi işçi (1958–68), Azərb. Neft və Kimya İn-tunun Sumqayıt filialında baş müəllim, dosent (1968–70), dekan

Məmmədov Əli

Məmmədov Firudin

Məmmədov Həmid

(1971–74) və kafedra müdiri (1974–85) vəzifələrində çalışmışdır. 1996 ildən Azərb. Sənaye İn-tunda (indiki Sumqayıt Dövlət Un-ti) kafedra müdürüdür. İnformasiya nəzəriyyəsinə, idarəetmə sistemlərinin hesablama və məlumat-ölçü texnikasının ilkin vericilərinin nəzəriyyəsi, işlənilməsi və tətbiqinə, neftçixarma dərinlik nasosları üçün elektromaqnit vericilərlə işləyən tezlik teleölçü nəzəriyyəsinə dair tədqiqatlar aparmışdır.

MƏMMƏDOV Həmid Cəfər oğlu (3. 5. 1923, Kəngərli r-nunun Xök k. - 21.5.1997) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1941–74 illərdə Şərur r-nunun M. Əzizbəyov ad. s-zunda manqa başçısı, ferma müdiri, briqadir olmuş, 1974 ildən işə həmin s-zda sanitar-texnik işləmişdir. 1948 ildə tütünçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

MƏMMƏDOV Həsən Hacımməmmədhusəyn oğlu (5.6.1912, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 18.6.1985, orada) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısıdır. 1942–71 illərdə Şərur r-nunun H. Cavid ad. k-zunda kolxozçu, manqa başçısı, sədr və briqadir işləmişdir. 1948 ildə tütünçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

MƏMMƏDOV Hüseyn Abdulla oğlu (15.5.1906, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 31.5.1972, Naxçıvan ş.) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1934–72 illərdə Şərur r-nunun Kalinin ad. k-zunda zootexnik, ferma müdiri və s. vəzifələrdə işləmişdir. 1948 ildə qoyunçuluq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

MƏMMƏDOV Hüseyn Qurban oğlu (15.5.1906, Ordubad r-nunun Dırnis k. – 24.11.1970, Bakı ş.) – dövlət xadimi. Sosialist

Məmmədov Həsən

Məmmədov Hüseyn
Abdulla oğlu

Məmmədov Hüseyn

**Məmmədov İbrahim
Əhməd oğlu**

Əməyi Qəhrəmanı (1948). Gəncliyində Bakı neft mədənlərində fəhləlik etmişdir. Bakıda hərbi siyasi məktəbi bitirdikdən sonra 1925 ilədək orduda siyasi rəhbər işləmişdir. 1925–51 illərdə Azərb. KP İsmayılı, Kürdəmir rayon komitələrinin katibi, Qonaqkənd (Quba r-nu), Füzuli, Ağsu r-n komitələrinin 1-ci katibi, 1951–53 illərdə Azərb. KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin 2-ci katibi, 1953–67 illərdə Nax. MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri – Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti Sədrinin müavini olmuşdur. 1947 ildə Ağsu r-nu üzrə planların yerinə yetirilməsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (4-cü çağırış), Azərb. SSR Ali Sovetinin (1–6-cı çağırış) deputatı olmuş, dəfələrlə Azərb. KP MK üzvü seçilmişdir. 3 dəfə “Lenin” ordeni, “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Qırmızı Ulduz”, “Şərəf nişanı” ordenləri və medallarla təltif edilmişdir. Dırnis kənd məktəbi M.-un adınadır.

MƏMMƏDOV İbrahim Əhməd oğlu (d. 22.12.1934, Culfa r-nunun Bənəniyar k.) – aktyor. Azərb. Respublikası xalq artisti (2000). 1955 ildən C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında işləyir. Əsas rolları: Yaşar, Rəbi (“Yaşar”, “Od gəlini”, C.Cabbarlı), Hacı Qara (“Hacı Qara”, M.F.Axundov), Bəxtiyar (“Komsomol poeması”, S. Vurğun), Vahan (“Nakam qız”, A. Şirvanzadə), Nər oğlan (“Qız atası”, Ə. Əsgərov), Məşədi İbad, Mərcan bəy (“O, olmasın, bu olsun”, “Ər və arvad”, Ü. Hacıbəyov), Kərəmov (“Toy”, S. Rəhman), Dadaşbala (“Hicran”, S. Rəhman, E. Sabit oğlu), Əli Paşa (“Nadir şah”, N.Nərimanov) və s. Azərb. Teatr Xadimləri İttifaqının üzvüdür. Prezident təqaüdcüsüdür (2005).

MƏMMƏDOV İbrahim Xəlil oğlu (d.1930, Şərur r-nunun Danyeri k.) – iqtisadçı. Azərb. Respublikasının əməkdar iqtisadçısı (1980). Ordubad Pedaqoji Texnikumunu (1948), Azərb. Dövlət Xalq Təsərrüfatı İn-tunu (indiki Azərb. İqtisad Un-tini, 1952) bitirmişdir. Azərb. Nazirlər Soveti yanında Mərkəzi Statistika İdarəsində iqtisadçı, baş iqtisadçı, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir (1952–57). 1957–59 illərdə Ümumittifaq Siyahıya Alınması üzrə Statistika İdarəsinin rəisi olmuşdur. Sonra Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsində baş iqtisadçı, şöbə müdiri, idarə

rəisi (1960–89), “Azərquşsənaye” Dövlət Birliyində şöbə rəisi (1989–90) vəzifəsində çalışmışdır. 1990–93 illərdə Dövlət Aqrar-Sənaye Komitəsində sədr müavini, 1993–2001 illərdə Azərb. Respublikası İqtisadiyyat nazirinin müavini vəzifələrində çalışmışdır. M. uzun müddət respublikanın aqrar-sənaye sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişdir. M. fəxri təqaüdcüdür (2001).

MƏMMƏDOV İbrahim İsmayıl oğlu (18.12.1958, Naxçıvan ş. – yanvar, 1994, Kəlbəcər, Murovdağ; Naxçıvan ş.-nin Şəhidlər Xiyabanında dəfn olunmuşdur) – zabit-leytenant. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra). Hərbi xidmətdən sonra (1979) göndərişlə Moskvada Lixaçov ad. Avtomobil zəndə işləmiş, eyni zamanda, Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsində qiyabi təhsil almışdır. Vətənimizin ağır günlərində respublikaya qayıtmış və torpaqlarımızın erməni təcavüzkarlarından müdafiəsi uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdur. 1994 ilin yanvarında Kəlbəcər uğrunda şiddətli döyüşlər gedəndə könüllü ön cəbhəyə yollanmışdır. Murovdağ uğrunda döyüşlərdə xüsusilə fərqlənmiş və şəhid olmuşdur. Naxçıvan ş.-ndə adına orta məktəb var.

MƏMMƏDOV İsa Əli oğlu (d.11.7.1925, Şərur r-nunun Yuxarı Aralıq k.) – maarif xadimi. Psixologiya elmləri namizədi (1987). Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (1964). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1976). 1944–70 illərdə Şərur r-n komsomol komitəsinin katibi və 1-ci katibi, Naxçıvan Vilayət Komsomol komitəsinin katibi və 1-ci katibi, Naxçıvan Şəhər və Rayon Xalq Maarif şöbələrinin müdiri, Naxçıvan MR-in mədəniyyət naziri, 1970–81 illərdə Azərb. KP Lənkəran Şəhər Komitəsinin 1-ci katibi, 1981–91 illərdə Azərb. KP MK-nın katibi olmuşdur. 1991 ildən Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən Hazırlama İn-tunun direktorudur. AKP 28–30-cu qurultaylarında MK üzvü, 30-cu qurultayında (1981, yanvar) AKP MK Büro üzvü seçilmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (8–10-cu çağırış) deputatı, Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin üzvü (1975–81) olmuşdur. 3 dəfə “Lenin” ordeni, 2 dəfə “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

**Məmmədov İbrahim
Xəlil oğlu**

Məmmədov İbrahim

Məmmədov İsa

MƏMMƏDOV İsmayıl Məmməd (d. 27.12.1919, indiki Babək r-nunun Nəhrəm k.) – həkim-cərrah. Tibb elmləri doktoru (1969), prof. Böyük Vətən müharibəsində (1941-45) Leninqradın (indiki Sankt-Peterburq) müdafiəsinin və şəhərin blokadasının yarılmasının iştirakçısıdır. Müharibədən sonra İ.P.Pavlov adına Leninqrad Tibb İnstitutunun müalicə-profilaktika fakültəsini bitirmiş, institutun hospital cərrahiyyəsi kafedrasının klinik ordinaturasında saxlanılmış, 1958 ildə namizədlik, 1969 ildə isə “ürək-cərrahiyyəsində dərin hipotermiya” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Həmin vaxtdan N.Nərimanov adına Azərb. Dövlət Tibb İnstitutunda (indiki ATU) ümumi cərrahiyyə kafedrasının professoru və Mərkəzi Klinik Xəstəxananın cərrahiyyə şöbəsinin müdiri, ATU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, eyni zamanda hospital cərrahiyyəsi kafedrasının müdiri (1975-89) işləmişdir. 1990 ildən həmin kafedranın məsləhətçi professorudur. “Qızıl ulduz”, “Vətən müharibəsi” ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur.

MƏMMƏDOV İsmayıl Məmməd Rəhim oğlu (4.5.1909, indiki Şərur r-nunun Çomaxtur k. – 29.11.1981, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – hərbi xadim, polkovnik. Bakıda hərbi-siyasi məktəbi, Moskvada yuxarı və ali rütbəli siyasi rəhbərləri təkmilləşdirmə kursunu bitirdikdən sonra Azərb. diviziyasının siyasi şöbəsində təlimatçı, baş təlimatçı (1932–38), Bakı ş. və r-nları Hava Hücumundan Müdafiə qərargahının komissarı, Azərb. KP Bakı Şəhər Komitəsi hərbi şöbəsinin müdiri işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərində respublika hərbi komissarlığı və 402-ci Azərbaycan diviziyası siyasi şöbələrinin rəisi, 223-cü Azərb. diviziyası 818-ci artilleriya polkunun hərbi komissarı, 73-cü Stalinqrad qvardiya diviziyası siyasi şöbəsinin rəisi, 1945 ilin martından isə 3-cü Ukrayna cəbhəsi siyasi idarəsinin baş inspektoru vəzifələrində işləmişdir. Hərbi xidmətdən buraxıldıqdan (1954) sonra Azərb. Milli EA kadrlar şöbəsinin müdiri, akademiyanın Fəlsəfə və Hüquq İn-tunda elmi işçi çalışmışdır. Fəlsəfə və gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyyəsi mövzularında məqalələri var. “Lenin” ordeni, “Qırmızı Bayraq”, 2-ci dərəcəli “Vətən müharibəsi”, 2 “Qırmızı Ulduz” ordenlə

ri ilə təltif olunmuşdur. Şərur r-n tarix-diyarşünaslıq muzeyində həyat və fəaliyyətinə bəhs edən guşə təşkil edilmişdir. Çomaxtur kənd orta məktəbi M.-un adındadır.

MƏMMƏDOV İsrafil Allahverdi oğlu (25. 6. 1927, Ordubad ş. – 28. 10. 1995, Bakı) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1965), prof. (1972). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) kimya fakültəsini (1951) və Azərb. Milli EA Kimya İn-tunun aspiranturasını (1955) bitirmiş, burada kiçik və böyük elmi işçi vəzifələrində çalışmış (1951–71), korroziya prosesinin inhibitorlaşdırılması laboratoriyasına rəhbərlik etmişdir (1971–72). 1972–78 illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti) rektoru olmuşdur. 1978–80 illərdə Azərb. Milli EA Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İn-tunda böyük elmi işçi, 1980–86 illərdə dispers sistem və səth hadisələri laboratoriyasının müdiri, 1987-89 illərdə Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyinin Naxçıvan şəhərində yerləşən “Araz” təcrübə zavodunun direktorunun elmi işlər üzrə müavini işləmişdir. 1986–91 illərdə Kosmik Tədqiqatlar Elm İstehsalat Birliyinin İn-tunda (indiki Azərb. Milli Aerokosmik Agentliyi) laboratoriya müdiri, 1991–92 illərdə Ordubadda Xüsusi Konstruktor Bürosunun direktor müavini və Baş mühəndisi, 1992–95 illərdə Azərb. Milli EA Y. Məmmədaliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda aparıcı elmi işçi vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları mürəkkəb çoxfazlı sistemlərdə metalların korroziyası, korroziyaya qarşı inhibitorların yaradılması və onların təsir mexanizminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 200-dən çox elmi işin, 4 monoqrafiyanın, 30 müəlliflik şəhadətnaməsinin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

MƏMMƏDOV Qulam Kərim oğlu (1904, Ordubad r-nunun Yuxarı Əylis k. – 1985, Bakı) – maarif xadimi, pedaqoq, maarif əlaçısı. Pedaqogika elmləri namizədi (1959), dosent. Bakı Xalq Təhsili İn-tunu bitirmiş (1924), Bakının Ramana və Balaxanı məktəblərində müəllim və direktor (1920–30), Sabunçu r-n Xalq Maarif şöbəsinin müdiri (1930–31), Bakı Şəhər Xalq Maarif şöbəsi müdirinin müavini (1931–33), Azərb. Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İn-tunun direktoru (1934–35), Azərb.

*Məmmədov İsmayıl
Məmməd oğlu*

*Məmmədov İsmayıl
Məmməd Rəhim oğlu*

Məmmədov İsrafil

Məmmədov Qulam

Məmmədov Mehriban

SSR Xalq Maarif Komissarlığı ali təhsil müəssisələri və pedaqoji məktəblər idarəsinin rəisi (1935–36), Nax. MSSR Xalq Maarif komissarı (1936–39), Azərb. SSR Xalq Maarif komissarlığı məktəblər idarəsi rəisinin müavini (1939–41) vəzifələrində çalışmışdır. Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərində ordu sıralarında xidmət etmiş, 1945–46 illərdə Azərb. SSR Maarif Nazirliyi məktəblər idarəsinin müdiri olmuşdur. 1946 ildən pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Azərb. Dövlət Müəllimlər İn-tunun direktor müavini (1946–52), M. F. Axundov ad. Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunun (indiki Bakı Slavyan Un-ti) elmi işlər üzrə prorektoru (1952–59) və rektoru (1959–68) işləmiş, 15 il pedaqogika və psixologiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Pedaqogikaya dair 40-dan çox elmi məqalənin, respublikanın rus məktəblərinin 6, 9–10-cu sinifləri üçün Azərb. dili dərsləklərinin müəllifidir.

MƏMMƏDOV Mehriban Məmməd oğlu (16.5.1957, Babək r-nunun Cəhri k.) – maarif işçisi. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (2004) Ali kateqoriyalı müəllimdir. Azərb. Dövlət Universitetinin (indiki BDU) fizika fakültəsini bitirmişdir (1979). Həmin ildən Q.Əkbərov adına Cəhri kənd orta məktəbində fizika-informatika müəllimi işləyir. 2004 ildə “Təhsilin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarından istifadə” mövzusunda “öyrədənləri öyrədən” kursunu bitirərək, “öyrədən” statusu almışdır.

MƏMMƏDOV Məmməd Qəzənfər oğlu (28.4.1920, Naxçıvan ş. – 28.1.1987, orada) – bəstəkar, dirijor və pedaqoq. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Müharibədən sonra Naxçıvan Pedaqoji texnikumunu, 1961 ildə isə Moskva Xalq Musiqisi Məktəbinin xor dirijorluğu şöbəsini bitirmişdir. Naxçıvan Musiqi Məktəbində truba və akkordeon siniflərinin açılmasının təşəbbüsçüsü, vokal ansambllarının, xor kollektivlərinin yaradıcısıdır. Musiqiçi kadrların yetişməsində xidməti olmuşdur. Naxçıvan Mərkəzi Pionerlər və Məktəblilər Evi nəzdində “Əlvən çiçəklər” mahnı və rəqs ansambli yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı səhnəsində 30-dan çox tamaşaya musiqi tərtibatı vermiş, uzun müddət teatrın musiqi

hissə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Bir çox mahnı və romansların, nəfəs alətləri üçün marş və pyeslərin, truba, fortepiano və xor üçün əsərlərin müəllifidir. Azərb. xalq mahnı və rəqslərini toplamış, nota salmış, lentə yazmışdır. Naxçıvan Musiqi Məktəbində pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvan şəhər 1 saylı uşaq Musiqi Məktəbinə M.-un adı verilmişdir.

MƏMMƏDOV Mənsim Həsən oğlu (2.7.1954, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k.) – maarif işçisi. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (2004), metodist müəllim (1987). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki NDU) fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir. Şərur r-nun Yurdçu kənd səkkizillik məktəbində riyaziyyat müəllimi olmuşdur (1976–85). 1985 ildən 1 saylı Qarabağlar kənd orta məktəbində riyaziyyat və informatika müəllimi işləyir. 1998 ildən həmin məktəbin direktorudur.

MƏMMƏDOV Mütəllib Əhməd oğlu (d. 20.11.1938, Kəngərli r-nunun Çalxanqala k.) – riyaziyyatçı. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1991), professor (1991). Azərb. Pedaqoji İn-tunun fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmiş (1960), 1964 ildə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasında işləmişdir. 1964 ildə Leninqradda nəzəri Astronomiya İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuş, 1967 ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1970–85 illərdə Batabat Rəsədxanasının fəaliyyətinə eyni zamanda, Naxçıvan Elm Mərkəzinə rəhbərlik etmişdir (1982).

1985 ildən Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyində şöbə müdiri işləmişdir. 1989 ildən Kosmonavtika üzrə elmi kadrlar hazırlanması ilə məşğuldur. Hazırda Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi və Rusiya Dövlət Ali Məktəbləri nəzdində Beynəlxalq Tətbiqi Kosmonavtika İnstitutunun rektorudur. 2005 ildə “İntellektual inkişaf problemləri” Beynəlxalq EA-nın fəxri elmlər doktoru seçilmişdir. 7 elmi və elmi-kütləvi kitabın, 60-dan çox elmi məqalənin müəllifidir.

MƏMMƏDOV Nəriman Həbib oğlu (d. 28.12.1928, Naxçıvan ş.) – bəstəkar. Naxçıvan MR (1974) və Azərb. Respublikası (1982) əməkdar incəsənət xadimi. Ü. Hacıbəyov ad. Azərb. Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) musiqi nəzəriyyəsi (1956) və bəstəkarlıq (1961, prof. C.Hacı-

Məmmədov Mənsim

Məmmədov Mütəllib

Məmmədov Nəriman

yevin sinfi) şöbələrini bitirmişdir. 7 simfoniya (4-cü simfoniya Hüseyn Cavidə, 7-ci simfoniya Xocalı faciəsinə həsr olunmuşdur), 7 konsert (4 fp., 1 tar, 1 skripka, 1 fleyta və simfonik ork. üçün), xalq çalğı alətləri üçün bir neçə süita, “Azərbaycan” oratoriyası (sözləri A. Zeynallınıdır), iki kantata, 3 musiqili komediya (“Altı qızın biri Pəri”, “Məmmədəli kurorta gedir”, “Qız görüşə tələsir” – hər üçü T. Bakıxanovla birgə), “Humay” (Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”nın motivləri əsasında), “Şeyx Sənan” (Hüseyn Cavidin eyniadlı faciəsinin motivləri əsasında) baletləri, 500-dən çox mahnı, romans və s. əsərlərin müəllifidir. Yaradıcılığında Naxçıvan mövzusu da əhəmiyyətli yer tutur: “Naxçıvan” (sözləri İ. Səfərliniindir), “Araz üzərində Çənlibel qalası” (sözləri Hüseyn Raziniindir), “Çiçəklənən Naxçıvan” (sözləri Ramiq Muxtarınıdır), “Qızlar bulağı” (sözləri Fikrət Qocanıdır) vokal-instrumental süitaları. C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının 10-dan çox tamaşasına musiqi bəstələmişdir. M. həm də elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərir; Azərb. Milli EA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi işçisidir. Azərb muğamlarını yaradıcı şəkildə nota almış və Tofiq Quliyevin redaktorluğu ilə Bakıda və Moskvada 6 topluda çap etdirmişdir. Azərb.-in bir sıra bölgələrinin, eləcə də Nax. MR-in xalq yaradıcılığı örnəklərinin toplanıb nəşr edilməsində də xidməti var (“Azərb. xalq mahnıları və rəqs melodiyaları” toplusu, 1975; Ə. İsayadə ilə birgə). 60-cı illərin əvvəllərindən (fasilələrlə) Bakı Musiqi Akademiyasının müəllimi, dosentidir. Elmi məclislərdə, o cümlədən Səmərqənddə keçirilmiş beynəlxalq musiqişünaslıq simpoziumunda (1978) məruzələr etmişdir.

Əd.: Фархадова Р., Нариман Мамедов, Б., 1982.

MƏMMƏDOV Nəsir Nəsirzadə (10.5.1907, Ordubad r-nunun Dəstə k. – 25.8.1982, Bakı) – dilçi. Filologiya elmləri doktoru (1966), prof. (1966). Nax. MR əməkdar müəllimi (1944). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir. Azərb. Ali məktəb və Elmi İdarə İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Respublika Komitəsinin sədri, Bakının sabiq Keşlə rayon partiya komitəsinin katibi vəzifələrində çalışmış, C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Müəllimlər İn-tunun direktoru

(1942–45) işləmişdir. 1937–65 illərdə Azərb. Dövlət Un-tində dərslər demiş, 1967 ildən Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tununun (indiki Azərb. Dillər Un-ti) Azərb. dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. Dilçiliyə giriş fəni üzrə xüsusi kursun və bu sahədə Azərb. dilində ilk dərslər və dərslər vəsaitinin yaradıcılığındandır. Azərb. dilçiliyinə, dil tarixinə, o cümlədən M. F. Axundovun dilinə, leksikologiyaya və ümumi dilçiliyə dair tədqiqatları var.

Ə s ə r l ə r i: Dilçiliyin əsasları, B., 1961; Dilçiliyə giriş (A. Axundovla birgə), B., 1966; Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, B., 1970.

MƏMMƏDOV Nizami İmaməli oğlu (25. 3. 1940, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k. – 2004, Bakı) – idman xadimi. SSRİ idman ustası (1962). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunu (indiki Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası) bitirmişdir (1962). Həndbol üzrə Azərbaycan (1959–64) və SSRİ yığma komandalarının tərkibində Polşa (1964, 1968), Macarıstan (1965), Çexoslovakiya (1966), Bolqarıstan (1967) və Rumıniyada (1969) keçirilən beynəlxalq yarışlarda iştirak etmiş, SSRİ-nin ən güclü hücumçularından sayılmışdır. 1962 ildən məşqçilik fəaliyyəti də göstərmişdir. 1984–86 illərdə Mali Respublikasının həndbol üzrə yığma komandasının baş məşqçisi olmuşdur. 1986–2004 illərdə Naxçıvan Dövlət Un-tinin Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının müdiri, 1990 ildən dosentdir. Azərb. Milli Olimpiya Komitəsinin üzvü olmuşdur (1998 ildən).

MƏMMƏDOV Novruz İsmayıl oğlu (d. 1947, Babək r-nunun Şıxmahmud k.) – I dərəcə dövlət müşaviri. Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun (indiki XDU) Avropa dilləri fakültəsinin fransız dili şöbəsini bitirmişdir (1970). 1967–68; 1978–81 illərdə Əlcəzairdə, 1971–73 Qvineyada tərcüməçi, baş tərcüməçi işləmişdir. Filologiya elmləri namizədidir (1991). 1992–93 illərdə Azərb. Dövlət Dillər İnstitutunun hazırlıq, 1993–97 illərdə isə fransız dili fakültəsinin dekani vəzifəsində işləmişdir. Azərb. Respublikası Prezidentinin fransız dili üzrə tərcüməçisi olmuşdur (1995–97). 1997 ilin aprel ayından M. Azərb. Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının xarici əlaqələr şöbəsinin müdürüdür. 2002 ilin yanvarında M.-a Azərb. Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə fəvqəladə və səlahiyyətli səfir rütbəsi verilmişdir. Eyni

Məmmədov Nəsir

Məmmədov Novruz

Məmmədov Rauf

zamanda 2003 ilin mayından Azərb. Dillər Un-ində fransız dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasının müdürüdür. 20-dən artıq elmi məqalə və bir neçə kitabın, o cümlədən siyasi və ictimai-siyasi mövzuya həsr olunmuş 300-dən artıq məqalənin müəllifidir. 1998 ildə Azərbaycan-Fransa dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsində xidmətlərinə görə prezident Jak Şirak tərəfindən Fransanın “Fəxri Legion” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i : Fransız dilinin praktik fonetikasi. B., 1999; Azərbaycan Respublikası. B., 1991-2001 (həmmüəllif); Reletionships between Azerbaijan and NATO: establishment, development and prospects, “NATO and Caucasus Regional Security”. 2003 (ingilis və rus dillərində, həmmüəllif, s.22-59); Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında Xəzərin statusu məsələsi, “Heydər Əliyev ümummilli lider”. B., 2004 (həmmüəllif s.397-408); Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında Avroatlantik strukturlarla əməkdaşlıq, “Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi”. B., 2005 (həmmüəllif, s.582-603).

MƏMMƏDOV Rafiq Hüseyn oğlu (d.13.6.1933, Ordubad r-nunun Dırnis k.) – coğrafiyaşünas. Coğrafiya elmləri namizədi (1965), prof. (1985). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (indiki APU, 1957) və M. V. Lomonosov ad. Moskva Dövlət Un-tinin aspiranturasını (1964) bitirmişdir. 1966–70 illərdə Respublika Dövlət Plan Komitəsinin İqtisadiyyat İn-tunda bölmə müdiri, 1970–80 illərdə Azərb. Dövlət Un-tinin iqtisadi coğrafiya kafedrasının dosenti olmuşdur. 1980 ildən indiki Azərb. Dövlət İqtisad Un-tində iqtisadi coğrafiya kafedrasının müdürüdür. Tədqiqatları məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. M. Azərb.-da məhsuldar qüvvələrin inkişafının Baş sxeminin tərtibində fəal iştirak etmişdir. 100-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 8 dərslinin və tədris vəsaitinin müəllifidir.

MƏMMƏDOV Rauf Ağabala oğlu (26.2.1932, Bakı – 29.9.1988, Bakı) – tarixçi. Tarix elmləri namizədi (1965). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsini bitirmişdir (1956). Azərb. Milli EA Tarix İn-tunda elmi katib (1968–70), baş elmi işçi (1970–71) olmuş, Azərb. Tarixi Muzeyində qədim və orta əsrlər şöbəsinin müdiri (1972–1988) işləmişdir. Əsas tədqiqatları Naxçıvan ş.-nin orta əsrlər tarixinə həsr olunmuşdur (“Naxçıvan şəhərinin qədim və orta əsrlər tarixin-

dən”, “Naxçıvan şəhərinin X–XII əsrlər tarixindən”, “Əlincənin orta əsrlər tarixindən” və s.). Araşdırmalarında Naxçıvanın mənşəyi, arxeoloji və memarlıq abidələri, buradan çıxmış elm və mədəniyyət xadimləri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Ə s ə r i : Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki, B., 1977.

MƏMMƏDOV Rəşid Rza oğlu (d. 2.2.1936, Naxçıvan ş.) – bəstəkar. Nax. MR əməkdar mədəniyyət işçisi (1973), Azərb. Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi (1999). A. Zeynallı ad. Bakı Musiqi Texnikumunu (1957), Azərb. Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) xalq çalğı alətləri şöbəsini (1967) bitirmişdir. Naxçıvan ş. 1 saylı Uşaq Musiqi Məktəbində müəllim (1957–61), sonra isə direktor (1961–76), Nax. MR xalq yaradıcılığı evinin direktoru (1976–78), Şahbuz r-n Uşaq Musiqi Məktəbinin direktoru (1978–82), Naxçıvan Musiqi Texnikumunun direktoru (1982 ildən) vəzifələrində işləmiş, Naxçıvan Şəhər Mədəniyyət Şöbəsinin müdiri olmuşdur (1996–2001). Bir neçə süitanın, mahnıların və xor əsərlərinin müəllifidir. C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının bir sıra tamaşalarına (“Səyavuş”, H.Cavid; “Od gəlini”, C.Cabbarlı; “Odlu diyar”, Hüseyn Razi; “Alınmaz qala”, Həsən Elsevər; “İtilənin xəncərlər”, Həmid Arzulu və s.) musiqi bəstələmişdir.

MƏMMƏDOV Şirəli Nəsirzadə (25.12.1904, Ordubad r-nunun Dəstə k. – 1984, Bakı) – mədəni işləri sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1948), prof. (1948), Azərb. Milli EA akad. (1968; m. üzvü. 1959). Moskva Dağ-Mədəni Akademiyasını bitirmişdir (1930). Maqnitoforsk mədəni idarəsinin əsaslı tikinti şöbəsinə rəhbərlik etmiş (1932–33), “Soyuzmışyak”ın Culfa mərgümüş kombinatının rəisi vəzifəsində çalışmışdır (1934–36). 1938–39 illərdə Moskva Dağ-Mədəni İn-tunda dosent və filiz yataqlarının işlənilməsi kafedrasının müdiri işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsi (1941-45) illərində Naxçıvan duz mədəninin baş mühəndisi və direktoru, Azərb. KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin ikinci katibi (1944–45) olmuş, 1950–53 illərdə Daşkəsən dağ-mədəni kompleksinin tikintisinə rəhbərlik etmişdir. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) geofizika kafedrasının

Məmmədov Rəşid

Məmmədov Şirəli

müdiri, elmi işlər üzrə prorektoru (1948–50; 1953–59), Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Komitəsinin sədri (1959–61) işləmiş, Azərb. Milli EA Geologiya İn-tunda mədəni işləri bölməsinə rəhbərlik etmişdir (1958 ildən ömrünün sonunadək). Elmi tədqiqatları filiz yataqlarının yeraltı və açıq üsullarla işlənilməsi sistemlərinin və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həllinə həsr edilmişdir. 169 elmi əsərin, o cümlədən 13 monoqrafiyanın, 5 dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Azərb. SSR Ali Sovetinin (3-cü çağırış) deputatı olmuşdur. “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Разработка нефтяных месторождений шахтным способом, Б., 1956; Классификация систем подземной разработки рудных месторождений, Б., 1979.

MƏMMƏDOV Tofiq Məhəmməd oğlu (d. 5. 8. 1935, Şərq r-nunun Cəlilkənd) – tarixçi. Tarix elmləri doktoru (1985). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) şərq şöbəsini (1958) və Azərb. Milli EA Tarix İn-tunun aspiranturasını (1963) bitirmişdir. Azərb. Milli EA Tarix İn-tunda baş elmi işçi olmuşdur (1968–86). 1986 ildən həmin in-tun aparıcı elmi işçisidir. Qafqaz Albaniyasının ilkin orta əsrlər tarixinə dair tədqiqatların müəllifi, çoxcildli “Azərbaycan tarixi”nin müəlliflərindəndir. Beynəlxalq və keçmiş ümumittifaq elmi məclislərdə iştirak etmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV–VII вв.), Б., 1977; Кавказская Албания в IV–VII вв., Б., 1993.

MƏMMƏDOV Tofiq Sadiq oğlu (d. 10.2. 1957, Ordubad r-nunun Dırnis k.) – biolog. Biologiya elmləri doktoru (2004). Nyu-York EA-nın üzvü (2002). Azərb. Dövlət İnşaat Mühəndisləri İn-tunu (indiki Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-ti; 1979) bitirmişdir. 1980-93 illərdə Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti təşkilatlarında mühəndis, baş mühəndis, şöbə müdiri və tikinti idarəsinin rəisi, Azərb. Milli EA Botanika İn-tunun direktor müavini (1993-97) vəzifələrində işləmişdir. 1997 ildən Mərdəkan dendrarisinin direktorudur. Ekologiya sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparır. Bir çox ümumittifaq (keçmiş SSRİ) və beynəlxalq elmi simpoziumlarda, həmçinin konfranslarda məruzə etmişdir. 8 monoqrafiyanın, 100-ə qədər elmi məqalənin müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i: Биоэкологические особенности ценных деревьев и кустарников мардакянского дендрария и их значение в озеленении Апшерона, Б., 2000; Ekologiya, B., 2004.

MƏMMƏDOV Vaqif Cəfər oğlu (d. 28.6. 1948, Sədərək r-nunun Sədərək k.) – şair, publisist, tarix elmləri namizədi (2001). Naxçıvan MR əməkdar mədəniyyət işçisi (2005). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti) tarix fakültəsini bitirmiş (1975), 25 il Sədərək kənd məktəbində müəllim işləmişdir. 1998 ildən Naxçıvan Dövlət Un-ti “Qeyrət” nəşriyyatının direktorudur. Azərb. Yazıçılar Birliyinin üzvüdür (1995). “Yaşadacaq bu yol məni” (1987), “Sədərək harayı” (1994), “Salam, oğuz elləri” (2001) şeir topluslarının, “Sədərək şəhidləri” (1998), “Qeyrət qalası” (1999), “Unutsaq unudularıq” (2000), “Erməni xəyanəti” (2001), “Heydər Əliyev və Sədərək rayonu” (2003), “Bu dünyanın sevinci nə, qəmi nə” (2004) tarixi-publisistik kitabların müəllifidir. “Daşkənd tərənləri” beynəlxalq poeziya müsabiqəsinin (1983) qalibidir. Nax. MR Ali Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

MƏMMƏDOV Yəhya Cəfər oğlu (10.10.1930, Naxçıvan ş. – 26.1.2000, Bakı) – riyaziyyatçı. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1966), prof. (1967). Azərb. Milli EA-nın müxbir üzvü (1983), Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1981). Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1976). Azərb. Dövlət Un-tinin fizika-riyaziyyat fakültəsini (1954) və aspiranturasını (1957) bitirmiş, un-tin mexanika-riyaziyyat fakültəsində pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1960–65 illərdə Voronej İnşaat Mühəndisləri İn-tunun, Voronej Dövlət Un-tinin dosenti olmuşdur. 1965 ildən ömrünün sonunadək BDU-da çalışmış, un-tin hesablama riyaziyyatı kafedrasının müdiri (1965 ildən), elmi işlər üzrə prorektoru (1971–87) və rektoru (1987-89) işləmişdir. Diferensial və inteqral tənliklər, qeyri-xətti funksional analiz, təqribi hesablama və s. sahələrdə tədqiqatlar aparmışdır. 100-dən çox elmi əsərin, monoqrafiya və dərsliklərin müəllifidir. Beynəlxalq elmi simpozium, konfrans və konqreslərdə (Moskva, 1966; Varşava; Krakov, 1974 və s.) Azərb. riyaziyyat məktəbini təmsil etmişdir. Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında xidməti var. “Xalqlar dostluğu” ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

Məmmədov Tofiq
Məhəmməd oğlu

Məmmədov Tofiq
Sadiq oğlu

Məmmədov Vaqif

Məmmədov Yəhya

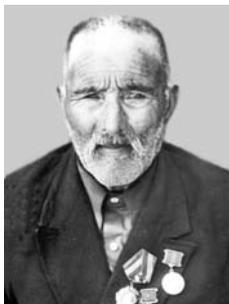
Məmmədov Yuran

Ә с ә р л ә г і: Одностронние оценки в условиях исследования решений дифференциальных уравнений, Б., 1971; Приближенные методы решения обыкновенных дифференциальных уравнений, Б., 1974; Нелинейные уравнения Вольтерра, Ашхабад, 1976.

MƏMMƏDOV Yuran Əli oğlu (15.4.1934, Naxçıvan ş. – 18.6.1984, orada) – rəssam. Ə.Əzimzadə ad. Bakı Rəssamlıq Məktəbini (indiki Azərb. Rəssamlıq Akademiyası, 1955) və Leninqradda İ.Y.Repin ad. Rəssamlıq Akademiyasını (1960) bitirmişdir. SSRİ Rəssamlar İttifaqının üzvü idi (1970 ildən). Portret, natürmort və tematik kompozisiyalı tablolar (“Haçadağ”, “Batabat”, “Əlincə qalası”, «Vayxır kəndi», “Araz”, “Şahbuz mənzərələri”, “Naxçıvanda bahar”, “Bizim ailə”, “Vətən uğrunda” və s.) yaratmışdır. 18 ildən çox C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında quruluşçu rəssam işləmiş, onlarla tamaşaya [“Ölülər”, “Dəli yığıncağı” (C.Məmmədquluzadə), “Oqtay Eloğlu” (C.Cabbarlı), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (N.Vəzirov), “Sənsiz” (Ş.Qurbanov), “Günəş” (Hüseyn Razi), “Alınmaz qala” (Həsən Elsevər), “Toros ca-

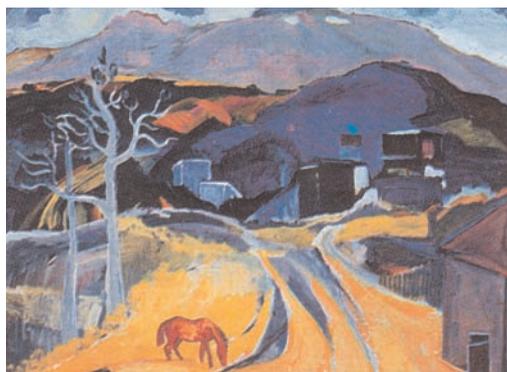
Məmmədov Yusif Hüseyn oğlu

Məmmədov Yusif

Məmmədov Zəkəriyyə

navarı” (Əziz Nesin), “Ağır cəza” (R.Kauqver) və s.] bədii tərtibat vermişdir. Naxçıvanda, Bakıda, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq), Baltıyanı respublikalarda fərdi sərgiləri keçirilmişdir. Əsərləri R. Mustafayev ad. Azərb. Dövlət İncəsənət Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində və s. muzeylərdə saxlanılır.

MƏMMƏDOV Yusif Hüseyn oğlu (d. 16.4.1953, Naxçıvan ş.) – idmançı-karateçi. Azərb. Respublikasının karate-dö üzrə əməkdar məşqçisi (1997), beynəlxalq dərəcəli hakim (1993). Azərb. Politexnik İnstitutunun (indiki Texniki Universitet) mühəndis-mexanika fakültəsini bitirmişdir. Karate-dö Federasiyalar Assosiasiyasının Hakimlər Komitəsinin sədridir. 1994-2004 illərdə Ankara, Milan, Meksiko, Tiblisi, Strasburq, Kiyev, Tokio şəhərlərində Avropa və Dünya çempionatlarında hakimlik etmişdir.

MƏMMƏDOV Yusif Şıxməmməd oğlu (1896, Culfa r-nunun Göydərə k. - 10.6.1983, orada) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1935–71 illərdə Culfa r-nunun C. Cabbarlı ad. s-zunda fəhlə işləmişdir. 1948 ildə üzümçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. 1968 ildən fərdi pensiyaçı olmuşdur.

MƏMMƏDOV Zəkəriyyə Məhərrəm oğlu (d.29.6.1937, Ordubad ş.) – zooloq-entomoloq. Biologiya elmlər doktoru (1994). 1960 ildən Azərb. Milli EA Zoologiya İn-tunda çalışır. 1972 ildən baş elmi işçidir. Azərb.-da meyvə zərərvericilərinin entomofaqları, Mil-Muğan zonasında pambıq sovkasının sayının tənzimlənməsində entomofaqların və entomopatogen mikroorqanizmlərin rolu, Böyük Qafqaz zonasında bağ və meşə bitkilərinə zərər verən sovkalar, onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması, Azərb.-ın meşə senozlarında ksilo-faqların sayının biotənzimlənməsində parazit və yırtıcı cücülərin rolu mövzularında tədqiqatların müəllifidir. Ümumittifaq və respublika simpozium və konqreslərində məruzələ etmişdir..

Ә с ә р л ә р і: Naxçıvan MR şəraitində meyvə bitkilərinə zərər verən cücülərin parazitləri, B., 1969; Azərbaycanda meyvə ağaclarına zərər verən cücülərin təbii düşmənləri və onlardan bioloji mübarizədə istifadə olunma yolları, B., 1994.

MƏMMƏDOVA Məsumə Hüseyn qızı (d. 7.7. 1951, Naxçıvan ş.) – kibernetika elmi sahəsində alim, texnika elmləri doktoru (1992). Azərb. Dövlət U-tinin mexanika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir (1972). Bir neçə monoqrafiyanın, 130-a yaxın elmi məqalənin müəllifidir. Bir çox müəlliflik şəhadətnaməsi almışdır. 2001 ildən Azərb. Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin əmək və sosial problemlər üzrə elmi-tədqiqat tədris mərkəzinin direktorudur.

MƏMMƏDOVA Səidə Müslüm qızı (d. 25.5. 1942, Naxçıvan ş.) – xormeyster. Azərb. Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi (1988). Nax. MR əməkdar incəsənət xadimi (1977). Azərb. Bəstəkarlar İttifaqının üzvüdür (1978 ildən). A. Zeynallı ad. Bakı Musiqi Texnikumunu (1960) və Azərb. Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) xor dirijorluğu fakültəsini (1969) bitirmişdir. Naxçıvan şəhər musiqi məktəbində müəllim (1969–75) və orta ixtisas musiqi məktəbinin direktoru (1975–84) olmuşdur. 1994 ildən Naxçıvan Dövlət Un-tində ifaçılıq kafedrasının müdürüdür (1999 ildən dosent). Muxtar respublikada xor kollektivlərinin yaranması və inkişafında xidməti var. Bir sıra el şənliklərinin bədii rəhbəri və onlarca mahnının müəllifidir.

MƏMMƏDOVA Siddiqə Rza qızı (d. 8.3. 1925, Şərur r-nunun Şəhriyar k.) – bioloq. Biologiya elmləri doktoru (1971), prof. (1973), Azərb. Milli EA akad. (2001; m. üzvü 1983). Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1981). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu (indiki Kənd Təsərrüfatı Akademiyası) bitirmiş (1950), orada assistent, dosent olmuşdur (1950–63). 1963 ildən Azərb. Elmi-Tədqiqat Bitki Mühafizəsi İn-tunun direktorudur. Tədqiqatları kənd təsərrüfatı və meşə bitkilərini zərərvericilərdən mühafizə etməkdə effektiv və ətraf mühitə təhlükəsiz təsir göstərən inteqrir mübarizə probleminə həsr olunmuşdur. 170-dən çox elmi əsərin müəllifidir. M. entomoloqların 13-cü Beynəlxalq konqresində (Moskva) məruzə etmiş, konqresin Böyük medalı və diplomu ilə təltif olunmuşdur. 1976–90 illərdə Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı EA-nın Zaqafqaziya şöbəsi bitki mühafizəsi bölməsinin sədri olub. 2 dəfə “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Şərəf nişanı” or-

Məmmədova Məsumə

Məmmədova Səidə

Məmmədova Siddiqə

denləri, Azərb. Respublikasının “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Kənd təsərrüfatı entomologiyası, B., 1964; 1986; Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin ziyanvericiləri və xəstəlikləri, B., 1965; Meyvə və subtropik bitkilərin zərərverici xəstəlikləri və onlara qarşı mübarizə tədbirləri, B., 1974.

MƏMMƏDOVA Svetlana Həmid qızı (18.12. 1939, Naxçıvan ş. – 24.1.1990, Bakı) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1988), prof. (1989). Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki Neft Akademiyası) bitirdikdən (1962) sonra Sumqayıt Sintetik Kauçuk z-unda işləmişdir (1965 ilədək). 1968 ildə Azərb. Milli EA Y.Məmmədəliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tunun aspiranturasını qurtarmış, həmin in-tıda kiçik və böyük elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır (1987 ilədək). 1987 ildən Azərb. Milli EA Polimer Materialları İn-tunda (Sumqayıt ş.) laboratoriya rəhbəri idi. M.-nin elmi tədqiqatlarında işgahəssas və kompleks radikal sopolimerləşmə reaksiyalarında məqsədyönlü sopolimerlərin təbiiqinin prinsiplial imkanları göstərilmiş və əsaslandırılmışdır. 130-dan çox elmi əsərin, o cümlədən 44 ixtira və patentin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq və ümumittifaq konfrans və simpoziumlarında məruzələr etmişdir. 1990-ci ilin Qanlı Yanvar günlərində faciəli şəkildə həlak olmuşdur. Bakıda Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

MƏMMƏDOVA Venera Yusif qızı (d.14.3. 1954, Şərur r-nunun Ərəbyengicə k.) – pedaqoq, maarif əlaçısı. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (1987). Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunu (indiki Bakı Slavyan Un-ti, 1978) və Bakı Dövlət Un-tinin nəzdində təşkil olunmuş praktik psixoloqlar kursunu (1991) bitirmişdir. Sədarək k.-ndə rus dili müəllimi (1978–90), Şərur r-nu qadınlar şurasının sədri (1985–90) olmuşdur. 1992

Məmmədova Svetlana

S.Məmmədovanın həlak olduğu Sumqayıt yolunda abidə.

Məmmədova Venera

*Məmmədyarov
Elmar*

ildən Bakının Xətai r-nundakı 48 saylı orta məktəbdə müəllim-psixoloq işləyir. SSRİ Ali Sovetinin (11-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. **MƏMMƏDRZA DİZƏ** – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km şm.-da, dağətəyi ərazidədir. Əh. 494 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik və quşçuluqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, feldşer-mama məntəqəsi, məscid var.

MƏMMƏDSABİR – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. Əh. 967 nəfər (2005); tərəvəzçilik və pəzizçiliklə (şəkər çuğunduru) məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

MƏMMƏDYAROV Elmar Məhərrəm oğlu (d.2.7.1960, Bakı) – dövlət xadimi, diplomat. Fövqəladə və səlahiyyətli səfir (2003), tarix elmləri namizədi (1991). Kiyev Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsində (1977-82), SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Akademiyasında (1988-91), eyni zamanda Braun Universitetinin (ABŞ, 1989-90) xarici siyasətin planlaşdırılması mərkəzində təhsil almışdır. İngilis, rus və türk dillərini mükəmməl bilir.

M. 1982-88 illərdə Azərb. SSR Xarici İşlər Nazirliyində 2-ci katib, sonra isə 1-ci katib olmuş, protokol şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1992-95 illərdə Azərb. Respublikasının BMT yanındakı daimi nümayəndəliyinin 1-ci katibi, 1995-98 illərdə Azərb. Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq təşkilatlar idarəsinin rəisi olmuşdur. O, Azərbaycan Respublikasının ABŞ-dəki səfirliyində müşavir (1998-2003), sonra isə İtaliya Respublikasında Fövqəladə və Səlahiyyətli səfir vəzifəsində işləmişdir. 2004 ildən Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziridir.

MƏMMƏDYAROV Məhərrəm Əli oğlu (d.17.10.1924., Culfa r-nunun Yaycı k.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1971), prof. (1972), Azərb. Milli EA akad. (2001; m. üzvü 1989). Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı (1980), akad. Y. H. Məmmədəliyev mükafatı (1998) laureatı. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu (1941), Azərb. Dövlət Un-tini (1949) və Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) Texnologiya İn-tunun aspiranturasını (1953)

bitirmişdir. Azərb. Milli EA Kimya İn-tutunda elmi katib (1953–55), N. D. Zelinski ad. SSRİ EA Üzvi Kimya İn-tunda (1955–59), Azərb. EA Y. H. Məmmədəliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda (1959–69) baş elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 1969 ildən həmin in-tutda sintetik yağların sintezi və texnologiyası laboratoriyasının müdürüdür. Azərb. Milli EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin rəhbəri olmuşdur (1973–79). Nax. MR-in təbii sərvətlərindən istifadə yollarının elmi əsaslarının hazırlanması sahəsində tədqiqatlar aparmışdır. Naxçıvanın termal mənbələrindəki təbii karbon qazından istifadənin sənaye texnologiyasının işlənilib hazırlanmasına görə Azərb. Respublikası Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür (1980). 1975–78 illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunda (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti) dərş demişdir. Azərb. Milli EA Mikrobiologiya İn-tunun (1994 ilədək bölmə) direktoru (1981-2002) olmuşdur. Üzvi kimya, neft kimyası, neft-kimya biotexnologiyası və s. sahələrində tədqiqatlar M.-un elmi fəaliyyətində mühüm yer tutur. Onun rəhbərliyi ilə etilen və propilenin yüksək temperaturda katalizatorun “qaynar” təbəqəsində xlorlaşma reaksiyasına aid geniş tədqiqatlar aparılmış və onun texnologiyası yaradılıb, yarımənaye miqyasında vinilxloridin alınma üsulu kimi sınaqdan keçirilmişdir. Sintez olunmuş perxlorolefinlərin dien adduktlarının alınması, onların müxtəlif oksigenli və silisiumlu birləşmələrinin və norbornen cərgəsindən olan efirlərin sintezinin və çevrilmələrinin öyrənilməsi sahəsində də tədqiqatlar aparılmışdır. M.-un rəhbərliyi ilə texniki mikrobiologiya sahəsində (neft mikrobiologiyası, səthi aktiv maddələrin biosintezi, nadir elementlərin filizdən mikrobioloji üsulla ayrılması) də əhəmiyyətli işlər görülmüş, layların neft çıxımının artırılmasının biotexnoloji üsulu işlənilib hazırlanmış və Abşeronun neft yataqlarında geniş tətbiq olunmuşdur. 250-dən çox elmi əsərin, 3 monoqrafiyanın və 40 müəlliflik şəhadətnaməsinin müəllifidir. Keçmiş SSRİ EA Rəyasət Heyəti yanında “İncə üzvi kimya sintezi” ixtisası üzrə elmi şuranın üzvü olmuşdur (1974–79). Bir sıra beynəlxalq məclislərdə məruzələr etmişdir. Orden və medallarla təltif edilmişdir.

*Məmmədyarov
Məhərrəm*

Əsərləri: Vinilxlorid, B., 1964; Texniki mikrobiologiyanın xalq təsərrüfatında əhəmiyyəti, B., 1985; Химия синтетических масел, Л., 1989; Микробное окисление нефтяных углеводородов, Azərbaycan EA Xəbərləri (biologiya elmləri seriyası), 1998, №1–6; Микробиологическая химия, состояние и перспектива, “Azərbaycan kimyası” jurnalı, 1998, № 3.

MƏRDANGÖL NEKROPOLU – Ordubad r-nunun Sabirkənd və Kələntər Dizə k.-ləri yaxınlığında arxeoloji abidə. Xarabagılanın tutduğu hündür dağ massivinin q. yamacındadır. Dəfn tikililəri düzbucaq və trapesiya şəkilli sərdabələr və qurbangahlardan ibarətdir; üstü iri daş lövhələrlə örtülmüşdür. Əsasən, boz və çəhrayı gildən düzəldilmiş keramika aşkar olunmuşdur. Qabların üzəri cızma üsulu ilə naxışlanmış, tək-tək hallarda boya naxışlı qablar tapılmışdır. Sərdabələrdən tunc silah, tunc və dəmirdən hazırlanmış bəzək əşyaları, müxtəlif muncuqlar və s. əldə edilmişdir. Tapıntılar M.n.-nu e.ə. 9–8 əsrlərə aid etməyə imkan verir.

MƏRDANOV Əmir Əkbər oğlu (2.5.1928, Şərur r-nunun Muğancıq Mehrab k.–17.6.1995, Bakı) – biolog. Biologiya elmləri doktoru (1991). Azərbaycan Dövlət Un-tinin (indiki BDU) biologiya fakültəsini bitki fiziologiyası ixtisası üzrə bitirmişdir (1953). Azərbaycan Milli EA Botanika İn-tunda baş elmi işçi (1958–70), bitki fiziologiyası şöbəsində laboratoriya müdiri (1970 ildən) olmuşdur. Müxtəlif fermentlərin fəaliyyətinin, şəkər və azot mübadiləsinin, köklərin formalaşmasının molekulyar, hormonal və trofik aspektlərinin öyrənilməsinə dair tədqiqatlar aparmışdır. 150-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Orden və medallarla təltif olunmuşdur.

MƏRƏLİK – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km q.-də, Yevlax–Laçın–Naxçıvan avtomobil yolunun kənarındadır. Əh. 212 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

MƏRƏNDİ – qədim əkinçilik aləti. Taxıl biçinində istifadə edilirdi. Oval şəkilli dişsiz tiyədən (uz. 1 m-ə qədər) və ağac sapdan ibarət olan M., əsasən, “seyitmə biçin” üsulunda tətbiq olunurdu. M.-nin adı “Koroğlu” dastanında və s. folklor nümunələrində də çəkilir. Azərbaycan.-da (xüsusilə Naxçıvan bölgə-

sində) 20 əsrin əvvəllərində təsərrüfatda M.-dən istifadə olunmuşdur.

MƏRKƏZ – Babək r-nu ərazisində, Payız k.-nin şm.-ndakı Çalxanqala ilə üzbucaq dağın yamacında orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Şm.-a doğru uzanan dar keçidlə Cəhricayla birləşir. Ərazidə çay daşı və möhrədən inşa edilmiş, gil məhlulla bir-birinə bərkidilmiş dairəvi və dördkünc planlı tikinti qalıqları vardır. Yaşayış yerinin üzərindən boz və çəhrayı rəngli zəngin keramika məmulatı və s. toplanmışdır.

MƏRKÜZ, M a r ǧ ı z – qədim əkinçilik aləti. Tarlanın əkinə hazırlanmasında, arx və ləklər arasında tirələrin çəkilməsində işlədilir. Əsasən, dördkünc, qismən oval formalı dəmir tiyədən, ağac sapdan və tiyənin üz tərəfindəki iki dəmir halqadan ibarətdir. Dəmir halqalara kiçik ağac parçasına bağlanmış kəndir keçirilir və iki nəfər tərəfindən işlədilir. Azərbaycan.-da (xüsusilə Naxçıvan diyarında) qədimdən geniş yayılmış M.-dən hazırda həyətə təsərrüfatlarda istifadə edilir.

Əd.: C a v a d o v Q. C., XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri, B., 1979.

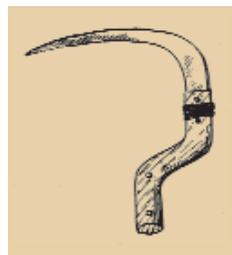
MƏŞƏDİ HÜSEYNQULU (?), Cənubi Azərbaycan, Xoy ş.-?; təqr. 19 əsrin ortaları, Naxçıvan ş.) – Cəlil Məmmədquluzadənin ata tərəfdən babası. 19 əsrin 40-cı illərində Naxçıvana gəlmiş, burada evlənmişdir. Bənalıqla məşğul olmuşdur. Dindar olmuş, Məşəddə (İran, Xorasan) imam Rzanın qəbrini ziyarət etmişdir.

Əd.: M ə m m ə d l i Q., Molla Nəsrəddin (salnamə), B., 1984; H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

MƏŞKUR Əkbər (Məşkur Qurban oğlu Əkbər z a d ə n i n ədəbi adı; d. 9.5.1929, Ordubad ş.) – şair. Azərbaycan Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1954). “Şərq qapısı” qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri, Naxçıvan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor işləmişdir. 1982 ildən Azərbaycan Milli EA Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzinin əməkdaşı olmuşdur. “Qaynar bulaqlar” (1964), “Mənim arzum” (1967), “Ömrümüzün baharı” (1989) toplusları nəşr edilmişdir.

MƏVAZİYİ-XATUN NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin idarəsində olan

Mərəndi. 19 əsr.
Naxçıvan.

Naxçıvan sancağının 14 nahiyəsindən biri. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən aydın olur ki, bu dövrdə M.–X. n. 9 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; nahiyənin 4 kəndində müsəlmanlar (Azərb. türkləri), 2 kəndində xristianlar yaşayırdı. Nahiyənin illik gəliri 44431 ağça idi ki, bu da Naxçıvan sancağının illik gəlirinin 1,7%-ni təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, B., 2001.

MƏZRƏ – Şahbuz r-nu ərazisində 13–17 əsrlərə aid yaşayış yeri. Keçmiş Məzrə k.-nin xarabalıqlarından bir qədər yuxarıdadır. 1986 ildə qeydə alınmışdır. Sah. 5200 m². Tikinti qalıqlarına, bəzi yerlərdə dördkünc qalalara təsadüf edilmişdir. Ərazi əkin sahəsi kimi istifadə edildiyindən mədəni təbəqə tamamilə dağılmışdır. Yerüstü materiallar şirsiz (küp, küpə, səhəng tipli qablar və s.) və şirli (kasa və boşqab tipli qablar) saxsı məmulatından, həmçinin ağ anqob üzərində firça ilə işlənmiş, həndəsi və nəbatəti naxışlarla bəzədilmiş qablardan ibarətdir. M. yaşayış yerinin c.-ş.-ndə təpənin yamacında müsəlman nekropolu var.

MƏZRƏ – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km şm.-da, Naxçıvançayın (Arazın qolu) sol sahilində, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. ətəyindədir. Əh. 855 nəfər (2005); taxıçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik, üzümçülük və quşçuluqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi, məscid var.

MƏZRƏ – Ordubad r-nunda kənd. Eyni adlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 40 km şm.-q.-dədir. Əh. 139 nəfər (2005); bağçılıq, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

MƏZRƏ – Şahbuz r-nunda, mövcud olmuş kənd. Əhalisi 1959 ildə Nursu və Mahmudoba k.-lərinə köçmüşdür.

MƏZRƏ KÖRPÜSÜ – Ordubad r-nu ərazisində, Düylün çayı üzərindədir. Uz. 5 paqonometr. 1996 ildə inşa edilmişdir. Körpünün tikilməsi ilə Məzrə, Düylün k.-ləri magistral yola çıxış əldə etmişdir.

MİXİ YAZI — qədim yazı növlərindən biri. Vətəni Cənubi Mesopotamiyada (indiki İraqın c.-u) qədim tarixi vilayət olan Şumerdir.

QUŞ				
BALIQ				
ULAQ				
ÖKÜZ				
GÜNEŞ				
TAXIL				
BAG				
KOTAN				
BUMERANG				
AYAQ				

Rəsmli yazıdan əmələ gəlmişdir. E. ə. 4-cü minilliyin sonundan etibarən şumerlilər müəyyən anlayışları bildirmək üçün daş və ya çiy gil üzərində basma üsulla çəkilmiş mixabənzər xətləri kombinasiyalı şəkillərindən (M. y.-nin adı da buradandır) istifadə etmişlər. İlk zamanlar mindən çox olan belə işarələrin sayı assuriyalıların və babillərin dövründə 300-ə endirilmişdir. M. y.-dan təkcə şumerlilər və akkadlılar deyil, Yaxın və Orta Şərqi digər xalqları (hürrilər, urartulular, elamlılar, farslar və b.) da istifadə etmişlər (eramızın 1-ci minilliyinin sonunadək). Fonetik əlifbalar yarandıqdan sonra M. y. əhəmiyyətini itirdi. M. y. kitabələrinin oxunmasına ilk dəfə alman alimi Q. Qrotefend başlamış (1802), sonralar ingilis alimi Q. Roulinson, irland alimi E. Xinks, fransız alimi J. J. Oppert, alman alimi X. Bauer və b. davam etdirmişlər. Şumer rəsmli yazısının oxunmasının əsasını rus alimləri V. K. Afanasyeva, İ. T. Kaneva, A. A. Vayman qoymuşlar. M. y.-nin öyrənilməsində V. V. Struve, İ. İ. Meşşaninov, K. V. Sereteli, İ. M. Diakonov, Q. A. Melikişvili və b.-nin xidməti var.

Naxçıvan ərazisində İlandağda M. y. (bax *İlandağ mixi yazısı*) aşkar olunmuşdur.

MİLAX – Culfa r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən və Culfa

d. y. st.-ndan 55 km şm.-da, Əlinəcəyayın (Arazın qolu) sağ sahilində, Zəngəzur silsiləsinin yamacındadır. Əh. 924 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var. Kənddən şm.-q.-də antik və orta əsrlərə aid *Zoğala* yaşayış yeri və nekropolu aşkar olunmuşdur.

MİNGİS, M ə n g i s – Ordubad ş.-ndə qədim məhəllə. Ordubad çayının sol sahilindədir. Adı mingislilərlə, yəni, müəyyən tarixi, iqtisadi əlaqələr nəticəsində Mingis adlanan yerdən köçüb gələnlərlə əlaqədardır. 18 əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağının tərkibinə daxil olan Azadçıran nahiyəsi Ordubad qəsəbəsinin məhəllələrindən biri kimi adı çəkilir. Mənbələrin yazdığına görə, məhəllənin kiçik meydanı ibarət mərkəzində məhəllə məscidi, köhriz, xırda dükənlər yerləşirdi. M. meydanı orta əsr məhəllə meydanının gözəl örnəyi kimi keçmiş cəhətlərini qoruyub saxlamaqla, buradakı məscid və bazar bitkin, vahid kompleks təşkil edir.

MİRBAĞIROV Mirabbas (?-?) – *İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlilər cəmiyyətinin* nümayəndəsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin tapşırığı ilə 1919 ilin yanvarında yerli əhalinin ehtiyacları ilə tanış olmaq üçün Naxçıvana göndərilmişdi. Əhali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elçilərini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. Onlar gəlişlərinin səbəbi, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma tarixi haqqında əhaliyə məlumat verirdilər.

1919 il fevralın 22-də Mirbağirovun başçılıq etdiyi elçilər Naxçıvanda ingilis general-qubernatoru ilə görüşərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Naxçıvanla bağlı mövqeyini onun diqqətinə çatdırdılar. Naxçıvanda hakimiyyətin sonrakı taleyi ilə bağlı Cəfərqulu xanın iqamətgahında keçirilən görüşdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti ilə yanaşı, ingilis general-qubernatoru da iştirak edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri Cəfərqulu xanın başçılıq etdiyi hökuməti tanıdıqlarını bildirdilər. Həmin görüşdə Naxçıvanın könüllü olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşməsi haqqında akt tərtib olundu. Aktın mətninin hazırlanması

Milax kənd körpüsü.

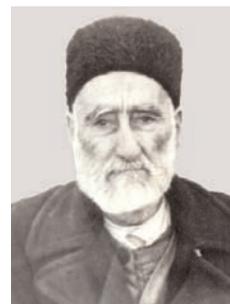
üçün yaradılan komissiyanın üzvlərindən biri də Mirbağirov idi. Siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələlərə aid bəndlərdən ibarət akt hökumət və Milli Şura üzvləri, əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanaraq, hökumət möhürü ilə təsdiq edilmişdi.

M. Mirbağirovun bu missiyası Araz-Türk Respublikası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında münasibətlərin yeni mərhələsinin başlanğıcı idi. Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə ardıcıl məşğul olmağa başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yardımına arxalanan Naxçıvan hökuməti həm öz əhalisinin, həm də keçmiş İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların hüququnu fəal müdafiə etməyə başladı.

Əd.: H a c ı y e v A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994; M u s a y e v İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996; Tahirzadə Ə. Mirabbas Mirbağırzadə. 525-ci qəzet, 2005, 12, 15, 19, 22 fevral.

MİRHEYDƏRZADƏ Mirbağır Mirheydər oğlu (1877, Ordubad r-nunun Nürgüt k. – 10.1.1956, Naxçıvan ş.) – diyarşünas, etnoqraf-arxeoloq. Naxçıvanda və Təbrizdə ruhani təhsili almışdır (1887-99). Şah və çar üsul idarəsinə qarşı inqilabi mübarizədə fəal iştirak etmiş, dəfələrlə təqiblərə və həbslərə məruz qalmışdır. Naxçıvanın tarixinin, diyarın tarixi abidələrinin və yer adlarının öyrənilməsi, arxeoloji materialların və folklor nümunələrinin toplanıb tədqiq edilməsi ilə

*Mirheydərzadə
Mirbağır*

məşğul idi. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti Naxçıvan Şöbəsinin elmi katibi olmuş, Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeinin (1934-44 illərdə direktoru) təşkilində, akademik İ.İ.Meşşaninovun (1926); prof. A.Müllərin (1927), Ə.Ələkbərov və O.Həbibullayevin (1951) Naxçıvan ərazisində apardıqları arxeoloji qazıntılarda fəal iştirak etmişdir. Əlyazmaları AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

MİRİŞ AĞA (əsl adı Ağa Mirağa; ?, Naxçıvan ş. – 1906, orada) – el ağsaqqalı. Ulu babası orta əsrlərdə Yaxın Şərqdən Naxçıvana gəlmiş Şəms İbn Min əl-Əms adlı müqəddəs bir şəxs olmuşdur. Miriş ağa onun nəslinin son görkəmli nümayəndəsidir. “Mirişli” soyadı da onun adı ilə bağlı yaranmışdır. Xalqın inam və etiqad yeri olan M. a. şəhərin erməni və rus icmalarının da hörmətini qazanmışdı. Deyilənə görə, M. a. rəhmətə gedənə qədər Naxçıvan xanı Cəfərqulu və rus keşişi hər il Novruz bayramında ağanın evinə gəlib, onu təbrik edərlərmiş. Naxçıvan Dövlət Arxivində saxlanan bir sənəddə deyilir ki, 1905 ilin ortalarında Cəhri k.-ndə qanlı erməni-müsəlman qırğınının qarşısı məhz M. a. tərəfindən alınmışdır. M. a.-nın övladları Mir Cəfər, Mir Həsən və Mir Aqilin Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur.

MİRİŞLİ Adil Mir Cəfər oğlu (d.25.8.1938, Naxçıvan ş.) – həkim. Səhiyyə əlaçısı (1980), Azərb. Respublikasının əməkdar həkimi (1989). *Mir Cəfər Mirişlinin* oğludur. Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu (indiki Tibb Un-ti) bitirdikdən (1962) sonra Babək r-nunun Nehrəm k., Naxçıvan ş. xəstəxanalarında, N. Nərimanov ad. Respublika Xəstəxanasının yoluxucu xəstəliklər şöbəsində həkim işləmişdir. Moskvada SSRİ Tibb EA Pediatriya İn-tunun aspiranturasını bitirmiş və orada “Uşaqlarda rəspirator virus-mikoplazma infeksiyasının immunokliniki xarakteristikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1973). 1973 ildən Nax. MR Səhiyyə Nazirliyinin baş pediatri, 2000 ildən Naxçıvan Dövlət Un-tinin “Pediatriya” kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışır.

MİRİŞLİ Adilə Yusif qızı (1913, Naxçıvan ş. – 23.5.1987, orada) – maarif xadimi. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (1960). Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu (1929) və

C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İn-tunun fizika-riyaziyyat fakültəsini (1950) bitirmişdir. 1929-31 illərdə Ordubad şəhər yeddiillik məktəbində və savad kurslarında dərs demişdir. 1931 ildən Naxçıvan şəhərinin müxtəlif məktəblərində müəllim, dərs hissə müdiri, direktor işləmişdir. 1971 ildən fərdi pensiyaçı idi. “Lenin” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

MİRİŞLİ Mir Aqil Miriş ağa oğlu (1905, Naxçıvan ş. – 4.4.1945, orada) – pedaqoq. İlk təhsilini Naxçıvanda almış, uzun müddət Naxçıvan şəhər orta məktəbində coğrafiyadan dərs demiş, Şərur, Ordubad və Şahbuz r-n maarif şöbələrinin müdiri işləmişdir. Təhsilini Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) davam etdirərkən ordu sıralarına çağırılmış, Böyük Vətən müharibəsində (1941–45) iştirak etmişdir. Sonralar Naxçıvan MR Maarif Nazirliyində inspektor olmuşdur.

MİRİŞLİ Mir Cəfər Miriş ağa oğlu (1899, Naxçıvan ş. – 1979, orada) – maarif xadimi. Naxçıvan MR-in əməkdar müəllimi (1943). Naxçıvan Came məscidi nəzdindəki ibtidai məktəbi, Bakı Pedaqoji Texnikumunu və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir. 1916 ildən müəllimlik etmiş, ömrünün sonundak Naxçıvan şəhər 3 saylı orta məktəbində “Ana dili”ndən dərs demişdir. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə, görkəmli şəxsiyyətlərə – elm xadimləri Həsən Əliyevə, Məmməd Cəfər Cəfərova, Əli Sultanliya və b.-na dərs demişdir. “Lenin” ordeni ilə təltif edilmişdir.

MİRİŞLİ Mir Həsən Miriş ağa oğlu (1903, Naxçıvan ş. – 1973, orada) – aktyor. Azərb. Respublikasının əməkdar artisti. Naxçıvanda təhsil almış, burada ilk əzcəçılardan olmuş, uzun müddət bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar həyatını bütünlüklə gənc yaşlarından böyük həvəs göstərdiyi teatr sənəti ilə bağlamış, C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aktyoru olmuşdur. M. bu teatrın səhnəsində müxtəlif səpkili bir sıra yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. Əsas rolları: Kərəmov (“Toy”, S. Rəhman), Rüstəm bəy (“O olmasın, bu olsun”, Ü. Hacıbəyov), Platon (“Şeyx Sənan”, H. Cavid), Vəzir (“Vaqif”, S. Vurğun), Şahqulu (“Günəş doğur”, Ə. Abbasquliyev), Kərbəlayi Həsənalı (“Beş manatlıq gəlin”, M. S. Ordu-

badi, S. Rüstəmov) və s. Nax. MSSR Ali Sovetinin deputatı olmuşdur. “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

MİRİŞLİ Ramiz Aqil oğlu (d. 16.4.1934, Naxçıvan ş.) – bəstəkar. Azərb. Respublikasının xalq artisti (1990), prof. (1993). *Mir Aqil Mirişlinin* oğludur. A. Zeynalı ad. Bakı Musiqi Texnikumunu (1954) və Azərb. Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) bəstəkarlıq fakültəsini (1962; C. Hacıyevin sinfi) bitirmişdir. 1962 ildən Azərb. Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin Musiqi Baş Redaksiyasında böyük redaktor işləmişdir. 1963 ildən Bakı Musiqi Akademiyası xalq çalğı alətləri kafedrasının müəllimidir (1993 ildən prof). 1996 ildən eyni zamanda Azərb. Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətində musiqi redaksiyasının baş redaktoru vəzifəsində çalışır. 1987–95 illərdə Azərb. Dövlət Filarmoniyasında mahnı və rəqs ansamblının bədii rəhbəri olmuşdur. M. fp. üçün 12 prelüd, fp. triosu, simli kvartet, 2 simfonik poema, tar və simfonik orkestr üçün konsert, kamera orkestri üçün simfoniya, onlarca kinofilmə və teatr tamaşasına musiqi, xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsertlər və süitlər, 3 balet süitəsi, 500-dən çox mahnı və romans, “Qaçırılmış qız” və

M. H. Mirişli Şahqulu (“Günəş doğur”, Ə. Abbasquliyev) rolunda.

R. Mirişli Ş. Ələkbərova ilə məşq zamanı.

”Gəl, qohum olaq” operettaları, 9 simfonik süita, uşaqlar üçün musiqi və s. əsərlərin müəllifidir.

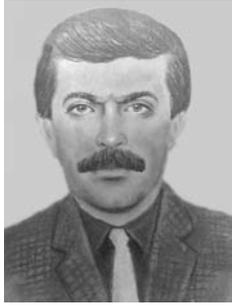
M. 1978–98 illərdə Azərb. Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Yaradıcılığında Naxçıvan mövzusu əhəmiyyətli yer tutur: xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Naxçıvan lövhələri” süitəsi, Məmməd Arazın sözlərinə “Doğma diyar” vokal-orkestr süitəsi, İ.Səfərli, Məmməd Araz, F.Qoca və b.-nin sözlərinə mahnılar və s. Bir sıra Şərur yallısını nota almışdır. “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əd.: İsmayılova G., Bəstəkar Ramiz Mirişli, B., 2000.

MİRZƏ SADIQ ORDUBADI (?–?) – şair (16 əsr). Həyatı haqqında məlumat çox azdır. 1562 ildə Hindistana getmiş, biliyi və istedadı, şirin söhbəti, gözəl rəftarı, xoş xisləti və təmiz əxlaqı ilə şöhrət qazanmışdır. Fars dilində yazmışdır. Rübai janrına daha çox meyl göstərmiş, bu janrda aşiqanə və fəlsəfi məzmunlu əsərlər, o cümlədən Cəlaləddin Dəvvani və Əbdürrəhman Caminin rübailərinə cavab və nəzirələr yazmış, onların şeirlərini şərh etmişdir. Sadıq bəy Əfşar (S a d i q i) “Məcmül-Xəvas” (1599) təzkirəsində M. S. O.-nin həcv deməkdə də mahir olduğunu qeyd etmişdir. Bəzi mənbələrə görə (“Həft iqlim” təzkirəsi və s.) Böyük Moğol hökmdarı

Mirışli Ramiz

Mirzəyev Yusif

Əkbər Cəlaləddin şah [1556–1605] Dəkkəni aldıqdan sonra burada dövlət qulluğunda çalışmış M. S. O. Qəribguş qəsəbəsində öldürülmüşdür.

Əd.: Tərbiyət M., Danişməndani-Azərbaycan, B., 1987, səh. 278–79.

MİRZƏYEV Yusif Vəli oğlu (23.5.1958, Kəngərli r-nunun Böyükdüz k. – 19.2.1993, Ağdərə) – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunu (indiki İqtisad Un-ti) bitirdikdən (1987) sonra 1990 ilədək Bakı Mərkəzi Əmanət Bankında baş müfəttiş vəzifəsində işləmişdir. Xalq hərəkatında iştirakına və 20 yanvar faciəsi günlərində fəaliyyətinə görə Bakı şəhər komendantı tərəfindən həbs edilmiş və vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı. 1991 ilin noyabrında hərbi xidmətə çağırılan böyük leytenant M. Goranboy və Ağdərə uğrunda gedən döyüşlərdə şəxsi igidlik nümunələri göstərmiş, Ağdərənin müdafiəsində, Vəng k.-nin alınmasında xüsusilə fərqlənmiş və döyüşlərin birində qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur. Naxçıvan ş.-ndə büstü qoyulmuş, Bakı ş.-ndəki 44 sayılı məktəbə M.-in adı verilmişdir.

MİSDAĞ – Babək r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin şm.-ş. kənarında, Qaracal–Qızılboğaz tirəsinin suayırıcındadır. Hünd. 1270 m. Andezit-dasit tərkibli ekstruzivdir.

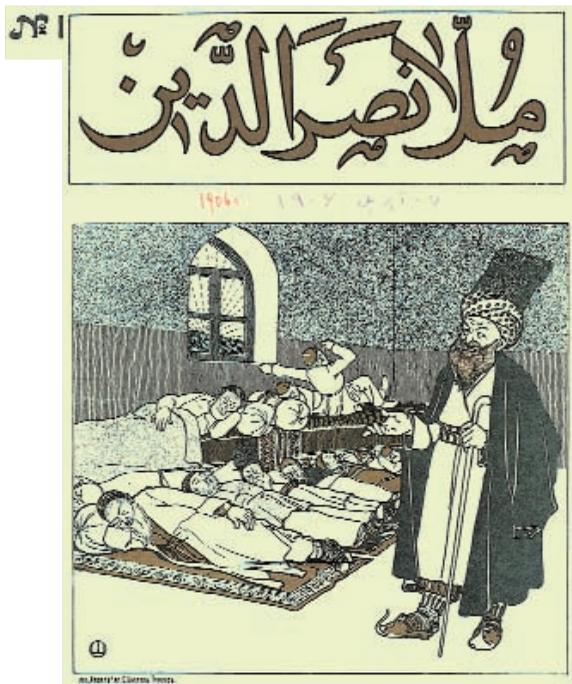
MİSDAĞ MİS-PORFİR YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Ayçınqıl çayının yuxarı axınında, dəniz səviyyəsindən 3000–3850 m yüksəklikdədir; eyniadlı filiz sahəsinin mərkəzi hissəsini əhatə edir. Geoloji quruluşunda Mehri-Ordubad plutonunun monsonit fazasının süxurları, həmçinin qranodiorit-porfir daykaları iştirak edir. Ordubad dərinlik qırılmasından ayrılan şm. istiqamətli qırılma bütün intruziv kompleksini kəsərək, yatağın q. hissəsindən Ermənistana keçir. M. m.-p.y. həmin qırılmanın asılan tərəfi ilə yatağın ş.-ində izlənən qranodiorit-porfir daykasının arasında, 1,3–1,5 km enində təşəkkül tapmışdır. Mis-porfir filizləşməsi möhtəvi və damar tiplidir. Filizdə mis 0,2–2,0%, molibden 0,001–0,02% təşkil edir. Əsas filiz mineralları: pirit, xalkopirit, azurit, kovellin, kuprit, malaxit, az miqdarda molibdenit. Tekstur əlamətlərinə görə filizlər brekçiya tiplidir.

MİYANPUR – Naxçıvanda, xüsusilə Ordubad bölgəsində geniş yayılmış çərək. Əsasən, ərik və şaftalı qaxından hazırlanır. Qurudulmuş meyvələrin çəyirdəyi çıxarılaraq arasına qoz və ya badam ləpəsi qoyulur, sonra onlar sapa düzülür. Xalq arasında M.-dan ümumi zəifliyin, başgicəllənmənin, qanazlığının qarşısını almaq üçün müalicə vasitəsi kimi də istifadə edilir. Cənubi Azərb.-da əncirdən də M. hazırlanır.

MOLLA HÜSEYN BİKƏS (? , Ordubad – ?, orada) – şair (19 əsr). “*Əncüməni-şüəra*” ədəbi məclisinin istedadlı üzvlərindən olmuşdur. Məclisin rəhbəri Fəqir Ordubadi ömrünün sonlarına yaxın gözləri tutulduğundan şeirlərini məclis üzvlərindən M. T. Sidqiyyə və BİKƏS yazdırmışdır. Dini məzmunlu qəzəl və nəvhələrin, aşıqanə qəzəllərin, aşıq şeiri tərzində lirik qoşmaların müəllifidir. Şeirlərindən nümunələr Azərb. Milli EA M. Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda saxlanan cümlələrdə mühafizə olunmuşdur.

MOLLA NƏSRƏDDİN – böyük Azərb. yazıçısı Cəlil *Məmmədquluzadənin* ədəbi təxəllüsü.

“**MOLLA NƏSRƏDDİN**” – həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı. Birinci nömrəsi 1906 il aprelin 7-də (20-də) Tiflisdə çapdan çıxmışdır. 1906–17 illərdə Tiflisdə, 1921 ildə Təbrizdə, 1922–31 illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Redaktoru və nəşiri Cəlil *Məmmədquluzadə* idi. 25 il ərzində 748 nömrəsi (340-ı Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda) çıxmışdır. Mütərəqqi ideyaların carçısı olan “Molla Nəsrəddin” zəhmətkeş xalq və demokratiya cəbhəsində duraraq, azadlıq düşmənlərini – çar mütləqiyətini, hakim təbəqələrin ağalığını, imperializmin müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumat, cəhalət və xurafatı amansız satıra atəşinə tutmuş, Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əhalinin geniş təbəqələri içərisində istiqlal ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Jurnal, eyni zamanda, maarif və mədəniyyətin tərəqqisi, qadın azadlığı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Kəskin və cəsarətli tənqidi çıxışlarına, “acı həqiqətləri” söylədiyinə görə daim hücum və təqiblərə məruz qalan jurnalın nəşri çar senzurası tərəfindən tez-tez dayandırılmış, bir sıra nömrələri müsadirə

“Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin üz qabığı (1906).

olunmuş, redaktoru dəfələrlə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmuş, cərimə edilmişdir. Lakin bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin”-in haqq səsi çox keçmədən şimalı-cənublu bütün Azərbaycanın, Qafqazın hüdudlarını aşıb Rusiyada, Yaxın və Orta Şərqdə eşidilmişdi. Jurnalın Tiflis, Bakı, İrəvan, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Dərbəndlə yanaşı Orta Asiyada, Kırmda, Kazan, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombay, Kəlkəttə və s. şəhərlərdə də çoxlu oxucusu var idi.

C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, zamanın yaratdığı “Molla Nəsrəddin” dövrünün mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə səs verir, onları inqilabi-demokratik baxımdan şərh edirdi. Jurnalın mövzu və təsir dairəsi çox geniş idi. “Molla Nəsrəddin”-in yazıları və dərin mənalı karikaturaları Orta Asiya və Tatarıstanda, bir sıra qonşu Şərq ölkələrində bilavasitə onun təsiri ilə nəşr edilən satirik jurnallar üçün örnək olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” İran, Türkiyə və Şərq ölkələrində genişlənən milli azadlıq hərəkatını diqqətlə izləyir, beynəlxalq irtica qüvvələrini, yerli istibdadı ifşa edirdi. Səttarxan,

Bağırxan, Xiyabani kimi azadlıq mücahidlərinin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda və bütün İranda gedən milli-demokratik mübarizə haqqında jurnalın yazıları və rəsmləri yüksək vətənpərvərlik nümunələri idi. “Sabirin əsərləri İran məşrutəsinə... bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir” (Abbas Səhhət) sözləri eynilə “Molla Nəsrəddin”ə də aid edilə bilər.

“Molla Nəsrəddin” Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, demokratik ziyalıları öz ətrafında toplamış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana gəlməsilə nəticələnən milli azadlıq ideyalarının təbliğində mühüm rol oynamışdır. Jurnalda Ömər Faiq Nəmanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzəli Möcüz və b. şair, yazıçı və jurnalistlər, O.Şmerlinq, İ.Rotter, Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. “Molla Nəsrəddin”-in realist-demokratik ədəbiyyat, zəhmətkeş xalqın mənafeyi uğrunda mübarizəsi, onun inqilabi satirası jurnalda əməkdaşlıq edən şair və yazıçıların yaradıcılıq istiqamətini müəyyən etmiş, onların görkəmli sənətkar kimi formalaşmasında həlledici amil olmuş, beləliklə də “Mollanəsrəddinçilik” adlı böyük bir ictimai-ədəbi hərəkat yaranmışdı. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, Şərq, rus və dünya bədii publisist irsinin ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnərək, milli mətbuat tarixində satirik jurnalistikanın bünövrəsini qoymuş, Azərbaycan publisistikasını janr və üslub rəngarəngliyi ilə zənginləşdirmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində ciddi təzyiqlə və qadağalara baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” öz mütərəqqi ənənələrini davam etdirmiş, ictimai tərəqqiyə, elmin, mədəniyyətin inkişafına maneçilik törədən qüvvələri satira atəsinə tutmuşdur. “Molla Nəsrəddin” beynəlxalq məsələlərə geniş yer vermiş, imperalizmin təcavüzkar təbiətini damğalamış, müstəmləkə və asılı ölkə xalqlarının milli azadlıq hərəkatını alqışlamışdır. Bu dövrdə Ə.Haqverdiyev, Ə.Əzimzadə və b. ilə yanaşı, jurnalda Cəfər Cabbarlı, Əlağa Vahid, Böyük-ağa Talıblı və digər şair və yazıçılar da əməkdaşlıq edirdilər. Jurnal 1926 ildən “Heyəti-təhririyyə” imzası ilə buraxılmışdır.

Fəal molla nəsrəddinçilərdən Ə.Haqverdiyev, R.Nəcəfov, S.Mümtaz, Z.Məmmədov, Ə.Qəmküsar.

“Molla Nəsrəddin”in yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai və ədəbi-bədii fikir tarixində müstəsna rolu olmuşdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, “Kolokol”, “Sovremennik”, “Oteçestvenniye zapiski” jurnallarının Rusiyada oynadığı rolu, Azərbaycanda və bütün Yaxın Şərq ölkələrində “Molla Nəsrəddin” oynamışdır. Müasir Azərbaycan satirik publisistikasının təşəkkülü və inkişafı da bilavasitə “Molla Nəsrəddin”lə bağlıdır. 20-ci illərdə çıxmış “Əqrəb”, “Tikan”, “Damğa”, “İdarəmizin güzgüsü” kimi jurnallarda, sonralar “Kirpi” jurnalında, “Mozalan” satirik kinojurnalında və eyniadlı telejurnalda “Molla Nəsrəddin” ənənələrini aydın görmək olar. Mollanəsrəddinçilərin böyük istedadla yaratdıqları, yüksək xəlqilik nümunəsi olan poetik, publisist və qrafika əsərləri bu gün də satirik sənətkarlar üçün yaradıcılıq nümunəsidir. Nəsrə başlamanın 75, 80 və 90 illiyi qeyd olunmuşdur. Kitab şəklində 12 cildə nəşr edilir (2 cildi çapdan çıxmışdır).

Əd.: Axundov N., “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Məmmədli Q., “Molla Nəsrəddin”, B., 1966; Ağayev İ., “Molla Nəsrəddin”in tarixi hünəri, B., 1976; Əziz Şərif, “Molla Nəsrəddin” necə yarandı, B., 1986; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997; Εἰρήνη Ἰ., Ἀϊάαίε δᾶάίεποείίί-αἰίεδᾶδᾶ=ᾶνᾶᾶᾶ ᾶδᾶίᾶᾶ “ἰίᾶᾶ ἰᾶᾶᾶᾶᾶ”, Ἀ., 1966.

MOLLAYEV İbrahim Abbas oğlu (1.4.1930, Naxçıvan ş. – 25.2.1997, orada) – pedaqoq. Pedaqoji elmləri doktoru (1986),

prof. (1988), Azərb. respublikasının qabaqcıl maarif xadimi. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu və Azərb. Dövlət Pedaqoji İnstitutu (indiki APU) Rus dili və ədəbiyyatı fakültəsini (1953) bitirmişdir. Naxçıvan şəhər orta məktəblərində müəllim, tədris işləri üzrə direktor müavini, Nax. MSSR Maarif Nazirliyində məktəb inspektoru işləmişdir (1953–67). 1968 ildən ömrünün sonunadək Naxçıvan Dövlət Un-tində (1990 ilədək Pedaqoji İn-t) çalışmış, pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri olmuşdur. M. Azərb.-da məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair tədqiqatların, o cümlədən 2 monoqrafiyanın, 4 kitabın, 100-ə yaxın elmi məqalənin, 8 metodik vəsaitin müəllifidir.

Ə s ə r i: M. T. Sidqinin pedaqoji görüşləri, B., 1997.

MOSKVA MÜQAVİLƏSİ (1921) – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası və Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq haqqında” müqavilə. Tərəflər arasında müqavilə bağlanması təşəbbüsü Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Kamal *Atatürkün* RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninə 1920 il 26 aprel tarixli məktubunda irəli sürülmüşdü. Müəyyən diplomatik hazırlıqdan sonra 1921 il fevralın 26-da Moskvada Sovet–Türkiyə danışıqları başlamış, müqavilə hazırlanmışdı. Müqaviləni martın 21-də Rusiya tərəfindən RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerin və ÜRMİK-in üzvü Cəlaləddin Qorxmazov, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti tərəfindən xarici işlər naziri Yusif Kamal bəy, doktor Rza Nuri bəy və Əli Fuad paşa imzalamışdı. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi. **Birinci maddədə** tərəflər hər birinin zorla qəbul olunmağa məcbur edildiyi heç bir sülh müqaviləsini və ya başqa beynəlxalq aktları tanımaması prinsipi ilə razılaşırdılar. Bu maddədə Türkiyənin şimal-şərq sərhədi də müəyyənləşdirilirdi (sərhədlər və ona aid məsələlər I (A) və II (B) əlavələrində və hər iki tərəfin imzaladığı əlavə xəritədə ətraflı təsvir olunmuşdu). **İkinci maddədə** göstərilirdi ki, Türkiyə Batum şəhəri və limanı və müqavilənin birinci maddəsində göstərilən sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum dairəsinin tərkib hissəsini təşkil edən ərazilər üzərində suverenliyi iki şərtlə – həmin yerlə-

Mollayev İbrahim

rin əhalisinin yerli muxtariyyətə, arzusuna müvafiq torpaq qanunu müəyyən etmək imkanına malik olması; Türkiyə mallarının Batum limanı vasitəsilə gömrüksüz və maneəsiz keçməsi, ona azad tranzit təmin olunması şərtilə Gürcüstana güzəştə getməyə razıdır. **Üçüncü maddə** Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi yaradılmasına razıdılar, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir. **Dördüncü maddəyə** görə, tərəflər xalqların azadlıq və istiqlalıyyət hüququnu, həmçinin onların öz arzularına uyğun idarə forması seçmək hüququnu qeydşərtsiz etiraf etdiklərini bildirdilər. **Beşinci maddədə** boğazların açılmasının və oradan bütün ölkələrin ticarət gəmilərinin azad keçməsinin təmin edilməsi üçün Qara dəniz və boğazların beynəlxalq statusunun qəti şəklidə hazırlanmasını sahilboyu dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət gələcək konfransın öhdəsinə verməyə razılaşırdılar. Bir şərtlə ki, onun çıxardığı qərar Türkiyənin tam suverenliyinə, həmçinin ölkənin və onun paytaxtı İstanbulun təhlükəsizliyinə zərər yetirməsin. **Altıncı maddədə** hər iki ölkə arasında o vaxtdək bağlanmış bütün müqavilələrin, qarşılıqlı surətdə, onların mənaflərinə uyğun olmadığı etiraf edilir, ona görə də bu müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. **Yeddinci maddəyə** görə, RSFSR hökuməti kapitulyasiya rejiminin hər bir ölkənin azad milli inkişafı ilə, həmçinin onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını etiraf edərək, bu rejimə hansısa aidiyyəti olan, hər cür funksiya və hüquqların öz qüvvəsini itirdiyini və ləğv olunduğunu hesab edirdi. **Səkkizinci maddə** ilə hər iki tərəf öz ərazisində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya və Türkiyə qarşılıqlı şərtlərlə Qafqazın sovet respublikalarına münasibətdə də üzərinə belə öhdəlik

götürürdü. **Doqquzuncu maddədə** tərəflər hər iki ölkə arasında əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı razılıq üzrə dəmir yol, teleqraf və digər əlaqə vasitələrini saxlamaq və mümkün qədər inkişaf etdirmək məqsədilə, həmçinin adamların və malların heç bir maneə olmadan hər iki ölkə arasında sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürdülər. **Onuncu maddə** ilə hər iki tərəfin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına olduğu ölkənin (onların azad edildiyi milli müdafiə üzrə təəhhüdləri istisna olmaqla) qanunlarından irəli gələn bütün hüquq və vəzifələr şamil edilirdi. **On birinci maddədə** tərəflər onlardan hər birinin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına daha əlverişli şərait prinsipi tətbiq etməyə razı olduqlarını bildirirdi. **On ikinci maddəyə** görə, 1918 ilədək Rusiyanın tərkib hissəsi olan, RSFSR hökumətinin bu müqaviləyə əsasən Türkiyənin suverenliyi altında olduğunu etiraf etdiyi ərazilərin hər bir sakini Türkiyəni sərbəst tərk etmək və özü ilə əmlakını, mülkiyyətini və ya onların dəyərini götürmək hüququna malik idi. **On üçüncü maddə** hərbi əsirlər məsələsinə həsr olunmuşdu. **On dördüncü maddədə** tərəflərin yaxın zamanlarda konsul müahidəsi, həmçinin hər iki ölkə arasında hazırkı müqavilənin preambulasında qeyd edilən dostluq münasibətləri yaratmaq üçün bütün iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri tənzimləyən zəruri sazişlər bağlamağa razı olduqları göstərilirdi. **On beşinci maddə** ilə Rusiya Cənubi Qafqaz respublikalarına münasibətdə onların Türkiyə ilə bağlayacağı müqavilələrdə hazırkı müqavilənin bilavasitə onlara aidiyyəti olan maddələrini, bu respublikaları hökmən tanımaq üçün zəruri addımlar atmağı öhdəsinə götürürdü. **On altıncı maddə** müqavilənin ratifikasiya olunmasını, ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin Qarsda həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə, on üçüncü maddə istisna olmaqla, ratifikasiya fərmanları mübadilə olunduğu andan qüvvəyə minməli idi. Moskva müqaviləsi RSFSR MİK tərəfindən 1921 il iyulun 20-də, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən isə 1921 il iyulun 21-də ratifikasiya olunmuş, onların mübadiləsi sentyabrın 22-də həyata keçiril-

Möhbaliyev Səttar

mişdi. Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, 1921 ilin oktyabrında *Qars müqaviləsi (1921)* bağlanmışdı.

Əd.: Αἰεοἰσίου αἰσῳαῖε ἡεὲεὲε ΝΝΝΔ, 0.3, İ., 1959; Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən İ. Hacıyev), B., 1999; Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərb., türk, rus və fransız dillərində), Naxçıvan, 2004; Hacıyev İ., İbrahimzadə F., Behbud Şahtahinski və Moskova antlaşması, Atatürk dergisi, №1, Erzurum, 2004.

MÖHBALİYEV Səttar Suliddin oğlu (d. 28.10.1955, Kəngərli r-nunun Qıvrıq qəs.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (2004). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu (indiki Azərb. Dövlət İqtisad Universiteti) bitirmişdir (1979). Əli Bayramov ad. Bakı İstehsalat Tikəş Birliyində iqtisadçı-mühəndis, baş mühasib müavini və baş mühasib işləmişdir (1978-80). 1980-93 illərdə Avtonəqliyyat və Şose Yolları İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Respublika Komitəsində çalışmışdır. 1993 ilin fevralından Azərb. Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının sədridir. Azərb. Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır (2-ci və 3-cü çağırış). Monoqrafiya və məqalələrin müəllifidir.

MÖHSÜNOV Möhsün Şərif oğlu (10.5.1937, Naxçıvan ş. – 6.1.1995, orada) – yazıçı, nasir, publisist. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) Şərqşünaslıq fakültəsinin fars filologiyası şöbəsini bitirmişdir (1961). Mətbuatda çalışmış, “Şərq qapısı” qəzeti redaksiyasında felyeton və publisistika şöbəsinin müdiri (1985 ildən) olmuşdur. “Süd haqqı” (1970), “Baş tutmadı” (1979), “Leyləklər yenə gəldi” (1988) hekayə və felyeton topluları, “Səadət özü gəlmir” (1984), “On bir qərənfil” (1988) povestləri nəşr olunmuşdur. “Dəlləyin duası”, “Orijinal pir” satirik telepyesləri var. “Kirpi” satirik jurnalının mükafatını almışdır (1978).

MÖHTƏRƏM ORDUBADİ (? , Ordubad ş. – ?, orada) – şair (19 əsr) “*Əncüməni-şüəra*” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Fars dilində də yazmışdır. Azərb. Milli EA Əlyazmalar İn-tunda saxlanan bəzi cümlərdə şeirlərindən nümunələr mühafizə edilmişdir.

MÖMÜNƏ XATUN (?–30.9.1175, Naxçıvan) – Azərbaycan Atabəylər dövlətinin ilk dövründə mühüm rol oynamış qadın. 1132–1135 illərdə Azərb.-in da daxil olduğu İraq Səlcuq sultanlığının başçısı sultan II Toğrulun arva-

dı olmuş, ondan Arslan adlı oğlu doğulmuşdur. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin [1136–1225] yaradıcısı, o dövrdə artıq əmir rütbəsindəki yüksəlmiş *Şəmsəddin Eldəniz* M. x.-un azyaşlı oğlu Arslan şahın atabəyi (təbəbiyyəti) təyin edilmişdi. II Toğrulun ölümündən sonra yeni sultan Məsud [1135–1152] M. x.-la *Şəmsəddin Eldənizi* evləndirmiş, 1136 ildə Arranı ona iqtə vermişdi. Əvvəl Bərdədə, daha sonra isə Naxçıvanda iqamətgah qurmuş Şəmsəddin Eldənizin M. x.-dan *Məhəmməd Cahən Pəhləvan* və *Qızıl Arslan* adlı oğlanları olmuşdur. Dövrün qaynaqlarının məlumatına görə, hələ sultan oğlunun atabəyi olan zaman M. x.-un xüsusi etimadını qazanmış Şəmsəddin bütün ömrü boyu bu ağıllı qadının məsləhətlərini, dəyərli tövsiyələrini nəzərə almış, məhz onun sözlərinə qulaq asaraq, heç bir saray çəkişməsinə qarışmamışdır. Sonralar da dövlətin siyasi həyatında fəal surətdə iştirak edən M. x. 1161 ildə İraq sultanlığının başçısı olmuş böyük oğlu sultan Arslan şahla atabəy Şəmsəddin arasında normal münasibətlərin yaranmasına nail ola bilməmiş, beləliklə, ara iğtişəşlərinə yol verməmişdi. Sədrəddin əl-Hüseyninin “Əxbar əd-dövlət əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuqilər dövləti haqqında məlumatlar”) əsərində M. x.-un öz oğlu sultan Arslan şahla dediyi belə sözlər vardır: “Sən sultan taxtındasan, o (yəni, Şəmsəddin Eldəniz) və onun hər iki oğlu da sən qulluğunda durub, sən düşünmənlərlə vuruşur, sən rəqiblərinə qalib gəlirlər, sən canın isə bütün bunlardan azaddır. Atabəy nə eləyirsə-eləsin, bağışlasın, ya tutub assın, bütün bunlar sən məmləkətini möhkəmlətmək, sən hakimiyyətini bərkətmək üçündür...” Belə diplomatik danışıqlarla M. x. oğlundan xeyli bacarıqlı və qüdrətli olan atabəy Şəmsəddin Eldənizin, əslində, bütün sultanlığın gerçək sahibinə çevrilməsinə müvəffəq olmuşdu; M.x.-un oğlu sultan Arslan isə dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxsə çevrilmişdi. Bu vaxtdan başlayaraq ərinin iqamətgahını, əsasən, sultanlığın paytaxtı Həmədana köçürməsinə baxmayaraq, M. x. ömrünün sonunadək Naxçıvanda yaşamışdı. Mənbələr M. x.-un 1174 ilin əvvəlində gürcülərin Naxçıvana yeni hücum xəbərini Həmədana çatdırması haqqında məlumat verir. Şəmsəddin Eldəniz qur-

duğu dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasətində xüsusi rol oynamış sevimli qadınının şərəfinə Naxçıvan şəhərində onun qəbri üzərində məqbərə tikdirməyə başlamış, lakin M.x.-dan sonra cəmi bir ay yaşadığı üçün, məqbərənin tikintisini oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan 1186 ilin aprelində başa çatdırmışdır (bax *Möminə xatun türbəsi*).

Əd.: В у н я д о в З. М., Azərbaycan Atabəyləri dövləti, B., 1985; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, cild 2, B., 1998; С а д р а д д и н - Х у с е й н и, Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя (зубдат ат-тавариах), изд. текста, пер., введение, прим. З. М. Буниятова, М., 1980.

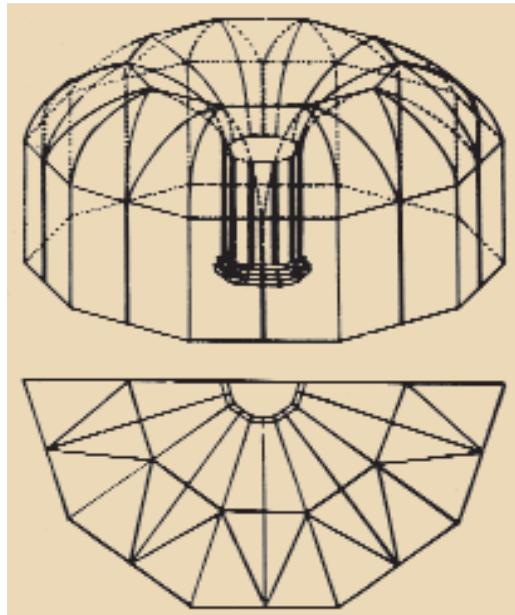
MÖMÜNƏ XATUN TÜRBƏSİ – Azərb. milli memarlığının möhtəşəm abidəsi, Şərq memarlığı incilərindən biri. 1186 ildə Naxçıvan ş.-nin q. hissəsində tikilmişdir (memarı Əcəmi Əbu Bəkr oğlu Naxçıvani). Azərb. Atabəylər dövlətinin banisi *Şəmsəddin Eldəniz* arvadı Möminə xatunun qəbri üzərində məqbərə yaradılmasına qərar vermiş, onun tikintisini oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan hicri 582 ilin məhərrəm ayında (aprel, 1186) başa çatdırmışdır. Elin yaddaşında “Atabəy günbəzi” adı ilə qalmışdır. Abidənin baştağında kufi xətti ilə bu sözlər yazılmışdır: “Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölüyük, əsər qalır yadigar”.

Ümumi hünd. 34 m olmuş, sonralar 8 m hünd.-də xarici örtüyü dağılmışdır. Türbə yeraltı (sərdabə) və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Sərdabə hissəsi planda 10 bucaqlıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, sərdabədə Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldəniz, onun arvadı Möminə xatun və oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan dəfn olunmuşdur. Sərdabədə dəfn olunanların məzarlarının başdaşları vaxtilə oğurlanıb aparılmışdır; qiymətli daşdan nəfis şəkildə əsaslı bərpa işləri aparılmışdır (2003). Sərdabə orijinal quruluşlu olub, bədii baxımdan zəngin tərtibata malikdir. Mərkəzdə yerləşmiş sütundan onbucaqlının hər küncünə doğru bir tağ salınmışdır. Türbə sərdabəsindəki bu quruluş sonralar Qərbdə, qotika memarlığında tətbiq edilmişdir. Türbənin yerüstü hissəsi xaricdən 10 guşəli (bütün tərəfləri kufi kitabələrlə haşiyələnmişdir), daxildən isə dairəvidir. Türbə günbəzinin daxilində xəlifələrin adı yazılmış dörd dairəvi medalyon var. Bişmiş kərpicdən tikilmiş M.x.t.-nin bucaqları çıxıntı şəklində, səthləri

Möminə xatun türbəsi səthinin fraqmenti.

isə batıq formada həll edilmişdir. Türbənin bucaqlarındakı çıxıntılar kufi xətti ilə işlənmiş kitabələrlə örtülmüşdür. Bu kitabələrin uz. 500 m-ə çatır. Türbə əvvəlki dövrlərə nisbətən mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentlərlə kompozisiyaya daxil edilmiş firuzəyi kaşlarla daha da zənginləşdirilmişdir. Türbənin q. hissəsi işlənmə xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Burada səth iki yerə bölünmüş,

Sərdabə dirəyinin konstruksiyası.

Möminə xatun türbəsi səthlərin ornament elementləri.

aşağı hissəsində giriş qapısı baştağ şəklində həll edilmiş, yuxarı hissəsində isə ornamental bəzəklər verilmişdir. Memarın adını və abidənin inşa tarixini göstərən kitabələr baştağdan yuxarıda həkk edilmişdir. Türbənin sadə quruluşlu daxili səthi gəc ilə süvanmış, günbəzin iç tərəfinə 4 medalyondan ibarət bəzək vurulmuşdur. Kompozisiyaya, yetkinliyə, ayrıntılarının incə, zərif işlənməsinə və memarlıq həllinə görə türbə orta əsrlər memarlıq sənətinin şah əsərlərindən sayılır. Məşhur incəsənət tarixçisi, SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü M. V. Alpatov türbə haqqında yazır: “12 əsr Azərbaycan ustalarının Naxçıvanda yaratdığı Möminə xatun türbəsi nadir gözəllik və zəriflik abidəsidir. Möminə xatun türbəsi Şərqi ən gözəl klassik əsərləri – Firdovsinin “Şahnamə”si və Nizaminin “Leyli və Məcnun”u kimi əbədidir”. Alpatovun fikrincə, o dövrün Orta Avropa memarlığında da belə gözəl abidəyə rast gəlmək olmur. Abidə əzəmətli memarlıq zənginliyi ilə yanaşı, Azərbaycanın qədim tarixini, möhtəşəm dövlətçiliyini, yüksək səviyyəli mədəniyyətini, böyük memarlıq məktəbinə malik olduğunu göstərir.

Mövləvi Səməd

19 əsrə aid rəsm əsərlərindən və fotosəkillərdən görünür ki, M.x.t.-nin yanında monumental tikililər, o cümlədən Came məscidi yerləşmişdi. Şəkil, bax səh. 255.

Əd.: S a l a m z a d ə Ə. V., Əcəmi Naxçıvani, B., 1976; y e n ə o n u n, Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri, B., 1976.

MÖMÜNƏ XATUN TÜRBƏSİ MUZEYİ – Möminə xatun türbəsinə fəaliyyət göstərir. Muzeyin 110 m² sahəni əhatə edən ekspozisiyasının eksponatlarında Azərbaycan Atabəylər dövləti [1136–1225] dövründən və Əcəmi memarlıq məktəbi ənənələrindən bəhs edən ətraflı məlumatlar əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Nax. MR-in 75 illik yubileyi ilə əlaqədar muxtar respublikada olarkən muzeyin ekspozisiyası ilə tanış olmuşdur.

MÖVLƏVİ Səməd Məmməd oğlu (20.2.1900, Təbriz – 3.2.1962, Naxçıvan) – aktyor. Azərbaycan Respublikası xalq artisti (1960). Təbrizdə “Rüşdiyyə” məktəbində oxumuş, burada ilk dəfə Gülcahan (“Nadir şah”, N. Nərimanov) rolunda çıxış etmişdir. 1921 ildə Naxçıvana köçmüş, həmin ildən Naxçıvan

S . M . M ö v l ə v i dərviş Məstəli şah (“Həyəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugünü-məşhur”, M.F.Axundov) rolunda.

Dram Teatrının (sonralar C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı) aktyoru və rej. olmuşdur (1924–26 illərdə İrəvan və Tiflis Azərb. teatrlarında işləmişdir). Rolları: Nadir şah (“Nadir şah”, N. Nərimanov), Şeyx Nəsrullah (“Ölülər”, C.Məmmədquluzadə), Heydər bəy, Məstəli şah (“Hacı Qara”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, M. F. Axundov), Aydın, Mirzə Səməndər (“Aydın”, “Almaz”, C. Cabbarlı), Şeyx Sənan (“Şeyx Sənan”, H. Cavid), Otello (“Otello”, V. Şekspir), Şapur (“Fərhad və Şirin”, S.Vurğun) və s. M. “Oqtay Eloğlu”, “Sevil”, “Aydın” (1927, 1928, 1940, C.Cabbarlı), “Özgə uşağı” (1931, V. Şkvarkin), “Ər və arvad”, “Leyli və Məcnun (1937, 1938, Ü.Hacıbəyov), “Günahsız müqəssirlər” (1945, A. Ostrovski), “Xeyirxah adamlar” (1951, G. Mdivani), və s. tamaşaların quruluşçu rej. olmuşdur.

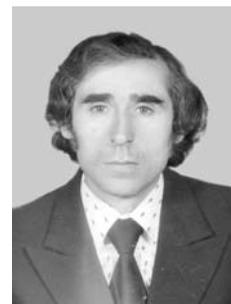
Əd.: Unudulmaz səhnə ustaları, B., 1981.

MÖVLƏVİ Tofiq Səməd oğlu (d. 21.12.1938, Naxçıvan ş.) – aktyor. Nax. MR əməkdar artisti (1974), Azərb. Respublikası əməkdar artisti (1987). 1954 ildən C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında işləyir. Əsas rolları, Heydər (“Qız atası”, Ə. Əsgərov), Serqo (“Şeyx Sənan”, H.Cavid), Çərkəz Murad (“Ana”, H. Cavid), Rza bəy (“O olmasın, bu olsun”, Ü. Hacıbəyov), Müküş (“Mənim nəğməkar bibim”, Ə.Əylisli) və s. Azərb. Teatr Xadimləri İttifaqının üzvüdür. Prezident təqaüdçüsüdür (2005). **MÖVSÜMOV** Zeynalabdin Rəsul oğlu (d. 21.12.1925, Ordubad r-nunun Dırnis k.) – aqrokimyacı. Kənd təsərrüfatı elmləri doktoru (1969), prof. (1980). Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) iştirakçısıdır. Azərb. Milli EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda baş elmi işçi (1957–70), Azərb. Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İn-tunda şöbə müdiri, direktor müavini və direktor əvəzi (1970–90) vəzifələrində çalışmışdır. 1990 ildən Azərb. Milli EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda işləyir; 1995 ildən in-tun elmi işlər üzrə direktor müavini. Tədqiqatları, əsasən, bitkilərin azotla qidalanma rejimlərinə (azotun torpaqda dinamikası və balansı, atmosfer azotunun funksiyası və s.) həsr edilmişdir. Beynəlxalq Ekoenergetika Akademiyasının həqiqi üzvüdür (1999).

MUDANYA BARIŞIĞI (1922) – oktyabrın 11-də Mudanyada (Türkiyənin Mərmərə dənizi sahilində yaşayış məntəqəsi) Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) hökuməti (İsmət paşa) ilə B. Britaniya (gen. Harrinqton), Fransa (gen. Şarpi) və İtaliya (gen. Mombelli) nümayəndələri arasında imzalanmış barışıq sazişi (oktyabrın 13-də Yunanıstan da M. b.-na qoşulmuşdu); M. b. türk xalqının Antanta dövlətlərinin təcavüzünə qarşı milli azadlıq müharibəsinin uğurla başa çatdığı və türk ordusunun İstanbula və Frakiyaya həlledici hücumu hazırladığı bir şəraitdə bağlanmışdı. İlk əvvəl danışıqların üç günə başa çatacağı gözlənilirdi. Lakin Mudanyada aparılan danışıqlar oktyabrın 3-dən 10-dək davam etmiş, bəzən isə kəsilmək təhlükəsi qarşısında qalmışdı (hətta bir dəfə Antanta nümayəndələri Türkiyənin Frakiyanı bir ay ərzində boşaldaraq türklərə qaytarmaq tələbini öz hökumətləri ilə razılaşdırmaq üçün Mudanyanı tərk etmiş, İsmət paşa isə türk ordusuna İstanbul və Frakiya üzərinə irəliləmək əmri vermişdi). M. b.-na görə yunan qoşunları Maritsa çayına qədər Şərqi Frakiyanı (Ədirne ş. də daxil olmaqla) boşaldıb türklərin ixtiyarına verməli, Maritsanın sağ sahili (Qaraağac da daxil olmaqla) isə sülh müqaviləsi bağlanana qədər müttəfiqlərin ixtiyarında qalmalı idi. M. b.-nda Türkiyə tərəfi güzəştə gedərək, “qarşıdakı sülh konfransının qəti qərarınadək İstanbul və Boğazlar zonasına” qoşun yeritməmək barədə təəhhüd götürmüşdü. M. b. türk xalqının yadelli işğalçılara qarşı mübarizədə qazandığı böyük qələbənin beynəlxalq səviyyədə ilkin olaraq tanınması və təsdiqi idi. M. b. -nı imzalamaqla Antanta dövlətləri həm də TBMM hökumətini ölkənin yeganə qanuni hökuməti kimi tanıdılar. M. b. *Lozanna sülh müqaviləsi (1923)* bağlanana qədər qüvvədə olmuşdur.

Əd.: H ü s e y n o v Q. H., Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair, B., 1970; İ d ä ø ê î â Æ. Ô. è äd., İ-äðëë ênôidëë Öððöëë, İ., 1983.

MUDROS BARIŞIĞI (1918) – B.Britaniya (admiral Kaltorn) və Türkiyə (Rauf Hikmət və Sədulla bəy) nümayəndələri arasında Türkiyənin Birinci dünya müharibəsində (1914–18) məğlub olması haqqında barışıq sazişi. Oktyabrın 30-da İngiltərənin Mudros limanında (Egey dənizi, Lemnos adası)

Mövləvi Tofiq

Mövsümov
Zeynalabdin

dayanmış “Aqamemnon” kreyserində imzalanmışdı. İngiltərənin diktəsi ilə hazırlanmışdı. Mudros barışığının şərtləri Osmanlı ordusunun danışıqsız təslim olmasını, Antanta dövlətləri silahlı qüvvələrinin Qara dəniz boğazlarını tutmasını, onların hərbi gəmilərinin boğazlardan sərbəst gediş-gəlişinin təmin edilməsini, Türkiyə hərbi hissələrinin İrandan, Kilikiyadan, Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan və Dağıstandan çıxarılmasını, habelə “fövqəladə vəziyyət yaranarsa”, Türkiyənin bütün strateji məntəqələrinin Antanta qoşunları tərəfindən işğalını nəzərdə tuturdu. Barışq sazişinin 6 və 9-cu maddələrinə əsasən, Türkiyə özünün bütün hərbi donanmasını, gəmi təmiri emalatxanalarını və hərbi-dəniz cəbbəxanalarını müttəfiqlərin ixtiyarına verməli idi. Mudros barışığının 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci maddəyə əsasən isə, Azərbaycanın yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçir, Bakının işğalına Türkiyənin etiraz etməməsi tələb olunurdu. Saziş imzalanmazdan əvvəl oktyabrın 27-də Türkiyənin yeni Xarici İşlər naziri Nəbi bəyin qəbulunda olan Əlimərdan bəy Topçubaşov qarşıdakı Vyana və Berlin səfərini dayandıraraq Antanta nümayəndələri ilə sülh danışıqları aparılan Lemnos (Sakkız) adasına getmək istədiyini bildirmişdi. Lakin nazir gözləmək lazım olduğunu söyləmişdi. Barışığın 24-cü maddəsinə görə isə, Türkiyənin “altı erməni vilayətindən” hər hansı birində qarışıqlıq, iğtişaş baş verərsə, müttəfiqlər oranı tutmaq ixtiyarına malik idilər. Azərbaycan hökuməti və onun Osmanlı dövlətində olan diplomatik nümayəndəsi Mudros barışığının Azərbaycana aid ağır şərtlərinə biganə qalmadı. Noyabrın 3-də Mudros barışığının şərtləri rəsmi şəkildə elan edildi. Azərbaycanın fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi həmin gün Rauf bəylə danışıqlarda Azərbaycan nümayəndəsinin iştirakı olmadan Bakı və Azərbaycan dəmir yolu haqqında Mudros barışığına bəndlər daxil edilməsinə öz etirazını bildirdi. Noyabrın 4-də Ə. Topçubaşov Mudros barışığının Azərbaycana aid hissəsi ilə bağlı Osmanlı hökumətinin xarici işlər nazirinin müavini Rəşad Hikmət bəyə etiraz notası

verdi. Notada deyilirdi ki, Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımasına baxmayaraq, Cümhuriyyətin paytaxtı Bakı şəhəri haqqında maddənin Mudros barışığına daxil edilməsi beynəlxalq hüquq normalarına zidd olub, Azərbaycanın ingilislər tərəfindən işğal olunmasının asanlaşdırılmasına xidmət edir. Notada qeyd edilirdi ki, barışığın Qafqaza və xüsusən Azərbaycana aid olan bəzi maddələrinin Azərbaycan hökumətinə aydınlaşdırılması yaxşı olardı. Mudros barışığının Transqafqaza aid olan 15-ci maddəsi ilə bağlı notada göstərilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəmir yolları heç bir halda bu maddənin subyekti ola bilməz. Notanın sonunda bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti Mudros barışığında Cümhuriyyətin mənafeyinə toxunan məsələlərlə bağlı birbaşa, yaxud Osmanlı hökumətinin vasitəçiliyi ilə danışıqlar aparılmasını zəruri hesab edir.

Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə görə narazı qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı vaxtilə türk ordusunu böyük hərəratla qarşıladığı kimi, dünya müharibəsində məğlub dövlətlər arasında olmasından ehtiyat etməyərək, onu dərin hörmət və ehtiramla yola saldı. Mudros barışığı təkcə Osmanlı imperiyasının varlığına son qoymur, eyni zamanda, Türkiyənin müstəqil dövlət kimi yaşamasını da təhlükə altına alırdı. Mudros barışığı imzalandıqdan az sonra Antanta qoşunlarının Türkiyəni işğal etməyə başlaması (noyabrın 9-da ingilis desant qoşunlarının Dardanel sahilindəki limanları tutması, noyabrın 13-də isə 10 min nəfərədək ingilis qoşununun fransız və italyan qoşunlarının köməyi ilə İstanbuldakı hərbi qışlaları və bir çox yaşayış binalarını tutması və s.) onların məhz bu niyyətdən xəbər verirdi. Türk xalqının milli-azadlıq mübarizəsi (1918-23 illər) və dünyanın mütərəqqi ictimaiyyətinin həmrəyliyi Mudros barışığı şərtlərinin həyata keçirilməsinə yol vermədi.

Əd.: Hüseynov Q.H., Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair, B., 1970; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918–1920-ci illər), B., 1993.

MUFLON, Kiçik Asiya muflonu – dağ qoyunları cinsinin bir növü. Yaşlı erkəklərin bədəninin uz. 132–147 sm, süsünü-

nün hünd. 82–98 sm, çəkisi 50–60 kq, dişləri kiçik, çəkisi 36–46 kq-dək olur. Rəngi fəsilərə görə dəyişir. Xüsusilə Cənubi Qafqazda yayılmışdır. Nax. MR-in Gəmiqaya, Qarıcıq, Aycınqıl, Dəhnəddərə, Yumrudağ ərazilərində yaşayırlar. Adətən oturaq həyat keçirərək ərazini tərk etmirlər. Dağ çəmənliklərində (1000–1200 baş) yaşayan dağ qoyunu qışda alçaq dağlıq sahələrə enir. Bəzən 10–12 fərdədən ibarət kiçik sürü ilə gəzir. Aprel-may aylarında 1–2 bala doğur. Ev qoyunları ilə cütləşdirilməsindən məhsuldar nəsil alınır. “Qırmızı kitab”a daxil edilmişdir. Akad. H. Əliyev ad. Ordubad Milli Parkı və Ordubad yasaqlığında qorunur.

MUĞANCIQ MEHRAB – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 1,5 km aralı, Sədərək–Naxçıvan avtomobil yolunun yaxınlığında, düzənlikdədir. Əh. 623 nəfər (2005); əkinçilik, tərəvəzçilik və pəzizçiliklə (şəkər çuğunduru) məşğuldur. Məktəb, kitabxana, klub, feldşer-mama məntəqəsi var.

MUĞANCIQ MÜSLÜM – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. Sədərək–Naxçıvan avtomobil yolunun yaxınlığında, düzənlikdədir. Əh. 749 nəfər (2005); maldarlıq, pəzizçilik (şəkər çuğunduru), tütüncülük, tərəvəzçilik və ovçuluqla məşğuldur. Məktəb, kitabxana, klub, feldşer-mama məntəqəsi var.

MUĞANLI – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km

aralı, düzənlikdədir. Əh. 1090 nəfər (2005); üzümçülük, tütüncülük, taxılçılıq, tərəvəzçilik, yemçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, ambulatoriya, məscid var.

MUĞANLI NEKROPOLU – Şərur r-nunun Muğanlı k. yaxınlığında orta əsrlərə aid abidə. Hazırda abidənin yerüstü əlamətləri itmiş, yerləşdiyi sahə əkin yerinə çevrilmişdir. Yerli əhəlinin məlumatına görə, burada vaxtilə qəbirüstü qoç daşlar olmuşdur; onlardan biri Şərur r-n tarix-diyarşünaslıq muzeyindədir. Qoç daşlara əsasən M.n. 15–16 əsrlərə aid edilir.

MUĞANLILAR – türkdilli tayfa. Qədim zamanlardan Muğanda yaşamaları məlumdur. 19 əsrin ortalarında 8 tirədən (nəsildən) ibarət olan M., əsasən, Cavad qəzasında məskunlaşmışdılar. Şərur r-nundakı Muğanlı k.-nin adı M.-la əlaqədardır.

MUNCUQLUTƏPƏ – Şərur r-nunda, Billava orta əsr yaşayış yerinin 3 km-liyində arxeoloji abidə. Tədqiqatlar nəticəsində ərazinin nekropol qalığı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Yerli məlumatlara görə, qəbirlərdən tez-tez muncuq tapıldığından abidə M. adlandırılmışdır. Tapıntıların təhlili abidənin 1–3-cü əsrlərə aid olduğunu göstərir.

MUNCUQLUTƏPƏ NEKROPOLU – Ordubad r-nunun Sabirkənd və Kələntər Dizə k.-ləri yaxınlığında arxeoloji abidə. 60x40 m ölçülü təpə üzərində yerləşir. Nekropolda düzbucaq formalı 33 sərdabə aşkar edilmişdir. Daşdan tikilmiş sərdabənin əsasən q. və bəzi hallarda ş. divarında səliqə ilə işlənmiş giriş yolu və ayrıca tikilmiş qurbangah yerləşir. Onların üstü daş lövhələrlə örtülmüşdür. Hər sərdabə bir neçə dəfn üçün nəzərdə

Muncuqlutəpə nekropolu arxeoloji abidəsinin ümumi görünüşü.

Muncuqlutəpə nekropolu sərdabələrindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri.

tutulmuşdu. Dəfn zamanı əvvəlki skeletlərin vəziyyəti hər dəfə dəyişdirilirdi. Təxünlənməmiş skelet sümükləri göstərir ki, dəfn olunan sağ böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə qoyulur, əlləri üzü bərabərində qatlanmış. Sərdabələrdən qara-boz və sarı-çəhrayı rəngdə keramika məmulatı, silah nümunələri tunc və dəmirdən hazırlanmış bəzək əşyaları və müxtəlif muncuqlar aşkar edilmişdir. Qurbangahlardan ancaq gil qabların (15–30-a qədər) dəsti tapılmışdır. Əldə olunmuş materialların yaxın əlaqələrinə, daha doğrusu, bir çox parametrlərinə görə Urmiya hövzəsi abidələrindən tapılmış materiallarla mədəni ümumiliyini izləmək olar. Materialların tədqiqi abidəni e.ə. 8–6 əsrlərə aid etməyə imkan verir.

Əd.: Асланов Г., Кашкай С., Погребения некрополя Мунджуглутепе. "Советская археология", 1991, № 3

MUNCUQLUTİKMƏ – Naxçıvan diyarında yayılmış bədii tikmə növlərindən biri. Xırda və rəngarəng muncuqlar say üzrə adı sapa düzüb parça üzərinə bənd edilir, müxtəlif kompozisiya və təsvirlər yaradılır. Rəngli muncuqlarla işlənən naxışların əksəriyyəti həndəsi və nəbati (gül, çiçək, yarpaq və s.) motivli olur. Belə tikmələrdə muncuqların rəng uyuşması, bədii bəzək tərtibatı əsas şərtidir. M. ilə qadın paltarlarının yaxası, qollarının ağzı, başmaq üzü, eləcə də yelpik, pul kisəsi, daraqqabı və s. bəzədilirdi. Bəzən muncuq əvəzinə mirvaridən də istifadə edilirdi. Azərbaycanın Qarabağ, Abşeron, Gəncə və digər yerlərində də M. ilə məşğul olmuşlar.

Əd.: Əliyeva G., Naxçıvanın bədii tikmələri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri), Azərbaycan Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961, №8; yənoğlu N., Azərbaycanın bədii parça və tikmələri, B., 1990.

MUNCUQTƏPƏ – Naxçıvan ş.-nin təqri. 3 km-liyində, Qaraçuq k. yaxınlığında orta əsr yaşayış yeri. Araz su qovşağının tikintisi ilə əlaqədar 1969 ildə arxeoloji qazıntılar aparılmış, tikinti qalıqları, dəmir əşyaları, şirli və şirsiz saxsı məmulatı aşkar olunmuşdur. Tapıntılara əsasən M. yaşayış yerini 12–17 əsrlərə aid etmək olar.

MURADAĞA NAXÇIVANLI (?-?) – musiqiçi (17 əsr). Zəmanəsinin məşhur çahargah ifaçısı olmuşdur. Məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi (1611–79, yaxud 82/85) "Səyahətnamə" əsərində o dövrün musiqi mədəniyyəti haqqında məlumat verərək vaxtilə Türkiyə sultanlarının Azərbaycanın görkəmli incəsənət ustalarını – ən yaxşı çalılıb-oxuyanları və rəqqaslarını Türkiyəyə köçürdüklerini, o cümlədən sultan IV Muradın M. N.-ni saray musiqiçisi kimi İstanbula apardığını göstərmişdir. Bəstəkarlıq qabiliyyəti də olmuşdur.

Əd.: Quliyev N., Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən, B., 1999.

MURADOV Babaxan Sultan oğlu (d. 21.3. 1927, Ordubad r-nunun Nəsirvaz k.) – maarif xadimi. Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi (1960). Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) tarix fakültəsini bitirmişdir (1950). Əmək fəaliyyətinə 1947 ildə Nəsirvaz kənd natamam orta məktəbində müəllim kimi başlamışdır. Naxçıvan maarif nazirinin müavini (1950–52), maarif naziri (1952–54), Bakı ş. indiki Xətai rayonu maarif şöbəsinin müdiri (1955–71), Nərimanov r-nundakı 82 saylı orta məktəbin direktoru (1972–96) işləmişdir. Azərbaycan Respublikası Müəllimlər Şurasının sədridir (1991 ildən). Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

MURADOVA Xalidə Məmmədli qızı (d. 1925, Ordubad r-nunun Vənənd k.) – maarif işçisi. Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi (1974), Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunu bitirdikdən sonra Dəstə, Kotam və Vənənd kənd orta məktəblərində ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. 1946 ildə "Fədakar əməyə görə" medalı, 1950 ildə Naxçıvan Həmkarlar İttifaqının Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

MUSAYEV Cəmaləddin Haşım oğlu (d. 26.6. 1956, Ordubad ş.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (2000). Azərbaycan Dövlət Universitetinin

Musayev Cəmaləddin

(indiki Bakı Dövlət Un-ti; 1978) fizika fakültəsini, SSRİ EA-nın (indiki Rusiya EA) Ümumi və Qeyri-üzvi Kimya İn-tunun aspiranturasını (1985) bitirmişdir. 1991-98 illərdə Yaponiya Elmi İnkişaf Cəmiyyətinin əməkdaşı olmuşdur. Hazırda ABŞ-ın Corciya ştatının Emori un-tində professor vəzifəsində çalışır. Kvant kimyası sahəsində tədqiqatlar aparır. 155 elmi məqalənin müəllifi, 4 kitabın həmmüəllifidir. ABŞ və dünyanın bir sıra ölkələrinin 56 universitetində mühazirələr oxumuş; Rusiya, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İsrail, İspaniyada 50-dən artıq beynəlxalq simpozium və konfranslarda məruzələr etmişdir.

Əsərləri: “Reactivity of [1,2 benzisotellurazol-3(2H)-one] with the Peroxynitrous Acid: Comparison with their Ebselen Analogues.” J.Phys.Chem. A, 2003, 107, 9984-9990; Transition Metal Catalyzed σ -bond Activation and Formation Reactions” In: Topics Organometallic Chemistry. Vol. Theoretical Aspects of Transition Metal Catalyses. Ed.: G.Frenking, Wiley, 2005, 12, 1-30.

MUSAYEV İsa Həsən oğlu (27.11.1912, Naxçıvan ş. – 8.2.1976, orada) – aktyor. Azərb. Respublikası xalq artisti (1960). Bakı Teatr Texnikumunda oxumuşdur (1927–29). Səhnə fəaliyyətinə 1929 ildən indiki C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında başlamışdır. Əsas rolları, Elxan, Oqtay (“Od gəlini”, “Oqtay Eloğlu”, C. Cabbarlı), Otello (“Otello”, U. Şekspir), Karl Moor (“Qaçaqqlar”, F. Şiller), Nadir şah (“Nadir şah”, N. Nərimanov), Vaqif (“Vaqif”, S. Vurğun), Polad Qartal [“Platon Kreçet” (Azərb. səhnəsində “Polad Qartal”) A. Korneyçuk], Məstəli şah (“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, M. F. Axundov), Şah (“Ədalət”, B. Vahabzadə) və s. M. 1940–43 illərdə A. Bakıxanov ad. Quba Dövlət Dram Teatrının aktyoru və rej. olmuşdur. “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

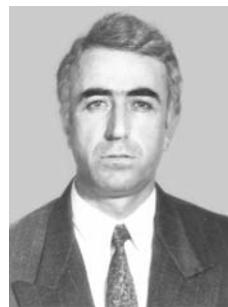
MUSAYEV İsmayıl Məhərrəm oğlu (d. 9.6.1954, Ordubad r-nunun Yuxarı Əylis k.) – tarixçi. Tarix elmləri doktoru (1997), prof. (1998). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsini (1976) və aspiranturasını (1981) bitirmişdir. 1982 ildən un-tədə müəllim, baş müəllim, dosent işləmiş, 1992–93 illərdə tədris işləri üzrə prorektor olmuşdur. 1998 ildən Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının prof.-udur. 20 əsrin əvvəlləri Azərb.-in siyasi

və diplomatiya tarixinə dair əsərlərin [“Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–21-ci illər)”]; “Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri (1917–22-ci illər)” (1998) monoqrafiyaları və s.] müəllifidir. Türkiyə, Fransa və İtaliya un-tlərində elmi axtarışlar aparmış, mühazirələr oxumuşdur. Elmi məqalələri xarici ölkələrdə (Türkiyə, İsveç) dərc olunmuş, bir sıra beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

MUSTAFAYEV Kərəm Nəriman oğlu (d. 1.7.1962, Şərur r-nunun Sərxanlı k.) – hərbi xadim, gen.-leytenant (2002). 1983 ildə Bakı Ali Ümumqoşun Məktəbini (BAÜM) bitirib, zabit kimi SSRİ Silahlı Qüvvələrində xidmətə başlamışdır; 1989–92 illərdə təqim, bölük komandiri, tabur komandirinin müavini və tabur komandiri olmuşdur. 1992 ilin martından Azərb. Respublikasının Silahlı Qüvvələrində tabur komandiri, 1993 ildən əlahiddə gücləndirilmiş motoatıcı briqadasının qərargah rəisi–komandir müavini, 1994 ilin oktyabrından briqada komandiri, diviziyanın qərargah rəisi – komandir müavini, diviziya komandiri vəzifələrində xidmət etmişdir. 1998 ildən korpus komandiri, Naxçıvan qarnizonunun rəisidir. 2002 ildə Naxçıvan Dövlət Universiteti hüquq fakültəsini bitirərək, ikinci ixtisas təhsili almışdır. Azərb. Respublikası Silahlı Qüvvələri Hərbi Akademiyasının dinləyicisidir. Azərb. Respublikasının müdafiəsi və ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüş əməliyyatlarının iştirakçısıdır. Azərb. Respublikası Silahlı Qüv-

Mustafayev Kərəm

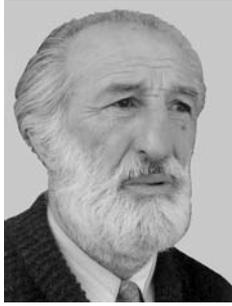

Musayev İsmayıl

Musayev İsa

İ. H. Musayev
Şah (“Ədalət”,
B.Vahabzadə) rolunda.

Mustafayev Şamil

vələrinin təşəkkülü və formalaşmasındakı xidmətlərinə görə “Azərbaycan Bayrağı” ordeni, habelə medallarla təltif olunmuşdur. **MUSTAFAYEV** Şəmil Murtuz oğlu (d.3.8.1929, Ordubad ş.) – rəssam-tərtibatçı. Azərb. Respublikasının əməkdar rəssamı (2002). Naxçıvan MR əməkdar incəsənət xadimi (1969). Ə.Əzimzadə ad. Azərb. Dövlət Rəssamlıq Məktəbini (1951) bitirmişdir. Azərb. Rəssamlar İttifaqının üzvüdür (1970). 1970-76 illərdə Naxçıvan MR Rəssamlar Təşkilatının sədri olmuşdur. Əsasən portret janrında çalışır; ümummilli lider Heydər Əliyevin, akademik Zərifə Əliyevanın, M.Şəhriyarın, Səttarxanın, Bağırxanın, N.Rəfiyevin, A.Quliyevin və b-nin portretləri, habelə Naxçıvan ərazisindəki tarixi abidələri təsvir edən əsərləri var. C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında “Torpaq təslim olur”, “Hacı Qara”, “Od gölini” və s. tamaşalara tərtibat vermişdir. Əsərləri Moskva, Kiyev, Alma-Ata, Tbilisi şəhərlərində (1973-90), Türkiyə və İranda sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. “**MÜCAHİDİN**” – 1915–16 illərdə Naxçıvan və Culfa ş.-lərində fəaliyyət göstərmiş milli təşkilat; islamçılıq və türkçülük ideyalarını

təbliğ edir, xalqın nicatını Türkiyə ilə birləşməkdə görürdü. Təşkilat 60 nəfərdən çox üzvü birləşdirirdi; rəhbəri Tiflis “Hümmət” təşkilatının fəallarından olan Hacı Mir Bağır Mir Heydərzadə, fəal üzvləri İsmayıl bəy Camalbəyov, Seyid Əli Abdullayev, İran təbəələri Qafar və Rauf bəy Səfərəlibəyovlar və b. idi. Məscidlərdə, çayxanalarda, ictimai yerlərdə təşviqatla və mümkün olan bütün başqa vasitələrlə Rusiya ilə müharibə aparan Türkiyəyə kömək göstərmək təşkilatın fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi. Onlar cəbhə xəttinə göndərilən rus qoşunlarının sayı və hərbi texnikası barədə əldə etdikləri məlumatları türklərə çatdırır, türk qoşunları üçün silah alır, pul toplanmasını təşkil edirdilər. “M”-in fəaliyyəti təkcə Naxçıvan diyarında deyil, Cənubi Azərb.-da (Xoy, Təbriz) da antirus əhvali-ruhiyyəsinin güclənməsində mühüm rol oynamış və Rusiya hakimiyyəti üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. Təşkilatın izinə düşmüş rus polis-xəfiyyə orqanları, nəhayət, 1916 ilin dekabrında onun 61 üzvünü həbs etmiş və onların daha təhlükəli sayılan 30 nəfərini mühafizə dəstəsinin müşayiəti ilə Naxçıvan qəza həbsxanasından İrəvan həbsxanasına köçürmüşdü.

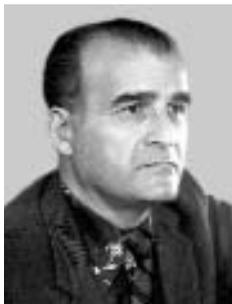
Əd.: Багирова И. С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, 1910–1917 гг., Б., 1997.

MÜFİDZADƏ Cəmil Mir Yusif oğlu (24.2.1934, Ordubad ş. – 2004, Bakı) – rəssam. Azərb. Respublikasının əməkdar rəssamı (1982). Ə.Əzimzadə ad. Bakı Rəssamlıq Məktəbini (indiki Azərb. Rəssamlıq Akademiyası, 1955) və Xarkov Dövlət Rəssamlıq İn-tunu (1962) bitirmişdir. Əsasən, qrafik rəssam kimi tanınan M. bu sahədə bir sıra silsilə əsərlərin [Bakı (İçərişəhər), Abşeron nefti, Xınalıq, xarici səfərlərin təəssüratları əsasında yaradılmış Şimal, Monqolustan, Türkiyə silsilələri] müəllifidir. Kitab illüstrasiyası və ekslibris sahəsində də çalışmışdır. 1957 ildən respublika, 1961 ildən isə ümumittifaq və beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmişdir. Bakıda, Təbrizdə, Moskvada, İstanbulda, habelə Polşa və Fransada 9 fərdi sərgisi olmuşdur. 80-dən çox beynəlxalq sərgidə (Avstriya, Kanada, Kuba, Yaponiya, Fransa, AFR, İtaliya, Ərəb ölkələri və s.) iştirak etmişdir. Əsərləri Köln (Almaniya), Moskva, Ulan-Bator (Monqo-

C. M ü f i d z a d ə.
“İçərişəhər”
silsiləsindən. Namaz.
Mete Duzdağ
kolleksiyasından.
İstanbul.

Müfidzadə Cəmil

lustan) və s. şəhərlərin muzeylərində nümayiş etdirilir. 15 ölkənin (ABŞ, Fransa, Yaponiya, İtaliya, Türkiyə, AFR, İran, Finlandiya və s.) şəxsi kolleksiyalarında əsərləri var. “Neft” silsiləsinə görə Beynəlxalq Tələbələr İttifaqının iki mükafatından birinə layiq görülmüşdür.

Əd.: Петров Стромский В. Ф., Муфидзале. Связь времен. Альбом, М., 1988.

“MÜHÜMMƏ DƏFTƏRİ” (1590) – tarixi sənəd, III Sultan Muradın hökmü. 1590 il İstanbul sülhünün nəticələrinə görə, Azərb. Osmanlılar və Səfəvilər arasında bölüşdürüldükdən sonra verilmişdir. Həmin sənədə əsasən Gəncə–Qarabağ ərazisindəki qıtlığı aradan qaldırmaq üçün Naxçıvandan çıxarılan hər bir davara görə İrəvan yaxınlığında bir səmimi (pul vahidi), Göyçənin Balıqlı adlı yerində isə daha bir səmimi alınmasına yol verilmirdi. Çünki kasıb camaat çətinliyə düşər olmur və bahalıq artırdı. Sənəddə göstərilirdi ki, İrəvan və Göyçə bəyləri bu pulun alınmasına görə “döfələrlə tənbeh olunmalarına baxmayaraq”, həmin “bac” yenə də yığılmaqda davam edir. Hökmün sonunda hər bir davara görə qədim qanun əsasında vergi alınması barədə Osmanlı sultanının qəti tapşırığı nəzərə çarpdırılır.

Əd.: Əfəndiyev O., Fərzəlibəyli Ş., 1590-cı və 1724-cü illərə aid Naxçıvanla əlaqədar iki tarixi sənəd haqqında, Naxçıvan tarixinin səhifələri (məqalələr toplusu), B., 1996.

MÜHYİƏDDİN NAXÇIVANI Ə b u A b d u l l a h M ə h ə m m ə d i b n A b d u l l a h i b n Ə h m ə d ə n-N a x ç ı v a n i (?-?) – fəqih (hüquqşünas; 13–14 əsrlər). Əsli Tusdandır. Yaxın adamlarına bağlı və onların bütün işlərinə yardımçı olmuşdur. M. N. haqqında məlumat verən məşhur ərəb alimi və bibliografı İbn əl-Fuvati 1305–06 ildə onu Arranda gördüyünü, şəfiilərlə yaxınlığını xüsusi qeyd etmişdir. Şeyxlər nəslinə mənsub idi. Naxçıvanda əsaslı mövqeyə və var-dövlətə malik olmuşdur.

Əd.: Сеидбейли М. Г., Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XII – начала XVI вв.), Б., 1999.

MÜLKİ-ARSLAN NAHİYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin idarəsində olan Naxçıvan sancağının 14 nahiyəsindən biri. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən

aydın olur ki, bu dövrdə M.-A. n. 8 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; nahiyənin 6 kəndində müsəlmanlar, 1 kəndində xristianlar, 1 kəndində həm müsəlmanlar, həm də xristianlar yaşayırdı.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

MÜNHBALAOĞLU DAĞI – Şərur r-nu ərazisində dağ. Arpaçay dərəsinin sağ yamacında, Aşağı Yaycı k.-ndən 1,2 km şm.-q.dədir. Hünd. 1430 m. Konusvarı formada olub sıldırım yamaqlıdır.

“MÜSƏLMAN ŞİƏ İNCƏSƏNƏTİ VƏ DRAM CƏMİYYƏTİ” – sənət ocağı. 1883-cü ildə Eynəli bəy Sultanov tərəfindən Naxçıvanda yaradılmışdı. Naxçıvan teatrının bünövrəsini təşkil edən cəmiyyət M. F. Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”, “Sərgüzəşti–Vəzir-xani-Lənkəran”, “Hacı Qara”, N. Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin”, Ə. Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Pəri-cadu”, C. Məmmədquluzadənin “Ölülər”, N. Nərimanovun “Nadir şah”, E. Sultanovun “Tatarka” (“Azərbaycan qızı”) və başqa əsərləri tamaşaya qoymuşdur. Onların tamaşaya qoyulmasında E. Sultanov, C. Məmmədquluzadə, habelə teatr həvəskarlarından M. Xəlilov, Q. Şərifov, P. Sultanov, M. Mirzəyev (Şürbi), M.T. Sidqi və b.-nin mühüm xidməti olmuşdur. Tamaşalardan yığılan pul yoxsul şagirdlərə paylanırdı. C. Məmmədquluzadə xatirələrində yazırdı: “Miladi 1894–95-ci illər idi. Naxçıvan həvəskarları, mən də onların içərisində, teatr oynayırdıq. Bu oyunun mənfəəti kasıb uşaqlar üçün idi”.

MÜTƏLLİMOV Təhsin Mütəllim oğlu (d. 18.1.1932, Naxçıvan ş.) – ədəbiyyatşünas, tənqidçi. Filologiya elmləri doktoru (1977), prof. (1985). Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1990). Bakı Rəssamlıq Məktəbini (indiki Azərb. Rəssamlıq Akademiyası, 1951), Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini (1956) və aspiranturasını (1961) bitirmişdir. Həmin vaxtdan un-tin Azərb. ədəbiyyatı tarixi kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent və prof. işləmişdir. 1994 ildən bu kafedranın müdiri

Mütəllimov Təhsin

Mütəllimov Tofiq

dir. 20 əsr Azərbaycan ədəbiyyatına, o cümlədən ədəbi məktəblərə, çağdaş yazıçıların yaradıcılığına, poetika və sənətkarlıq məsələlərinə dair tədqiqatların, elmi və ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifidir.

Əsərləri: Ə. Əbülhəsənin yaradıcılığı, B., 1969; Sənət qayğıları, B., 1981; Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası, B., 1988.

MÜTƏLLİMOV Tofiq Mütəllim oğlu (13.4.1929, Naxçıvan ş. – 30.10.1992, Bakı) – şair. Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi (1989). Azərbaycan Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1963). “Pioner” jurnalının məsul katibi, “Azərbaycan gəncləri” qəzetində ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət şöbəsinin müdiri,

Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor, böyük redaktor və baş redaktor işləmişdir. “Görüş” (1960), “Mehriban baxışlar”, “Kəklilər oxuyanda” (hər ikisi 1965), “Sevənlərçün” (1967), “Gözəllikdən doymur ürək” (1973), “Sənin xətrinə” (1976), “Görüş yerimiz” (1985), “Qövs-qüzeh” (1990), “Durnaların qanadında” (1992) və s. lirik şeir topluslarının müəllifidir. 150-dən çox şeirinə mahnı (o cümlədən məşhur “Cücələrim” mahnısı) bəstələnmişdir. Uşaq şairi kimi də tanınmışdır: “Vüqarın nəğmələri” (1987) və s. topluları, “Meşə nağılı”, “Danışan qayalar”, “Cücələrim” pyesləri.

Əsərləri: Mənim əzizlərim, B., 1979; Sevənlərin ürəyi, B., 1991.

N

NABATDAĞ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Gilançayın mənbə hissəsindədir. Hünd. 3393 m. Konusvarı formalı və sıldırım yamaqlıdır.

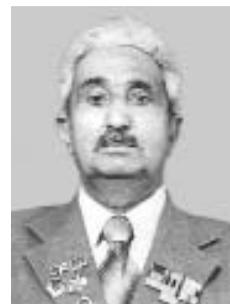
NADİM NAXÇIVANİ (Hüseyn Abdulla oğlu Mehdiyev) – 1882, Babək r-nunun Nehrəm k. – 1927, orada) – şair. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra C.Məmməd-quluzadənin müəllim olduğu məktəbdə oxumuşdur. Atasını erkən itirdiyindən təhsilini davam etdirə bilməmiş, şəxsi mütləq yolu ilə ərəb və fars dillərini, islam tarixini və Şərq klassiklərinin əsərlərini öyrənmişdir. 1918–20 illərdə Azərb.-da milli azadlıq hərəkatında iştirak etmiş, partizan dəstəsində daşnaklara qarşı vuruşmuş, Ələngəz d. ətrafında ağır yaralanmış və sonralar həmin yarıdan da vəfat etmişdir.

N. N.-nin ədəbi irsinin xeyli hissəsi itisə də, qalan şerhləri onun 19 əsrin sonu–20 əsrin əvvəllərində Azərb. şeirinin inkişafına töhfə verməsinə səmərəli olmuşdur. Əsərlərinin böyük bir qismi klassik üslubda yazılmış dini məzmunlu şeirlərdən (mərsiyə, nəvhə, sinəzən, qəsidə) ibarətdir. Aşıqanə qəzəl və qoşmaları, ictimai məzmunlu didaktik və satirik şeirləri də var. Bəzi qəzəllərində təəssüb olunan mücərrəd eşqdən fərqli olaraq, əsasən, real, həyatı gözəllikləri vəsf etmişdir. Bu cəhət onu M.P.Vaqif və Q.Zakirin realist üslubuna yaxınlaşdırır. İctimai məzmunlu şeirlərində xalq, vətən məhəbbəti başlıca yer tutur. “Yox bircə kəs xilas edə bu naridan bizi” mısrası ilə başlayan qəzəli bu baxımdan xüsusilə diqqətə layiqdir.

Ə s ə r i: Seçmə şeirlər (tərtib edən və “Yaddaşlarda yaşayan şair” adlı müqəddimənin müəllifi Ə. Qədimov), B., 1993.

NADİROV Abbasqulu Allahverdi oğlu (1904, Şərur r-nu Cəlilkənd. – 28.3.1981, orada) – təsərrüfat rəhbəri. Əlixanlılar tayfasına mənsub Nadir şah nəslindəndir. A. Şadlinskiyinin “Qırmızı tabor” dəstəsində Şərur-Dərələyəzin daşnak quldurlarından təmizlənməsində yaxından iştirak etmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1921 ildə başlamış, Şərur və Şahbuz r-nlarında, Naxçıvan MSSR MİK-ndə, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində məsul vəzifələrdə işləmişdir. 1936 ildən partiya və sovet işinə irəli çəkilməmiş, Azərb. KP Şərur (1942–46) və Ordubad (1946–49) r-n komitələrinin birinci katibi işləmiş, r-nların dağ kəndlərinin sosial-iqtisadi yüksəlişi, maarif və mədəniyyətinin inkişafı, tikinti-abadlıq [suyurma arxlarının (“Zəvvar arxı”), su kəmərlərinin, elektrik xətlərinin çəkilməsi, yollar salınması] sahəsində dəyərli işlər görmüş, xalq arasında böyük hörmət qazanmışdır. Nax. MSSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. “Qırmızı Əmək Bayrağı”, II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur. Respublika əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı idi.

NADİROV Asəf Abbasqulu oğlu (d. 13.3.1930, Şərur r-nu Cəlilkənd.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (1968), prof. (1970), Azərb. Milli EA akad. (1989; m. üzvü 1980), Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1990), Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU, 1951), SSRİ EA İqtisadiyyat İn-tunun aspiranturasını (1956) bitirmişdir. Azərb. Milli EA İqtisadiyyat İn-tunda şöbə müdiri (1958–64), elmi işlər üzrə direktor müavini (1964–81), Azərb. Milli EA Rəyasət Heyətinin baş elmi katibi və akademik-katibi (1981–97) işləmişdir. 1997 ildən Azərb. Milli EA Rəyasət Heyətinin müşaviri, 2001 ildən isə

Nadirov Abbasqulu

Nadirov Asəf

Nağısoylu Möhsün

üzvüdür. N. iqtisad elminin müxtəlif sahələrində tədqiqat işləri aparır. O, respublika iqtisadiyyatının kompleks inkişafını əsaslandıraraq, onun böyük imkanlarını düzgün qiymətləndirən, məhsuldar qüvvələrin əsas istiqamətlərini müəyyən edən Azərb. iqtisadçılarındanır. Hər bir ölkənin yüksək iqtisadi inkişafı ilə onun mükəmməl ərazi nisbətlərinin təşəkkülünün qarşılıqlı əlaqəsi ideyasını ilk dəfə N. irəli sürmüşdür. İqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin ərazi üzrə təşkilinin nəzəri və metodoloji problemləri, Azərb.-da məhsuldar qüvvələrin inkişafı və sənəyəli yerləşdirilməsi sahəsində tədqiqatları var. Azərb. iqtisadiyyatının əsas sahələrini, habelə iqtisadi r-n-larının yüksək inkişaf potensialını elmi cəhətdən əsaslandırmış, dəyərli tövsiyələr vermişdir. Elmi fəaliyyətində Nax. MR-in iqtisadi coğrafiyasına həsr olunmuş tədqiqatları da əhəmiyyətli yer tutur. Respublikada Heydər Əliyev iqtisadi idarəetmə məktəbinin yaradıcılarından biri və elmi-metodik şurasının sədridir. 20-yə yaxın monoqrafiya, dərslik və elmi-kütləvi kitabçanın, 400-ə qədər elmi məqalənin müəllifidir. Əsərləri Moskvada, MDB ölkələrində, Almaniya, Türkiyə, Hindistan və s. ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Almaniya, Fransa, ÇXR, Türkiyə, Hindistan, Yunanistan, Yuqoslaviya, Bolqarıstan, İran və s. ölkələrdə keçirilmiş beynəlxalq, həmçinin ittifaq əhəmiyyətli konqres və simpoziumlarda məruzələr etmişdir. SSRİ EA-nın Regional iqtisadiyyat elmi problem şurasının (1986–92), Ümumittifaq “Bilik” Cəmiyyəti idarə heyətinin (1982–92), Sovet Sülhü Müdafiə Komitəsinin (1985–92), Azərb. Dövlət Mükafatları Komitəsinin (1983–92) üzvü olmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Xəbərləri” (iqtisadiyyat seriyası) jurnalının baş redaktoru, “Obşestvo i ekonomika” beynəlxalq elmi jurnalın redaksiya heyətinin, bir sıra elmi şuraların üzvüdür. Azərb. Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin üzvü və Respublikada Elmin təşkili və əlaqələndirilməsi şurasının sədr müavini təyin olunmuşdur. Yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmasında mühüm xidməti var. “Şöhrət” ordeni və medallarla, habelə nüfuzlu beynəlxalq elm mərkəzlərinin diplom və fəxri fərmanları ilə təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Naxçıvan MSSR, B., 1959; Azərbaycan sənayenin sənəyəli yerləşdirilməsinin iqtisadi problemləri, B., 1976; Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə, B., 2000; Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri, B., 2001; Azərbaycan iqtisadiyyatı. 2004; Вопросы экономического развития городов Азербайджана, Б., 1966; Азербайджан, М., 1970; Экономика Советского Азербайджана на современном этапе, Б., 1980.

“**NAĞDA**”, məlulə – bədii tikmə növü. 20 əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Ordubad ş.-lərində geniş yayılmışdır. İstər motivləri, istərsə də kompozisiya quruluşu cəhətdən sadə olub, qadın geyimləri, balıq üzü, habelə müxtəlif xırda məişət əşyası üzərində bəzədilirdi. Narıncı şal parça üzərində (85x50 sm) ornamental kompozisiyaya malik balıq üzü dörd tərəfdən stilizə olunmuş güllərlə haşiyələnir. Ara sahədə – mərkəzdə mürəkkəb bitki motivlərindən ibarət dairə, bucaqlarda isə uzunsov formada gül təsvirli balıqsüzünü gözəlləşdirir. Tikmə məmulatının üzərini boşluqdan qurtarmaq və motivi zənginləşdirmək məqsədilə balıqsüzünün künclərindəki iri yarpaqşəkilli ləçəklərin içərisi güllərlə doldurulur. Dekorativ məmulat üçün stilizə olunmuş nəbati ornamentlərin bacarıqla tətbiqi səciyyəvidir. “N”. tikmə üsuluna bəzən pilək, muncuq da tətbiq olunurdu. Sənətkarlıqla işlənmiş bu tikmə növünün ən yaxşı nümunələri Azərb. Tarixi Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır.

Əd.: Ə l i y e v a G., Naxçıvan bədii tikmələri, Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961, № 8.

NAĞISOYLU Möhsün Zeynalabdin oğlu (d. 1.9.1946, Kəngərli r-nunun Xok k.) – şərqşünas. Filologiya elmləri doktoru (1994). Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsinin İran filologiyası şöbəsini bitirmişdir (1971). 1972 ildən Azərb. Milli EA M. Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda çalışır. Həmin in-tdə böyük elmi işçi (1980–88), mənbəşünaslıq və elm tarixi şöbəsinin müdiri (1988–92) olmuşdur. 1993 ildən in-tun farsdilli əlyazmalar şöbəsinin müdürüdür. 15–16 əsrlər Azərb. tərcümə abidələrinin, farsdilli əlyazmalarda, orta əsr türkdilli yazılı abidələrdə dil, tərcümə və mətnşünaslıq məsələlərinə dair tədqiqatların, dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Farscadan tərcümələri var. M.Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” və 18 əsr

nəsr abidəsi – Möhsün Nəsirinin “Lisanüt-teyr” əsərlərinin (şərikli), farsdilli əlyazma kataloqlarının (cild 1–2, 1994–2000) və b. əsərlərin tərtibçisidir. Beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

Ə s ə r i: Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti, B., 2000; Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri, B., 2002; XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Süədanamə”, B., 2003; Şirazinin “Gülşəni-raz”, tərcüməsi, B., 2004; Əhmədinin “Əsrarnamə”, tərcüməsi, B., 2005.

NAĞIYEV Əli Teymur oğlu (d. 15.3.1954, Naxçıvan ş.) – riyaziyyatçı. Texnika elmləri doktoru (1995), prof. (1995). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tətbiqi riyaziyyat fakültəsini (1976) və Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) Aqrofizika İn-tunun aspiranturasını (1982) bitirmişdir. Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyində (indiki Azərb. Milli Aerokosmik Agentliyi) baş elmi işçi (1985–88), BDU-da baş müəllim, dosent, prof., kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır (1988–95). 1996 ildən Azərb. Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi naziridir. Ekoloji-riyazi sistemlərin, iqtisadi-riyazi sistemlərin modeləşdirilməsi problemlərinə dair tədqiqatlar aparmışdır. 5 monoqrafiyanın, ali məktəblər üçün 4 dərs vəsaitinin və 50-yə yaxın elmi məqalənin müəllifidir. Yeni Azərb. Partiyasının (YAP) sədr müavini (1992 ildən). Azərb. Respublikası Milli Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı olmuş, Azərb. parlamenti nümayəndə heyətinin tərkibində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının işində iştirak etmişdir (1996).

Ə s ə r l ə r i: Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı, B., 1998; Элементы экономической теории, Б., 1992; Введение в современную экономику, Б., 1999.

NAĞIYEV Qəzənfər Piri oğlu (13.8.1915, Babək r-nunun Sust k. – 11.4.1991, Naxçıvan ş.) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1932–63 illərdə Sust k.-ndə kolxozçu, ferma müdiri, sədr, kərpic z-unda direktor müavini, avtobaza müdiri olmuş, 1963 ildən kooperativ malları ticarətində tədarükçü işləmişdir. 1948 ildə yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

NAĞIYEV Nağı Kərim oğlu (13.7.1910, Culfa r-nunun Yayıcı k. – 13.5.1981, Bakı) – yazıçı, nasir, dramaturq. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş (1930), Ordubad və Naxçıvan (indiki Babək) r-nlarının kənd məktəb-

lərində müəllimlik etmiş (1930–41), Azərb. Qiyabi Pedaqoji İn-nun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır (1935–38). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Azərb. KP Naxçıvan Vilayət Komitəsində mətbuat bölməsinin müdiri (1942–45), Azərb. Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan filialının məsul katibi (1945–51), Naxçıvan Mətbuat İdarəsinin rəisi (1946–49), Naxçıvan Dövlət Radio Verilişləri Komitəsinin müdiri (1949–51), “Azərnəşr”-in bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri (1952–54) olmuşdur. “Yer altında” (1954) povestinin, “Həsrət” (1965) romanının müəllifidir. “Nişanə” (1956), “İki tale” (1961), “Yaralı qız” (1966) hekayə kitabları nəşr edilmişdir. Oçerkləri, səhnə əsərləri (“Səadət”, “Polad”, “Dostlar”) var. İ.K.Oqulçanskinin “Həzi Aslanov” povestini, özbək yazıçısı M. Aybəkin “Müqəddəs qan”, fransız yazıçısı A. Stilin “İlk zərbə” romanlarını və b.-nin bəzi əsərlərini, “Min bir gecə” nağıllarını (c.4) tərcümə etmişdir. N. həm də teatr rəssamı olmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Seçilmiş əsərləri, B., 1967; Seçilmiş əsərləri, B., 1974.

NAĞIYEVA Telan Talıb qızı (d. 1924, Ordubad r-nunun Aşağı Əndəmic k.) – aktrisa, Nax. MR-in əməkdar artisti (1980). Bakı Mədəni-Maarif Texnikumunu bitirmişdir (1955). Ordubad şəhər klubunun müdürüdür (1967 ildən). Ordubad Dövlət Dram Teatrı və Ordubad Xalq Teatrının səhnəsində Leyli, Əsli, Sənəm, Telli (“Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, Ü. Hacıbəyov), Pəri (“Solğun çiçəklər”, C. Cabbarlı), Naznaz (“Beş manatlıq gəlin”, S. Rüstəmov) və s. rollarda oynamışdır. Keçmiş SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin diplomunu almışdır (1967).

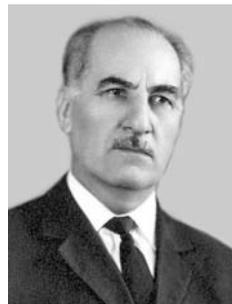
NAXÇIVAN – Azərbaycan Respublikasında şəhər. Naxçıvan MR-in paytaxtı. İri sənaye, elm və mədəniyyət mərkəzi. Mühüm d.-y. və hava nəqliyyatı qovşağıdır. Naxçıvan düzündə, Naxçıvançayın sahilindədir. Naxçıvandan Bakı ş.-nə olan məsafə 536 *km*-dir. Ərazisi 0,036 min *km*². Əhalisi 70000 nəfər (2005; 1 yanvar; 34 min – 1970; 42,2 min – 1980; 63,4 min – 1995); kişilər 48,7%, qadınlar 51,3%-dir; azərbaycanlılardır. İqlimi kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda – 3,8°C, iyulda 26,9°C-dir. İllik yağıntı 236 *mm*.

Nağıyev Əli

Nağıyev Qəzənfər

Nağıyev Nağı

Azərbaycanın və dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri. Müasir N. qədim, antik və orta əsr şəhər yerinin xarabalıqları üzərində yerləşmişdir. İlk arxeoloji tədqiqat işi Araz arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Strateji cəhətdən əlverişli ərazidə salınan qədim şəhərin qalıqlarının və onun nekropolunun N.-nin şm. hissəsində yerləşdiyi ehtimal olunur. Nekropoldakı dağıdılmış qəbir abidələrindən 100-dən artıq maddi-mədəniyyət nümunələri - müxtəlif gil qablar, tunc birləzliklər, üzüklər, sığalar və muncuqlar əldə edilmişdir.

Ən qədim yer adlarından olan “Naxçıvan” toponiminin müxtəlif etimoloji yozumları mövcuddur. Qədim rəvayət və miflərə əsaslanan bir sıra antik və orta əsr tarixçi və coğrafiyaşünasları N.-in e. ə. 1539 ildə salındığını göstərmişlər. Şəhər haqqında ən erkən məlumat tarixçi İosif Flaviyə (e. ə. 1 əsr) və yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolemeyə (eramızın 2 əsri) məxsusdur. K. Ptolemeyin “Coğrafiya” əsərində N.-in adı ilk dəfə *Nak-suana* şəklində qeyd olunmuş və coğrafi mövqeyi göstərilmişdir. Orta əsrlər ərəb-fars mənbələrində (Bəlazuri, İbn əl-Fəqih, İbn Xordadbeh, Qudama ibn Cəfər, əl-Müqəddəsi, əl-İstəxri, əl-Biruni, Yaqut Həməvi, F.Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, Əbdürrəşid Bakuvi, Mirxond, Həsən Rumlu, İskəndər Münşi və b.) şəhərin adı Nəşavə, Nəçquan (N ə x ç u a n, N ə x ç u v a n, N ə x ç ə v a n) şəkillərində işlənmişdir. Bir sıra qaynaqlarda

Naxçıvan şəhərinin planı. 1827.

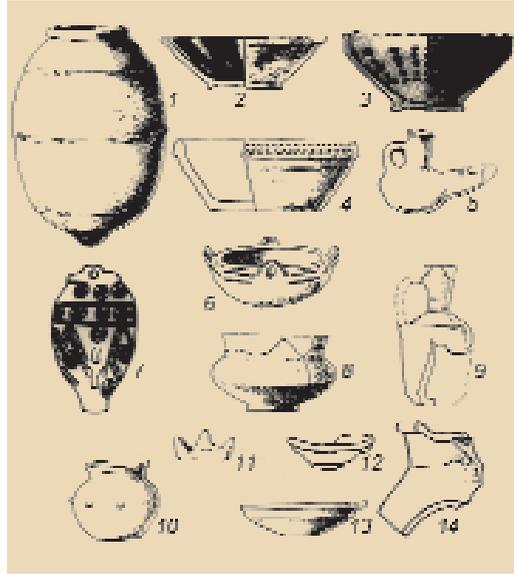

(Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, Katib Çələbi, Övliya Çələbi və b.) Naxçıvan toponimi kimi təqdim edilən “Nəqşi-cahan” təşbeh olub, dünyanın bəzəyi mənasını bildirir. Naxçıvan toponimi əfsanəvi Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” ilə də əlaqələndirilir. Bu el mülahizəsinə görə, “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh), türk dillərində isim düzəldən “çı” şəkilçisindən və yer, məkan bildirən “van” toponimik formantından ibarət olub, “Nuhçuvan” – “Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir. V. A. Nikonov isə Naxçıvan sözünün “Naxuç” şəxs, yaxud tayfa adından və yer, qəsəbə bildirən “avan” sözlərindən əmələ gəlməsini ehtimal edir. C. Cəfərov şəhərin adının türk mənşəli olub, eramızdan əvvəl yarandığını və ilkin variantında dörd hissədən (ak+uç+eb+on) ibarət “Akçıban” (qədim türklərin, ağ asların – oğuzların adı) olması fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Prof. A. Axundov isə “Naxçıvan” toponimini elamlarla əlaqələndirərək, onun elamların Nahhunte adlı allahının adı ilə bağlı “Nahhuntevan” olub, sonradan yerli türk əhali tərəfindən “Naxçıvan” şəklinə düşə bilməsini ehtimal edir. Bəzi tədqiqatçıların (f.e.d. K. Allahyarov) fikrincə, “Naxçıvan” toponimi Turan mənşəli Parfiya imperiyası dövründə yaranmışdır; “Nəxçir” (ov heyvanı, dağ keçisi) sözündən və məkan, yer bildirən “van” şəkilçisindən ibarət olub, ovlaq deməkdir. Bu fərziyyəyə görə, dağ keçilərinin indi də çox olduğu Naxçıvan ərazisi vaxtilə Cənubi Qafqazdakı Parfiya hakimləri sülaləsinin ov yeri olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz bəylərinin əsas əyləncəsinin “ov ovlamaq” olduğu da göstərilir. Çox güman ki, “Naxçıvan” sözü “Naxç” etnosu ilə əlaqədar yaranmışdır.

E. ə. 9–6 əsrlərdə N. qədim Manna və Midiyanın tərkibində olmuşdur. Midiya dövləti dövründə N. tanınmış şəhərlərdən biri idi. E. ə. 633 ildə N. skiflərin hücumuna məruz qalaraq xeyli zərər çəkmişdi. E. ə. 6 əsrin ortalarından (e. ə. 550 ildə Midiya dövləti tənzülə uğradıqdan sonra) 4 əsrin 30-cu illərindən Əhəmənilər (H a x a m a n i ş i l ə r) dövlətinin hakimiyyətində idi. Əhəmənilər imperiyası süquta uğradıqdan sonra N. və onun daxil olduğu Basoropeda 4 əsrin sonla-

rından e. ə. I əsrin I-ci yarısındanək Atropatənanın (Kiçik Midiyanın) tərkibində olmuşdur. Bu dövrdə N. Yaxın Şərqi bir sıra şəhərləriylə iqtisadi və mədəni əlaqələri xeyli genişləndirmiş, antik dövlətlər ilə sıx ticarət əlaqələri yaratmışdı. Eramızın əvvəllərində N. Albaniyada (Qafqaz) şəhər və vilayət olmuşdur. Qafqaz Albaniyasının Araksena (Arazın orta və aşağı axarı boyunca yerləşirdi) vil. N. ərazisini də əhatə edirdi. N. 4 əsrdən Sasani dövlətinin tərkibində olmuşdur. Sasani hökmdarı II Şapur [309–379] yürüşü zamanı (364–367 illər) N.-ı dağıtmış, şəhərdən 18 min ailə əsir aparmışdı. Albaniyanın bəzi vaxtlarda Sasanilərin nüfuz dairəsində olması N.-ın da Sasani canişinləri – mərzbanlar tərəfindən idarə edilməsinə səbəb oldu. Sasani mərzbanlarının iqamətgahı Dəbildən (Dvin) N.-a köçürüldü. N. Sasani hökmdarlarının hərbi strateji mövqelərindən birinə çevrildi; burada Sasani qoşun dəstələri saxlanılırdı. N. Şərqi Roma imperiyası ilə İran arasında müharibə meydanı oldu. 591 il İran–Bizans müqaviləsinə görə N. *Sünik* və *Vasपुरakan* vilayətləri tərkibində bilavasitə İrana tabe edildi. İlk orta əsrlərdə N. inkişaf edir və getdikcə böyüyürdü. N.-dakı *Yezdabad* qalasının Sasani şahı III Yezdəgird [632–651] tərəfindən tikdirildiyi güman edilir. Şəhərdə 30 minə yaxın yaşayış evi və 150 min əhali var idi. N. Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi hesab olunurdu. N. İranın, Gürcüstanın bir sıra şəhərləri ilə, Qara dəniz limanları, Kiçik Asiya və Beynəlməhreyndəki şəhərlərlə sıx ticarət əlaqəsi saxlayırdı. 6 əsrin I-ci yarısından N.-da Sasanilərə məxsus zərbcxana olmuşdur. Bu, Azərb.-da ən qədim zərbcxanalardan biri sayılır. Tarixçi-numizmat Y. A. Paxomovun fikrincə, Sasani hökmdarları adından kəsilmiş “naxç” işarəli gümüş dirhəmlər N. zərbcxanasına məxsusdur.

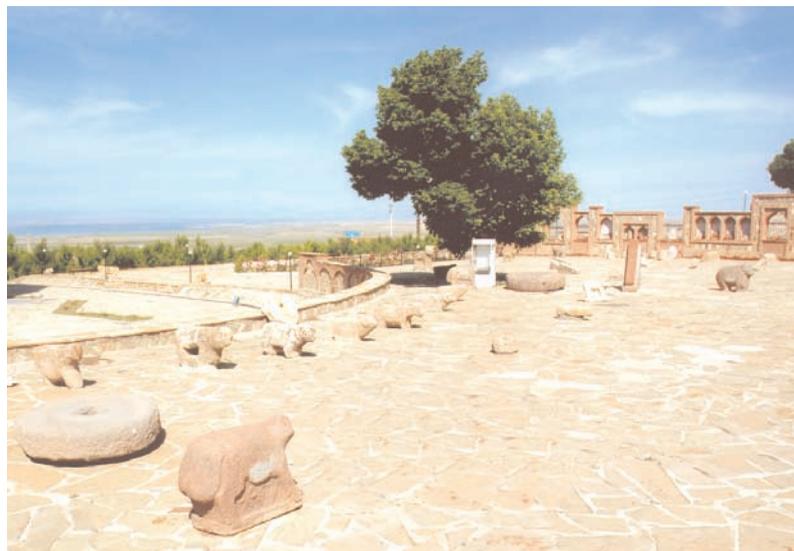
625 ildə Bizans imperatoru İrakli [619–641] N.-ı dağıtdı. 654 ildə N.-ı ərəblər tutdu. Ərəb əmiri Həbib ibn Məsləmə ilə N. əhalisi arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə görə N. əhalisi Xilafətə hər il cizyə və xərac verməyi öhdəsinə aldı. 656 ildə N. qala divarları ətrafında ərəb və Bizans qoşunları arasında güclü döyüş baş verdi. Bizansa qarşı əsas dayaq nöqtələrindən biri olan N. Ərəb xilafə-

Orta əsr keramika məmulatı:

1. Təsərrüfat küpü.
- 2–4. Qlazurlu və sadə badyalar.
5. Çıraq.
6. Xeyrə tipli qab.
7. Sferokonus tipli qab.
9. Kuzə.
10. Dopu.
11. Kürədə qab altına qoyulan üçayaq.
- 12, 13. Xeyrələr.
14. Küpə.

tinin Azərb.-da hərbi və inzibati mərkəzi və ərəb əmirlərinin əsas iqamətgahı idi. 9 əsrdə Xilafət əleyhinə yüksələn xürrəmi-babəkilər hərəkatı N. şəhərini də bürümüşdü. N. inzibati baxımdan üçüncü əmirliyin tərkibinə daxil idi. 10 əsrdə N. Basfurcan vilayəti ilə birlikdə Xilafət xəzinəsinə 100 min dirhəm xərac verirdi. 9 əsrin sonlarında N. Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi və 10 əsrin 30-cu illərində onun hakimiyyətində qaldı. Sacilər dövləti süquta uğradıqdan sonra N. bir müddət hələ də onların əmirlərindən Deysəm ibn İbrahim [932–937] ixtiyarında idi. Sonra isə N. Salarilər dövlətinin tərkibinə da-

xil oldu. 10 əsrin sonundan başlayaraq N. təqr. 1 əsr ərzində Azərb.-in tarixində mühüm rol oynamış Rəvvadilər dövlətinin tərkibində idi. Səlcuq sultanı Alp Arslan [1063–72] Azərb.-in cənub vilayətlərində Rəvvadilər dövlətinin hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra N.-a yiyələnmiş və burada özünə iqamətgah tikdirmişdi. Səlcuqların Azərb. üzrə canişini N.-da əyləşirdi. N. 12 əsrin 30-cu illərindən 70-ci illərin ortalarında *Azərbaycan Atabəyləri Dövlətinin* paytaxtı olmuşdur. “Əcaib əd-dünya” əsərində göstərilir ki, “Naxçıvan Eldənizin dövründə yüksək tərəqqiyə çatdı. Orada padşahlıq iqamətgahı yaradıldı və dövlətxana təsis etdilər”. Atabəylərin xəzinəsi həmişə atabəyin olduğu yerdə saxlanılırdı; əsas xəzinə isə N. yaxınlığındakı Əlincəqalada mühafizə olunurdu. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründən başlayaraq dövlətin bütün gəlirləri burada toplanırdı. Dövrün mötəbər alimləri atabəylərin N.-dakı sarayında toplaşmışdılar. Onlar riyaziyyat, təbiətşünaslıq, kimya, fəlsəfə, memarlıq, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatları sahəsində böyük uğurlar qazanmışdılar. Bu dövrdə N. müxtəlif məzhəblərdən olan fiqh və hədis alimləri ilə məşhur olmuşdur.

Feodal tipli şəhərə çevrilmiş N. qala divarları içərisində yerləşən şəhristandan, geniş bazar və karvansaraları olan rəbatdan ibarət idi. Yaxşı möhkəmləndirilmiş Şəhristan hissəsində gözəl memarlıq xüsusiyyətlərinə malik çoxlu bina tikilmişdi. Sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olan əhalinin əksəriyyəti isə rəbatda yaşayırdı. 12 əsrdə N.-da 150–200 min əhali var idi. N.-da mahir ustalar – dulmuşçular, memarlar, bənnalar, toxucular, dabbaqlar, həkkaklar, xalçaçılar, zərgərlər, dəmirçilər və b.-rı məskən salmışdı. Burada yaraşıqlı xalı və zili, ipək parça toxunur, şirli və şirsiz qablar, ağac, şüşə məmulatı istehsal olunurdu. Yerli sənətkarlar üç-dörd mərtəbəli yaşayış evləri, məqbərələr, saraylar, məscidlər, körpülər, karvansaralar, dəyirmanlar tikmişdilər. *Naxçıvan memarlıq məktəbi* xüsusilə inkişaf etmişdi. Şəhər bağlarla əhatə olunmuşdu. N.-da üzüm, taxıl, pambıq becərilirdi. Başqa şəhərlərə zərif parçalar, zینət əşyaları, naxışlı ağac məmulatları, saxsı məişət qabları, duz, mis, pambıq, taxıl, quru meyvə, balıq və s. ixrac edilirdi. N. Mərənd, Xoy, Təbriz, Marağa, Urmiya, Səlmə, Xarrakan, Dəbil və s. şəhərləri birləşdirən tranzit-ticarət yolu üzərində yerləşirdi. 13–14 əsrlərdə N. Azərb.-da və ümumiyyətlə, Şərqdə gedən siyasi-iqtisadi, mədəni proseslərin mərkəzlərindən birinə çevrildi. Hülakuların, Çobanilərin, Cəlairilərin nüfuz dairələrində olan N. onların siyasi həyatında yaxından iştirak edirdi. Şəhər həmin dövlətlərin təyin etdikləri nümayəndələr tərəfindən idarə olunurdu. N. 1221 ildə monqollar tərəfindən dağıdıldı. Şəhərin əhalisi qarət və talan edildi. 1225 ildə Xarəzmşah Məhəmməd oğlu Cəlaləddin Mənguburnı N.-i işğal etdi. N.-da onun əleyhinə üsyan baş verdi. 13 əsrin 30-cu illərində N. Qızıl Ordanın tərkibinə daxil edildi. 1257 ildən isə Hülakular dövlətinin tərkibində idi. 1253 ildə N.-da olmuş flamand səyyahı Vilhelm de Rubruk N.-i təsvir edərək yazırdı ki, monqollar şəhəri dağıdaraq boş səhraya çevirdilər. 13 əsrdə N.-ın 5/6 hissəsi tamamilə dağıdılmışdı. 13 əsrin sonlarında N. Elxani hökmdarı Qazan xanın hakimiyyətindəki şəhərlər sırasına daxil oldu. Qazan xanın həyata keçirdiyi iqtisadi və siyasi islahatlar, Azərb.-in başqa şəhərləri kimi, N.-ın da yəni-dən bərpa olunub dirçəlməsinə imkan yaratdı. Dövrün mənbələrindən məlum olur ki, Azərb. inzibati-ərazi baxımından 9 tüməyə bölünmüşdü. Onlardan biri də Naxçıvan bölgəsi idi. N. tüməni müasir N. ərazisini əhatə etmişdir (bax *Naxçıvan tüməni*). Azərb.-in 27 iri şəhərindən 5-i – Naxçıvan, Ordubad,

Azad, Əcnan və Maku şəhərləri buraya daxil idi. N. tüməninin təbii-coğrafi şəraiti, əhalisinin sıxlığı, islamın şafei təriqətinə etiqad etməsi, bədi oyma sənətində, ağac emalında mahirliyi, qorxmazlığı, qonaqpərvərliyi, xoş xasiyyətləri ilə seçilməsi, dilinin xoşagələn olması və bir çox dillərdə danışa bilməsi, N.-da möhtəşəm tikililərin mövcudluğu, torpağının münbitliyi, havasının saf, suyunun təmiz olması və s. barədə ilkin mənbələrin məlumatları maraqlı və əhəmiyyətlidir. Bu dövrdə N. zərbcxanasında yenidən sikkələr kəsilməyə başlandı. Burada Hülaku elxanları Əbu Səid [1316–1335], Arpaxan [1335–1336], Məhəmməd xan [1336–1338], Satıbəy xatun [1339–1340], Süleyman xan [1340–1344] və Ənuşirəvanın [1344–1355] adından müxtəlif nominallı sikkələr kəsilmişdi. Qazan xanın vəzirliyi və sahib-divan olan Rəşidəddinin Azərbaycanda olan 940 fəddək torpaq mülkündən 100 fəddəki (təq. 1000 ha) N.-da idi. N. əhalisindən müxtəlif vergilər alınır: sənətkar və tacirlərdən – tamğa, daxili ticarət üçün – bac, meyvə bağları üçün – bağə-şümərə, ev üçün – xaneyi-şümərə, monqol şahzadələrinin xərci üçün ixracat və rüsum, qoşun xərci üçün – təğər və s. 14 əsrin 40-cı illərində Hülakuların N. nahiyəsindən yığıqları vergilərin ümumi məbləği ildə 113000 dinar idi. 14 əsrin axırı – 15 əsrin əvvəllərində hərbi əməliyyatlar nəticəsində ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərində və sənətkarlıq xammalının cəmləşdiyi bölgələrdəki böyük dağıntılar, tranzit yollarında təhlükənin artması Azərbaycanda bir çox ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərində, o cümlədən N.-da iqtisadiyyatın tənəzzülünə səbəb olmuşdu.

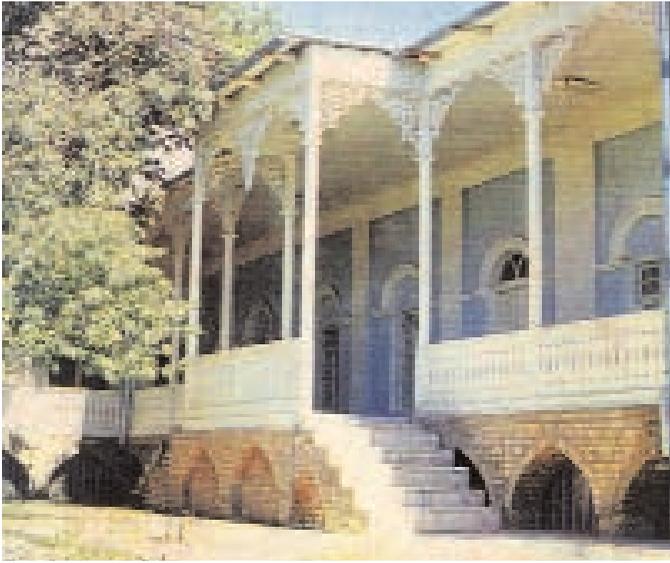
N. 14 əsrin 50-ci illərindən çobani, cucu, cəlairi və müzəffərilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. 1386 ildə N. Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış tərəfindən tutulmuş və dağıntıya məruz qalmışdı; 1387 ildə N.-ı Teymurləngin qoşunları ələ keçirdilər. Əlincəqalada Teymur qoşunlarına 14 il (1387–1401) inadlı müqavimət göstərilmişdi.

N.-da hürufilik təriqəti geniş intişar tapmışdı. Həmin təriqətin banisi Fəzlullah Nəimi 1394 ildə Miranşah tərəfindən N.-da edam olunmuşdu.

N. 1412 ildən Azərbaycanda türk mənşəli Qaraqoyunlu, 1468 ildən isə Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. 16 əsrdə N. Azərbaycanda

Səfəvi dövlətinin tərkibində idi. 1501 ildə Şərur düzündə səfəvi-qızılbaş və ağqoyunlu qoşunları arasında toqquşma baş verdi (bax *Şərur döyüşü*). Səfəvi qoşunları qalib gələrək N.-ı tutdular. 16–17 əsrlərdə Osmanlı–Səfəvi müharibələri (1514, 1553, 1554, 1579, 1585, 1590, 1605, 1635) zamanı N. dəfələrlə əldən-ələ keçərək dağıdılmış, qarət edilmişdi. 1603 ildə I Şah Abbas N.-ı hakimiyyəti altına alıb hərbi düşərgəyə çevirdi. Onun idarəsi Maqşud Sultan Kəngərliyə həvalə olunmuşdu. 1605 ildə Osmanlı qoşunları N.-ı zəbt etdilər; ərəzi Osmanlı imperiyasına qatıldı. 17 əsrə aid bir salnaməyə görə, Naxçıvanda bir bina da olsun salamat qalmamışdı. Fransız səyyahı Can Batist Tavarnye, alman səyyahı Adam Oleari N.-in xarabazarlığa çevrildiyini xəbər verirlər. N. 16 əsrdə Azərbaycanda, 17 əsrin 2-ci yarısından Çuxursəd bəylərbəyliklərinə daxil idi. 16–17 əsrlərdə N. hakimləri Kəngərli tayfa başçılarından təyin olunurdu. N.-da Nadir bəy, Rzaəddin xan [1647], Əliqulu xan [1668–1669], Şərəf xan [1669–1678], Məhəmmədrza xan [1678–1691] hakimlik etmişlər. 18 əsrin əvvəllərində şəhər Nadir şahın qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. Nadir şah öldürüldükdən (1747) sonra Kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan şahın naibi Ağa Həsəni N.-dan qovaraq özünü xan elan etdi. N. şəhəri xanlığın paytaxtı oldu. 1826–28 illər Rusiya–İran müharibəsi zamanı N. rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuş (1827, 27 iyun), *Türkmənçay müqaviləsinə* (1828) əsasən, xanlıqla birlikdə Rusiyaya ilhaq edilmişdir. İşğaldan sonra çar Rusiyasının xüsusi məqsədlə yaratdığı *“Erməni vilayəti”*nin tərkibinə verilmiş, Naxçıvan vilayətinin (1828–40), sonra isə Naxçıvan qəzasının mərkəzi olmuşdu.

1829–32 illərdə keçirilmiş kameral təsvirə görə, Rusiya işğalı ərzində Naxçıvan şəhərində təxminən 1065 ailə, 4360 nəfər əhali olmuşdur. İşğal prosesində şəhərin müsəlman (azərbaycanlı) əhalisinin zərərli miqrasiyasına və bura İrandan, Türkiyədən xeyli erməni köçürülməsinə baxmayaraq, azərbaycanlılar yenə də əhalinin əksəriyyətini – 909 ailə (85,3%), 3641 nəfər (83,5%) təşkil edirdi. Həmin dövrdə Naxçıvanda cəmi 156 erməni ailəsi (14,6%), yaxud 719 nəfər (16,5%) vardı ki, bu da çar hakimiyyət orqanları tərəfindən

Yaşayış evi.
19 əsr.
Naxçıvan şəhəri.

köçürülüb gətirilənlər idi. Çar hökuməti işğaldan sonra da ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvan şəhərinə köçürülməsinə başladı. Bu zaman Naxçıvana 265 ailə (bütün ailələrin 24,9%-i qədər) və ya 1110 nəfər (25,4%) erməni köçürülmüşdü. Bunun nəticəsində Naxçıvan şəhəri əhalisinin etnik tərkibində ermənilərin sayı süni şəkildə artırılmışdı. Bu, özgə torpaqlarında süni surətdə xristian “erməni dövləti” yaratmaq istəyənlərin məkrli niyyətlərinin başlanğıcı idi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan şəhərində 8934 nəfər əhali qeydiyyatata alınmışdı, yəni əvvəlki dövrlə müqayisədə şəhər əhalisi 3464 nəfər (63,3%) çoxalmışdı. Əhalinin 4541 nəfəri (50,8%) kişi, 4393 nəfəri (49,2%) qadın, 8477 nəfəri daimi, 457 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Çarizmin Naxçıvan şəhəri əhalisinin etnik tərkibini məqsədyönlü və sistemli şəkildə dəyişdirmək siyasətinə baxmayaraq, azərbaycanlılar doğma şəhəri tərk etmir, yəni də şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi.

1841 ildə N. qəza mərkəzinə çevrildi (bax *Naxçıvan qəzası*). Çarizmin həyata keçirdiyi şəhər islahatı (1870) Azərb.-da (Bakı, Gəncə, Nuxa, Şuşa, Naxçıvan və Ordubad) da tətbiq olundu. Əsasən, şəhərin abadlaşdırılması, ticarət, sənaye, səhiyyə və s. məsələlərlə məşğul olan şəhər özünüidarəçiliyi orqanları yaradıldı. N.-ın Ümumrusiya bazarına cəlb edilməsi şəhərin iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynadı. N. duz mədənlərində

muzdlu əməyin tətbiqi duz istehsalının xeyli artmasına səbəb oldu. 1882 ildə N.-da ilk pambıqtəmizləmə z-du tikildi. İpək sənayesi inkişaf etdi; şəhərin ipəkçilik müəssisələrində dəzgahların sayı artdı. 19 əsrin sonunda dünyəvi təhsil ocaqlarının yaradılmasında mühüm addımlar atıldı. 1894 ildə ilk rus-tatar (Azərbaycan), 1896 ildə isə dünyəvi qız məktəbləri açıldı. 80-ci illərin əvvəllərində N.-da “Müsəlman şiə incəsənəti və dram cəmiyyəti” və “Ziyalı məclisi” kimi mədəni-maarif ocaqları təşkil olundu, 1886 ildə isə M. F. Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” pyesinin tamaşası ilə N. teatrının əsası qoyuldu.

20 əsrin əvvəllərində N.-da çar mülkəliyyətinin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə gücləndi. M. B. Mirheydərzadə, K. Camalbəyov, Ə. Yüzbaşov, Əli Tağızadə və b.-nin fəaliyyəti nəticəsində N.-da və Culfada yaradılmış “Hümmət” təşkilatı əhalini çar mülkəliyyətinə qarşı mübarizəyə hazırlayırdı.

1917 ilin sonlarından ermənilərin N.-a qarşı ərazi iddialarının xüsusilə güclənməsi 1918 ilin əvvəllərində real təhlükəyə çevrildi, nizami daşnak silahlı dəstələri türklərlə mübarizə adı altında N.-nın bir çox kəndlərini dağıdaraq, dinc əhaliyə divan tutdu (bax *Soyqırımı*).

1918 il mayın 26–28-də Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Ermənistanın daşnak hökuməti Naxçıvanı özünə ilhaq etmək siyasəti yeritməyə, Naxçıvanda dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutmağa başladı [bax *Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımları (1917-20)*]. O, İngiltərə və ABŞ-in hakim dairələri tərəfindən müdafiə olunurdu. Ermənilər Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq cəhdlərini davam etdirsələr də, yerli əhalinin müqaviməti və türk əsgərlərinin bölgəyə daxil olması onların bu məkrli niyyətlərini həyata keçirmələrinə imkan vermədi. *Mudros barışıqına (1918)* əsasən, türk qoşunları bölgədən çıxarıldıqdan sonra, noyabrda erməni-daşnak quldurlarından qorunmaq məqsədilə *Araz-Türk Respublikası* yaradıldı. Naxçıvan şəhəri onun mərkəzi elan olundu. 1919 ilin əvvəllərində Naxçıvanı tutan ingilislər Araz-Türk Respublikasını tanımaqdan imtina etdilər. Daşnaklar iyulda ingilislərin yardımı ilə Naxçıvanı tutsalar da, ingilislərin Naxçı-

Heydər Əliyev
prospekti.
Naxçıvan şəhəri.

vanı tərک etməsilə Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri erməni-daşnak qüvvələrini qovmağa nail oldu. Naxçıvan şəhəri bölgənin Azərbaycanın tərkibində qalmasının təmin edilməsində mühüm rol oynadı. Naxçıvanda baş verən hadisələrə həmişə diqqət yetirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti Naxçıvandakı vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmişdi. Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmədiklərini döənə-döənə bildirmişdi. Lakin 1919 ilin əvvəlində N.-ı tutan ingilislər gənc respublikanı tanımadılar, xalqın rəyini soruşmadan N. və Şərur bölgəsinin Ermənistan ərazisi olduğunu elan etdilər. Araz-Türk Respublikası süquta uğradı. 1919 ilin iyulunda daşnaklar ingilislərin köməyi ilə N.-ı tutdular. Çox keçmədən ingilislərin N.-ı tərک etməsindən istifadə edən Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu N.-dan qovdu.

1920 il aprelin 28-də Bakıda, iyulun 28-də isə Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi və Azərbaycan SSR-in yaradılması, *Zəngəzurun* Ermənistana verilməsi ilə N.-in Azərbaycan-dan ayrı düşməsi N.-in muxtariyyəti məsələsini gündəliyə gətirdi (bax *Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsi*). 1920 il noyabrın 29-da

Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra Ermənistan SSR hökuməti də Naxçıvanı ilhaq etmək üçün yeni cəhdlər göstərdi. Lakin 1921 ilin yanvarında N. əhalisinin 90 faizi muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-ə birləşməyə səs verdi. N. yeni yaradılan Nax. SSR-in, N.-in muxtariyyət statusunu qəti şəkildə və birdəfəlik müəyyənləşdirən Moskva və Qars müqavilələri imzalandıqdan [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*, *Qars müqaviləsi (1921)*], sonra 1924 il fevralın 9-da Nax. MSSR təşkil edilərkən respublikanın paytaxtı oldu (bax həmçinin *Naxçıvan Muxtar Respublikası* (tarixi öçerk), *Naxçıvan MSSR Konstitusiyaları*, *Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyası* məqalələrinə).

Totalitar rejim şəraitinə baxmayaraq, N. şəhəri sovet hakimiyyəti illərində sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Sənayesi, əsasən bu dövrdə yaranmışdır; sənaye şəhəri kimi inkişafında muxtar respublikanın zəngin yeraltı və yerüstü faydalı qazıntı yataqlarının, mineral bulaqlarının da əhəmiyyətli rolu olmuşdur. N. sənaye kompleksinin əsas istiqaməti energetika, elektrotexnika (elektrotexnika zədu), tikinti materialları (tikinti materialları kombinatı, dəmir-beton məmulatı, kərpic z.-d-

ları, qum-çınqıl karxanası, iripanelli evtikmə və üzülük plitələr kombinatları və s.), mebel sənayesi müəssisələri, həmçinin şüşə və metal qablar z-dları, yerli istehsal və tədris-istehsal kombinatları, duz mədənləri və s.-dir. Burada paytaxt şəhərlərinə məxsus yüngül (alt trikotaj f-ki, tikiş f-ki, xalça kombinatı və s.) və yeyinti (ət-süd, taxıl məhsulları kombinatları, çörək, pivə, şərab, balıq z-dları və s.) sənaye müəssisələri, digər istehsal sahələri var.

80-ci illərin sonundan muxtar respublikanın blokada şəraitində yaşamasına, respublikaya qaz verilməməsinə, d.-y.-nin tamamilə dayanmasına, xammal və materialların daşınmasının çətinləşməsinə baxmayaraq, quruculuq və bərpa işləri nəticəsində bir çox müəssisələr öz fəaliyyətlərini bərpa etmişlər. 2004 ildə muxtar respublikada sənaye məhsulunun 42,9 faizi, kapital qoyuluşunun 59,1 faizi, istifadəyə verilmiş əsas fondların 79,1 faizi, cəmi əmtəə dövriyyəsinin 48 faizi, əhaliyə düşən pullu xidmətlərin 28,6 faizi Naxçıvan şəhərinin payına düşmüşdür. Əhalinin hər nəfərinə düşən əmtəə dövriyyəsi 4125, 5 min manat, pullu xidmətlərin həcmi 441,6 min manat olmuşdur. Naxçıvan şəhərində 224,3 t ət, 635,5 t süd, 1,6 mln. ədəd yumurta, 10,3 t yun, 536 t taxıl, 590 t tərəvəz, 46 t bostan məhsulları, 280 t şəkər çuğunduru istehsal olunmuşdur. Sənaye və tikinti sahələrinin, aqrar-sənaye kompleksinin və onun istehsal infrastrukturunun yüksək inkişafı müşahidə edilir. N. ş.-nin iqtisadi, sosial və

mədəni tərəqqisinə, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq normativ aktlar qəbul edilmişdir. N.-a xarici sərmayə axını davam edir, güclü iqtisadiyyatın yaradılması, irimiqyaslı quruculuq tədbirlərinin gerçəkləşməsi sahəsində konkret işlər görülür.

Orta əsrlərdə Şərqi mühüm şəhərlərində olduğu kimi, N.-da da məktəb və mədrəsələr mövcud idi. 19 əsrin 1-ci yarısında N.-da mədrəsələrlə yanaşı, ibtidai rus məktəbləri də açıldı. 1837 il martın 15-də N.-da ilk qəza məktəbi fəaliyyətə başladı. Burada şəriət, rus dili, coğrafiya, tarix, rəsm, hesab və s. tədris olunurdu. 1894 ildə M.T.Sidqi N.-da “Tərbiyə” (“Məktəbi-tərbiyə”) məktəbini təsis etdi. Məktəbdə dövrün qabaqcıl ziyalıları dərs deyirdi.

N. muxtar respublikanın paytaxtı kimi Azərb.-in mühüm maarif, elm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Ümumtəhsil məktəbləri, uşaq bağçaları, məktəbdən-kənar uşaq tərbiyə müəssisələri, musiqi məktəbləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Şahmat məktəbi, “Dinamo” cəmiyyətinin idman kompleksi, respublika stadionu, İlham Əliyev ad. Naxçıvan Olimpiya İdman Kompleksi, Üzgüçülük Mərkəzi fəaliyyət göstərir. 2004 ildə Heydər Əliyev ad. 1206 yerlik məktəb binası tikilib istifadəyə verilmiş, 2, 3, 4, 5 və 8 saylı Naxçıvan şəhər orta məktəbləri əsaslı surətdə təmir edilmişdir. Şəhərdə 12 daimi məktəbəqədər müəssisə (785 uşaq), 14

Səadət sarayı.

*Doğum mərkəzi.
Naxçıvan ş. 2001.*

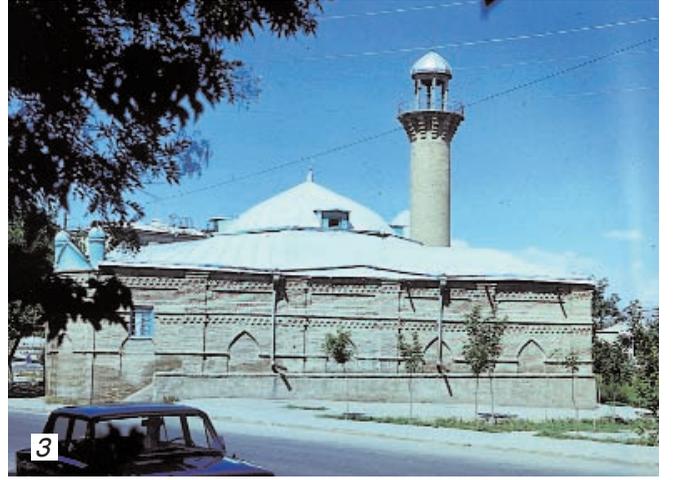

1

2

3

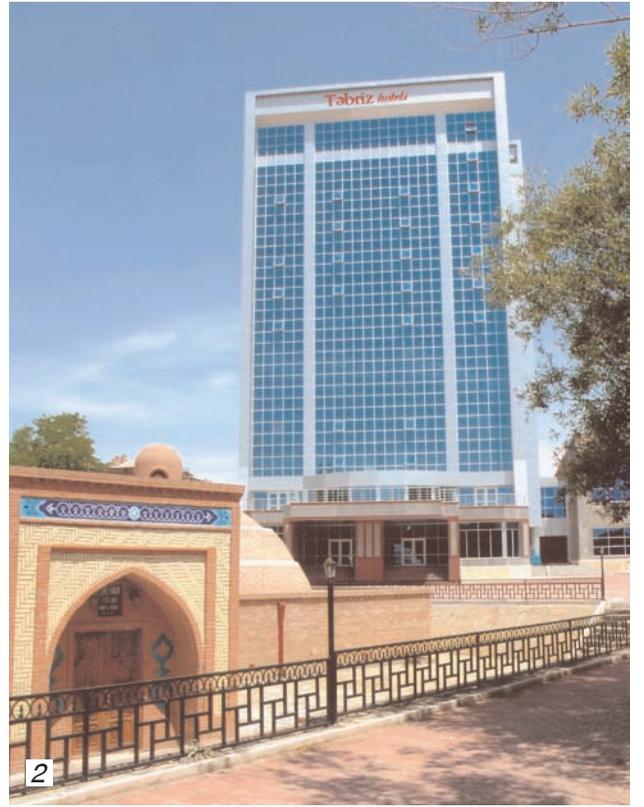

4

Naxçıvan şəhəri. 1. Yeni yaşayış massivi. 1984. 2. Şəhər İcra Hakimiyyətinin binası.
3. Cümə məscidi. 18 əsr. 5. Şəhidlər xiyabanı.

1

2

3

4

5

6

Naxçivan şəhəri. 1. Naxçivan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi. 2. "Təbriz" mehmanxanası. 3. "Qızlar bulağı". 4. Naxçivan Şəhər Vergilər Şöbəsi. 5. Naxçivan Alt Trikotaj fabriki. 6. Asfalt zavodu.

ümumtəhsil məktəbi (11341 şagird), 3 ali məktəb – Naxçıvan Dövlət Un-ti, Naxçıvan Özəl Un-ti, Naxçıvan Müəllimlər İn-tu (4129 tələbə), 4 orta ixtisas məktəbi (1083 tələbə), H.Əliyev ad. Hərbi Lisey, İncəsənət kolleci var (2005). Azərb. Milli EA-nın Naxçıvan Bölməsi, 4 klub və mədəniyyət evi, 8 kitabxana (o cümlədən M.S.Ordubadi ad. Nax. MR mərkəzi kitabxanası, A.Babayev ad. uşaq kitabxanası), 6 uşaq musiqi məktəbi, 3 teatr (C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, M.T.Sidqi ad. Kukla Teatrı, H. Cavid poeziya teatrı), filarmoniya, 10 muzey (Heydər Əliyev muzeyi, Nax. MR tarix, ədəbiyyat və xalça muzeyləri, C. Məmmədquluzadə, H.Cavid, B. Kəngərli və C. Naxçıvanskinin ev-muzeyləri, Açıq Səma altında muzey, Xatirə muzeyi), Naxçıvan Dövlət Şəkil qalereyası, Rəssamlar Birliyinin sərgi salonu fəaliyyət göstərir. Nax. MR Ali Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin təsisçisi olduğu “Şərq qapısı” (1921 ildən), Naxçıvan Şəhər İcra Hakimiyyətinin orqanı “Nuh yurdu” (1996 ildən) qəzetləri nəşr edilir. Naxçıvan MR Ali Məclisinin təsis etdiyi “Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalı çıxır. Naxçıvan Şəhər Poliqlafiya Müəssisəsi (1997 ildən “*Əcəmi*” *Nəşriyyat-Poliqlafiya Birliyi*) var. N-da radio verilişləri 1926 ildən, yerli radio verilişləri isə 1930 ildən fəaliyyətə başlamışdır, 1963 ildən televiziya mərkəzi işə salınmışdır. 2004 ildən gündə 8 saat olmaqla müstəqil kanalla verilişlərini yayır. Həmin ildən yeni kanal - “Kanal 35” fəaliyyət göstərir.

N.-da respublika xəstəxanası, şəhər mərkəzi xəstəxanası, doğum mərkəzi, yoluxucu xəstəliklər mərkəzi, göz, uşaq, Duzdağ fizioterapiya xəstəxanaları, kardiologiya, vərəm, psixonevrologiya, onkologiya, dəri-zöhrəvi, endokrinologiya, poliklinikalar, təcili yardım st. və mərkəzləri və s. səhiyyə müəssisələri var. Xəstəxana çarpayılarının sayı 1760-dan çoxdur. Şəhərdə bütün ixtisaslardan olan 417-dən çox həkim, 1112-yə yaxın orta tibb işçisi çalışır (2005).

N. antik və orta əsrlərdə istehkamlı müdafiə sisteminə və qiymətli memarlıq abidələrinə malik şəhər olmuşdur. Azərb. Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olduqdan sonra N. Azərb.-in siyasi, iqtisadi, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi, möhtəşəm memarlıq abidələri və əzəmətli ansamblarla zənginləşən

8 sayılı orta məktəb.
Naxçıvan ş. 2001.

ərazisi Araz çayına qədər genişləndi. Araz üzərindən salınmış körpü N.-ı beynəlxalq ticarət yolları – Uzaq və Yaxın Şərq ölkələrini Avropa ilə birləşdirən Böyük İpək Yolu ilə bağlayırdı. Memar Əcəmi Naxçıvanının başçılığı ilə Mömünə xatun türbəsinin yerləşdiyi ərazidə Atabəylər memarlıq ansamblı yaradılmışdı. Ansambla Atabəylər sarayı, Cümə məscidi, mədrəsə, dövlətxana, Mömünə xatun türbəsi, qoşa minarəli baştağ və s. daxil idi. Şəhərdə 3-4 mərtəbəli yaşayış evləri, əsilzadə sarayları, çoxlu məscid, dini ziyarətgahlar, zəngin tərtibatlı hamamlar, ictimai binalar olmuşdur. N.-ın xatirə abidələrindən İmamzadə türbəsi kompleksi və onun yaxınlığındakı digər türbə, Yusif Küseyir oğlu türbəsi (1162), buzxana (14 əsr) dövrümüzədək qalmışdır. Osmanlı-Səfəvi müharibələri dövründə dəfələrlə dağıdılmasına baxmayaraq, N. 17 əsrdəki memarlıq baxımından qiymətli tikililərə malik idi. Türk tarixçi-səyyahı Övliya Çələbinin məlumatına görə 17 əsrdə N.-da 10200 “örtülü böyük ev”, 40 məscid, 20 karvansara, 7 hamam və bazar olmuşdur.

Son illər milli-memarlıq abidələri – Mömünə xatun türbəsi (12 əsr), İmamzadə kompleksi (17 əsr), Zaviyə məscidi (17-18 əsrlər), Cümə məscidi, İsmayıl xan hamamı (hər ikisi 18-19 əsrlər), Xan evi (18 əsr), Buzxana, onlarla tarixi binalar bərpa edilərək əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. Məscid və dini ziyarətgahların tikintisinə və bərpasına da diqqət və qayğı göstərilmişdir. N. ş. baş plana əsasən

illik istehsal gücü 9,0 mln. ədəddir. Əsasən kişi, qadın və uşaq alt trikotaj məhsulları istehsal olunur. Fabrik 1988 ilə qədər tam gücü ilə işləmiş, 2000 ildən qismən fəaliyyət göstərmişdir. Fabrik 2004 ildə hərbi strukturlarla bağlanmış müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərmiş, illik istehsal gücü 4,5 mlrd. manat təşkil etmiş və işçi sayı 180 nəfər olmuşdur.

NAXÇIVAN ALÜMİNİUM QABLAR ZAVODU – yüngül sənaye müəssisəsi. 1965 ildə istifadəyə verilmişdir. Fəaliyyətə məişət qabları istehsalı ilə başlamışdır. İl ərzində 300 t alüminium məhsulu istehsal etmək gücünə malikdir. 1968–75 illərdə z-dda 1500 t məhsul istehsal olunmuşdur. 1996 ildən Alüminium Qablar Səhmdar Cəmiyyətinə çevrilmişdir.

NAXÇIVAN ARAZ-TÜRK CÜMHURİYYƏTİ, Türk-Araz Cümhuriyyəti – Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində və onun çevrəsindəki Azərbaycan ərazilərində yaradılmış dövlət qurumu. 1918 ilin noyabrından 1919 ilin martınadək fəaliyyət göstərmişdir. Ətraflı məlumat üçün bax *Araz-Türk Cümhuriyyəti*.

NAXÇIVAN AVTOMOBİL MƏKTƏBİ KOMPLEKSİ – 1953 ildə “Avtomotoklub” adı ilə fəaliyyətə başlamışdır. OADKYC yarandıqdan sonra “Avtomotoklub”un adı dəyişdirilərək, Naxçıvan Avtomobil Məktəbi olmuşdur. 1977 ildə Cəmiyyətin (OADKYC) vəsaiti hesabına avtomobil məktəbinin yeni kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir. Kompleksə 2 mərtəbəli tədris binası, 60 yerlik avtoqaraj, laboratoriya dərsləri keçirilməsi üçün tədris korpusu, idman meydançası daxildir. Tədris binasında avtomobilin quruluşu, yol hərəkəti qaydaları, təcrübə dərslər

keçirilməsi üçün kabinələr və iclas zalı var. Əsasən, xalq təsərrüfatı və milli ordu üçün motosikl, minik avtomobili, yük avtomobili, avtobus, qoşqu-nəqliyyat vasitələri sürücüsü ixtisasları üzrə kadrlar hazırlayır. Məktəb göstəricilərinə görə Cənubi Qafqaz üzrə 3 dəfə, Azərb. Respublikası üzrə isə 5 dəfə birinci yer tutmuş, nümunəvi məktəb adına layiq görülmüşdür.

NAXÇIVAN BEYNƏLXALQ HAVA LİMANI

– Azərb. Respublikasında ən böyük hava limanlarından biri. Bu hava yolu ilə sərnişin, poçt və yük daşınır. Azərb.-dan təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan MR-in əlaqələri yeganə olaraq təyyarə nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir. 1976 ildə istifadəyə verilən Naxçıvan Hava Limanı Aerovağzalının gücü 50

sərnişin/saat, uçuş-enmə zolağının ölçüləri 1800x35 m olmaqla yalnız YAK-40, İL-14 və AN-2 təyyarələrini qəbul edirdi.

1992-93 illərdə Hava Limanında rekonstruksiya işləri həyata keçirilərək uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3300 m, eni 42 m-ə qaldırılmaqla çəkisi 100 t-a qədər olan təyyarələri qəbul etmək imkanı yaradıldı.

2003 ildə xüsusi layihə əsasında Beynəlxalq standartlara cavab verən yeni Hava Limanı Kompleksi tikilib istifadəyə verildi. Uçuş-enmə zolağının ölçüləri 3300x45 m, perron (təyyarələrin dayanacağı) 200x500 m; uçuş-enmə zolağı və perron çəkisi 400 t-a qədər olan təyyarələri qəbul edə bilər. Aerovağzalın gücü 300 sərnişin/saat, yük terminalının ölçüləri 80x25 m-dir. Aeroportun ümumi sahəsi 276,76 ha-dır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004 il 09 aprel tarixli sərəncamı ilə Naxçıvan Hava Limanına Beynəlxalq status verilmiş və aeroport Beynəlxalq Hava Limanından Bakı-Naxçıvan-Bakı, Samara-Moskva-Naxçıvan-Moskva, Bakı-Gəncə-Naxçıvan-Gəncə-Bakı marşrutları üzrə TU-154, BOİNG, TU-134, YAK-40, İL-76, AN-12, AN-26 və s. tipli təyyarələrlə uçuş həyata keçirilir.

NAXÇIVAN BƏY DRUJINASI – Naxçıvan və İrəvanın bəy ailələri nümayəndələrindən yaradılmış hərbi hissə. 1853 ilin sonlarında təşkil olunmuşdur. Drujinanın yaranmasının təşəbbüskarı və ilk komandiri o zaman podporuçik rütbəsini daşıyan sonuncu Naxçıvan xanı Ehsan xanın oğlu Kalbalı xan Naxçıvanski olmuşdur. 1854 ilin iyununda Krım müharibəsi dövründə Çingil yüksəkliklərində baş verən döyüslərdə göstərdiyi rəşadətə görə Kalbalı xan 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Georgi”

ordini ilə təltif edilmişdir. Həmin il imperator I Nikolay şəxsən Kalbalı xanın adına döyüş bayrağı göndərmişdir.

Sonralar Osmanlılara qarşı bütün əməliyyatlarda irəvanlılar da bu drujinanın üzvlüklərlə çıxış etmişdir. Qafqaz Hərbi-Tarix Muzeyinin “Bələdçi” kitabındakı məlumata görə 1874 ildə general-mayor rütbəsi almış Kalbalı xan Naxçıvanski qeyri-süvari nizami briqadasının komandiri təyin olunmuş və Naxçıvan bəy üzvlükləri bu bayraqla 1877-78 illər hərbi əməliyyatlarında iştirak etmişlər. Bayraq qumaşı (145x120 sm) dörkünç mavi qanovuz ipəyindəndir.

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMLAR (1917–20)

– erməni-daşnak silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri kütləvi soyqırımlarından biri. Rusiyada çarizmin devrilməsi ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri türk-müsəlman soyqırımlarının yeni dalğasının başlanmasına təkan verdi. 1917 ilin əvvəllərindən 1918 ilin martınadək təkcə İrəvan quberniyasında 197 Azərbaycan kəndi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıldı və boşaldıldı. Onların da müəyyən hissəsi həmin quberniyaya daxil olan Naxçıvan qəzasına və digər qonşu qəzalara aid idi. Zaqafqaziya seyminin Azərbaycandan olan təmsilçiləri bütün bu vəhşilik və zorakılıq hərəkətlərinə ciddi etiraz etmişdilər.

S.Şaumyanın vasitəçiliyi ilə sovet Rusiyasının himayə və yardımına nail olan ermənilər, xüsusilə də Andronikin silahlı quldur dəstəsi 1918 ilin iyun–avqust aylarında Naxçıvan mahalının dinc türk-müsəlman əhalisinə heç bir çərçivəyə sığmayan vəhşiliklə divan tutdular. Andronikin yürüşü zamanı erməni-

Naxçıvan bəy drujinasının bayraqları. 1854. Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

lör Yayı (Culfa r-nu) kəndinin əhalisinin ciddi müqavimətilə üzləşsələr də, oranı viran qoymuşdular. Onlar Culfada Araz çayı üzərindəki körpünü yandırmış və Ordubadda 2000 türk-müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. 300-ə qədər adam Arazı keçərkən boğulmuşdu. Yayıcı kəndində ermənilər tarixdə bənzəri olmayan vəhşiliklər törətmişdilər (insanların kürəyinə qaynar samovar bağlanması, hamilə qadınların qarınlarının xəncərlə yırtılması və s.).

Digər bir erməni silahlı dəstəsi 1918 ildə “Yapon” ləqəbli quldurun başçılığı ilə Naxçıvan şəhərindən 40 km şimalda yerləşən Almalı yaşayış məntəqəsinin əhalisini qıraraq, öz tarixi yurdlarından didərgin salmışdı. Təxminən 2000 kişi öldürülmüş, xeyli gənc qadın əsir aparılmışdı. Osmanlı ordu hissələrinin Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə Naxçıvan bölgəsinə gəlişi mahalın əhalisini daha irimiqyashlı qırğınlardan xilas etdi. 1919 ilin əvvəlində erməni polkovniki Doluxanovun başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr Şərur-Sədərək ərazilərində onları duzçörəklə qarşılayan dinc əhaliyə qarşı zorakılıqlar törətdilər. Müsəlmanlar yaşayan 8 kənd mühasirəyə alındı, Dəmirçi kəndi dağıldı və qarət olundu, 60 nəfər həbs edilərək İrəvana göndərildi, 200 nəfər Arazı keçmək istərkən çayda boğuldu. Yerli əhali ilə toqquşmada ağır itkilər verən erməni hərbi hissəsi geri çəkilməyə məcbur oldu.

1919 ilin 1-ci yarısında Naxçıvan mahalında həyata keçirilən ingilis və erməni idarəçiliyi (bax *Naxçıvanda erməni idarəçiliyi*) zamanı da mahalın azərbaycanlı əhalisinə qarşı ağılaşmaz zorakılıqlar edildi. Təxminən iki aylıq “erməni idarəçiliyi” (1919, may–iyul) müddətində yalnız Naxçıvan şəhərində 330-ə-dək axtarış aparılmış, 500-600 nəfər həbs olunmuş, 100-150 nəfərə isə dəhşətli işgəncələr verilmişdi. Bölgənin yerli əhalisinin “erməni idarəçiliyi”nə qarşı bir həftəlik üsyanının (19–25 iyul) uğurla nəticələnməsi, yəni daşnak silahlı dəstələrinin mahaldan çıxarılması yeni soyqırımların qarşısını aldı.

Ermənilərin yürütdükləri “yandırılmış torpaq” – etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan mahalı 1918–20 illərdə böyük qaçqınlar ordusu problemi ilə də üz-üzə qaldı. Bir tərəfdən ermənilərin İrəvan ətrafından və Zəngəzurdan qovduqları türk-müsəlman

əhali Naxçıvana pənah gətirmiş, digər tərəfdən isə, Andronikin yürüşü və “erməni idarəçiliyi” zamanı bölgənin xeyli yerli sakini Cənubi Azərbaycana üz tutmuşdu. Erməni hərbi hissələrinin Ordubad mahalına 1920 ilin martındakı hücumları da çoxsaylı dinc əhalinin qırılması ilə nəticələnmişdi.

Naxçıvan mahalının türk-müsəlman əhalisi Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən yenedən işğal olunduqdan sonra, sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında da ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına məruz qalmışdır. Belə dəhşətli qırğınlardan biri 1920 ilin yay aylarında həyata keçirilmişdi. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngibasar–Vedibasar–Şahtaxtı–Şərur istiqamətindəki qanlı yürüşü zamanı həmin ərazilərin dinc əhalisinə qarşı törədilən vəhşilik və zorakılıqlara dair rəsmi araşdırma-təhqiqatlar aşağıdakı dəhşətli faciələri üzə çıxarmışdı:

Zəngibasarda 48 kənd tamamilə yandırılmış, 18 qız və gənc qadın əsir aparılmış, 400-dən çox uşaq, 150 qoca kişi və qadın öldürülmüş, 100 xəstə yandırılmış, 816 qaçqın Arazda boğulmuş, 160 min nəfər isə Cənubi Azərbaycana keçərək, orada evsiz-əşiksiz qalmışdı; Vedibasarda 118 kənd yandırılmış, 900 nəfər artilleriya atəşlərilə öldürülmüş, 6 qadın əsir aparılmış, 300-dən artıq uşaq və qoca qətlə yetirilmişdi; Dərələyəzdə 74, Şərur və Şahtaxtıda isə 76 kənd yandırılmışdı. Şərurda 810 xəstə yatağındaca qətlə yetirilmiş, 144 qadın əsir götürülmüş, 72 nəfər top atəşlə məhv edilmiş, 150 qoca və qadın öldürülmüşdü. Şahtaxtıda isə 3 qadın əsir aparılmış, 35 uşaq, 14 qoca kişi, 8 qadın və 9 xəstə qətlə yetirilmişdi.

Bütövlükdə, 1918–21 illərdə erməni quldur dəstələri Naxçıvan bölgəsində 73727 nəfər türk-müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər.

Bütün bu mahallardan 50000 iri və xırda buynuzlu mal-qara aparılmışdı. Onların 500 min nəfərlik əhalisi tamamilə yoxsul vəziyyətə düşmüşdü. Kütləvi qırğın və talanlardan Cənubi Azərbaycana qaçanların 45 mindən çoxu aclıqdan və xəstəliklərdən tələf olmuşdu. Qaçqınların 70 mini Cənubi Azərbaycanda, 400 min nəfəri isə Naxçıvanda, onun ətrafındakı ərazilərdə yurdsuz-yuvasız qalmışdı.

1921 ilin yanvarında Naxçıvan əhalisinin referendum əsasında Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu qəti şəkildə bildirməsi, Moskva və Qars müqavilələri (1921) ilə diyara Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması (1924) ilə bölgədə türk-müsəlmanların soyqırımına qismən son qoyuldu. Lakin “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi sərəsəm xülyalarla yaşayan erməni şovinistləri sonralar da bu siyasətdən əl çəkməmiş, zaman-zaman bütün 20 əsr boyu açıq və gizli şəkildə davam etdirmişlər (30-cu illərin qanlı repressiyaları, 40–50-ci və 80-ci illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından – Qərbi Azərbaycandan kütləvi sürətdə deportasiyası və s.). 1990–93 illərdə Ermənistanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına silahlı təcavüzünün qarşısını almaq üçün qanlı döyüşlər getmiş, bu döyüşlərdə 362 nəfər azərbaycanlı şəhid olmuş, 500-ə yaxını yaralanmış, 1 kənd (Kərki) işğal olunmuş, 500-ə yaxın yaşayış evi, ictimai-inzibati bina, sosial obyektlər dağıdılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” 1998 il 26 mart tarixli fərnında erməni millətçilərinin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da xalqımıza qarşı dəhşətli soyqırımları törətdikləri qeyd olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Ordubadi M.S., Qanlı sənələr, B., 1991; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918–1920-ci illər), B., 1993; Musa-

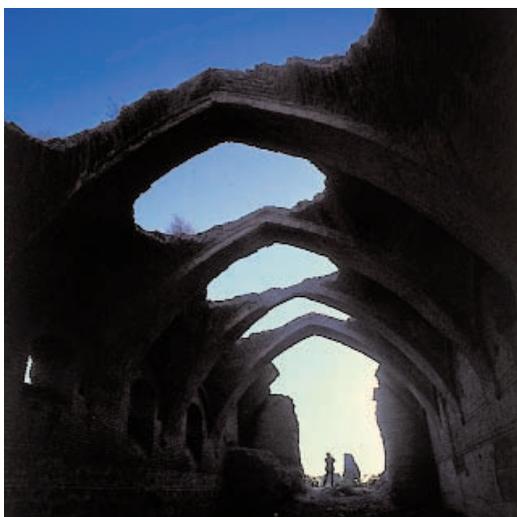
yev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996; Qasımov A., XX əsrdə Naxçıvanda erməni-Azərbaycan ziddiyyətləri, “Naxçıvan Azərbaycanın tarixində” kitabı, B., 1996; Əliyev Ə., Əlinə yaddaş: Naxçıvan, 1914–1992, B., 1997; “Naxçıvan” jurnalı (xüsusi nömrə), N., 2005.

NAXÇIVAN BUZXANASI – Azərb. Respublikasında ən böyük buxanalardan biri. Naxçıvan ş.-ndə, İmamzadə kompleksinin yaxınlığındadır. Planda düzbucaqlı formada olan buxananın uz. 20 m, eni 9 m, indiki halda hünd. 9,6 m-dir. Yüksək texniki səviyyədə kərpicdən qurulmuş örtük konstruksiyasının mükəmməl həlli, naturada tikilməsi, bina örtüyünün uzununa, yüngül və dinamik konstruksiya sxemi tərzində yaradılması N. b.-nın səciyyəvi cəhətlərindəndir. Təxminən hər 3 m-dən bir qurulan çatmavarı tağlararası boşluq çatma tağbəndlə örtülmüşdür. Kərpic hörgü cərgələri yükdaşıyan tağlara nisbətən şaquli vəziyyətdə yerləşdirilmişdir. Binanın örtük hissəsinin dağılmasına baxmayaraq, kərpic hörgülərindən görünür ki, tağların yuxarı hissəsində tağbəndlərin konstruksiyası dəyişir və çox güman ki, balaca tağbəndlərlə tamamlanır. Bu balaca tağbəndlər binanın əsas oxu boyu yerləşdirilmişdir. Azərb. ərazisində buna oxşar buxana Ordubad ş.-ndə vardır (bax *Ordubad buxanası*). N. b.-nin yüksək memarlıq həlli bu abidənin *Naxçıvan memarlıq məktəbinin* inkişafı dövründə (12–14 əsrlər) tikildiyini göstərir.

Əd.: S a l a m z a d ə Ə. V., M ə m m ə d z a d ə K. M., Arazboyu abidələr, B., 1979.

Naxçıvan buxanası.
12–14 əsrlər.

Naxçıvan buxanası
bərpadən sonra. 2003.

NAXÇIVAN CÜMƏ MƏSCİDİ – orta əsrlərə aid Azərb. memarlıq abidəsi. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılmış Atabəylər memarlıq kompleksinin monumental tikililərindən idi. 19 əsrə kimi uçulmuş halda mühafizə olunmuşdu. 13 əsrin 20-ci illərində anonim müəllif tərəfindən yazılmış “Əcaib əd-dünya” əsərində adı çəkilir. 19 əsrdə çəkilmis rəsmlər və foto təsvirlər abidənin plan-məkan quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaradır. Məscidin günbəzlə örtülən kubvarı gövdəsinin güney üzündən başqa, qalan üzlərinin hər birində iki sivri aşırım vardı. Fotolara əsasən N. c. m.-nin məqsurəsinin üç yandan yerləşmələri dövrələndiyi də bəlli olur. 19 əsr müəllifi V. A. Engelqardtın yazdığına görə, bu “türk məscidi yonulmuş daşdan qurulmuş tağları olan tikilidir və onun içərisində yüksək işləməli müxtəlif yapma naxışların izləri görünür. Binanın bir bölümü artıq uçmuşdur, qalanı isə hər an uçulmaq təhlükəsindədir. Ondən 50 sajen aralıda, vaxtilə bu məscidə aid olan və yanlarında hər biri 10 sajen uralıqda qoşa minarəli qapı var”.

Əd.: Q i y a s i C., Nizami dövrü memarlıq abidələri, B., 1991; S ə f ə r l i F., Naxçıvan şəhər Cəmə məscidi, “Naqşicahan” j., № 7, 2005.

NAXÇIVAN ÇINQIL-QUM QARIŞIĞI YATAĞI-I – Naxçıvan ş.-nin c. hissəsindədir. Geoloji quruluşunda müasir dövrün çaqıl, çinqil, qayma və qum qarışıqından ibarət allüvial çöküntüləri iştirak edir. Çaqıl-çinqil qarışığı yuvarlaqlaşmış əhəngdaşı, qumdaşı, andezit-dasit və diorit süxurlarından ibarətdir. Yatağın sah. $1,33 \text{ km}^2$, faydalı qatın qalınlığı $9,7-9,8 \text{ m}$ -dir. Texnoloji tədqiqatların nəticələrinə görə, çaqıl-çinqil qarışığı “200–250” markalı beton, asfalt-beton istehsalına və hidrotexniki qurğuların tikintisinə yararlıdır. Yatağın V+S₁ kateqoriyaları üzrə ehtiyatı 27957 min m^3 -dir.

NAXÇIVAN ÇINQIL-QUM QARIŞIĞI YATAĞI-II – Naxçıvan ş.-ndən 10 km şm.-ş.-dədir. Geoloji quruluşunda müasir dövrün çaqıl, çinqil və qum qarışıqından ibarət allüvial-prolüvial çöküntüləri iştirak edir. Sah. 2 km^2 , faydalı qatın qalınlığı $4,5-6,2 \text{ m}$ -dir. Texnoloji tədqiqatlara görə, çinqil-qum qarışığı “250” markalı adi və hidrotexniki beton istehsalına yararlıdır. Yatağın V+S₁ kateqoriyaları üzrə ehtiyatı 11047 min m^3 -dir. Yataq 1979 ildən istismar olunur.

NAXÇIVAN ÇÖRƏK ZAVODLARI – yeyinti sənayesi müəssisələri. Naxçıvan d.y. vağzalı yaxınlığında, Ə. Qəmküsar küçəsinə yerləşən 1 saylı çörək z-đu mexanikləşdirilmiş çörək z-đu kimi 1958 ildə istifadəyə verilmişdir. Z-d gün ərzində 35 t çörək və çörək məmulatı istehsal etmək gücünə malikdir. Zavodda təndir çörəyi, lavaş, yuxa, səngək çörəyi, çıppa və s. milli çörək növləri də bişirilir. Muxtar respublikanın digər şəhər və rayonlarında da çörək z-đları fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan Cümə məscidi. 19 əsr. Foto.

Naxçıvan çinqil-qum karxanası. 1978.

NAXÇIVAN DAĞLIQ ƏRAZİSİ RAYONU

Nax. MR ərazisinin fiziki-coğrafi r-nlarından biri. Bax *Günnüt–Qapıcıq fiziki-coğrafi rayonu*.

NAXÇIVAN DAŞDUZ YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 12 km şm.-q.-də, Duzdağın c. yamacındadır. Geoloji quruluşunda Üst Miosen və Dördüncü dövr yaşlı çöküntülər iştirak edir. Üst Miosen çöküntüləri tərkibində əhəngdaşı, mergel, alevrolit və vulkan külü layıqları olan gil, qumdaşı və müxtəlif dənəvər qumlardan ibarətdir. Yataqda 5 daşduz layı aşkar edilmişdir və yalnız üst hissədəki iki lay sənaye əhəmiyyətlidir. I lay yer səthindən 105–178 m aşağıda yerləşir və duzun qalınlığı 4,4–10,3 m (orta qalınlıq 6,0 m) təşkil edir. II lay I lay-dan 6–9 m qalınlığında gil layı ilə ayrılır və duzun qalınlığı 6,3–10,8 m təşkil edir. Duzun rəngi gilli-qumlu törəmələrin miqdarından asılı olaraq ağ və açıq-bozdur. Yataq 1926 ildən istismar olunur. NaCl-un miqdarı

92–98,5%-dir. Yatağın sənaye ehtiyatı 124506 min t-dur.

NAXÇIVAN DİYAR İCRAİYYƏ KOMİTƏSİ (NDİK), Naxçıvan Ölkə İcraiyə Komitəsi – Naxçıvan Muxtar Diyarında səlahiyyətli hakimiyyət orqanı. 1923 il fevralın 27-də III Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayının (ÜNSQ) qərarı ilə yaradılmışdı; Naxçıvan MİK, XKS və bütün xalq komissarlıqları buraxılmış və diyarı idarə etmək üçün 17 üzv və 7 namizəddən ibarət NDİK seçilmişdi. 1923 il iyunun 16-da Azərb. MİK-in üçüncü sessiyası ÜNSQ-nın həmin qərarını bəyənlərək, Naxçıvan Muxtar Diyarı haqqında Əsasnamə qəbul etmişdi. Əsasnaməyə uyğun olaraq bütün hakimiyyət NDİK-ə məxsus idi. Ali qanunvericilik orqanı ildə bir dəfə çağırılan diyar sovetlər qurultayı sayılırdı. Ləğv edilmiş xalq komissarlıqlarının əvəzinə NDİK-in şöbələri yaradıldı. Azərb. SSR MİK-in 9 fevral 1924 il tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyarı Naxçıvan MSSR-ə çevrildikdən sonra fəaliyyəti dayandırılmışdır.

NAXÇIVAN DİYAR İNQILAB KOMİTƏSİ – 1921 il yanvarın 21-dən 1922 il yanvarın 25-dək Naxçıvan MR-də fəaliyyət göstərmiş ali hakimiyyət orqanı. Bax *Naxçıvan İnqilab Komitəsi*.

NAXÇIVAN DÖVLƏT FİLARMONİYASI – 1983 ildə yaradılmış, Naxçıvan Dövlət “Araz” Mahnı və Rəqs Ansamblının bazası əsasında fəaliyyətə başlamışdır. Burada xalq çalğı alətləri ansamblı, rəqs kollektivi, instrumental ansambl, simfonik heyət fəaliyyət göstərir. Filarmoniyanın yaradıcı kollektivləri, solistləri Rusiya, Özbəkistan, Türkiyə, İran, İsveçrə, Macarıstan, Almaniya və s. ölkələrdə qastrol səfərlərində olmuş, konsert proqramları ilə çıxış etmişlər.

NAXÇIVAN DÖVLƏT KUKLA TEATRI – Azərb. hökumətinin 14 sentyabr 1989 il tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Teatrda Ə. Abbasovun “Keçinin qisası” (A. Şaiqin “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağilının motivləri əsasında), T. Ağayevin “Cırdanın kələyi” (1990), Ç. Ələsgərovun “İbrət dərsi” (Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasının motivləri əsasında), C. Məmmədquluzadənin alleqorik “Çay dəstgahı” (1991), Ə. Qasımovun “İnanmayaq tülkülərə” (A. Şaiqin “Tülkü həccə gedir” əsərinin motivləri əsasında)

da, 1992), K. Ağayevanın “Göyçək Fatma” (1993), “Tıq-tıq xanım” (1994) və “Məlik Məmməd” (1995; xalq nağıllarının motivləri əsasında), C. Kərimovun “Nəğməkar bülbül” (1997, xalq nağıllarının motivləri əsasında), A. Ağaqızının eyniadlı xalq nağıllarının motivləri əsasında səhnələşdirdiyi “Tənbəl Əhməd” (1999), V. Rzayevin “Cəsur dovşan” (2000) əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Teatr uşaq və yeniyetmələrin milli mədəni-əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyəsində, dünyagörüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bakıda (1991), Türkiyə Respublikasının Ərzurum vilayətində (1994), İzmir ş.-ndə (1995) və Van vilayətində (1997), İran İslam Respublikasının Urmiya ş.-ndə (1994) qastrol səfərlərində olmuşdur. 2004 ildən M.T.Sidqinin adı daşıyır.

NAXÇIVAN DÖVLƏT MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU (NDMİ), C. Məmmədquluzadə ad. – ali-orta təhsil müəssisəsi. 1922 ilin sonlarında Naxçıvan müəllimlər seminarı açılmışdı. 1923–24 dərslərində seminarıya pedaqoji texnikuma çevrildi. 1927–30 illərdə texnikumu müvafiq olaraq 18, 24, 55 və 52 (cəmi 149) nəfər gənc bitirmişdir. Nax. MSSR Xalq Komissarları Sovetinin 1939 il 14 avqust tarixli qərarı ilə texnikum əsasında 5–7 siniflər üçün müəllimlər hazırlayan C.Məmmədquluzadə ad. ikiillik NDMİ yaradıldı. Onun açılması muxtar respublikanın pedaqoji kadr potensialının yaranmasında mühüm rol oynadı. İlk fəaliyyəti Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) dövrünə təsadüf etsə də, çətinliklərə baxmayaraq, in-t işini dayandırmadı. Həmin illərdə in-tun 4 fakültəsini (dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat, tarix, təbiət-coğrafiya) 166 nəfər bitirmişdi. Onlar təkcə Nax. MSSR-in deyil, respublikanın digər r-nlarında, habelə Erm. SSR-in tarixən azərb.-lar yaşayan Sisyan, Vedi, Qəmərli və digər r-nlarında da çalışırdılar. İn-t-da 6 kafedra (dil-ədəbiyyat, pedaqogika, fizika-riyaziyyat, təbiət-coğrafiya və s.), 5 kabinet, 5 dər-nək, həmçinin qiyabi bölmə fəaliyyət göstərirdi. 1943–47 və sonrakı tədris illərində yüzlərlə adam qiyabi təhsilə cəlb olunmuşdu. Müxtəlif illərdə NDMİ-nin əyani və qiyabi şöbələrini 1159 məzun bitirmişdir. Onların bir çoxu sonralar Azərb. elm, maarif və mədəniyyətinin görkəmli simaları kimi tanınmışlar. İn-t 1954 ildən fəaliyyətini dayandırmışdır.

Əd.: M ə m m ə d o v V., Cəlil Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu, B., 2001.

NAXÇIVAN DÖVLƏT PEDAQOJİ İNSTİTUTU, Y. Məmmədəliyev ad. – ali təhsil müəssisəsi. 1967–72 illərdə Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) filialı olmuş, 1972 ildən müstəqil in-ta çevrilmişdi. Üç (tarix-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat və təbiət-coğrafiya) fakültəsi və 14 kafedrası var idi. 1990 ildə NDPI əsasında *Naxçıvan Dövlət Universiteti* yaradılmışdır.

NAXÇIVAN DÖVLƏT RƏSM QALEREYASI – 1982 ildə Naxçıvan ş.-ndə açılmışdır. Muzeydə Azərb.-in görkəmli təsviri sənət ustalarının əsərləri mühafizə olunur, təbliğ və nümayiş etdirilir. Muzeyin ekspozisiyasında B. Kəngərlinin, xalq rəssamları M. Abdullayev, T. Salahov, O. Sadıqzadə, M. Rəhmanzadə, T. Nərimanbəyov, E. Şahtaxinskaya, yerli rəssamlardan Ş. Qaziyev, H. Əliyev, Ş. Mustafayev, S. Qədimov, M. İsmayilov, M. Qasimov, Y. Məmmədov, M. Şirzadov, M. Seyidov və b.-nin boyakarlıq, qrafika, tematik tablo, portret və s. janrlarda yaratdıqları əsərlər əsas yer tutur. Qalereya Azərb.-in müxtəlif ş.-lərində və İran İslam Respublikasında sərgilər təşkil etmişdir.

NAXÇIVAN DÖVLƏT TARİX MUZEYİ – elmi-tədqiqat və mədəniyyət müəssisəsi. 1924 ildə tarix-etnoqrafiya muzeyi kimi təşkil edilmişdir. İlk vaxtlarda muzey bir neçə yüz eksponata malik olmuşdur ki, onlar da əsasən qədim və orta əsrlərə aid arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələrindən və məişət əşyalarından (toxuculuq məmulatları, saxsı qablar, numizmatik materiallar və s.) ibarət

idi. Muzeyin təşəkkülündə və inkişafında Naxçıvan şəhərinin ziyalılarından Balabəy Əlibəyov, Mirbağır Mirheydərzadə və b.-nin böyük əməyi olmuşdur. 1923-1929 illərdə muzeyin Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyəti ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı olmuşdur. 1932 ildə adı dəyişdirilərək B. Kəngərli ad. Naxçıvan Tarix-Ölkəşünaslıq Muzeyinə çevrilmiş və ekspozisiyası yenidən qurulmuşdur. 1968 ildə muzeyə dövlət statusu verilmiş və indiki adını daşıyır.

Muzey yarandığı vaxtdan 1950-ci illərin ortalarında Nax. MSSR Xalq Maarif Komissarlığının, sonradan isə Nax. MSSR Mədəniyyət Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərmişdir.

2000 ilin noyabrında muzey yeni binaya köçürülmüş, ekspozisiya sahəsi artaraq 900 kv.m, fond otaqlarının sahəsi isə 2 dəfə artaraq 200 kv.m olmuşdur. Hazırda muzeyin əhatə etdiyi ümumi sahə 2000 kv.m-dən artıqdır. Binada müasir tipli istilik qazan-xana sistemi, hava təmizləyici qurğu və digər mühüm yardımçı sahələr, o cümlədən fotolaboratoriya, rəssamlıq və bərpa emalatxanası, lektoriya zalı, kitabxana təşkil edilmişdir.

Muzey mədəni irsin toplanması, qorunması, öyrənilməsi və təbliği sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirir. İndi muzeyin fond və ekspozisiyasında 10 şöbəni əhatə edən 41 mindən çox eksponat mühafizə olunmaqla həm də geniş surətdə təbliğ olunur.

Muzeydə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar

zamanı aşkara çıxarılmış maddi mədəniyyət, tətbiqi sənət nümunələri, qədim numizmatika materialları, həmçinin milli geyimlər, bədii tikmə nümunələri və xalça məmulatları, qiymətli metallardan hazırlanmış zinət, məişət əşyaları, rəssamlıq əsərləri və s. nümayiş etdirilir. Muzeydə elmi-tədqiqat işləri aparılır. 2002 ildə "Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi" adlı məlumat bələdçi kitabçası hazırlanıb nəşr edilmişdir.

Muzeydə stasionar və səyyar sərgilər təşkil olunur, görüşlər, anma mərasimləri, elmi-nəzəri və təcrübi konfranslar, dəyirmi masa və s. tədbirlər keçirilir.

NAXÇIVAN DÖVLƏT TEXNİKİ KOLLECI – orta ixtisas təhsili məktəbi. 1925 ildə yaradılmışdı. 1972 ildə indiki Babək r-nunun Şıxmahmud kənd toxumçuluq təsərrüfatı ilə birləşdirilərək sovxoz-texnikum adlandırılmış və Şıxmahmud k.-nə köçürülmüşdür. 1975 ildə texnikuma onun məzun, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Nəcəfzadə Rəfiyevin adı verilmişdir. Texnikum indiyədək aqronomluq, k. t.-nin mexanikləşdirilməsi, avtonəqliyyat, mühasibat uçotu ixtisasları üzrə minlərlə kadr hazırlamışdır. Akademiklər Həsən Əliyev, Həsən Abdullayev, professorlar Yunis Səfərov, Hacı Hacıyev, Paşa Zamanov, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qəzənfər Əkbərov, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları Məmməd Əsgərov, Narı Quliyeva onların arasındadır. 2002 ildən Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci adlanır. Kollecin əyani şöbəsində 217, qiyabi şöbəsində 72 tələbə təhsil alır.

NAXÇIVAN DÖVLƏT TELEVİZİYA VƏ RADİO VERİLİŞLƏRİ KOMİTƏSİ – Nax. MR-in ən böyük kütləvi informasiya orqanlarından biri. Naxçıvanda yerli radio 1930 ildən fəaliyyət göstərir. 1963 ildə onun bazası əsasında Nax. MR Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi yaradıldı. Komitə müstəqillik və demokratik inkişaf yolu seçmiş Azərb. Respublikasının və onun ayrılmaz hissəsi olan Nax. MR-in ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatını əks etdirən rəngarəng televiziya və radio verilişləri hazırlayaraq, tamaşaçı və dinləyicilərə təqdim edir. Gündə 14 saat televiziya və 14 saat radio verilişləri aparılır. Komitə müasir televiziya və radio avadanlığı ilə təchiz edilmişdir.

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ (NDU) – ali təhsil məktəbi, Nax. MR-in mühüm təhsil, elm və mədəniyyət mərkəzi. Azərb. Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 dekabr 1990 il tarixli qərarı ilə Y. Məmmədəliyev ad. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tu əsasında yaradılmışdır. 38 ixtisas üzrə mütəxəssislər hazırlayan 10 fakültəsi (tarix-filologiya, iqtisad, sosial-idarəetmə və hüquq, təbiətşünaslıq, tibb, fizika-riyaziyyat, pedaqoji, mühəndis, incəsənət, xarici tələbələr), magistratura şöbəsi, hazırlıq şöbəsi, fəaliyyət göstərir (2005). Un-tin əyani və qiyabi şöbələrində 3900-dən çox tələbə təhsil alır (2005). Onların 270 nəfəri Türkiyə, 2 nəfəri Cənubi Koreya, 15 nəfəri İran vətəndaşdır. 39 kafedrası, tibb fakültəsi-xəstəxanası, internet mərkəzi, elektron kitabxanası (bax *Naxçıvan Dövlət Universitetinin elektron kitabxanası*), daxili televiziyası, problem laboratoriyası və “İnformatika mərkəzi”, konservatoriyası (bax *Naxçıvan konservatoriyası*), tələbə teatr və opera studiyaları, şən və hazırcavablar klubu, muzeyi var. Un-t beynəlxalq INTERNET sisteminə qoşulmuşdur. 1997 ildən un-tin nəzdində ictimai əsaslarla “Heydər Əliyev Universiteti”, “Atatürk mərkəzi” fəaliyyət göstərir. Un-tdə 300-dən çox müəllim çalışır. Onların 2 nəfəri AMEA-nın həqiqi üzvü, 14 nəfəri elmlər doktoru, professor, 140-ı isə

elmlər namizədi, dosentdir (2005). NDU-nun respublikanın nüfuzlu ali məktəbləri sırasına çıxarılması istiqamətində həyata keçirilən dövlət tədbirləri burada təhsillə yanaşı, elmin də inkişafına təkan vermişdir. Aspiranturası,

filologiya, tarix və pedaqogika ixtisasları üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə şurası var. “Elmi əsərlər”i, “Fikir” informasiya jurnalı nəşr olunur. Un-tin “Qeyrət” nəşriyyatında monoqrafiyalar, dərsliklər, proqramlar çap edilir. Un-tin Avropa standartları əsasında yenidən qurulmuş elektron kitabxanası, idman bazası, 2 stadionu, botanika bağı, nəbatat fondu var. Un-tdə Atatürk Araşdır-

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev NDU-nun yeni tədris korpusunun açılış mərasimində. 1999.

Naxçıvan Dövlət Universiteti şəhərciyinin görünüşü.

NDU-nun tibb və sosial idarəetmə və hüquq fakültələri.

ma Mərkəzi, Təhsil İnformasiya Mərkəzi, İctimai Təşkilatlar Mərkəzi mövcuddur.

NDU bir çox ölkələrin (ABŞ, Almaniya, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Türkiyə, İran, Misir və s.) ali məktəbləri ilə sıx əlaqə saxlayır. Un-tin "Ali məktəbdə idarəetmənin və beynəlxalq əlaqələrin təşkili" adlı layihəsi Avropa Şurasının Tempus proqramı (müəllifi un-tin rektoru, Azərb. Milli EA h. üzvü İ.Həbibbəyli) çərçivəsində müsabiqə yolu ilə qəbul olunmuş, Braunşveyq (Almaniya), "Paris-8" (Fransa) və Preston Mərkəzi Lankəşir (İngiltərə) un-tləri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilmişdir (1999–2001). Müxtəlif illərdə Əli Əliyev, Səfərəli Babayev, İsrəfil Məmmədov, İsaq Məmmədov, İsgəndər Cəfərov, Qasım Hüseynov un-tin rektoru olmuşlar. 1996 ildən un-tin rektoru İ. Həbibbəyli.

NDU-nun elektron kitabxanası.

Əd.: H ə b i b b ə y l i İ. Ə., Əsrin dördü biri, B., 1997; y e n ə o n u n Naxçıvan Dövlət Universiteti

(Azərb., ingilis, fransız, alman və rus dillərində), Naxçıvan, 1999.

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN "XƏBƏRLƏRİ" – elmi jurnal. İlk nömrəsi 1997 ildə "Elmi əsərlər" adı ilə (2004 ildən "Xəbərlər") işıq üzü görmüşdür. İndiyədək 18 nömrəsi çap olunmuşdur (2005). Jurnalda, əsasən, un-t alimlərinin Naxçıvan diyarının tarixi, muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatı, iqtisadiyyatı, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənəti, tarix boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər haqqında elmi tədqiqatların nəticələrinə, habelə texniki elmlərə dair məqalələri dərc edilir. Baş redaktoru, filologiya elmləri doktoru, Azərb. Milli EA həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli.

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN ELEKTRON KİTABXANASI – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialının kitabxanası əsasında 1967 ildə yaradılmışdır. 1972 ildən Y. Məmmədəliyev ad. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun əsaslı kitabxanasına çevrilmişdir. 1990 ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin (NDU) elmi kitabxanası kimi fəaliyyət göstərir. 2004 ildən NDU-nun elektron kitabxanası kimi fəaliyyətini davam etdirir. Kitabxananın fondunda müxtəlif dillərdə 160 mindən artıq kitab var. Kitabxananın müasir tipli dörd oxu zalı, internet mərkəzi, sərği bölməsi, dövrü mətbuat fondu, cildxanası və s. mövcuddur. Kitabxana üçün 2004 ildə Avropa standartlarına uyğun yeni bina tikilib istifadəyə verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004 il mayın 12-də NDU-nun elektron kitabxanasının açılış mərasimində iştirak etmişdir.

NAXÇIVAN DRAM TEATRİ, C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı – ölkəmizin ilk peşəkar teatrlarından biri. 19 əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində E. Sultanovun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda yaradılmış "Müsəlman şüa incəsənəti və dram cəmiyyəti" və "Ziyalı məclisi"nin üzvləri tərəfindən 1986 il avqustun 12-də mütərəqqi ziyalılardan Hacı Nəcəf Zeynalovun "Zaviyə" məhəlləsindəki evində M. F. Axundovun "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyası oynanıldı. Bu tamaşa ilə Naxçıvan teatrının təməli qoyuldu. Bunun ardınca M. F. Axundovun "Molla İbrahimxəlil kimyəgər", "Lənkəran xanının vəziri", "Hacı Qara", "Xırs quldurbasan" komediyaları, sonralar isə N. Vəzirovun "Ev tərbiyəsinin bir şəkli", "Müsbəti-Fəxrəddin", "Yağışdan çıxdı, yağmura düşdük" ("Hacı Qənbər"), Ə. Haqverdiyevin "Dağlan tifaq", "Bəxtsiz cavan", "Pəri cadu", N. Nərimanovun "Nadir şah", C. Məmmədquluzadənin "Ölümlər" pyesləri və s. əsərlər səhnə təcrübəsini tapdı. Naxçıvan teatrının təşəkkülündə E. Sultanovla yanaşı, C. Məmmədquluzadə, M. T. Sidqi, C. P. Sultanov, Q. Şərifov, Ə. Sultanov, M. S. Qulubəyov, M. Ə. Süleymanov, N. Ə. Şeyxov, M. C. Şürbi, sonralar isə B. Naxçıvani, Ə. Qəmküsar, R. Təhmasib, R. İsfəndiyarlı, H. Səfərli, H. Muradov və b.-nin mühüm xidməti olmuşdur. Azərbaycan teatrının müqəddir ustaları H. Ərəblinski, Z. Hacıbəyov, M. Əliyev, S. Ruhulla və b.-nin tez-tez Naxçıvana gələrək, yerli aktyor və rejimlərlə birlikdə tamaşalar göstərməsi, dəyərli məsləhətlər verməsi teatrın peşəkarlıq səviyyəsinin artmasına və püxtələşməsinə güclü təsir göstərmişdir.

20 əsrin 20-ci illərində Naxçıvan teatri yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu, aktyorlar vahid truppada birləşdi. 1922 ildə dövlət dram teatri yaradıldı. Teatr həm romantik, həm də realist istiqamətdə inkişaf edirdi. 20–30-cu illərdə teatrdə H. C.-in "Şeyx Sənan", C. Cabbarlının "Aydın", "Sevil", "Od gəlini", "Almaz", "Yaşar", M. İbrahimovun "Həyat", S. Vurğunun "Vaqif", S. Rəhmanın "Toy" pyesləri və b. əsərlər tamaşaya qoyuldu.

Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərində teatrdə qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsərlər ("Babək, O. Sarıvəlli, "Fərhad və Şirin", S. Vurğun, "Aslan yatağı",

M. H. Təhmasib, "Vəfa," R. Rza, "İntiqam", Z. Xəlil və s.) oynanılmışdır.

Sonrakı dövrlərdə Azərb. dramaturgiyasının ən yaxşı nümunələri, o cümlədən C. Məmmədquluzadə, H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Vurğun, S. Rəhman, M. İbrahimov, M. Hüseyn, Ə. Abbasov, İ. Əfəndiyev, İ. Qasimov, İ. Səfərli, Ə. Əylisli, Anar, Elçin, N. Həsənzadə və R. İbrahimbəyovun, yerli müəllimlərin (H. İbrahimov, M. Tariverdiyev, Hüseyn Razi, Həsən Elsevər, Ə. Yusifli, Kəmalə, H. Arzulu, Ramiq Muxtar və b.) əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur.

Teatrın repertuarında dünya klassiklərinin (Sofokl, V. Şekspir, F. Şiller, K. Qoldoni, Lope de Vega, N. V. Qoqol, A. N. Ostrovski, A. P. Çexov, M. Qorki, Nazim Hikmət, V. Hüqo və b.) də əsərləri əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

Müxtəlif illərdə teatrın səhnəsində dram əsərləri ilə yanaşı, musiqili əsərlər (Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" Z. Hacıbəyovun "Aşiq Qərib", "Əlli yaşında cavan", "Evliyənin subay", S. Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin", "Durna", F. Əmirovun "Gözün aydın"; S. Ələsgərovun "Ulduz", "Özümüz bilirik" opera və musiqili komediyaları və s.) də uğurla oynanılmışdır.

120 ilə yaxın yaşı olan teatrdə istedadlı aktyor (S. Mövləvi, İ. Musayev, M. Mirişli, İ. Həməyev, Z. Həməyeva, Ə. Haqverdiyev, X. Qazıyeva, F. Əlixanova, M. Quliyev, Ə. Qardaşbəyov, S. Hüseynova, A. Şahsuva-

rov, Z. Əliyeva, R. Cəfərxanova, İ. Məmmədov, H. Ağayev, K. Quliyev, Y. Haqverdiyev, K. Hüseynov, T. Məmmədova, P. Məmmədova, T. Mövləvi, M. Səfərov, N. Həmzəyev və b.) və rejissorların (Yusif Ulduz, H. Ağayev B. Qələndərli, V. Babayev, V. Əsədov, Ə. Lalayev və b.), teatr rəssamlarının (B. Kəngərli, Ş. Qaziyev, Ə. Hüseynov, N. Nağıyev, M. Qasımov, Y. Məmmədov H. Əliyev, Ə. Axundov və b.) bir neçə nəslə yetişmişdir. 1965 ildə teatra C. Məmmədquluzadənin adı verilmişdir.

Əd.: H ü s e y n z a d ə L., Naxçıvan teatrının tarixindən, "Azərbaycan incəsənəti", c. 3, B., 1950; X ə l i l o v Ə., Naxçıvan teatrının tarixi, B., 1964; K ə r i m o v İ., Azərbaycan peşəkar teatrının inkişafında Naxçıvan teatrının mövqeyi, Naxçıvan Muxtar Respublikası, "Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri". Xüsusi buraxılış, 1999; Q ə h r ə m a n o v Ə., C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, B., 2004; V ə z i r o v C., Qədim sənət məbədi, "Qobustan", № 2, 1999.

NAXÇIVAN DÜZÜ – Babək r-nu ərazisində maili düzənlik. *Arazboyu düzənliklərdən* biri. Naxçıvançayın aşağı axımında, 750–1050 m hünd.-də, əsasən, Babək r-nu ərazisindədir. Uz. 26 km, ən geniş yerdə eni 22 km. Nax. MR-də sahəsinə görə ən böyük düzənlikdir. Şm.-ş.-də Nəhəcir, Əshabi-Kəhf ekstruziv dağlarına və Qaracalal-Qızılboğaz tirəsinə söykənir. Şm.-da Xalxal k.-nədək davam edir. Q.-də Böyükdüzə qovuşur, ş.-də Ərəzin k.-nədək uzanır və c.-ş.-də Nehrəm yaylası ilə sərhədlənir. Düzənlik azmeyllidir, k. t.-də istifadə edilir. Naxçıvan dərəyaçası istifadəyə verildikdən sonra N. d.-nin landşaftı dəyişmiş, su təchizatı yaxşılaşmış, balıqçılıq təsərrüfatı inkişaf etdirilmişdir. Düzənliyin ərazisində olan 47 kəhrizin və onlarda qazılmış 22 subartezian quyusunun suyundan məişətdə və suvarmada istifadə olunur. Görülən suvarma tədbirləri nəticəsində düzənlik tamamilə əkin yerinə çevrilmiş və hazırda muxtar respublikanın başlıca əkinçilik r-nu hesab edilir.

Əd.: B a b a y e v S., Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, B., 1999.

NAXÇIVAN ELEKTROTEKNİKA ZAVODU – elektrotexnika sənayesi müəssisəsi. Naxçıvan Radiotexnika Məmulatları zavodu adı ilə 1961 ildə yaranmış və 1965 ildən indiki adını daşıyır. 1961–65 illərdə müxtəlif radiotexniki hissə və məmulatlar istehsal edilmişdir. Həmin dövrdə z-dda 40 nəfərədək işçi çalışmışdır. Za-

vod 1965 ildən lüminessent lampaları üçün işəsalıcı-tənzimləyici aparatların istehsalına başlamış və 1977 ilədək bu məmulatlar z-dun istehsal etdiyi yeganə məhsul olmuşdur. 1977 ildən bu məhsulların istehsal həcminin artırılması ilə bərabər, elektrik-quraşdırıcı məmulatların və sənaye işıqlandırıcılarının istehsalı və mənimsənilməsinə də başlanmışdır. 1965–82 illər ərzində bu məhsulun konstruksiyasında və istehsal texnologiyasında 5 dəfə ciddi dəyişikliklər aparılmışdır. 1989 ildə z-dun ümumi məhsulunun 87,6%-ni lüminessent lampaları üçün işəsalıcı-tənzimləyici aparatlar, 5,6%-ni tikiliş maşınları üçün işıqlandırıcılar, 0,3%-ni k. t. üçün işıqlandırıcılar, 6,5%-ni müxtəlif elektrik quraşdırıcı məmulatların istehsalı təşkil edirdi. Həmin dövrlərdə z-dda işləyənlərin sayı 480 nəfərə çatmışdı. SSRİ-nin dağılması, iqtisadi əlaqələrin pozulması, respublikada işıq texnikası avadanlıqlarına ehtiyacın xeyli azalması səbəbindən z-d 1992 ilin avqustundan 1994 ilin mart ayınadək işləməmişdir. Azərb. Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə (1994) N. e. z. Bakı İstehsalat Birliyinin tərkibindən çıxarılaraq Azərb. Dövlət Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsinin tərkibinə verilmişdir. 1994 ilin mart ayından z-dda Nax. MR-in daxili tələbatına uyğun mallar istehsal edilir.

NAXÇIVAN ELM VƏ TEXNİKA MƏRKƏZİ – Azərbaycan Respublikası Dövlət Elm və Texnika Komitəsi Naxçıvan Elm və Texnika Mərkəzi – muxtar respublikanın təbii sərvətlərinin tədqiqi və onların emalı üçün yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanması məqsədi ilə Azərb. Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 22 yanvar tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Mərkəzdə bölgənin dərman bitkilərinin, yabanı bitkilərin toplanması, öyrənilməsi, yayılması və tədarükü sahəsində geniş tədqiqatlar aparılmış, 50-dən çox dərman bitkisinin xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı xəstəliklərin müalicəsində istifadə yolları (dəmləyib içmək və vanna qəbul etməklə) müəyyənləşdirilmişdir. Bəzi dərman bitkilərindən cövhər, krem və yağlar almaq məqsədilə aparılan tədqiqatlar nəticəsində 14 adda cövhər alınmış, bölgənin xammal ehtiyatlarından kimyəvi emal yolu ilə 8 adda duz, Darıdağ termal suyunun (DTS) quru qalığı, natrium-xlorid duzu

alınmasının yeni istehsal texnologiyası və s. işlənib hazırlanmışdır.

NAXÇIVAN EVTİKMƏ ASC – 1980 ildə 3 sayılı Sumqayıt Evtikmə Kombinatının sifarişi ilə inşasına başlanılmış, 1984 ildən “135” sayılı seriya ilə ümumi həcmi 58 min m^2 olan blok seksiya evlər tikilməsi üçün 5 sayılı Naxçıvan Tikinti Trestinin nəzdində evtikmə kombinatı kimi fəaliyyət göstərmişdir. İlk əvvəl Naxçıvan ş.-nin Qoçüstü məhəlləsində, Yeni Naxçıvan yaşayış kompleksində (Çənlibel məhəlləsi), 141-ci məhəllədə 9 və 5 mərtəbəli binalar inşa etmişdir. Ukrayna Respublikasında baş vermiş Çernobil qəzasının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün həmin respublikanın Slavutiç ş.-nin salınmasında iştirak edərək, liftlərlə təchiz olunmuş 9 və 5 mərtəbəli binalar tikmişdir. Nax. MR Ermənistan tərəfindən blokadaya alındığından (1991) kombinatda işlər zəifləmiş və onun fəaliyyəti 1995 ilədək, demək olar ki, tam dayanmışdı. 1 aprel 1997 ildən Naxçıvan Dövlət “Tikintiquraşdırma” Şirkətinin nəzdində keçmiş dəmir-beton məmulatı zavodunun bazasında sənaye kombinatı yaradılmış, evtikmə kombinatının z-d hissəsi sənaye kombinatına verilmişdir. Kombinatin dəmir-beton məmulatı zavodu yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edir. 2002 ildən açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir.

NAXÇIVAN ƏLİLLƏRİN BƏRPA MƏRKƏZİ – 2004 ildə Naxçıvan MR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin nəzdində yaradılmışdır. Mərkəzdə 20 çarpayılıq stasionar, funksional müayinə otaqları, fizioterapevtik müalicə kabinetləri, müalicəvi idman, trenajor və duş zalları fəaliyyət göstərir. Mərkəz Yaponiya və Almaniya istehsalı olan müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. Burada muxtar respublika ərazisində yaşayan əlillər pulsuz bərpa müalicəsi qəbul edirlər. Mərkəzdə əsasən, fizioterapevtik müalicə metodlarından istifadə olunur. Müalicə elektriklə, işıqla, infraqırmızı və ultra-bənövşəyi lampalarla, aşağı tezlikli, ultra yüksək tezlikli mikrodalğalı aparat vasitəsilə, masajla, müxtəlif duşlarla (sınaq duşu, yağış tipli, toz tipli duş, sirkulyar duş), burulğanlı vanna, parafin vannası ilə aparılır. Bərpa müalicəsi qəbul edənlər pulsuz yeməklə də təmin edilirlər.

NAXÇIVAN ƏLYAZMA SƏNƏDLƏRİ – Kəngərli sülaləsinə məxsus sənədlər (17–19 əsrlər). Sülalənin ayrı-ayrı üzvləri tərəfindən yazılan və onlara ünvanlanan məktub, reskript, fərman, qəbalə və s.-dən ibarətdir. Sənədlərin mövcudluğu məlum olan kimi (1935) Gürcüstandan Naxçıvana dərhal elmi heyət göndərilmiş, onlar başqa sənədlərlə birlikdə Tiflisə aparılmış, qısa müddətdə araşdırılmış və 1936 ildə kitab halında çap olunmuşdur. Kitabın redaktoru məşhur şərqşünas, akad. N.Y.Marrın oğlu Y.N. Marrdır. Burada təkcə Azərb.-in deyil, İran, Türkiyə və Rusiyanın da ictimai-iqtisadi və siyasi tarixinə dair materiallar vardır. Təəssüf ki, gətirilmiş 300-dən çox sənədin yalnız 25-i şərqşünas K. N. Smirnovun tərcüməsi və şərhləri ilə üzə çıxarılmış, qalanlarının taleyi isə hələlik naməlumdur. Kitab 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissəyə 3 fəsil – Kəngərli tayfası (1–7 sayılı sənədlər); naxçıvanlıların İran şahı Kərim xan Zəndə iki ərizəsi (8–9 sayılı sənədlər); Naxçıvanda tərəflər arasında bağlanmış iki qəbalə (10–11 sayılı sənədlər), ikinci hissəyə isə 2 fəsil – feodal münasibətləri, torpaq mülkiyyəti və maliyyə məsələləri (12–21 sayılı sənədlər); Səfəvi dövrü sənədləri (22–25 sayılı sənədlər) daxildir.

Əd.: Fərzəlibəyli Ş., Naxçıvanın XVII–XIX əsrlər tarixinə dair qiymətli sənədlər, Naxçıvan (məqalələr toplusu), B., 1999.

NAXÇIVAN ƏT-SÜD ATSC – yeyinti sənayesi müəssisəsi. 1956 ildə istifadəyə verilmişdir. Tərkibinə ət emalı sexləri, soyuducu, yarımfabrikatlar sexi, bir sıra başqa əsas və yar-

Naxçıvan Əlillərin Bərpa Mərkəzi.

dımçı sexlər, anbar və digər sahələr daxildir. Burada geniş çeşiddə süd məhsulları (yağ, pendir, kəsmik, xama, qaymaq, qatıq, ayran və s.) da hazırlanır. Son illər müəssisə genişləndirilmiş, yüksək məhsuldar aqreqat və texniki avadanlıqla təchiz edilmişdir. 1998 ildən açıqtipli səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir.

NAXÇIVAN ƏYALƏTİ – 1828 il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə *Naxçıvan xanlığının* Rusiya hakimiyyəti altına keçdikdən sonrakı adı.

NAXÇIVAN FİLİZ İDARƏSİ – yeyinti sənayesi müəssisəsi. Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan şəhərindən 10-12 km aralıdadır. Əsasən Duzdağ yatağının (bax *Duzdağ duz yatağı*) istismarını həyata keçirir. İstehsal olunan yüksək keyfiyyətli daş və xörək duzuna olan tələbatın olmasını nəzərə alaraq, müəssisədə 2004 ildə gündəlik istehsal gücü 40 t daş duz olan 1 №-li şaxta yenidən qurulmuş, 2005 ildə gündəlik istehsal gücü 20 t üyüdülmüş duz olan yeni duz üyütmə sexi fəaliyyətə başlamışdır. Bu da standartlara müvafiq xörək duzu istehsalına və qablaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Məhsul istehsalının genişləndirilməsi məqsədilə müəssisədə daha müasir texnologiya ilə təchiz olunmuş duz üyütmə sexi tikilmişdir.

NAXÇIVAN FİZİKİ-COĞRAFI VİLAYƏTİ, Naxçıvan təbii vilayəti, Orta Araz fiziki-coğrafi vilayəti – Azərb. Respublikası ərazisinin fiziki-coğrafi vilayətlərindən biri. Nax. MR hüdudlarındakı Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrinin suayırıcıları ilə Araz çayı arasındakı əraziləri əhatə edir. Hünd. 600 m-lə (Araz çayı sahili) 3904 m. (Qapıcıq d.) arasında dəyişir. Bu ərazi adətən *Şərur–Ordubad fiziki-coğrafi rayonuna* və *Günnüt–Qapıcıq fiziki-coğrafi rayonuna* ayrılır. Lakin muxtar respublika ərazisində landşaft xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bəzi coğrafi ədəbiyyatda buranı üç təbii r-na ayırırlar: 1. Şərur–Ordubad yarımsəhra maili düzənlik r-nu; 2. Günnüt–Kilit dağ bozqırları (çölləri) orta dağlıq r-nu; 3. Kükü–Qapıcıq yüksək dağlıq çəmənlikləri r-nu.

Əd.: B a b a y e v S., Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, B., 1999.

NAXÇIVAN GENERAL-QUBERNATORLUĞU, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əlahiddə Naxçıvan general-qubernatorluğu – Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsində yaratdığı idarəçilik orqanı; yerli azərbaycanlı əhalinin qəti tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 28 fevral 1919 il tarixli qərarı ilə yaradılmışdı (sənədlərdə həmçinin “Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu”, yaxud “Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar rayonlarının general-qubernatorluğu” da adlanır). Həmin qərarla Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski hərbi işlər üzrə, Hacı Mehdi Bağırov isə mülki işlər üzrə onun müavinləri təyin olunmuşdular. Naxçıvan general-qubernatorluğunun nəzdində 7 nəfərdən ibarət şura yaradılmışdı; martın 16-da istefa verən Bəhram xan Naxçıvanskini Haşimbəyov əvəz etmiş, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına çağırıldıqdan sonra isə Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan general-qubernatoru təyin olunmuşdu. Siyasi şəraitin mürəkkəbliyi, ilk növbədə isə Ermənistan daşnak hökumətinin fitnəkar hərəkətləri üzündən yüksək vəzifəli şəxslərin Naxçıvana gələrək vaxtında öz vəzifələrinin icrasına başlağa bilməmələri general-qubernatorluğun işində ciddi çətinliklər yaratmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti general-qubernatorluğun fəaliyyətinin bir an da olsun dayanmasına yol verməmişdi; 1919 ilin avqustunda qısa müddət Ordubadda fəaliyyət göstərməyə məcbur olan general-qubernatorluğun iqamətgahı sonra yenidən Naxçıvana köçürülmüşdü. Naxçıvan general-qubernatorluğu o zamankı mürəkkəb şəraitlə bağlı səbəblər üzündən daha geniş və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsə də, bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə əlaqə yaradılmasında və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdı.

Əd.: Аçáðááéáéáíñéäý Äáííèðáðè-áñéäý Ðáñíóáéééá (1918–1920). Çáèííáááðáéúíá áèðú (ñáíðíéé áíéóíáíóíá), Á., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; M u s a y e v İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVAN GİL YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 3 km c.-da, Naxçıvançayın sağ sahilindədir. Geoloji quruluşunda müasir dövrün tünd-boz rəngli gil-ləri iştirak edir. Az miqdarda qum qarışığı

var. Sah. $0,07 \text{ km}^2$, faydalı qatın qalınlığı 5 m -dir. Naxçıvan kərpic z-unda aparılan tədqiqatlara görə “50” markalı kərpic istehsalında istifadə edilməyə yararlıdır. Yatağın A+V+S₁ kateqoriyaları üzrə ehtiyatı 289 min m^3 -dir.

NAXÇIVAN GİL YATAĞI-II – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən $2,5 \text{ km}$ ş.-də, Naxçıvan gil yatağı-I-dən 3 km ş.-də, Naxçıvançayın sol sahilindədir. Geoloji quruluşunda müasir dövrün boz, çəhrayımtıl-boz rəngli gilləri iştirak edir. Sah. $0,06 \text{ km}^2$, faydalı qatın qalınlığı $2,8-5,4 \text{ m}$ -dir. Yarımzavod tədqiqatlarının nəticələrinə görə, gil süxurları “75” markalı kərpic istehsalına yararlıdır. Yataq 1976 ildən istismar olunur. Yatağın A+V+S₁ kateqoriyaları üzrə ehtiyatı 1513 min m^3 -dir.

NAXÇIVAN HƏRBİ QARNİZONU – Azərb. Silahlı Qüvvələrinin qoşun birləşmələri. 1991 il sentyabrın 7-də erməni təcavüzünün gücləndiyi şəraitdə Nax. MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Nax. MR Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradıldı. Nax. MR Ali Məclisinin 1992 ilin iyul-avqust ayında qəbul etdiyi qərarlara əsasən keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Nax. MR ərazisində yerləşən hərbi hissələri əmlakı ilə birlikdə DMC-ya verildi. 1992 il sentyabrın 19-da DMC-nın bazasında Azərb. Milli Ordusunun 705 saylı motoatıcı briqadası, eyni zamanda keçmiş 41-ci sərhəd dəstəsinin bazasında 22 avqust 1992 il tarixdə Azərbaycanın ilk sərhəd dəstəsi yaradıldı. Azərb. Respublikasının Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı Heydər Əliyevin Azərb. Silahlı Qüvvələrinin yenidən qurulması sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1995 il iyunun 21-də 705 saylı motoatıcı briqada 705 saylı motoatıcı diviziyaaya çevrilmiş, 1998 il dekabrın 8-də isə

həmin diviziyanın bazasında korpus yaradılmışdır. 10 aprel 1995 il tarixdə Daxili Qoşunların Naxçıvan taboru yaradılmış, 4 dekabr 2002 il tarixdə həmin tabor Daxili Qoşunların Naxçıvan Alayına çevrilmişdir. Azərb. Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin 14 yanvar 2004 il tarixli fərmanı ilə Naxçıvan Sərhəd Dəstəsi “Naxçıvan” Sərhəd Diviziyasına çevrilmişdir.

Silahlı Qüvvələrin Naxçıvan MR ərazisindəki qurumları birlikdə Naxçıvan Hərbi Qarnizonunu təşkil edir.

NAXÇIVAN HƏRBİ LİSEYİ – bax *Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey*.

NAXÇIVAN XALÇA KOMBİNATI – yüngül sənaye müəssisəsi. Azərb. Respublikası “Xalq üçün mallar” Dövlət konserninə daxildir. Tikintisinə 1979 ildə başlanmışdır. Ümumi sahəsi 50000 m^2 , istehsal sah. 3000 m^2 , yardımçı bina və tikililərin sah. isə 10000 m^2 -ə yaxındır. Layihə gücü ildə $2,5 \text{ mln. m}^2$ xalça və xalça məmulatı istehsalı olacaq kombinatda üçünöv-bəli iş rejimində 2500 nəfərdən artıq fəhlə və qulluqçunun çalışması nəzərdə tutulub. Kombinat, əsasən, iki f-kdən – əyirici (sah. 15000 m^2) və toxucu (sah. 15000 m^2) f-klərdən ibarətdir. Boyaqxana, hazırlayıcı, aparatdarayıcı, əyirici sexlərindən ibarət əyirici f-k istifadəyə verilmişdir (yanvar, 1988). Nax. MR-in blokada vəziyyətilə əlaqədar toxucu f-kinin tikintisi hələlik tamamlanmamışdır.

NAXÇIVAN XALÇA MUZEYİ, “A z ə r b a y c a n x a l ç a s ı” N a x. M R D ö v l ə t M u z e y i – mədəni-maarif müəssisəsi. 1998 ilin aprelində Naxçıvan xalça muzeyi kimi yaradılmış, az sonra “Azərbaycan xalçası” Nax. MR Dövlət Muzeyi adlandırılmışdır. Xan dikindəki (Qala məhəlləsi) 200 illik tarixə

Naxçıvan Xalça Muzeyi.
Cəhrə. 19 əsr.

malik “Xan evi”ndə yerləşir. “Əcəmi seyrəngahı” istirahət kompleksinin daxilindədir. Muzey 8 zaldan ibarətdir, bunlardan biri Naxçıvan xanlarına həsr olunmuşdur. Yaradıldığı vaxt muzeydə 359 eksponat qeydə alındığı halda, hazırda onların sayı 2000-dən (305 xalça) artıqdır (2005). Burada, demək olar, bütün xalça növlərinin (xovlu və xovsuz kilim, sumax, vərni, şəddə, palaz, cecim və s.) və xalça məmulatlarının (məfrəş, heybə, çanta, torba, xurcun, örkən və s.) nümunələri nümayiş etdirilir. Muzeydə Gəncə–Qazax, Quba–Şirvan, Qarabağ, Təbriz–Naxçıvan xalçaçılıq məktəblərinə məxsus 18–19 əsrlərə aid xalça nümunələri saxlanılır. Çəşnilərinə görə “Qollu çiçi”, “Pirəbədil”, “Alpan”, “Qədim əfşan”, “Ovçuluq”, “Zili”, “Köhnə buta”, “Naxçıvan”, “Qasımuşağı” və s. xalçalarla yanaşı, süjetli xalçalar [Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin portreti toxunmuş xalça (xalq rəssamı K.Əliyev), “Leyli və Məcnun”, “Qarabağ mənzərəsi”, “Boz qurdlar”, “Gəncə gözəli” və s.] da əhəmiyyətli yer tutur. Muzeydə məişət əşyaları – mis məcməyilər, saxsı və çini qablar, qədim kişi və qadın milli geyimləri də nümayiş etdirilir. Burada respublika xalçaçılarının sərgiləri təşkil olunur, sənət adamlarını ilə görüşlər keçirilir və video lentə alınıb muzeyin fondunda saxlanılır. N.x.m. nəzdində Mömünə xatun türbə-muzeyi də fəaliyyət göstərir. Respublikada yeganə olan bu muzeydə xal-

qımızın Atabəylər dövrü tarixinə dair dəyərli məlumatlar verilir. Hər iki muzeydə geniş maarifçilik və tədqiqat işləri də aparılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Nax. MR 75 illik yubileyi ilə əlaqədar Naxçıvanda olarkən (1999, oktyabr) muzeyin eksponatlarına baxmışdır.

NAXÇIVAN XANLIĞI – Azərbaycanda 18 əsrin ortalarında yaranmış feodal dövləti; 1747 ilin iyununda Nadir şah Əfşar əyanlarının sui-qəsdinə nəticəsində öldürüldükdən sonra Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan İran naibi Ağə Həsəni Naxçıvandan qovmuş və özünü xan elan etmişdi. Xanlıq Zəngəzur dağlarından Araz çayı dərəsinədək olan ərazini əhatə edirdi. Əlincə, Xok, Dərələyəz, Ordubad, Əylis, Dəstə, Bəllav mahallarına bölünürdü. Mahalları mirzəbəyilər, onlara daxil olan kəndləri isə kəndxudalar idarə edirdi. Xanlığın ərazisində iki şəhər – Naxçıvan və Ordubad ş.-ləri mövcud idi. N. x.-nin inzibati, həm də başlıca ticarət mərkəzi Naxçıvan ş. idi. Şəhərlərdə polis funksiyasını dağa yerinə yetirirdi.

N.x.-nda natural təsərrüfat hökm sürürdü; əsas istehsal sahələri heyvandarlıq və əkinçilik idi. Torpaq üzərində aşağıdakı 5 mülkiyyət forması mövcud idi: 1) dövlət (xəzinə) torpaqları; 2) xan ailəsinə məxsus olan xalisə torpaqları; 3) şəxsi mülkiyyətdə olan mülk torpaqları; 4) dini təsisatların sərəncamında olan vəqf torpaqları; 5) kənd icmalarına məxsus icma torpaqları. Kəndlilər rəiyyətlərə, rəncbərlərə və elatlara bölünürdü. Heydərqulu xan xanlığı möhkəmlətmək, ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Lakin hərbi qüdrəti zəif olan N. x. bu tədbirləri daha güclü Azərbaycan xanlarının köməyinə arxalanmaqla həyata keçirmək istəyirdi.

Bu məqsədlə də Heydərqulu xan qarabağlı Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etmiş, onunla və gürcü çarları ilə birlikdə 1752 ildə şəkili Hacı Çələbi xana qarşı uğursuz yürüşdə iştirak etmişdi. Heydərqulu xanın ölümündən (1763/64) sonra taxta çıxmış Hacı xan Kəngərli Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin hakimiyyətini qəbul etsə də, sonralar Şiraza çağırılaraq həbs olunmuşdu. 1770 ildə Kərim xanın köməyi ilə taxta çıxmış Rəhim xanı da üç ildən sonra Vəliqulu xan Kəngərli əvəz etmişdi.

Naxçıvan xanlarının gerbi. “Qafqaz gerbləri toplusu”. Moskva. 2000. №44.

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI 18-Cİ ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

Müəllif tarix e.d. F. M. Əliyev

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

	18 əsrin 2-ci yarısında Azərbaycanın sərhədləri		Qubalı Fətəli xanın (1758–1789) birləşdirdiyi ərazi		1767 ildə Şakili Hüseyn xanın Şamaxıya yürüşü
	Xanlıqların və sultanlıqların sərhədləri		1751 ildə Məhəmməd Həsən xan Qacarı Qarabağa yürüşü		18 əsrin 60-cı illərində Karim xan Zəndin yürüşü
	Xanlıqların mərkəzləri		1752 ildə II İraklinin Gəncəyə yürüşü		1781 ildə Qubalı Fətəli xanın Qarabağa yürüşü
	Qalalar		1756 ildə Salyan sultanlığının Quba xanlığı tərəfindən zəbt edilməsi		1784 ildə Qubalı Fətəli xanın Ərdəbilə yürüşü
	Şəhərlər		1757 ildə Fətəli xan Əfşarın Şuşaya yürüşü		18 əsrin 80-ci illərində Ağa Məhəmməd xan Qacarı yürüşü
	Ticarət və karvan yolları		1759 ildə Qubalı Fətəli xanın Dərbəndə yürüşü		1795 ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarı 1-ci yürüşü
	Deniz ticarəti yolları		1767 ildə Qubalı Fətəli xanın Şamaxıya yürüşü		1797 ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarı 2-ci yürüşü
	Keçidlər				1796 ildə V.A.Zubovun komandanlığı ilə rus qoşunlarının yürüşü
	Suraxanı atəşgədəsi				1796 ildə Rusiya qoşunlarının qayıtdıqları yol

18 əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində irəvanlı Hüseynqulu xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan və Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin yardımı ilə N. x.-nda Abbasqulu xan Kəngərli hakimiyyətə gəldi. Lakin Kərim xan Zəndin ölümündən (1779) sonra Xoy hakimi Əhməd xan Mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ keçirmiş Əlimurad xanın yardımı ilə 1783 ildə Abbasqulu xanın əmisi oğlu Cəfərqulu xanı Naxçıvan taxtına əyləşdirdi. Abbasqulu xanın Tiflisə qaçmasından istifadə edən II İrakli onun hakimiyyətini bərpa etmək pərdəsi altında Naxçıvanda möhkəmlənməyə cəhd göstərdi. 1785 il mayın əvvəlində qarabağlı İbrahimxəlil xanın qoşunu Naxçıvan qalasını ələ keçirib Abbasqulu xanı yenidən hakimiyyətə gətirdi. 1787 ildə Cəfərqulu xanın əmisi oğlu Kalbalı xan Abbasqulu xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırıb özünü xan elan etdi; o, fasilələrlə 1820 ilədək hakimiyyətdə olmuşdur.

1792 ildə İbrahimxəlil xan avar Ümmə xanla ittifaqa girərək Naxçıvana yeni yürüş etdi. Naxçıvan ətrafında baş vermiş vuruşmada Kalbalı xan Xoy və İrəvan xanlarının köməyi ilə qalib gəldi. Vuruşmada xeyli dağstanlı həlak olduğundan, döyüşün getdiyi yer “Ləzgiqıran” adlanır. Lakin İran təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq zərurəti Kalbalı xanı yenidən İbrahimxəlil xanla yaxınlığa məcbur etdi.

1795 ildə İranda hakimiyyəti ələ keçirmiş, Azərb.-in cənub xanlıqlarını özündən asılı vəziyyətdə saxlamış və Cənubi Qafqaza 1-ci hücumu başlayan Ağa Məhəmməd xan Qacar Kalbalı xandan da itaət göstərməyi və girovlar verməyi tələb etdi. Kalbalı xan nifrət bəslədiyi Abbasqulunu girov kimi Ağa Məhəmməd xan Qacarı yanına göndərdi. Sonuncunun bundan xəbər tutması Kalbalı xana münasibətdə xeyli gərginlik yaratdı. 1796 ildə gen. V. Zubovun komandanlığı ilə Rusiya qoşunlarının Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı Kalbalı xan N. x.-nın Rusiyanın himayəsinə qəbul olunmasına cəhd göstərdi. Bundan xəbər tutan Ağa Məhəmməd Şah Qacarı (o, 1796 ildə özünü şah elan etmişdi) 1797 ildə Azərb.-a 2-ci yürüşü zamanı Kalbalı xan tutularaq bir gözü çıxarıldı və Tehrana göndərildi. Xanlığın idarəsi Abbasqulu xana tapşırıldı. 1797 ilin yayında Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşada qətlə yetirildikdən sonra İranda hakimiyyəti ələ almış

Fətəli şah Kalbalı xanı İrəvanda yaşamaq şərti ilə azad etdi və o, yalnız 1804 ildə yenidən Naxçıvan xanı təyin edildi.

Birinci Rusiya–İran müharibəsi illərində (1804–13) 1806 ildən ruslara meyl edən Kalbalı xan qohumu irəvanlı Hüseynqulu xan tərəfindən hiylə ilə həbs edilərək Tehrana göndərildi; Abbasqulu xan yenidən Naxçıvan taxtına gətirildi. Bu vaxtlar Kalbalı xanın oğlu Şeyxəli (Şıxəli) bəy rus ordusunun tərkibində vuruşurdu. 1808 il oktyabrın sonlarında gen.Nebolsinin tərkibində Şeyxəli bəyin dəstəsinin də olduğu rus qoşunu Qarabağdan Naxçıvana tərəf hərəkət edərək, Qarababa adlı yerdə İran vəliəhdi Abbas Mirzənin qoşunlarını məğlub etdi. Şeyxəli bəy rus qoşunlarının önündə getdiyindən Naxçıvan qalası döyüşsüz təslim oldu. Müharibənin sonlarına doğru İran hökuməti Kalbalı xanı həbsdən azad etməyə məcbur oldu; o, 1812 ildən yenidən Naxçıvan taxtına sahibləndi. *Gülüstan müqaviləsindən (1813)* sonra N. x. İranın tərkibində idi. 1820 ildə Kalbalı xan N. x.-nin idarəçiliyini oğlu Ehsan xana tapşıraraq Məkkəyə ziyarətə getdi. Onun ziyarətdən qayıdarkən yolda vəfat etməsi ilə Naxçıvanda siyasi sabitlik pozuldu və N. x.-nda Kərim xan, Hüseyn Mirzə, Məhəmməd Bağır xan bir-birinin ardınca taxta əyləşdilər. İkinci Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) gedişində 1827 ilin iyununda rus qoşunları Naxçıvanı zəbt etdilər; iyulda Abbasabad qalası ələ keçirildi. Rusiya hökuməti Ehsan xanı Naxçıvan hakimi təyin etdi. *Türkmənçay müqaviləsindən (1828)* əsasən N. x. İrəvan xanlığı ilə birlikdə Rusiyaya birləşdirildi. 1828 il martın 21-də I Nikolayın fərmanı ilə ləğv edilmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində süni şəkildə “erməni vilayəti” yaradıldı.

Əd.: Ə l i y e v F., Ə l i y e v U., Naxçıvan xanlığı, B., 1996; B u d a q o v a S., Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci – XIX əsrin birinci qərinası), B., 1995; M u s t a f a z a d ə T. Naxçıvan vilayəti XVIII əsrdə, “Naxçıvan” (məqalələr toplusu), B., 1999.

NAXÇIVAN İNKILAB KOMİTƏSİ (NİK), Naxçıvan Diyar İnkılab Komitəsi – Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulması və Nax. SSR yaradılması elan edildikdən (1920, 28 iyul) sonra fəaliyyət göstərmiş ali hakimiyyət orqanı; tərkibinə M. Bəktaşov, A. Qədimov, Q. Əsgərov, F.

Mahmudbəyov, Q. Babayev və b. daxil idilər. NİK yaradıldığı gün (29 iyul) Naxçıvanı Azərb.-in ayrılmaz hissəsi elan edərək Ermənistanın daşnak hökumətinə müraciətində sülh danışıqlarına başlamağı və qan axıdılmasına son qoymağı təklif etmiş (lakin təhqiramiz şəkildə rədd cavabı almışdı), iyulun 30-da diyarın bütün əhalisinə müraciət edərək milliyyətindən və əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq qaçqınların hamısını doğma kənd və şəhərlərinə qayıtmağa çağırmış (onları mütəşəkkil qaydada yerləşdirmək məqsədilə avqustun 23-də NİK nəzdində geniş səlahiyyətli qaçqınlar komitəsi yaradılmışdı), avqust ayında torpaqların milliləşdirilməsini həyata keçirmişdi. Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında NİK-in səlahiyyət dairəsi yalnız Naxçıvan qəzasını əhatə edirdi.

1920 ilin oktyabrında Ordubad qəzası, dekabrında isə Şərur qəzası daşnaklardan təmizləndikdən sonra həmin qəzalarda da qəza və dairə inqilab komitələri yaradılmış və beləliklə, NİK-in səlahiyyəti bütün Naxçıvan diyarına yayılmışdı. Görünür, məhz elə bu amil NİK-in 1921 il yanvarın 21-dən Naxçıvan Diyar İnkilab Komitəsi (DİK) adlandırılmasında əsaslı rol oynamışdı.

1920 ilin oktyabrında Azərb. SSR Daxili İşlər Komissarlığının təlimatına əsasən NİK yanında daxili işlər, kommunal, orzaq, səhiyyə, torpaq, maliyyə, maarif, sosial təminat

şöbələri, XTŞ və s. yaradılmış, noyabrda maarif şöbəsi Xalq maarif komissarlığına çevrilmişdi. Lakin diyarda totalitar sovet rejiminin möhkəmləndiyi şəraitdə qanunsuz repressiv tədbirlərə də əl atılmış, hətə 1920 ilin sentyabrında qeyri-məhdud səlahiyyətli fəvqəladə istintaq komissiyası yaradılaraq fəaliyyətə başlamış, nəticədə Azərb.-in istiqlalıyyət qazanmasında və erməni təcavüzünün dəf edilməsində mühüm xidmətləri olmuş bir çox görkəmli şəxslər (o cümlədən Azərb.da sovet təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Naxçıvana gəlmiş və bir müddət hətta NİK sədrinin müavini işləmiş Həbibbəy Səlimov, Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Cəfərquluxan Naxçıvanski, onun qardaşı Rəhimxan və b.) amansız təqiblərə məruz qalmış, edam, yaxud sürgün edilmişdilər.

NİK 1921 ilin sentyabrındakı yoxsul komitələri və sovetlərin təşkili dövründə tam səlahiyyəti ilə fəaliyyət göstərmiş, sentyabrın 10-da Naxçıvan MİK və XKS təşkil edilərək fəaliyyətə başladıqdan sonra isə onlarla paralel fəaliyyət göstərməkdə davam etmişdi. 1922 ilin əvvəlində yerli Sovetlər seçkilər başa çatdırıldı; yanvarın 25-də Naxçıvan ş.-ndə işə başlayan Naxçıvan Respublikasının I Sovetlər qurultayında NİK ləğv edildi, Naxçıvan MİK və onun 7 üzv və 2 namizəddən ibarət rəyasət heyəti, həmçinin XKS-nin heyəti seçildi.

Əd.: S a d ı q o v S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. B.,1995.

NAXÇIVAN İSTİLİK–ELEKTRİK STANSİYASI

Naxçıvan ş. yaxınlığında, Duzdağ ərəzində elektrik enerjisi istehsal edən İES-lərdən biri. Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan diyarının düşdüğü çətinlikləri aradan qaldırmaq, sosial obyektlərin, o cümlədən elektrik enerjisinin bərpası və yenidən qurulması məqsədilə 1992 ildə tikilmişdir. Naxçıvan əhalisinin elektrik enerjisində olan tələbatının daha intensiv və yüksək səviyyədə ödənilməsi üçün İES-nin ayrı-ayrı aqreqatlarının gücü artırılmış, elektrik qurğularının istismar səviyyəsi yüksəldilmişdir. İES-nda tutumu 1000 m³ olan yanacaq çəni quraşdırılmış, qaz-turbin generatorlarının işləməsi üçün zəruri yanacaq ehtiyatı yaradılmışdır (1999).

NAXÇIVAN KƏND TƏSƏRRÜFATI TEXNİKUMU – orta ixtisas təhsili məktəbi. 2002 ildən *Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci* adlanır.

NAXÇIVAN KİTAB EVİ - bədii, elmi, siyasi ədəbiyyatların, məktəb ləvazimatlarının və məktəbli formalarının kompleks satışı üzrə formalaşan ilk ticarət mərkəzi. Tikintisinə 2004 ilin sentyabr ayından başlanmışdır. Kitab evi 3 mərtəbə və zirzəmi hissədən (zirzəmi hissəsində anbarlar yerləşir) ibarətdir. Birinci və ikinci mərtəbələrdə məktəbli ləvazimatları, məktəbyaşlı uşaqlar üçün geyimlər və idman paltarları, üçüncü mərtəbədə isə bədii, elmi-kütləvi və siyasi ədəbiyyatlar satılır. Burada, eyni zamanda məktəbli və yeniyetmələrin mənəvi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə əlaqədar tədbirlər, oxucu konfransları, yaradıcı ziyalılarla görüşlər, yeni kitabların ictimai müzakirəsi keçirilir.

NAXÇIVAN KONSERVATORİYASI – musiqi sahəsində ali təhsil müəssisəsi. Naxçıvan Dövlət Un-tinin incəsənət fakültəsinin nəzdində yaradılmışdır (1998, 27 fevral). Fakültədəxili bölmə statusuna malikdir. Konservatoriyada fortepiano, xalq çalğı alətləri, simli alətlər, musiqişünaslıq, ifaçılıq və dirijorluq üzrə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlanır. Tədris prosesində ənənəvi Avropa musiqi təhsili sistemi ilə yanaşı, klassik milli musiqi irsinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. N. k.-nin ayrıca tədris korpusu, musiqi kabinet, konsert salonu var. Konservatoriyanın müdavimləri Azərb.-da və Türkiyədə konsert proqramları ilə çıxış etmişlər.

NAXÇIVAN QƏZASI – çar Rusiyası hökumətinin Qafqazda inzibati islahat haqqında qanununa (1840, 10 aprel; 1841 il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdi) əsasən yaradılmış inzibati-ərazi vahidi. Şimali Azərbaycan Rusiyaya ilhaq olunduqdan sonra Naxçıvan xanlığı ləğv edilmiş, 1828 ilin martında "Erməni vilayəti"nin tərkibinə verilmişdi. 1840 il islahatı zamanı Naxçıvan əyaləti əsasında qəza yaradılmışdı. 1849 ildə İrəvan quberniyası yaradıldıqda Naxçıvan qəzası onun tərkibinə daxil edilmişdi. Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvan xanlığının ərazisi təxminən 4500 kv.verst (1 verst=10668 km) olduğu halda, sonralar onun torpaqları xüsusi məqsədlə digər inzibati vahidlər arasında bölüşdürüldü. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasının sahəsi 3939 kv.verst, yəni xanlığın ərazisindən 561 kv.verst az idi. Həmin dövrdə qəzada 122208

Naxçıvan kitab evi.
2005.

nəfər əhali yaşayırdı. Qəza əhalisinin 66117 nəfəri (54,1%) kişi, 56091 nəfəri (45,9%) qadın, 119272 nəfəri yerli sakin, 2936 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi. Naxçıvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə qatıldığı dövrdə (sonra Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi) burada təxminən 29463 nəfər (köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayı çıxılmaqla) əhali yaşayırdı. Çarizmin *Türkmənçay müqaviləsindən (1828)* sonra həyata keçirdiyi kütləvi erməni köçürmələri zamanı buraya 12 min (oradakı əhalinin 40,7%-i qədər) erməni gətirilmiş, nəticədə əhalinin etnik tərkibində dəyişiklik yaradılmışdı. Ermənilərin Naxçıvan ərazisinə köçürülməsi sonralar da davam etdirilmişdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasında azərbaycanlıların sayı 70 min (57,3%) təşkil edirdi. Bu onu göstərirdi ki,

Naxçıvan qəzasının
gerbi. 1840.
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi.

çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Naxçıvan qəzasını erməniləşdirmək siyasəti boş çıxmışdı.

Çar hökuməti burada qəza idarə sistemi yaratmışdı. Qəzanın təsərrüfat həyatında aqrar bölmə (əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq və s.) əsas yer tuturdu. Duz istehsalı da inkişaf etmişdi. Eyni zamanda, ipəkəyirmə, pambıqtəmizləmə müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. 19 əsrin 60–70-ci illərində Tiflis–İrəvan–Naxçıvan, 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Yevlax–Şuşa–Gorus–Naxçıvan şose yolunun çəkilməsi iqtisadi əlaqələri genişləndirdi. 1864 ildə Tiflis–Naxçıvan teleqraf xətti istifadəyə verildi. Sosial-siyasi və mədəni həyatda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. 1837 ildə Naxçıvanda qəza məktəbi açılmışdı. Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi ilə yanaşı, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırım siyasəti qəzada ağır vəziyyət yaratdı. Ermənilər 1905–06 illərdə Naxçıvan qəzasında yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətdilər. Nəticədə, 1897 illə müqayisədə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı 31.279 nəfər (34,6%) azalmışdı. Təbii artım da nəzərə alınsa, erməni soyqırımını nəticəsində Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı iki dəfə aşağı düşmüşdü.

Rusiyada Müvəqqəti hökumət dövründə fəallaşan ermənilər Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Naxçıvanda yeni qırğınlar törət-

məklə yenidən etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirməyə başladılar [bax *Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımları (1917–20)*]. Xüsusi Zaqafqaziya komitəsi (1917, mart–noyabr) və Zaqafqaziya komissarlığı (1917, noyabr – 1918, aprel) orqanları bu qırğının qarşısını almaqda fəallıq göstərmədi. Türk ordusunun bölgəyə daxil olması Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması (1918, 28 may) dövlətin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni gücləndirdi. Lakin *Mudros barışıqına (1918)* əsasən, türk ordusunun Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı tərk etməsi vəziyyəti yenidən mürəkkəbləşdirdi. Bölgə əhalisini qırğınlardan xilas etmək məqsədilə Naxçıvan – Şərur–Dərələyəz və Ordubad qəzalarını, həmçinin Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. əraziləri əhatə edən məhəlli Araz-Türk Respublikası (1918, noyabr – 1919, mart) quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə vəziyyəti yaxşılaşdırma məqsədilə 1919 il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaratmışdı. Türklərin bölgəni tərk etməsindən sonra burada fəallaşan ingilislər Naxçıvanda təxminən iki ay müddətinə (1919, may–iyul) erməni idarəçiliyi qurmağa nail oldular, lakin xalqın qətiyyətli müqaviməti nəticəsində onun faktik fəaliyyətini təmin edə bilmədilər. İyulun sonlarında ermənilər Naxçıvandan qovuldu (bax *Naxçıvanda erməni idarəçiliyi*). Ermənilərin Naxçıvanda qısa müddətdə idarəçilik cəhdi bölgəyə ağır zərbə vurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bölgədə möhkəmlənmək tədbirlərini davam etdirirdi. 1919 ilin avqustunda Səməd bəy Cəmillinski Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatoru təyin olundu. Qubernatorluğun iqamətgahı qısa bir müddətdə Ordubadda olsa da, tezliklə Naxçıvan şəhərinə köçürülmüşdü. Lakin ABŞ-ın bölgə üzərində Millətlər Cəmiyyətinin mandatını alması ilə yeni vəziyyət yarandı. 1919 ilin iyulunda müttəfiqlərin Ermənistanda ali komissarı təyin edilmiş amerikalı polkovnik V.Haskel avqustun 26-da Bakıya gəldi. O, Şərur və Naxçıvandan ibarət neytral zona yaradılması ideyasını irəli sürdü. Haskel oktyabrın 24-də

polkovnik Edmund Dellini Amerika general-qubernatoru təyin etdi, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin və yerli əhalinin səyi nəticəsində bu niyyət baş tutmadı (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*). Naxçıvanda, yalnız Paris sülh konfransının (1919–20) nümayəndəsi kimi fəaliyyətə başlayan Delli az sonra, bütün Amerika zabitləri isə, 1920 ilin əvvəllərində Naxçıvanı tərk etdilər. Amerika general-qubernatorluğu ideyası baş tutmasa da, müttəfiq qoşunlarının Ali komissarlığının qərargah rəisi Haskel Parisə qayıtdığı üçün onu əvəz edən C.Rey noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında beş maddədən ibarət saziş imzalanmasına nail oldu. Azərbaycan hökuməti sazişə inanaraq, hərbi qüvvələrini Zəngəzurdan çıxardı. Bununla da, Naxçıvan erməni-daşnak hərbi birləşmələrinin hücum təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. 1920 ilin əvvəllərində ermənilərin hücumu daha da gücləndi, yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Sovet Rusiyasının 11-ci Qırmızı ordu hissələrinin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu (1920, 28 aprel) regionda vəziyyəti yenidən dəyişdi. Sovet qoşunları iyulun 28-də Naxçıvanı ələ keçirdi, Naxçıvan İnqilab Komitəsi yaradıldı. Sovet Rusiyası Ermənistanın sovetləşdirilməsindən sonra (1920, noyabr) Naxçıvan torpaqlarının Azərbaycandan qoparılması siyasətini həyata keçirməyə çalışdı. Naxçıvanın taleyini Moskva və Qars müqavilələri (1921) qəti şəkildə həll etdi. Naxçıvan qəzasının ərazisi Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının (1920–23), Naxçıvan Muxtar Diyarının (1923–24), 1924 il fevralın 9-dan isə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil oldu.

Naxçıvan MSSR yaradıldığı vaxt ərazisi Qars müqaviləsinin III əlavəsi əsasında 5988 kv.km müəyyən edilmişdi. 1929 il fevralın 18-də Zaqaqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvana məxsus ərazilərin bir hissəsi, o cümlədən Qorçevan, Qurdqulaq, Horadiz, Ağxəç, Oğbin, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, həmçinin Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi əkin sahəsi, otlağı, biçənəyi ilə birlikdə (cəmi 657 kv.km) Ermənistanə verildi. Beləliklə, 1929–30

illərdə Ermənistan SSR-ə verilən ərazilər hesabına Naxçıvan MSSR-in ərazisi azalaraq 5,5 min kv.km oldu. 1930 ildə isə Naxçıvan MSSR-in Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanə verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır.

Əd.: Աճճճճճճճճճճ Միւնիւթնո՞ւթնոյ Դճնո՞ւթնոյ (1918–1920). Շճնո՞ւթնոյն ճճնոյ (նճնոյն ճնոյննոյն), Ա., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.4–5, B., 2000, 2001; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918–1920-ci illər), B., 1993; S a d ı q o v S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, B., 1995; M u s a y e v İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVAN QIZLAR LİSEYİ, Həmidə xanım M ə m m ə d q u l u z a d ə ad. – təhsil ocağı. 1992 ildə Naxçıvan ş.-ndə təşkil olunmuşdur. Ölkəmizin, xalqımızın gələcəyi üçün dərin bilikli, müasir dünyagörüşlü, milli adət-ənənələrə sadıq, yüksək mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərə və davranış mədəniyyətinə malik xanımlar tərbiyə etmək məqsədilə yaradılmış məktəb Azərbaycanda milli zəminlə bağlı dünya təhsil sistemində uyğun fəaliyyət göstərən yeganə qız liseyidir. Məktəbdə ümumtəhsil fənlərindən əlavə, bütün siniflərdə xüsusi proqramla mədəniyyət, təbabət, evdarlıq, kulinariya, dərzilik fənləri də tədris olunur. Liseydə 310 şagird təhsil alır (2005). Burada ali təhsilli, yüksək pedaqoji təcrübəyə malik ixtisas müəllimləri, tərbiyəçilər çalışır. Yeddi buraxılışı olmuşdur (2005).

NAXÇIVAN MEBEL FABRİKİ – meşə və

Naxçıvan Qızlar Liseyi.

ağac emalı sənayesi müəssisəsi. 1950 ildə mebel kombinatı kimi yaradılmış, 1964 ildə Naxçıvan Mebel Fabriki adlandırılmışdır. 1997 ildən Naxçıvan İxtisaslaşdırılmış Mebel İstehsalı və Təmiri Baza Müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Müəssisənin ağacyonqarlı tava, yığma və faner sexləri, ağac anbarı və s. əsas və yardımçı sexləri var. Burada mebel və yarımfabrikatların axın üsulu ilə istehsalı üçün müasir avadanlıqlar quraşdırılmışdır. Müəssisənin məhsulları, əsasən, muxtar respublikanın r-n və ş.-lərinə göndərilir. 2003 ildə müəssisə özəlləşdirilərək fəaliyyəti qismən bərpa edilmişdir. 2004 ildə dövlət tərəfindən ayrılmış kredit hesabına yeni texnologiyalar tətbiq edilmiş, müəssisədə Avropa qapıları, müasir standartlara uyğun mebel məmulatları istehsalına başlanılmış və illik istehsal həcmi 3-5 mlrd. manata çatdırılmışdır. Müəssisədə istehsal edilən məhsula əhalinin tələbatını nəzərə alaraq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və məhsul çeşidinin artırılması məqsədilə bina ayrılmış və yeni texnologiya alınmışdır.

NAXÇIVAN MEMARLIQ MƏKTƏBİ – orta əsr Azərb. memarlıq məktəblərindən biri. 11 əsrdən formalaşmağa başlamış, orta əsr Azərb. memarlığının üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Naxçıvan ş.-nin Azərb. Atabəylərinin [1136–1225] iqamətgahına çevrilməsi nəticəsində N. m. yüksəliş dövrünə çatmış, *Əcəminin* fəaliyyəti ilə Yaxın Şərq memarlığında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Əcəminin yaratdığı məktəb təkcə Naxçıvanı əhatə etmir. Onun memarlıq üslubu, memar-

lıq məktəbi Şərq aləminin böyük bir hissəsində davam edib, kompozisiyalı abidələr yaratmışdır. N. m. m.-nin üslub xüsusiyyətlərinin müəyyələşməsində və nüfuzunun artmasında 12 əsrdə Azərb.-in mədəni həyatındakı ümumi yüksəliş, yerli dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, şəhərlərin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşması, ölkədə ədəbiyyatın və fəlsəfi fikrin inkişafı, humanizm ideyalarının yayılması mühüm rol oynamışdır. N. m. m. dövrün ən mükəmməl inşaat quruluşlarının tətbiqi, binanın texniki quruluşu ilə onun bədii həllinin tektonikliyinə nail olunması baxımından ən yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Azərb. xatirə memarlığının təkamül prosesində N.m.m.-nin, özəlliklə Əcəmi Əbubəkr oğlu və *Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvaninin* böyük xidmətləri olmuşdur. İkiqatlı quruluşu (yeraltı sərđabə və yerüstü qüllə) olan türbələrin üst bölümü silindr, kub və ya prizma biçimli gövdədən ibarət olub ikiqatlı günbəzlə örtülürdü. Əcəmi Naxçıvaninin dövrümüzədək gəlib çatmış iki əsəri prizmatik gövdəli türbələrdir. Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani isə yuvarlaq (silindrik) gövdəli türbələr yaratmışdır. N. m. m.-nə məxsus tikililər (*Yusif Küseyir oğlu türbəsi, Məminə xatun türbəsi və s.*) ümumi quruluşunun abidəviliyi, ayrıntılarının zərifliyi, memarlıq bölgələrinin nikbinlik doğuran görkəmi, ornament bəzəklərinin oynaqlığı ilə səciyyələnir.

N. m. m. dəqiq riyazi hesablaşma metodlarına əsaslanırdı. Abidələr dəqiq hesablaşma və ölçmələr, planlaşma, yerləşmə, ornamentlərin və kitabələrin dəqiq düzülməsi əsasında tikilirdi. Abidələrin modul sistemi, mütənasiblik sxemləri, tağların və günbəzlərin quruluşu, səkkizkünc səthlərin dəqiq ölçüsü riyazi hesablaşmasız mümkün deyildi. Memar Əcəmi dərin riyazi biliyi sayəsində abidələrin mütənasibliyi, tağ, günbəz, ornamentlərin və bəzəklərin mürəkkəb strukturu problemlərini zərgər dəqiqliyi ilə həll edirdi. Yaxın Şərq və Asiya ölkələri memarları N. m. m.-ndən və Əcəmi dühasından bəhrələnməmiş, milli memarlıq məktəbləri yaratmışlar.

Əd.: S a l a m z a d ə Ə. V., Əcəmi Naxçıvani, B., 1976; Q i y a s i C., Azərbaycan xatirə memarlığının təkamül prosesində Naxçıvan memarlığının rolu, Naxçıvan Dövlət Un-tinin “Elmi əsərləri”, 1999, № 4.

NAXÇIVAN MƏDƏNİYYƏTİ – əsasən, Nax.

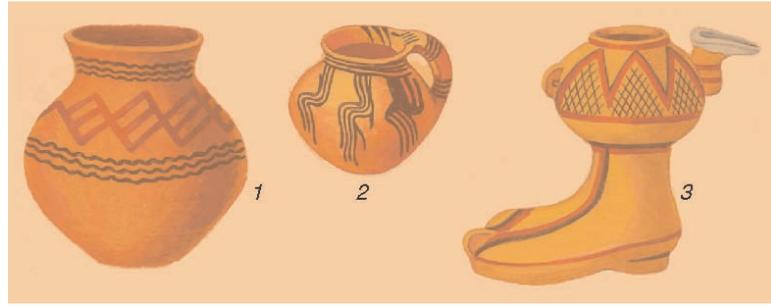
Naxçıvan mebel fabrikinin yığma sexi.

MR ərazisində yayılmış Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə (e. ə. 2-ci minillik –1-ci minilliyin əvvəlləri) aid arxeoloji mədəniyyət. 1896, 1904 və 1926 illərdə *Qızılburun məbədi* yaxınlığında N. m.-nə aid daş qutu qəbir abidələri aşkar olunmuşdur. N. m.-ni səciyyələndirən əsas saxsı məmulatı həndəsi naxışlarla, insan, heyvan, quş rəsmləri, müxtəlif piktoqrafik işarələrlə bəzədilmiş və yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış boyalı qablardır. N. m. üçün erkən şəhər mədəniyyəti (Kültəpə, qədim Naxçıvan, Oğlanqala, Qız qalası, Qazançı, Govurqala, Qalacıq), yaşayış yerləri (Şortəpə, Nəhəcir, Meydantəpə, Kərki, Çalxanqala, Vayxır, Dəmirçilər və s.), siklop tikililəri, istehkamlar, torpaq və daş qutu qəbirlər, kurqanlar xarakterikdir.

N. m. dörd inkişaf mərhələsi keçirmişdir: 1-ci mərhələ (e. ə. 20–17 əsrlər) üçün qırmızı rəngli monoxrom naxışlı (qara rəngli) qulpsuz küpə, çölmək, kasa və xeyrə tipli qablar səciyyəvidir. Qara və boz rəngli, qismən cilalı, cızma, çərtmə, basma və yapma naxışlı sadə saxsı nümunələrinə də təsadüf edilmişdir. Boyalı qablar dalğalı, sınıq və düz xətlər, bucaq, üçbucaq, trapesiya, romb və dairələrlə bəzədilmişdir. Bəzi qabların (Nəhəcir, Yaycı) üzərində insan, keçi, maral və quş təsvirləri var. 2-ci mərhələ (e. ə. 17–15 əsrlər) mürəkkəb həndəsi motivlər, insan, heyvan və quş rəsmləri (Kültəpə II, Şahtaxtı, Qızılburun) ilə zövqlə naxışlanmış boz və sarı rəngli polixrom qablar yayılmışdır. Qabların üzəri açıq çəhrayı və sarı rənglə örtülmüş, tünd qırmızı, qəhvəyi, qara və ağ rənglərlə bəzədilmişdir. 3-cü mərhələ (e. ə. 14–11 əsrlər) nisbətən səliqəziz naxışlanmış çaydan, vaza, qədəh, küpə tipli polixrom boyalı qablar, eləcə də boz və qara rəngli sadə saxsı məmulatı aiddir. 4-cü mərhələ (e. ə. 10–7 əsrlər) aid qablar əvvəlki mərhələnin materiallarından fərqlənmir, lakin daha kobud və bəsit naxışlanmışdır.

N. m. abidələrindən daş toppuzlar, tunc xəncər, ox ucluğu, biz, sancaq, quş və s. formalı girdə asmalar, bilərzik, sırğa və üzüklər, qızıl sırğa, əqiq və pastadan müxtəlif formalı muncuqlar, həmçinin dəmir bilərzik, xəncər, ox ucluqları da tapılmışdır. Əkinçi-maldar tayfalara aid N. m. əhalisi sənətkarlıq (metal-əritmə, dulusçuluq, toxuculuq), duz, mis, də-

mir və s. istehsalı ilə məşğul olmuşdur. N. m. tayfaları Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi, mədəni əlaqə saxlamışlar. N. m. abidələri Azərb.-in qədim əhalisinin təsərrüfat, ictimai və mənəvi həyatını, incəsənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir.

Əd.: Həbibullayev O. H., *Kültəpədə arxeoloji qazıntılar*, B., 1959; Əliyev V. H., *Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti*, B., 1977.

NAXÇIVAN MƏDRƏSƏLƏRİ – orta əsrlərdə mövcud olmuş dini məktəblər (bax *Mədrəsələr*).

NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ – çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi prosesində və bundan sonrakı dövrdə erməniləri İrandan və Osmanlı imperiyası ərazilərindən kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürməsi nəticəsində yaranmış beynəlxalq problem. İlk mənbələrin sübut etdiyi kimi, bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdır. Bu torpaqlar *Gülüstan müqaviləsi* (1813) və *Türkmənçay müqaviləsi* (1828) ilə Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalının başa çatmasından, İrəvan xanlığının ləğvindən sonra ermənilərə verilmişdi. Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ ərazilərinə göz dikən ermənilərin əcdadları bu qədim yurda 1828 ilin martında Rusiyanın yaratdığı xüsusi komissiya tərəfindən köçürülmüş, 2 il içərisində Naxçıvana əvvəlcə 434, sonra 2285 ailə (10 mindən çox erməni) gətirilmişdi. Köçürmə kampaniyası çarizmin zorakılıq siyasəti nəticəsində baş tutmuşdu. *Köçürmə siyasətinin* reallaşmasından sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan və “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan üzdönük məkrli erməni qəsbkarları ərazi iddialarına başladılar. Bu proses 20 əsrdə daha da genişləndi. Ermənilərin təqsiri üzündən istər 20 əsrin əvvəllərində, istərsə də 1918–20 illər-

Naxçıvan mədəniyyəti tapıntıları:
1. Monoxrom boyalı küpə (Kültəpə II).
2. Monoxrom boyalı tək qulplu küpə (Kültəpə II).
3. Polixrom boyalı çıraq (Culfa).

də Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Culfa və Ordubadda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayətləri dəhşətli, faciəli şəkildə oldu. Bunlar Cənubi Qafqaz sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq, beynəlxalq aləmi düşündürən mühüm bir problemə çevrildi. Naxçıvan məsələsi 1918 ildə bir neçə dəfə Zaqafqaziya seymində, 1918–20 illərdə dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində, Ermənistanın, Türkiyənin parlamentlərində, Təbriz bələdiyyə idarəsində, Maku xanlığında, Paris sülh konfransında (1919–20), 1919–20 illərdə ABŞ-in Ermənistan və Naxçıvanda nümayəndəliklərində, 1920–21 illərdə Azərbaycan Sovet Respublikası və Ermənistan Sovet Respublikasının inqilab komitələrində, 1921 il martın 16-da Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının siyasi bürosunda, 1920–21 illərdə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetində müzakirə olunsada, Naxçıvanın əsl mənada tarixi taleyini – Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika statusunu yalnız *Moskva müqaviləsi (1921)* və *Qars müqaviləsi (1921)* təsbit etdi. Moskva və Qars müqavilələrində Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanıdılar və buna beynəlxalq hüquqi təminat verdilər.

Əd.: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edəni akad. İ. H a c ı y e v), B., 1999.
NAXÇIVAN MUXTAR DİYARI, N a x ç ı v a n M u x t a r Ö l k ə s i – Nax. SSR-in Azərb. SSR tərkibində muxtariyyəti statusunun rəsmiləşdirilməsinin növbəti mərhələsində (1923, 27 fevral – 1924, 9 fevral) totalitar sovet rejiminin təzyiqi altında yaradılmış muxtar qurum; *Moskva müqaviləsinin (1921)* və *Qars müqaviləsinin (1921)* şərtlərinin ziddinə olaraq Nax. SSR muxtariyyətinin məhdudlaşdırılmasını, onun Nax. SSR muxtariyyətinin Azərb. SSR-in protektoratlığı altında təşkil edilməsini deyil, diyarın məhdud muxtar vilayət hüququnda ona birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. İlk dəfə 1922 ilin dekabrında Cənubi Qafqaz (Z a q a f q a z i y a) I S o v e t l ə r q u r u l t a y ı n d a irəli sürülmüş və müvafiq qərar qəbul edilmiş, 1923 ilin yanvarında isə RK(b)P Cənubi Qafqaz Diyar Komitəsi hə-

min məsələni müzakirə edərək Cənubi Qafqaz I Sovetlər qurultayının qərarına əsasən Nax. SSR-i muxtar vilayətə çevirməyi AK(b)P MK-ya tövsiyyə etmişdi. Bundan sonra nəhəng təbliğat maşını işə salınmış, AK(b)P Naxçıvan Diyar Komitəsinin 1923 il 5 fevral tarixli qərarı ilə həmin məsələ “ümumxalq müzakirəsinə” verilmiş və “zəhmətkeşlər tərəfindən yekdilliklə bəyənildikdən” sonra AK(b)P Naxçıvan Diyar Komitəsinin Rəyasət Heyətində (20 fevral) və AK(b)P Naxçıvan diyar təşkilatının III qurultayında (23 fevral) təsdiq edilmişdi. III Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayı (1923, 27 fevral) partiya orqanlarının həmin qərarını “müzakirə edərək” Nax. SSR-in muxtar diyar hüququnda Azərb. SSR-in tərkibinə daxil edilməsi barədə müvafiq qətnamə və bəyannamə qəbul etmişdi. Qurultayın qərarı ilə Naxçıvan MİK-i, XKS-i və bütün komissarlıqları buraxılmış, diyarı idarə etmək üçün 17 üzv və 7 namizəddən ibarət Naxçıvan Diyar İcraiyyə Komitəsi (NDİK) seçilmişdi; Naxçıvan, Şərur və Ordubad qazaları ləğv edilmiş və N.M.D.-nin bütün ərazisi altı dairəyə – Tumbul, Cəhri, Əbrəqunus, Şahtaxtı, Noraşen və Ordubad dairələrinə bölünmüşdü.

1923 il iyunun 16-da Azərb. MİK-in sessiyası Naxçıvan Sovetlər qurultayının Naxçıvan diyarının muxtariyyət hüquqları əsasında Azərb. SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında xahişini bəyənərək N.M.D. haqqında Əsasnamə qəbul etmişdi. Diyarda ali hakimiyyət orqanı NDİK tərəfindən ildə bir dəfə çağırılan Naxçıvan Diyar Sovetlər Qurultayı (NDSQ) idi. Ali icraedici və sərəncamverici orqan sayılan NDİK NDSQ qarşısında hesabat verirdi. Nax. SSR-in ləğv edilmiş xalq komissarlıqları əvəzinə NDİK-in torpaq, daxili işlər, səhiyyə, maarif, sosial təminat, ticarət və s. şöbələri yaradıldı.

N.M.D. daha çox inzibati-ərazi muxtariyyəti prinsiplərinə uyğun idi və yüksək milli-ərazi muxtariyyəti tələblərinə az cavab verirdi. Halbuki ərazicə Azərb.-dan ayrı salınmış Naxçıvan diyarına geniş səlahiyyətli siyasi hüquqlar verilməsi bilavasitə 1921 il Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərindən irəli gəlirdi. Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinə yenidən baxılması, görünür, elə məhz bu zərurdən doğmuşdu. 1923 il dekabrın 31-də Azərb. MİK N.M.D.-nin Azərb. SSR tərkibi-

bində Nax. MSSR-ə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi; qərar Cənubi Qafqaz MİK-in yanvar 1924 il tarixli birinci plenumunda təsdiq edildi. Azərb. SSR MİK-in 9 fevral 1924 il tarixli dekreti ilə N.M.D-nin Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi təsbit edildi.

Əd.: M ə d ə t o v Q. Ə., Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili, B., 1958; S a d ı q o v S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, B., 1995.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI (1920–23 illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923–24 illərdə Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924–90 illərdə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990 ildən Naxçıvan Muxtar Respublikası) – Azərb. Respublikasının tərkibində muxtar dövlət. Şm.-da və ş.-də Ermənistan Respublikası (sərhəd xəttinin uz. 246 km), q.-də və c.-da Türkiyə (11 km) və İran İslam Respublikası (204 km) ilə həmsərhəddir. Nax. MR-in Ermənistan ilə təbii sərhədini, əsasən, Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrinin suayırıcıları, Türkiyə və İranla sərhədini isə Araz çayı təşkil edir. Ərazisi şm.-q.-dən c.-ş.-ə. doğru 158 km məsafədə uzanır. Muxtar respublikanın şm.-da ən ucqar nöqtəsi Saraybulaq silsiləsinin Şərur r-nu ərazisindəki Kömürlü dağı (2064 m), ən c. nöqtəsi isə Arazın sol sahilində 600 m yüksəklikdə yerləşən Zərəni d.-y. st.-dir. Şm.-dan c.-a doğru ən böyük məsafəsi 75 km-ə bərabərdir. Qədim Azərb. torpağı Zəngəzurun 1920 ildə "sovet rəhbərliyi" tərəfindən qanunsuz olaraq Ermənistana verilməsi nəticəsində 44–45 km enində zolaq Arazla doğru uzanaraq, Nax. MR-i Azərb. Respublikasının qalan ərazisindən ayırmışdır. 1924 ildə Nax. MSSR-də 3 qəza və 12 dairə təşkil olunmuş, 1925 ildə qəzalar ləğv edilmiş, dairələrin sayı 8-ə endirilmişdi: Baş Nəraşen, Qıvrıq, Tumbul, Əbrəqunus, Nərimanov, Culfa, Parağa və Ordubad. 1930 ilin birinci yarısında Şahbuz r-nu əlavə edilməklə Şərur, Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Əbrəqunus r-nları yaradıldı. 1948 ildə Əbrəqunus r-nu Culfa r-nu ilə birləşdirildikdən sonra Nax. MSSR inzibati cəhətdən beş rayona [Naxçıvan (1978 ildən Babək), Şərur, Şahbuz, Culfa və Ordubad] bölünmüşdür. 1990 il avqustun 28-də Azərb. SSR Ali Sovetinin fərmanına əsasən Türkiyə ilə həmsərhəd bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını

daha da sürətləndirmək və gücləndirmək məqsədilə, həmçinin ərazinin geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq, Sədərək k. və ona məxsus ərazilər əsasında Sədərək r-nu yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 2004 il 19 mart tarixli qanuna əsasən sərhəd bölgələrində və gediş-gəliş çətin olan dağlıq və dağətəyi ərazilərdə əhalinin ehtiyaclarını daha dolğun ödəmək və məskunlaşmasını təmin etmək, dövlət idarəetməsini təkmilləşdirmək, həmçinin sərhədboyu ərazinin müdafiəsinin daha da möhkəmləndirilməsini təmin etmək məqsədilə hər iki rayonun mərkəzlərindən 35–40 km aralıda dağlıq və dağətəyi əraziləri əhatə edən sərhədboyu zonalarda yerləşən 9 inzibati-ərazi dairəsinin 11 kəndinin bazasında Kəngərli rayonu yaradılmışdır.

1929 il fevralın 18-də Zaqafqaziya MİK totalitar inzibati-amirlik şəraitində Nax. MSSR-in 9 kəndinin – Şərur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Sultanbəy, Ağxəç, Almalı, İtqıran k.-lərinin, Ordubad dairəsinin Qorçevan k.-nin, habelə Kilit k. torpaqlarının bir hissəsinin, əkin sahələri və otlaları ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Zaqafqaziya MİK-in Naxçıvanın sərhədləri məsələsinə baxması, Moskva müqaviləsi (1921) və Qars müqaviləsi (1921) sənədlərini imzalayan tərəflərin iştirakı olmadan Naxçıvan ərazisinin bir hissəsinin Ermənistana verilməsi beynəlxalq hüquq normalarının kobudcasına pozulması, Azərb. xalqına qarşı əsl xəyanətkarlıq və cinayət idi.

Muxtar respublika ərazisinin sah. 5,5 min km² (Azərb. Respublikası ərazisinin 6,4%-i), əh. 372,9 min nəfərdir (2005, 1yanvar). Hazırda 7 inzibati r-na (Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur, Kəngərli) bölünmüşdür; 4 şəhəri (Naxçıvan ş., Ordubad ş., Culfa ş., Şərur ş.), 9 qəs., 160 kənd inzibati ərazi dairəsi var (2005). Paytaxtı Naxçıvan ş.-dir.

İdarəetmə quruluşu. Nax. MR Azərb. Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. 1995 il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Azərb. Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Nax. MR Azərb. Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun statusu bu Konstitusiyaya ilə müəyyən edilir.

Nax. MR-də qanunvericilik hakimiyyətini Nax. MR-in parlamenti – Ali Məclisi, icra hakimiyyətini Nax. MR-in Nazirlər Kabineti, məhkəmə hakimiyyətini muxtar respublikanın məhkəmələri həyata keçirir.

Konstitusiyaya əsasən, Nax. MR Ali Məclisinin sədri muxtar respublikanın Ali vəzifəli şəxsidir. O, Ali Məclisdə seçilir. Nax. MR Ali Məclisi 45 deputatdan ibarətdir. Muxtar respublikanın şəhər və rayon ərazi vahidləri icra hakimiyyətləri tərəfindən idarə edilir. İcra hakimiyyətlərinin başçıları Nax. MR Ali Məclisi sədrinin təqdimatı ilə Azərb. Respublikası Prezidenti tərəfindən təyin olunur. Naxçıvan MR-də yerli idarəetmə orqanları – bələdiyyələr fəaliyyət göstərir.

Təbiət. Nax. MR Kiçik Qafqazın c.-q.-ində yerləşir. Azərb. Respublikası ərazisinin geomorfoloji rayonlaşdırılması bölgüsündə Nax. MR-in ərazisi Kiçik Qafqaz geomorfoloji vilayətinin Arazyanı dağlar və Naxçıvan (Orta Araz) çökəkliyi yarımvilayətlərinə aid edilir. Arazyanı dağlar yarımvilayəti muxtar

respublika ərazisində Dərələyəz və Zəngəzur silsilələrini, Naxçıvan çökəkliyi geomorfoloji yarımvilayəti isə, əsasən, Arazboyu düzənlikləri əhatə edir. Dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1450 *m*-dir. Ərazinin üçdə iki hissəsi hünd. 1000 *m*-dən yuxarı olan dağlıq sahələrdir. Ərazinin üçdə bir hissəsini isə bir-birindən dağ qolları və tirələr ilə ayrılan maili Arazboyu düzənliklər (Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Yaycı, Kəngərli, Dəstə, Ordubad və s.) tutur. Bu düzənliklərin ümumi sah. 10 min *ha*-a qədərdir. Arazboyu düzənliklərin ən geniş yeri Şərqi Arpaçayın mənsəb hissəsində olub, bu ərazidə bir tərəfdən tektonik çökmənin, digər tərəfdən isə akkumulyasiya prosesinin getməsi nəticəsində yaranmışdır.

Relyef. Muxtar respublika ərazisinin çox hissəsini Kiçik Qafqazın Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri və onların Araz çayının dərəsinə doğru uzanan və müasir relyefdə orta və alçaq dağlıq yaradan qolları əhatə edir. Zəngəzur silsiləsi Kiçik Qafqazın ən yüksək silsi-

lələrindəndir; ən hündür zirvəsi Qapıcıq d. (3906 m) eyni zamanda Kiçik Qafqazın Azərb. Respublikası ərazisində ən yüksək zirvəsidir və daimi qar xəttindən 41 m yuxarıda yerləşir. Alt Pliosen yaşlı kiçik intruzivlər və ekstruzivlər silsilənin c.-q. yamacında konusvarı, günbəzvarı çıxıntılar yaradaraq, təkrarolunmaz relyef əmələ gətirirlər. Hündür zirvələri: Yağlıdərə d. – 3827 m, Qazangöldağ – 3814 m, Sarıdərə d. – 3754 m, Dəvəboynu d. – 3560 m və s. Dağ aşırımlarının mütləq hünd. 2346 m-lə (Biçənək aşırımı), 3362 m (Ayçonqal aşırımı) arasındadır.

Dərələyəz silsiləsi muxtar respublika ərazisinin şm.-q. hissəsində yerləşir və Zəngəzur silsiləsinə nisbətən alçaqdır (ən uca zirvəsi Küküdağ – 3120 m). Silsilənin Cəhri çayından q.-dəki hissəsi qövs şəklində c.-a doğru uzanaraq alçalır. Burada ən hündür zirvə Keçəltəpə d.-dir (2740 m). Silsilənin muxtar respublika ərazisinə daxil olan hissəsi mürəkkəb oroqrafik quruluşa malikdir. Bu mürəkkəblik relyefdə, xüsusilə Keçəltəpə d.-ndan c.-da

daha aydın nəzərə çarpır. Silsilədən Qaranquş, Cəhri, Qaraultəpə, Rəmlər və Buzqov qolları ayrılır. Dərələyəz silsiləsinin Cəhri çayından ş.-dəki əsas hissəsi ş.-ə və c.-q.-ə doğru uzanır. Burada mütləq yüksəklik 2900–3110 m-dir (Sipər d. – 3117 m, Keçəldağ – 3118 m, Küküdağ). Silsilənin suayırıcısı bəzən ensiz, bəzən də geniş və hamardır. Dərələyəz silsiləsinin şm.-ş. qurtaracağı hünd. 3087 m olan adsız zirvənin yaxınlığında Zəngəzur silsiləsi ilə birləşir. Silsilənin c.-q. hissəsi isə Cəhri və Naxçıvan çaylarının arası ilə uzanır.

Muxtar respublika ərazisinin şm.-q. qurtaracağı mürəkkəb oroqrafik quruluşa malikdir. Buradakı dağ zirvələrinin hünd. 2000–2100 m-dən artıq deyil (Kömürlü – 2064 m, Ardıc – 2034 m, Mehridağ – 1869 m, Qabaqyal – 1824 m); əsasən alçaq və orta dağlıqdan ibarətdir. Respublikanın orta və alçaq dağlıq zonalarında müasir relyefdə tam əksini tapmış Miosen-Alt Pliosen yaşlı qalxmalar (Ağgaya, Darıdağ, Qaraquzey) və çökəkliklər

(Paradağ, Nursu, Türkes) inkişaf etmişdir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. Nax. MR ərazisində Yer in müxtəlif yaşlı geoloji qatlarının aydın çıxışları, təkrarolunmaz və cazibədar intruziv süxurların mövcudluğu geoloqların və səyyahların diqqətini hələ 18 əsrin ortalarından cəlb etmişdir. Bu, istər Qərbi Avropa, istərsə də Rusiyanın geoloji ədəbiyyatında Alp qurşağının stratiqrafik məsələlərinin həllində öz əksini tapmışdır. Alp qurşağında bənzəri olduqca az tapılan Naxçıvan lakkolitləri və Culfa dərəsində Paleozoyun ardıcıl qatları dünya şöhrəti qazanmış və bu günədək klassik qiymətini itirməmişdir. Faydalı qazıntı sahələrində (Duzdağ, Darıdağ, Şəkərdərə, Gömür, Quyuludağ, Qızılqaya və s.) mağaraların, quyuların aşkar olunması, ibtidai əmək alətlərinin tapılması Naxçıvan ərazisində hələ qədim vaxtlardan duz, mərgümüş, mis, qızıl, kükürd və s. çıxarıldığını göstərir; orta əsrlərdə Azərb.-də elmi-təsviri mineralogiya traktatları – "Cavahirnamə" yaranmışdır. Ərazidə ilk geoloji tədqiqatlar və mineral sərvətlərin öyrənilməsi 18 əsrin 2-ci yarısından başlanmış, plana uyğun surətdə müntəzəm öyrənilməsi isə Nax.MR yaranıqdan sonrakı dövrə aiddir.

Muxtar respublikanın ərazisi geoloji cəhətdən Kiçik Qafqazın Naxçıvan qırışıqlıq tektonik zonasında yerləşir. Digər tektonik zonalarından fərqli olaraq, geoloji quruluşu ümumi qalınlığı 14 *km*-ə qədər Kaynozoy (Yerin geoloji tarixinin son 65 mln. ili), Mezozooy (65–248 mln. ili), Paleozoy (248–540 mln. ili) dövrlərinin çökmə, vulkanogen-çök-

mə, yerüstü vulkanların püskürmə qatlarından və intruziv, metamorfik komponentlərdən təşkil olunmuşdur. Bunların yer üzərində çıxışları ərazinin 400 mln. illik geoloji tarixini bərpa etməyə imkan verir. Naxçıvan qırışıqlıq zonasının tektonik quruluşunda Hersen qırışıqlığını təmsil edən Şərur–Culfa antiklinoriumu, Alp qırışıqlığında yaranmış Ordubad sinklinoriumu və Naxçıvan çuxuru iştirak edir. Tektonik quruluşun özülü isə Baykal tektonik siklində (600 mln. il bundan əvvəl) yüksək dərəcədə metamorfizmə uğramış müxtəlif mənşəli və tərkibli (çöküntü, maqmatik və s.) süxur qatları təbəqələrindən, Yer qabığının "qranit" qatından ibarətdir. Onların Yer səthinə yaxın yatımlarına Devon-Trias çöküntülərinin çıxışları sahəsində təsadüf olunur və Dəhnə dayaq quyusunda 331 *m* dərinlikdə 1414 *m*-ə qədər kəsiliblər. Dəhnə qalxıntısının Arazın sağ sahilində metamorfik süxurlar Yer səthinə çıxır. Ərazinin dərinlik quruluşunda Yer qabığının qalınlığı 48–54 *km* olaraq, "qranit" qatı 15–20 *km*-ə, "bazalt" qatı 20–25 *km*-ə çatır.

Şərur–Culfa antiklinoriumu terrigen-karbonat və karbonat fasiyası və qalınlığı 3000–3600 *m*-ə çatan Devon, Alt Karbon, Perm və Triasin lay qatları Dərələyəz qitəkənarı açıq dəniz hövzəsinin (400–211 mln. illər arasında) çökmə süxurlarıdır. Dərələyəz dənizi ərazidə uzun sürən kontinental quru paleocoğrafi şəraiti əvəz etmişdi. Orta və Üst Karbon dövründə hövzənin geotektonik inkişafını təmsil edən boksit təzahürləri Yer qatının laterit aşınmasının məhsuludur. Dərinlik qırılmalarında yerləşən kvarsli qabro-dolerit kiçik intruziyaları ilə Gümüşlü sink-qurğuşun yatağı və təzahürləri əlaqədardır (Gümüşlü mədəni uzun müddət istismar olunmuşdur). Paleozoy və Triasin çökmə süxurlar qatında geniş yayılmış məmulat daşları (çəhrayı dolomit, araqonit), tikinti daşları (qara mərmər, mozaika lövhələri üçün rəngli üzlük daşlar) və şüşə məmulatı (kvarsitlər, kvarsitli qumdaşılar) yerli sənaye üçün əhəmiyyət kəsb edir.

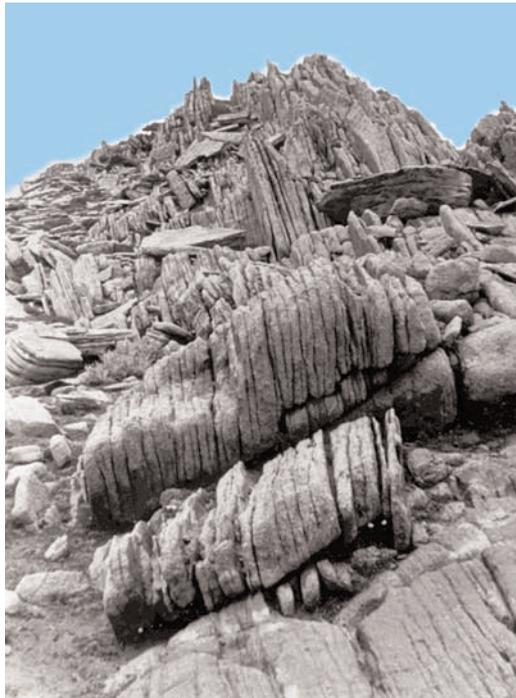
Ordubad sinklinoriumu muxtar respublika ərazisinin ş. və şm.-ş. sahələrini əhatə edərək, kənar sərhədləri q.-də Culfa-Çalxanqala qırılması, ş.-də isə Zəngəzur silsiləsindən sonra Giriyaq qırılması ilə izlənilir.

Sinklinoriumun müstəqil geotektonik inkişafı Mezotetisin dərya qabıqlı Zəngəzur troquunun Üst Tabaşirdə bağlanmasıdan sonra davam etmişdi. Onun quruluşunda iştirak edən Mezokaynozoy qatları müxtəlif geodinamik şəraiti təmsil edir. Sinklinoriumun q. kənarındakı Alt Yura yaşlı bazalt vulkanizmi ərazidə riftogen proseslərin başlanğıcından və Zəngəzur dərya qabıqlı dərin hövzənin əmələ gəlməsindən xəbər verirsə, Yura dövrünün aalen-kellovey mərtəbələrinin ardıcıl gilli-qumlu qatları dərin dərjavarı hövzənin passiv kontinental ətəyinin çöküntüləridir. Mezozoy substratda ofiolitlərin ekzotik kütlələri Mehri–Ordubad batolitinin intruziyalarının arasında və ofiolit-olistolitləri Üst Tabaşir qatlarında tapılmışdır. Sabit tektonik şəraitdə əmələ gələn Üst Tabaşirin əhəngdaşı və mergelli qatından sonra Ordubad sinklinoriumu təkamülü kollizion geodinamik mərhələdə intensiv tektonik-maqmatik proseslər yaratmışdır. Paleosen dövründə Zəngəzur qırılması boyunca hövzənin qrabenvarı riftogen dərinləşməsi və qalın (2000 m-dən çox) terrigen fliş qatının əmələ gəlməsi nəticəsində intensiv maqmatizm prosesləri başlayır. Vulkanizmin daha intensiv fəaliyyəti Alt Eosendə və Orta Eosenin sonunda aşkar olun-

muşdur. Nax. MR-də ən çox vulkanogen (2500 m) və Piroklastik (1400 m) qatları, onları ayıran tuflu flişoid tipli vulkanogen çöküntü qatı (960 m) və hövzənin Eosen kəsilşini tamamlayan Üst Eosenin flişvarı qatı yayılmışdır. Vulkanizmin hər iki mərhələsi vulkan-tektonik strukturlarda (Zəngəzur, Ələngəz, Ləkətağ və s.) çoxfazlı qranitoid intruzivləri ilə tamamlanır. Ərazidə kollizion-rogen prosesləri nəticəsində Ordubad sinklinoriumu inversiyaya məruz qalır, dəniz hövzəsi Üst Eosenin ortalarından tamamilə reqressiyaya uğrayır, xətti antiklinal və sinklinal qırışıqlığı yaranır, bloklara parçalanma daha sərrast qeyd olunur.

Oliqosen dövründən başlayaraq Naxçıvan dağarası çuxurunun təməli qoyulur. Zəngəzur dərinlik qırılma zonasında isə sonuncu intensiv maqmatizm nəticəsində Mehri–Ordubad batolitinin ən məhsuldar üçfazlı porfirvari qranitoidləri (23–25 mln. il) əmələ gəlir. Mehri–Ordubad batoliti Qafqazda ən iri intruziv massivdir. Ordubad metalogenik bölməsində batolitin intruziv kompleksləri ilə əlaqədar olan mis-molibden (Parağaçay), polimetal (Ağdərə, Kvanus, Nəsirvaz), qızıl (Piyazbaşı, Ağyurd) yataqları və çoxlu təzahürləri yerləşir. Bölgənin metallogeniyası mis-porfir (Ayçınqıl, Yaşillıq, Fəhlə dərəsi), mis-kobalt (Kotam), volfram (Qızılçınqıllı), nadir və radioaktiv elementlərin təzahürləri ilə səciyyələnir. İntruziv komplekslər, bütün yataq və təzahürlər Eosen vulkanizmin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış vulkan-tektonik strukturlarda yerləşərək, filiz maqmatik sis-

DÖRDÜNCÜ DÖVR

Q₁ Müasir şöbə — allüvial çöküntüləri: qaya və çaqıl daşları, qumlar, qumluca.

Q_{1a} Üst şöbə — allüvial-prolüvial çöküntüləri: gilce, qumluca, gillər, alevritlər, qumlar.

Q_{1b} Üst şöbə — allüvial çöküntüləri: qaymalar, çinçil, çaqıl daşları, qumlar.

Q_{1c} Orta şöbə — allüvial-prolüvial çöküntüləri: qayma daşları, çaqıl, çinçil, qumlar.

Q_{1d} Orta şöbə — travertinli və əhəngdaşlı konqlomeratlar.

Q_{1e} Alt şöbə — travertinli əhəngdaşları və travertinlər.

Q_{1f} Alt şöbə — moren və flüviqlyasiyalı çöküntülər.

Q_{1g} Alt şöbə — əhəngdaşlı konqlomeratlar.

NEOGEN SİSTEMİ

N₁ Alt pliosen — biçənək qatı: andezit, andezit-bazalt, bazalt, andezit-dasit lavaları və proklastlar.

N_{1a} Üst miosen, üst sarmat- alt meotit, gipsli qumdaşları, gillər, mergellər, alevritlər.

N_{1b} Üst miosen, alt və orta sarmat: gipsli-duzlu gillər, alevritlər, qumdaşları.

N_{1c} Orta miosen: gipsli-duzlu qumdaşları, alevritlər, gillər, konqlomeratlar və vulkanitlər.

N_{1d} Orta miosen, tarخان və çöktrak — kəsirdə qatı: traxiandezit və latit vulkanik brekçiyaları, tufırlar və avtoklastitləri.

N_{1e} Alt miosen, akvitan və burdiçal — elvan qat: gillər, qumdaşları, silisli əhəngdaşları.

P₁ Üst oliqosen — alt miosen — qırmızı rəngli qat: tufu qumdaşları, alevritlər, gillər və əhəngdaşları.

PALEOGEN SİSTEMİ

P₂ Oliqosen — əbrəqunis kobud dənəli mollas qatı: tufu vulkanitlər, tuffitlər, qravellitlər, qayma konqlomeratlar və brekçiyalar.

P_{2a} Üst eosen, piabon — pıradəş qatı: tufogen-terrigeneral filşoqlar və mergelli əhəngdaşları.

P_{2b} Orta — üst eosen: qumdaşları, alevritlər, gillər, əhəngdaşları və mergellər arasında bazal konqlomeratları

P_{2c} Orta eosen, üst lüütet — piroklastik qatı: sosenit, latit, traxit, traxiandezit, traxidazit, andezit və andezitbazalt akqlomerat tuffları, vulkanik brekçiyaları, yarımçı tufflar, bəzən lavalar.

P₃ Orta eosen, lüütet — vulkanogen çökme, tufogen-terrigən filş qatı, vulkanit, əhəngdaş və orta hissəsində bazal konqlomerat layları ilə.

P_{3a} Alt eosen, ipir-vulkanogen qatı: bazalt, andezit, andezidazit, iparit və onların subqələvi fərqlərinin lavaları, piroklastları və tufovulkanitləri.

P_{3b} Pateosen — alt eosen: sikilli karbonatlı qumdaşlı gilli filş.

TƏBAŞİR SİSTEMİ

K_{2m} Üst təbaşir, maastrixt: karbonat-terrigən filş.

K_{2cp} Üst təbaşir, kampan: əhəngdaşları və qumlu əhəngdaşları, mergellər və gillər.

K_{2st-cp} Üst təbaşir, santon və kampan: silisləşmiş əhəngdaşları, çəp laylanmış əhəngdaşları və gillər.

K_{2ch-sst} Üst təbaşir, üst konyak və santon: gillər, əhəngdaşları, mergellər, qumdaşları və qravellitlər.

K_{2t-cst} Üst təbaşir, üst turon — alt konyak vulkanogen qatı: bazalt və iparit — dasit lavaları, lava brekçiyaları və tufovulkanitləri.

K_{2j-cst} Üst təbaşir, turon və konyak-silisli argellitlər, qumdaşları, tufu qumdaşları, tufu brekçiyalar və mərmərlənmiş əhəngdaşları.

K_{2j-cst-s} Üst təbaşir, senoman — turon: kvarsli qumdaşları, qravellitlər, konqlomeratlar və növbələn argillitlər, tuffitlər, tufu konqlomeratlar.

YURA SİSTEMİ

J_{3a-b-k} Orta və üst yura, aalen-kellovey: gillər, qumdaşları, mergellər, kvarsli qravellit qumdaşları.

J_{3c} Alt yura: vulkanogen qatı — subqələvi yüksək titanlı bazalt lavaları, tufovulkanitləri və subvulkanitləri.

TRIAS SİSTEMİ

T₃ Üst trias: silisli çəhrayı dolomitlər.

T₂ Orta trias: mergelli əhəngdaşları və onların dolomilənmiş fərqləri.

T₁ Alt trias: fukoid və gilli-bitumlu əhəngdaşları.

PERM SİSTEMİ

P_{2j-d} Üst perm, ura-culfa: kütlevari və orta laylı üzvi-bitumlu, qumlu əhəngdaşları və bəzən nazik qatlı slanslar və pelitomorflar əhəngdaşları.

P_{2s-k} Alt perm, sakmat-kunqur: gilli-bitumlu nazik və qalın laylı əhəngdaşları.

DAŞKÖMÜR SİSTEMİ

C₁₋₄ Alt karbon, turne-alt vize: əhəngdaşları, kvarsitlər və gilli şistlər.

DEVON SİSTEMİ

D_{1-fm} Üst devon, famen: əhəngdaşları, gilli şistlər, kvarsitlər, bəzən qumdaşları və argillitlər.

D_{1-fr} Üst devon, fran: əhəngdaşları, gilli-mergelli şistlər, kvarsitli qumdaşları, kvarsitlər.

D_{1-g} Orta devon, eyfel-ivret: müxtəlif əhəngdaşları, gilli şistlər, kvarsitlər, qumdaşları, argillitlər.

D_{1-d-g} Alt və orta devon, emas-ivret: müxtəlif əhəngdaşları, kvarsitlər, qumdaşları, şistlər, argillitlər.

INTRUZİV KÜTLƏLƏRİ

ε_{N1} Orta miosen: təşəniflər.

ε_{N2} Alt miosen: dlorit və kvarsli dlorit- profirilər.

N_{1-ε₂} Alt miosen-üst oliqosen: profirivarit-kvarsli siyenitidioritlər, qranosiyenitlər, qranodioritlər.

γ₁ Həmcinin, qranodiorit-profir, kvarsli dlorit-profir və lamprofir daykaları və dayka qurşaqları.

ε₂ Üst eosen: subqələvli qabbro və qabbro-dioritlər, monsofidioritlər, monsonitlər, qranosiyenitlər, monsoqranodioritlər və lamprofir daykaları.

ε₃ Orta eosen: qranodioritlər, adamelitlər, qranitlər və onların metabazit ksenolitləri və aqmatitləri ilə hibrid müxtəlifliyi, kvarsli monsolitlər, monsolitlər və qranodiorit- profirilər daykaları, kvarsli və kvarsız diabazların lamprofirleri.

SUBVULKANİK INTRUZİYALAR VƏ EKSTRUZİYALAR

ε₂ Alt pliosen: doleritlər, andezitlər, andezidazitlər.

ε₃ Oliqosen: andezit və kvars andezit avtoklastitləri.

ε₃ Alt eosen: andezitlər, dasitlər, iparitlər, diabazlar.

ε₃ Permdən əvvəlki qabbrodoleritlər və doleritlər.

CM₁ Amfibollaşmış olivinli piroksenitlərin qayma ksenoliti.

CM₂ Metabazitlər və amfibolitlər.

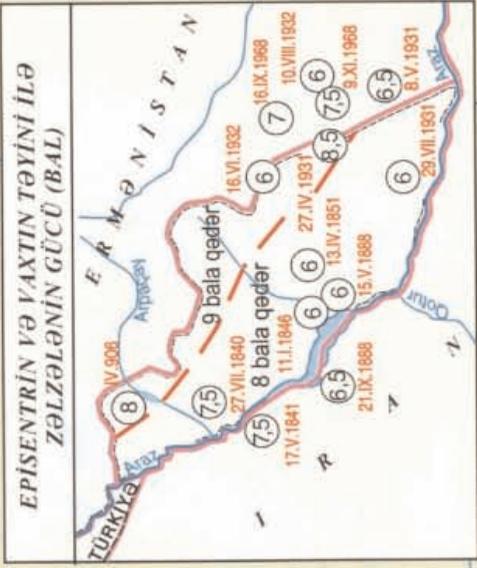
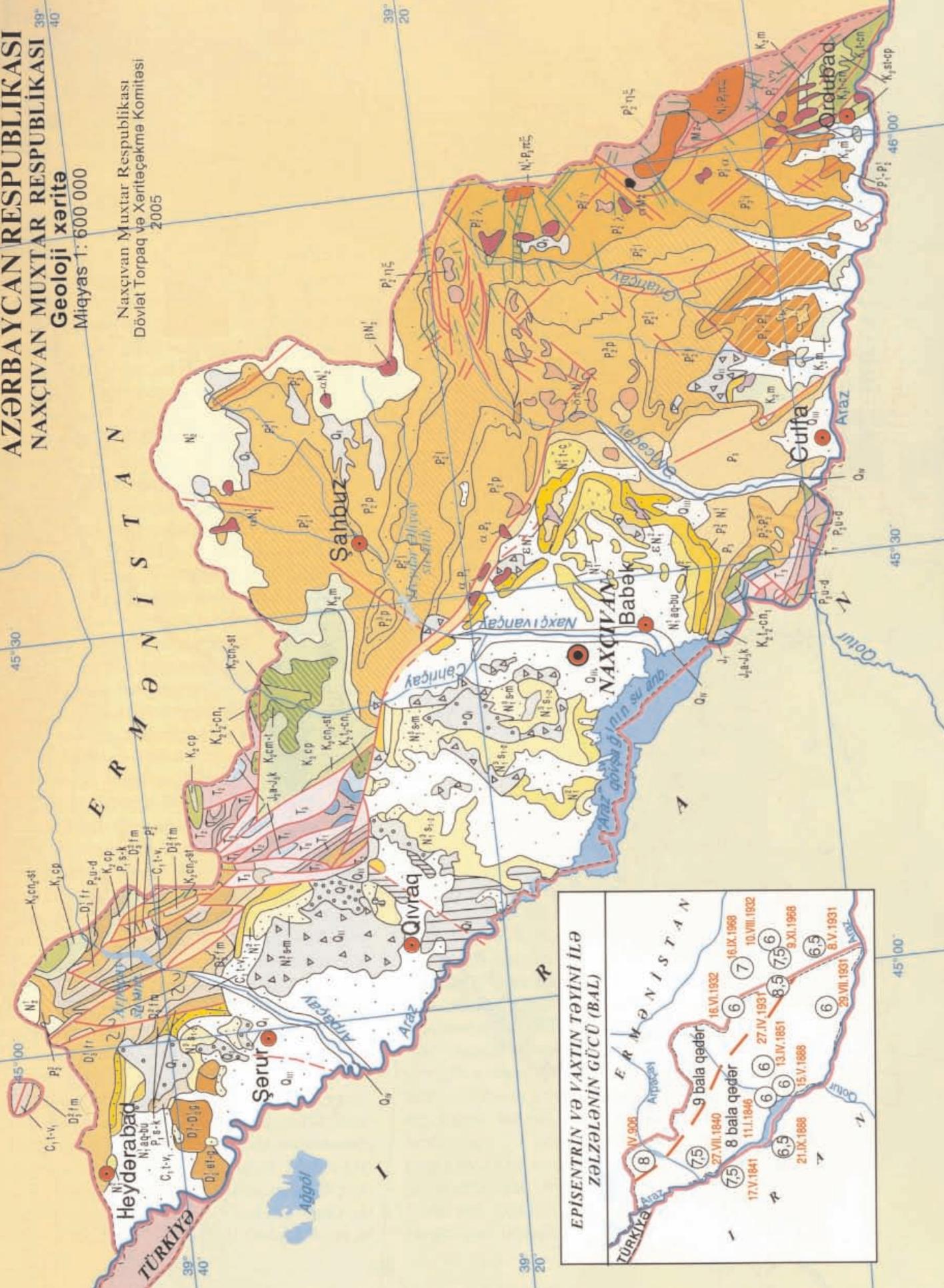
CM₃ Qırılmalar.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

Geoloji xəritə

Miqyas 1: 600 000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

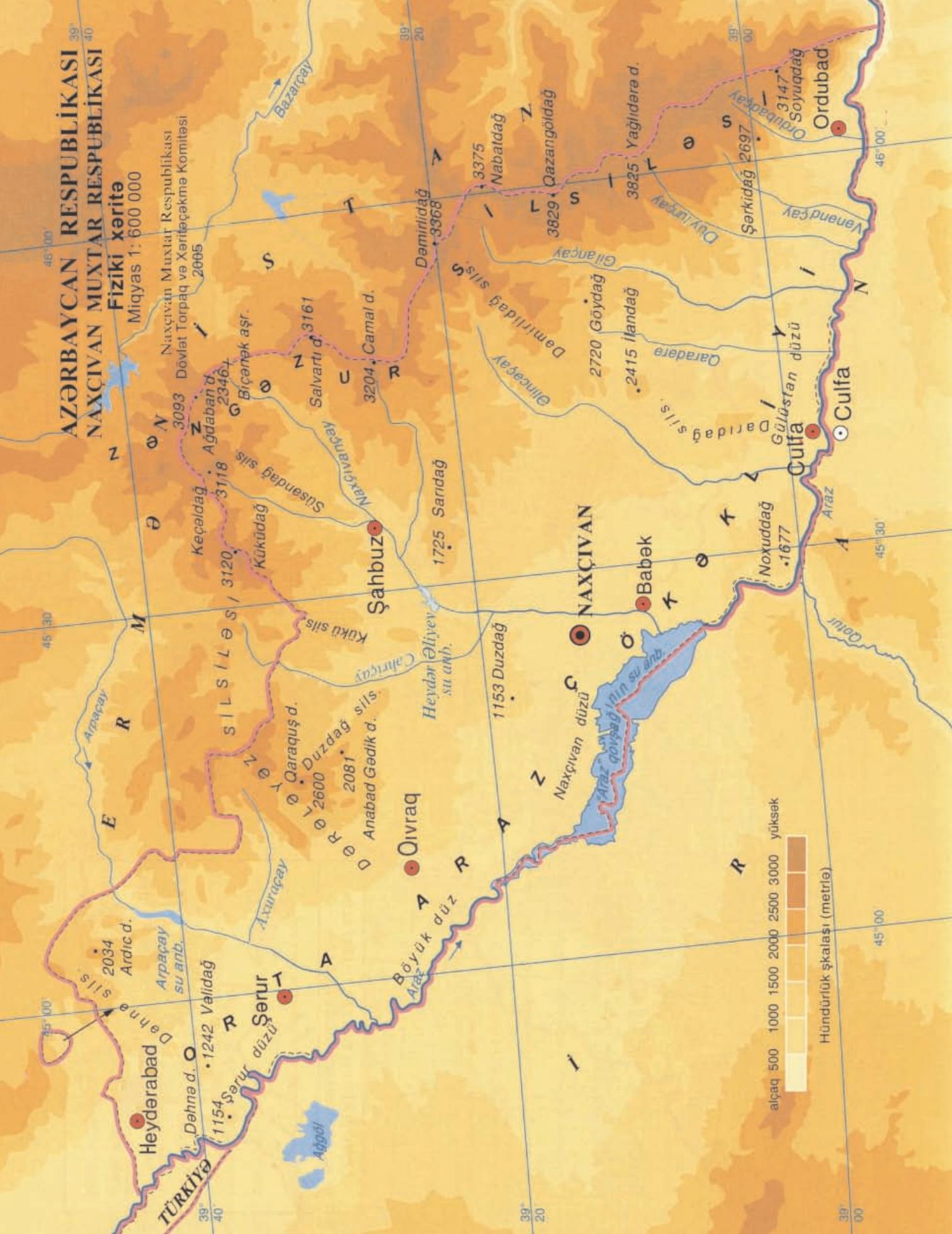
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

Fiziki xəritə

Miqyas 1: 600 000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
3093 Dövlət Torpaq və Xəritəçəkme Komitəsi
2005

alçaq 500 1000 1500 2000 2500 3000 yüksek

Hündürlük şkalası (metrlə)

45° 00'

45° 30'

39° 00'

46° 00'

templəri təşkil edirlər.

Naxçıvan çuxuru Ordubad sinklinoriumu və Şərur–Culfa antiklinoriumunun üstünü örtür və bu prosesdə q.-ə doğru miqrasiya qeyd olunur. Dağarası çuxurun əmələ gəlməsi bir neçə qırılmanın, əsasən, onun şm.-ş. kənarı boyu izlənən Naxçıvan dərinlik qırılmasının Oliqosen və Miosen dövrlərində aktiv fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Naxçıvan çuxuru ətrafında baş verən zəlzələlər bu qırılma ilə bağlıdır. Həmin qırılma çöküntü qatlarının qalınlığına nəzarət etməklə bərabər, maqmatik proseslərin fəaliyyət mərkəzi olmuşdur. Oliqosenin ekstruziv avtoplastik kütlələri (Qaracəlal, Qurddağ, Xalxal, Qutandağ, Quyuludağ və s.) qırılma boyu nüfuz etmiş və Miosenin vulkanogen qatı (14,8–15,9 mln. il) Əsədkəf, Kaşırdağ və Qırxlardağ sahələrini əhatə edir. Ərəzin massivi Kiçik Qafqazda yeganə təşənit intruziyasıdır. Naxçıvan dərinlik qırılmasının şəxələnməsi iki geostrukturun qovuşma zonasına təsadüf edir və burada kvarşlı diorit-porfir tərkibli lakkolit, bismolit, sfenolit və sill morfolojiyalı çoxlu intruziyalar (Bərdik, İlandağ, Əlincə, Paradaşı və s.) Miosen dövründə (16,3–18,0 mln. il) nüfuz etmişlər. Naxçıvan çuxurunun geoloji quruluşu, əsasən, Oliqosen-Miosen yaşlı qaba və incə molass çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Onların evaporitli, tuflu və əhəngdaşlı terrigen qatları epikontinental, laqun, qapalı hövzə və dayaz dəniz şəraitində əmələ gəlmişdir. Dəniz ərazini meotis mərtəbəsinin əvvəlində (taqır. 7,1 mln. il) tərk etmişdir. Antropogendə isti mineral bulaqlar gölündə travertinlər əmələ gəlmişdir. Travertinlərdən başqa, Naxçıvan çökəkliyinin təbii sərvətlərindən zəngin duz (Duzdağ, Püsyən, Nehrəm), palyorskit gili (Yurdçu, Kabullu) gips-anhidrit-qaja və təşənit üzlük daşı yataqları və onun şm.-ş. kənarı boyu səpələnmiş filiz (uran, mis, bor) təzahürləri aşkar olunmuşdur. Darıdağ sürmə-mərgmüsh yatağı bu dövrdə əmələ gəlmişdir.

Naxçıvan qırıqlıq zonasının sonrakı təkamülü tektonik sıxılma və blokların müxtəlif miqyasda qalxması şəraitində davam etmiş və Pliosen dövründə Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrinin qovuşduğu sahədə yerüstü vulkanlar fəaliyyət göstərmişdir. Cindərə vulkan mərkəzi sahəsində manqan, mərgmüsh, qızıl, kükürd, ametist və xalsedon təzahürləri tapıl-

mışdır. Uyğun yaşlı vulkan mərkəzi (Kəmçidağ) Ordubadın qabağında Arazın sağ sahilində yerləşir. Ən cavan dördüncü dövrdə fəaliyyət göstərən kiçik bazalt vulkanı Ayıçonqal aşırımına yaxın Zəngəzur silsiləsinin yanında və batolitə daxilində aşkar olunmuşdur.

Mineral sular. Mineral su bulaqlarının rəngarəngliyinə görə Nax. MR dünyanın ən diqqətəlayiq bölgələrindəndir. Muxtar respublikanın 5,5 min km^2 -lik sahəsində 250-dən artıq mineral su mənbəyi qeydə alınmışdır. Bu bulaqların böyük əksəriyyəti Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay, Ordubadçay, Qaradərə və Əylis çaylarının vadilərində və yaxınlıqlarındadır. Onlar kimyəvi tərkibinə görə müxtəlif tipli olub təsərrüfatda, içməli su təchizatında, müalicə məqsədi ilə və sənayedə istifadə edilir. Ərazidə suların təbii formalaşmasında relyefin, çay şəbəkəsinin, yarandıqları geoloji mühitin, iqlimin böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvanın müalicə suları müxtəlif tərkibli və yaşlı çöküntülərdən çıxır və bu onların kimyəvi-balneoloji xassələrini müəyyənləşdirir. Ərazidə ən qədim su daşıyan süxurların yaşı 400 mln. illə 500–700 min il arasında dəyişir. Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, həmişə dirilik suyu, şəfa suyu olan bulaqlardan bəhrələnilib, onların müalicə qüdrətinə "Tanrı ocağı", –

deyə inanmışlar; onlara qotur suyu, yel suyu, mədə suyu, dəri suyu, şor su, Vayxır və s. adlar vermişlər.

Naxçıvan mineral suları ta qədim zamanlardan insanların diqqətini cəlb etmişdir. Nax. MR-də mineral su bulaqlarının və onların formalaşdığı mühitin – geologiyası və tektonikasının öyrənilməsinə 1843 ildən başlanılmışdır. Lakin bu sahədə planlı kəşfiyyat işləri 20-ci yüzillikdən aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvanda mineral suların 6 tipi, 16 sinfi və 33 müxtəlif növü mövcuddur. Bu suların 98%-i karbon qazlı olub, hidrokarbonat tipli sulara aid edilir. Yer səthinə təbii çıxışları olan mineral su bulaqlarından yüksək hərarətli, demək olar ki, yoxdur. Mineral suların əksəriyyətinin temp-ru 8°C – 22°C-dir. Sirabda və Darıdağda buruq quyularından hərarəti 50°C və daha yuxarı olan sular aşkar edilmişdir. Azərb.-da olan karbon qazlı suların 35%-i Nax. MR ərazisindədir. Mineral-müalicə su bulaqlarının ion tərkibinin əsas komponentlərini kalsium – Ca, qələvi-metal ionlar – Na+K və maqnezium – Mg kationları və hidrokarbonat – HCO₃, sulfat – SO₄ və xlor – Cl anionları təşkil edir. Muxtar respublikanın mineral su mənbələri gün ərzində yer səthinə 24 mln. l su axır. Əsas mineral su mənbələri ərazi üzrə aşağıdakı şəkildə yerləşmişdir:

Ordubad r-nunda təqr. 1000 km² sahədə 29 mineral su bulağı var. Onların tərkibində suların müalicə xassələrini müəyyənləşdirən

qələvi-metal ionlar mühüm rol oynayır. R-nun qələvili-hidrokarbonatlı sularının bir qismi məşhur "Narzan"dan geri qalmır, digərləri isə müalicə qabiliyyətinə görə daha üstündür.

Culfa r-nunda 900 km² sahədə 85 mineral su bulağı qeydə alınmışdır; onlardan 42-si buruq quyuları vasitəsilə aşkar edilmişdir. Bu sular qiymətli karbonat-mərgümüşlü olub, mineral suların karbonatlı-mərgümüşlü-dəmirli xlorlu-hidrokarbonatlı-natriumlu tipinə aid edilir. Burada 37 mənbə, o cümlədən 32 quyu vardır. Darıdağ mineral sular qrupunun debiti üst-üstə 3125783 l/gün, temp-ru 17-dən 52°C-dəkdir. Mənbələrin bir çoxu qaynayır və fontanla yer səthinə çıxır. Su yer səthinə çıxdıqda külli miqdarda qaz ayrılır. Hələ qədim zamanlardan Darıdağ mineral sularından müalicə vasitəsi kimi istifadə edilirdi məlumdur. Bu sular vasitəsilə müxtəlif əzələ, oynaq, sümük və dəri xəstəlikləri müalicə olunur. Darıdağ mərgümüşlü suyu bu qəbildən dünyada məşhur olan İtaliyadakı "Cənubi Tirol", "Ronçenyo", Fransadakı "Lya-Bulbul" mərgümüşlü sularından həm keyfiyyətinə, həm də gündəlik debitinə görə xeyli üstündür.

Şahbuz r-nu ərazisindəki çay vadiləri boyu 40 km² sahədə 50-dək mineral su mənbəyi kəşf olunmuşdur. R-nun mineral bulaqları arasında məşhur Badamlı mineral sular qrupu xüsusi yer tutur. Bu sular olduqca şəffaf, iysiz və rəngsizdir. İçmək üçün çox dadlıdır. Debiti üst-üstə 2750640 l/gün-dür. Kimyəvi tərkibinə görə, əsasən, karbon turşulu-hidrokarbonatlı-natriumlu, xloridli-kalsiumludurlar. Onların müalicə əhəmiyyəti tədqiq edilmiş və müəyyənləşdirilmişdir ki, "Badamlı" suyu qaraciyər və öd kisəsi xəstəliklərinə müsbət təsir göstərir və müalicə xüsusiyyətləri Kislovodskdakı (Şimali Qafqaz) "Narzan" sularının xüsusiyyətlərinə oxşardır.

Babək r-nunun 1200 km² ərazisi daxilində 50 mineral-müalicə su mənbəyi öyrənilmiş, onların 27-si buruq quyuları vasitəsilə aşkar edilmişdir. Sirab mineral sular qrupunun debiti 2247265 l/gün-dür. Temp-ru 16–24°C-dir. Müalicə əhəmiyyətinə görə Sirab, Qahab, Vayxır, Cəhri və Qızılburun bulaqları üstündür. Sirab-12 az minerallaşmış, soyuq, karbon qazlı, hidrokarbonatlı-maqneziumlu-natriumlu-kalsiumlu, dolomitli "Narzan" tip-

li müalicəvi-süfrə suyu kimi xarakterizə edilir. Karbon qazlı, orta minerallaşmış, hidrokarbonatlı-kalsiumlu-natriumlu Sirab-8 mineral suyu "Borjomi" tipli mineral suyun analoqudur. Vayxır-7 daha çox mədənin xroniki xəstəlikləri, qara ciyərin və öd yollarının xəstəlikləri zamanı məsləhət görülür. Cəhri bulağı-1 "Slavyanskaya" mineral müalicəvi-süfrə suyunun, Cəhri bulağı-2 Badamlı-4 müalicə suyunun, "Əshabi-Kəhf" mineral suları Pyatıqorsk (Şimali Qafqaz) radonlu suyunun analoqudur.

Şəhur r-nu mineral su bulaqları baxımından çox zəngin deyildir.

1316 km^2 ərazidə cəmi 7 mineral su mənbəyi öyrənilmişdir; suların ümumi ixracı r-n üzrə 1,5 mln. l-dən çox deyil.

Bahasu mineral su bulağı Sədərək r-nunda eyniadlı k.-dən c.-da, Araz çayının sahilindədir. Bahasu bulağının Nax. MR-də yeganə hidrokarbonatlı-maqneziumlu mineral su olduğu ehtimal edilir. Yerin təkində maqnezitli çökmüntülər daxilində başlayaraq səthə çıxır.

Mineral sular içərisində məşhur müalicə əhəmiyyətli olanları, həmçinin süfrə suyu kimi istifadə olunanlardan Badamlı, Sirab, Vayxır, Darıdağ, Qızılburun, Nəhəcir, Qahab, Ordubadın "Narzan" tipli bulaqlarını göstərmək olar. Bulaqlar əsasında Badamlı, Darıdağ balneoloji müalicəxanaları fəaliyyət göstərir. Sənaye üsulu ilə mineral su istehsalına 1947 ildən başlanmışdır. Hazırda muxtar respublikada 3 mineral su z-du vardır. Bunlardan ikisi – "Badamlı" və "Sirab" mineral su z-dları bir başa mənbələrin yanında, digəri isə Naxçıvan ş.-ndədir. Son illərdəki iqtisadi durum və blokada şəraiti bu z-dların fəaliyyətini iflic vəziyyətinə salmışdır. Hazırda z-dların yenidən qurulması, yeni texnoloji avadanlıqlarla təchizi zərurəti meydana çıxmışdır və bununla əlaqədar bir sıra zəruri işlər görülür.

İqlim. Muxtar respublikanın iqliminə onun coğrafi mövqeyi – ərazinin hər tərəfdən dağ silsilələri (Koqnur–Alangöz, Zəngəzur və Dərələyəz) ilə əhatə olunması və iri su hövzələrindən (Qara dəniz, Xəzər dənizi) uzaqda yerləşməsi çox təsir göstərir. Ərazinin iqlimi 5 tipə ayrılır:

1. Yay quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi – Arazboyu düzənlikləri və qismən alçaq dağlıq sahələri

(600–1100 m) əhatə edir. Burada orta illik temp-r 10–14°C, orta illik yağıntı 300 mm-dək, mümkün buxarlanma 1200–1400 mm-dir. Ən isti ayın (iyul) orta temp-ru 29°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temp-ru isə –3 –6°C-dir. İl ərzində qar örtüyü 20–40 gün davam edir.

2. Qışı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi – alçaq dağlıq qurşağın yuxarı, orta dağlıq qurşağın aşağı hissəsini (1100–1600 m) əhatə edir. Orta illik temp-r 8–10°C, orta illik yağıntı 300–350 mm, mümkün buxarlanma 800–1100 mm-dir. Ən isti ayın (iyul) orta temp-ru 21–26°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temp-ru –4 –6°C-dir.

3. Yay quraq keçən soyuq yarımsəhra və quru çöl iqlimi – orta dağlıq qurşağın yuxarı, yüksək dağlıq qurşağın isə aşağı hissəsini (1600–2600 m) əhatə edir. Orta illik temp-r 6–10°C, ən isti ayın (iyul) orta temp-ru 15–20°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temp-ru –6 –10°C-dir. Orta illik yağıntının miqdarı 400–800 mm arasında dəyişir; bunun 300–400 mm-i ilin isti yarısında, 200–400 mm-i soyuq yarısında düşür.

4. Yay quraq və sərin keçən soyuq iqlim – yalnız Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, yüksək dağlıq qurşağın mərkəz zolağında, 2600–3200 m yüksəkliklərdə yayılmışdır. Burada yağıntının orta illik miqdarı 600–700 mm-dir. Havanın orta illik temp-ru 1–3°C, ən isti ayın (avqust) orta temp-ru 8–12°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temp-ru –10 –13°C-dir.

5. Dağlıq tundra iqlimi – ərazinin yüksək dağ zirvələrini (3200 m-dən yuxarı) əhatə edir, qışın və yayın soyuq keçməsi, yağıntının isə özündən əvvəlki tipə nisbətən az olması və ifrat rütubətlənmə ilə səciyyələnilir. Orta illik temp-r –3–8°C, ən isti ayın orta temp-ru 2–8°C, ən soyuq ayın orta temp-ru –13 –16°C-dir.

4-cü və 5-ci iqlim tiplərinin hakim olduğu ərazilərdəki günəş radiasiyasının ümumi miqdarı (150–160 $k/kal\ sm^2$) bütün Cənubi Qafqaz regionu üçün maks. miqdar hesab edilir.

Ərazidə yüksəklik artdıqca havanın temp-ru azalır. Ən aşağı temp-r yanvar ayında müşahidə olunur. Temperatur fevraldan marta doğru artmağa başlayır. Gilançaydan q.-də temp-r 7,3–8,3°C, ş.-də (Ordubad–Bist) 6,7–6,8°C təşkil edir. Martdan aprelə doğru

artım 7,1–7,5°C-yə çatır. Yayda temp-r daha müntəzəm dəyişir. Havanın maks. temp-ru avqust ayında olur; sentyabrdan başlayaraq temp-r intensiv surətdə aşağı düşür. Mütləq minimum temp-r – 31°C, (Dərvişlər), mütləq maks. temp-r 44°C-dir (Culfa); bu, eyni zamanda Azərb. resp. ərazisində ən alçaq və ən yüksək temp-rlərdir.

Muxtar respublikanın ərazisi, xüsusilə Araz dərəsi böyük su hövzələrindən uzaq düşdüyündən buraya rütubətli hava kütlələri daxil olmur, ona görə də Azərb.-in digər regionları ilə müqayisədə bu ərazi atmosfer yağıntılarının məhdudluğu ilə səciyyələnir. Yağıntının çox hissəsi yaz mövsümündə, az hissəsi isə yay mövsümündə düşür; iyul, avqust və sentyabr ayları demək olar ki, tamamilə yağıntısız olur. Güclü leysan yağışları çox təsadüfi hallarda baş verir. Əsasən yerli, dağ-dərə küləkləri əsir. Onların istiqaməti çox vaxt relyef xüsusiyyətlərindən asılı olur. Küləyin orta illik sürəti 2–4 m/san-dir. Küləklər, əsasən, yayda ş. və c.-ş., qışda q. istiqamətli olur.

Muxtar respublika ərazisinin 1500 m-dən yüksəkdə yerləşən dağlıq hissəsində qar oktyabr-noyabrda düşür və martadək yerdə qalır, 2000 m-dən yüksək yerlərdə isə aprelin axırı – mayın ortalarında qalır. Dağlıq hissədə qar örtüyünün qalınlığı 0,2–1 m olur. Ərazinin düzənlik hissəsində qar dekabrda yağmağa başlayır və martadək yerdə qalır; burada qar örtüyünün qalınlığı 0,15–0,20 sm-dir. Qar örtüyünün qalınlığı və davamlılığı k. t. bitkilərinin inkişafında, səth və yeraltı suların artmasında, torpağın nəmliyinin çoxalmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İllik yağıntı Arazboyu düzənliklərdə 200–300 mm, yüksək dağlıq yerlərdə 500–800 mm-dir.

Daxili sular. Nax. MR hidroqrafik cəhət-

**İsti dövrdə yağıntının
ayrı-ayrı aylar üzrə paylanması (mm)**

A y l a r	Yüksəklik	1000	1500	2000	2500	3000	3500
	Aprel	45	60	100	115	125	120
May	50	80	110	125	135	130	
İyun	25	40	50	65	75	70	
İyul	7	13	18	20	20	12	
Avqust	8	14	18	23	23	20	
Sentyabr	10	15	25	32	40	38	
Oktyabr	22	30	40	50	58	56	

dən Araz çayı hövzəsinə aiddir. Ərazinin mərkəzi və c.-ş. hissəsində çaylar başlanğıcını Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrindən götürür. Muxtar respublikanın hidroqrafik şəbəkəsi (çayları, gölləri və s.) uzun geoloji dövrdə yaranmış və bu müddətdə xeyli dəyişiklikliyə uğramışdır. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında Naxçıvan çökəkliyinə doğru istiqamətlənən qədim çay dərələrinin qalıqları izlənilir. Zəngəzur silsiləsində – Sağarsuyun yuxarı axarlarında, Göygöl, Qazangöldə, Qarıcıq, Gəmiqaya bölgələrində qədim buzlaq relyefi formaları (troq, kar, moren), həmçinin zirvələrdə yayda əriməyən qar topaları var. Süni su arxları (kanallar) və su anbarları da hidroqrafik şəbəkəyə aid edilir. Çayların bir çoxundan suvarmada və su təchizatında geniş istifadə edildiyindən aşağı axarında onların suyu mənsəbə çatmır, tam quruyur.

Ç a y l a r. Muxtar respublika ərazisində ümumi uz. 1,8 min km olan təq. 400 böyük və kiçik çay var. Bunlardan 334-nün uz. 5 km-ədək, 31-ninki 6–10 km, 24-nünkü 11–25 km, 7-ninki 26–50 km, 3-nünkü (Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay) 51–100 km, 1-ninki (Şərqi Arpaçay) isə 100 km-dən artıqdır.

Çay şəbəkəsinin inkişafına və dəyişməsinə

Ç a y l a r	Uzunluğu (km)	Hövzəsinin sah. (kv.km)
Şərqi Arpaçay	126	2630
Naxçıvançay	81	1630
Əlincəçay	62	599
Gilançay	53	426
Bağırşaqdərə	33	117
Düylünçay	30	124
Vənəndçay	29	91
Parağaçay	21	48
Küküçay	20	105
Ordubadçay	19	42

müxtəlif fiziki-coğrafi amillər – iqlim, relyef, geoloji quruluş, torpaq və bitki örtüyü təsir göstərir. Ərazidə çay şəbəkəsi bərabər inkişaf etməmişdir; Naxçıvançaydan q.-də son dərəcə zəif, ondan ş.-də, Zəngəzur silsiləsindən axan çaylar isə sıx şəbəkə təşkil edir. Ərazinin şm.-q.-ndən c.-ş.-nə doğru dağlar Araza yaxınlaşdığından bu istiqamətdə çayların uz., sutoplayıcı sahələri və axımları azalır. Dağlıq hissədə çay şəbəkəsi daha çox inkişaf etmişdir ki, bu da yağıntının artıq olması ilə əlaqədardır. Çaylar yeraltı sular və qar-yağış suları ilə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

İQLİM XƏRİTƏSİ

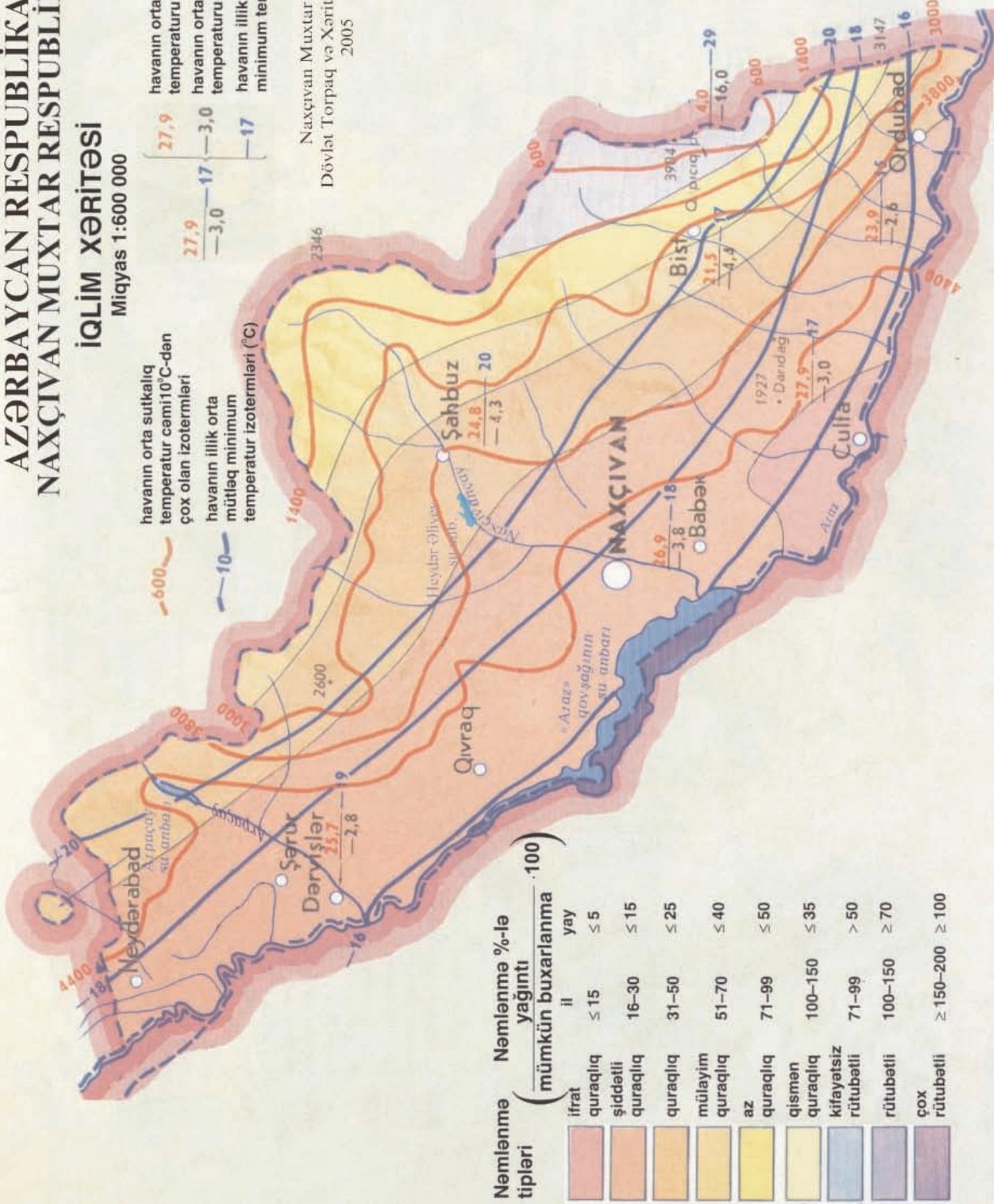
Miqyas 1:600 000

havanın orta sutkalıq temperatur cəmi 10°C-dən çox olan izotermiləri

havanın illik orta mütləq minimum temperatur izotermiləri (°C)

havanın orta aylıq iyul temperaturu (°C) 27,9
havanın orta aylıq yanvar temperaturu (°C) -3,0
havanın illik orta mütləq minimum temperaturu (°C) -17

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

Nemlənmə tipləri	Nemlənmə %-lə	
	il	yay
ifrat quraqlıq	≤ 15	≤ 5
şiddətli quraqlıq	16-30	≤ 15
quraqlıq	31-50	≤ 25
mülayim quraqlıq	51-70	≤ 40
az quraqlıq	71-99	≤ 50
qismən quraqlıq	100-150	≤ 35
kifayətsiz rütubətli	71-99	> 50
rütubətli	100-150	≥ 70
çox rütubətli	≥ 150-200	≥ 100

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI

Torpaq xəritəsi

Miqyas 1: 500 000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

TORPAQLARIN EROZYAYA UĞRAMASI

Ezriyaya uğramamış

Zəif eroziyalı

Orta eroziyalı

Şiddətli eroziyalı

TORPAQLAR

- 1 İbtidai və torflu dağ - çəmən
- 2 Çimli dağ - çəmən
- 3 Bozqır dağ - çəmən
- 4 Yuyulmuş qəhvəyi dağ - meşə
- 5 Tipik qəhvəyi dağ - meşə
- 6 Karbonatlı və qismən bəzqırışan qəhvəyi dağ - meşə
- 7 Mədəniləşmiş tünd və açıq dağ şabalıdı
- 8 Qismən çürüntülü-sulfatlı (əhəngli) və tam inkişaf etməmiş dağ şabalıdı
- 9 Açıq dağ şabalıdı
- 10 Suvarılan tipil boz
- 11 Açıq və ibtidai boz
- 12 Çəmən boz
- 13 Yüksək humuslu boz-çəmən
- 14 Orta və az humuslu boz-çəmən
- 15 Suvarılan subasar-allüvial-çəmən
- 16 Tipik və şoranlı şorqatıqlar
- ++ Dağ-mədən tullantıları ilə pozulmuş torpaqlar
- Çaqıldışı çay yataqları
- || Çılpaq qayaqlar və səthə çıxmış gilli suxurlar

TORPAQLARIN ŞORLAŞMASI

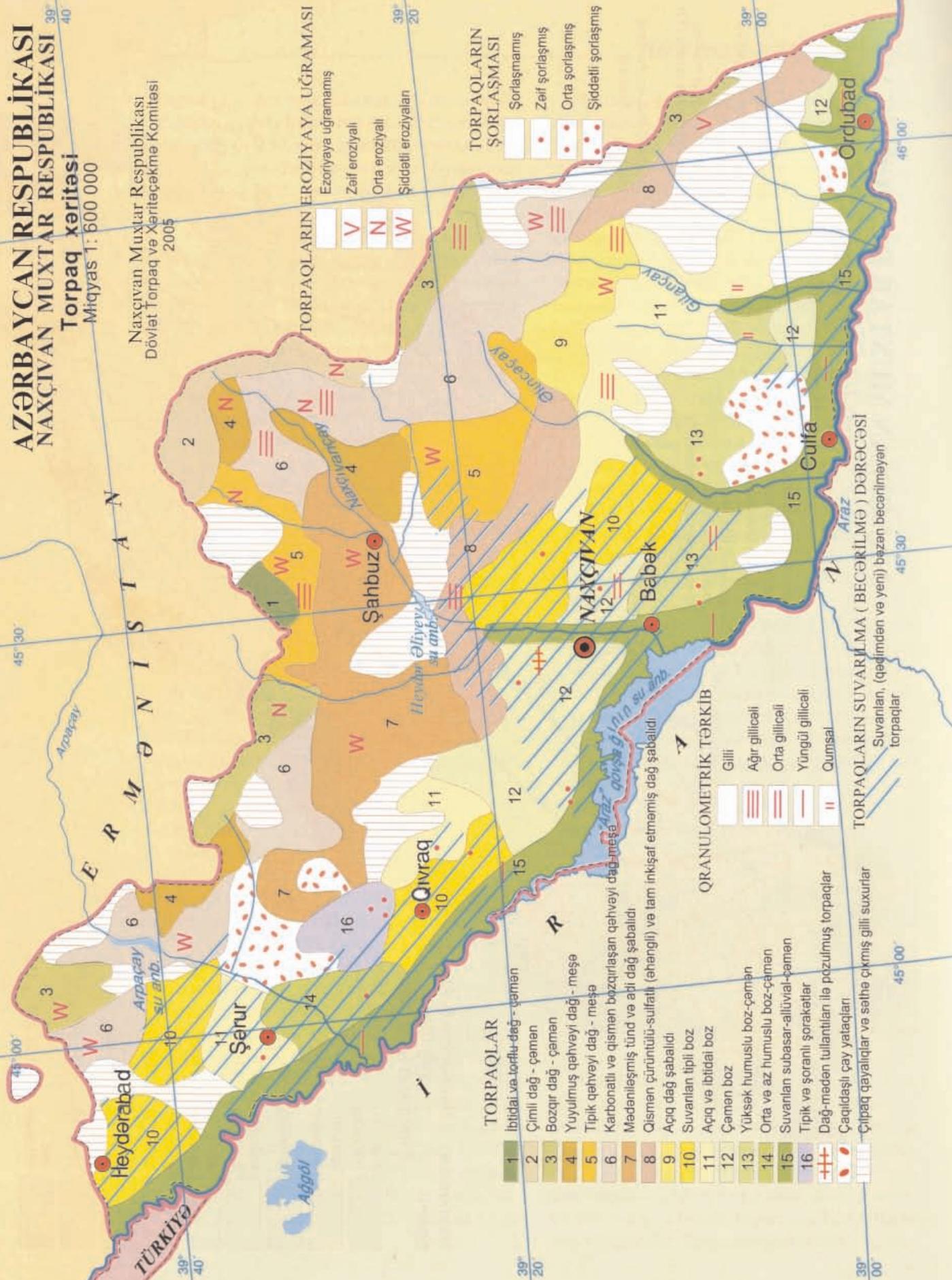
- Şorlaşmamış
- Zəif şorlaşmış
- Orta şorlaşmış
- Şiddətli şorlaşmış

QRANULOMETRİK TƏRKİB

- || Gilili
- || Ağır gillicili
- || Orta gillicili
- || Yüngül gillicili
- || Qumsal

TORPAQLARIN SUVARILMA (BECƏRİLMƏ) DƏRƏCƏSİ

Suvarılan, (qədimdən və yeni) bəzən becərilməyən torpaqlar

45° 30'

45° 00'

39° 00'

E R M Ə N İ S T A N

TÜRKİYƏ

39° 00'

45° 00'

45° 30'

39° 00'

46° 00'

Naxçıvan Muxtar Respublikası BITKİ ÖRTÜYÜ

(BİTKİÇİLİYİN TİPOLOJİ VAHİDLƏRİ)

Miqyas 1:600 000

Müəlliflər: Akad V. C. Hacıyev
b.e.d. T. H. Tulubov

VI. DÜZƏN GÖLMƏÇİLİK VƏ SUBASAR ÇƏMƏNLƏR

- 12 Çalır-çəmənənzar (qayrılı, biynilə, dərvişli və Səvic yovşanı ilə) subasar çəmənlik
- 13 Süsənli, taxıl-süsənli, dilli-tarıllı (tütən, qaçaqçayır, tüküçürüdü, pazolu, toyuq dırnaı və cillələ) subasar çəmənlik

I. ALP ÇƏMƏN VƏ XALILARI

- 1 Sax çəmənli qırıq taxıl və taxıl-müstəziləli (topal otu, ala toyaqlotu, alp qırması, çəmən otu, qılıqaz, səsiş, qılıqaz tırnaklı bəddü, qılıqaz atcağı və s.) alp çəmənlik

- 2 Cənub tipi topalı-kaklık otlu (bəndəyevi topal, sirmil topal, dağmaq topalotu və s.) alp çəmənlik

- 3 Akəşiyöv-təməziləli (Sivon zəncirəni, qayırma, səlibəni, cürütü, ödəs, bığayarsığı və s.) alp xalılı

- 4 Qaya massivlərinin səbək bitkililiyi

II. SUBALP ÇƏMƏNLƏRİ VƏ HÜNDÜRÜTLÜĞÜ

- 5 Hündürözlük (badırqanıq, söyülgövdülük, kəpənəkçəkəklik, qırıqlıq)

- 6 Bozqırdaşınq alıtoyaqlı subalp çəmənlik

III. DAĞ ÇƏMƏNLƏRİ VƏ ÇƏMƏN BOZOQLARI

- 7 Topalı, taxıl-müstəziləli və taxıl-paxıl (topal, çəmənövənür, tarlaotu, sülkəyirəgə, tırnak, təcilli, yovşaq, ləngə və s.) Dağ çəmənliyi və çəmən bozoqları

IV. MEŞƏLƏR

- 8 Yüksək dağlıq (bəzi paxıl, Trautvetter-üçsoyqum, ayılan, izzələti) park meşəliyi

- 9 Tuyaq meşəliyi (cəmbə soyadı, ayaqsoyq qovuq, qırıqlıq, yulqum və bəşərlərinin qarışıqlığı ilə)

V. KSEROFİT SEYRƏK MEŞƏLİK

- 10 Dağ-kserofit (frığatlı) bitkililiyi

- 11 Qarımtan, arad soyuq meşəlik, frığatlı, çalır-çəmən bitkililiyi yerində bəzi çəmənlik (mədəni bağ, ocağı) bitkililik

VII. BOZOQLAR

- 14 Açıq və topalı əyriyüklü-müstəziləli (kəlikotulu) bozoqlar

- 15 Tikənli çəmənli, taxıl-müstəziləli quru bozoqlar

- 16 Dağ bozqır bitkililiyi yerində bəzi çəmənlik (mədəni) bitkililik

VIII. SƏHRALAR

- 17 Eləmerli-yovşanlı və qışqotu (bəzi yerlərdə duzlu çöğənli, tikisikicikə soran və sirkən) səhraları

- 18 Kövrək şoranqanlı-yovşanlı səhralar

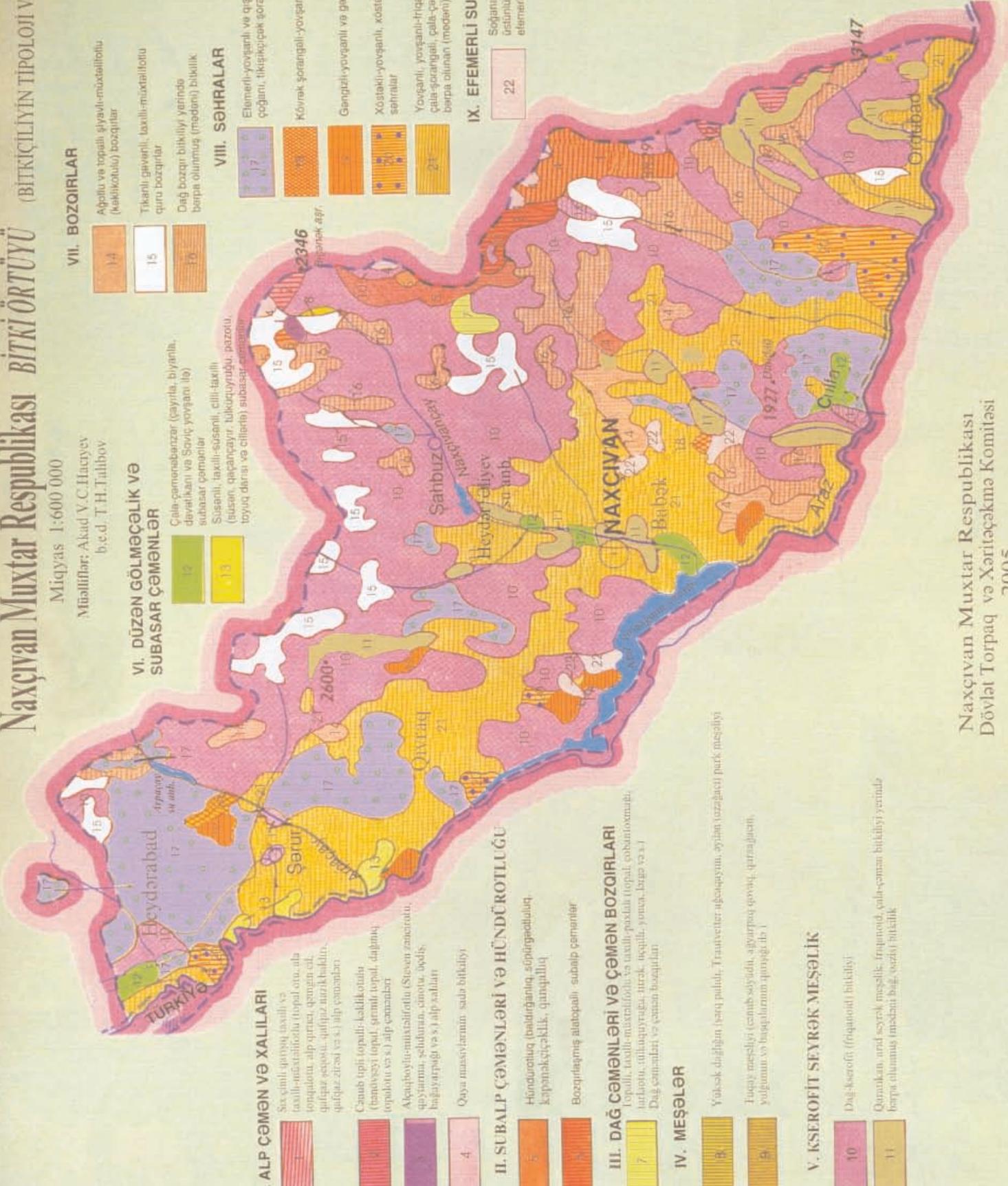
- 19 Gəngizli-yovşanlı və gəngizli səhralar

- 20 Xöstəkli-yovşanlı, xəstəkli və ləkəli-şoranqanlı səhralar

- 21 Yovşanlı, yovşanlı-triganlı, yovşanlı-şoranqanlı, çalır-şoranqanlı, çalır-çəmən bitkililiyi yerində bəzi çəmənlik (mədəni) bitkililik

IX. EFEMERLİ SUBTROPİK BİTKİLİK

- 22 Soğanlıq qırıq və şərq bozalıqının üstünlüyü ilə yarımsəhərə tipində eləmerli subtropik bitkililik

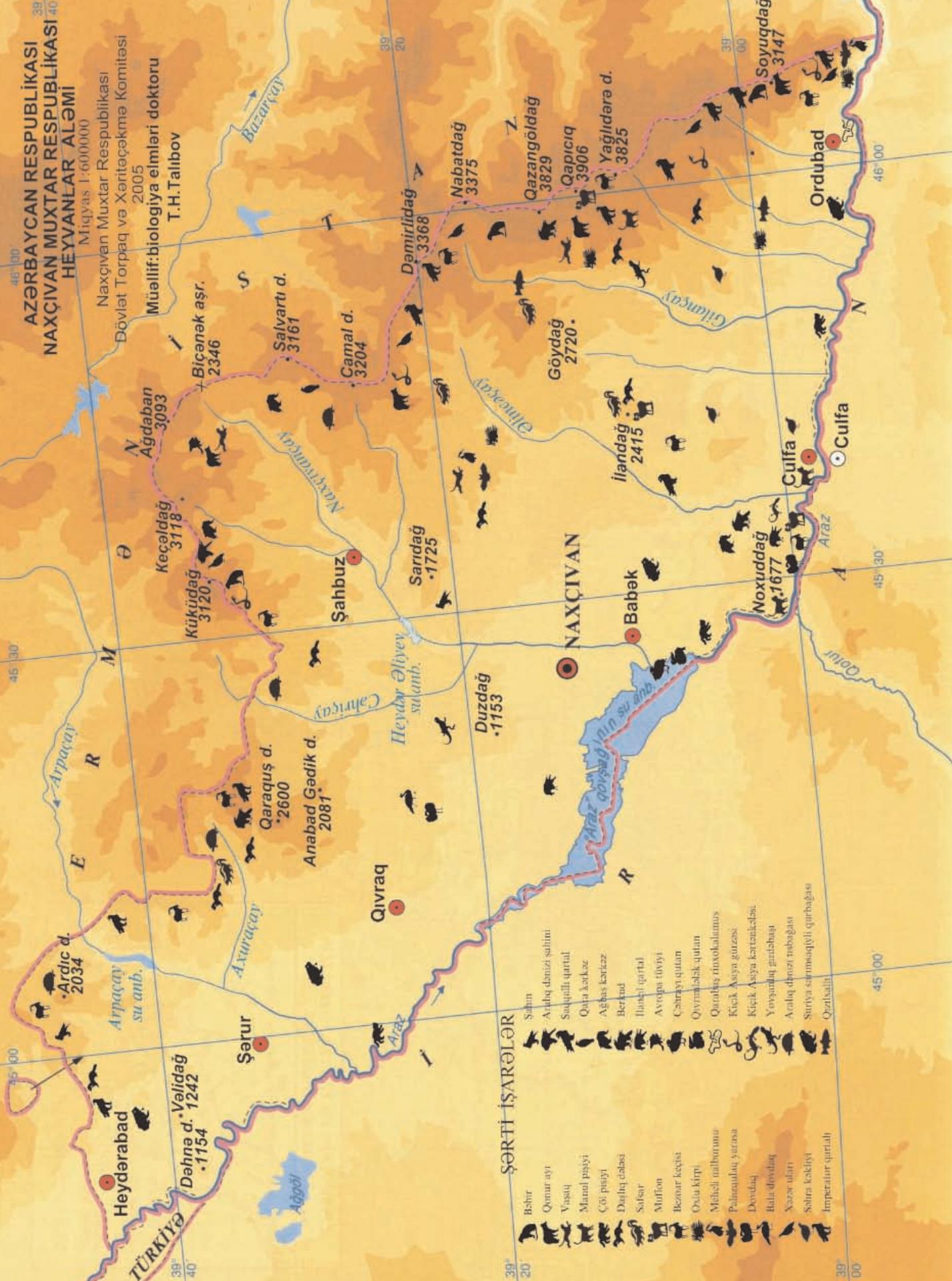
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
HEYVANLAR ALƏMI

Miqyas 1:600000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
 Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi

Müəllif:biologiya elmləri doktoru
 T.H.Talıbov

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

	Bəhər
	Qonur ayı
	Vığılıq
	Məməl pisiyi
	Çov pisiyi
	Dialıq çabası
	Sülbər
	Muffon
	Bəzər keçisi
	Oxlu krip
	Məhəl mülburumu
	Palmıqlıq yurcası
	Dovdağ
	Bala dovdağ
	Xəzər uları
	Səhra kekiyi
	İmperator qarlıq
	Sahm
	Azıq dənizi sahlini
	Sudaqılı qarlıq
	Qala karkaz
	Ağbas karkaz
	Berkud
	İlanlı qarlıq
	Avrəpə tüviyi
	Çarşay quyan
	Qıvrıqbalıq qutan
	Qıvrıqbaş fındıqkalınması
	Kieki Asiya gütəsi
	Kieki Asiya kartonkəbəsi
	Yovşanlıq girtəbağı
	Azıq dənizi nebağası
	Suriya sırtımsaqıqlı qurbağası
	Qzalsalı

qidalanır. Çay hövzələrində əsas rütubət ehtiyatı (35–50%) qış dövründəki yağıntılar hesabına yaranır. Ərazidən axan çayların əsas xüsusiyyəti onların qidalanmasında yeraltı suların nəzərə çarpacaq dərəcədə (35–45%) iştirakıdır. Çaylar ilin 6–8 ayı ərzində, başlıca olaraq, yeraltı sular hesabına qidalanır. Yazda və yayda daşqınlar olur. Azərb. Respublikasında baş verən sellərin 33–35%-i Nax. MR-in payına düşür. Muxtar respublika çaylarının ehtiyatları həm suvarma, həm də enerji mənbəyi kimi istifadədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu çayların ümumi enerji gücü 183,4 min *kvt*-dir. Onların suyundan isə mənbəyindən başlamış mənsəbinədək bütün çaylar boyunca suvarma məqsədilə istifadə edilir. Ərazidə bitki örtüyünün zəif inkişafı, çay hövzələrinin dağlıq relyefə malik olması, kəskin kontinental iqlimin təsiri nəticəsində dağ suxurlarının intensiv surətdə aşınması, şiddətli torpaq eroziyası və aşınmış materialların toplanması, vaxtaşırı gur leysan yağışlarının yağması və dolu düşməsi tez-tez sel hadisələrinin baş verməsinə səbəb olur.

G ö l l ə r. Muxtar respublikanın ərazisi quraq iqlimə malik olduğundan burada göllərin sayı az, sahəsi və həcmi kiçikdir. Əksər göl çalalarının formalaşmasında tektonik hərəkətlərin və bulaqların rolu olmuşdur. Ərazinin təbii gölləri, əsasən, Naxçıvançayın və Gilançayın hövzələrinə aiddir. Qanlıgöl və Salvartı gölü eyniadlı çayların mənbələrində, Göygöl isə Sağarsu çayının (Gilançayın sol qolu) mənbəyində, 3065 m yüksəklikdə yerləşir. Nax. MR ərazisində 20-yədək göl (əksəriyyətinin sah. 10 *ha*-dan azdır) var.

Bir neçə su anbarı (Arpaçay, Uzunoba,

Göllər	Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü (<i>m</i>)	Tutumu (<i>mln.m³</i>)
Göygöl	3065	-
Salvartı	2843	1,0
Qanlıgöl	2424	1,0
Batabat	2113	1,8

Nehrəm, Heydər Əliyev su anbarı, Qahab, Xok və s.) yaradılmış, suvarma kanalları çəkilmişdir. Araz su qovşağı su anbarının bir hissəsi Nax. MR ərazisindədir. Araz çayı üzərində hidrotexniki kompleksin, su anbarlarının, suvarma sisteminin tikilməsi və geniş

miqyaslı meliorasiya-irriqasiya işlərinin görülməsi sayəsində k.t.-nin suvarma imkanları və təchizatı xeyli yaxşılaşmışdır.

Əd.: Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, B., 1999.

Torpaq örtüyü. Nax. MR ərazisində tor-

Sututarlar	Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü (<i>m</i>)	Tutumu (<i>mln.m³</i>)
Araz	777	1254
Arpaçay	959	150
Heydər Əliyev su anbarı	1147	100
Bənəniyar	1200	15
Uzunoba	1000	9
Sirab	1077	9
Nehrəm	900	6
Xok-1	800	3

Batabat gölləri.

paq tipləri, yarım tipləri və s. taksonomik vahidlər relyef xüsusiyyətlərinin, torpaqəmələ gətirən proseslərin təsiri altında formalaşmışdır. Müəyyən edilmiş torpaq tipləri fiziki-coğrafi şəraitə uyğun olaraq bir-birindən aydın şəkildə fərqlənməklə, bütün səciyyəvi zonal əlamətlərə malikdirlər. Bölgədə yayılmış dağ və düzən torpaqlarını əsasən aşağıdakı torpaq tiplərinə bölmək olar:

1. İbtidai və torflu dağ-çəmən; 2. Çimli dağ-çəmən; 3. Bozqırdağ-çəmən; 4. Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə; 5. Tipik qəhvəyi dağ-meşə; 6. Karbonatlı və qismən bozqırlaşan qəhvəyi dağ-meşə; 7. Mədəniləşmiş tünd və adi dağ-şabalıdı; 8. Qismən çürüntülü-sulfatlı (əhəngli) və tam inkişaf etməmiş dağ-şabalıdı; 9. Açıq dağ-şabalıdı; 10. Su-

varılan tipik boz; 11. Açıq və ibtidai boz-çəmən; 15. Suvarılan subasar-allüvial-çəmən; 16. Tipik və şoranlı şorakətlər.

Nax. MR ərazisində dağ-mədən tullantıları ilə pozulmuş torpaqlar, çaqıldaşlı çay yataqları, həmçinin çılpaq qayalıqlar və səthə çıxmış gilli süxurların arealları da mövcuddur.

Torpaqların mexaniki tərkibi, yüngül mexaniki tərkibdən (qumsal), ağır mexaniki tərkibə (gilli) qədər dəyişir. Suvarılan tipik boz, açıq və ibtidai boz, çəmən-boz, yüksək humuslu boz-çəmən, orta və al humuslu boz-çəmən torpaqları müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır. Şorakət torpaqların şiddətli dərəcədə şorlaşması da xəritədə aydın göstərilmişdir.

Torpaqların eroziyaya uğraması prosesinə görə Naxçıvan MR ərazisi Azərb. Respublikasının digər bölgələrindən fərqlənir.

Burada minlərlə hektar sahə bitki örtüyündən məhrumdur. Dağlıq ərazilərdə torpaqların şiddətli eroziyası əsasən, bozqır dağ-meşə, yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə, tipik qəhvəyi dağ-meşə, karbonatlı və qismən bozqırlaşan qəhvəyi dağ-meşə, mədəniləşmiş tünd və adi dağ-şabalıdı, açıq dağ-şabalıdı torpaqlarda baş verir.

Muxtar respublikanın ərazisi qədim əkinçilik r-nlarından hesab olunur; düzən hissənin torpaqları uzun illər ərzində suvarılaraq becəriləndiyindən müəyyən dəyişikliklərə uğramış, antropogen təsirlər altında formalaşmışdır. Suvarılan subasar-allüvial çəmən torpaqlarına və dağ-mədən tullantıları ilə pozulmuş torpaqlara texnoloji amillər də təsir göstərmişdir.

Bitki örtüyü. Nax. MR-in ərazisi zəngin floraya və rəngarəng bitki örtüyünə malikdir. Bu, ilk növbədə burada təbii şəraitin, geoloji və geomorfoloji quruluşun son dərəcə mürəkkəb olması ilə əlaqədardır. Bitki örtüyünün formalaşmasında fiziki amillərdən başqa, antropoloji amillər də müəyyən rol oynayır. Muxtar respublikada iqlimin quraqlığı və kontinentalığı ilə əlaqədar bitki örtüyü və

onun şaquli və üfüqi zonallığı Azərb.-in digər rayonlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, bitki örtükləri eynilik təşkil etdiyi halda, Kür-Araz ovalığında səhrələr hündür. –28 m-lə +350 m arasındakı əraziləri, muxtar respublikada isə 600–700 m-lə 1100 m arasındakı əraziləri əhatə edir. 1100–1200 m-lə 1500 m arasında friqana tipli kserofit bitkiliyi, 1500–1700 m-lə 1900 m arasında dağ-bozqır bitkiliyi, 1900–2350 m-də qarika, yaxud çəmən-bozqır bitkiliyi, kserofit kollu çəmənliklər, bəzən kiçik meşələr (Biçənək meşəliyi), 2350–2400–2500 m-də subalp bitkiliyi (çəmənələr, yaxud çəmənli-bozqırlı sahələrin bitkiliyi), 2400–3000 m və 3500 m hündürlüklərdə isə subalp və xırda boylu Alp çəmənliyi və Alp xahları geniş ərazilərdə öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir.

Muxtar respublikanın florası Azərb.-in digər botaniki-coğrafi r-nlarına nisbətən zəngindir. Ərazi cəhətdən çox da geniş olmayan bu regionda ali bitkilərin 2963 növünə rast gəlinir; onlar da 880 cins və 168 fəsilədə cəmləşmişdir (T.H.Talıbov, 2005). Bu növlərdən 73-ü mədəni floraya yeni daxil edilmişdir.

Eyxler tülpanı.

Qafqaz süsəni.

Böyükdüz: öldürgən və kəngiz forması.

Sumaq meşəsi.

1

2

Yabani bitkilərin 123 fəsiləsi və 697 cinsi mövcuddur. Floristik bolluğuna görə ərazi 3 botaniki-coğrafi rayona bölünür: Naxçıvan düzənliyi, Naxçıvan dağlıq və Naxçıvan yüksək dağlıq qurşaqları. Ən çox bioloji müxtəliflik orta dağlıq qurşağa mənsubdur. Belə ki, burada 1426 növ ali bitkiyə rast gəlinir. (T.Talıbov, Ə. İbrahimov).

A.A.Qrossheyim, L.İ.Prilipko, M.Q.Abu-talıbov, V.C.Hacıyev, T.H.Talıbov, S.H.Musayev, Ə. Ə. İbrahimov, E.M. Qurbanov, R.M. Nuriyev, S.C.İbadullayeva, F.Q.Möv-sümova, Z.Sultanova, A.Qənbərli və b-rının tədqiqatlarına əsasən muxtar respublika ərazisində aşağıdakı bitki örtüyü və onun tipləri ayrılır: səhralar və yarım səhralar; friqanoid və bozqır bitkiliyi; dağ çəmənləri və bozqırları; hündür otluq, subalp və Alp çəmənləri, Alp xalıları; meşələr, vahələr, çaykənarı meşəçiklər; çöküntü və qaya bitkiliyi, su-bataqlıq bitkiliyi.

Göstərilən bitki örtüklərinin taksonomik vahidləri, rolu və quruluşu müxtəlif tərkibli-dir; bəzisi böyük sahələrdə yayılaraq makrozonallıq, digərləri isə kiçik sahələrdə yayılaraq mikrosenzlar əmələ gətirir, zonallığın daxilində lokal (talalar) şəkildə rast gəlir və formalaşırlar.

S ə h r a l a r və y a r ı m s ə h r a l a r iqlimin kontinentallığı, relyefin və torpaq örtüyünün müxtəlifliyi, Arazboyu düzənliklərin mövcudluğu, kiçik dərə-təpəliklərdə sadə tərkibli bitki senozlarının, yəni səhranı əmələ gətirən edifikator kolcuqların yeraltı və yerüstü vegetativ orqanlarının bir-birilə əlaqələnməsi, yalnız qısa ömürlü birillik bitkilər – efemerlər və efemeroidlər hesabına yazpayız aylarında yaranan əlaqələrlə səciyyələ-nir. Ərazinin səhra bitkiliyi tipi, onu əmələ gətirən yovşanlıq (*Artemisieta*), şorəngəlik (*Salsola*) Kür–Araz ovalığında olduğu kimi burada da zonallıq təşkil edir.

Səhra edifikatorlarının, yəni senozu yara-dan birinci bitkilərin komponentləri səhra se-nozlarında kolcuqlardan başqa qısaömürlü efemerlər və efemeroidlər, yarım səhralarda isə senozun tərkibində kolcuqlardan başqa uzun-ömürlü cim əmələ gətirən taxıl və müxtəlif çoxillik otlardır. Yüksəkliyə qalxdıqca səhra və yarım səhra edifikatorları azalır, çoxillik taxıl-lar, müxtəlif çoxillik otlar və kolcuqlar artır.

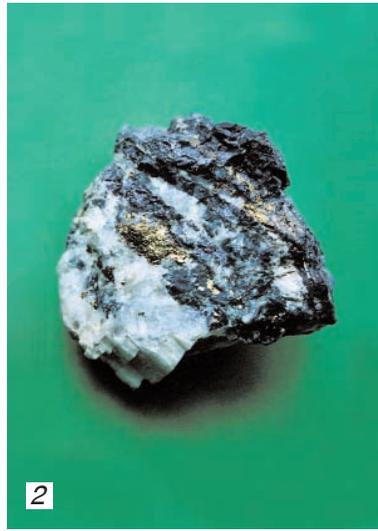
Son 50–70 ildə ərazinin səhra və yarım səh-ra bitkiliyi kəskin şəkildə azalmışdır. 20 əsrin 40-cı illərindən başlayaraq bu sahələrdə suvarılan mədəni bitkilər pambıq, taxıl, sonralar isə tütün, tərəvəz-bostan bitkiləri, o cümlədən meyvə bağlarından və üzüm plantasiyalardan ibarət idi. Çay dərələrində salınan isə süni meşələr və vahələr bu yerlərin aborigen bitki-liyinə çevrilmişdi. Səhralarda çəkilən drenaj sisteminin hesabına suvarma şəbəkəsindən geniş istifadə olunur. Bəzi ərazilərdə isə yeni kəndlər (Böyükdüz, Yeni Kərki) salınmış, səhra landşaftı mədəni landşafta çevrilmişdir.

F r i q a n o i d və b o z q ı r b i t k i l i y i əsasən Aralıq dənizi sahili ölkələrində və Ön Asiyada geniş yayılmışdır. Friqana senoz-larının tərkibində çoxillik quru kserofit bitki-lərin olmasına baxmayaraq, onlar bozqır se-nozlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bozqır-larda çoxillik çim əmələ gətirən taxıl və ot bit-kiləri daha çox olduğu halda, friqanalarda kserofit kollar və kolcuqlar üstünlük təşkil edir; friqana muxtar respublikanın ərazisin-də, Qafqazın digər regionlarında olduğu ki-mi, orta dağlıq qurşağın quru, torpağı kasıb, çınqıllı yamaqlarında rast gəlinir və fitosenotik quruluşuna görə Ön Asiya (İran) friqana-larına daha yaxındır. Burada tikanlı gəvənlər (*Astragalus aureus*, *A. microcephalus*), *Onobrychis*, *Asantalimon*, və b. cinslərin müxtəlif növləri geniş yayılmışdır. Ərazidə rast gəlinən kəklikotu (*Thymus*) senozları da Aralıq dənizi sahili ölkələrində təsadüf olu-nan floristik tərkibli müxtəlif (dodaqçiçəklil-ər fəsiləsinin efiryağlı bitkilik variantları) se-nozlarla oxşarlıq təşkil edir.

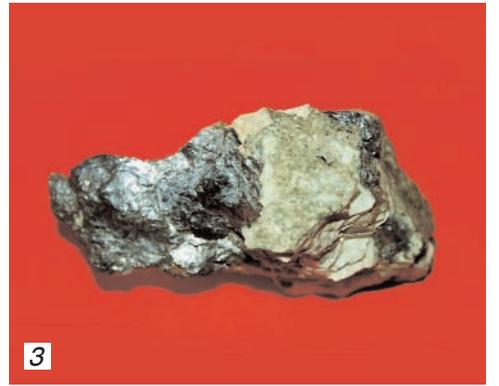
D a ğ ç ə m ə n l ə r i və b o z q ı r l a r ı n d a topal, şiyav və onlarca başqa bitki növləri müxtəlif dağ bozqır senozları yaradırlar. Bu taxıl nümayəndələrilə birlikdə *Thy-mus kotschyanus*, *Teucrium polium*, *scutellaria Sevanensis*, *Nepeta trautvetteri*, *Onobrychis transcaucasica*, *Allium woronowii*, *Astragalus sp. div.*, *Ajyga sp. div.* və s. onlarca quru bozqır bitkilərini göstərmək olar. Meşəkənarı çəmənlərdə və bozqırlarda olduğu kimi, burada çox müxtəlif çəmən və bozqır senozları mövcuddur. Ərazinin 1700–2100 m hünd.-lərində, meşə talalarında dağ bozqırlarına, yaxud meşəkənarı çəmən-lərə rast gəlinir. Belə yüksəkliklərdə dağ boz-

1

2

3

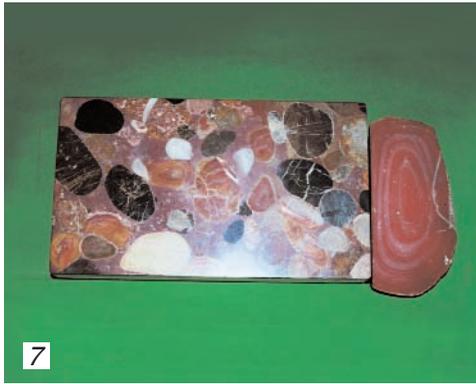
4

5

6

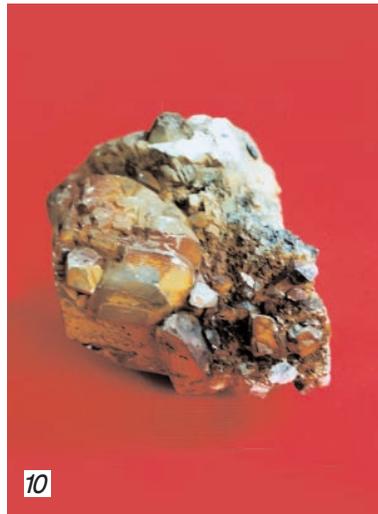
7

8

9

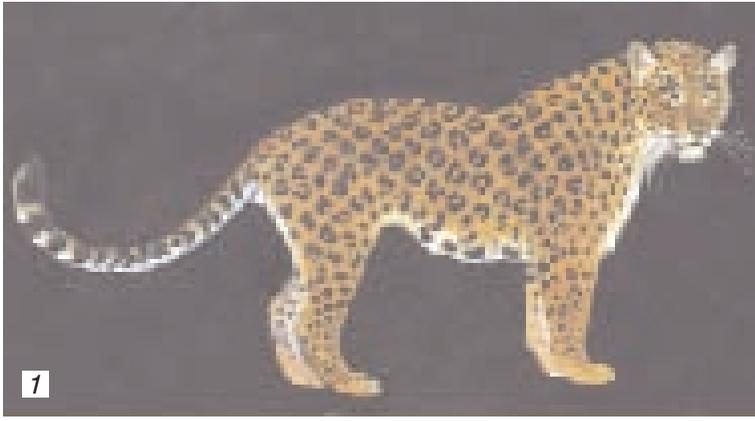

10

11

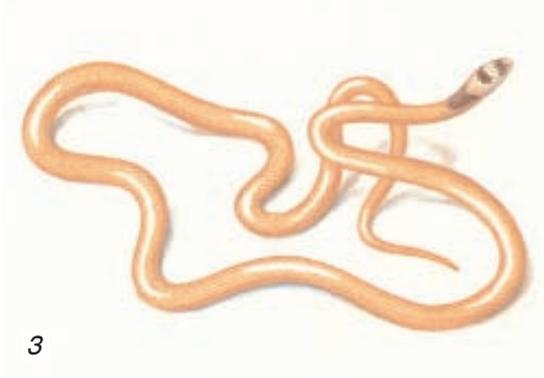
Minerallar: 1. Qranosiyenit üzlük daşı. Yağlıdərə. 2. Polimetal filizi. Ağdərə. 3. Kvars-molibdenit filizi. 4. Bazalt konqlomeratı. Culfa qalxıntısı. 5. Realqar filizi. Darıdağ mədəni. 6. Əqiq bəzək daşı. Ordubad r-nu. 7. Konqlomerat. Culfa yatağı. 8. Daşduz druzası. Duzdağ mədəni. 9. Rutil kristalları. Parağaçay dərəsi. 10. Kvars druzası. Parağaçay mədəni. 11. Travertinli araqonit. Buzqov yatağı.

1

2

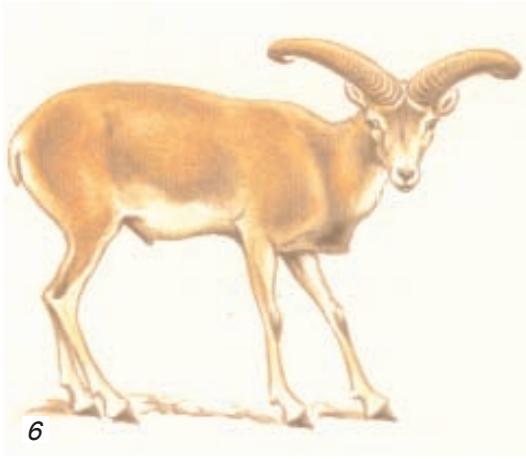
3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Heyvanlar aləmi: 1. Bəbir. 2. Qonur ayı. 3. Qarabaş rinoxalamus. 4. Kiçik Asiya gürzəsi 5. Çöl pişiyi. 6. Muflon. 7. Bezoar keçisi. 8. Oxlu kirpi. 9. Qara kərək. 10. Berkut. 11. Xəzər uları. 12. İmperator qartalı.

qurlarına sətir daşlı, çılpaq qayalıqlarda, meşəkənarı çəmənliklərə isə meşəli dağların şm. yamaclarında lokal formada təsadüf edilir.

Hündür otluq, subalp və alp çəmənliəri 2350–3000 m hünd.-ləri əhatə edir və zonallıq əmələ gətirir. Subalp qurşağında hündür otluq və həqiqi subalp çəmən-lər lokal şəkildə rast gəlinir və özünəməxsus formasiyalar yaradırlar. Bunlar nəmli və çökək yamaclarda 25–30 növə qədər ali hündür boylu bitkiləri özündə cəmləşdirir. Burada baldırqan bitkisinin müxtəlif növlərinə xüsusilə *Heracleum sosnovsky* və baldırqanla birlikdə *Trisetum flavescens*, *Carum carvi*, *Festuca gigantea*, *Dactylis glomerata*, *Telekia speciosa*, *Delphinium caucasicum*, *Rumex acetosa*, həmçinin *İnula*, *Centaurea*, *Silene*, *Rheum*, *Vicia* və onlarca başqa cinslərin növlərinə də rast gəlmək olur.

Muxtar respublikanın alp yüksəkliyində 2 tip bitkilik mövcuddur: a) Alp çəmənliəri, b) Alp xalıları. Hər ikisi çox nəmli və soyuq regionlar, xüsusilə Kükü, Salvartı, Qarıcıq və Soyuq d-ri üçün səciyyəvidir. Bitkilər alçaq boylu (3–5 sm), çiçəkləri əsasən həşəratla tozlandıqlarından rəngarəng (xüsusilə sarı, göy və bənövşəyi), gövdə və yarpaqları sulu, ətli, vegetasiya dövrü qısa olur.

Alp xalıları *Carum caucasicum* (*Careta*) *Alchemilla caucasica* (*Alchemilleta*), *Plantago saxatilis* (*Plantagoeta*), *Taraxacum stevenii*, daşlı qayalarda isə *Sibbaldia parviflora*, *Campanula tridentata*, *Minuartia aizoides* kimi xırda formasiyalar yaradırlar.

Alp çəmənliəri xalılardan bir qədər aşağılarda geniş sahələrdə alp zonallığı yaradırlar. Xalılara nisbətən fitosenoloji strukturları mürəkkəb olur və əsasını çoxillik mezofil tərkibli taxıl, müxtəlif otlu alp bitkiləri təşkil edir. Hər bir Alp formasiyasında 20–25 növ alp bitkisinə rast gəlinir.

Meşə bitkiliyi, vahələr, çaykənarı meşəciklər. Muxtar respublika ərazisinin yüksək dağlıq sahələrində gedən aşınmalar, kəskin və daimi eroziya prosesləri, buradakı torpaq qatının formalaşmasının meşə bitkiliyi üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq, regionda təbii meşəliklərə talalar şəklində və lokal formada təsadüf edilir. Meşəliklər ərazinin bütün qurşaqlarında kiçik sahələrdə interzonallıq təşkil edir və həmin yerlərdə

Nalbend ağacı.

özünəməxsus meşə formasiyası yaradır. N.A.Sokolski (1933) regionda 3016 ha (muxtar respublika ərazisinin 0,5%-i) təbii meşə olduğunu, L.İ.Prilipko (1939) isə Biçənək, Ərəfsə, Xurs və Nəsirvaz k.-ləri ətrafında təbii meşələrin olduğunu, bunlardan təkcə Biçənək meşəsinin 2550 ha təşkil etdiyini göstərmişlər. Ədəbiyyatdan məlumdur ki, 1959–70 illərdə ərazidə 327 ha meşə sahəsi salınmışdır. Alp qurşağı istisna olmaqla, demək olar ki, bütün qurşaqlarda meşəliklər, az da olsa, formalaşmışdır. 2500–2700 m hünd.-lərdə, çay dərələrində isə 1500–1700 m hünd.-lərdə meşələrə təsadüf edilir. Burada palıd, göyrüş-palıd, yemişan-palıd, ardıcılıq, çaykənarı meşəlik, tozağacı, çaytikanı, sumaq meşəlikləri və sonradan əmələ gələn kolcuqlar təşəkkül tapmışdır.

Palıd – *Quercus macranthera* meşəliyi digər meşə formasiyalarına nisbətən daha geniş yayılmışdır. O, həm xalis halda, həm də qarışıq (xüsusilə yemişan, göyrüş, ağcaqayın və s. ilə birlikdə) enliyarpaqlı meşə formasiyaları yaradır. Palıd meşəliyində adi göyrüş (*Fraxinus excelsior*), ağcaqayın (*Acer iberica*), *Pyrus sp. div.*, *Amygdalus*, *fenzliana*, *Lonicera iberica*, *Evonymus latifolia*, *Sorbus sp. div.* *Mespilus germanica*, *Prunus divaricata*, *Crataegus pentogyna* və s., ot bitkilərindən isə ən çox *Polygonatum*, *Buplerum*, *Vicia*, *Poa*, *Dactylis* və onlarca başqa mezofil tipli cinslərin bir çox növünə təsadüf edilir ki, bunlar da çoxkomponentli meşə bitki örtüyü yaradır.

Azkomponentli meşələrdə ardıcılıq (*Juni-peretum*) və çaykənarı söyüd (*Salixetum*) me-

şələrini göstərmək olar. Ardicın 3–4 növü sadə meşəlik və kol cəngəlliyi yaradır. Söyüd meşələri isə çayların kənarında, rütubətlə təmin olunmuş çökəkliklərdə əraziyə xas olan vahə əmələ gətirir. Bu tip meşələrdə *Salix caprea*, *Rhamnus cathardica*, *Cerasus avium*, *Berberis orientalis*, *Spirea crinata*, *Rosa sp.* div növlərinə rast gəlinir.

Çökəklik və qaya bitkiliyi, subataqlıq bitkiliyi. Kükü k. və Batabat gölü, Gəmiqaya, Qapıcıq, Soyuqdağ ətrafında, həmçinin başqa yüksəkliklərdə talalar şəklində hidrofıt-sucaq sahələrdə cil, əvəlik və çəmənlicəyə, kiçik mikrosenozlarda rast gəlinir. Yağış suyu yığılan çökəkliklərdə əvəlik (Rumex) cəngəlliyi bu yüksəkliklər üçün səciyyəvidir. Regionda, həmçinin alaq bitkilərinə (*Cirsium*, *Stahys*, *Artemisia*, *Polygonum*, *Urtica*) cinslərinin bir çox növlərinə rast gəlinir.

Daşlı-qayalıqlı bəsit sahələrdə səhra tipli bitkilik də formalaşır. Qayalıqlarda şibyə (31 fəsilə, 61 cins və 219 növ) və mamırlardan (22 fəsilə, 41 cins və 68 növ) başqa, alp bitkiləri də tək-tək, yaxud xırda mikrosenozlar yarıdırlar. Qayalıqlarda ən çox xasmofit və litofit bitkilərə rast gəlinir. Burada nəzərə çarpan pioner bitkilərdən (*Draba bruniaefolia*, *Minuartia oreina*, *Campanula tridentata*, *Festuca ovina*, *Kobresia schoenoides*, *Cerastium szowitzii* və b.) həm torpağın bitkilərlə örtülməsini təmin edir, həm də formalaşaraq xırda mikrosenozlar yarıdırlar. Qayalıq bitkilərinin əksəriyyəti dağ-kserofit bitkilərinə oxşadığı üçün ən kserofit şəraitdə də inkişaf edə bilər.

Ali bitkilər Azərb. florasının 62%-dən çoxunu təşkil edir. Ərazidə 59 Azərbaycan və 109 Qafqaz endemi mövcuddur. Ali bitkilərin 110 növünün "Qırmızı kitab"a daxil edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir (T.H. Talıbov, 2003).

Qızılxallı

Heyvanlar aləmi. Muxtar respublikanın ərazisi təbii şəraitinə görə Azərb.-ın digər bölgələrindən kəskin surətdə fərqlənir və bu bölgənin heyvanlar aləminin son dərəcə zənginliyində öz əksini tapır. Burada olan heyvanların növ tərkibi və miqdarı siniflər üzrə Azərb. faunasının 60–80%-ni təşkil edir. Muxtar respublikanı endemik və yeni növlər məskəni adlandırmaq olar; yalnız bu əraziyə xas olan çoxsaylı endemik və relik, hətta elm üçün yeni olan heyvan növləri mövcuddur. Belə çoxsaylı ərazidə rast gəlinən bütün heyvan qruplarında nəzərə çarpır. Buna görə də Nax. MR ərazisi hələ qədimdən bir sıra xarici və yerli alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Muxtar respublikanın heyvanlar aləmi 19 əsrin 2-ci yarısından başlayaraq tədqiq olunur. Bir sıra əcnəbi alimlərinin Cənubi Qafqazda cücülərin öyrənilməsi ilə əlaqədar apardıqları tədqiqatlar nəticəsində toplanmış materiallarda Naxçıvan bölgəsinə, xüsusilə Ordubad r-nuna daha çox diqqət yetirilirdi. Sonralar, 1911 ildə alman alimi Y.Müller Ordubad r-nundan xeyli kəpənək növü toplamışdır. Tədqiqatlar nəticəsində bölgədə 117, Azərb. alimləri isə əlavə olaraq 813 kəpənək növü aşkar etmişlər; bunların 150 növü yalnız Nax. MR ərazisi üçün səciyyəvidir. S.Ə.Əliyev Azərb.-da yayılan 716 növ sovkadan 134 növünün Naxçıvan ərazisində yayıldığını qeyd etməklə onların geniş təhlilini vermişdir (1975). Ərazidə 4 növ qulağagirən, 3 növ yüyürük (1 növü elm üçün yeni), 4 növ dəvədəlləyi, 67 növ düzqanadlı

Gürzə

Aralıq dənizi tısbağası

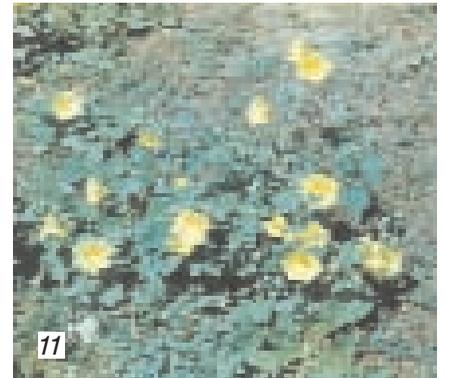
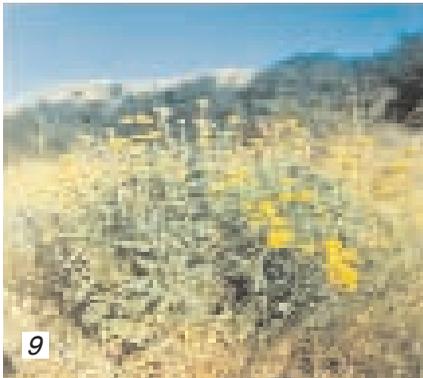
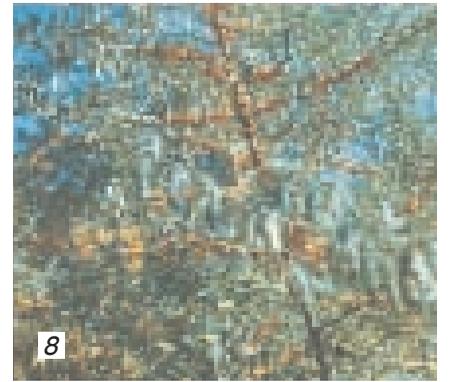
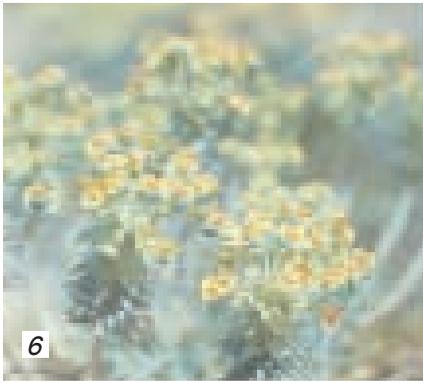
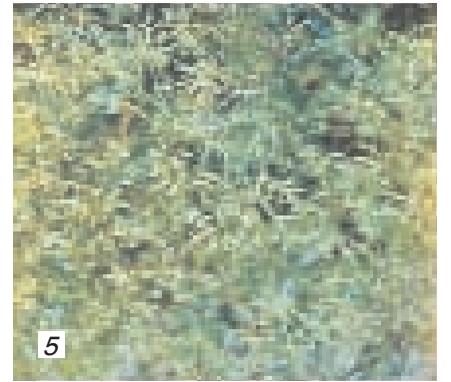
Suriya sarımsaqiyli qurbağası

Meheli nalburunu

Bitki örtüyü: 1. Qarabağ tülpanı. 2. Şrenk tülpanı. 3. Yuliya tülpanı. 4. Turnefor dufelipeyası. 5. Qaraquş zəngçiçəyi. 6. Güləbətın. 7. Tıs-tıs. 8. Komarov şaqqıldağı. 9. Çoxrəngli tülpan.

Bitki örtüyü: 1. Tıs-tıs cəngəlliği. 2. Gəngizlik formasıyası. 3. Otvarı gəngizlik. 4. Alaq bitkiləri. 5. Qalxanək. 6. Süddüyan. 7. Qurdqulağı süsən. 8. Çaytikanı. 9. Boymadərən. 10. Dovşanalması. 11. Gülxətmi.

(4 növü elm üçün yeni) və 75 növ cırcırma, 480 növ yarımşərtqanadlı (7 növü endemik) qeydə alınmışdır. Burada yayılmış 2250 böcək növünün 25 növü Cənubi Qafqaz üçün, 51 növü isə Naxçıvan bölgəsi üçün endemikdir. Böcəklər içərisində faydalı sayılan 46 parabizən növündən 39-una Naxçıvan ərazisində rast gəlinir. Ərazidə k.t. heyvanları və insanlar arasında bir sıra qorxulu yoluxucu xəstəliklər yayan 42 növ nəm milçəyi qeydə alınmışdır; bunun 5 növü elm üçün yeni, 10 növü endemikdir. Muxtar respublika ərazisində yayılan faydalı həşəratların təbii balansı və zərərvericilərə qarşı bioloji mübarizədə onların rolu öyrənilmişdir (Z.M.Məmmədov, 1969). Ərazidə 120 növə qədər faydalı cücü aşkar edilmişdir; bunların 8 növü elm üçün yeni, 6 növündən isə k.t. bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı bioloji mübarizədə istifadə olunması tövsiyə edilmişdir.

Muxtar respublikanın çay və göllərində sümüklü balıqlar sinfinə daxil olan 29 növ balıq aşkara çıxarılmışdır ki, onlar da 4 dəstə, 6 fəsilə və 24 cinsdə cəmləşmişlər (T.H.Talıbov, 2002). Həmin növlərə: Kür altağızı, Kür qumlaqçası, Araz xramulyası, Kür şirbiti, Cənubi Qafqaz gümüşçəsi, qaraqaş, şərq qıjovçusu, yastıqarın, anqor çılpaqçası, zərtəpər, qızılxallı, h ə ş ə m, mursa, çəki, naxa, Kür külməsi, Qafqaz enlibaşı, qızılüzgəc, Kür gümüşçəsi, çapaq, adi çəki, Kür çılpaqçası, adi ilişgən, qızılı ilişgən, sif, Qafqaz çay xulu, gümüşü daban balığı, qalınalın, ağ amur aiddir.

Nax. MR-də suda-quruda yaşayanların (amfibilərin) 6 növü: Suriya sarımsaqiyli qurbağası, adi ağac qurbağası, yaşıl quru qurbağası, göl qurbağası, Kiçik Asiya ağac qurbağası, Kiçik Asiya qurbağası; sürünənlərin 36 növü (Xəzər tısbağası, Aralıq dəniz tısbağası, Xəzər gekkonu, Qafqaz kələzi, yovşanlıq girdəbaş kərtənkələsi, koramal, cılız koramal, qızılı mabuya, uzunayaq şeyder kərtənkələsi, zolaqlı kərtənkələ, ortancıl kərtənkələ, sıçrayan kərtənkələ, ştraux kərtənkələciyi, Cənubi Qafqaz kərtənkələciyi, Kiçik Asiya kərtənkələsi, Azərb. qayalıq kərtənkələsi, zərif ilanbaş kərtənkələ, qurdvarı kor ilancıq, qərb yatağanı, adi sulanı, su ilanı, qızılı təlxə, zeytuni təlxə, rəngbərəng təlxə, Zaqaqaziya təlxəsi, xaltalı eyrenis, dinc

eyrenis, qonur ilan, qarabaş rinxokalamus, dam ilanı, ox ilanı, kələz ilan, çöl gürzəsi, Kiçik Asiya gürzəsi, gürzə) qeydə alınmışdır (T.H.Talıbov, 2001).

Azərb. Respublikasında qeydə alınmış 366 növ quşun 226 növünə (T.H.Talıbov, E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Məmmədov, 2005) muxtar respublika ərazisində rast gəlinir. Ərazinin belə zəngin aviofaunaya malik olması, hər şeydən əvvəl onun landşaft quruluşunun rəngarəngliyi, yəni burada yarımşəhra, dağ şəhra, meşə, qayalıq və dərələrin, quru çöl və Arazboyu kolluqların, dağların və vahələrin, subalp və alp çəmənlərinin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Burada səciyyəvi quşlardan qırmızıbaş alaçöhrə, iri zəvzək, oxuyan silvi, doydaq, bala doydaq (cek), Suriya ağacdələni, şəhra kəkliyi, Xəzər uları, saqqallı qartal və s. göstərmək olar. Ərazidə məməlilərin 62 növü məlumdur. Bunlar 4 qrupa bölünür: cücülərlə qidalanan məməlilər – adi kirpi, kiçik qonurdiş, ağqarın ağdiş, uzunquyuq ağdiş, kiçik ağdiş, su kutoru; y a r a s a l a r – böyük nalburun, cənub nalburunu, meheli nalburun, blazius nalburunu, uzunqanad yarasa, palazqulaq yarasa, Asiya enliqulağı, itiqlaq şəbərə, cırtıdan şəbərə, Kyuli şəbərəsi, dağ kölücəsi; y ı r t i c i m ə m ə l i l ə r – çaqqal, canavar, tülkü, qonur ayı, gəlinçik, daşlıq dələsi, bəbir, porsuq, qamışlıq pişiyi, manul, vaşaq; cütdırnaqlı məməlilər –bezoar (qaya) keçisi, muflon (dağ qoyunu); g ə m i r i c i m ə m ə l i l ə r – meşə süleysini, kiçik ərəb dövsanı, qara siçovul, boz siçovul, sarıboğaz siçan, meşə siçanı, Kiçik Asiya dağ siçanı, Vinqradov qum siçanı, adi korca, dağ korcası, tirəndaz və s.

Muxtar respublikada yayılan 359 növ onurğalı heyvandan 48 növünün Nax. MR-in tərtib olunacaq "Qırmızı kitab"ına salınması məqsəduyğun sayılmışdır (T.H.Talıbov, 2005).

Əd.: M u s a y e v M. Ə., Ə l i y e v S. V., Naxçıvan MR-in heyvanat aləmi, "Naxçıvan MR-in 50 illiyi münasibəti ilə" kitabında, B., 1975; M ə m m ə d o v Z. M., Naxçıvan MR-in ərazisində meyvə bitkilərinin zərərvericiləri və onların parazitləri, B., 1969; Talıbov T., Nax. MR-də nadir heyvan növləri və onların genofondunun qorunması, B., 1999; Talıbov T.H. Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. B., 2001.

Əhali. Nax. MR-in əhalisi (99,1%-i), azərb.-lardan ibarətdir. Burada həmçinin ruslar, gürcülər, kürdlər və s. xalqların nümayəndələri də yaşayır. Nax. MR Azərb. Respublikasının özünəməxsus demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik regionlarından biridir.

Nax MR-in rayonları üzrə inzibati-ərazi bölgüsü və əhalisi haqqında məlumat

	Şəhər və rayonların sahəsi (min kv.km)	Əhali (min nəfər) 01.01.2005	İnzibati mərkəzin adı	Şəhərlər	Qəsəbələr	Kənd yaşayış məntəqələri
Naxçıvan MR	5,5	372,9	Naxçıvan şəhəri	4	9	208
O cümlədən						
Naxçıvan şəhəri	0,035	70,0	Naxçıvan şəhəri	1	1	-
Şərur rayonu	0,811	96	Şərur şəhəri	1	-	65
Babək rayonu	0,902	66	Babək qəsəbəsi	-	1	39
Ordubad rayonu	0,972	42,7	Ordubad şəhəri	1	3	43
Culfa rayonu	0,994	38,3	Culfa şəhəri	1	-	24
Kəngərli rayonu	0,682	25,5	Qıvrıq qəsəbəsi	-	1	11
Şahbuz rayonu	0,815	21,5	Şahbuz qəsəbəsi	-	2	23
Sədərək rayonu	0,151	12,9	Heydərabad qəsəbəsi	-	1	3

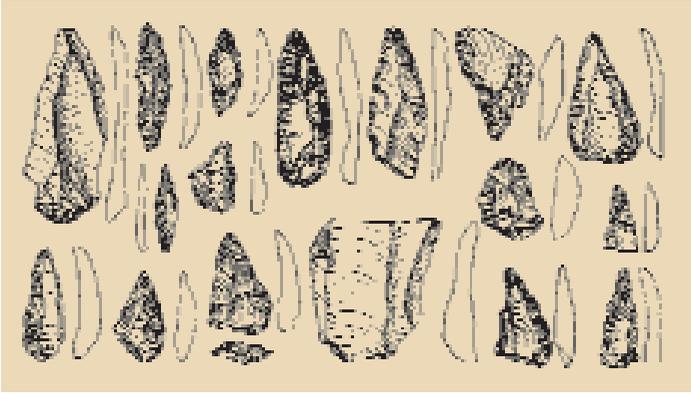
Naxçıvan MR-in r.-ları 172 inzibati-ərazi vahidindən (dairədən) təşkil olunmuşdur (2005, 1 aprel). Muxtar respublikanın 372,9 min nəfər əhalisi var (2005, 1 yanvar). Əhəlinin 110,3 min nəfəri, yaxud 29,6%-i şəhər, 262,6 min nəfəri, yaxud 70,4%-i isə kənd əhalisidir; 185,0 min nəfəri, yaxud 49,6%-i kişilərdən, 187,9 min nəfəri, yaxud 50,4%-i isə qadınlardan ibarətdir. Nax. MR-in yarandığı 1924 ildən keçən dövr ərzində bütünlükdə Azərb.-da olduğu kimi, burada da əhəlinin doğum, ölüm və təbii artım göstəricilərində, həmçinin miqrasiyası prosesində tədricən

müəyyən müsbət dəyişikliklər yaranmağa başlamış və bu dəyişikliklər əhəlinin artımına zəmin yaratmışdır.

Muxtar respublikanın mövcud olduğu dövrdə əhəlinin ən sürətli orta illik artımı bütünlükdə Azərb.-da əhəlinin demoqrafik inkişaf səviyyəsinin ən yüksək göstəriciyə malik olduğu 1960–70 illərə təsadüf etmişdir. 1959–70 illərin əhəli siyahıyaalınmasının nəticələrinə əsasən Nax. MR-də əhəlinin sayı 45,8% (Azərb. SSR-də 38,4%) artmışdır. Həmin dövrdə bütünlükdə Azərb. SSR-də əhəlinin orta illik artım sürəti 3,5% olduğu halda, Nax. MSSR-də 3,9% təşkil etmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl həmin dövrdə muxtar respublikada əhəlinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım göstəricilərinin Azərb. SSR-dəkindən xeyli yüksək olması ilə əlaqədar idi.

İllər	Cəmi əhali (min nəfər)	O cümlədən		Yekun, nisbətən (faizlə)	
		şəhər	kənd	şəhər	kənd
1924	90,0	11,0	79,0	12,2	87,8
1926	104,9	14,7	90,2	14,0	86,0
1939	126,6	22,5	104,1	17,8	82,2
1950	112,0	27,0	85,0	24,1	75,9
1959	141,0	38,0	103,0	27,0	73,0
1970	205,7	51,0	154,7	24,8	75,2
1979	240,0	63,0	177,0	26,3	73,7
1980	248,5	66,0	182,5	26,6	73,4
1985	275,5	78,0	197,5	28,3	71,7
1989	295,0	89,0	206,0	30,2	69,8
1991	307,2	89,9	217,3	29,3	70,7
1994	326,1	92,5	233,6	28,4	71,6
1999	353,9	95,1	258,8	26,9	73,1
2000	358,0	96,0	262,0	26,8	73,2
2005	372,9	110,3	262,6	29,6	70,4

Muxtar respublikada 1970–90 illərdə əhəlinin sayı 46,1% artaraq 205,7 min nəfərdən 300,5 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisi 74,3% artaraq 51,0 min nəfərdən 88,9 min nəfərə, kənd əhalisi isə 36,8% artaraq 154,7 min nəfərdən 211,6 min nəfərə çatmışdı. 1990 illərin sosial-iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, 1990–2005 (yanvarın əvvəlinə) əhəlinin sayı 24,1% artaraq 300,5 min nəfərdən 372,9 min nəfərə çatmışdır. Orta sıxlıq 1 km^2 -də 68 nəfərdir (2005, 1 yanvar). Şəhərləri: Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur. Qəsəbələri: Babək, Şahbuz, Parağaçay, Heydərabad, Qıvraq, Əliabad, Badamlı, Ağdərə, Şəhriyar.

Tarix. Nax. MR ərazisində zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin aşkar olunması burada qədim daş dövründən başlayaraq ardıcıl dövrən sürüldüyünü, bu mədəniyyətlər arasında qırılmaz varislik əlaqələrinin olduğunu göstərir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hələ 100–35 min il bundan əvvəl başlamış Mustye mədəniyyəti dövründə burada ibtidai insanların məskunlaşmasına şərait yaranmışdır. Batabat yaylağında, Qazma mağarasında, Naxçıvançay və Əlin-cəçay vadilərində, Ordubad r-nu ərazisindəki Kilit mağarasında, İlandağın c. ətəyində və digər abidələrdə daş dövrü mədəniyyətinin izləri aşkar olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qazma mağarasından, əsasən, çaxmaqdaşı və obsidiandan (d ə v ə- g ö z ü) hazırlanmış Mustye dövrü əmək alətləri, ovlanmış heyvanların çapılıb doğranmış sümükləri aşkar olunmuşdur. Kültəpə yaşayış yeri yaxınlığından Aşel mədəniyyəti dövründə hazırlanmış əl çapacağı qeydə alınmışdır.

Naxçıvan ş.-ndən 8 km şm.-ş.-də, indiki Kültəpə və Sirab k.-ləri ərazisində yeni daş

dövrü – Neolit dövrü (e. ə 7–6-cı minilliklər) yaşayış məskənləri yerləşir. Naxçıvanda Neolit mədəniyyəti əsasında mis metalın kəşf olduğu Eneolit dövrü mədəniyyəti (e. ə. 6–5-ci minilliklər) inkişaf tapmışdır. I Kültəpənin ən qədim mədəni təbəqəsindən mis-mərgümüş qatışıqlı müxtəlif alətlər və bəzək nümunələri əldə edilmişdir. Həmin əşyaların ən qədimi e. ə. 6-cı minilliyin ortalarına aid olub, Qafqaz ərazisində ilkin “metallurgiya”-nı əks etdirən nümunələrdir.

I Kültəpə yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsinin alt qatlarında düzplanlı, orta qatda dairəvi və düzplanlı, son mərhələdə üst qatlarda isə yalnız düzplanlı tikinti qalıqlarına rast gəlinmişdir.

Eneolit dövrü oturaq əkinçi-maldar qəbilələr Naxçıvançay, Arpaçay vadilərində və digər ərazilərdə məskunlaşmışlar. Eneolit dövrü I Kültəpə, Ovçulartəpə, Damlama, Xələc yaşayış yerlərində və Sədərəkdə tədqiq

*Daş əmək alətləri.
Mustye mədəniyyəti.*

*II Kültəpə yaşayış yeri.
E. ə. 4–1-ci minilliklər.*

*Son Tunc və erkən
Dəmir dövrünə aid
metal məmulatı.*

*Muncuqlutəpə.
Daş sərdabə.
E.ə. 8–6 əsrlər.*

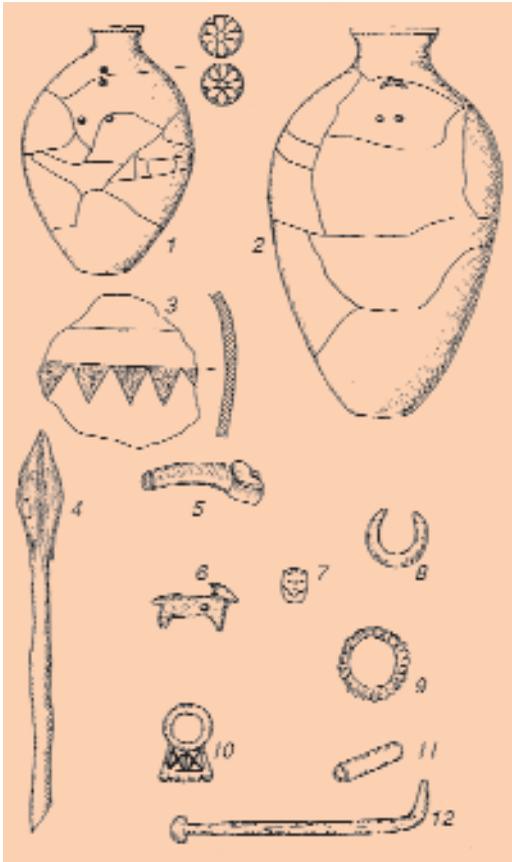
edilmişdir. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində əsas təsərrüfat sahələri kimi əkinçilik və maldarlıq, eləcə də metalışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, toxuculuq və s. sənət sahələri inkişaf tapmışdı. Arxeoloji materiallar göstərir ki, bütün Eneolit dövrü ərzində Azərb., eləcə də

qədim Naxçıvan əhalisi ilə Mesopotamiya (İraq, Suriyanın şm.-i, Türkiyənin c.-ş.-i) arasında əlaqələr olmuşdur.

Tunc dövründə (e. ə. 4–2-ci minilliklər) qədim Naxçıvan qəbilələrinin iqtisadi, ictimai və mədəni həyat tərzində böyük təkamül baş vermişdir. Naxçıvanda da etnik proseslər güclənmiş və iri tayfa ittifaqları yaranmışdır. I və II Kültəpə, Maxta, Ovçulartəpə, Daşarx və s. Kür–Araz mədəniyyəti abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, e. ə. 4-cü minilliyin 2-ci yarısı – 3-cü minilliklərdə Naxçıvan qəbilələrinin əkinçilik, maldarlıq mədəniyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, texniki tərəqqi yüksəlmiş, əmək alətlərinin çeşidi və keyfiyyəti daha da artmışdır. Bu dövrdə tuncun kəşfi mühüm rol oynamışdır.

Yaxın Şərqi ölkələri ilə Azərb.-i, eləcə də bütün Qafqazı əlaqələndirən əsas yolların kəşfiyyəti əlverişli mövqedə yerləşən iri tayfa ittifaqları mərkəzləri iqtisadi, mədəni cəhətdən yüksəldi və nəticədə 2-ci minilliyin əvvəllərində Naxçıvanda ilkin şəhər mərkəzləri yaranmışdır. Belə şəhər mərkəzlərindən olan II Kültəpədə, Govurqala, Qarabağlar, Oğlanqala, Plovtəpə və Qazançıda arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Tunc dövründə Naxçıvan yüksək incəsənəti ilə Yaxın Şərqi dünyasında tanınmışdır. Gəmiqaya təsviri sənət abidələri (bax *Gəmiqaya rəsmləri*), bədii tərtibatlı boyalı qablar (bax *Boyalı qablar mədəniyyəti*), tunc məmulatları və s. Naxçıvanın qədim tayfalarının həyat tərzini, dini-ideoloji və fəlsəfi-estetik dünyagörüşünü əks etdirir.

E. ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərində Naxçıvan ərazisinin tarixi mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur. Araşdırmalara əsasən, demək olar ki, bu dövrdə Azərb. ərazisində Xocalı–Gədbəy arxeoloji mədəniyyətinin formalaşması prosesi getmişdir. Naxçıvan ərazisində bu mədəniyyətə aid abidələr I Kültəpə, Şahtaxtı, Kolanı, Sarıdərə, Haqqıxlıq, Boyəhməd, Qarabulaq, Zeyvə və s. aşkar edilmişdir. Bu abidələrin tədqiqi Xocalı–Gədbəy mədəniyyətini yaradan tayfaların qədim dövrdən bu ərazidə məskunlaşmış aborigenlərdən ibarət olduğunu göstərir. Bu dövrdə Naxçıvan ərazisi üçün əsas təhlükə qonşuluqda olan Urartu dövləti tərəfindən yaranmışdı. Culfa r-nu ərazisindəki İlandağda e. ə. 820–810 illərə aid

Babatəpə sərdabəsi tapıntıları:

- 1, 2. Kúpələr.
3. Saxsı qab məmulatı.
4. Yarpaq şəkilli ox ucluğu.
5. Tunc bəzək.
6. Keçi fiquru.
7. Əqiq muncuq.
8. Ön Asiya tipli pasta muncuq.
9. Bilərzik.
10. Sırğa.
11. Tunc borucuq.
12. Sancaq.

mixi yazısı aşkar olunmuşdur. Yazıdan məlum olur ki, Urartu çarları İşpunin və onun oğlu Minuanın dövləti birlikdə idarə etdikləri dövrdə bu əraziyə basqın etmişlər. İşğalçılara qarşı mübarizə məqsədilə regionun qədim yaşayış yerlərində möhtəşəm müdafiə istehkamları inşa edilmişdir (Oğlanqala, Qalacıq, Govurqala və s.).

E. ə. 9–6 əsrlərdə Naxçıvan ərazisi qədim Manna və Midiyanın tərkibində olmuşdur. Qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş tapıntılar bu ərazinin, həmçinin Manna mədəniyyətinin təsir dairəsinə daxil olduğunu göstərir. Naxçıvan torpağı eramızın 4 əsrinin 30-cu illərinədək Əhəmənilər dövlətinin hakimiyyəti altında idi. Əhəmənilər imperiyası süquta uğradıqdan sonra Naxçıvan e. ə. 4 əsrin sonlarından Atropatəninin tərkibinə daxil olmuşdur. Eramızın 3 əsrdən Sasanilər dövləti Naxçıvanı ələ keçirmişdir.

Atropatena hökmdarının iqamətgahı Naxçıvanın qonşuluğunda, Marağa yaxınlığındakı Qazaka ş.-ndə yerləşdiyindən Naxçıvan Yaxın Şərqi bir sıra şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri gücləndirmiş, antik dünya xalqlarıyla sıx ticarət əlaqələri yaratmışdı. Bu bərdə qədim Yunan, Roma, ərəb, Suriya, erməni müəlliflərinin əsərlərində, az da olsa, məlumatlar vardır. Şərur r-nunun Püsyan k. yaxınlığındakı yaşayış yerindən və nekropoldan, Oğlanqala, Qoşatəpə, Babatəpə və s., Babək r-nu ərazisindəki Meydantəpə, Nurudərəsi abidələrindən antik dövr mədəniyyəti izləri qeydə alınmış, ilkin tədqiqat işləri aparılmışdır. Naxçıvan nekropolundan əldə edilən saxsı məmulatı, metal, şüşə, bəzək

əşyaları, qliptika nümunələri, Şahbuz r-nu ərazisində tapılan Makedoniyalı İsgəndərin adına kəsilmiş gümüş pullar (e. ə. 4 əsr) bu bölgədə küp qəbirlərin e. ə. 4-cü əsrdən gec olmayaraq yayıldığını göstərir.

Naxçıvan bölgəsinin orta əsrlər dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərinə aid abidələr öz zənginliyi ilə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əlincəçay vadisindəki Zoğallı abidəsindən tapılmış sütun altlıqları, tunc qrifon, Cavanşirin tunc heykəli (Naxçıvan ş.), Batabat yaylağındakı Fərhad evi, onun üzərindəki kitabə, yaxınlığından keçən qədim karvan yolu və bir çox abidələrdən aşkar olunmuş materialların müqayisəli təhlili göstərir ki, Naxçıvan orta əsrlərdə Azərb.-in əsas ticarət mərkəzlərindən biri olmuş, Yaxın Şərq və Qafqazla iqtisadi, mədəni əlaqələrin daha da genişlənməsində önəmli rol oynamışdır.

Eramızın ilk əsrlərində bütün Azərb.-da olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafında ciddi dəyişikliklər əmələ gəlir, köhnə istehsal münasibətləri yeni feodal münasibətləri ilə əvəz olunurdu. Əmək alətləri də təkmilləşirdi; arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan maddi mədəniyyət abidələri təsərrüfatda xış, dəryaz, oraq, bel və s. kimi daha təkmil əmək alətlərindən istifadə olunduğunu sübut edir. İstehsal alətlərinin təkmilləşməsi təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafına təkan verdi.

Eramızın əvvəllərində indiki Nax. MR-in c.-q. hissəsi Vaspurakan tarixi vil.-nə daxil idi. 591 il Bizans–İran müqaviləsinə görə Vaspurakan, eləcə də Sünik və Dəbil siyasi

*Qədim yurd yeri –
Gəmiqaya.*

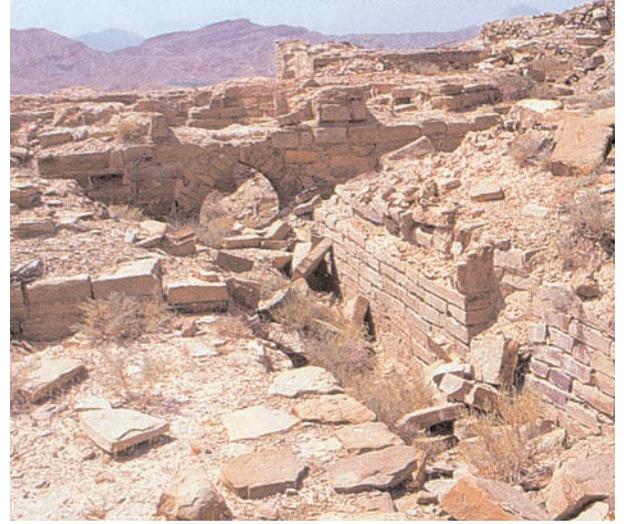
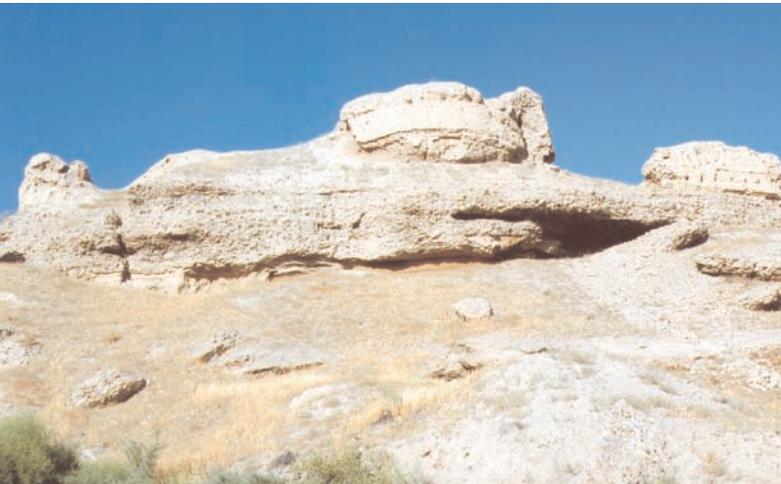

Xarabagilan yaşayış yeri. Orta əsrlər.

baxımdan İrana tabe edilir. Albaniya (Qafqaz) əyaləti Sünikin vil.-lərindən biri olan Naxçıvan və Qoğtən (Ordubad ərazisi) də bu tarixdən Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilmiş Vaspurakana qatılır. Buranı Sasani canişinləri – mərzbanlar idarə etməyə başladılar. Roma–İran, sonralar isə İran–Bizans müharibələri zamanı döyüş meydanına çevrilən Naxçıvan bölgəsi də dəfələrlə əldən-ələ keçdi (bax *Sasanilər dövləti*). Sasani gümüş sikkələri ilk dəfə Naxçıvan zərxbanasında kəsilmişdi (bax *Naxçıvan zərxbanası*). Mihranilər sülaləsinin Albaniyada dövlətçiliyi bərpa etmələri ilə (7 əsrin 30-cu illəri) Naxçıvan və Qoğtən yenidən Albaniyanın tabeliyinə keçdi.

7 əsrin 2-ci yarısında başlanmış ərəb istilaları nəticəsində yaranan Xilafətin tərkibinə daxil edilmiş Vaspurakan ərəb mənbələrində

Naxçıvan şəhərinin orta əsr qala divarı.

Basfurcan adı ilə qeydə alınır. Ərəb istilalarına xüsusi əsər həsr etmiş ərəb tarixçisi əl-Bəlazurinin (9 əsr) məlumatına görə Basfurcan ərəblərin Cənubi Qafqazda tutduqları yerləri özündə birləşdirən yeni ərəb inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilir. Burada və digər ərəb mənbələrində Nəşavə (Naxçıvan) həmin bölgüyə əsasən, Arran vil.-nə daxil edilən Basfurcanın əsas şəhəri adlandırılır. Bu dövrdə feodal zülmünə, həmçinin yadelli əsarətə qarşı bir sıra çıxışlar olmuşdu. Babək hərəkatı Naxçıvan ərazisində də geniş yayılmışdı.

9 əsrdə Naxçıvan Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil edilir və 10 əsrin 30-cu illərində onun hakimiyyətində qalır. Sacilər xanodanı süquta uğradıqdan (942) sonra Naxçıvan bir müddət onun əmirlərindən olan Deysəm ibn İbrahimin hakimiyyəti altında qalmışdır. 942–81 illərdə Naxçıvan Salarilər dövlətinin əhatə etdiyi ərazinin tərkibinə qatılır.

1038 ildə Səlcuqlar dövləti yarandı. Onun ilk hökmdarı Toğrul bəyin [1038–63] varisi Alp Arslan [1063–72] Azərbaycanda c. vil.-lərində Rəvvadilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra səlcuqlular Naxçıvanda hakimiyyətə gəldilər (1064). Bəzi qaynaqların məlumatına görə, Alp Arslan Naxçıvan şəhərində özünə xüsusi iqamətgah tikdirmişdi. Səlcuqlular dövlətinin meydana çıxması, çiçəklənməsi və nəhayət, parçalanması dövrləri Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkəsinin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi taleyində mühüm yer tutur; bir sıra türk xalqlarının formalaşması, türk dillərinin geniş yayılması, elm, ədəbiyyat,

1

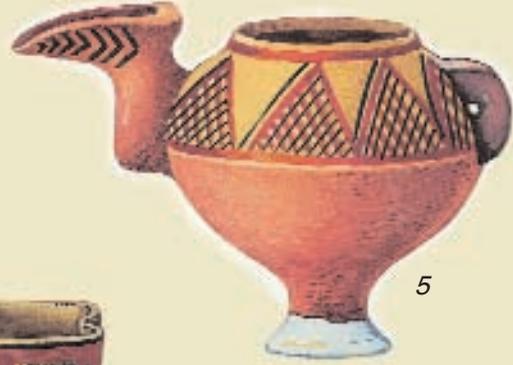
2

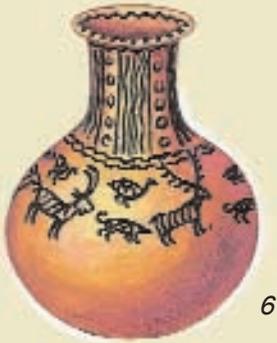
3

4

5

6

7

8

9

Boyalı qablar mədəniyyəti tapıntıları: 1. Monoxrom boyalı küpə (II Küləpə). 2. Monoxrom boyalı tək qulplu küpə (II Küləpə). 3. Polixrom boyalı çıraq (Culfa). 4. Monoxrom boyalı küpə (II Küləpə). 5. Çaydantipli polixrom boyalı qab (Naxçıvan). 6. Monoxrom boyalı küpə (Yaycı). 7. Polixrom boyalı kasa (Culfa). 8. Polixrom boyalı üçayaqlı vaza (Naxçıvan ş.). 9. Monoxrom boyalı küpə (Nəhəcir).

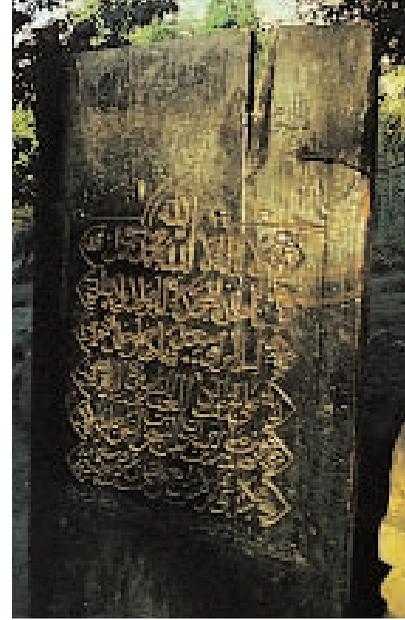
Naxçıvanda zərb olunmuş və pul dövriyyəsində işlədilmiş sikkələr: 1–2. Naxçıvan zərxbanalılarında zərb edilmiş və üzərində "Naxç" sözü yazılmış gümüş sikkələr (V–VI əsrlər). 3–4. Atabey Şəmsəddin Eldənizə [1136–1175] və Atabey Qızıl Arslana [1186–1191] aid mis dirhəmlər. 5. H ü l a k ü l ə r. Məhəmməd Xudabəndə Ölcaytu [1304–1316]. Naxçıvan, 704 (1305–1306), gümüş dirhəm. 6. M ü z ə f f ə r i l ə r. Şah Şüca [1359–1384], Naxçıvan, gümüş dirhəm. 7. S ə f ə v i l ə r. Məhəmməd Xudabəndə [1578–1587], Ordubad, 892 (1486/87), gümüş məhəmmədi. 8. S ə f ə v i l ə r. Sultan Hüseyn [1694–1722], Naxçıvan, 1130 (1717–1718), gümüş abbasi. 9. Naxçıvan xanlığı, anonim. Naxçıvan. 1190 (1776–1777), gümüş abbasi.

memarlıq, incəsənət və mədəniyyətin inkişafı səlcuqların adı ilə bağlıdır. Səlcuqluları tədricən siyasi və iqtisadi qüdrət kəsb edən ayrı-ayrı Atabəy sülalələri əvəz etdi; Eldənizlər sülaləsinin idarə etdiyi qüdrətli feodal dövləti – Azərbaycan Atabəylər dövləti [1136–1225] yarandı. Dövlətin əsasını Azərb.-in da bir vilayət kimi daxil olduğu İraq səlcuq sultanlığının başçısı sultan II Toğrulun [1132–35] azyaşlı oğlu Arslan şahın atabəyi (tərbiyəçisi) Şəmsəddin Eldəniz qoymuşdur.

Atabəylərin xəzinəsi həmişə Atabəyin olduğu yerdə saxlanılırdı. Əsas xəzinə isə Naxçıvan ş. yaxınlığındakı Əlincəqalada mühafizə olunurdu. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründən başlayaraq dövlətin bütün gəlirləri burada toplanırdı. Naxçıvan ş. bir müddət Azərb. Atabəylər dövlətinin paytaxtına çevrilir və 12 əsrin 70-ci illərindəkə Eldənizlərin mərkəzi şəhəri kimi fəaliyyət göstərir. Bu dövrdə Naxçıvan xeyli inkişaf etdi. Naxçıvanda qiymətli memarlıq abidələri – qalalar, saraylar, məscidlər, türbələr və s. tikildi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Naxçıvan hakimi onun arvadı Zahidə xatun idi. Eldənizlərdən sonra Naxçıvan bir müddət xarəzmşah Məhəmməd oğlu Cəlaləddin Məncəburunun nüfuz dairəsində qalır. Həmin dövrdə Naxçıvanın hakimi Cəlalyyə xatun (Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Zahidə xatundan olan qızı) idi.

13–14 əsrlərdə Naxçıvan bölgəsi Azərb.-da və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə gedən siyasi-iqtisadi, mədəni proseslərin mərkəzlərindən birinə çevrilir. Hülakuların, Çobanilərin, Cəlairilərin nüfuz dairələrində olan Naxçıvan bu dövlətlərin siyasi həyatında da yaxından iştirak edirdi. Əmir Teymurun Azərb.-a yürüşləri və Naxçıvanda ona göstərilən müqavimət bölgənin tarixində mühüm yer tutur. Dövrün mənbələrindən aydın olur ki, inzibati-ərazi baxımından 9 tümənə ayrılan Azərb.-in bir tüməni olan Naxçıvan bölgəsi dövlətə 10.000 döyüşçü vermək qüdrətinə malikdi. İran tarixçisi Həmdullah Qəzviniyə görə, Azərb.-in 27 şəhərindən 5-i – Naxçıvan, Ordubad, Azad, Əcnan və Maku Naxçıvan tüməninə daxil idi və o, geniş ərazini – Araz çayının şm. və c. tərəflərini əhatə edirdi.

13–14 əsrlərə aid yazılı qaynaqlarda Naxçıvan ərazisində və onun ətrafında Vənənd,

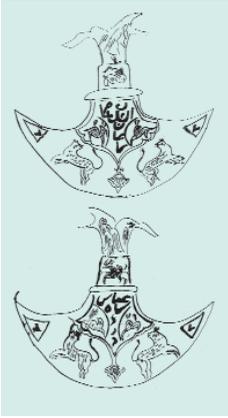

Qarabağlar, Giran, Cülahə (müasir Culfa), Şahbuz, Şərur, Əlincə, Sürməli, Gəriş, Taqmar, Fəqnan və s. yaşayış məntəqələri, qala və istehkamlar, Əshabi-Kəhf mağarası, Xudafərin və Ziyaülmülk körpüləri və s. mövcud olmuşdur. Möhtəşəmliyi, strateji mövqeyi, təbii şəraiti ilə fərqlənən Əlincəqala 13–14 əsrlərdə Azərb.-da fəaliyyət göstərmiş dövlətlərin tarixində, eləcə də diyarın və Azərb. xalqının azadlıq mübarizəsində mühüm yer tutmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvanda sənətkarlıq və ticarət nisbətən inkişaf etmişdi. Ərazidə taxıl, pambıq, üzüm, cürbəcür meyvələr becərilirdi. Daş duz, xam ipək, zərgərlik məmulatları, ağacdən düzəldilmiş müxtəlif məişət əşyaları, xalılar, baş örtükləri, mis və saxsı qablar qonşu ölkələrə də ixrac olunurdu. Orta əsrlərdə Naxçıvan, Ordubad, Əlincə və s. zərbxanalarda ayrı-ayrı hökmdarların adından müxtəlif nominallı gümüş və mis sikkələr kəsilirdi.

15 əsrdə Naxçıvan ərazisi Qaraqoyunlu, sonralar isə Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində idi. 1501 ildə Şərur düzündə qızılbaşların Ağqoyunlular üzərində qələbəsindən sonra Naxçıvan Səfəvilərin hakimiyyətinə keçdi (bax *Şərur döyüşü*). Səfəvilər dövlətinin təsis və fəaliyyəti onun tərkibinə daxil olan vilayətlərin, o cümlədən Cənubi Qafqaz bölgəsinin həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərb. torpaqları inzibati-ərazi daxilində vil. kimi genişlənməyə başladı. Orta əsrlər

Azərbaycan hökmdarı Cavanşir. 7 əsr. Tunc. Naxçıvan. Ermitaj (Sankt-Peterburq).

Məscid qapısı üzərində oyma üsulu ilə işlənmiş kitabə. 14 əsr. Culfa qəbiristanlığı.

Şah Abbasın tunc təbərzini. 16–17 əsrlər. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi.

Azərbaycanın ən geniş ərazisi (vil. kimi) Səfəvilər dövrünə təsadüf edir. 280–300 min km^2 -lik Azərbaycan ərazisi inzibati-ərazi baxımından 4 bəylərbəyliyə bölünmüşdü: Şirvan bəylərbəyliyi, Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi, Çuxursəd bəylərbəyliyi və Təbriz bəylərbəyliyi (Ordubad bu bəylərbəyliyə daxil idi). Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi İrəvan ş. idi. İrəvan, eləcə də Naxçıvan ş. qızılbaş ustachılar tayfasının iqamətgahı olmuşdur. Səfəvi–Osmanlı müharibələri dövründə (16–17 əsrlər) Naxçıvan ərazisi döyüş meydanına çevrildi. Dəfələrlə əldən-ələ keçən Naxçıvan dağıntılara məruz qaldı. Dövrün hərbi-siyasi hadisələri üzündən Naxçıvan ş. əski əzəmətini, Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, mədəni həyatındakı önəmli rolunu və mövqeyini itirmişdi. Culfa, Ordubad, Əylis kimi mərkəzlərə də xeyli zərər yetirilmişdi. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində [1587–1629] Naxçıvandan İrana çoxlu əhali sürgün olundu.

17–18 əsrlərdə Naxçıvan ölkəsi ustachılar tayfasının idarəsinə verilmişdi. Bu tayfanın tərkibində kəngərlər ölkənin siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər. 17 əsrin sonlarından başlayaraq Səfəvilər dövləti dərindən sosial-iqtisadi və siyasi böhran keçirir və bu, 1722 ildə imperiyanın faktiki süqutu ilə başa çatır.

18 əsrin əvvəlində Azərbaycan-a sahib olmaq uğrunda İrəvanla Türkiyə arasında mübarizə yenidən gücləndi. Xəzərboyu bölgələri ələ keçirməyə çalışan Rusiya da Türkiyənin həmin r-nlarda irəliləməsindən narahat idi. I Pyotr 1722 ildə 100 minlik ordu ilə yürüşə çıxaraq, Dərbəndə kimi Xəzərsahili torpaqları işğal etdi. Azərbaycan ərazisinin qalan hissəsi isə Osmanlıların əlinə keçdi. 1724 ilin sentyabrında Osmanlılar Naxçıvan ş.-ni, bir neçə gündən sonra isə Ordubad ş.-ni tutdular. Naxçıvan vil.-nin çox hissəsi yeni təşkil olunmuş Naxçıvan sancağının tərkibinə daxil edildi. Osmanlılar dövründə Naxçıvan sancağı 14 nahiyəyə bölünmüşdü: Naxçıvan, Əlinəcə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvazeyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərəşürgüt, Sisyan və Dərələyəz. Ordubad ayrıca nahiyə təşkil etməyərək, Azadçıran nahiyəsinə daxil idi. Bu dövrdə Naxçıvan ş.-nin yuxarı məhəlləsində 322 ev, aşağı məhəlləsində 327 ev olmuşdur.

Dərviş kəşkülü. Hicri 1272=1855/56 miladi. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi.

1735 ildə Azərbaycanın digər əraziləri kimi, Naxçıvan da Nadir xanın hakimiyyətinə keçdi. 1736 il Muğan qurultayında özünü şah elan edən Nadir Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Mərkəzləşdirmə siyasəti yeridən Nadir şah inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişdirdi, bəylərbəyilikləri ləğv edib, Azərbaycanın bütün ərazisini vahid Azərbaycan vil.-ndə (mərkəzi Təbriz) birləşdirdi və vil.-in idarəsinə qardaşı İbrahim xana həvalə etdi. Naxçıvan bölgəsində yaşayan Kəngərli tayfası Nadir şahın itaətsizlik göstərdiyinə görə bu tayfanın bəzi üzvləri Əfqanıstana köçürüldü. Nadir şah Naxçıvan əyalətinə eyni zamanda iki hakim təyin etdi: "Hakim-e ölkə-ye Naxçıvan" (tayfa vəkili və əyalətdən toplanan qoşunun rəisi idi) və "Hakim-e tümən-e Naxçıvan" (şah tərəfindən təyin olunur, iqtisadi və inzibati idarə işlərinə rəhbərlik edirdi).

1747 ildə Nadir şah Əfşar əyanlarının sui-qəsdinə nəticəsində öldürüldükdən sonra Kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan özünü Naxçıvanın müstəqil xanı elan etdi. Zəngəzur dağlarından Araz vadisinə qədər ərazini əhatə edən xanlığın mərkəzi Naxçıvan ş. oldu. Xanlığın inzibati cəhətdən Əlinəcə, Xok, Dərələyəz, Ordubad, Əylis, Dəstə, Çənnəb və Biləv mahallarına bölünmüşdü. Həmin dövrdə xanlığın iqtisadi həyatında müəyyən dirçəliş nəzərə çarpırdı (ətraflı məlumat üçün bax Naxçıvan xanlığı). 1826–28 illər Rusiya–İrəvan müharibəsi dövründə Naxçıvanı rus qoşunları tutdular, *Türkmənçay müqaviləsinə* (1828) əsasən xanlığın ərazisi Rusiyaya ilhaq olundu. Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsi kimi tarixi faciəni başa çatdıran bu hadisə ölkənin şm.-ni çar Rusiyasının ucqar müstəmləkəsinə çevirsə də, obyektiv olaraq əhalini xarici hücumlardan, ara müharibələrinin, feodal çəkişmələrinin törətdiyi bəlalardan da xilas etdi. İstiladan sonra çar hökuməti İrəvandan və Türkiyədən 10 minlərlə erməni ailəsini Naxçıvana köçürmüş və diyarın demografik durumunu dəyişməyə çalışmışdı. Bu, özgə torpaqlarında süni surətdə xristian "erməni dövləti" yaratmaq istəyənlərin məkrli niyyətlərinin başlanğıcı idi. Naxçıvan diyarı çar hökumətinin Qafqazda apardığı inzibati islahata (1840, 10 aprel) əsasən Gürcüstan–İmeretiya quberniyasının tərkibində Naxçıvan qəzası kimi təşkil edildi (1849 ildən İrəvan quberniyası).

yasının tərkibinə keçirilmişdi). Naxçıvanın Ümumrusiya bazarına cəlb olunması k. t., xüsusilə də pambıqçılıq və ipəkçiliyin inkişafına əlverişli şərait yaratdı. 1837 ildə Sust k. yaxınlığında 2-ci duz mədəni istifadəyə verildi. 60-cı illərin 2-ci yarısında Naxçıvan duz mədənlərində maddə əməyin tətbiqinə başlanılması illik duz istehsalını 250 min pudadan 300 min puda çatdırmağa imkan vermişdi.

19 əsrin 50–60-cı illərində diyarda pambıqçılıq sürətlə inkişaf etdi. Pambıqtəmizləmə sənayesi də yaranmağa başladı. Azərb.-da ilk pambıqçılıq z-dlarından biri 1882 ildə Naxçıvanda tikilmişdi. Naxçıvan qəzasında mahlic istehsalı müəssisələri daha sürətlə artırdı. 80-ci illərdə Naxçıvan və Ordubadda şərab məhsulları istehsalının artması nəzərə çarpırdı. 90-cı illərdə qəzada ildə orta hesabla 150–200 min vedrə şərab istehsal edilirdi. Ordubadda ilk ipəksarıma f-kləri yarandı. 1870 ildə İrəvan quberniyasının tərkibində əhalisinin çox böyük əksəriyyəti azərb.-lilardan ibarət olan Şərur–Dərələyəz qəzası təşkil edildi. Bu tarixdən etibarən bölgədə aparılan yeni inzibati-ərazi dəyişiklikləri əzəli Azərb. torpaqlarının ermənilər tərəfindən zəbt olunmasına zəmin yaratmaq məqsədi güdürdü.

70–90-cı illərdə Azərb.-da, o cümlədən Naxçıvanda çar mütləqiyyətinin və yerli zülmkarların əsarətinə qarşı etiraz hərəkatı getdikcə güclənirdi. Kəndlilərin narazılığı bəzi yerlərdə bəylər və yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri ilə silahlı toqquşmalara keçən açıq çıxışlar formasını aldı. 19 əsrdə qaçaqçılıq hərəkatı Zəngəzurda və Naxçıvanda Qaçaq Nəbi kimi əfsanəvi qəhrəmanlar yetirdirmişdi.

Əsrin sonunda Naxçıvanda yeni tipli şəhər və qəza təhsil ocaqlarının yaradılmasında mühüm addımlar atıldı. Yeni tipli məktəblərin yayılmasında 1882 ildə Ordubadda "Əxtər", 1894 ildə isə Naxçıvanda "Tərbiyə" adlanan məktəblər açmış Məhəmmədağa Sidqinin böyük xidməti olmuşdur. M. Sidqi 1896 ildə Naxçıvanda ilk dünyəvi qız məktəbinin də təsisçisi idi.

19 əsrdə Naxçıvanda ədəbi-mədəni həyat da canlandı. Hələ 1838 ildə Ordubadda Şeyxəli Naib tərəfindən Azərb.-da ilk ədəbi məclislərdən olan "Əncüməni-şüəra" yaradılmışdı. 80-ci illərin əvvəlində Naxçıvanda

"Ziyalı məclisi", "Müsəlman şüa incəsənəti və dram cəmiyyəti" təşkil olundu, 1886 ildə isə M. F. Axundovun "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" pyesinin tamaşası ilə Naxçıvan teatrının təməli qoyuldu.

Naxçıvan ziyalılarının müxtəlif sahələrdə göstərdiyi fəaliyyət milli dirçəliş, milli ruhun aşılınması proseslərinə xidmət edirdi. 20 əsrin əvvəllərində Azərb.-da milli şüurunun formalaşması prosesinin gücləndiyi bir şəraitdə Naxçıvan əhalisi də, xüsusən fəhlə və kəndlilər çar mütləqiyyətinə, onun müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı fəal mübarizəyə qoşuldular. Bu işdə Naxçıvan diyarında fəaliyyət göstərən istər inqilabi sosial-demokrat, istərsə də milliyyətçi təşkilatların fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. N. Nərimanovun yaxın silahdaşları M. B. Mirheydərzadə, K. Camalbəyov, Ə. Yüzbaşov, Ə. Tağızadə və başqaları ilə birlikdə 1904 ildə Tiflisdə yaratdığı sosial-demokrat "Hümmət" dərnəkləri tezliklə Naxçıvan və Culfada da fəaliyyət göstərməyə başladı. Tiflis "Hümmət" təşkilatı bürosunun qərarı ilə Naxçıvana göndərilən Əşrəf Qurbanov, Əli Yüzbaşov və Əli Tağızadə 1905 ildə "Hümmət" in Naxçıvan bürosunu yaratdılar. Təşkilatın üzvləri yerlərdə inqilabi iş aparır, zəhmətkeş əhalini maarifləndirir, onları çar mütləqiyyətinə qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Rusiyada 1905–07 illər inqilabı dövründə Naxçıvanda kəndli hərəkatı daha da gücləndi. "Hümmət" in Naxçıvan təşkilatının üzvləri sonralar İran inqilabında (1905–11), xüsusən Təbriz ş.-nin müdafiəsinin təşkilində fəal iştirak etmişdilər. 1915–16 illərdə Naxçıvan və Culfa şəhərlərində fəaliyyət göstərmiş "Mücahidin" milliyyətçi təşkilatı da yerli əhalinin islamçılıq və türkcülük ideyaları ətrafında çar mütləqiyyətinə qarşı mübarizəyə qaldırılmasında mühüm rol oynamışdı.

1917 ilin fevralında Rusiyada çar mütləqiyyəti devrildikdən sonra imperiyanın bir çox əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da ikihakimiyyətlik meydana gəldi. Bəzi dövlətlər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, Azərb.-in ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu bölgəyə yiyələnməyə cəhdlər göstərdilər. Naxçıvanda yerli hakimiyyət orqanlarının – qəza və kənd ictimai təşkilatları icraiyyə komitələrinin təşkilinə başlandı; əhalinin milli tərkibinə uyğun "qarışıq milli komitələr" yaradıldı.

Naxçıvan diyarında vəziyyət mürəkkəbləşdi. Əhali arasında, ictimai-siyasi həyatda qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. 1918 ildə xarici imperialistlərin, erməni-daşnak hökumətinin maddi və mənəvi yardımına arxalanan "Erməni Milli Komitəsi" Naxçıvan bölgəsində qarşıdurmanı, qırğınları daha da artırdı.

1918 ilin mayında Azərb. ilk dəfə olaraq dövlət müstəqilliyini elan etdi, Azərb. Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yarandı. AXC qısa müddət ərzində mühüm ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni tədbirlər həyata keçirdi, parlamenti, müvafiq hökumət orqanları, ordusu, milli pul vahidi olan müstəqil, suveren dövlətə çevrildi, dövlətçilik rəmzlərini yaratdı. 1918 ilin payızında Naxçıvanda Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Türk ordusunun polkovniki Xəlil bəy Araz-Türk Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyin başçısı təyin olundu. Araz-Türk Respublikasının ərazisinə Naxçıvan, Şərur, Mehri, Vedibasar, Qəmərli dairələri daxil idi. Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin köməyi ilə yerli əhalinin fəal müqaviməti nəticəsində Ermənistanın daşnak hökumətinin Naxçıvanı ilhaq etmək siyasətinin qarşısı alındı. 1919 ilin əvvəlində ingilislər Naxçıvanı tutaraq Araz-Türk Respublikasını, Naxçıvan Milli Komitəsini ləğv etdilər.

1919 ilin iyulunda daşnak hərbi dəstələri ingilislərin köməyi ilə Şərur mahalını tutdular. Yerli əhali canını xilas etmək üçün Cənubi Azərb.-a qaçmalı oldu. Az sonra Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların hərbi hissələrini Naxçıvandan qovdu. 1919 ilin yay və payızında Şərur-Dərələyəzdə və Naxçıvanda Amerika gen.-qubernatorluğunun yaradılması təşəbbüsü də uğursuzluqla nəticələndi (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*).

1920 il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Naxçıvan əhalisi kömək üçün Azərb. SSR hökumətinə müraciət etdi. 1920 il iyulun 28-də Naxçıvan Sovet Respublikası elan olundu. Naxçıvanda əmin-amanlığın yaradılmasında, diyarın daşnak ünsürlərindən təmizlənməsində A. Şadlinski-nin başçılığı ilə "Qırmızı tabor" fəal iştirak etdi. Lakin əzəli Azərb. torpağı Zəngəzur Ermənistanın tərkibinə qatıldı. N. Nərimano-

vun tapşırığı ilə o zaman Moskvada danışıqlar aparən B. Şahtaxtinski Türkiyə nümayəndələri ilə görüşdə Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistan qatılması barədə Ermənistan hökuməti ilə sovet hökuməti arasında razılaşma olduğunu bildirmiş və demişdir: "Naxçıvan da Azərb.-a və Türkiyəyə birləşdirilməlidir". Bununla əlaqədar o, Naxçıvan əhalisinə müraciətlə bildirmişdi: "Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, istinad edəcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpaqlarınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər". Naxçıvan ərazisini Azərb.-dan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistan qatılması Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi. Ermənistan SSR hökuməti Naxçıvanı ilhaq etmək üçün yeni cəhdlər göstərdi. Lakin 1921 ilin yanvarında Azərb., Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90%-dən çoxu Naxçıvan mahalının muxtariyyət statusunda Azərb. SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi. Naxçıvanın Azərb.-in himayəsi altında muxtar ərazi statusu RSFSR-lə Türkiyə arasında bağlanmış *Moskva müqaviləsində (1921)*, Rusiya, Azərb., Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında imzalanmış *Qars müqaviləsində (1921)* təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun iki beynəlxalq müqavilədə əks olunması böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt oldu.

I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı (1922, dekabr) Naxçıvan məsələsi üzrə qəbul etdiyi xüsusi qərarında Naxçıvanın muxtariyyət statusunda Azərb. SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu təsdiq etdi. Azərb. MİK Naxçıvan Muxtar Diyarının Azərb. SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi haqqında qərar qəbul edərək, onun təsdiq olunmasını Zaqafqaziya MİK-dən xahiş etdi. 1924 il yanvarın 8-də Zaqafqaziya MİK-in plenumu Q. Musabəyovun məruzəsini və Azərb. MİK-in qərarını müzakirə edərək, Azərb. SSR-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası elan olunmasını təsdiq etdi. Azərb. SSR MİK-in 1924 il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyarının Azərb. SSR-in tərkibi

bində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi rəsmiləşdirildi.

Nax. MR-in Azərb.-in tərkibində olmasının rəsmən qəbul etməyə məcbur olan Ermənistan Naxçıvana ərazi iddialarından, onu özünə birləşdirmək niyyətlərindən əl çəkmirdi. Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb, öz ərazilərinə birləşdirməyə nail oldular. 1929 ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Naxçıvanın 657 km^2 ərazisi – Şərur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan dairəsi Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad dairəsinin Qorçevan kəndi, habelə Kilit k. torpaqlarının bir hissəsi Ermənistanla verildi. 1930 ildə isə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanla verilmiş və həmin ərazidə Mehri r-nu yaradılmışdır. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Ermənistan indi də bu çirkin niyyətlərindən əl çəkmir.

Naxçıvanın muxtar ərazi statusunun möhkəmləndirilməsində 1926 il aprelin 18-də 5-ci Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayında qəbul olunmuş Nax. MSSR-in birinci Konstitusiyasının, 1937 il sentyabrın 17-də Nax. MSSR-in 10-cu fəvqəladə Sovetlər Qurultayında qəbul olunmuş Nax. MSSR-in ikinci Konstitusiyasının, 1978 il mayın 30-da Nax. MSSR Ali Sovetinin 9-cu çağırış növbədənəknar 8-ci sessiyasının qəbul etdiyi üçüncü Konstitusiyasının mühüm rolu olmuşdur.

1995 il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) ilə qəbul edilmiş və həmin il noyabrın 27-də təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində muxtar dövlət statusu verilmişdir. Müəllifi Heydər Əliyev olan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası əsasında hazırlanmış və 1998 il aprel ayının 28-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində qəbul olunmuş Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası muxtar ərazi statusunun möhkəmlənməsində daha bir əhəmiyyətli addımdır.

Nax. MR Azərb. Respublikasının tərkibində özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatda, mədəniyyətdə, elm, təhsil, səhiyyə sahəsində böyük

nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu baxımdan, 1969 ildən sonrakı dövr xüsusilə mühüm mərhələ təşkil edir. Heydər Əliyevin Azərb.-a rəhbərlik etdiyi 35 ilə yaxın bir müddət ərzində ölkənin hər yerində olduğu kimi, Nax. MR-də də əsl tərəqqi və quruculuq dövrü başlanmışdır. 1969 ildən sonra mürəkkəb və çətin tarixi şəraitdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində muxtar respublikada sənaye və tikinti sahələrinin şəkəsi genişləndi. Sənaye istehsalında konserv, üzüm emalı, tikinti materilları, elektrotexnika avadanlığı, meşə və ağac emalının xüsusi çəkisi xeyli artdı. Naxçıvan ş.-ndə ildə 55 mln. ədəd butulka istehsal edən şüşə qablar z-dunun, alt trikotaj f-kinin, tütün fermentasiya, alüminium qablar, elektrotexnika, "Araz" təcrübə z-dları, taxıl məhsulları və ət-süd kombinatları, Ordubad və Şərur r-nlarında konserv z-dları, Şahbuz r-nunda avtotəmir, Şərurda radio, Ordubadda elektron z-dları məhz bu illərdə tikilib istifadəyə verilmişdir. 1980 ilin sonuna yaxın məhsul istehsalı muxtar respublikanın təşkil edildiyi 1924 ilə nisbətən 180 dəfədən çox artmışdı. Təkcə 1987 ilin iki günündə 1913 ildə istehsal olunan qədər məhsul istehsal edilirdi. Bu dövrdə Nax. MR böyük tikinti meydançasına çevrilmişdi. Təkcə Naxçıvan ş.-ndə 45 min nəfər əhalinin yaşadığı yeni yaşayış massivləri salınmış, 400 çarpayılıq respublika xəstəxanası, dəri-zöhrəvi, vəgəm və onkologiya dispanserləri, şəhər poliklinikasının yeni binası, r-nlarda mərkəzi xəstəxanalar, feldşer-mama məntəqələri tikilmişdir. 53 min 246 şagird yeri olan 111 məktəb binası, 3920 yerlik 38 uşaq bağçası və 40-a yaxın məktəbdənəknar uşaq tərbiyə müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir.

Aqrar bölmənin inkişafı, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və sahənin sistemli şəkildə intensivləşdirilməsi istiqamətində də əsaslı addımlar atılmışdır. Kimyalaşdırma, iri miqyaslı meliorasiya-irriqasiya tədbirləri həyata keçirilmiş, Araz, Arpaçay, Bənəniyar, Sirab kimi iri sututarlar və dəryaçalar salınmışdır. Bu illərdə təsərrüfatlarda rentabellik səviyyəsi 8,3 faiz, fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı 117 faiz çoxalmış, kənd yerlərində mənzil fondu 5,5 dəfə, klubların sayı 2,6 dəfə, məktəbəqədər uşaq müəssisələri 2,3 dəfə, kitabxanalar 2,7 dəfə, mən-

Naxçıvan şəhərindən görünüşü.

zillərin telefonlaşdırılması 1,7 dəfə artmışdır. Naxçıvanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafı güclənmiş, Azərb. EA-nın Naxçıvan Regional Elm Mərkəzi, Elm və Texnika Mərkəzi, Naxçıvan Pedaqoji İn-tu, kənd təsərrüfatı, musiqi və tibb texnikumları, Şamaxı astrofizika rəsədxanasının Batabat bölməsi, Ordubad Xüsusi Konstruktor-Texnoloji Bürosu yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır.

Nax. MR keçmiş Sovetlər Birliyi dövründə sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə, o dövrün çox yüksək mükafatlarına—"Lenin" ordeninə, "Xalqlar Dostluğu" və "Oktyabr İnqilabı" ordenlərinə layiq görülmüşdür.

Nax. MR mövcudluğu, bugünkü yaşayışı və nicatı üçün 1990–93 illərdə Heydər Əliyevin siyasi təqib üzündən burada yaşayıb-ışləməsinə, siyasi fəaliyyət göstərməsinə borcludur. Muxtar respublikanın əhalisi müstəqil dövlətçiliyin qurulması və möhkəmləndirilməsi, vətənimizin ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkədə demokratik dəyərlərin bərqərar olması kimi ali amallara qovuşmaq üçün Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qaydışı uğrunda mübarizənin ön sıralarında getmişdir. 1991 il sentyabrın 3-də Nax. MR Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyasında xalqın təkidli istək və arzusu ilə Heydər Əliyev Nax. MR Ali Məclisinin sədri vəzifəsini öhdəsinə götürdü. 1992 ilin noyabrında Azərb.-in ən görkəmli ziyalıları, elm və sənət adamları, siyasi xadimləri Naxçıvana üz tutdular. Nax. ş.-ndə Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Yeni Azər-

baycan Partiyasının əsası qoyuldu. 1993 ilin yayına doğru Naxçıvan bütün ölkənin milli-demokratik hərəkatının mərkəzi, möhkəm dövlətçiliyin, siyasi sabitliyin hakim olduğu bir bölgə idi. Naxçıvanlılar 1993–95 illərin dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınmasında, ölkədə sabitliyin və birliyin bərqərar olmasında öz sözlərini dedilər.

20 əsrin 90-cı illərinin əvvəlində SSRİ-nin süqutu ərəfəsində yaranmış şəraitdən istifadə edən Ermənistan hakimiyyət dairələri Azərb.-a, o cümlədən Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını açıq silahlı təcavüz yolu ilə gerçəkləşdirmək qərarına gəldilər. Naxçıvan diyarı çətin sınaqlar qarşısında qaldı. 1990 il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə sovet qoşunlarının Bakıya yeridilməsindən 8 saat əvvəl sovet-erməni silahlı dəstələri Nax. MR ərazisinə hücum keçdi və erməni quldur dəstələri Səderək r-nunun Kərki k.-ni işğal etdilər. Ermənistanın apardığı təcavüzkar siyasəti nəticəsində vaxtilə ümumittifaq şəbəkəsinə daxil olan, Azərb.-i Naxçıvanla bağlayan d.-y. xətləri və avtomobil yolları kəsildi, Naxçıvan Azərb.-dan təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamağa başladı. O dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin Nax. MR-in tələyüklü problemlərinə laqeyd münasibəti, biganə yanaşması vəziyyəti daha da çətinləşdirdi. 1992 ilin mayında Azərb.-da hakimiyyət dəyişikliyi, Azərb.Xalq Cəbhəsinin (AXC) iqtidara gəlməsi də vəziyyəti dəyişmədi. Rusiya və Ermənistanın hərbi-iqtisadi blokadaya aldığı Naxçıvanı AXC iqtidarı da siyasi blokadaya almışdı. Belə ağır və iqtisadi çətinliklər şəraitində Naxçıvan əhalisi böyük mərdlik və yenilməzlik nümayiş etdirərək, Azərb.-in bu qədim torpağını erməni işğalı təhlükəsindən xilas etdi və onun muxtariyyət statusunu qoruyub saxladı. Nax. MR-in Ermənistan təcavüzündən mətanətlə müdafiə edilməsində, son dərəcə çətin vəziyyətdə idarə olunmasında Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü fəaliyyəti, onun bütün Azərb.-in gələcəyi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir sıra təşəbbüslər irəli sürərək qərarlar qəbul etməsi Azərb. tarixinin ən parlaq səhifələrindəndir. O zaman muxtar respublika rəhbərliyinin milli istiqlaliyyət yollarında atdığı cəsarətli addımlar bütün Azərb. xalqı tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanaaraq dəstəkləndi və

1

2

3

4

5

Naxçıvan MR. 1. Naxçıvan MR Ali Məclisinin binası. 2. Heydər Əliyevin büstü. 1983. Naxçıvan şəhəri. Heykəltəraş akad. Ö. Eldarov. 3. Gömrüxana binası. Sədərək. 4. Ordubad şəhərindən görünüş. 5. Şahbuz Rayon Prokurorluğu.

Naxçivan MR. 1. Naxçivan MR Prokurorluğu. 2. Naxçivan MR Ali Məhkəməsi.
3. Araz su elektrik stansiyası. 4. Sədərək kəndi. 5. Ordubad rayon Kotam kənd məktəbi.

1

3

2

4

Naxçıvan MR. 1. Uşaq və Gənclər Yaradıcılıq Sarayı. Naxçıvan. 2. Naxçıvan şəhərindən görünüş. 3. "Dədə Qorqud" meydanı. Heydər Əliyev, Vasif Talıbov və İlham Əliyev Naxçıvan MR-in 75 illik yubileyi günlərində. 4. Xoşkəri körpüsü. 1998. Culfa rayonu.

Naxçıvan MR. 1. Nazirlər Kabinetinin binası. 2. Naxçıvan şəhərində 1 №-li orta məktəb. 3. Oğlanqala mərmər yatağı. Şərur rayonu. 4. Şərur Rayon Maliyyə Şöbəsi. 5. Bilev qalası. Ordubad rayonu. 6. Yaylaq. Cülfa rayonu.

respublikada gedən siyasi proseslərə öz müsbət təsirini göstərdi. 1990 ilin yayında seçilmiş Nax. MSSR Ali Sovetinin, Heydər Əliyevin sədrliyi ilə noyabrın 17-də keçirilən 1-ci sessiyasında "Sovet", "Sosialist" sözlərinin muxtar respublikanın adından çıxarılması, Ali Sovetin adının dəyişdirilib, Ali Məclis adlandırılması qərara alındı, Azərb. Xalq Cümhuriyyətinin 1918 ildə qəbul edilmiş üçrəngli bayrağı Nax. MR-in də bayrağı kimi qəbul olundu. Ali Məclis eyni addımın Azərb. Respublikasında da atılması barədə qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Elə həmin vaxtdan Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Nax. MR-in ali qanunvericilik orqanı Qarabağda vəziyyət, Bakıda fəvqəladə vəziyyətin aradan götürülməsi, habelə 1990 il 19–20 yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında qərarlar qəbul etdi. Muxtar respublika ərazisində kommunist partiyasının yerli orqanlarının fəaliyyətinin dayandırılması, Naxçıvan əhalisinin SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirakdan imtina etməsi, dekabrın 31-nin dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü elan olunması kimi həyati əhəmiyyətli qərarlar qəbul olundu.

1995 il noyabrın 12-də müstəqil Azərb. Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi, Azərb. və Naxçıvan parlamentlərinə ilk demokratik seçkilər keçirildi. Nax. MR Ali Məclisinin 1995 il dekabrın 16-da keçirilən ilk sessiyasında Heydər Əliyevin sədaqətli silahdaşı V. Y. Talıbov Ali Məclisin sədri seçildi. Ölkədə müstəqil demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu üçün möhkəm hüquqi baza yaratmış Azərb. Konstitusiyası Nax. MR-ə Azərb.-in tərkibində muxtar dövlət statusu verdi. Yeni Konstitusiya əsasında Nax. MR-in yeni Konstitusiyası hazırlandı və 1998 il aprelin 28-də muxtar respublikanın Ali Məclisində qəbul edilərək, həmin il dekabrın 29-da Azərb. Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiqləndi. Muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin həllinə də ciddi diqqət yetirilirdi. Bölgənin düşdüyü iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. Araz çayı üzərində Türkiyənin Dilucu və Azərb.-in Sədərək bölgələrini birləşdirən "Ümid körpüsü" tikilib istifadəyə verildi. Azərb. xalqının ümummilli lideri Heydər

Naxçıvan şəhərindən görünüş.

Əliyev özünün çox böyük səyləri və gərgin əməyi sayəsində qısa vaxtda inşa edilərək blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanı qardaş Türkiyə ilə birləşdirən körpünün açılışında iştirak etmiş və demişdir: "Bu körpü, həqiqətən, bizim ümid və arzularımızın körpüsüdür, bu körpü türk dünyasına pəncərə açmağa imkan verəcəkdir". 114 *km* uzunluğunda Türkiyə–Naxçıvan yüksək gərginlikli elektrik xətti çəkildi. İran İslam Respublikası ilə də əlaqələr yarandı, oradan elektrik enerjisi alındı. Duzdağ ərazisində istilik-elektrik stansiyaları quruldu. Sədərək, Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqələri fəaliyyətə başladı. Ümummilli liderimizin hakimiyyətə ikinci qayıdışından sonra Nax. MR-də aparılan tikinti-quruculuq, abadlıq və bərpa işləri daha da genişləndi, tarixə, mədəniyyətə və elmə qayğının, diq-

Orta məktəb. Sədərək kəndi. 1998.

*İqtisadi İnkişaf
Nazirliyinin və Gömrük
Komitəsinin inzibati
binaları. Naxçıvan ş.*

qətin yeni mərhələsi başlandı; səhiyyənin, təhsilin inkişafına diqqət artırıldı, 100-dən çox məktəb binası, Naxçıvan Dövlət Un-tinin yeni korpusları tikildi, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Tibb Məktəbi, Naxçıvan Müəllimlər İn-tu və Naxçıvan Özəl Un-ti üçün binalar yenidən qurularaq təmir edildi, yeni xəstəxanalar açıldı. Muxtar respublikanın telekommunikasiya sistemində aparılan yenidənqurma işləri nəticəsində dünyanın hər yerinə çıxışı olan 35 mindən yuxarı elektron tipli xətt və nömrələr istifadəyə verilmişdir. Heydər Əliyev su anbarının tikilməsi torpaqların suvarılmasını xeyli yaxşılaşdırmışdır.

Əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşmışdır. Son illərdə 49 min m^2 -ə yaxın yaşayış sahəsi, uz. 240 paqonometrədən çox olan 30 körpü tikilmiş və ya bərpa olunmuş, kəndlərə su çəkilmiş, yollar inşa olunmuş, park və xiyabanlar salınmışdır. Naxçıvanda aqrar islahatlar başa çatdırılmış, əhali torpaq payları ilə təmin olunmuş, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində mühüm uğurlar qazanılmışdır. Muxtar respublikanın xarici ticarət və iqtisadi əlaqələri genişlənməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında" 4 fevral 1999 il tarixli fərmanı Azərbaycan xalqının tarixinə əlamətdar hadisə kimi daxil oldu. Muxtar respublikanın xarici qonaqların iştirakı ilə keçirilən 75 illik yubileyi təkcə Naxçıvan diyarında deyil, Azərbaycan Respublikasının hər yerində – Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda,

digər şəhər və rayonlarda əsl xalq bayramına çevrildi.

Ölkə prezidenti İlham Əliyev "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 9 fevral 2004 il tarixdə xüsusi sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda qeyd edildiyi kimi, "Ermənistanın apardığı təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycandan qismən təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalan, tez-tez bədnam qonşuların ərazi iddiaları obyektinə çevrilən Naxçıvanın tarixinin hələ də tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan bu diyarının tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, habelə ictimaiyyətə olduğu kimi çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir".

Həmin sərəncama uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan MR-in 80 illik yubileyi ilə bağlı Naxçıvana səfər etmiş və yubiley tədbirlərində iştirak etmişdir.

Əd.: Əliyev V., Qədim Naxçıvan. B., 1979; Baxşəliyev V., Seyidov A., Naxçıvanın qədim tarixi, B., 1995; Qayıdış. 1990-1993 (məsləhətçi və buraxılışına məsul Vasif Talıbov), B., 1996; Həsənov Ə., Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası (bələdçi), Naxçıvan, 1998; Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarixdə və günümüzdə Naxçıvan, Ankara, 1998; Əliyev A., Qasımov Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası: nailiyyətlər və problemlər. c. I,II, B., 2001; Əliyev V., Naxçıvan Azərbaycanın tarixi

diyarıdır, B., 2002; The Nakhchivan Autonomus Republic. B., 2003; Piriye v. Z., Naxçıvan tarixinin səhifələri, B., 2004; Vəlixanlı N.M., Naxçıvan ərəb xilafəti dövründə (VII - IX əsrlər), Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2003, B., 2003; y e n ə o n u n , Azərbaycan feodal dövlətləri dövründə Naxçıvanın siyasi durumu (IX əsrin II yarısı – XI əsr), y e n ə o r a d a , B., 2004; y e n ə o n u n X əsrin II yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha “Naxçıvanşahlıq” haqqında, AMEA “Xəbərləri” (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), № 3, 2001; Naxçıvan Muxtar Respublikası 80, tarixi-statistik məcmuə (məcmuənin ümumi rəhbəri Vasif T a l ı b o v), B., 2004.

İqtisadiyyat. Azərb. Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılmasında Nax. MR ərazisi bütövlükdə ölkədaxili iqtisadi rayonlardan biri kimi qeyd olunmuşdur. Lakin o, özünün çoxsahəli strukturu ilə fərqlənir. Bu, muxtar respublikanın Azərb. Respublikasının əsas ərazisindən təcrid edilmiş coğrafi məkanda yerləşməsi və bununla əlaqədar burada yerli tələbatı müvafiq istehsal sahələri yaratmaq hesabına təmin etmək zərurəti ilə izah olunur. Son 80 ildə muxtar respublikada yeni istehsal sahələri yaradılmış, zəngin təbii ehtiyatlar aşkara çıxarılaraq istismara cəlb olunmuş, sənaye müasir texnika və texnologiya ilə təchiz edilmişdir. Nax. MR inkişafda olan çoxsahəli sənaye və aqrar-sənaye respublikasıdır. Sənayedə yerli k. t. məhsullarının emalı və faydalı qazıntı hasilatı xüsusi yer tutur. Elektronika, metal emalı, tikinti materialları və yüngül sənayesi var. K. t., əsasən, taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik və bağçılıq sahəsində ixtisaslaşmışdır.

Son illərdə muxtar respublikada iqtisadi islahatlar ardıcıl həyata keçirilmiş, torpaq

islahatı başa çatdırılmış, azad sahibkarlığın, xüsusi mülkiyyətin və kiçik biznesin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. 2004 ildə muxtar respublikada 1203215,8 mln. manatlıq ümumi məhsul istehsal olunmuşdur ki, bunun 390274,2 mln. manatını, yaxud 32,4%-ni k. t. məhsulları, 127775,2 mln. manatını, yaxud 10,6%-ni sənaye məhsulları istehsalı, 353537,7 mln. manatını, yaxud 29,4%-ni əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya, tikinti-quraşdırma işləri təşkil etmişdir. Nəqliyyat, rabitə, ticarət və sosial sahələrdə xidmətlərin həcmi ümumi məhsulda 331628,7 mln. manat, yaxud 27,6% olmuşdur.

S ə n a y e. Nax. MR sənayesi tarixən Azərb. iqtisadiyyatında önəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Hələ 1970–80 illərdə muxtar respublikada istehsal olunan yüklərlə məhsul növünün xeyli hissəsi xarici ölkələrə göndərilirdi. Üzümçülüyn inkişafı, eyni zamanda, şərabçılığın təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır. Badamlı–Vayxır–Naxçıvan mineral su kəmərinin çəkilməsi Nax. MR-in mineral su istehsalını artırmışdır. Keyfiyyətinə və müalicə əhəmiyyətinə görə dünyada tanınan bu mineral sular Badamlı, Sirab, Vayxır, Darıdağ, Nəhəcir, Gülüstən mineral su z-dlarında şüşələrə doldurulur və ölkənin tələbatını ödəməklə yanaşı, yaxın-uzaq xaricə də ixrac edilir. Nax. MR-də ət, süd kombinatları, çörək zavodları və digər müəssisələr fəaliyyət göstərirdi. 1970–85 illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üçün Nax. MR-ə 900 mln. manat sərmayə qoyulmuşdur. Onun orta illik həcmi 60 mln. manat təşkil edirdi.

*Yeyinti Məhsulları
Sənaye Kompleksi.*

Muxtar respublikada iqtisadiyyatın bütün sahələrində 783 mln. manatlıq əsas fondlar tikilib istifadəyə verildi. Həmin illərdə burada qonşu İran dövləti ilə bircə Araz çayı üzərində elektrik stansiyası (iri su anbarı ilə birlikdə), Azərb. miqyasında iri alt trikotaj f-ki, yeni mineral sudoldurma z-du, şüşə qablar z-du, taxıl məhsulları kombinatı, Naxçıvan iri evtikmə kombinatı və dəmir-beton məmulatı z-du, Şahtaxtı daş karxanası, kərpic z-du, Naxçıvan süd z-du və digər iri sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verildi. Naxçıvanda xalça kombinatı və yeni dəmir-beton məmulatı müəssisələri, Şərurda konserv z-du tikildi. Nax. MR-in sənaye məhsulunun ümumi həcmi 1985 ildə 1970 ildəkinə nisbətən 4,3 dəfə (Azərb. üzrə 2,7 dəfə) artmışdı. Bu dövrdə bütün mühüm sənaye məhsulları istehsalı, o cümlədən elektrik enerjisi 35 dəfə, ipək xammalı 2,2 dəfə, konservlər 137 dəfə, daş duz 2 dəfəyə qədər, mineral sular və şərab məhsulları bir neçə dəfə artmışdı. 1985 ildə Azərb. Respublikası sənayesi məhsulunun 2,2%-i muxtar respublikada istehsal olunmuşdu. 1985 ildə Azərb. Respublikasında istehsal olunan duzun hamısı (118 min *t*) və mineral suların əsas hissəsi (147,5 mln. *l*), konservlərin 6%-ə qədəri (35 mln. şerti banka), ipək xammalının 23%-dən çoxu (107 *t*), üzlük travertin tikinti materialının və butulka istehsalının hamısı, şərab materiallarının xeyli hissəsi muxtar respublikanın payına düşmüşdür. Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ətrafında törətdiyi fitnəkarlıqla və SSRİ-nin sürətlə dağılması ilə bağlı proseslər nəticəsində 1990-cı illərin birinci yarısında Nax. MR-in iqtisadiyyatı Azərb.-in başqa regionlarına nisbətən daha ağır vəziyyətə düşdü. Muxtar respublikanın sənayesi 1992–93 illərdə daha kəskin sürətdə azaldı. Bununla yanaşı, məhz muxtar respublika üçün ən ağır və mürəkkəb bir dövrdə – 1990–93 illərdə iqtisadi həyatın dirçəlməsinə və problemlərin qismən həllinə yönəlmiş ciddi tədbirlər də görülmüşdü. Azərb.-lə əlaqələrin qırıldığı bir şəraitdə həmin dövrdə Nax. MR Ali Məclisinə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə muxtar respublikanın düşdüyü iqtisadi çətinlikləri, blokadanın vurduğu ziyanı aradan qaldırmaq üçün qonşu Türkiyə və İrənlə iqtisadi əlaqələr yaradıldı. Araz çayı üzərində Türkiyənin Dil-

ucu və Azərb.-in Sədərək bölgələrini birləşdirən uz. 275 *m* olan "Ümid körpüsü" tikilib istifadəyə verildi. Sədərək, Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqələri fəaliyyətə başladı. Naxçıvan ş. yaxınlığında istilik-elektrik stansiyası (İES) tikildi. İran İslam Respublikasından Nax. MR-in Culfa r-nuna, Türkiyənin İqdir vil.-ndən isə Naxçıvana yüksək gərginlikli elektrik xətləri (uz. 92 *km*) çəkildi. Həyata keçirilən digər tədbirlər nəticəsində sonrakı illərdə sənayenin tənəzzül sürəti azalmış, inkişaf meyli artmışdır. 1996 ildən başlayaraq, istehsal həcmnin aşağı düşməsinin qarşısı alınmış, iqtisadiyyatda müsbət meyllər daha da möhkəmlənmişdir. Ümumiyyətlə, 1998 ildə Azərb.-da istehsal olunan sənaye məhsulunun 0,5%-i muxtar respublikanın payına düşmüşdür.

1995–2005 illərdə muxtar respublikada aparılmış elmi ixtisaslaşma və ictimai əmək bölgüsü sayəsində emal və hasilat sənayesi formalaşmışdır. Nax. MR-in xarici ölkələrlə, xüsusilə İran və Türkiyə respublikaları, MDB ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri genişlənməmişdir. Sənayenin ümumi məhsulunun həcmi 2004 ildə 1995 ilə müqayisədə 2,8 dəfə artmışdır. Bütünlükdə, regionun sənayesi yerli xammala əsaslanır və yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri əksəriyyət təşkil edir. 2004 ildə Naxçıvan MR-də 3 mədənçixarma, 220 emal, 21 elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi müəssisəsi qeydə alınmışdır. Maşınqayırma, metal emalı, elektrotexnika, ağac emalı müəssisələri muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında və əhalinin məşğulluğu kimi mühüm problemin həllində əsaslı rol oynayır. Nax. MR-in 4 hasilat və 14 emal sənaye müəssisəsi diyarda ümumi məhsulun 2/3 hissəsini istehsal edir. Yeni körpic və beton zavodları, qum-çınqıl karxanaları, mebel fabriki, taxıl və çörək istehsalı müəssisələri, ət-süd, makaron sexləri, tikiş və trikotaj fabrikləri emal və sənaye məhsulu istehsalının artımında əhəmiyyətli rola malikdirlər. 2000 ildə mineral su istehsalı 1996 ilə nisbətən 2,8 dəfə artmışdır. Digər sahələrdə də müşahidə olunan irəliləmə 2000 ildə ümumi məhsul buraxılışını (430 mlrd. manat) artırmağa imkan vermişdir. 2004 ildə 90,7 *mln./kvt. saat* elektrik enerjisi, 1,3 min *m*³ dəmir-beton məmulatı, 200,0 min

ədəd alt trikotaj məmulatı, 2,5 min dal. tünd içkilər, 236,3 min dal. mineral su, 4,9 min *t* daş duz istehsal olunmuşdur. 2003 illə müqayisədə 2004 ildə məhsul istehsalının həcmi alt trikotaj f-kində 43,3%, "Sirab" ASC-də 5,8 dəfə, Naxçıvan Tikinti-Quraşdırma Dövlət Şirkətində 68,4% artmışdır. 2004-2005 illərdə yeyinti məhsulları sənaye kompleksi ASC-də makaron, kolbasa və süd sexləri istifadəyə verilmişdir.

Zəngin və çoxsaylı tikinti materiallarına malik muxtar respublikanın ərazisi burada tikinti materialları, dəmir-beton, kərpic, travertin, mərmər və s. sənaye müəssisələrinin yaradılmasına və nadir tikinti məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasına imkan vermişdir. Burada aparılan tikinti-quraşdırma və tikinti-təmir işləri yalnız muxtar respublikanın daxili imkanları hesabına təmin olunur. Son 3 ildə muxtar respublikanın şəhər, rayon və digər yaşayış məntəqələrində 30 məktəb binası tikilərək istifadəyə verilmişdir. 2004 ildə muxtar respublikada 353537,7 mln. manatlıq tikinti-quraşdırma, yenidənqurma və əsaslı təmir işləri aparılmışdır. Tikintiyə əsaslı vəsait qoyuluşu 1995 ildəkinə nisbətən 26,3 dəfə artmışdır.

K ə n d t ə s ə r r ü f a t ı. Muxtar respublika iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Əhali əsasən taxılçılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, kartofçuluq və heyvandarlıqla məşğul olur. Naxçıvan MR-in iqlim-torpaq şəraiti k.t.-nın inkişaf etdirilməsinə əlverişli imkan yaradır. Eyni zamanda muxtar respublikada Araz çayı üzərində hidrotexniki kompleks,

Heydər Əliyev su anbarı, Arpaçay, Nehrəm, Sirab su anbarları, Sədərək, Naxçıvan, Əlincəçay suvarma sistemləri işə salınmış və geniş miqyaslı meliorasiya-irriqasiya işlərinin görülməsi sayəsində k.t.-nın suvarma imkanları və təchizatı yaxşılaşmışdır ki, bu da k.t.-nın inkişafına zəmin yaratmışdır.

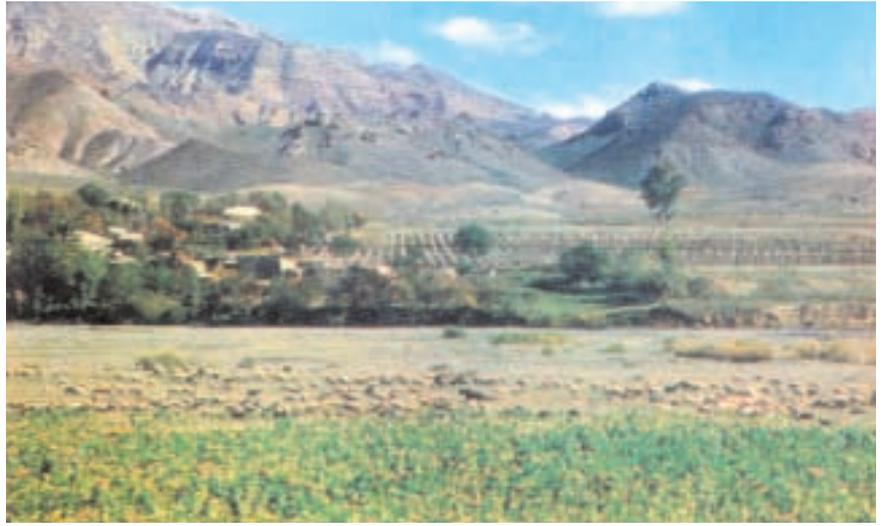
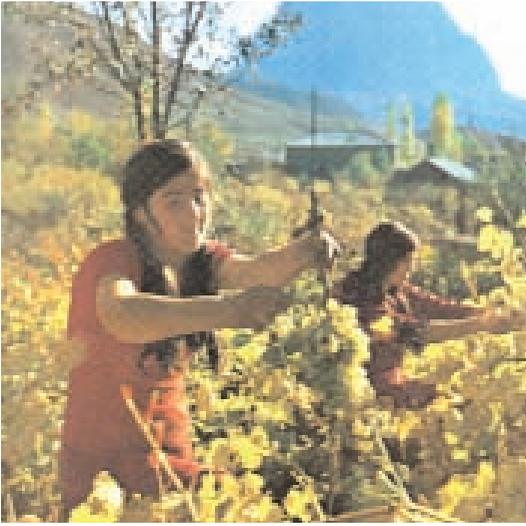
Muxtar Respublikada həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində ümumi torpaq sahəsinin 10,5%-i xüsusi mülkiyyətə, 56,3%-i bələdiyyə mülkiyyətinə verilmiş, 33,2%-i isə dövlət mülkiyyətində saxlanılmış, 54,9 min *ha* torpaq sahəsi özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə verilmişdir. K.t.-na yararlı torpaqlar 177,5 min *ha*-dır (2005). Ümumi ərazinin 2,4 min *ha*-ı (0,5%-i) meşələrdir. K.t.-nda süni suvarma mühüm rol oynayır. K.t. bitkilərinin əkin sahəsinin (36,7 min *ha*) çox hissəsində (24,1 min *ha*, yaxud 65,7%-də) taxıl əkilir. Son illərdə taxılçılığa diqqət artmışdır. 2004 ildə muxtar respublikada bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə 93,0 min *t* dənli və dənli paxlalar (bunun 87,6 min *t* taxıldır), 55,2 min *t* tərəvəz, 40,4 min *t* bostan məhsulları, 17,0 min *t* kartof istehsal olunmuşdur. 2005 ildə taxıl istehsalı artaraq 93 min 202 *t* olmuşdur. 2004 ildə 1996 ilə nisbətən 11,0 min *t* çox kartof, 27,8 *t* çox tərəvəz, 11 dəfə çox bostan məhsulları istehsal olunmuşdur. Bitkiçilik məhsulları istehsalının həcmi son 10 ildə 2 dəfə artmışdır. 2003 ildə istehsal olunan şəkər çuğunduru hesabına muxtar respublikaya 10032,2 *t* şəkər tozu (1999 ildə 2656 *t*) gətirilmişdir ki, bu da əhalinin şəkər tozuna olan tələbatının ödənil-

Taxıl zəmis.

*Taxıl Məhsulları
Kombinatı.
1975.*

Naxçıvan şəhəri.

məsində mühüm rol oynamışdır. K.t. məhsullarının istehsalında yeni texnikaların alınaraq tətbiq olunmasının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Xarici ölkələrdən 87-dən çox yeni k.t. texnikası alınaraq lizinq yolu ilə k.t. sahibkarlarının istifadəsinə verilmişdir.

Özəlləşdirilmiş torpaq sahələrinin su təchizatını təmin etmək məqsədilə yeni nasos st. ləri tikilmiş və köhnələri bərpa edilmiş, Şərur kollektor-drenaj şəbəkəsi yenidən qurulmuş, Daşarx (Culfa r-nu), Quru arx və Şamlar (Şahbuz r-nu) kanallarında bərpa işləri aparılmış, Cəhri çayında (Babək r-nu) 2,5 kilometrlik kaptaj qazılmışdır. Həmçinin son 10 ildə 69 nasos st. və 162 subarteziyan quyusu tikilərək və bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir.

Muxtar respublikada k.t.-nin inkişaf etməsi yeni k.t. məhsulları istehsal edən müə-

sisələrin yaranmasına şərait yaratmışdır. Son illərdə un dəyirmanları, ət-süd məhsulları emal edən müəssisələr yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Prezident Heydər Əliyevin göstərişi əsasında Təzəkənd və Püsyən kəndləri bazasında nümunəvi özəl k.t. müəssisəsi yaradılmışdır. Bundan əlavə, muxtar respublikada 98829 fərdi ailə təsərrüfatı, 143 fermer təsərrüfatı, k.t. üzrə 238 dövlət, kiçik müəssisə, kooperativ və özəl müəssisə fəaliyyət göstərir (2005). Muxtar respublikada yüksək dağlıq ərazilərin də inkişafı diqqət mərkəzindədir. Əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan 4033 fermerə mikrokreditlər paylanmışdır.

Muxtar respublikanın düzənlik yerlərində əsasən, ətlik, ətlik-südlük və yunluq, dağlıq yerlərində ətlik-yunluq heyvandarlıqla məşğul olunur. Balbas cinsli qoyunlar yetişdirilir.

Yaylaqda qoyun sürüsü.

Şəkər çuğunduru plantasiyası.

Ticarət mərkəzləri.
Naxçıvan ş.

Azərbaycanda balbas qoyun cinsinin vətəni Naxçıvan hesab edilir. Bu cins çoxəsrlik xalq seleksiyası yolu ilə yayılmışdır. Muxtar respublikada 91880 baş (1996 ildəkindən 34935 baş, yaxud 61,3% çox) iribuynuzlu, 574468 baş (1996 ildəkindən 280491 baş, yaxud 95,4% çox) xırdabuynuzlu heyvan var (2005). Son illərdə ət, süd, yumurta və yun istehsalı üzrə də xeyli artım olmuşdur. 2004 ildə muxtar respublikada 13,9 min *t* ət (diri çəkiddə), 62,7 min *t* süd, 45,8 mln. ədəd yumurta, 0,8 min *t* yun (fiziki çəkiddə) istehsal olunmuşdur. Heyvandarlıq məhsulları istehsalının həcmi son 10 ildə 2,1 dəfə artmışdır.

Son illərdə muxtar respublikada heyvanların cins tərkibini yaxşılaşdırmaq və yüksək məhsuldar qaramal yetişdirmək üçün süni mayalanma üsulu tətbiq olunur. Şəhər və rayonlarda 9 süni mayalanma məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Heyvandarlığın inkişafı ilə bərabər son illərdə baytarlığın da inkişafına diqqət artmışdır. Muxtar respublikada müasir avadanlıqlarla təmin olunmuş 8 baytarlıq laboratoriyası və 61 baytarlıq məntəqəsi fəaliyyət göstərir ki, bu da xəstəliklərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Muxtar respublikada perspektivli sahələrdən biri də arıçılıqdır. 20551 arı ailəsi (1996 ildəkindən 2,5 dəfə çox) saxlanılır və 243,3 *t* bal istehsal edilmişdir (2004). Arıçılıq üçün əlverişli şəraiti olan Şahbuz rayonunun dağlıq ərazilərində kəndli ailələrinə 673 arı ailəsi verilmişdir. Muxtar respublikada 564400 baş quş (1996 ildəkindən 2,1 dəfə çox) saxlanılır (2004).

Nəqliyyat. Muxtar respublikada dəmir yolu nəqliyyatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araz çayı boyunca Bakı-Yerevan d.-y. keçir (Nax. MR-də təq. 190 *km*-dir); Culfa-Yerevan hissəsi 1906 ildə, Culfa-Mincivan (Zəngilan r-nu) hissəsi 1941 ildə istifadəyə verilmişdir. Culfadan Təbrizə (İran) qol (1916 ildə Rusiya hökuməti çəkmişdir) ayrılır. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində vaxtilə ümumittifaq şəbəkəsinə daxil olan, muxtar respublikanı Azərbaycanla bağlayan d.-y. xətti 1992 il aprelin 24-də tamamilə kəsildi. Avtomobil yolları ilə də əlaqə pozuldu. Həmin vaxtdan Naxçıvan Azərbaycanın təcrid olunmuş vəziyyətində, blokada şəraitində yaşayır. Muxtar respublika əhalisinin Azərbaycanla və digər zonalarla nəqliyyat əlaqəsi təyyarə nəqliyyatı vasitəsilə

Naxçıvan torpağının
nemətləri.

həyata keçirilir. 1993-95 illərdə Naxçıvan şəhərində yeni hava limanı genişləndirilərək yenidən qurulmuş, sərnişin və ağır yüklü nəqliyyat təyyarələrinin qəbul olunmasına imkan yaranmışdır. 2004 ildə Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanı tikilib istifadəyə verilmişdir.

2004 ildə muxtar respublikada ümumi istifadədə olan nəqliyyat vasitələri ilə 6,2 mln. *t* yük, 37,5 mln. nəfər sərnişin daşınmışdır. Naxçıvan-Ordubad, Naxçıvan-Şərur, Naxçıvan-Təbriz marşrutları üzrə qatarların hərəkəti təmin edilmişdir. 2004 ildə d.-y. nəqliyyatı vasitəsilə 169 min nəfər sərnişin, 9,6 min *t* yük daşınmışdır. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanından 2004 il ərzində təyyarə vasitəsilə 266,4 min nəfər sərnişin, 5,1 min *t* yük daşınmışdır.

2004 ildə muxtar respublikada 18331 avtomobil mövcud olmuşdur. Sərnişin daşınmasının 98,8%-i, yük daşınmasının 99,8%-i avtomobil nəqliyyatının üzərinə düşür. 2004 ildə bu nəqliyyat vasitəsilə 6185,3 min *t* yük, 37056,1 min nəfər sərnişin daşınmışdır.

Əhaliyə rabitə, kommunal, ticarət və ictimai işə xidməti də muxtar respublikanın iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Son 10 ildə rabitə xidmətlərinin həcmi 3,3 dəfə, kommunal və məişət xidmətlərinin həcmi 3,1 dəfə artmışdır. 2004 ildə muxtar respublikada 9 rabitə müəssisəsi və 79 poçt şöbəsi mövcud olmuşdur. Muxtar respublikada ən müasir avtomat-telefon stansiyaları quraşdırılmış, yeni servis xidməti açılmış, karlı taksofonlar istifadəyə verilmişdir. Ümumi istifadədə olan telefon aparatlarının sayı 2 dəfə artaraq 41022 ədəd (1996 ildəkindən 2 dəfə çox) olmuşdur. Hər yüz ailəyə 4 telefon (1996 ildəkindən 18 ədəd çox) aparatı düşür. Əhaliyə 6277,6 (əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmadan) mln. manatlıq rabitə xidməti göstərilmişdir (2004). Muxtar respublikada əhaliyə mobil rabitə və internet xidmətləri də göstərilir. 2004 ildə muxtar respublikada 40 minə yaxın mobil telefon aparatları mövcud olmuşdur. Son illərdə muxtar respublikanın 3 rayonunda Kompüter Təlim-Tədris və İnternet Mərkəzinin şöbələri yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Muxtar respublikada 17 kommunal, 434 topdan və pərakəndə ticarət obyektləri, avtomobillərin, məişət məmulatlarının təmiri müəssisələri fəaliyyət göstərir (2004).

Xarici iqtisadi əlaqələr. Sosial-iqtisadi inkişafın və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasının mühüm amillərindən olan xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələri inkişaf etmişdir. Naxçıvan diyarının xarici iqtisadi, xüsusilə ticarət əlaqələri ta qədim zamanlardan təşəkkül tapmış, onun nadir məhsulları bir sıra xarici ölkələrin də tələbatını

ödəmiş və diyar müəyyən səviyyədə ölkələr-
arası integrasiyaya qoşula bilmişdir. Bunu
Naxçıvan ərazisindən qədim dünyanın bir sı-
ra ölkələrinə və dövlətlərinə məxsus sikkələ-
rin, maddi mədəniyyət nümunələrinin tapıl-
ması da təsdiq edir. Beynəlxalq sərqi və yar-
markalarda Naxçıvanın da ara-sıra iştirakı,
1898 ildə ABŞ-ın Kaliforniya ştatında təşkil
olunmuş sərgidə onun ərik və digər meyvələ-
rinin birinci yerə layiq görülməsi, xarici ölkə-
lərin Naxçıvana marağının artması, diyarın
geosiyasi mövqeyi, tarixi Böyük İpək Yolu-
nun üstündə yerləşməsi, təbii ehtiyatlarının
zənginliyi, gömrük mərkəzlərinin mövcud-
luğu onun xarici iqtisadi əlaqələrinin forma-
laşmasına təkan vermişdir. Təkcə 1912 ildə
Naxçıvan gömrük məntəqələrindən xaricə
16,6 mln. manatlıq, xaricdən isə 4,3 mln. ma-
natlıq mal keçirilmişdir. Nax. MR xarici iqtisadi
əlaqələrdə həmişə sənaye, tikinti məmolu-
latı, k. t. və ərzaq məhsulları ilə təmsil olun-
muş, dünya bazarına metal, duz, mərmər,
xalçaçılıq və zərgərlik məmulları, travertin,
mineral sular və s. çıxarmışdır.

Azərb. Respublikasının, o cümlədən onun
tərkib hissəsi olan Nax. MR-in müstəqillik
yoluna qədəm qoyması ilə bütün sahələrdə
olduğu kimi, diyarın xarici iqtisadi əlaqələ-
rində də dirçəliş əmələ gəlmiş, onların bərpa-
sına və yeni mərhələyə daxil olmasına əsaslı
zəmin yaranmışdır. 1991 ildə Türkiyə ilə
birgə "Ümid körpüsü"nin tikilib istifadəyə
verilməsi, muxtar respublika ilə Türkiyə və
İran arasında 3 gömrükxananın və keçid
məntəqələrinin yaradılması buna sübutdur.
Həmin ölkələrdən Nax. MR-ə yüksək gərgin-
likli elektrik xətləri sistemi qoşulmuş və enerji
nəql olunması təmin edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məcə-
lisi sədrinin "Naxçıvan Muxtar Respublika-
sında xarici ticarətin daha da liberallaş-
dırılması haqqında" 16 iyul 1997 il tarixli,
37-1 sayılı fərmanı ilə xarici-iqtisadi, o cümlə-
dən ticarət əlaqələrinin bazar iqtisadiyatı-
nın tələbləri səviyyəsində qurulmasına və
inkişaf etməsinə mühüm töhfə olmuşdur.

2002 ildə İran İslam Respublikasının Şərqi
və 2003 ildə Qərbi Azərbaycan vilayətləri ilə
muxtar respublika arasında bağlanmış pro-
tokollara əsasən mədəniyyət, incəsənət, id-
man, turizm və s. sahələrdə qarşılıqlı əmək-

daşlığın genişləndirilməsinə dair razılıq əldə
olunmuş, Türkiyə Respublikası ilə Naxçıvan
Muxtar Respublikası arasında ticari-iqtisadi
əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədi ilə bağ-
lanmış protokola əsasən, muxtar respublika-
da aqrar sektorun, başlıca olaraq emal sənaye-
sinin inkişaf etdirilməsi və istehsal edilən
məhsulların satış imkanlarının yaxşılaşdırıl-
ması nəzərdə tutulmuşdur.

Sərhəd keçid məntəqələrində gömrük xid-
mətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə Sədərək
və Culfa gömrük idarələri dünya standartla-
rına cavab verən yeni xidməti binalar və müa-
sir texniki nəzarət vasitələrilə təchiz edilmişdir.
Gün ərzində 16 saat fəaliyyət göstərən Sədərək
və 24 saat fəaliyyət göstərən Culfa keçid məntə-
qələrində gömrük rəsmiləşdirilməsinin ope-
rativliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan
şəhər Gömrük İdarəsi yaradılmışdır.

Muxtar Respublikada gömrük infrastruk-
turunun təkmilləşdirilməsi, xarici ticarətin
liberallaşdırılması, investorlar üçün əlverişli
şəraitin yaradılması öz bəhrəsini vermiş,
muxtar respublikanın regionda ticarət və
turizm mərkəzi kimi nüfuz qazanmasına
əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Muxtar respublikada aparılmış məqsəd-
yönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq, 2004 il
ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasının xarici
ticarət dövriyyəsi əvvəlki illə müqayisədə
5,7 faiz artaraq 39073.5 min ABŞ dolları
olmuşdur. Bunun 5239.3 min ABŞ dolları və
ya 13,4 faizini ixrac, 33834.2 min ABŞ dolları
və ya 86,6 faizini idxal təşkil etmişdir. Xarici
ticarət dövriyyəsinin 62,3 faizi Türkiyə Res-
publikasının, 15,7 faizi Avropa ölkələrinin, 14,8
faizi İran İslam Respublikasının, 4,4 faizi Uzaq
Şərqi ölkələrinin, 2,8 faizi MDB ölkələrinin
payına düşmüşdür. Əgər 1995 ildə muxtar
respublikanın gömrük məntəqələrində idxal-
ixrac əməliyyatları nəticəsində 1,1 mlrd. manat
gömrük vergi rüsumu toplanmışdırsa, 2004
ildə bu rəqəm 15 mlrd. manatı ötüb keçmişdir.

Naxçıvan MR-in xarici iqtisadi və xüsusilə
ticarət əlaqələri ildən-ildə artır, dərinləşir
və onun coğrafiyası genişlənilir.

Əd.: Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvan
iqtisadiyyatı XX əsrdə. B., 2000.

Səhiyyə. Çar Rusiyası dövründə müstəmləkə
vəziyyətində olan Azərb.-in hər yerində
olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də iqtisadi

*Respublika Mərkəzi
Xəstəxanası. 1987.
Naxçıvan ş.*

və sosial gerilik, məişət və əmək şəraitinin aşağı səviyyədə olması, yoluxucu xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməməsi, ümumiyyətlə, sağlamlığı qoruyan dövlət sisteminin olmaması nəticəsində tez-tez ağır epidemiyalar baş vermiş, kütləvi ölüm halları olmuşdur. Təkcə 1904 ilin 3 ayı ərzində vəba epidemiyası nəticəsində Naxçıvan və Şərur qəzalarında 1674 nəfər bu xəstəliyə tutulmuş, onlardan 1286 nəfəri, yəni 76,2%-i ölmüşdü.

Nax. MR-də səhiyyə sisteminin yaradılması, xalqımızın və dövlətimizin ən böyük nailiyyətlərindən biri oldu. 1920 ilin oktyabrında bölgədə ilk səhiyyə şöbəsi təşkil edildi. Sonralar səhiyyə şöbəsi səhiyyə komissarlığına çevrildi. 1920–24 illərdə Naxçıvanda tibb müəssisələrinin açılmasına başlandı. Naxçıvan ş.-ndə xəstəxana, şəhər ambulatoriyası, Ordubad ş.-ndə həkim məntəqəsi, Çənnəb,

Tibb məktəbi.

Culfa, Əbrəqunus, Cəhri, Qıvraq və Cəlilkənddə feldşer məntəqələri işə başladı. Malyariya ilə mübarizə məqsədilə Naxçıvan ş.-ndə və Cəlilkənddə malyariya st.-ları açıldı. 20-ci illərdə yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə səhiyyə orqanları qarşısında ən zəruri vəzifə olaraq qalırdı. Xüsusi təhlükəli xəstəliklərə qarşı fəvqəladə komissiya yaradılmışdı. Əhaliyə kütləvi peyvənd edilməsi məqsədilə qəzalara epidemioloji dəstələr göndərilirdi. 1925 ildə uşaqlara xidmət tədbirlərini təşkil etmək və həyata keçirmək məqsədilə Naxçıvan ş.-ndə ilk uşaq məsləhətxanası açıldı. Naxçıvan uşaq evində məktəb ambulatoriyası təşkil olundu.

Bölgədə çiçək, malyariya, vərəm, traxoma, dəri-zöhrəvi xəstəlikləri ilə mübarizədə planlı surətdə epidemioloji tədbirlər həyata keçirilirdi. 30-cu illərdə malyariyaya qarşı mübarizə tədbirləri nəticəsində bu xəstəliyə yoluxma və ölüm halları 1940 ildə 1934 ildəkinə nisbətən 3 dəfə azaldı. Muxtar respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm halları 1998 ildə 1940 ildəkinə nisbətən 1,9 dəfə, 1970 ildəkinə nisbətən isə 37,7% azalaraq, müvafiq surətdə 10,6 və 7,7 nəfərdən 5,6 nəfərə, 1 yaşadək uşaqlar arasında ölüm halları isə müvafiq surətdə 3,1 və 1,8 dəfə azalaraq 56,0 və 33,3 nəfərdən 18,1 nəfərə düşmüşdür.

50–60-cı illərdə muxtar respublikada səhiyyə ocaqlarının sayı sürətlə artmağa başladı. Əhaliyə səhiyyə xidmətində diqqətəlayiq uğurlar qazanıldı. Malyariyaya qarşı tədbirlər nəticəsində 1958 ildə muxtar respublikada bu xəstəliyin kökü kəsildi.

70-90-cı illərdə səhiyyənin inkişafında xeyli irəliləyişlər olmuşdur. 2005 ildə Nax. MR-də 3555 çarpayısı olan 52 xəstəxana müəssisəsi, 4 poliklinika, 50 həkim ambulatoriyası, 121 feldşer-mama məntəqəsi, 8 gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 5 təcili yardım st., 86 aptek və aptek məntəqəsi mövcud olmuşdur. N.Nərimanov ad. respublika xəstəxanası, 7 rayon mərkəzi xəstəxanası, akad. Z.Əliyeva ad. Naxçıvan Şəhər Poliklinikası, göz xəstəxanası, 7 dispanser, Ə.Əliyev ad. respublika uşaq xəstəxanası, ana və uşaq reabilitasiya mərkəzi, Şərur Rayon Uşaq Xəstəxanası, yoluxucu xəstəliklər mərkəzi, 10 sağlamlıq mərkəzi (2005), fizioterapiya xəstəxanaları (Duzdağ fizioterapiya xəstəxanası, Badamlı fizioterapiya xəstəxanası və Darıdağ arsenli su müalicəxanası) respublika stomatoloji və uşaq stomatoloji poliklinikaları, 28 kənd sahə xəstəxanası, doğum mərkəzi, 1 kənd doğum evi, məhkəmə-tibbi ekspertiza və patoloji anatomiya birliyi fəaliyyət göstərir. Muxtar respublikanın yarandığı dövrlə (1924) müqayisədə xəstəxana çarpayılarının sayı 37 dəfə artmış, 2005 ildə əhalinin hər 10 min nəfərinə 95,3 xəstəxana çarpayısı düşmüşdür.

**Səhiyyənin inkişafının
əsas göstəriciləri**

	1924	1970	1980	1985	1995	2000	2005
Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı	19	262	591	718	786	693	679
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	2,1	12,2	24,1	26,6	24,0	19	18,3
Orta tibb işçilərinin sayı	-	1435	1900	2193	2933	2891	2726
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	-	69,2	77,6	81,3	85,4	80	73,1
Xəstəxana müəssisələrinin sayı	-	53	48	48	52	55	52
Xəstəxana çarpayılarının sayı	95	1975	2530	2590	3490	3670	3555
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	10,6	95,5	103,3	96	103,1	102	95,3
Əhaliyə ambulator-poliklinika xidməti göstərən müəssisələrin sayı	-	-	-	-	-	255	275
Qadın məsləhətxanalarının, uşaq poliklinikalarının və ambulatoriyalarının sayı (sərbəst və tərkib)	-	15	34	39	84	89	96
Hamıla və zərər qadınlar üçün çarpayılarının sayı	-	275	239	240	315	327	464

Onların 805-i və yaxud 22,6%-i kəndlərdə, 2750-i yaxud 77,4%-i isə ş.-lərdə və rayon

*İlham Əliyev ad.
Naxçıvan Olimpiya
İdman Kompleksi.
2002.*

mərkəzlərində olmuşdur. 2005 ildə həkimlərin sayı 1924 illə müqayisədə 36 dəfə artmışdır. Muxtar respublikada bütün ixtisaslardan olan 679 həkim, 2726 orta tibb işçisi çalışır. Əhalinin hər 10 min nəfərinə 18,2 həkim, 73,1 orta tibb işçisi düşür (2005). 2004 ildə Naxçıvan Respublika Xəstəxanasında Kompüter-tomograf kabinetini, Naxçıvan Əlillərin Bərpa Mərkəzi, Dializ yarımsöbəsi, Naftalan nefti ilə müalicə şöbəsi istifadəyə verilmişdir.

Bədən tərbiyəsi və idman. Naxçıvanda xalq arasında güc, çeviklik və bacarıq tələb edən milli idman oyunları qədimdən yayılmışdır. Gülüş, at çarmaq, qılınç və gürz oynatmaq, nizo və ox atmaq, üzmək, qaçmaq və s. üzrə keçirilən yarışlardan əsas məqsəd gəncləri əməyə və hərbi işə hazırlamaq idi. 19–20 əsrlərdə Naxçıvanda idman geniş vüsət almışdı. Naxçıvanda pəhləvanların hazırlan-

*Respublika mərkəzi
stadionu.
Naxçıvan ş.*

masında zorxanalar (bax *Zorxana*) mühüm rol oynamışdır. 20 əsrin 20-ci illərindən Azərb.-da, o cümlədən Naxçıvanda bədən tərbiyəsi və idman mədəni və ictimai həyatın bir hissəsinə çevrildi. 1924 ildə Naxçıvan Bədən Tərbiyəsi Şurası yaradıldı, 1930 ilə qədər onun tərəfindən futbol, yüngül atletika, cıdır, akrobatika, ağır atletika, güləş, voleybol yarışları və başqa idman oyunları təşkil edilirdi. 1931–34 illərdə Nax. MSSR ƏMH və ƏMHO kompleksi nişançılarının hazırlanmasında mühüm işlər görüldü. 1937 ildə ağır atletika üzrə Azərb. birinciliyi Naxçıvanda keçirildi. Naxçıvanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında "Dinamo", "Spartak", "Burevestnik", "Məhsul" idman cəmiyyətlərinin, "Ehtiyat Əmək Qüvvələri" cəmiyyətinin (1998 ildən Təhsil idman mərkəzi) böyük rolu olmuşdur. 1940 ildə muxtar respublikada 5320 idmançı, 61 idman qurğusu var idi.

1946 ildə Naxçıvanda idmanın 9 növünü təmsil edən 250 nəfərlik gənclər-idman məktəbi, 1949 ildə isə Naxçıvan şəhər təhsil sisteminə 10 idman növünü əhatə edən uşaq-gənclər idman məktəbi yaradıldı. 1950 ildə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı 15 481 nəfər, bədən tərbiyəsi kadrlarının sayı 71 nəfər, idman qurğularının sayı 230 (1 stadion, 12 idman zalı, 197 idman meydançası, 19 atıcılıq tiri, 10 uyğunlaşdırılmış zal və s.) olmuşdur. 1959 ildə Azərb. Respublikası "Məhsul" cəmiyyətinin yunan-Roma güləşi (klassik güləş) yarışlarında Naxçıvanın komandası birinci yerə çıxmışdı. 1961 ildə Nax. MSSR qadınlarının birinci spartakiadasında 1849, final yarışlarında isə 319 nəfər idman mübarizəsi

aparmışdı. 1962 ildə Naxçıvan voleybol komandası Azərb. birinciliyində ikinci yeri, futbol komandası isə üçüncü yeri qazanmışdı.

1970–80 illərdə Nax. MSSR-də idman kollektivlərinin və idmançıların sayı xeyli artı. 1970 ildə idmançıların sayı 27390 nəfər (4230-u qadın), idman qurğularının sayı isə 322-yə (2 stadion, 21 idman zalı, 251 idman meydançası və s.) çatdı. Həmin ildə 12 uşaq-gənclər idman məktəbi və 1 güləş məktəbi fəaliyyət göstərirdi. 1980 ildə isə 32 590 idmançı var idi. İdmanın müxtəlif növləri üzrə məktəblilər arasında spartakiadalar, "Sevinc" futbol kuboku uğrunda yarışlar, "Şahin", "Cəsurlar" hərbi-idman oyunları, "Şən startlar", "Möcüzəli dama", "Ağ top", "Pioner" çox-növlüklüyü üzrə yarışlar keçirilməsi əhəmiyyətli şəkildə olmuşdur. Naxçıvanın "Sevinc" futbol komandası 1973 ildə Zaqatala ş.-də 13–14 yaşlı uşaqlar arasında keçirilmiş Azərb. yarışlarında birinci yerə, həmin ildə Daşkənddə keçirilmiş Ümumittifaq "Dəri top" birinciliyində isə ikinci yerə çıxmışdı.

2004 ildə muxtar respublikada bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı 30439 nəfər olmuş, idman qurğularının sayı isə 1327-ə çatdırılmışdı. 2002 ildə 9 idman növü üzrə federasiya yaradılmışdır. Naxçıvan şəhərində "Dinamo" cəmiyyətinin idman kompleksi və stadionu (2001), 12000 yerlik Naxçıvan MR Stadionu və inzibati binası əsaslı surətdə təmir olunmuşdur (2002). İlham Əliyev ad. Naxçıvan Olimpiya Kompleksi (2002), Naxçıvan süni örtüklü əl oyunları meydançası (2003), Üzgüçülük Mərkəzi (2004) fəaliyyət göstərir.

Şorur rayonunda İdman-Sağlamlıq Kompleksi (2002), Süni örtüklü əl oyunları meydançası (2002), 5000 yerlik stadion (2003), Culfa şəhərində Uşaq-Gənclər idman məktəbi (2002), 500 yerlik yaşıl örtüklü stadion (2005), Uşaq-Gənclər Şahmat məktəbi (2005), Şahbuz qəsəbəsində Uşaq-gənclər Şahmat məktəbi (2005), Sədərək rayonunda 500 yerlik yaşıl örtüklü stadion (2005) istifadəyə verilmişdir.

Naxçıvanın şahmat, sərbəst güləş, karate komandaları Azərb. yarışlarında, İran və Türkiyə idmançıları ilə yoldaşlıq görüşlərində mükafata layiq yerlər qazanmışdır. Naxçıvan şahmat məktəbinin yetirməsi Gəncəli İsmayılov 1993 ildə Azərb. birinciliyində mükafata layiq yer qazanaraq, Avropa çempionatında iştirak edən Azərb. komandasının heyətinə daxil edilmişdir. Həmin məktəbin yetirməsi Vüqar Babayev isə Polşada keçirilən beynəlxalq turnirdə bütün rəqiblərinə qalib gəlmişdir.

2002 ilin və 2003 ilin may aylarında şahmat üzrə beynəlxalq turnir keçirilmiş, Naxçıvan şəhər uşaq-gənclər şahmat məktəbi 1-ci yerə layiq görülmüşdür. 2003 il 21 iyun - 4 iyul tarixində Naxçıvan şəhərində gənclər arasında şahmat üzrə dünya çempionatı keçirilmişdir. Çempionatda dünyanın 30 ölkəsindən 77 idmançı iştirak etmişdir. Ölkəmizi bu çempionatda 20 şahmatçı təmsil etmişdir. Onlardan 2-si Naxçıvan şahmatçısı olmuşdur. Oğlanlar arasında Şəhriyar Məmmədyarov, qızlar arasında isə gürcü şahmatçısı Nona Zoqnidze 1-ci yerə layiq görülmüşdür.

Naxçıvan güləş məktəbinin yetirməsi, sərbəst güləşçi Əsgərxan Novruzov 2002 il 21-27 sentyabrda Estoniyanın Tallin şəhərində hərbiçilər arasında keçirilən çempionatda qızıl medala layiq görülmüşdür. Naxçıvan voleybolunun yetirməsi Natəvan Qasımova 2003 ildən Azərbaycanın qadınlardan ibarət voleybol yığma komandasının tərkibində iştirak edir. 1998 ildə boks üzrə Azərb. çempionları İlham Kərimov və Toğrul Seyidov Avropa çempionatında yarışmış, İlham Kərimov həm də XXVI olimpiya oyunlarında iştirak etmişdir. Anar Məmmədov 1998 ildə kinqboksinq üzrə Moskvada keçirilmiş dünya çempionatında gümüş medala layiq görülmüşdür. Vüqar Zeynalov pauerliftingin üzrə dəfələrlə Avropa və dünya birinciliyinin qızıl medalını qazanmış, 1999 ildə Beynəlxalq dərəcəli idman ustası adına layiq görülmüşdür. Rüstəm Bağirov 2001 ildə həmin növdə Avropa çempionu olmuş, Avropa rekordunu təzələmişdir. Naxçıvan boks federasiyasının yetirməsi Cəbi Sayılov 2003 ildə gənclər arasında Avropa çempionu adına layiq görülmüşdür.

2003 ildə voleybol üzrə Azərbaycan çempionatının kişilərdən ibarət zona yarışı Naxçıvan şəhərində keçirilmişdir. 2005 ilin aprelinde Naxçıvan şəhərində futzal üzrə Azərbaycan kubokunun final mərhələsi keçirilmiş, görüşdə Naxçıvanın "Araz" komandası Azərbaycan kubokunun sahibi olmuşdur. Nax. MR-in idmançıları mötəbər yarışlarda müntəzəm olaraq iştirak edir və Azərbaycanın idman şərəfini layiqincə qoruyurlar.

Orta məktəb.
Yuxarı Buzqov k.

2 nömrəli orta məktəb.
Şərur ş.

Təhsil və mədəni-maarif müəssisələri. Naxçıvanda maarif və təhsil hələ orta əsrlərdən inkişaf etmiş, məktəb və mədrəsə təhsili geniş yayılmışdı. Elxanilər dövrünə aid bir fərmandan məlum olur ki, hələ 12 əsrin sonlarında Naxçıvanda iki mədrəsə mövcud idi (bax *Mədrəsələr*). Orta əsr mənbələrinə görə, 13 əsrin sonlarında Naxçıvanda 4 ali tipli mədrəsə, məscidlərin nəzdində mollaxana adlanan

60-a qədər ibtidai mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Dünyəvi fənlərin də təlim edildiyi Naxçıvan və Ordubad mədrəsələrində Yaxın Şərqi ölkələrindən gəlmiş tələbələr də təhsil alırdı. Naxçıvan ş.-ində ilk dünyəvi məktəb Ehsan xan Kəngərliyə 19 əsrin 30-cu illərinin sonlarında açdığı rus-tatar (Azərb.) qəza məktəbidir. Həmin məktəb 1879 ildə üçsinifli şəhər məktəbinə çevrilmişdi. Əsrin sonunda Azərb.-nin başqa bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da üsuli-cədid məktəbləri yaranmağa başladı. M.T.Sidqi Ordubadda “Əxtər” (1892), Naxçıvanda “Tərbiyə” (“Məktəbi-tərbiyə” 1894), “Qız məktəbi” (1896) məktəblərini təsis etdi. “Məhəlli məktəblər”, “Məktəbi-xeyriyyə” və “Rüşdiyyə” kimi tədris ocaqları da fəaliyyət göstərirdi. 20 əsrin əvvəllərində maarif şəbəkəsi genişləndi, diyarın şəhər və kəndlərində müxtəlif səviyyəli dünyəvi məktəblər açıldı. Naxçıvanda maarifin inkişafında M.T.Sidqi ilə yanaşı, dövrün qabaqcıl ziyalıları, Qori və İrəvan müəllimlər seminariyalarının məzunları C.Məmmədquluzadə, C.P.Sultanov, M.Ə.Süleymanov, Ə.Xəlilov, S.Xəlilov, M.Kəngərli, Ə.Sultanov, M.Qaziyev, M.C.Şürbi və b. mühüm xidməti olmuşdur. 1920 ilədək Naxçıvanda 45 məktəb (təq. 2000 şagird) var idi.

20-ci illərdə tədris müəssisələrinin geniş şəbəkəsi yaradıldı, savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda hərəkət yeni vüsət aldı. 1936/37-ci dər ilində 147 məktəbdə 24205 şagird oxuyurdu. Sonralar ümumiyyərlə yeddiillik, səkkizillik və orta təhsil həyata keçirilmişdir. 1939 ildə əhalinin hər min nəfərinə 47 orta təhsilli düşürdüsə, 1979 ildə onların

Gündüz ümumtəhsil məktəbləri (dər ilinin əvvəlinə)

	1940	1970	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Məktəblərin sayı	196	210	209	209	217	227	234	228
O cümlədən, ibtidai	87	52	21	19	18	16	11	9
Əsas	74	85	67	55	34	22	24	13
Orta	35	73	121	135	165	189	209	206
Şagirdlərin sayı, nəfər	30453	59059	65389	60752	63633	68756	74026	67719
Müəllimlərin sayı, nəfər	1039	3120	5410	6271	7200	8382	8330	8700

Dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri (dər ilinin əvvəlinə)

	1940	1970	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Ali məktəblərin sayı	1	-	1	1	1	1	2	3
Tələbələrin sayı	161	-	1971	2079	2229	2254	3315	5298
O cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar, gündüz	161	-	1338	1319	1365	1662	3063	3657
Qiyabi	-	-	633	760	864	592	1066	1641
Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən tələbələrin sayı	13	-	79	75	73	67	114	143
Orta ixtisas müəssisələrinin sayı	6	3	4	4	4	4	3	3
Şagirdlərin sayı	763	1070	1762	2171	1811	1125	1102	1'43
O cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar, gündüz	763	919	1378	1643	1304	1010	899	983
Qiyabi	-	151	384	528	507	115	154	160
Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən tələbələrin sayı	60	52	71	79	59	40	30	31

sayı 227-yə çatmışdı. 1971-90 illərdə muxtar respublikada 51870 yerlik ümumtəhsil məktəbi binaları tikilib istifadəyə verilmiş, onların maddi-texniki bazası, tədris avadanlığı ilə təchizatı yaxşılaşdırılmışdır. Şagird kontingenti isə 1945/46-cı tədris ilindəki 21 min nəfərdən 1990/91-ci dərslə ilində 63 min nəfərə çatmış və ya 3 dəfə artmışdı. 2004-2005 dərslə ilində 228 ümumtəhsil məktəbində 67719 şagird oxuyurdu. Ümumtəhsil məktəblərində 8700 müəllim çalışırdı ki, onların da 93%-i ali təhsilli idi. Muxtar respublikada 75 məktəbə-qədər uşaq-tərbiyə müəssisəsi (4636 uşaq), 44 məktəbdənkənar müəssisə, o cümlədən 14 uşaq idman və şahmat məktəbi fəaliyyət göstərir. 2000-2005-ci illərdə muxtar respublikada 17608 yerlik 56 məktəb binası tikilmiş və 13596 yerlik 22 məktəb binası əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir. texniki-peşə təhsili də inkişaf etmişdir. 1970 ildə muxtar respublikada bir texniki-peşə təhsili məktəbi (0,1 min şagird) var idisə, 1990 ildə onların sayı 10-a (4,2 min şagird) çatdırılmışdır. 1984 ildən texniki-peşə məktəbləri həm də orta təhsil verir. Hazırda 1 peşə liseyi və 3 peşə məktəbi var (2005). Orta ixtisas təhsili də genişlənməmişdir. 2004/2005-ci dərslə ilində 3 texnikumda 1143 nəfər təhsil alırdı. Muxtar respublikada ali təhsil sistemi yaradılmışdır. C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutu, Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) Naxçıvan filialı, Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu muxtar respublikanın müəllim kadrlarına ehtiyacının təmin olunmasında mühüm rol oynamışlar. Hazırda 3 ali məktəb - Naxçıvan Dövlət Uni-

versitetində, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda və Naxçıvan Özəl Universitetində 54 ixtisas üzrə ali təhsilli mütəxəssislər, pedaqoji və elmi kadrlar hazırlanır. 2005/2006-cı dərslə ilində onlarda 5131 nəfər tələbə təhsil alır, 446 nəfər prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 2 akademik, 21 elmlər doktoru, 178 elmlər namizədi çalışırdı (2005).

Muxtar respublikada mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. 1940 ildə muxtar respublikada cəmi 74 min nüsxə kitab və jurnal fondu olan 80, 1970 ildə 232 (1286000 nüsxə kitab və jurnal) kütləvi kitabxana var idisə, 2005 ildə onların sayı 234-ə (2393450 min nüsxə) çatmışdır. Kitabxanaların 201-i (1486350 nüsxə) kənd yaşayış məntəqələrindədir. Naxçıvan Dövlət Universiteti üçün ən müasir tələblərə cavab verən Elektron kitabxana (2004) və Naxçıvan şəhərində Kitab evi istifadəyə verilmişdir (2005).

3 nömrəli orta məktəb.
Naxçıvan ş.

Kompyuter mərkəzi.
Ordubad ş.

Bəhruz Kəngərli
muzeyi. 2001.
Naxçıvan ş.

1940 ildə muxtar respublikada cəmi 105, 1970 ildə isə 166 klub və mədəniyyət müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, 2005 ildə onların sayı 224-ə çatmış və ya həmin illərlə müqayisədə müvafiq olaraq 2,5 və 1,6 dəfə artmışdır. Klubların və mədəniyyət evlərinin 207-si kənd yerlərindədir. Muxtar respublikada 2 peşəkar teatr (C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, M.T.Sidqi ad. Dövlət Kukla teatrı). Naxçıvan, Ordubad və Şərur xalq teatrları, Hüseyn Cavid poeziya teatrı, Heydər Əliyev ad. Saray, filarmoniya, 19 muzey: Heydər Əliyev Muzeyi, Nax. MR tarix, ədəbiyyat, "Azərbaycan xalçası", "Xatirə", açıq səma altında muzeyləri, 6 rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 7 ev-muzeyi (C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Hüseyn Cavid, Y.Məmmədəliyev, C.Naxçıvanski, B.Kəngərli muzeyləri və Babək rayon Nəhrəm kəndində C.Məmmədquluzadənin xatirə muzeyi), Dövlət Şəkil qalereyası, Rəssamlar Birliyinin sərgi salonu fəaliyyət göstərir (2005).

Elm. Naxçıvan diyarı qədimdən Azərb.-in mühüm elm mərkəzlərindən olmuşdur. Naxçıvan torpağı orta əsrlərdə Azərb. elminə tək-cə ölkəmizdə deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə şöhrət qazanmış onlarla görkəmli alim, mütəfəkkir, filosof, hüquqşünas, tarixçi, filoloq, təbib və s. bəxş etmişdir. Əbu Əbdüllah əl-Müfərric Nəşəvi, Əhməd ibn Hacıf Nəşəvi, Əkmələddin Naxçıvani, Kəmaləddin Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Nəcməddin Naxçıvani, İzzəddin Naxçıvani, Həsən ibn Ömər Naxçıvani, Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd Naxçıvani, Fəxrəddin Naxçıvani,

Baba Nemətullah Naxçıvani, Fəzullah Nəimi və b. bütün Şərq dünyasının elm xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişlər.

20 əsrin 20-ci illərindən Azərb., o cümlədən də Nax. MR müasir elmin əksər sahələrində böyük inkişaf yoluna qədəm qoydu. "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin Naxçıvan şöbəsinin yaradılması diyarın zəngin təbii sərvətlərinin aşkara çıxarılmasında, tarix, elm və mədəni irsinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Azərb. EA-nın yaradılması (1945) muxtar respublikada da elmin inkişafına güclü təkan verdi. Muxtar respublikada elmi idarələr, o cümlədən Araz (Naxçıvan) Kompleks-Zona Təcrübə Stansiyası, Naxçıvan Elmi-Tədqiqat Baytarlıq Stansiyası (bax *Araz Elm-İstehsalat Birliyi*), Azərb. EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzi, Elm və Texnika Mərkəzi, Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Günəşi Müşahidə Stansiyası (bax *Batabat rəsədxanası*) yaradıldı. 1972 ildə təşkil olunmuş Naxçıvan Elm Mərkəzində fundamental elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmışdır. Burada muxtar respublikanın təbii sərvətlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində çoxlu səmərəli iş görülmüşdür. 1999 ildə yaradılmış Naxçıvan Elm və Texnika Mərkəzində muxtar respublikada yayılmış dərman bitkilərinin toplanması, öyrənilməsi, onlardan dərman preparatları, tibbdə və məişətdə geniş istifadə edilən cövhər, krem və yağlar, habelə bölgənin mineral xammallarının kimyəvi emalı yolu ilə müxtəlif tərkibli duzlar alınması sahəsində uğurlu tədqiqatlar aparılmış, nəticələr əldə olunmuşdur.

Şahbuz Tarix
Diyarşünaslıq Muzeyi.

Elmi kadrlar hazırlanmasında da uğurlar qazanılmışdır. 2000 ildə təkcə muxtar respublikanın ali və orta ixtisas məktəblərində 7 elmlər doktoru və prof., 130 nəfər elmlər namizədi çalışırdı. Muxtar respublikanın elm və təhsil müəssisələrinin elmi əlaqələri genişlənir. Dünyanın bir çox elmi idarələri, o cümlədən Türkiyənin elm mərkəzləri ilə sıx əlaqələr yaradılmış, mütəxəssis və təcrübə mübadiləsi aparılmış, birgə elmi konfranslar keçirilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 7 avqust 2002 il tarixli Sərəncamı ilə AMEA Naxçıvan Bölməsi yaradılmışdır. Bölmənin yaradılmasında əsas məqsəd Naxçıvanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və təbii ehtiyatlarını öyrənməkdən ibarətdir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin tərkibində 6 elmi-tədqiqat institutu fəaliyyət göstərir. Naxçıvan Bölməsinin yaradılması bu bölgədə elmə marağı artırmış və elmi mühiti canlandırmışdır. Hazırda muxtar respublikada 2 akademik, 16 nəfər elmlər doktoru, 154 nəfər elmlər namizədi çalışır (2005).

Azərbaycanın elmi potensialına Naxçıvan diyarının töhfəsi böyükdür. Ölkənin elmi idarə və ali təhsil müəssisələrində, habelə onun hüdudlarından kənarında Naxçıvan torpağının yetirməsi olan yüzlərlə alim çalışmış və çalışır. Onların bir çoxu ən yüksək elmi dərəcə və adlara, dövlət mükafatlarına və fəxri adlara layiq görülmüşdür. Akademiklər Y.Məmmədliyev, H.Şahtaxtinski, Ş.Məmmədov, H.Əliyev, M.Abutalıbov, M.C.Cəfərov, İ.İbrahimov, H.Abdullayev, Z.Əliyeva, R.Rəhimov, T.Şahtaxtinski, Cəlal Əliyev, M. Məmmədov, S. Məmmədova, Ə.Mahmudov, A.Nadirov, F.Maqsudov, M.Rüstəmov, M.Şahtaxtinski, N. Seyidov, R.Rizayev, M. Kərimov, Cəmil Əliyev, Ə.Abbasov, İ.Hacıyev, İ.Həbibbəyli, habelə Azərbaycan Milli EA müxbir üzvləri C.Zülfüqarlı, B.Axundov, A.Zamanov, H.Məmmədliyev, K.Kərimov, A. Əliyev, Y.Seyidov, Q.Mədətov, M.Hüseynov, Y.Məmmədov, M. Rəhimov, Y. Rüstəmov, T.Qurbanov, Ə.Səfərli, V. Məmmədliyev, A. Abbasov, S. Məmmədliyeva, Q. Kəlbəliyev, S. Kərimov, Ə. Quliyev, A.Hacıyev, S.Babayev, Z.Vəliyev, professorlar Əziz Şərif, Ə.Sultanlı, M.H.Təhmasib, M.M. Qasımov və b.-nin elmin inkişafında mühüm xidmətləri var. Y.Məmmədliyev,

H.Abdullayev, E.Salayev və F.Maqsudov müxtəlif illərdə Azərbaycan Milli EA-nın prezidenti olmuşlar. 2001 ildən Milli EA-nın prezidenti M. Kərimovdur.

Əd.: Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., Heydər Əliyev və Naxçıvanda elmin inkişafı, Elm (xüsusi buraxılış), Bakı, 2003; AMEA Naxçıvan Bölməsi, (tərtib edən İ.Hacıyev), B., 2005.

Mətbuat, nəşriyyat, televiziya və radio verilişləri. Nax. MR-də ilk mətbuat orqanı muxtar respublika Ali Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin orqanı olan "Şərqi qapısı" qəzetidir [1921; ilk adları "Cavanlar həyatı" (1921, noyabr-dekabr) və "Füqara səsi" (1922, yanvar-mart); 1980-90 illərdə isə "Sovet Naxçıvanı" və "Sovetskaya Naxçıvan" adları ilə Azərbaycan və rus dillərində çıxmışdır]. 1996 ildən Naxçıvan Şəhər İcra Hakimiyyətinin "Nuh yurdu" qəzeti nəşr edilir. 30-cu illərdən muxtar respublikada yaradılmış inzibati r-nlarda da müvafiq olaraq R-n İcra Hakimiyyətlərinin orqanı olan "Şərurün səsi" (Şərur), "El həyatı" (Ordubad), "Şərqi səhəri" (Babək), "Arazın səsi" (Culfa), "Oğuz səsi" (Şahbuz), "Oğuz yurdu" (Sədərək), "Yeni həyat" (Kəngərli) qəzetləri çıxır. Muxtar respublika mətbuatı diyarın ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatını işıqlandırır, onun tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır.

1921 ildə yaradılmış Naxçıvan mətbəəsi 1938 ilədək "Şərqi qapısı" qəzeti redaksiyasının tabeliyində fəaliyyət göstərmiş, həmin ildən müstəqil müəssisəyə çevrilmişdir. 1976 ildə mətbəə üçün xüsusi bina tikilmişdir. Muxtar respublikada çıxan qəzetlər burada rotasiya üsulu ilə çap edilmişdir. Mətbəə 1985 ildən

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutu.

Azərbaycan mətbuatının görkəmli xadimləri: Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşov.

Azərbaycan Nəşriyyat-Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinin (sonralar Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi) strukturuna daxil edilərək, Naxçıvan Şəhər Poliqrəfiya Müəssisəsi adlandırılmışdır. 1991 ildə mətbəədə ofset dəzgahı quraşdırılmış, muxtar respublika qəzetlərinin bu üsulla çapına başlanmışdır. 1997 ildən isə müəssisə "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi kimi fəaliyyət göstərir. Birlik muxtar respublikanın tarixində kitab nəşr edən ilk müəssisədir. Ən müasir avadanlıqla təchiz olunmuş nəşriyyatda indiyədək muxtar respublika həyatının müxtəlif sahələrindən bəhs edən xeyli kitab çap edilmişdir. Naxçıvan Dövlət Un-tinin "Qeyrət", AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi", Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun "Məktəb" nəşriyyat-mətbəələri də fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan Teleötürücü Mərkəzi. "Kanal-35".

Nax. MR-də radio verilişlərinə 1926 ildən, yerli radio verilişlərinə isə 1930 ildən başlanmışdır. 1963 ildən televiziya mərkəzi işə salınmışdır. Həmin ildə muxtar respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə yerli radiounun bazasında Nax. MR Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi yaradılmışdır. Komitə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə muxtar respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatının işıqlandırılmasında mühüm rol oynamış, xüsusilə 1988-90 illərdə informasiya blokadasını yəraraq, Azərbaycanın haqq səsinə dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Komitə bu gün də müstəqillik və demokratik inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Nax. MR-in bu yolda inamla irəliləməsinə layiqli töhfəsini verir. 2004 ildə Naxçıvan televiziyaşının və radiosunun müstəqil kanalda yayımlanması təmin olunmuşdur. Hazırda hər gün televiziya və radio ilə 8 saat rəngarəng yerli proqramlar təqdim edilir. Komitənin maddi-texniki bazası daim yeniləşir və müasirləşir. Son illərdə yeni televiziya ötürücüləri quraşdırılmış, 8 televiziya və 6 radio proqramlarının yayımlanması təmin edilmişdir. Bunların, habelə Kompüter Təlim-Tədris və İnternet Mərkəzinin istifadəyə verilməsi ilə Nax. MR-in informasiya blokadasına son qoyulmuşdur. 1997 ildə quraşdırılmış yeni avadanlıq verilişlərinin texniki səviyyəsini və keyfiyyətini xeyli yüksəltməyə imkan yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası Rabitə

Nazirliyi "Telradio" İstehsalat Birliyi mütəxəssislərinin 2001 ilin əvvəlində Ordubad r-nunda quraşdırdığı yeni ötürücü vasitəsilə hazırda Ordubad və Culfa r-nları ərazisində Azərb. televiziyasının birinci kanalı və Naxçıvan televiziyası proqramlarının yayım keyfiyyəti xeyli yaxşılaşmışdır.

Naxçıvan MR-də "Kanal-35" televiziyası və "Naxçıvanın səsi" radiosu da fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat. Naxçıvan diyarı zəngin ədəbi ənənələrə malikdir. Xalq ədəbiyyatında Naxçıvan motivləri əhəmiyyətli yer tutur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının boylarında Naxçıvan bölgəsi ilə səsleşən süjetlərə və yer-yurd adlarına rast gəlinir. Qorqudşünaşlar dastan-dakı "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy" və "Bəkil oğlu İmran" boylarında cərəyan edən hadisələrin, əsasən, Naxçıvanla bağlı olduğunu göstərmişlər. Naxçıvan süjetləri, toponimləri və qəhrəmanları "Koroğlu", "Əsli və Kərəm", "Qaçaq Nəbi" dastanlarında da özünə yer almışdır. Naxçıvan folklorunda Azərb. şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrları təmsil olunmuşdur. Əsasən, bu diyara xas olan janrlar (haxışta, güllümey, yallıbaşı mahnılar) və nümunələr də var. Diyarda xalq ədəbiyyatının mühüm qollarından olan aşiq sənəti də (əsasən, Şorur və Şahbuz r-nlarında) inkişaf etmişdir (Aşiq Dəhri, Aşiq Əli Xanxanım oğlu, Güllalı Məmməd, Vayxırlı Məmmədcəfər, Aşiq Nəbat, Aşiq Fətullah, Sərraf Qasım, Sə-dərəkli Yusif, Yamin İsmayıl və b.).

Hələ qədim zamanlarda bir çox görkəmli şair və yazıçılar, o cümlədən Qətran Təbrizi bir müddət Naxçıvanda yaşayıb-yaratmışdır. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın sarayına yaxın olan, "təbiblər sultanı" kimi şöhrət qazanmış Kəmaləddin Naxçıvani şair kimi də məşhur idi. Əbubəkr ibn Xosrovun Atabəylər sarayında xidməti dövründə yazdığı məşhur "Munisnamə" əsəri mühüm sosial-əxlaqi motivləri və humanizmi ilə seçilir. Orta əsrlərdə Əhməd ən-Nəşəvi, Nəcməddin Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd Naxçıvani, Sadiq bəy Ordubadi, Baba Nemətullah Naxçıvani, Fəzlullah Nəimi və b. alim və mütəfəkkirlər həm də bədii əsərləri ilə Azərb. ədəbiyyatını zənginləşdirmişlər.

19 əsrdə maarifçilik hərəkatının geniş yayılması bu bölgədə də ədəbiyyat və mədəniyyətin sürətli inkişafına təkan verdi. Heyran

xanımın və Qönçəbəyimin yaradıcılığında məhəbbət lirikası ilə yanaşı, zəmanədən şikayət, zülmə, sosial ədalətsizliyə qarşı etiraz motivləri də güclüdür. Bu dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində ciddi canlanma nəzərə çarpır. Ordubadda yaradılmış "Əncüməni-Şüəra" ədəbi məclisi (1838) klassik ədəbi ənənələrlə yanaşı, yeni maarifçi-realist ədəbiyyatın da inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir. Məclisin fəal üzvlərindən Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqaş, Molla Hüseyn Bəkə, Abbas Dəhri, Məşədi Həsən Dabbağ və b.-nin yaradıcılığında klassik məhəbbət lirikasının ənənəvi mövzuları ilə yanaşı, maarifçilik ideyaları, tənqidi-realist-satirik meyllər, dövrandan şikayət, haqsızlığa etiraz motivləri də əhəmiyyətli yer tutur. M.T.Sidqinin (1854–1903) ədəbi-pedaqoji irsinin Azərb. maarifçi-realist ədəbiyyatında özünəməxsus yeri var. "Nümuneyi-əxlaq" və "Təhfeyi-bənat, yaxud qızlara hədiyyə" dərslərinə daxil edilmiş şeir və nəsr nümunələri, "Kəblə Nəsir", "Heykəli-insanə bir nəzər" əsərləri, "Məktəb hekayələri" Azərb. maarifçilik ədəbiyyatının kamil nümunələrindəndir. 19 əsrin 80-ci illərindən Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinə görkəmli yazıçı-publisist və teatr xadimi E.Sultanov (1866–1935) başçılıq edirdi. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaradılmış "Ziyalı məclisi", "Müsəlman şiə dram incəsənəti cəmiyyəti" Naxçıvanın qabaqcıl ədəbi-mədəni qüvvələrinin təşkilatlanmasında, maarif və mədəniyyətin, mətbuatın inkişafında, xüsusilə Naxçıvan teatrının yaranmasında və təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Həmin cəmiyyətlərin

ətrafında toplaşmış C. Məmmədquluzadə, Ə.Xəlilov, M.Ə.Süleymanov, S.Xəlilov, N.Şeyxov, Ə.Sultanov, M.C.Şürbi və b. təhsilli, maarifçi ziyalılar bu sahədə mühüm xidmətlər göstərmişlər.

20 əsrdə Naxçıvan diyarı Azərb. ictimai, ədəbi-bədii fikrinə və mədəniyyətinə bir sıra böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Dahi yazıçı, dramaturq və publisist, "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcısı C. Məmmədquluzadə (1869–1932) hekayələri, felyetonları, "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti, ölməz "Ölülər" komediyası, "Anamın kitabı", "Dəli yığıncağı" və s. pyesləri ilə realist-demokratik Azərb. ədəbiyyatı tarixində müstəsna yer tutur. Ədib "Çay dəstgahı", "Kişmiş oyunu", "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Poçt qutusu" kimi əsərlərini Naxçıvanda yaşadığı illərdə (1903 ilə qədər) yazmışdır. Böyük romançı M.S.Ordubadi Azərb. ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsasını qoymuş və onun kamil nümunələrini (dördcildlik "Dumanlı Təbriz" epopeyası, "Qılinc və qələm" və s.) yaratmışdır. "Dumanlı Təbriz"dəki süjetlərin əksəriyyəti ədibin həyatının Naxçıvan dövrü ilə bağlı müşahidələrinin məhsuludur. "Qılinc və qələm"də Naxçıvanla da bağlı motivlər var. Şair və jurnalist Ə. Qəmküsarın irsi ədəbiyyatımızın tarixində layiqli yer tutur. Milli romantik şeir və dramaturgiyamızın korifeyi Hüseyn Cavidin humanist lirikası, "Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş", "Xəyyam" və s. mənzum və mənsur dramları, "Azər" mənzum dastanı Azərb. ədəbiyyatının şah əsərləri sırasına daxil olmuşdur.

20 əsrin 20-ci illərində ədəbiyyata yeni gənc qüvvələr gəldi. "Qızıl qələmlər" cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsində birləşən gənc yazarların [Ə.Şəkili (Abbasov)], M.Təhmasib, M.Nəsirli, Hüseyn Əzim, B. Mərdanlı, Əbdül Kazım, M.Tarıverdiyev, Ə.Rəsizadə, A.Gülməmmədov, Əvəz Sadıq, N.Nağıyev, Ə.Abbasquliyev, Məmməd Əkbər və b.] ilk qələm təcrübələri "Şərq qapısı" qəzetində müntəzəm dərc olunurdu. Xalq yazıçıları M.İbrahimov və Ə.Vəliyevin ayrı-ayrı vaxtlarda Naxçıvanda yaşayıb-yaratmaları da ədəbi-mədəni prosesin, teatrın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, Naxçıvan mühiti ilə bağlı hadisələr hər iki yazıçıya zəngin yaradıcılıq materialı vermişdir. M.İbrahimov "Həyat" pyesinin mövzusu Naxçıvan həyatından götürmüş, Ə.Vəliyev "Budağın xatirələri" romanında Naxçıvan təəssüratlarından istifadə etmişdir.

Çağdaş Azərb. ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – şair və dramaturq İ.Səfərli, xalq şairi Məmməd Araz, xalq yazıçısı Ə.Əyylisli, şair Rüstəm Behrudi də Naxçıvan torpağının yetirmələridir.

Azərb. yazıçılarının böyük bir dəstəsi Naxçıvanda yaşayıb yaradır. Azərb. Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan şöbəsinin (hazırda Naxçıvan Yazıçılar Birliyi) yaradılması, "Şərq qapısı" vil. qəzetinin nəşri, yerli radio verilişləri 20 əsrin 50-ci illərindən etibarən Naxçıvanda ədəbi mühitin canlanmasına ciddi təkan vermişdir.

Naxçıvan ədəbi mühitində şeir həmişə üstünlüyə malik olmuşdur. M. Nəsirli, Hüseyn Əzim, Hüseyn Razi, Ə. Yusifli, Əkbər Məftun, Məşkur Əkbər, Kəmalə, Əhməd Mahmud, A. Qasimov, Ramiq Muxtar, E.Qasimova, Həsən Valeh, Elman Həbib, V.Məmmədov, İ. Yusifli, X. Kərimov, M.Qasımzadə, Ə. Sədərəkli, İnkilab Orxan, Budaq Təhməz, Vaqif Əsrar, Qafar Qorib və b.-nin şeir və poemaları ümumazərbaycan poeziyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Nəsr sahəsində də diqqətəlayiq uğurlar qazanılmışdır. Xalq yazıçısı H. İbrahimovun "Əsrin onda biri", "Böhtan", "Sabahın sorağında", "Bahar yağışı" romanları, povestləri müasir Azərb. nəsrinin nailiyyətlərindəndir. Həsən Elsevər, M. Möhsün, A. Axundov, H. Arzulu, N. Əliyev, R. Babayev, B. İskən-

dərzadə, G. Məmmədova, Akif İman, Ə. İnfiloğlu və b.-nin roman, povest və hekayələri ədəbi prosesdə qabarıq nəzərə çarpır.

Dramaturgiya ənənələri müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. H. İbrahimovun ("İtirilən sağlıq", "Torpağın övladları"), M. Tariverdiyevin ("Kölgəli dağ"), Hüseyn Razinin ("Odlu diyar"), Ə. Yusiflinin ("Vıdan əzabı", "Əlincədən uçan qartal" və s.), Həsən Elsevərin ("Vüqarlı gözəl", "Alınmaz qala"), Kəmalənin ("Məhsəti", "O, bizim dağların oğlu idi"), Ramiq Muxtarın ("Üfüqlər qızarırdı"), H. Arzulunun ("Əlincə qalası") və b.-nin pyesləri Naxçıvan teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş, teatrın qastrol səfərləri zamanı Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, başqa şəhərlərdə də nümayiş etdirilmişdir.

Publisistika sahəsində də uğurlu addımlar atılır (M. Məmmədov, H. Əsgərov, N. Babayev, F. Fərəcov, C. Əliyev və b.).

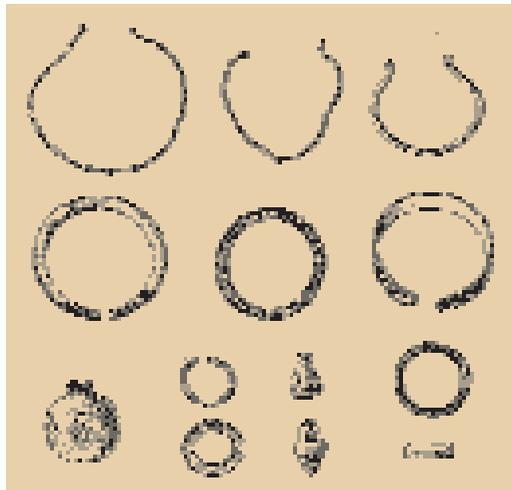
Naxçıvan torpağı Azərb. ədəbiyyatşünaslıq elminə M.Şahtaxlı, Məmməd Cəfər, Əziz Şərif, Əli Sultanlı, M.H. Təhmasib, A. Zamanov kimi görkəmli alimlər bəxş etmişdir. Tanınmış ədəbiyyatşünaslar Y. Seyidov, M. Sadıqlı, F. Hüseynov, Ə.Səfərlı və b. bu torpağın yetirməsidir. 20 əsrin 50-ci illəridən başlayaraq ədəbiyyatşünaslıq bilavasitə Naxçıvanda da inkişaf etmişdir. Qocaman maarif xadimi və ədəbiyyatşünas L. Hüseynzadə Azərb. ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Naxçıvanda Ə. Qəmküsar haqqında dissertasiya müdafiə etmiş (1950), Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin divanını tapıb nəşr etdirmiş, onun, habelə Azərb. ədəbiyyatının bir çox digər klassiklərinin, yaradıcılığını araşdırmışdır. Son 30 ildə burada tənqidçi və ədəbiyyatşünasların tam bir nəsli yetişmişdir. Azərb. Milli EA-nın həqiqi üzvü İ.Həbibbəylinin, filologiya elmləri doktorları Y.Axundlunun, Ə. İsmayılovun Azərb. ədəbiyyatının böyük klassikləri C. Məmmədquluzadə, M.S. Ordubadi, H. Cavid haqqında monoqrafik tədqiqatları ədəbiyyatşünaslığımıza qiymətli töhfədir. Mərhum ədəbiyyatşünas İ. Maqsudov görkəmli yazıçı və publisist E. Sultanovun həyat və yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Hazırda H.Həşimli, M.Cəfərlı, Ə. Əzimli, Ə.Qədimov, F. Kazımova, M. Muradov, İman Cəfər, Hikmət Mehdi və b. Naxçıvan

ədəbi mühitinin tarixinə, çağdaş ədəbi prosesə dair uğurlu tədqiqatlar aparırlar.

Əd.: Həbibbəyli İ., Ədəbi yüksəliş, B., 1985; Axundlu Y., Naxçıvanda ədəbi mühit, "Qobustan" toplusu, 1999, № 2.; Axundlu Y. Ədəbi mühit və sənətkar. B., 2002.

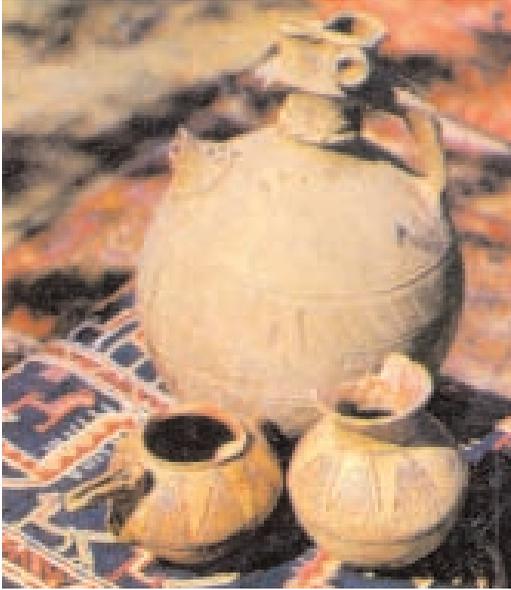
Sənətkarlıq, memarlıq və təsviri sənət.

Naxçıvan diyarı hələ ən qədim zamanlardan sənətkarlıq və memarlığı ilə Yaxın Şərqi dünyasında tanınmışdır. Qədim xalq sənəti sahələri olan dulusçuluq, metalışləmə, misgərlik, daşışləmə, ağacışləmə, toxuculuq, zərgərlik və s. Eneolit və ilk Tunc dövrlərindən məlumdur. Naxçıvanda əkinçiliyin, maldarlığın intensiv inkişafı sənətkarlığın təkamülünə imkan yaratmışdır. Mədəni tələbatın artması bəzək əşyalarının, hətta əmək alətlərinin, məişət avadanlıqlarının, silahların müəyyən hissələrinin gözəl bədii tərtibatla hazırlanması ilə nəticələnmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim yaşayış yerlərindən (I və II Kültürə, Sədərək, Maxta, Ovçular təpəsi, Daşarx, Qızılburun, Şahtaxtı, Qarabağlar, Külüs, Kolanı və s.) müxtəlif əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları aşkara çıxarılmışdır. Arazın sol sahilində yaşamış qədim tayfaların sosial həyat tərzini, dini-ideoloji dünyagörüşlərini, inamları və adət-ənənələri bu dövrün sənətkarlığında öz əksini tapmışdır. Naxçıvanın Tunc dövrü mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan yüksək ustalıqla hazırlanmış bədii tərtibatlı boyalı gil qabları (bu dövrdə Naxçıvanda bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Boyalı qablar mədəniyyəti təşəkkül tapmışdır), rəngarəng motivli bəzəklər, həmçinin

Bəzək əşyaları.
Qızılburun. Naxçıvan.
Tunc-ilk Dəmir
dövrü.

Naxçıvan dulus qabları.

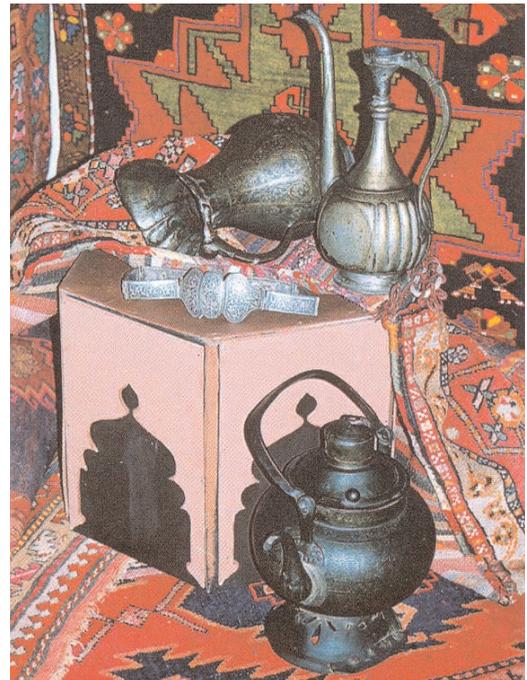
tunc və gümüşdən nəfis zərgərlik məmulatı, qızıl bəzək əşyaları, müxtəlif minerallardan hazırlanmış muncuqlar, metal, ağac, sümük, gil və daşdan zərif sənətkarlıq əsərləri, gil və daş heykəlcikləri buna parlaq sübutdur. Qədim sənətkarlığın mühüm sahəsi olan dulusçuluq Naxçıvan ərazisində e. ə. 4 minillikdə yaranmışdır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, Eneolit və Tunc dövrlərinə aid gil qablar dulus çarxında hazırlanmış və xüsusi kürələrdə bişirilmişdir. Dulus kürələrinin ən qədim qalıqları I Kültərə yaşayış yerində aşkar olunmuşdur. Tunc dövrünə aid II Kültərə yaşayış yerindən əl ilə, qismən də dulus çarxında hazırlanmış müxtəlif formalı sadə, həndəsi və nəbati naxışlar, insan, quş və heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş boyalı qab-qacaq (küp, küpə, kasa, badya, çölmək, vaza, çıraç və s.) məlumdur. Yüksək keyfiyyəti, rəngarəngliyi və çeşidli formaları ilə seçilən dulus qablarının bəzədilməsi, şüyrələnməsi, şirlənməsi və s. xalq sənətinin mühüm sahələridir.

Naxçıvan dünyanın qədim metal (mis) işləmə ocaqlarından biridir. I Kültərin ən qədim mədəni təbəqəsindən müxtəlif mis – mərgümüş, nikel-mərgümüş qatışıqlı olan alətlər və bəzək nümunələri əldə edilmişdir. Ordubad rayonunun Plovdağ nekropolundan çoxlu tunc sancaqlar, Kültərdən Tunc dövrünə aid başı ilgəkli dörd sancaq, bıçaq parçası və s. tapılmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış materiallar Naxçıvanın qə-

dim sakinlərinin sümükdən və daşdan əmək aləti və bəzək əşyaları hazırlamaq məharətinə malik olduqlarını göstərir. Toxuculuq peşəsinə aid daşdan, sümükdən və gildən iy başlıqlarına, həmçinin çox zərif parça qalıqlarına rast gəlinmişdir. Orta əsrlərdə misgərlik, zərgərlik, ipəkçilik, xalçaçılıq kimi sənətlər xüsusilə vüsət almış, yüksək sənətkarlıq və zövq ilə hazırlanmış müxtəlif məişət əşyaları və zərgərlik məmulatları şöhrət qazanmışdı. Bu sənətkarlıq məhsulları xarici bazara da ixrac edilirdi. Bədii metal ustası Osman ibn Salman Naxçıvaninin oyma naxışlarla bəzədilmiş bürünc dolçası (1190) Luvr (Fransa) muzeyində saxlanılır.

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq istehsal texnikası təkmilləşmiş, ipək istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən təkərli mancaqlar (baramaaçan dəzgahlar), ipək karxanalarında mütəhərrik toxucu dəzgahları təbiiq olunmuşdur. Ordubad ipək parça istehsal edən əsas mərkəzlərdən biri idi. Azərb. ipəyi İraq, Kiçik Asiya, Suriya və Avropanın bir sıra ölkəsinə ixrac olunurdu. Culfa, Ordubad və Naxçıvanda bez istehsalı (bəzzazlıq) sənəti geniş yayılmışdı.

Orta əsrlərdə xalçaçılıq sənəti də inkişaf etmiş, sonrakı dövrlərdə Naxçıvan əhalisinin məişət və iqtisadiyyatında mühüm yer tut-

Naxçıvan mis qabları.

"Heydər Əliyev xalçası". 1998. Müəllifi xalq rəssamı, professor Kamil Əliyev. Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyi.

"Naxçıvan" xalçası. 19 əsr. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi. Bakı şə.

Xovlu xalçalar. 19–20 əsrlər. Ordubad şə. Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyi.

1

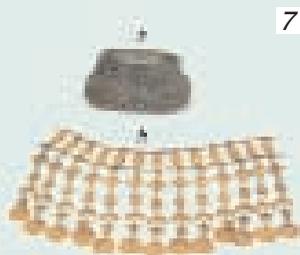
3

4

6

7

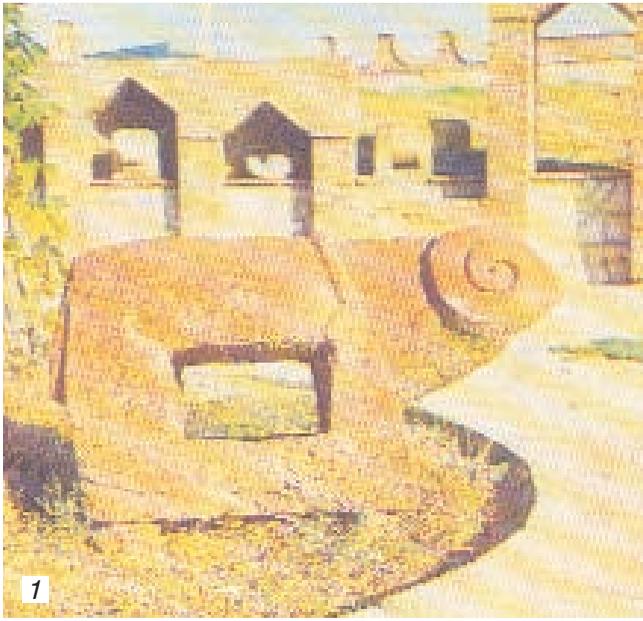

2

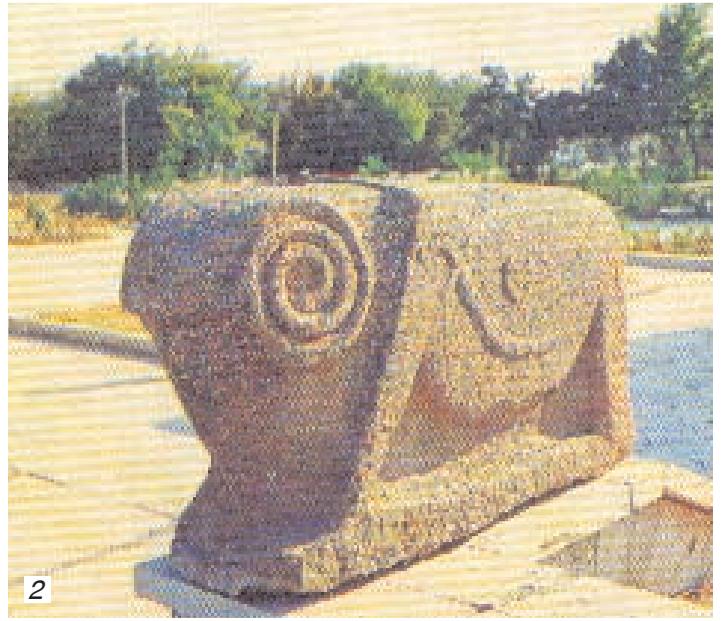

5

1. Tunc boyunbağı, asma və biləzliklər. Son Tunc – ilk Dəmir dövrü. 2. Qızılanmış gümüş kəmərlər. 3. Gil qablar. Son Tunc – ilk Dəmir dövrü. 4. Mis məişət qabları. 19 əsr. 5. Çıraq. 19 əsr. 6. Qızıl sinəbəndi. 19 əsr. 7. a) Üzəri şəbəkəli gümüş bəzək qutusu. b) Qızıl boyun ziynəti "Çəçik". 19 əsr. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin ekspozisiyası.

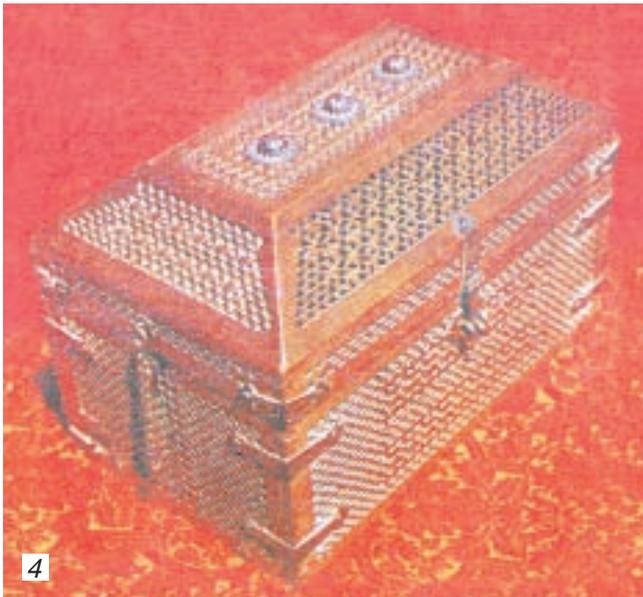
1

2

3

4

5

1-2. Daş qoç heykəllər. 15 əsr. 3. Dekorativ qaşıqlar. Ağacişləmə. 19 əsr. Naxçıvan ş. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi. 4. Mücrü. Ağacişləmə. 18–19 əsrlər. Naxçıvan ş. R.Mustafayev ad. Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi. 5. Şəbəkəli minbər. 18 əsr. Ordubad ş.

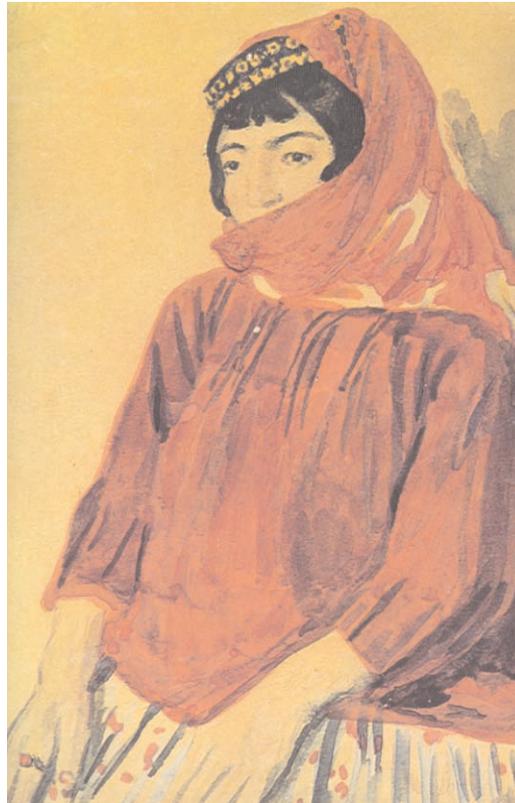
muşdur. Xalçaçılıq ənənələri bu gün də davam etdirilir. Bu dövrdə dabbağlıq, gön-dəri məmulatı istehsalı da inkişaf etmişdi.

3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəllərinə aid yaşayış məskənlərindən Naxçıvanın qədim memarlığına aid çiy kərpic və möhrədən inşa edilmiş bina qalıqları, Naxçıvan ərazisində möhtəşəm qala divarları, düzbucaqlı və yarım dairəvi bürclərlə əhatə olunmuş erkən şəhər yerləri (I və II Kültərə, Govurqala, Qarabağlar, Oğlanqala, Plovtərə, Qazançı, Vayxır, Çalxanqala və s.) meydana gəlmişdir. Bu abidələr Azərb.-in, eyni zamanda Naxçıvanın Qafqaz və Yaxın Şərqi yüksək inkişaf tapmış mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqələrini aşkara çıxarmışdır. Naxçıvanın ayrı-ayrı tarixi dövrlərə aid yaşayış məskənləri, siklop tikililəri, maddi mədəniyyət və memarlıq abidələri, qalaları, istehkamları, inşaat materialları, tikinti texnikası və s. zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Naxçıvan 12 əsrdə qüdrətli Azərb. Atabəylər dövlətinin paytaxtı olaraq əzəmətli bir şəhər, Azərb.-in siyasi, iqtisadi, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən idi. Burada memarlıq sənəti yüksək səviyyəyə çatmışdı; çoxsaylı dini-memarlıq abidələri və mülki binalar: zəngin ornamentlər və boyalarla bəzədilmiş əzəmətli məscidlər, türbələr, saraylar, karvansaralar, körpülər, qala və bürclər, mədrəsələr, bəzəkli yaşayış evləri, zəngin tərtibatlı hamamlar və s. inşa edilmişdi.

Azərb.-da orta əsr xatirə memarlığının ən geniş yayılmış tipi olan qülləvari türbələrin yaradılmasında naxçıvanlı memarlar Əcəmi Əbubəkr oğlu və Əhməd Əyyub oğlunun böyük xidmətləri olmuşdur. Memar Əcəminin 12 əsrin 2-ci yarısında Naxçıvanda ucaldığı və dövrümüzədək salamat qalmış Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatun türbələri dünya memarlığında insan xatirəsini monumental biçimlərlə əbədləşdirən ən uğurlu örnəklərdəndir. Təkcə Azərb.-nin deyil, islam ölkələrinin ən uca və ən incə kompozisiyalı türbələrindən olan Möminə xatun türbəsinin belə uzunömürlülüüyü, öncə, onun mühəndis həllinin bitkinliyi ilə bağlıdır. Memar Əcəmi öz şah əsərində təkcə bədii təfəkkürün dərinliyi, zövq incəliyi deyil, eləcə də geniş riyazi biliyə və zəngin təcrübəyə əsaslanan mühəndislik dühası göstərmişdir. Abidənin mükəm-

məl dayaq sistemi, xüsusilə sərdabəsinin tektonik quruluşu əyani şəkildə göstərir ki, naxçıvanlı memar öz çağında "mühəndislər şeyxi" adını nahaq yerə daşmamışdır. Əcəminin fəaliyyəti ilə Azərb. memarlığı tarixində Naxçıvan memarlıq məktəbi yaranmış və formalaşmışdır. Bu məktəbin təsiri ilə Yaxın Şərq ölkələrində bir sıra memarlıq kompozisiyaları yaradılmışdır. Naxçıvan memarlığı yalnız daş memarlıq abidələri ilə deyil, əsas inşaat materialı qırmızı bişmiş və bənövşəyi rəngli kaşılı kərpiclər olan abidələrlə də məşhurdur (İmamzadə memarlıq kompleksi və s.). Monqol istilaları nəticəsində əvvəlki əzəmətini itirmiş, Elxani hökmdarları dövründə digər Azərb. şəhərləri kimi dirçəlmiş, 14 əsrin 2-ci yarısında Çobani və Cəlairi əmirləri arasındakı dağıdıcı müharibələrdən zərər çəkmiş, Qızıl Orda xanı Toxtamışın və Əmir Teymurun yürüşləri zamanı qətl-qarətlə üzləşmiş, 16 əsrdə dəfələrlə əldən-ələ keçmiş, 17 əsrin 1-ci yarısında iki dəfə dağıntılara məruz qalmış Naxçıvan əski əzəmətini, Azərb.-in siyasi-iqtisadi, mədəni həyatındakı aparıcı rolunu və mövqeyini itirdi. Hərbi-siyasi hadisələr Cul-

B. Kəngərli.
"Qaçqın qadın".
Akvarel. 1921.
Azərb. Dövlət
İncəsənət Muzeyi.

fa, Ordubad, Əylis kimi mədəni mərkəzlərə də xeyli zərər yetirmişdi. Görkəmli memarların yaratdıqları yüzlərcə qiymətli tikinti və abidə ara müharibələri zamanı dağılmış, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Çox zaman bunları yaradan sənətkarların və xalq ustalarının adı belə unudulmuşdur.

17 əsrin 2-ci yarısından başlayaraq Naxçıvanın, Ordubadın, Culfanın şəhər həyatında müəyyən canlanma hiss olundu. Türk tarixçisi Övliya Çələbinin məlumatına görə, XVII əsrdə Naxçıvanda 20 min ev, 70 dini bina, 20 karvansara, 7 hamam və bazarlar olmuşdur. İmamzadə memarlıq kompleksi (16-17 əsrlər), İsmayıl xan hamamı (18-19 əsrlər), Xan evi (18 əsr), Ordubadda məscid və mədrəsələr, zorxana, hamam və karvansaralar tikilmiş, Ərasət meydanı ansamblı, örtülü bazar kompleksi salınmış, Dər, Dəstə, Əylis, Dırnıs, Düylün, Gənzə, Vənənd kəndlərində türbə və məscidlər, digər memarlıq abidələri, tarixi binalar inşa edilmişdi. Ordubadda divarları gözəl rəsmlərlə bəzədilmiş 18 əsrə aid memarlıq abidələri dövrümüzədək qalmışdır.

Tarixi daim saxtalaşdırmağa cəhd göstərən erməni "tədqiqatçıları" qədim Azərb. abidələrinin yerləşdiyi Naxçıvan ərazisində saxta yollarla qəbir daşları basdırır, sonradan həküyə qaldıraraq, torpaqlarımıza ərazi iddiası irəli sürürdülər. Erməni tarixçiləri gizli yollarla Naxçıvan ərazisinə gəlib, buradakı müxtəlif dövrlərə aid tarixi abidələrin fotolarını çəkirmiş, onları özünü küləşdirərək, erməni dilində uydurma məlumatlarla dolu məqalələr və albom xarakterli kitablar nəşr etdirmişlər. Çox hallarda isə özünü küləşdirə bilmədikləri bir sıra abidələri oğurlamış, yaxud yerlə-yeksan etmişlər. Bununla da, onlar bu regionda azərbaycanlıların izini itirməyə yönəldilmiş məkrli niyyətlərini planlı şəkildə həyata keçirirdilər.

1969-cu ildən sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Nax. MR-in mədəni həyatında da əsl inkişaf dövrü başlandı. Muxtar respublika bu illərdə quruculuq və yüksəliş dövrü keçdi. Tariximizə, mədəniyyətimizə, xalq sənətinə diqqət və qayğı artdı. Xalqın milli və mənəvi sərvətlərinin, böyük tarixi dəyərə malik abidələrin tədqiqi, mühafizəsi və bərpası sahəsində bir sıra mühüm dövlət qərarları qəbul edildi, onların qorunub saxlanması işində

kompleks tədbirlər həyata keçirildi. Gəmiqaya abidələri ilk dəfə öyrənilməyə başlandı. Bu iş erməni daşnaqlarını və onların havadarlarını razı salmadı.

Nax. MR-də mədəniyyət özünün əvvəlki intibah dövrünü yaşamağa başlamışdır. Son illərdə şəhər və rayon mərkəzlərində, ayrı-ayrı yaşayış yerlərində milli və müasir memarlığın nailiyyətlərini özündə əks etdirən meydanlar, istirahət bağ və parkları, bulaq-abidə kompleksləri, şəhid xiyabanları, müasir üslublu tikililər, yaraşlıq klub və mədəniyyət evləri, təhsil və səhiyyə ocaqları, milli arxitekturalı binalar, mehmanxanalar, körpülər inşa edilmiş, abidələr ucaldılmış, neçə-neçə tarixi memarlıq abidələri bərpa edilərək əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. Bütün bunlar Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başladığı böyük tarixi missiyanın məntiqi davamıdır.

Naxçıvanda təsviri sənətin kökləri qədim Gəmiqaya rəsmlərinə (e. ə. 7-1 minilliklər) gedib çıxır. Bu diyarın qədim sakinlərinin dünyagörüşünü, bədii-estetik təfəkkürünü əks etdirən həmin rəsmlərdə onların təsərrüfat həyatı və məişəti (ov, mərasim, rəqs səhnələri, süjetli daş oymalar, keçi, öküz, maral, quş və s. heyvan təsvirləri, müxtəlif piktografik işarələr) əbədiləşmişdir. Ərazidən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə Əlinəcəy vadisindəki Zoğala yaşayış yerindən tapılmış sütun altlıqları, orijinal tunc qrifon fiqurları (6-7 əsrlər) Cavanşirin tunc heykəli və s. sənət əsərləri Naxçıvanda təsviri sənətin qədimdən mövcud olduğunu göstərir. Orta əsrlərdə, bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Naxçıvanda da xəttatlıq və kitabşünaslıq inkişaf etmişdi [Nəşəvi Həddad ibn Asim (11 əsr), İzzəddin Əbülfəzl Dövlətsah əs-Sahibi (12 əsr), Ətiq Ordubadi, Mirzə Məhəmməd Ordubadi (16-17 əsrlər) və b.]. Görkəmli şair Usta Zeynal Nəqqaş (19 əsr) həm də mahir nəqqaş idi. Professional rəssamlıq sənəti 20 əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Realist Azərb. rəssamlığının banisi Bəhrüz Kəngərlinin əsərlərində dövrün koloriti, öncül mövzuları əksini tapmışdır. Azərb. boyakarlığında mənzərə və portret janrlarının təşəkkülü onun adı ilə bağlıdır. Erməni daşnaqlarının Azərb. xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində doğma yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımızın portretlər silsiləsi ("Qaçqın qadın",

1921; R.Mustafayev ad. Azərb. Dövlət İncəsənət Muzeyi və s.) tək-cə rəssamın yaradıcılığında deyil, həm də Azərb. boyakarlığında əhəmiyyətli yer tutur. Son 80 ildə incəsənətin başqa sahələri ilə yanaşı, təsviri sənət də uğurla inkişaf etmişdir.

Məşhur Azərb. və türk boyakarı İbrahim Səfi, xalq rəssamları Hüseyn Əliyev və Elmira Şahtaxtinskaya, əməkdar incəsənət xadimi Əyyub Hüseynov, əməkdar rəssam Cəmil Müfidzadə bu torpağın yetirmələridir. Əməkdar incəsənət xadimləri Şamil Qaziyev, Əyyub Fətəliyev, M.Qasimov əsasən teatr rəssamı kimi tanınmışdır. Ş. Qaziyevin "Çoban portreti" Tretyakov qalereyasında (Moskva) saxlanılır (1931). Boyakarlar Yuran Məmmədov, Mircəlil Seyidov, Məmməd Şirzadə və b., heykəltaraşlar Hüseynqulu Əliyev, Arif Qaziyev, Elman Cəfərov və b. da bir sıra uğurlu əsərlər yaratmışlar. Respublika Milli EA-nın müxbir üzvü Kərim Kərimovun, sənətsünaslıq doktoru Cəmilə Novruzovanın Azərb. sənətsünaslığının inkişafında xidmətləri var. Naxçıvan MR-də Rəssamlar Birliyi fəaliyyət göstərir.

Əd.: Naxçıvan Dövlət İncəsənət Muzeyi. 2002.

Teatr. Naxçıvanda meydan teatrı və şəbeh tamaşaları formalarında teatr sənəti hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Peşəkar teatrın isə 120 ilə yaxın yaşı var. 1882 ildə tanınmış ziyalı E. Sultanovun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda əsas üzvləri müəllimlərdən ibarət olan "Müsəlman şie incəsənəti və dram cəmiyyəti", "Ziyalı məclisi" yaradılmışdı. E. Sultanov

1884 ildə ilk birpərdəli "Tatarka" ("Azərbaycan qızı") pyesini yazmışdı. Cəmiyyət və məclis üzvlərinin təşəbbüsü ilə 1886 il avqustun 12-də mütərəqqi ziyalılardan Hacı Nəcəf Zeynalovun "Zaviyə" məhəlləsindəki evində M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyası oynanıldı. Bu tamaşa ilə Naxçıvan teatrının təməli qoyuldu. Bunun ardınca M. F.Axundovun "Molla İbrahimxəlil kimyəgər", "Lənkəran xanının vəzirli", "Hacı Qara", "Xırs quldurbasan" komediyaları, sonrakı illərdə isə N. Vəzirovun "Ev tərbiyəsinin bir şəkli", "Müsbəti-Fəxrəddin", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" ("Hacı Qənbər"), Ə. Haqverdiyevin "Dağilan tifaq", "Bəxtsiz cavan", "Pəri-cadu", N. Nərimanovun "Nadir şah", C. Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsərləri və s.pyeslər səhnə təcəssümü tapdı. Naxçıvan teatrının təşəkkülündə E.Sultanovla yanaşı, C. Məmmədquluzadə, M.T. Sidqi, Q. Şərifov, Ə. Sultanov, M.S.Qulubəyov, Ə. Xəlilov, S. Xəlilov, M.C.Şürbi, C.P. Sultanov, M. Ə. Süleymanov, N. Şeyxov, M.Qaziyev və b.-nin, sonralar isə B.Naxçıvaninin, R. Təhmasibin, Ə.Qəmküsarın, R. İsfəndiyarlıının və b.-nin mühüm xidməti olmuşdur. Azərb. teatrının müqtədir ustadları H. Ərəblinskinin, M. Əliyevin, S.Ruhullanın və b.-nin tez-tez Naxçıvana gələrək, yerli aktyor və rejissorlarla birlikdə tamaşalar göstərməsi, dəyərli məsləhətləri Naxçıvan teatrının peşəkarlıq səviyyəsinin artmasına və püxtələşməsinə güclü təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, 19 əsrin 80–90-cı illərində və 20 əsrin əvvəlində Naxçıvan teatrı milli teat-

**Naxçıvan Dövlət
Dram Teatrının
tamaşalarından
səhnələr:**

"Yaşar" (C.Cabbarlı),
"Bahar qızı" (R.Heydər)

rın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

20 əsrin 20-ci illərində Naxçıvan teatrı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Naxçıvan aktyorları vahid truppada birləşdi. 1922 ildə Dövlət Dram Teatrı yaradıldı. Hüseyin Cavidin ("Şeyx Sənan") və C. Cabbarlının ("Aydın") pyeslərinin tamaşaya qoyulması Naxçıvan teatrına yeni ab-hava gətirdi. Teatr həm romantik, həm də realist istiqamətdə inkişaf edirdi. 30-cu illərdə teatrda C. Cabbarlının "Almaz", "Yaşar", M. İbrahimovun "Həyat", S. Rəhmanın "Toy", S. Vurğunun "Vaqif" pyesləri və s. əsərlər uğurla tamaşaya qoyuldu. Bu dövrdə Naxçıvan teatrının səhnəsinə bir sıra istedadlı aktyor və rejissorlar (İ. Musayev, S. Mövləvi, M. Mirişli, İ. Həmzəyev, Ə. Haqverdiyev, X. Qaziyeva, F. Əlixanova və b.) gəldi. Teatr öz repertuarında Azərbaycan dramaturgiyası ilə yanaşı, dünya klassiklərinin əsərlərinə də müntəzəm surətdə müraciət edirdi.

Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərində qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunda yazılmış pyeslər ("Babək", O. Sarıvəlli; "Aslan yatağı", M. H. Təhmasib; "Fərhad və Şirin", S. Vurğun; "Vəfa", R. Rza; "İntiqam" Z.Xəlil və s.) oynanılmışdı. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dramaturgiyasının ən yaxşı əsərləri, o cümlədən H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Vurğun, S. Rəhman, M. İbrahimov, M. Hüseyin, İ.Əfəndiyev, İ. Qasimov, İ. Səfərli, Ə. Əylisli, Anar, Elçin, R. İbrahimbəyov və b.-nin, habelə Sofokl, Şekspir, F. Şiller, K. Holdoni, Lope de Veqa, N. V. Qoqol, A. N. Ostrovski, A. P. Çexov, M. Qorki, N. Hikmət və b. dünya klassiklərinin əsərləri uğurla tamaşaya

qoyulmuşdur. Teatrın repertuarında yerli müəlliflərin (H. İbrahimov, M. Tarıverdiyev, H. Razi, H. Elsevər, Ə. Yusifli, Kəmalə, H.Arzulu və b.) əsərləri də əhəmiyyətli yer tutur. Müxtəlif illərdə teatrın səhnəsində dram əsərləri ilə yanaşı, musiqili teatr əsərləri, o cümlədən Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Ər və arvad", Z. Hacıbəyovun "Aşıq Qərib", "Əlli yaşında cavan", "Evliyənin su-bay", S. Rüstəmovun "Beş manatlıq gəlin", "Durna", F. Əmirovun "Gözün aydın", S.Ələsgərovun "Ulduz", "Özümüz bilərik" və s. opera və musiqili komediyaları uğurla tamaşaya qoyulmuşdur.

Sonrakı onilliklər ərzində Naxçıvan teatrında istedadlı aktyor (M. Quliyev, Z. Həmzəyeva, S. Hüseyinova, Ə. Qardaşbəyov, A.Şahsuvarov, R. Cəfərxanova, İ. Məmmədov, H. Ağayev, K. Quliyev, Y. Haqverdiyev, K. Hüseyinov, P. Məmmədova, T. Məmmədova, İ. Bənəyarlı, T.Mövləvi, M. Səfərov, N. Həmzəyev və b.) və rejissorların (B. Qələndərli, V. Babayev, V. Əsədov, Ə. Lalayev və b.) bir neçə nəslə yetişmişdir.

Azərbaycan hökumətinin 14 sentyabr 1989 il tarixli qərarı ilə uşaq və yeniyetmələrin milli mədəni-əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyəsini gücləndirmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq məqsədilə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı yaradılmışdır.

Əd.: H ü s e y n z a d ə L., Naxçıvan teatrının tarixindən, Azərbaycan incəsənəti, c. 3, B., 1950; X ə l i l o v Ə., Naxçıvan teatrının tarixi, B., 1964; V ə z i r o v C., Qədim sənət məbədi, "Qobustan" toplusu, 1999, № 2; Q ə h r ə m a n o v Ə., C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, B., 2004.

Musiqi. Naxçıvan diyarında ta qədimdən həm xalq musiqisi, həm də klassik musiqi ya-naşı şəkildə yayılmışdı. Musiqi mədəniyyətinin inkişafında xalq yaradıcılığının – xalq mahnı və rəqs havalarının, aşıq sənətinin mühüm rolu olmuşdur. Mövsüm və mərasimlərlə (üzərliksalma, xan bəzəmə, cangülüm, duvaqqapma və s.), əmək fəaliyyəti ilə bağlı nəğmələr (godu-godu, sayaçı sözləri, xırman nəğmələri və s.) musiqi folklorunun qədim nümunələridir. Xalq mahnıları ("Ay qız, dur gəl, sabah oldu", "Aynalı qız", "Çobanla qız", "Oyanmır, yatmış, oyanmır" və s.), habelə toy mərasimi ilə bağlı haxıştalar, gülümeylər, rəqs havaları, xüsusilə xalq yaradıcılığının sintetik

Naxçıvan Uşaq Musiqi Məktəbinin ilk buraxılışı. 1939.

janrı, vokal və instrumental musiqini özündə birləşdirən yallı və yallıbaşı mahnılar (ən çox Şərurda) geniş yayılmışdı. Xalq yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan aşıq sənəti, əsasən, Şərur və Şahbuz bölgələrində yayılmışdı. 19–20 əsrlərdə Aşıq Dəhri, Aşıq Əli Xanxanım oğlu, Güllalı Məmməd, Vayxırlı Məmmədcəfər, Çobankərəli Cəfər, Aşıq Nabat, Aşıq Fətullah, Aşıq Həmid, Sərraf Qasım, Sədərəkli Yusif və b. aşıqlar tanınmışlar. Professional klassik musiqi – muğam ifaçılığı, xanəndəlik, əsasən, Ordubad və Naxçıvanda yayılmışdı (müğənnilərdən Mandı Mələk, Kəblə Baxşəli, Gülan oğlu, İdris Nağıyev, Məşədi Əbil, Sarı Heydər və b.). Məşhur çalğıçı Muradağa Naxçıvanlı (18 əsr) Türkiyə sultanı IV Muradın saray musiqiçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 20 əsrin əvvəllərinə qədər musiqi ifaçılığı, əsasən, xalq şənliklərində, toy mərasimlərində, bədii-musiqili məclislərdə intişar edirdi. Instrumental ifaçılıq da geniş yayılmışdı (qarmon çalan Səlminaz, kamançaçı Firuz və b.).

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərindən Naxçıvanda da müasir musiqi formalarına maraq artdı. Həmin dövrdə dramatik və musiqili teatr yaranır, açıq konsertlər təşkil edilirdi. 20 əsrin əvvəllərində tikilmiş teatrda Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Şah Abbas və Xurşidbanu" muğam operaları, "Arşın mal alan", "Ər və arvad", habelə Z.Hacıbəyovun "Əlli yaşında cavan", "Evliyə-kən subay" musiqili komediyaları tamaşaya qoyuldu. Əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, Naxçıvan ş.-nin mərkəzi istirahət parkında nəfəsli alətlər orkestri və Şorq üçlüyü konsertlər verirdi. Sonralar onları xalq çalğı alətləri ansambları əvəz etdi. 30-cu illərdə xalq çalğı alətləri ilə yanaşı, skripka, mandolina kimi Avropa alətləri də dəb düşdü. 1937 ildə Ü.Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda musiqi məktəbi (indiki musiqi kolleci) açıldı; dahi bəstəkar məktəbə notlar və "Berlin" markalı pianino bəxş etmişdi. 50-ci illərdən başlayaraq muxtar respublikada musiqi mədəniyyətinin inkişafı yeni vüsət aldı. Naxçıvan musiqi məktəbinin yetirmələri (N.Məmmədov, R.Mirişli, R.Məmmədov, Ə.Ələkbərova və b.) təhsillərini Azərb. Dövlət Konservatoriyasında (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) davam etdirdilər. 1958 ildə

Naxçıvan Dövlət Mahni və Rəqs Ansamblı (1983 ildən Naxçıvan Dövlət Filarmoniyası) yaradıldı. Filarmoniyada instrumental ansambl, xalq çalğı alətləri orkestri, simfonik heyət, rəqs kollektivi fəaliyyət göstərir. 70-ci illərin sonundan Azərb. Dövlət Konservatoriyasına muxtar respublikadan müsabiqədən kənar tələbə qəbul edilirdi. 1994 ildən Naxçıvan Dövlət Un-tində musiqi ixtisası üzrə mütəxəssislər hazırlanmağa başlandı. 1998 ildə un-tin incəsənət fakültəsi nəzdində konservatoriya açılmışdır. Konservatoriyanın forte-piano, skripka, xalq çalğı alətləri, ifaçılıq sinifləri, konsert salonu var. 2000 ildən burada opera studiyası fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan diyarı Azərb. musiqi sənətinə R.Mirişli, N.Məmmədov, M.Ələkbərov, M.Məmmədov, R.Məmmədov kimi bəstəkarlar, H.Qubadov, A.Babayev, A. Zeynalov, Y. Səfərov kimi müğənnilər bəxş etmişdir.

Əd.: Q u l i y e v N., Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən, B., 1999.

Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının mahni və rəqs ansamblı.

Ərtəqrol Cavid ad. Musiqi və Bədii Yaradıcılıq Məktəbi. Naxçıvan ş.

NAXÇIVAN MR ALİ MƏCLİSİ (Nax. MR AM) – Nax. MR-də qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən ali dövlət hakimiyyəti orqanı (1990 il noyabrın 17-dək Nax. MSSR Ali Soveti adlanırdı). Mojaritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə seçilən 45 nəfər deputatdan ibarətdir. İldə iki növbəti sessiya keçirir; Azərb. Respublikasının Prezidenti, Milli Məclisi tərəfindən, Nax. MR AM-nin 16 deputatının tələbi əsasında və ya öz təşəbbüsü ilə Ali Məclisin Sədri tərəfindən növbədənəkar sessiyaları çağırıla bilər.

Nax. MR AM öz iş qaydasını müəyyən edir. Müvafiq orqanlarını, o cümlədən Daimi və digər komissiyalarını yaradır, sədrini və onun müavinlərini seçir, səlahiyyətləri dairəsində aşağıdakı məsələlərə dair ümumi qaydalar müəyyənləşdirir: 1) Nax. MR AM-nə seçkilər; 2) Nax. MR AM deputatlarının statusu; 3) Azərb. Respublikasının iqtisadi və vergi siyasətinə uyğun olaraq vergilər; 4) Nax. MR iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri; 5) sosial təminat; 6) ətraf mühitin qorunması; 7) turizm; 8) səhiyyə, elm və mədəniyyət; 9) Azərb. Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə onun səlahiyyətinə aid edilən digər məsələlər. Bu məsələlərə dair Naxçıvan MR Ali Məclisi qanunlar qəbul edir. Ali Məclisin həll etdiyi məsələlərə Ali Məclisin işinin təşkili, muxtar respublika büdcəsinin, iqtisadi və sosial proqramlarının təsdiqi, Baş nazirin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi, Nax. MR Nazirlər Kabinetinin tərkibinin təsdiqi, ona etimad və digər məsələlər daxildir. Bu məsələlərə dair Ali Məclis qərarlar qəbul edir.

Nax. MR AM Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir.

NAXÇIVAN MR ALİ MƏHKƏMƏSİ (Nax. MR AM) – Nax. MR-in ali məhkəmə orqanı. Naxçıvan MR Konstitusiyasının 43-cü maddəsinin ikinci hissəsinə uyğun olaraq Nax. MR-də məhkəmə hakimiyyətini Nax. MR AM, Nax. MR-in İqtisad Məhkəməsi, Nax. MR-in ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirir. Nax. MR Konstitusiyasının 44-cü və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997 il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununun 52-ci maddələrinə əsasən Nax.

MR AM Nax. MR-də qanunla müəyyən edilmiş qaydada ədalət mühakiməsini həyata keçirir və muxtar respublikanın ümumi məhkəmələrinin işinə nəzarət edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci və Nax. MR Konstitusiyasının 43-cü maddələrinə əsasən ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində Nax. MR-in Prokurorluğu və müdafiə tərəfi iştirak edir. Naxçıvan MR Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə uyğun olaraq Nax. MR AM Nax. MR-də konstitusiya nəzarətini təmin edir. Nax. MR AM konstitusiya nəzarəti qaydasında Nax. MR Ali vəzifəli şəxsinin, Nax. MR Ali Məclisinin, Nax. MR Nazirlər Kabinetinin, Nax. MR AM sədrinin və Nax. MR Prokurorluğunun sorğusu əsasında Nax. MR qanunlarının, Nax. MR Ali Məclisinin qərarlarının, Nax. MR Ali vəzifəli şəxsin fərman və sərəncamlarının, Nax. MR Ali Məclisi sədrinin qərarlarının, Nax. MR Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, Nax. MR mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının Nax. MR Konstitusiyasına uyğunluğu məsələlərini həll edir. Nax. MR AM-nə hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan Nax. MR-in qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarını, bələdiyyələrin normativ aktlarından pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədilə şikayət verə bilər.

Nax. MR AM qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş işlər üzrə birinci instansiya və apellyasiya instansiyası məhkəməsidir. Nax. MR AM Rəyasət Heyətindən, mülki işlər üzrə apellyasiya kollegiyasından, cinayət və inzibati hüquqpozmalara dair işlər üzrə birinci instansiya kollegiyasından ibarətdir; kollegiyalarda işlərə baxılmaq üçün məhkəmə tərkibləri yaradılır. Nax. MR AM hakimlərinin tərkibinə məhkəmənin sədri, onun müavini, məhkəmə kollegiyalarının sədrləri və hakimlər daxildir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 17 iyun 1999 il tarixli fərmanına əsasən Nax. MR AM hakimlərinin say tərkibi 14 nəfərdən ibarət müəyyən edilmişdir. Nax. MR AM-nin Rəyasət Heyəti məhkəmənin sədrindən, onun müavinindən və kollegiya sədrlərindən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Rəyasət Heyətinin tərkibinə daxil olan şəxslərin öz

səlahiyyətləri daxilində hüquqları bərabərdir. Nax. MR AM-nin hakimləri sırasından məhkəmə kollegiyalarının tərkiblərini təşkil edir və hakimləri kollegiyalar üzrə müəyyənləşdirir; Nax. MR AM sədrinin təqdimatı ilə Nax. MR AM yanında Elmi-Məsləhət Şurasının əsasnaməsini və tərkibini təsdiq edir. Azərb. Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsinin birinci hissəsinə uyğun olaraq yaşı 30-dan aşağı olmayan, seçkilərdə iştirak hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli, hüquqşünaslıq ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərb. Respublikası vətəndaşları hakim ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə uyğun olaraq, Azərb. Respublikası məhkəmələrinin hakimlərini Azərb. Respublikasının Prezidenti təyin edir. Nax. MR Konstitusiyasının 44-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə və "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərb. Respublikası qanununun 94-cü maddəsinə əsasən Nax. MR AM-nin hakimlərini Naxçıvan MR Ali Məcəlişi sədrinin təklifi ilə Azərb. Respublikasının Prezidenti təyin edir.

Azərb. Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin birinci hissəsinə uyğun olaraq hakimlər müstəqildir, yalnız Azərb. Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər və səlahiyyətləri müddətində dəyişilməzdir.

"Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərb. Respublikası qanununun 96-cı maddəsinə uyğun olaraq hakim vəzifəsinə hakimlər ilk dəfə 5 il müddətinə təyin edilirlər. Həmin müddət ərzində onlar ildə ən azı bir dəfə tədris kurslarına cəlb edilirlər. Bu müddətin sonunda hakimlərin fəaliyyəti qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə nəticəsində hakimin fəaliyyətində pəşkar çatışmamazlıq aşkar edilməzsə Məhkəmə-Hüquq Şurasının təklifi ilə onun səlahiyyətləri son yaş həddinə - 65 yaşnadək uzadılır. Qanunun 94-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə görə yuxarı instansiya məhkəməsinin, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsinin hakimi vəzifələrinə bir qayda olaraq ən azı 5 il birinci instansiya məhkəmələrinin hakimi işləmiş şəxslər təyin oluna bilər.

Nax. MR məhkəmələrində işlərə baxılarkən Azərb. Respublikasının Konstitusiyası və qanunları və digər qanunvericilik aktları, eləcə də Azərb. Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq

müqavilələr rəhbər tutulur. Məhkəmələr baxılmış işlər üzrə Azərbaycan Respublikası adından qətnamələr, hökmlər, qərardadlar, qərarlar çıxarır. Nax. MR AM Naxçıvan MR-in paytaxtı Naxçıvan şəhərində təşkil edilir. Onun yurisdiksiyası Naxçıvan MR-in bütün ərazisinə şamil edilir.

NAXÇIVAN MR DÖVLƏT ARXIVİ (Nax. MR DA) – vahid arxiv fondunun təşkili və Xalq Maarif Komissarlığı yanında Mərkəzi Dövlət Arxivi yaradılması haqqında Azərb. Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin N. Nərimanov tərəfindən imzalanmış 13 dekabr 1920 il tarixli dekretinə əsasən Naxçıvan MİK-in 13 dekabr 1925 il tarixli sərəncamı ilə yaradılmışdır. Azərb. MİK-in 1930 il 18 yanvar tarixli qərarından sonra Azərb. arxiv orqanlarının yenidən təşkil olunması ilə əlaqədar Nax. MSSR Mərkəzi Arxiv İdarəsi, 1941 ildə isə Nax. MR Mərkəzi Dövlət Arxivi yaradılmışdır; 1 milyon 200 min sənəd vahidinin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ölkəmizdə başqa sahələrdə olduğu kimi, arxiv işi sahəsində də suveren dövlətə məxsus yeni qanunvericilik və normativ aktlar yaranmışdır. "Milli Arxiv fondu haqqında" 1999 il 27 iyul tarixli Azərb. Respublikasının qanunu bu işin səmərəli həyata keçirilməsi üçün əsas olmuşdur. Qanun arxiv işinin təkmilləşməsi və inkişafı yolunda çox geniş perspektivlər açmışdır.

Nax. MR Dövlət Arxivindəki 780 fondada 1831 ildən indiyə kimi Naxçıvan və Ordubad mahallarının, Rusiyada 1917 il fevral inqilabından sonrakı hadisələrin, 19-20 əsrləri əhatə edən çoxlu qiymətli sənədlər, elmin, mədəniyyətin, səhiyyənin, kənd təsərrüfatının, sənayenin və sosial-ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirən muxtar respublikanın tarixinə dair 366 mindən çox kağız əsaslı idarəçilik işi, 84 mindən çox foto, görkəmli dövlət, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin, müharibə və əmək qəhrəmanlarının həyat və fəaliyyətini əks etdirən 5 minə yaxın kino sənədləri mühafizə olunur; bu sənədlər arasında 19 əsrə aid Naxçıvanskilərlə, Kəngərilərlə bağlı "1905-1907, 1918-1920 illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinə aid" və həmçinin Azərb. xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyətini və

muxtar respublikaya səfərlərini əks etdirən materiallar mühüm yer tutur. Dövlət Arxivində maarif-mədəniyyət xadimlərinə məxsus 1219 iş mühafizə olunur və 10 minədək kitab və broşür fondu olan elmi kitabxana fəaliyyət göstərir.

NAXÇIVAN MR FƏXRİ ADLARI – fəaliyyətlərində xüsusilə fərqlənmiş incəsənət, maarif-mədəniyyət xadimlərinin və mütəxəssislərin xidmətlərini qeyd etmək məqsədilə təsis edilmiş fəxri adlar. Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1944 il tarixli fərmanı ilə “Naxçıvan MSSR əməkdar müəllimi”, “Naxçıvan MSSR əməkdar artisti”, “Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi”, “Naxçıvan MSSR əməkdar mədəniyyət işçisi”, “Naxçıvan MSSR əməkdar həkimi” fəxri adları təsis olunmuş, Muxtar Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1983 il 27 oktyabr tarixli fərmanı ilə onların sayı 23-ə çatdırılmışdı. Nax. MR Ali Məclisi sədrinin 22 may 1999 il tarixli fərmanı ilə Nax. MR fəxri adları haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Bu fərman ilə muxtar respublikada mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin inkişafında böyük nailiyyətlər qazanmış şəxslərin əməyini qiymətləndirmək məqsədilə, “Naxçıvan MR əməkdar müəllimi”, “Naxçıvan MR əməkdar həkimi”, “Naxçıvan MR əməkdar artisti”, “Naxçıvan MR əməkdar mədəniyyət işçisi”, “Naxçıvan MR əməkdar rəssamı”, “Naxçıvan MR əməkdar incəsənət xadimi”, “Naxçıvan MR əməkdar memarı” fəxri adları təsis edilmişdir. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun qüvvəyə minməsi ilə Nax. MR Ali Məclisi sədrinin 2003 il 29 oktyabr tarixli fərmanı ilə Nax. MR fəxri adları haqqında Əsasnaməyə dəyişiklik edilmişdir. Bu dəyişikliyə əsasən “Naxçıvan MR əməkdar dövlət qulluqçusu”, Nax. MR Ali Məclisi sədrinin 2005 il 9 mart tarixli fərmanı ilə “Naxçıvan MR əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi” fəxri adları təsis edilmişdir. Azərbaycan milli mətbuatının 130 illik yubileyi ilə əlaqədar Nax. MR Ali Məclisi sədrinin 2005 il 16 iyul tarixli fərmanı ilə Nax. MR fəxri adları haqqında Əsasnaməyə dəyişiklik edilərək “Naxçıvan MR əməkdar jurnalisti” fəxri adı təsis edilmişdir.

NAXÇIVAN MR HƏMKARLAR İTTİFAQLARI ŞURASI (NAX. MR HİŞ) – Nax. MR-də irqindən, milliyyətindən, cinsindən, dini əqi-

dəsindən asılı olmayaraq bütün peşələrdən olan fəhlə, qulluqçu və tələbələrini birləşdirən ən böyük ictimai təşkilat; vahid Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi kimi 1967 il noyabrın 16-da təsis konfransında yaradılmış və muxtar respublikada həmkarlar hərəkatının fəaliyyətindəki pərakəndəliyə son qoymuşdur; yaradılarkən tərkibində 31000 həmkarlar ittifaqı üzvünü birləşdirən 463 ilk həmkarlar ittifaqı təşkilatı, 27 rayon və şəhər, 6 vilayət komitəsi olmuşdur. Azərb.-in rəhbəri Heydər Əliyev 1974 ildə Nax. MR HİŞ binasının açılışında iştirak etmiş və öz çıxışında şuranın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Təşkilatca genişləndirilməsi və üzvlərinin formalaşdırılmasına göstərilən qayğı sayəsində 1990 illərin əvvəlləri üçün şuranın tərkibində 100000 həmkarlar ittifaqı üzvünü birləşdirən 738 həmkarlar ittifaqı komitəsi, 28 rayon və şəhər, 2 birləşmiş və 7 sahə komitəsi fəaliyyət göstərirdi. İstehsalat prinsipi üzrə qurulmuş Nax. MR HİŞ-in ali orqanı beş ildə bir dəfə çağırılan konfransdır. Konfransda Şura məclisi, icraedici kollegial orqan və Təftiş komissiyası seçilir. Həmkarlar ittifaqı təşkilatları Nax. MR HİŞ-in rəhbərliyi ilə əməkçilərin sosial hüquqlarının müdafiəsi, onların iş, məişət və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması, sağlamlığının qorunması, habelə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üçün böyük səy göstərmişlər.

SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycanın müstəqillik qazanması, yeni iqtisadi münasibətlər sisteminə – bazar iqtisadiyyatına keçilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, muxtar respublikada da baş verən sürətli dəyişikliklər şəraitində həmkarlar ittifaqının fəaliyyətinin real gerçəklikdən geri qalması onun üzvlərində öz təşkilatlarına inamsızlıq yaratdı və onların bir çoxu həmkarlar ittifaqının sıralarını tərk etməyə başladılar. Nəticədə muxtar respublikada həmkarlar ittifaqı üzvlərinin sayı 50 min nəfərə endi (1995).

Hazırda Nax. MR HİŞ Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının tərkib hissəsi kimi öz strukturlarında əsaslı dəyişikliklər apararaq fəaliyyətində beynəlxalq həmkarlar ittifaqı təşkilatları ilə inteqrasiyanı dərinləşdirir, beynəlxalq təcrübənin tətbiqinə böyük əhəmiyyət verir, öz işini bazar iqtisadiyyatının tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün ciddi səy göstərir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti və Nax. MR HİŞ 2004-2005 illər

üçün baş kollektiv saziş imzalamışdır. 2004 ildə Naxçıvan HİŞ xidmətinə daxil olan üzv təşkilatların sayı 843-dür. O cümlədən vəzifə maaşlı HİK sayı 18, vəzifə maaşlı aparat işçilərinin sayı 54, HİT sayı 296, ilk Həmkarlar İttifaqı Komitələri təmsilçilərinin sayı 498, birləşmiş komitələrinin sayı 2, rayon (şəhər) Hİ Orqanlarının sayı 36, sahələr üzrə Nax.MR Komitələrinin sayı 7, Nax. MR HİŞ 1 olmaqla Həmkarlar İttifaqı üzvlərinin sayı 63460 nəfərdir (2005).

NAXÇIVAN MR HƏRBİ MƏHKƏMƏSİ (Nax. MR HM) – “Hərbi Tribunal haqqında” Azərb. Respublikası Qanununa (may, 1992) əsasən Azərb. Respublikası Milli Məclisinin 1992 il 11 avqust tarixli 266 sayılı qərarı ilə Naxçıvan Qarnizonunun Hərbi Tribunalı kimi Naxçıvan ş.-ndə təsis edilmişdir. 2000 ilin sentyabrından Nax. MR HM adlanır. Nax. MR HM muxtar respublikada yerləşən silahlı qüvvələrin bütün hərbi qulluqçularının, habelə toplanış keçərkən hərbi vəzifələrin, milli təhlükəsizlik orqanlarında xidmət edən hərbiçilərin, islah-əmək müəssisələri rəis heyətinə mənsub şəxslərin törətdikləri bütün cinayətlər haqqında işlərə birinci instansiya məhkəməsi kimi baxan xüsusi subyektlərə malik ixtisaslaşdırılmış məhkəmədir. Azərb. Respublikasının vahid məhkəmə sisteminə daxil olub, Azərb. Respublikasının Konstitusiyası, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərb. Respublikası Qanunu və Azərb. Respublikasının digər qanunvericilik aktları əsasında fəaliyyət göstərir.

NAXÇIVAN MR İQTİSADI-COĞRAFI RAYONU – Azərb. Respublikası tərkibində iqtisadi-coğrafi rayonlardan biri. Ətraflı məlumat üçün bax *Naxçıvan Muxtar Respublikası*.

NAXÇIVAN MR KONSTITUSİYASI (Nax. MR K) – Nax. MR-in əsas qanunu; 1998 il aprelin 28-də birinci çağırış Nax. MR Ali Məclisinin 5-ci sessiyasında qəbul edilmiş, Azərb. Respublikası Milli Məclisinin 30 iyun və 29 dekabr 1998 il tarixli iclaslarında təsdiq edilmiş, 1999 il yanvarın 8-dən qüvvəyə minmişdir. Konstitusiya preambuladan, 6 fəsilədən (50 maddə) və 4 keçid müddəasından ibarətdir. Konstitusiyanın 1-ci maddəsinə görə, Naxçıvan muxtar dövləti Azərb. Respublikası tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublikadır və Nax. MR-in muxtariyyət statusu Azərb. Respublikası Konsti-

tusiyası və 1921 il Moskva və Qars müqavilələri ilə müəyyən edilir. Nax. MR Azərb. Respublikası Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin həllində müstəqildir. Nax. MR-də dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir; qanunvericilik hakimiyyətini Ali Məclis, icra hakimiyyətini Nazirlər Kabineti, məhkəmə hakimiyyətini muxtar respublikanın məhkəmələri həyata keçirir.

Nax. MR K.-nda, ilk dəfə olaraq, Nax. MR-in Ali vəzifəli şəxsi institutu təsis edilmişdir. Ali vəzifəli şəxs – Nax. MR Ali Məclisinin sədri həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malikdir. Nax. MR Konstitusiyası muxtar respublikanın normativ-hüquqi aktları arasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir (bax həmçinin *Naxçıvan MSSR Konstitusiyaları* (1926, 1937, 1978)).

NAXÇIVAN MR QADINLAR MƏCLİSİ (Nax. MR QM) – Naxçıvan MR qadınlarının müstəqil, özünü idarə edən, qeyri-hökumət ictimai təşkilatı. 1995 ildə yaradılmışdır. Öz fəaliyyətini Azərb. Respublikasındakı və xaricdəki mövcud hökumət və qeyri-hökumət ictimai təşkilatları ilə əlaqədə qurur və qadın hərəkatının, qadın problemlərinin, müasir cəmiyyətdə qadınların yeri, mövqeyi, vəziyyəti, qayğılarının, eləcə də beynəlxalq qadın hərəkatının öyrənilməsi sahəsində iş aparır. BMT-nin İnkişaf Proqramının köməyi ilə muxtar respublika qadınlarının işlə təmin edilməsi, habelə BMT-nin “Ailənin planlaşdırılması” Proqramı sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Eyni zamanda “Qadınlar XXI əsrin astanasında”, “Avrasiyada sülh”, UNİFEM-in “Qadınların münafişlərin qarşısının alınması və sülh yaradılması uğrunda”; “Sülh yaratmada gender bərabərliyinin təmin edilməsi”, “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf”, “Azərbaycan qadınlarının liderlik proqramı” və s. treninqlər keçirilib. Nax. MRQM-nin Ali orqanı 5 ildən bir çağırılan konfransdır; konfrans açıq səsvərmə yolu ilə məclisin sədrini, 11 nəfərdən ibarət idarə heyətini, 30 nəfər şura üzvünü, təftiş komissiyasını seçir. Məclisin 7 rayon təşkilatı ilə birgə 8000 nəfərdən çox üzvü var (2005).

NAXÇIVAN MR MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK NAZİRLİYİ (Nax. MR MTN) – Nax. MR-də ali dövlət təhlükəsizliyi orqanı; 1992 il sentya-

brın 20-də Nax. MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin bazası əsasında yaradılmışdır. Nax. MR MTN-nin fəaliyyətinin hüquqi əsasını Azərb. Respublikasının Konstitusiyası və qanunları təşkil edir; fəaliyyətinin başlıca məqsədi Azərb. Respublikasının və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Nax. MR-in suverenliyinə, iqtisadi, müdafiə və elmi-texniki potensialına qarşı törədilə biləcək təxribat-pozuculuq niyyətlərini vaxtında aşkar edib qarşısını almaqdır.

NAXÇIVAN MR NAZİRLƏR KABİNETİ

(Nax. MR NK) – Nax. MR-də yuxarı icra hakimiyyəti orqanı. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 10 sentyabr 1921 il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Diyar Xalq Komissarları Soveti (ND XKS) adı altında yaradılmışdır. ND XKS 1925 ildən Nax. MSSR XKS, 1946 ildən isə Nax. MSSR Nazirlər Soveti adlandırılmışdır. Nax. MR Ali Məclisinin “Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Sovetinin adı və Naxçıvan Muxtar Respublikası hökumətinin başçısı haqqında” 3 dekabr 1990 il tarixli qərarı ilə Nax. MR NK adlandırılmışdır. Nax. MR NK-nə Nax. MR-in baş naziri rəhbərlik edir. Nax. MR NK Nax. MR Ali Məclisinə tabədir və onun qarşısında hesabat verir. Nax. MR-in baş nazirini Azərb. Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə, Nax. MR NK-nin tərkibini isə Baş nazirin təklifi ilə Nax. MR Ali Məclisi təsdiq və təyin edir. Nax. MR NK muxtar respublikanın büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Nax. MR Ali Məclisinə təqdim edir və büdcənin, iqtisadi-sosial proqramların yerinə yetirilməsini təmin edir, nazirliklərə və digər icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərliyi həyata keçirir, ümumi qaydalar müəyyən etdikdə qərarlar, başqa məsələlər üzrə isə sərəncamlar qəbul edir.

NAXÇIVAN MR PROKURORLUĞU

– Nax. MR-də qanunla müəyyən edilmiş qaydada qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edən dövlət orqanı. Əsası Naxçıvan Diyar XKS-nin Naxçıvan qəzası prokurorunun yoldaşı vəzifəsini təsis etmək haqqında 15 fevral 1923 il tarixli qərarı ilə qoyulmuşdur. 1924 ildən Nax. MR-in Xalq Ədliyyə Komissarı eyni zamanda dövlət prokurorluğuna başçılıq edir, bu iş üçün məsuliyyət bilavasitə komissarın köməkçisinin üzərinə düşürdü. Məhkəmələrdə dövlət ittihamının müdafiəsi,

ümumiyyətlə, məhkəmə qərarlarının və hökmlərin qanuniliyinə nəzarəti Dövlət Prokuroru və onun köməkçiləri həyata keçirirdi. Azərb. Respublikası MİK-in 9 oktyabr 1926-cı il tarixli qərarı ilə prokurorluğun səlahiyyətləri genişləndirilmiş, onlara məhkəmələrdə nəzarət qaydasında iş tərtib etmək hüququ verilməmişdi. Prokurorluq orqanlarının sonrakı hüquqi vəziyyəti 1937 il Azərb. SSR Konstitusiyası ilə təsbit edilmişdir. Konstitusiya ilk dəfə olaraq qanunların dürüst icrasına ali nəzarəti prokurorluğa həvalə edirdi. 1955 il mayın 24-də SSRİ-də “Prokuror nəzarəti haqqında” Əsasnamənin qəbul edilməsi ilə prokuror nəzarətinin əsas təyinatı qanunçuluğun dönmədən təmini kimi təsbit edildi. 1978 ildə qəbul edilən Azərb. SSR Konstitusiyasında göstərilirdi ki, Naxçıvan MSSR Prokuroru SSRİ Baş Prokuroru tərəfindən təyin olunur, r-n və şəhər prokurorlarını isə Azərb. SSR Prokuroru təyin edir və SSRİ Baş Prokuroru təsdiqləyir. 1979 il noyabrın 30-da “SSRİ Prokurorluğu haqqında” Qanunun qəbul olunması ilə prokuror nəzarətinin sahələri anlayışı və onların sayı dəqiq müəyyən edildi. 1981 il 11 avqust tarixli “Hərbi prokurorluq haqqında Əsasnamə” hərbi prokurorluğun fəaliyyətini tənzimləyirdi.

1990-93 illərdə Heydər Əliyevin Nax. MR-ə rəhbərliyi prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin güclənməsində mühüm rol oynadı. 1992 il sentyabrın 2-dən Nax. MR-in milli hərbi prokurorluq orqanlarının yaradılmasına başlanılmış, hərbi prokurorluğun yeganə müstəntiqi sərhəd qoşunlarını qəbul edən komissiyanın tərkibinə salınaraq, sərhəd zastavalarının təhvil-təslim prosesində iştirak etmişdir. 1993–1999 illərdə Nax. MR Prokurorluğunda əsaslı struktur islahatları həyata keçirilmişdir.

1999 il 7 dekabr tarixli “Prokurorluq haqqında” Azərb. Respublikasının Qanunu mülki və hərbi prokurorluqların fəaliyyətini əhatə edirdi. Nax. MR-in prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə qaydaları “Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında” 29 iyun 2001 il tarixli Azərb. Respublikası Qanununa əsasən nizama salınır. Azərb. Respublikası Konstitusiyasının 133-cü, Nax. MR Konstitusiyasının 46-cı maddələrinə əsasən Nax. MR prokurorunu Nax. MR Ali Məclisi

sədrinin təklifi əsasında Azərb. Respublikası Baş prokurorunun təqdimatı ilə Azərb. Respublikasının Prezidenti vəzifəyə təyin edir. “Prokurorluq haqqında” Azərb. Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinə görə Nax. MR Prokurorluğunda məşvərətçi orqan olan və Nax. MR-in prokuroru rəhbərlik edən Nax. MR Prokurorluğunun Kollegiyası yaradılır. Kollegiyanın tərkibinə Nax. MR-in prokuroru, onun müavinləri, şöbə rəisləri və digər rəhbər işçiləri daxildir. Nax. MR Prokurorluğu ərazi prokurorlarının Nax. MR prokuroruna və Azərb. Respublikasının Baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır və yurisdiksiyası Nax. MR-in bütün ərazisinə şamil edilir.

NAXÇIVAN MR RƏSSAMLAR BİRLİYİ – muxtar respublika rəssam və heykəltəraşlarının könüllü yaradıcılıq təşkilatı. 1970 ildə Azərb. KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Birlik Azərb. Rəssamlar İttifaqının 17 üzvünü öz ətrafında birləşdirir (2005). Moskvada (1985), Türkiyənin Qars ş.-ndə (1993), İğdir ş.-ndə (2001), İran İslam Resp.-nin Urmiya, Xoy, Mehabad ş.-lərində (1995), Azərb. Respublikasının bir çox şəhər və r-nlarında Naxçıvan rəssamlarının əsərlərindən ibarət sərgilər nümayiş etdirilmişdir.

NAXÇIVAN MR UŞAQ KİTABXANASI – Naxçıvan şəhər uşaq kitabxanası əsasında 1960 ildə yaradılmışdır. Fondunda 174.948 çap vahidi vardır. Kitabxanada iki oxu zalı, müxtəlif profilli 3 dərnək fəaliyyət göstərir. 7.280 oxucusu var (2005). Kitabxana muxtar respublikanın məktəb kitabxanaları ilə əlaqə saxlayır, onlara əməli metodik köməklik göstərir. Burada məktəbli və yeniyetmələrin mə-nəvi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə əlaqədar tədbirlər, oxucu konfransları, kitabların müzakirəsi və muxtar respublikada yazıb-yaradan şair və yazıçılarla görüşlər keçirilir. Kitabxanaya 1965 ildə şair Adil Babayevin adı verilmişdir.

NAXÇIVAN MR-İN BAKI ŞƏHƏRİNDƏ DAİMİ NÜMAYƏNDƏLİYİ – diplomatik missiya. Nax. MR Ali Məclisinin 3 mart 1992 il tarixli fərmanı ilə yaradılmışdır. Nümayəndəlik Nax. MR Nazirlər Kabineti ilə Azərb. Respublikası Nazirlər Kabineti arasında gündəlik operativ əlaqələri, Nax. MR-in iqtisadi-sosial inkişaf proqramları və birgə ümumdövlət

kompleks proqramları həyata keçirilərkən Azərb. Respublikası hökuməti, nazirlik, dövlət komitələri və baş idarələri ilə Nax. MR-in müvafiq səlahiyyətli orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələri təmin edir. Nax. MR hökuməti və digər orqanları tərəfindən irəli sürülmüş məsələlərə Azərb. Respublikasının Nazirlər Kabinetində, nazirlik, dövlət komitələri və baş idarələrində baxılmasında, muxtar respublikaya aid qərar və sərəncamların layihələrinin hazırlanmasında və qəbul olunmasında, Azərb. Respublikası Nazirlər Kabinetinin yaratdığı komissiyaların Nax. MR-ə aid iqtisadi və sosial inkişaf, material-texniki təchizat planlarının, dövlət büdcəsi, digər mədəni, tikinti və təsərrüfat məsələləri layihələrinin hazırlanmasında və baxılmasında iştirak edir. Nax. MR Nazirlər Kabinetinin irəli sürdüyü məsələlər üzrə Azərb. Respublikasının hökumət orqanlarına tələb olunan müvafiq arayışların, hesabatların, əlavə əsasnamələrin təqdim olunmasını təşkil edir, habelə Azərb. Respublikası nazirlik, dövlət komitələri və baş idarələrinin muxtar respublikaya aid məsələlərin həlli üçün lazımı materialları Nax. MR-in müvafiq orqanlarından almasına köməklik göstərir. Bundan əlavə, Daimi Nümayəndəlik Azərb. respublikasında fəaliyyət göstərən xarici səfirliklər, nümayəndəliklər, elm, mədəniyyət, humanitar və digər sahələrdə çalışan beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqə yaradaraq, Nax. MR-ə aid məsələlərin həll olunmasında, habelə BMT-nin İnkişaf Proqramının Nax. MR-də həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir. Nümayəndəlik Nax. MR sakinlərinin qəbulunu və problemlərinin vaxtında həll olunmasını təmin edir.

NAXÇIVAN MUXTAR SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASI (Nax. MSSR) – 1924-90 illərdə Azərb. SSR-in tərkibində muxtar dövlət qurumunun rəsmi adı. Nax. MSSR Ali Sovetinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən 17 noyabr 1990 il tarixli sessiyası öz qərarı ilə muxtar respublikanın rəsmi adından “Sovet Sosialist” sözlərini çıxarmış, qanunverici hakimiyyət orqanını Nax. MR Ali Məclisi adlandırmış, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918–20) üçrəngli bayrağını Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul etmişdir. Ətraflı məlumat üçün bax *Naxçıvan Muxtar Respublikası*.

NAXÇIVAN MSSR ALİ SOVETİ – 1924–90 illərdə Nax. MSSR-də qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən ali dövlət hakimiyyəti orqanı. Nax. MSSR AS-nin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən 17 noyabr 1990 il tarixli sessiyası qanunverici hakimiyyət orqanının adını dəyişərək *Naxçıvan MR Ali Məclisi* adlandırmışdır.

NAXÇIVAN MSSR XALQ KOMİSSARLARI SOVETİ (Nax. MSSR XKS) – 1921–46 illərdə Nax. MSSR-in ali icraedici və sərəncamverici orqanı; Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin qərarı ilə 1921 ilin sentyabrından fəaliyyətə başlamışdır. 1923 il fevralın 27-dək Nax. SSR XKS adlanmış, 1923 il fevralın 27-dən 1924 il fevralın 9-dək *Naxçıvan Diyar İcraiyyə Komitəsi* kimi fəaliyyət göstərmişdir. Nax. MSSR XKS muxtar respublikanın komissarlıqları və onların tabeliyində olan idarələrin işini əlaqələndirir, fəaliyyətinə rəhbərlik edirdi. Muxtar respublika Sovetlər Qurultayı, qurultaylararası dövrdə isə Nax. MSSR MİK (1937 ildən Ali Sovet) qarşısında məsul idi və ona hesabat verirdi. 1946 il martın 28-də Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Nax. MSSR Nazirlər Soveti adlanmışdır. Nax. MR Ali Məclisinin “Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Sovetinin adı və Naxçıvan MR hökumətinin başçısı haqqında” 3 dekabr 1990 il tarixli qərarı ilə Nax. MR Nazirlər Kabineti adlandırılmışdır.

NAXÇIVAN MSSR KONSTITUSİYALARI (1926, 1937, 1978) – sovet hakimiyyəti illərində Nax. MR-in əsas qanunları. Naxçıvan muxtariyyətinin əsasları 16 mart 1921 il tarixli Moskva və 13 oktyabr 1921 il tarixli Qars beynəlxalq müqavilələri ilə qoyulmuşdur [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*, *Qars müqaviləsi (1921)*]. 1921 il martın 16-dan Nax. SSR, 1923 il iyunun 16-dan Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924 il fevralın 9-dan Nax. MSSR, 1990 il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlanmışdır. 1924 ilin aprelində Azərb. MİK-in təsdiq etdiyi Nax. MSSR haqqında Əsasnaməyə görə, Azərb. SSR-in tərkibində 3 inzibati qəzadan (Naxçıvan, Şərur, Ordubad) ibarət muxtar qurum kimi yaradılmışdır. Nax. MSSR-in birinci Konstitusiyası həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq işlənib hazırlanmış və 1926 il aprel 18-də 5-ci Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayında təsdiq edilmişdir. Konstitusiyaya əsasən, Naxçıvan

MSSR-in qanunvericilik, ali və yerli icraedici və məhkəmə orqanları yaradılmışdı. 1926 il Konstitusiyası Naxçıvan MSSR-ə geniş özünüidarə ilə yanaşı qonşu xarici dövlətlərlə də əlaqələr yaratmaq üçün geniş hüquq və səlahiyyətlər vermişdi; İranın Təbriz, Maku və Xoy ş.-lərində muxtar respublikanın konsulluğu, hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının (Azərb., Gürcüstan, Ermənistan) paytaxtlarında nümayəndəliyi olmuş, Qarsdakı (Türkiyə) RSFSR konsulluğu yanında müvəkkili fəaliyyət göstərmişdir; Nax. MSSR-də isə Türkiyə Respublikasının hərbi nümayəndəliyi, 1938 ilədək İran konsulluğu olmuş, Cənubi Qafqaz respublikalarının Azərb. müvəkillərinin nümayəndəlikləri yaradılmışdı.

1937 il martın 14-də IX Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında təsdiq edilmiş Azərb. SSR Konstitusiyasının 5-ci və 6-cı fəsiləri ilə Nax. MSSR-in dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının səlahiyyətləri müəyyən edildi. Konstitusiyaya uyğun olaraq 1937 il sentyabrın 18-də keçirilən X Ümumnaxçıvan Fövqəladə Sovetlər Qurultayı Nax. MSSR-in ikinci Konstitusiyasını qəbul etdi. SSRİ-də totalitar rejimin gücləndiyi bir şəraitdə qəbul edilmiş və Azərb. SSR Ali Soveti tərəfindən yalnız 1941 il aprel 7-də təsdiq olunmuş həmin Konstitusiyada digər muxtar milli-ərazi qurumları kimi, Nax. MSSR-in də hüquq və səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Məsələn, Konstitusiyanın 15-ci maddəsində göstərilirdi ki, muxtar respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Halbuki artıq totalitar rejimin hökm sürdüyü bir şəraitdə bu müddəaya məhəl belə qoyulmamışdı, Nax. MR-in ərazisi 1929 ildə 5988 km^2 -dən 5365 km^2 -dək azaldılmışdı.

Muxtar respublikanın üçüncü Konstitusiyası doqquzuncu çağırış Nax. MSSR Ali Sovetinin 1978 il mayın 30-da keçirilmiş səkkizinci sessiyasında qəbul edilmişdir. 10 bölmə, 16 fəsil, 163 maddədən ibarət bu Konstitusiyanın hüquqi əsasını SSRİ və Azərb. SSR Konstitusiyalarının müvafiq fəsiləri (18-ci və 8-ci) təşkil etmişdi. Konstitusiyada muxtar respublikada xalqın dövlət hakimiyyətini Sovetlər vasitəsilə həyata keçirdiyi elan edilirdi. Burada digər bir “yenilik” yuxarı konstitusiyalara uyğun olaraq Sov. İKP-nin rəhbər və istiqamətverici rolunun təsbit

edilməsi idi. Bu Konstitusiyaya sonralar (xüsusən 1985 ildən sonra) edilən əlavə və dəyişikliklərin həddindən çox olması, onun müddəalarının həyata keçirilməsində əsl mənada dolaşılıq yaratdı. 1991 il sentyabrın 3-də dövrümüzün görkəmli siyasi xadimlərdən biri Heydər Əliyevin Nax. MR Ali Məclisinin Sədri seçilməsi ilə Konstitusiya yaradıcılığı sahəsində də önəmli işlər görülməyə başlandı. 1990–93 illərdə Naxçıvanda qəbul edilmiş bir sıra Konstitusiya qanunları təkcə muxtar respublikanın deyil, Azərb. dövlətinin də gələcək taleyinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynadı, 1990 ilin yanvarında sovet-erməni birləşmələrinin Naxçıvana hücumunun qarşısının alınmasına etiraz əlaməti olaraq Nax. MSSR SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını bildirdi; 1990 il noyabrın 17-də muxtar respublikanın adındakı “Sovet Sosialist” sözləri tarixinə verildi; 1990 il dekabrın 14-də Nax. MR Ali Məclisi SSRİ rəhbərliyinin yeni İttifaq müqaviləsi bağlamaq təklifini rədd etdi; 1991 ilin martında SSRİ-nin saxlanması ilə əlaqədar referendum keçirilərkən Nax. MR Konstitusiya hüquqlarından istifadə edərək öz ərazisində referendum keçirmədi. Bir qədər sonra, 1978 il Konstitusiyasının 103-cü maddəsində dəyişiklik edilərək ali dövlət hakimiyyəti orqanının fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, Ali Məclisin icraedici və nəzarətədiçi funksiyalarını gücləndirmək üçün Ali Məclisin Rəyasət Heyəti daimi işçi orqanına çevrildi. 1990–93 illərdə muxtar respublikada şəkət, ərizə və təkliflərə baxılması qaydası haqqında, aqrar münasibətlərin yenidən qurulması və s. haqqında məsələlər də müzakirə olunmuş və müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdı. Bu qanunların heç də hamısı imzalanaraq qüvvəyə minməsə də, daha çox siyasi akt kimi əhəmiyyətli rol oynamışdı. Bütün bunlar isə 1998 il aprelin 28-də qəbul edilmiş Nax. MR-in sayca dördüncü Konstitusiyasının prinsip-cə nəzəri və hüquqi müddəalarının əsasını təşkil etmişdir (bax, *Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası*).

NAXÇIVAN MSSR MƏRKƏZİ İCRAİYYƏ KOMİTƏSİ (Nax. MSSR MİK) – 1922–37 illərdə Nax. MR-də dövlət hakimiyyətinin ali qanunverici, sərəncamverici və nəzarətədiçi orqanı. Nax. SSR MİK-in ilk tərkibi və onun

7 üzv və 2 namizəddən ibarət rəyasət heyəti 1922 il yanvarın 25-də Naxçıvan ş.-ndə keçirilmiş I Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayında seçilmişdir (1923 il fevralın 27-də III Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayının qərarı ilə buraxılmış və 1924 il fevralın 9-dək məhdud səlahiyyətlərlə Naxçıvan Diyar İcraiyə Komitəsinə çevrilmişdir). Nax. MSSR MİK muxtar respublikada XKS və bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik edir, dekret və qərarlar verir, muxtar respublika hökumətinin təqdim etdiyi qanun layihələrini müzakirə və təsdiq edirdi. Nax. MR-in siyasi və ictimai həyatının ümumi normaları, Azərb. SSR büdcəsindən muxtar respublika üçün ayrılmış büdcə mütləq Nax. MİK-də müzakirə və təsdiq olunurdu. Nax. MİK Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayı qarşısında məsul idi və ona hesabat verirdi. Nax. MİK-in sessiyaları iki ayda bir dəfə çağırılırdı. Sessiyalararası dövrdə Nax. MSSR MİK-in funksiyalarını onun Rəyasət Heyəti həyata keçirirdi. 1937 il sentyabrın 17-də Nax. MSSR-in X Fövqəladə Sovetlər Qurultayının qəbul etdiyi Nax. MSSR Konstitusiyasına əsasən Nax. MSSR Ali Sovetinin seçilməsi ilə fəaliyyətini dayandırmışdır.

NAXÇIVAN MUXTARIYYƏTİ MƏSƏLƏSİ (1920–26) – Naxçıvan diyarının Azərb.-in protektoratında muxtar respublika kimi təşkil olunması məsələsi. Hələ 1918–20 illərdə Ermənistan Respublikasının daşnak hökuməti ingilislərin və amerikalıların himayəsindən istifadə edərək Naxçıvan diyarının Ermənistanla ilhaq edilməsi üçün canfəşanlıq göstərmiş və yeri gəldikcə silahlı təcavüzə də əl atmışdı.

Yalnız Azərb. Xalq Cümhuriyyətini tanıyan və öz gələcəyini onun hakimiyyəti altında qurmaq istəyən Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli mövqeyi və Türkiyə hökumətinin köməyi erməni qəsbkarlarının öz xəbis niyyətlərini həyata keçirmələrinə imkan verməmişdi. 1920 ilin aprel–mayında Azərb.-in işğalı başa çatdıran bolşevik Rusiyasının XI Ordusunun bir hissəsi (28-ci atıcı diviziyasının I süvari alayı) iyulun 28-də Gorus və Şahbuzdan keçərək Naxçıvana daxil olmuş və elə həmin gün də burada Sovet hakimiyyəti elan edilmişdi; M. Bəktəşovun başçılığı ilə *Naxçıvan İnkilab Komitəsi* yaradılmışdı. 1920 il av-

qustun 10-da M. Bəktaşov Azərb. SSR XKS-nin sədri N. Nərimanova məktub göndərərək, Naxçıvan diyarının Azərb.-in ayrılmaz hissəsi olduğunu, diyar əhalisinin Azərb.-la birləşmək arzusunu bəyan etmişdi. Məktubdə qaldırılan məsələ avqustun 28-də Azərb. K(b)P MK-nın Siyasi Bürosunda müzakirə edilmişdi; Naxçıvan diyarına fəvqəladə komissar təyin olunması və onun sərəncamına 30 mln. manat vəsait ayrılması qərara alınmışdı. Lakin RK(b)P və RSFSR hökuməti rəhbərliyinin, o cümlədən V. İ. Lenin və İ. V. Stalinin təzyiqi ilə Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildiyi gün (30 noyabr 1920) Azərb. K(b)P-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanın tərkibinə keçirilməsi, Qarabağın dağlıq hissəsinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilməsi barədə qərar çıxardı. Həmin qərarın ideya müəllifləri Lenin və Stalin, icraçısı isə N. Nərimanova təzyiq göstərən S. Orconikidze idi. Qərar dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N. Nərimanovun elan etdiyi bəyannamədə öz ifadəsini tapdı, dekabrın 2-də isə RSFSR-lə Ermənistan SSR arasında imzalanmış müqavilədə Naxçıvan, Zəngəzur Ermənistan əraziləri kimi “mübahisəsiz tanındı”. 1920 il 1 dekabr bəyannaməsi Naxçıvanda kəskin etirazla qarşılandı; əhalinin Naxçıvan ş.-ndə, Şərur və Ordubad bölgələrində və bir çox kəndlərdə keçirilmiş kütləvi mitinqlərində Naxçıvan Diyarının Azərb.-in tərkibində qalması tələb edildi; 1921 ilin əvvəllərində bu məsələ ilə əlaqədar keçirilmiş rəy sorğusunda iştirak edənlərin 90 faizi Naxçıvanın muxtar respublika hüququnda Azərb.-in tərkibində qalmasına səs verdi. Xalqın rəyinin nəzərə alınmasında Türkiyə dövlətinin qəti mövqe tutması da böyük rol oynadı. 1921 il martın 16-da RSFSR-lə Türkiyə arasında Moskvada imzalanmış müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən müqaviləyə əlavədə göstərilən Naxçıvan vilayəti ərazisində Azərb.-in protektoratı altında, həmin hüququ Azərb.-in heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə Naxçıvan muxtar qurumunun yaradılması nəzərdə tutuldu; həmin il oktyabrın 13-də Qars ş.-ində RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan ilə Türkiyə arasında bağlanmış müqavilə-

nin 5-ci maddəsində isə göstərildi ki, Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Naxçıvan vilayətinin bu müqaviləyə 3-cü əlavədə göstərilən sərhədləri daxilində Azərb.-in himayəsi altında muxtar qurum yaratmasına razıdırlar.

1921 ilin sentyabrında Nax. SSR XKS təşkil edilmiş, həmin ilin sonlarında Nax. Respublikasında Sovetlərə seçkilər keçirilmişdir. 1922 il yanvarın 25-də keçirilmiş birinci Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayı diyar inqilab komitəsini ləğv edərək Nax. SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini (MİK) seçdi. Respublikanın ali qanunvericilik orqanı Sovetlər qurultayı, qurultaylararası müddətdə isə MİK, ali icraedici orqanı isə XKS hesab edildi. 1922 il dekabrın 12-də keçirilən I Zaqafqaziya Sovetlər Qurultayı “Naxçıvan muxtariyyəti haqqında” qəbul etdiyi xüsusi qərarla “Naxçıvan Respublikasını muxtariyyət hüququ ilə Azərb.-in ayrılmaz tərkib hissəsi” elan etdi. Bununla belə, 1923 il yanvarın 18-də RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin Rəyasət Heyəti Azərb. K(b)P MK-ya təklif etdi ki, Naxçıvanı muxtar vilayətə, Naxçıvan XKS və MİK-i isə Naxçıvan Diyarının İcraiyyə Komitəsinə çevirsin. 1923 il yanvarın 21-də Azərb. K(b)P MK katibliyi həmin təklifi müzakirə və qəbul etdi, üstəlik Naxçıvan Diyar Partiya Komitəsini Azərb. K(b)P Naxçıvan Diyar Komitəsinə çevirdi. 1923 il fevralın 27-də III Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayı Naxçıvan Respublikasını Naxçıvan Diyarına çevirmək haqqında qərarı bəyənərək, müvafiq bəyannamə qəbul etdi; Naxçıvan MİK və XKS buraxıldı, 17 üzv və 7 namizəddən ibarət Naxçıvan Diyar İcraiyyə Komitəsi seçildi.

1923 il iyunun 16-da Azərb. MİK-in üçüncü sessiyası Naxçıvan Diyarını Azərb.-in muxtar qurumu kimi onun tərkibinə daxil etmək haqqında Naxçıvan Sovetlər Qurultayının xahişini qəbul etmək haqqında qərar verdi. 1923 il dekabrın 11-də Azərb. K(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti yenidən N.m.m.-nə qayıdaraq indi də Naxçıvan Diyarını Nax. Respublikasına çevirmək haqqında qərar qəbul etdi, Azərb. MİK-ə bu məsələni Zaqafqaziya MİK qarşısında qaldırmağı tapşırırdı. Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 8 yanvar 1924-cü il tarixli müvafiq qərarına

əsasən Nax. SSR MİK-in yanvarın 18-də keçirilən 1-ci plenumu Naxçıvan diyarını Azərb.-in protektoratında Nax. SSR-ə çevirmək haqqında qərar qəbul etdi, MİK respublikada XKS yaratdı, respublikanı inzibati cəhətdən üç qəzaya – Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına böldü.

1924 il fevralın 9-da Azərb. MİK N.m.m. haqqında yeni qərarı ilə Naxçıvan Diyarını Azərb. SSR protektoratında Nax. MSSR-ə çevirdi. Azərb. MİK komissiyasının hazırladığı əsasnaməni 1924 il martın 23-də təsdiq etdi. Naxçıvan MR-in Konstitusiyası 1925 il dekabrın 27-də Nax. MSSR MİK-in dördüncü çağırış 2-ci sessiyasında qəbul olundu. 1926 il aprelin 8-də Azərb. SSR MİK-in yaratdığı komissiya Nax. Respublikasının Konstitusiyaya layihəsinə baxaraq, onu düzəliş və əlavələrlə birlikdə bəyəndi. Həmin il aprelin 18-də V Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayı Nax. Respublikasının ilk Konstitusiyasını yekdilliklə qəbul etdi; konstitusiyanın 4-cü bəlməsində hətta Nax. MSSR-in gerbi və bayrağı haqqında maddələr də saxlanmışdı (1936 il iyunun 16-da çıxarılmışdır). Beləliklə, N.m.m. özünün ədalətli həllini həmişəlik tapmış oldu.

Bununla belə, Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobud surətdə pozularaq Nax. MSSR-in 657 km² ərazisi Ermənistanı ilhaq edilmiş, 1930 ildə isə Əldərə, Lehvaz, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanı verilərək həmin ərazilərdə Mehri r-nu yaradılmışdır. Azərb.-a, o cümlədən Naxçıvana ərazi iddialarından əl çəkməyən erməni qəsbkarları SSRİ-nin dağıldığı 90-cı illərin əvvəllərində ölkəmizin torpaqlarının 20%-ni, habelə Nax. MR-in Kərki k.-ni işğal etmişlər.

NAXÇIVAN MUSIQI TEXNIKUMU – (2000 ilədək Ü. Hacıbəyov ad.) 1975 ildə Naxçıvan ş.-ndə orta ixtisas musiqi məktəbi kimi yaradılmış, 1978 ildə ona Üzeyir Hacıbəyovun adı verilmişdir. 1992 ildə məktəbə musiqi texnikumu statusu verilmişdir. Texnikumda fp., ork. alətləri (skripka, fleyta, klarnet, qaboy), xalq çalğı alətləri (tar, kamança, kanon, saz, qarmon, nağara), xanəndəlik, xor dirijoru, musiqi nəzəriyyəsi ixtisasları üzrə kadrlar hazırlanır. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Nax. MR-in mədəni-maarif müəssisələri üçün 1000-dən artıq orta ixtisaslı musiqi kadrları yetiş-

*Naxçıvan Müəllimlər
İnstitutunun binası.
Naxçıvan ş.*

dirmişdir. Naxçıvan Musiqi Texnikumunun 30 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri sərəncam imzalamışdır (2005). 2005 il sentyabrın 9-dan Naxçıvan Musiqi Kolleci adlanır.

NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTITUTU – ali təhsil müəssisəsi. 2000-2003 illərdə Azərb. Müəllimlər İnstitutunun filialı olmuş. 2003 ildən Azərb. Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə müstəqil instituta çevrilmişdir. “İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası”, “Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası və metodikası”, “Pedaqogika və psixologiya”, “Riyaziyyat və informatika” ixtisasları üzrə mütəxəssislər hazırlayan institutun 1 fakültəsi və 4 kafedrası var. 2004 ildən ali təhsilin magistratura pilləsi üzrə kadr hazırlığı aparılır. 2001 ildən institutun nəzdində ictimai əsaslarla “Heydər Əliyev lektoriyası” fəaliyyət göstərir. İnstitut Pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması və təkmilləşdirilməsi işini də yerinə yetirir. İnstitutda 50-dən çox müəllim çalışır. Onlardan 22-si elmlər namizədi, dosentdir. İnstitutun “Məktəb” nəşriyyatında metodik vəsaitlər, konfrans materialları, proqramlar çap edilir. İnstitutun “Xəbərləri” çap olunur. İnstitut İnternet sisteminə qoşulmuşdur.

NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR QURULTAYI – “İrəvan quberniyası xalq məktəblərinin saha qurultayı” adı ilə 1893 il noyabrın 22-24-də Naxçıvan ş.-ndə keçirilmişdir. Qurultayda “Məktəblərdə müəllimlər heç bir əlavə vəsait sərif etmədən hansı kənd təsərrüfatı məşğələlərini təşkil edə bilərlər?” mövzusunda müzakirə aparılmışdır. Müzakirələrdə maha-

lin tanınmış müəllimlərindən Cəlil Məmməd-quluzadə, Kərim bəy İsmayılov (Nehrəm məktəbi), Nəsrulla Əmirov (Naxçıvan şəhər məktəbi), Əbülqasım Sultanov (Şahtaxtı məktəbi), Məmməd bəy Qazıyev (Şəhur məktəbi) çıxış etmişlər. Qurultayın bu məsələ ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarla məktəblərdə ipəkçiliyin təşkili və inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qurultayda Naxçıvan şəhər məktəbində müxtəlif fənlər üzrə keçirilmiş açıq dərslər də müzakirə olunmuşdur.

NAXÇIVAN MÜLKİ MÜDAFİƏ MƏRKƏZİ – raket-nüvə silahlarının meydana çıxması ilə əlaqədar 1961 ildə hava hücumundan yerli müdafiə zəminində yaradılmışdır. Dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra, 1993 ildən başlayaraq mülki müdafiə sisteminin yaradılması sahəsində də qətiyyətli addımlar atıldı, Mülki Müdafiə (MM) haqqında bir sıra normativ sənədlər qəbul edildi. Muxtar Respublika baş nazirinin yanında MM qərargahı yaradıldı. MM sistemini təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997 il 25 may tarixli fərmanına əsasən, mülki müdafiə qərargahı Müdafiə Nazirliyinin tabeliyinə verilərək, Müdafiə Nazirliyinin Naxçıvan MR Mülki Müdafiə Regional Şöbəsi adlandırıldı. 2003 ilin sonunda MM mərkəzi üçün yeni kompleks tikilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Mülki Müdafiə Mərkəzinin açılışında iştirak etmişdir (2 sentyabr, 2004). Mərkəz 3 mərtəbəli qərargah binasından, 300 yerlik əsgər binasından, avtomobil-texniki parkından, Mülki Müdafiə sərbərlilik ehtiyat anbarından, 400 nəfərlik əsgər yeməxanasından, hamam-qazanxana binalarından və digər yardımçı bina və qurğulardan ibarətdir. Mərkəz Rusiya, Yaponiya, Cənubi Koreya və s. xarici dövlətlərin istehsalı olan müasir texniki avadanlıqla təchiz olunmuşdur.

Mərkəzdə MM kursları və qəza-xilasetmə taboru fəaliyyət göstərir. Naxçıvan Mülki Müdafiə Mərkəzi baş verə biləcək fəvqəladə halların nəticələrini operativ surətdə aradan qaldırılması, qəza-xilasetmə işlərinin yerinə yetirilməsini təşkil edir. Naxçıvan MM Mərkəzinin şəxsi heyəti Müdafiə Nazirliyinin xətti ilə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə, təlim-məşqlərdə yaxından iştirak edir.

Mərkəz üçün mütəxəssislər Rusiya Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Təlim-Tədris Mərkəzlərində, NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı çərçivəsində keçirilən kurslarda hazırlanır.

NAXÇIVAN NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin idarəsində olan Naxçıvan sancağının 14 nahiyəsindən biri. “*Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri*”ndən aydın olur ki, bu dövrdə N. n. 12 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; Naxçıvan ş.-ndə yalnız müsəlmanlar (Azərbaycan türkləri), nahiyənin 3 kəndində müsəlmanlar, 1 kəndində xristianlar yaşayırdı. Nahiyənin illik gəliri 323.229 ağça idi ki, bu da Naxçıvan sancağının illik gəlirinin 12,3%-ni təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsemməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

NAXÇIVAN NEKROPOLU – Naxçıvan ş.-nin şm. kənarında Tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. 1968 ildə təsərrüfat işləri zamanı torpaq qəbirlər dağıdılaraq təsadüfən aşkar olunmuşdur. Düzbucaqlı formalı qəbirlərin üstü uz. 1 m, eni 0,5 m, qalınlığı 0,2–0,3 m olan daş plitələrlə örtülmüşdür. Qəbirlər şm.-dan c.-a, həmçinin ş.-dən q.-ə doğru istiqamətlənmişdir. Skeletlərin qalıqları olduqca pis qalmışdır; bir qəbirdə c.-dan q.-ə istiqamətlənərək bükülüb vəziyyətdə olan skelet sağlamat qalmışdır. Digər qəbirdən pis vəziyyətdə olan 7 kəllə sümüyü tapılmışdır. Naxçıvanın orta və son Tunc, həmçinin ilk Dəmir dövrü qəbir abidələri üçün kollektiv dəfn adəti səciyyəvidir. Qəbirlərdən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri – boyalı gil qablar, müxtəlif formalı tunc bəzəklər (biləzik, üzük, sırğa və s.) ayrı-ayrı minerallardan hazırlanmış muncuqlar və s. tapılmışdır. Gil məmulatı içərisində çəhrayı rəngli, üzəri qara, qəhvəyi, qırmızı və sarı rənglərlə naxışlanmış boyalı qablar (küpə, çaydan, vaza və s.) xüsusilə sənətkarlıqla hazırlanmışdır. Naxçıvanın məişət abidələrinin stratigrafiyasına, həmçinin arxeoloji materialların texnoloji analizinə əsasən N. n. e. ə. 2-ci minilliyin ortaları və sonuna aid edilir. Əldə olunmuş materiallar Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir.

Əd.: Ə l i y e v V. H., Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, B., 1977; y e n ə o n u n, Εὐεουόδοά γυῖθε πῶσαιέ ἀδύχῦ Ἀçáðááéáæáíá, Á., 1991.

NAXÇIVAN NEKROPOLU I – Naxçıvan ş.-nin şm. kənarında antik dövrə aid arxeoloji abidə. 1970 ildə tikinti işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Sah. 1,9 ha. Dağıdılmış altı küp qəbirdən ibarətdir. Materiallar hərbi qulluqçu Peters tərəfindən kompleks şəkildə nömrələnmiş və Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qəbirlərdən çəhrayı rəngdə bişirilmiş gil qablar (küpə və s.), üzəri qırmızı boya ilə örtülərək sığallanmış, bəzən isə cilalanmış sadə qablar (küpə və badya), boz rəngli gil məmulatı (küpə, çölmək və kasa tipli qablar), gümüşdən və tuncdan hazırlanmış biləzik, sancaq, üzük və sığalar, serdolik, pasta, şüşə və əchiq muncuqlar, iki şüşə möhür, Makedoniyalı İskəndərə aid bir ədəd gümüş draxma əldə olunmuşdur. Tapıntılar e. ə. 4–3 əsrlərə aid edilir. Nekropolun materialları Naxçıvanın qədim tarixini və onun Yaxın Şərq ölkələri ilə ticarət və mədəni əlaqələrini öyrənməyə imkan verir.

Əd.: Ə l i y e v V. H., Tarixin izləri ilə, B., 1975; y e n ə o n u n, Naxçıvan şəhərinin antik dövrü küp qəbir abidələri, Azərb. EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, №1.

NAXÇIVAN NEKROPOLU II – Naxçıvan–Şahbuz avtomobil yolunun sol tərəfində, hərbi şəhərciyin qurtaracağında antik dövrə aid arxeoloji abidə. 1990 ildə tikinti işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Tikinti zamanı küp qəbirlər və onlardan aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri tamamilə dağılmışdır. Əldə olunmuş materiallar (qara rəngli çölmək, çəhrayı rəngli kasa və küp qırıqları, tunc düymə, mavi və göy rəngli şüşə muncuqlar və s.) Azərb. Milli EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən toplanmış və Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. Tapıntılara əsasən, nekropol e. ə. 2–1 əsrlərə aid edilir.

NAXÇIVAN NEKROPOLU III – orta əsr Naxçıvan ş. ərazisində, (K ö h n ə q a l a d a) arxeoloji abidə. 1987 ildə aşkar olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı qalanın c.-ş. tərəfində iki küp qəbirin qalıqları öyrənilmiş, boz rəngli, cilalanmış gil qablar, çəhrayı rəngli küpə qırığı, dəmir toqqa, nizə ucluqları və s.

maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Əldə olunan materiallara əsasən nekropol erkən orta əsrlərə (3–7 əsrlər) aid edilir.

NAXÇIVAN ÖZƏL UNİVERSİTETİ – ali məktəb. 1999 ildə yaradılmışdır. 11 ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlayan iki fakültəsi (hüquq və yol nəqliyyatı; pedaqogika), əyani və qiyabi şöbələri, 5 kafedrası (filologiya, təbiət elmləri, humanitar elmlər, pedaqogika və psixologiya, xarici dillər), laboratoriya və kabinələri, kompüter mərkəzi, kitabxanası var. Bədii studiya, Azərb. dili və ədəbiyyatı, ingilis dili üzrə diskussiya klubları fəaliyyət göstərir. Un-tdə 80 nəfərdən çox prof.-müəllim heyəti çalışır. 2004–05 tədris ilində əyani şöbə üzrə 468, qiyabi şöbə üzrə 361 tələbə təhsil almışdır (2005). Un-t ABŞ-ın Perdu, Türkiyənin Qazi, Pamukkale, Qaziantep Universitetləri ilə əlaqə saxlayır.

NAXÇIVAN PİYADA BATALYONU – 19 əsrin başlanğıcında Naxçıvan camaatının Kəngərli tayfasına mənsub olmayan əhalisinin döyüşə çıxardığı qoşun hissəsi, sərbazlardan ibarət dəstə.

Naxçıvan nekropolu tapıntıları:

- 1, 2. Polixrom boyalı küpələr.
- 3–5. Sadə və polixrom boyalı çaydan tipli qablar.
6. Üçayaqlı polixrom boyalı vaza.
7. Səmic tipli qab.
8. Qədəh tipli qab.

Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində.

NAXÇIVAN POLİTEXNİK TEXNİKUMU – orta ixtisas təhsili məktəbi. Kiyev Politeknik texnikumunun filialı kimi 1969 ildə fəaliyyətə başlamışdır. 1971 ildən müstəqil fəaliyyət göstərən texnikuma Cəmsid Naxçıvanskiyin adı verilmişdi. Texnikum sənaye tikintisi, mülki tikinti, sənaye müəssisələrinin və qurğularının elektrik avadanlıqları, tikinti maşın və avadanlıqları ixtisasları üzrə mütəxəssislər hazırlayırdı. 1974 ildən Əcəmi Naxçıvani adına idi. Texnikum xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün minlərlə kadr yetirmişdir. Son illərdə yol hərəkətinin təşkili, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və servis xidməti, gömrük ekspertizası, istehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi və s. ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlayırdı. Azərbaycan Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli Fərmanına əsasən texnikum ləğv edilmiş (7.9.2000), onun bazasında Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialı yaradılmışdır (Bax *Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu*).

NAXÇIVAN RAYONU – Babək rayonunun 1978 ilədək adı.

NAXÇIVAN REGIONAL ELM MƏRKƏZİ, Azərbaycan Milli EA-nın Naxçıvan Regional Elm Mərkəzi, H.M. Abdullayev ad. – Nax. MR-in təbii xammal ehtiyatlarının kompleks şəkildə öyrənilməsi və səmərəli istifadə olunmasının elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması, muxtar respublika-

nın sosial-iqtisadi tarixinin, arxeoloji, epigrafiq, etnoqrafik və folklor abidələrinin araşdırılması və s. sahələrdə tədqiqat işlərini gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Milli EA Rəyasət Heyətinin 1972 il 7 iyul tarixli qərarı əsasında təsis edilmişdir. Mərkəzin yaradılması Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır. Mərkəzin yaradılmasına SSRİ EA-nın icazəsi alınana qədər o, respublika rəhbərliyinin dəstəyi ilə, əvvəlcə Azərbaycan Milli EA Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İn-tunun strukturuna daxil edilmişdi. Mərkəzin tərkibində 5 bölmə (fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya, iqtisadiyyat və tarix) fəaliyyət göstərirdi. Mərkəz 3 bölməni (geobotanika, riyazi modeləşdirmə, elmi-texniki informasiya), 5 laboratoriyanı (bitki mənşəli maddələrin kimyası, mineral xammalın kimyası və texnologiyası, fiziki-kimyəvi tədqiqatlar, genetika və seleksiya, dekorativ bağçılıq) və metrologiya və standartlaşdırma qrupunu birləşdirirdi. Burada 105 nəfər əməkdaş çalışırdı ki, onların da 14-ü elmlər namizədi idi (2001). Kimyaçıların araşdırmaları muxtar respublikanın təbii xammal ehtiyatları əsasında qeyri-üzvi və bioloji-aktiv maddələrin və preparatların alınması üsullarının işlənilib hazırlanmasına yönəldilmişdir. Darıdağ termal sularının kompleks öyrənilməsinin prinsipli texnoloji sxeminin təklif edilməsi, bu sulardan bor-arsen konsentratının, nəticədə isə, yüksək təmizliyə malik arsen 3-sulfidin sintezi, karbon qazı alınması ilə bağlı araşdırmalar (respublika dövlət mükafatına layiq görülmüşdür) mərkəzin uğurlarından sayılır. Mərkəzin mütəxəssisləri muxtar respublikanın istehsal sahələrinin yerli xammal əsasında işləməsi üçün axtarışlar aparırdılar. Bioloji araşdırmalar muxtar respublikanın flora və bitki örtüyünün öyrənilməsi, yeni bitki növlərinin yerli şəraitdə introduksiyası və iqlimləşdirilməsi, xüsusilə bu bölgədə geniş yayılmış sarı çiçəyin işlənmə texnologiyasının hazırlanması və onun su ilə ekstraksiyasından alınan məhlulun zəfəran əvəzinə boyaq maddəsi kimi qonnadı məmulatında, habelə tərkibindəki saflor yağından təbabətdə istifadə olunması, eləcə də yerli qoyun cinsinin bərpası, qiymətli balıq növlərinin, həmçinin bəzək bitkilərinin yetişdirilməsi sahəsində müsbət nəticələr əldə

etməyə imkan vermişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qədim və orta əsrlərə aid arxeoloji abidələr, diyarın etnoqrafiyası öyrənilmişdir. Folklor materialları əsasında əvvəllər məlum olmayan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri müəyyən edilmiş və Azərbaycan folkloru antologiyasına daxil edilmişdir. N. r. e. m. muxtar respublikanın elm və mədəniyyət ocağına çevrilmişdi. Müxtəlif illərdə mərkəzə T. N. Şahmurov, M. Ə. Məmmədov, Ə. N. Nuriyev, Ə. V. Rəhimli, V. B. Quliyev və Ə. D. Abbasov rəhbərlik etmişlər.

Əd.: Azərbaycan Elmlər Akademiyası-50, B., 1995.

NAXÇIVAN RESPUBLİKA KİTABXANASI, M. S. Ordubadi ad. – Nax. MR-in ən böyük kitabxanası, elmi-metodik mərkəz. Naxçıvan şəhər kitabxanası (1922) əsasında 1930 ildə yaradılmışdır. 1953 ildə kitabxanaya M. S. Ordubadinin adı verilmişdir. Kitabxananın fondunda 320 minə yaxın kitab və jurnal var (2005). 100 yerlik iki zal oxuculara xidmət edir. 17 min oxucusu var. Metodiki, kitablaşma, kataloq, komplektləşdirmə, kütləvi, məlumat-bibliografiya, xidmət, kitabsaxlama, musiqi-not, kitabxanalararası abonement şöbələri, informasiya, mübadilə, qeydiyyat, depozitar səyyar bölmələri fəaliyyət göstərir (2005). Kitabxana muxtar respublikanın ictimai-mədəni həyatında iştirak edir, oxucuların mədəniyyət estetik tərbiyəsi ilə əlaqədar tədbirlər, elmi-nəzəri seminarlar keçirir.

NAXÇIVAN RESPUBLİKA MƏDƏNİYƏT SARAYI – Bax Heydər Əliyev ad. saray.

NAXÇIVAN SANCAĞI – 18 əsrdə Osmanlı dövlətinin Azərbaycan torpaqlarında yaratdığı inzibati-ərazi vahidi. 17 əsrin sonu – 18 əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin daxilində gədən sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin nəticəsində dövlət xeyli zəifləyir, ölkədə mərkəzdənqayma qüvvələr güclənməyə başlayırdı. Bundan istifadə edən Osmanlı qoşunları 1724 ilin yayında İrəvan qalasını mühasirəyə aldılar, sentyabrın əvvəlində Naxçıvan ş.-ni, sentyabrın 10-da isə Ordubad yaxınlığında Naxçıvan hakimi Mənsur xanın 8 minlik qoşununu darmadağın edərək Ordubad ş.-ni ələ keçirdilər. Osmanlı imperiyası Azərbaycan ərazisində öz idarəetmə sistemlərini tətbiq etmiş, Naxçıvan vil.-nin çox hissəsini yeni təşkil olunan N. s.-nin tərkibinə qatmışdı.

M.S.Ordubadi ad.
Naxçıvan Respublika
Kitabxanası.

Osmanlıların hakimiyyəti dövründə Naxçıvan diyarının ərazi və inzibati bölgüsü barədə “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə ətraflı məlumat verilmişdir.

14 nahiyədən ibarət olan N. s.-nin idarə edilməsi sancaqbəyinə, nahiyələr naiblərinə, kəndlər isə kəndxudalara tapşırılmışdı.

“NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ” (NSMD) – 1724–35 illərdə Osmanlı idarəsində olmuş Naxçıvan diyarında əhəli-dən vergiləri nizamlı şəkildə toplamaq məqsədilə tərtib olunmuş statistik xarakterli maliyyə sənədi. 1727 il avqustun 27-də təsdiq olunub, qüvvəyə minmiş dəftər 302 səhifədir (81 və 95-ci səhifələr boşdur) Yeganə nüsxəsi İstanbulda, Başbakanlıq arxivində saxlanılır (№ 905). NSMD Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyasını, Naxçıvan və Ordubad ş.-lərinin tarixini, ticarət həyatını və topoqrafiyasını, iqtisadiyyatın, k. t.-nin ayrı-ayrı sahələrinin, o cümlədən taxılçılığın, üzümçülüğün, pambıqçılığın, arıçılığın vəziyyətini, bu diyarın toponimikasını, demoqrafiyasını öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Osmanlıların ərazi-inzibati bölgüsündə “sancaq” statusu alan Naxçıvan 14 nahiyəyə (Naxçıvan, Əlinə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvazi-yi-xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz) bölünmüşdü. Çox geniş ərazini tutan Naxçıvan sancağı muxtar respublikanın bugünkü ərazisi ilə yanaşı, indiki Ermənistanın həmsərhəd rayonlarından Ararat r-nunun c.-ş. hissəsini,

Yexeqnadzor r-nunu bütövlüklə, Cermuk r-nunun tam yarısını, Sisyan r-nunun böyük bir hissəsini və Mehri özü də daxil olmaqla, bu r-nun bir neçə yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. 315 yaşayış məntəqəsinin vergi mükəlləfiyyətli əhalisi hər il xəzinəyə 2629059 ağça dəyərində vergi ödəyirdi. Vergilər, əsasən, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrindən əldə edilən gəlirin hesabına formalaşırdı. Naxçıvan və Ordubad ş.-ləri əhalisinin əsas məşğuliyyəti ticarət və sənətkarlıq idi. Naxçıvanda 191, Ordubadda isə 210 ticarət və sənətkar dükanı var idi.

NSMD-ndə Naxçıvan sancağının əhalisi və onun etnik tərkibi barədə də dolğun məlumat var. İrəvan əyalətinə aid edilmiş Şə-rur və Sədərək nahiyələri də daxil edilməklə, Naxçıvan diyarının əhalisinin 70%-inin azərb.-lilər olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

NAXÇIVAN SƏFƏRİ (1554) – Səfəvi–Osmanlı müharibələri gedişində Osmanlı ordusunun Naxçıvana yürüşü. 1552 ildə Ərzurum hakimi İsgəndər paşanın Çuxursəd vilayətinə və digər ərazilərə basqınlarına cavab olaraq Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib Osmanlı dövlətinin sərhəd ərazilərini viran qoymaq, hərbi qənimət ələ keçirmək və gələcəkdə onların ölkəyə hücum təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra fəal hərbi əməliyyatlar keçirdi. Ərzurumun “dikbaş” hakimi İsgəndər paşanı “cəzalandırmaq” üçün şah öz oğlu İsmayıl Mirzənin başçılığı altında Səfəvi ordusunu ona qarşı göndərdi. Qarabağ hakimi Şahverdi Soltan Ziyad oğlu, Bədrxan Ustaclı, Çuxursəd hakimi Şahqulu Soltan Ustaclı, Məhəmməd xan Mosullu kimi adlısanlı sərkərdələrin başçılıq etdiyi qoşun hissələrinin və “altı yüz” naxçıvanlı “qorçisi”nin iştirak etdiyi bu yürüşdə həlledici döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı, Səfəvi tərəfi böyük qənimətlər ələ keçirdi. Trabzon hakimi Mustafa bəy, Maraş hakimi Bəbir İsa, sultanın qullarağası Məhəmməd bəy, İsgəndər paşanın qardaşı Ramazan bəy, Malatya hakimi Xeyrəddin bəy və b. Osmanlı sərkərdələri əsir alındı. I Şah Təhmasib yürüşdən sonra Naxçıvana qayıtdı. Sultan hökuməti ilə aparılan sülh danışıqları heç bir nəticə vermədi.

1554 ilin yazında sultan Süleyman özünün “Naxçıvan səfəri”, yaxud “On ikinci səfər” adlanan yürüşünə başladı və böyük bir qoşunla dördüncü dəfə Azərb. ərazisinə daxil oldu. Sultanın başlıca qüvvələri ilə toqquşmaqdan çəkinən şah Təhmasib 1554 il iyunun 8-də Naxçıvanı tərk edərək Bazarçay yaylağına çəkildi və sultan qoşunları ilə mübarizədə daha çox partizan müharibəsinə bənzər bir döyüş taktikası seçdi. Nəticədə, ciddi müqavimətə rast gəlməyən Osmanlı ordusu iyulun 28-də Naxçıvana daxil oldu, şəhər əhalisinin varidatını qarət etdi, üç gün ərzində şəhərdə “daşı daş üstündə qoymadı”. Lakin sultan Süleyman Naxçıvanda çox qalmadı. Bunun başlıca səbəbi ərzaq və döyüş sursatının çatışmaması idi. İyulun 30-da şəhərə od vuran sultan qoşunu Ərzuruma çəkildi.

N. s. Naxçıvanın iqtisadi cəhətdən zəiflədilməsi və taqətdən salınmasında fəlakətli rol oynadı. Bir tərəfdən sultan ordusunun hücumu, digər tərəfdən I Şah Təhmasibin “viran edilmiş ərazi” taktikası Naxçıvan diyarının iqtisadi və mədəni inkişafına olduqca mənfi təsir göstərdi.

Əd.: Ə f ə n d i y e v O. Ə., Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixi очерkləri. B., 1997.

NAXÇIVAN SƏRHƏD DƏSTƏSİ – Azərb. Respublikasının Nax. MR-də dövlət sərhədini mühafizə dəstəsi; 1992 il avqustun 22-də Azərb. Respublikasının yurisdiksiyasına keçmiş ilk milli sərhəd dəstələrindən biri. Sovet hakimiyyəti illərində Nax. MR ərazisində Sovet–İran və Sovet–Türkiyə sərhədləri Zaqafqaziya Sərhəd Qoşunları Dairəsinin 41-ci sərhəd dəstəsi, Ordubad və indiki Sədərək r-nları ərazisindən keçən hissəsi isə heç bir səbəb göstərilmədən Ermənistanda yerləşən sərhəd dəstələri tərəfindən mühafizə olunurdu. Nax. MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin təkidli tələbindən sonra 1991 il oktyabrın 30-da muxtar respublika ərazisində yerləşən bütün sərhəd zastavaları 41-ci sərhəd dəstəsinə tabe edildi. Lakin SSRİ-nin süqutu və Azərb. Respublikasının müstəqil dövlət kimi bərqərar olduğu bir şəraitdə Rusiyanın tabeliyində olan 41-ci sərhəd dəstəsinin Azərb. dövlət sərhədinin mühafizəsini həyata keçirməsi qeyri-mümkün idi. Belə mürəkkəb durumda N.s.d.-nin Rusiya sərhədcilərindən təhvil alınmasında Heydər Əliyevin müstəsna

xidməti olmuşdur. Heydər Əliyev Azərb. Respublikası, o cümlədən Nax. MR ərazisində yerləşən hərbi hissələrin bütün texnika və əmlakının qeyd-şərtsiz muxtar respublikaya təhvil verilməli olduğunu konkret dəlillərlə sübut etdi. Onun əzmi və iradəsi sayəsində rus sərhədçiləri heç nə götürmədən muxtar respublika ərazisini tərk etdilər; bu, müstəqil Azərb.-in ordu quruculuğunun parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1993 il noyabrın 2-də radio və televiziya ilə xalqa tarixi müraciətindən sonra ötən illər ərzində N. s. d. böyük inkişaf yolu keçmişdir. Onun yetirmələri sərhədlərimizin qorunmasında və erməni təcavüzkarlarına qarşı döyüşlərdə, Azərb. dövlətçiliyinə xəyanət edərək dövlət çevrilişinə cəhd göstərənlərə qarşı mübarizədə fədakarlıq və qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər. Onların sırasında Azərb.-in milli qəhrəmanları Ə. R. Əliyevin, F. Ç. Cəfərovun, həmçinin Qafur Məmmədovun qəhrəmanlığını təkrar edərək komandirini ölümdən xilas edib, özü həlak olmuş kiçik çavuş N. T. Xəlilovun və b. -nin adlarını çəkmək olar.

Son illərdə dövlət sərhədinin əməliyyat şəraitini gərgin olan 42,5 km-lik məsafəsində mühəndis-texniki qurğuların yenidən çəkilib bərpa edilməsi sayəsində mütəşəkkil qaçaqmalçılığa son qoyulmuş, İran, Türkiyə və Ermənistan sərhədləri boyu bütün 231,3 km-lik məsafədə zastavaların möhkəmləndirilməsi və yeni texniki vasitələrlə təchiz edilməsi sahəsində ciddi işlər görülmüşdür. Ali Baş komandan Heydər Əliyev 1996 ilin oktyabrında Nax. MR-ə səfəri zamanı N. s.

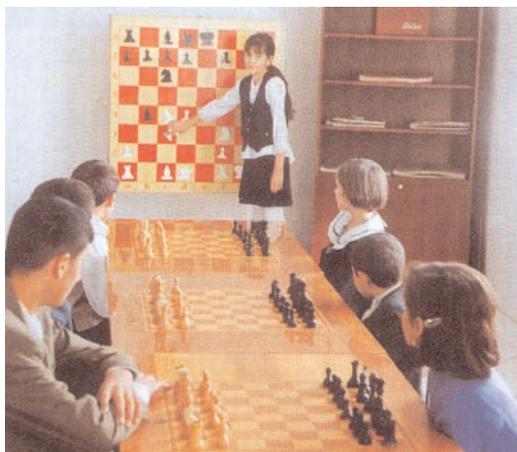
d.-ndə də olmuş və şəxsi heyət qarşısında söylədiyi nitqində demişdir: “Sizin hamınız, zabit heyəti, şəxsi heyət çox iş görmüş, yararlı sərhəd dəstəsi yaratmışsınız. Gördüyünüz bu işlərə görə sizə təşəkkür edir və əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, əldə etdiyiniz nailiyyətləri daha da artıracaq, burada Azərbaycan Sərhəd Qoşunlarının böyük bir dəstəsini nümunəvi dəstəyə çevirərək respublikamızın sərhədlərini etibarlı mühafizə edəcək, qoruyacaqsınız. Mən buna əminəm”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004 il 14 yanvar tarixli fərmanı ilə Naxçıvan Sərhəd dəstəsinin bazasında “Naxçıvan” sərhəd diviziyası yaradılmışdır.

NAXÇIVAN SU QOVŞAĞI – Babək r-nunda, Naxçıvançay üstündə bənd tipli hidrotexniki qurğu. Vayxır k. yaxınlığındadır. 1970 ildə istifadəyə verilmişdir. Su qovşağından magistral kanallar çəkilmişdir. Kanallardan Uzunoba və Sirab su anbarlarına da su verilir. Su qovşağından 30 min ha-dan çox sahənin suvarılmasında istifadə edilir. Əsasən, mövsümi tənzimləməyə malikdir.

NAXÇIVAN SÜVARİLƏRİ, K ə n g ə r l i s ü v a r i l ə r i – Cənubi Qafqaz Rusiyaya birləşdirildəndən az sonra, 1829 ildə yaradılmış süvari dəstələri. Bax *Kəngərli süvariləri*.

NAXÇIVAN ŞAHMAT MƏKTƏBİ – 1981 ildə yaradılmışdır. Açıılış mərasimində o zaman da Azərb.-in rəhbəri olan Heydər Əliyev iştirak etmişdir. Məktəbdə 460 şagird məşğul olur. Onların 20-i ustalığa namizəddir (2005). Təkmilləşmə və ibtidai hazırlıq, təlim-məşq qrupları fəaliyyət göstərir. Məktəbin yetirmələri məktəblilərin keçmiş ümumittifaq və res-

Naxçıvan şəhər poliklinikası.

publika şahmat yarışlarında iştirak etmişlər. 1998 ilin dekabrında şəhərin Nizami küçəsindəki ikimərtəbəli müasir binaya köçmüşdür. **NAXÇIVAN ŞƏHƏR POLİKLİNİKASI**, akad. Z. Ə. Ə l i y e v a ad. – tibb müəssisəsi. 1922 ildə Naxçıvan şəhər xəstəxanası nəzdində ambulatoriya kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1936 ildən həmin xəstəxana yanında poliklinikaya çevrilmişdir. 1985 ildən A. Cəlilov küçəsində tikilmiş yeni ixtisaslaşdırılmış binada yerləşir. Poliklinikada cərrahiyyə, rentgen şöbələri, I–II terapiya şöbəsi və kabinələri, stomatologiya, oftalmologiya, lor, nevrologiya, fizioterapiya, laboratoriya kabinələri, profilaktika-müayinə və yeniyetmələr kabinələri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1999 ildə

Naxçıvan MR-in 75 illik yubileyi ilə əlaqədar Naxçıvanda olarkən poliklinikaya gəlmiş, onun işi ilə tanış olmuşdur. 1999 ildən akad. Zərifə Əliyevanın adınadır. Burada onun həyat və fəaliyyətini əks etdirən muzey yaradılmışdır.

NAXÇIVAN ŞƏRAB ZAVODU – yeyinti sənayesi müəssisəsi; üzüm, meyvə və giləmeyvə şərabı istehsal edir. 1927 ildə inşa olunmuşdur. Hər növbədə 20 min ədəd və ya 1000 *dkl* şərab və şərab məhsulları istehsal etmək gücünə malikdir. Z-dun emal, spirtçəkən və doldurucu sexləri, laboratoriyası, hazır məhsul anbarı, şüşə yuyan qurğusu və s. əsas və yardımçı sexləri vardır. İstehsal prosesləri əsasən, mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. 1998 ildən açıq tipli “Şərab” səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Z-dda ağ və çəhrayı süfrə şərabları, şirin çaxır və s. istehsal olunur. Məhsulları müxtəlif beynəlxalq müsabiqələrdə nümayiş etdirilmişdir.

NAXÇIVAN ŞÜŞƏ QABLAR ZAVODU – şüşə sənayesi müəssisəsi. 1979 ildə istifadəyə verilmişdir. 1983 ildən qaz yanacağı ilə işləyən z-d istehsal həcmi artırılmış və nəticədə 1986 ildən başlayaraq ildə 60 mln.-a qədər butulka istehsal etmişdir. 1992 ilin iyuluna qədər z-dda 440 mln.-a qədər butulka istehsal olunmuşdu. İlk fəaliyyəti dövründə 450–500 nəfər fəhlə və qulluqçu işləmişdir. Z-dun ümumi tikililərinin sah. 3,5 *ha*, tam ərazisi 12 *ha*-dır. Əsas istehsal növü 0,5 *l*-lik butulka məhsuludur. Z-dun istehsal gücü ildə 60 mln. ədəd 0,5 *l*-lik butulka üçün nəzərdə tutulub. Z-dda əsas istehsal prosesi ilə yanaşı, transformator yarımstansiyaları üçün təcridedicilər (izolyatorlar), müxtəlif çeşidli məişət qabları və keramika məmulatları istehsal olunur (2005).

NAXÇIVAN TAXIL MƏHSULLARI KOMBİNATI – yeyinti sənayesi müəssisəsi. 1979 ildə istifadəyə verilmişdir. Kombinatın tərkibinə taxıl məhsulları emalına və un istehsalına dair əsas və yardımçı sexlər daxildir. 30 min *t* tutumu olan keyfiyyət normaları tələbatına uyğun elevator sexi (taxıl anbarı) var. Kombinat gündə 245 *t* buğda emal etmək və 185 *t* un üyütmək gücünə malikdir. 1983 ildə istifadəyə verilmiş qarışıq yem sexində gündə 200 *t* qarışıq yem istehsal etmək mümkündür. 1997 ildən səhmdar cəmiyyətə çevrilib.

NAXÇIVAN TƏBİİ VİLAYƏTİ – Azərb. Respublikası ərazisinin təbii vilayətlərindən biri. Bax *Naxçıvan fiziki-coğrafi vilayəti*.

NAXÇIVAN TİBB MƏKTƏBİ – orta ixtisas təhsili müəssisəsi. Təsisçisi Azərb. Respublikası Səhiyyə Nazirliyidir. 1931 ildə təşkil edilmişdir (1935 ildə 12 nəfərdən ibarət ilk buraxılışı olmuşdur). 1935 ilin sonundan Naxçıvan Tibb Bacısı Məktəbi adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. 4 ixtisas üzrə tibb kadrları (feldşer; feldşer-laborant; tibb bacısı; mamalıq) hazırlayır. 1972 ildən şairə Heyran xanımın adını daşıyırdı. 2005 ilədək N. t. m.-ni 6077 mütəxəssis bitirmişdir. 2002 ildə əsaslı təmir olunmuş, yeni binaya köçmüşdür.

NAXÇIVAN TİCARƏT-TƏDRİS MƏRKƏZİ – 1999 il oktyabrın 12-də açılmışdır. Muxtar respublika rəhbərliyinin təşəbbüsü və Azərb. Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin vəsaiti hesabına, şüşə-beton konstruksiyalardan istifadə olunmaqla, müasir üslubda tikilmiş üç mərtəbəli mərkəzin (Təbriz küç., 3) 1-2-ci mərtəbələrində ticarət və xidmət obyektləri, 3-cü mərtəbəsində isə tədris sahələri (kompüter mərkəzi, internet sistemi) yerləşir. Nax. MR-in 75 illik yubiley şənliklərləndə iştirak edən Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev mərkəzin açılış mərasimində geniş nitq söyləmişdir.

NAXÇIVAN TİKİNTİ-QURASHDIRMA DÖVLƏT ŞİRKƏTİ – bina və qurğuların ucaldırılması zamanı tikinti obyektlərində görülən və hər cür avadanlığın quraşdırılmasını yerinə yetirən müəssisə. 1996 ildə 5 nömrəli Naxçıvan Tikinti Trestinin, 8 nömrəli Naxçıvan Su Tikinti Trestinin və Naxçıvan Aqrotikinti Trestinin bazası əsasında yaradılmışdır. Şərrur, Ordubad, Culfa, Babək, Şahbuz, Sədərək rayon tikinti-quraşdırma idarələrini, 2 saylı Naxçıvan tikinti-quraşdırma idarəsini, Mexanizasiya və avtonəqliyyat idarəsini, Santexelektromontaj idarəsini, Naxçıvan su tikinti-quraşdırma idarəsini, sənaye kombinatını, təchizat idarəsini əhatə edir. Şirkət Nax. MR büdcəsi, yerli büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşən obyektlərdə inşaat yönlü bütün işləri görür.

NAXÇIVAN “TİKİNTİ MATERIALLARI İSTEHSALI” ATSC – tikinti sənayesi müəssisəsi. Şərrur-Naxçıvan d.-y.-nun sağın-

da, Araz su anbarının yaxınlığındadır. 1975 ildə istifadəyə verilmişdir. İldə 8 mln. ədəd kərpic, 40 min m^2 üzlük plitə istehsal edirdi. 1982–91 illərdə Naxçıvan üzlük plitələr z-du kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mülki mənzil tikintisi üçün, sənaye, k.t. və digər istehsal sahələrinin inşası üçün dekorativ və tikinti materialları (əhəngdaşı, travertin) istehsalı və satışı ilə məşğul olur. 1998 ildə kombinat Naxçıvan “Tikinti Materialları İstehsalı” açıq tipli səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. İstehsal gücü ildə 40 min m^2 üzlük plitədir. Muxtar respublikada aparılan geniş tikinti-quraşdırma işlərində istifadə olunması üçün 2001 ildən başlayaraq üzlük daşlar, travertin bloklar və s. istehsalı bərpa olunmuşdur. Müəssisədə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının təmin olunması üçün gündəlik istehsal gücü 500 m^2 olan müasir texnologiyaların tətbiqi məqsədilə dövlət tərəfindən kredit ayrılmış və 2005 ildə yeni istehsal sahəsi qurulmuşdur.

NAXÇIVAN TİKİŞ FABRİKİ – yüngül sənaye müəssisəsi. 1959 ildə Nax. MSSR Yerli Sənaye Nazirliyinin nəzdində 1 sex və 74 nəfər işçi ilə fəaliyyətə başlamışdır. 1964 ildə Yüngül Sənaye Nazirliyinin tərkibinə daxil olaraq “5 saylı Naxçıvan tikiş fabriki”, 1974 ildə isə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 50 illiyi ad. Naxçıvan tikiş fabriki” adlandırılmışdır. 1967 və 1987 illərdə f-kdə tikilmiş 2 istehsalat korpusu ilə birlikdə 3 tikiş sexi, bir biçim sexi, hazır mal anbarı, xammal anbarı və idarə binası mövcuddur. Əsasən, məktəbəqədər yaşlı, məktəbli uşaqlar və böyükklər üçün köynək istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Fabrik işə düşəndən bəri ən yüksək nəticəni 1987 ildə əldə etmiş, 1200 nəfər təcrübəli tikişçi ilə iki növbədə işləyərək 250 min ədəd müxtəlif çeşidli və ölçülü köynək istehsalına nail olmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin 87 şəhərindəki ticarət təşkilatları ilə müqavilə bağlayaraq məhsullarının satışını təşkil etmiş, 27 şəhərdən isə xammal və köməkçi materiallar almışdır. 1987 ildə f-kin yeni tikilmiş korpusunda Almaniyanın “PFAFF” firmasının istehsalı olan yeni modelli tikiş maşınları quraşdırılmışdır. 1999 ildə 3 mlrd. 216 mln. manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Sonrakı illərdə müəssisənin fəaliyyəti dayanmışdır. 2004 ildə bağlanmış müqavilələr əsasında fəaliyyəti

qismən bərpa edilmiş, illik istehsal həcmi 1 mlrd. manatlıq yataq dəsti və 120 min dəst kamufraj olmuş, 300 nəfər işçi çalışmışdır. Fabrikin fəaliyyəti bağlanmış müqavilələr əsasında 2005 ildə 2004 ilə nisbətən yüksəldilmişdir.

NAXÇIVAN TİMƏNİ – orta əsrlərdə (xüsusilə 13–15 əsrlərdə) Azərb.-da inzibati-ərazi vahidi; həmin əsrlərdə Azərb.-in c. əraziləri 9 tımənə bölünmüşdü. Onlardan biri də N. t idi. Çoxmənalı “tımən” termini ilə 10000 döyüşçünü birləşdirən hərbi hissə, 10000 dinara bərabər pul vahidi və 10000 əsgər verə biləcək inzibati ərazi nəzərdə tutulurdu. N. t. də Təbriz, Ərdəbil, Meşkin, Xoy, Sərab, Marağa və Mərənd tımənləri kimi dövlətə 10000 döyüşçü verməli idi. Nisbətən geniş ərazini – Araz çayının şm. və c. tərəflərini əhatə edirdi; ərazisinin əsas hissəsi Arranda olsa da, müəyyən qismi indiki Cənubi Azərb.-in şm.-q.-ndə idi. Şərqdə Ərmən vilayəti ilə sərhədlənən bu tımən Makudan Qafan dağlarına kimi geniş ərazini əhatə edir, Xoy, Mərənd, Meşkin tımənləri və Qarabağla hədudlanaraq, Göyçə gölüne qədər uzanırdı. Fəzlullah Rəşidəddinin (1247–1318) “Asar və əhya” /”Təsir və dirçəliş”/ əsərində verilmiş “Zoğal Naxçıvana aid olan Qafanın bəzi yerlərində bitir” və s. kimi faktlar Qafan ərazisinin N. t.-nə daxil olduğunu göstərir. Azərb.-in 27 iri şəhərindən 5-i – Naxçıvan, Ordubad, Azad, Əncan və Maku N. t.-nin tərkibinə daxil idi. Naxçıvan və Ordubad ş.-ləri Azərb.-in 260 tımən olan illik hasilatının toplandığı 21 iri şəhəri sırasında sadalanırdı.

Azərb.-in c.-nda Naxçıvan ş.-ndən çox da uzaqda olmayan və onunla eyni en dairəsində yerləşən Makunun digər Azərb. tımənlərinin, xüsusilə N. t. ilə qonşu olan Xoy və ya Mərənd tımənlərinin tərkibində verilməməsi ərazinin məhz N. t.-nə daxil olduğunu bir daha təsdiq edir. Dəbil şəhəri də N. t.-nə daxil idi. Ərəb coğrafiyaşünası Yaqut Həməvinin /1179–1229/ yazdığına görə, Dəbil “Arran vilayətində, Azərbaycanın uzaq hədudlarında” yerləşirdi. 1338 ildə Dəbil ərazisi Şərurla birlikdə Hülaku əmiri Əkəncinin oğlu Hacı bəyə verilmişdi. Dəbilin Azərb.-a, deməli, N. t. ərazisinə daxil olması Ə-Umari, Ə-Məkrizi, Əbu-l-Fida, İbn Haldun və b. ərəb müəlliflərinin məlumatından da bəllidir.

16 əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər imperiyasının tərkibinə daxil oldu və inzibati-ərazi vahidi bəylərbəyliyələ əvəz olundu. Naxçıvan ərazisinin çox hissəsi *Çuxursəd bəylərbəyliyyəsinin* tərkibinə daxil idi. Yalnız Ordubad Azərbaycan–Təbriz bəylərbəyliyyəsinə tabe idi. Belə vəziyyət İran hökmdarı Nadir şah Əfşarın [1736–47] hakimiyyətinə qədər davam etdi. Səfəvi–Osmanlı müharibələri dövründə türklər qələbə çaldığı zaman Azərb. ərazisində yeni inzibati–idarə sistemi yaratdı və onu sancaqlara böldü, Naxçıvan diyarı inzibati-ərazi vahidi kimi sancaq adlandırıldı (bax *Naxçıvan sancağı*). İran hakimiyyəti dövründə (1798–1828) 9 mahal-dan ibarət olan Naxçıvan diyarı iki tıməndə – N. t.-ndə və *Ordubad tımənində* birləşdirilmişdi. Nadir şah Naxçıvan əyalətinə rəhbərlik etmək üçün təyin etdiyi iki hakimdən biri “Hakime–Naxçıvan” adlanırdı.

Əd.: P i r i y e v V. Z., XIII–XIV əsrlər Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri (humanitar seriya), 1999, № 6.

NAXÇIVAN TÜRK LİSEYLƏRİ – Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev ilə Türkiyənin “Zaman” qəzeti A.Ş. ad. Baş Direktor İlhan İşbilənin imzaladığı (1991, 1 noyabr) müqaviləyə əsasən Naxçıvan MR Təhsil Nazirliyi tabeliyində açılmış müştərək məktəb (1992, oktyabr). Naxçıvan Oğlanlar Liseyi, 1993 ilin noyabrında Ordubad Qızlar Liseyi, 1994 ilin oktyabrında Şərur Türk Liseyi fəaliyyətə başladı.

Lisələrdə 30 nəfəri Türkiyədən, 34 nəfəri Naxçıvan MR-dən olan 64 müəllim tərəfindən 655 şagirdə təlim-tərbiyə verilir.

Naxçıvan
Türk Liseyi.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Bir ananın oğulları və bir millətin iki dövlətiyə” şüarını əldə rəhbər tutaraq Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı qardaşlığı möhkəmləndirmək, sərbəst bazar iqtisadiyyatına dayanaraq, dünyaya açılan Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə açılmışdır.

Lisələr ingilis dili təmayüllü olub, dərslər kompyuter texnologiyaya dəstəklə keçirilir. Burada şagirdlər Azərbaycan dili, Türkiyə türkçəsi, ingilis və rus dillərini yaxşı öyrənməyə imkan qazanırlar. Riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və informatika fənləri ingilis dilində, digər fənlər (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya) isə Azərbaycan dilində tədris olunur. Lisələr pansionat tipli olduğundan onların nəzdində xüsusi yataqxanalar təşkil edilmişdir. Hazırda yataqxanalarda 500 şagird qalmaqdadır, bu da ümumi şagirdlərin 76%-ni təşkil edir.

Lisələrə yeni şagirdlər test imtahanı yolu ilə qəbul olunurlar. Bu imtahanda 6-cı sinfi bitirəcək şagirdlər 7-ci sinifdən tədrislərinə davam edirlər. Təhsil müddəti 5 ildir.

Lisələrdə informatika kabineti, fizika, kimya, biologiya laboratoriyaları, dil öyrənmək üçün bütün tədris ləvazimatları günün tələblərinə uyğun təşkil edilmişdir. Hər gün yenilənməkdə olan ən müasir texnologiyalardan istifadə edilən kabinetlər və zəngin kitabxanalar vardır.

Lisələr Naxçıvanda İnternet vasitəsinə istifadə etməklə tədrisini quran ilk məktəblərdir. Şagirdlər dünyadakı elm və texnologiya ilə əlaqədar baş verən bütün yenilikləri İnternet vasitəsilə daim izləyirlər. Məqsəd çağdaş dünyanın təhsil qanunlarına standart səviyyədə cavab verə biləcək tədris sistemi qurmaq və müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici və daxili siyasətini dünyada tanıtmadır.

Lisə rəhbərliyi şagirdlərin qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onları uyğun dərəcələrə cəlb edir, 11-ci sinif şagirdlərinə universitetlərdə layiqli ixtisas seçmələrinə köməklik göstərir, olimpiada və digər elmi yarışlara hazırlayır, folklor, musiqi və teatr çalış-

Naxçıvan
Üzgüçülük Mərkəzi.

malarına cəlb edir. Respublika daxilinə, həmçinin xarici ölkələrə ekskursiyalar təşkil edilir, elmi, mədəni, idman və digər yarışlar keçirilir. Şagirdlərin rəsm və əl işlərindən ibarət sərgilər təşkil olunur. Azərbaycan və Türkiyənin milli və mədəni bayramları, əlamətdar günləri və tarixi hadisələri qeyd olunur.

NAXÇIVAN ÜZGÜÇÜLÜK MƏRKƏZİ – Azərb. Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi tərəfindən tikilmişdir. Ümumi sahəsi 9240 m², əsas binanın tikinti sahəsi 2047 m², koteclərin tikinti sahəsi 140 m²-dir. İki mərtəbəlidir. Ümumi hündürlüyü 8 m, daxili hündürlüyü 6,6 m-dir. Hovuzun ölçüləri 25x15 m-dir və 6 trampolinə təchiz olunmuşdur. Kənarında 124 tamaşaçı yeri və 15 nəfərlik tribuna var. Mərkəzdə idmançılar üçün 3, məşqçilər üçün 2 duş kabinəsi, 1 həkim kabinəsi, şərhçi kabinəsi, 2 məşqçi otağı, soyunub-geyinmə otaqları, rəhbərlik və işçi heyət üçün 11 kabinə, hər iki mərtəbədə holl, binanın texniki təminatı üçün yardımçı otaqlar, həmçinin 43 nəfərlik konfrans zalı, gənclərin istirahəti üçün kafeteri, mini bar, 3 kotec var.

Azərb. Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Üzgüçülük Mərkəzinin açılışında (2004 il, 2 sentyabr) iştirak etmişdir.

NAXÇIVAN YAZIÇILAR BİRLİYİ – Nax. MR yazıçılarının könüllü yaradıcılıq təşkilatı. 1928 ildə Azərb. Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin filialı kimi yaradılmışdır. 1958 ildə Azərb. Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinə çevrilmiş, Azərb. yazıçılarının X qurultayında (1997) Naxçıvan Yazıçılar Birliyi statusu almışdır. Azərb. Yazıçılar Birliyinin tərkibin-

dədir. 52 üzvü var (2005); üzvlərindən biri Azərb.-ın xalq yazıçısı adına, bir çoxu isə Azərb. Respublikasının və Nax. MR-in müxtəlif fəxri adlarına layiq görülmüşdür. Naxçıvanda yaşayan şair və yazıçıların əsərlərindən ibarət “Səadət mahnıları” adlı ilk almanax 1953 ildə çapdan çıxmışdır. İndiyədək Naxçıvan şair və yazıçılarının 300-dən çox kitabı nəşr olunmuşdur (2005); onların 17-si Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Nax. MR-in yaradılmasınının 75 illiyi ilə əlaqədar sərəncamına əsasən 1999 ildə işıq üzü görmüşdür. İranda Naxçıvan yazıçı və şairlərinin əsərlərindən ibarət Azərb. və fars dillərində “Səhər nəğmələri” adlı kitab çap edilmişdir (1999). Naxçıvan Musiqili Dram Teatrında naxçıvanlı müəlliflərin 30-a yaxın pyesi tamaşaya qoyulmuşdur.

NAXÇIVAN YEYİNTİ MƏHSULLARI SƏNAYE KOMPLEKSİ

– yeyinti sənayesi müəssisəsi. 1989 ildə 2 saylı çörək zavodu kimi istifadəyə verilmiş və fəaliyyətə çörək istehsalı ilə başlamışdır. 2001 ildə Yeyinti Məhsulları Sənaye Kompleksi Açıqtipli Səhmdar Cəmiyyətinə çevrilmişdir. Hazırda səhmlərinin 100%-i özəl sektora məxsusdur.

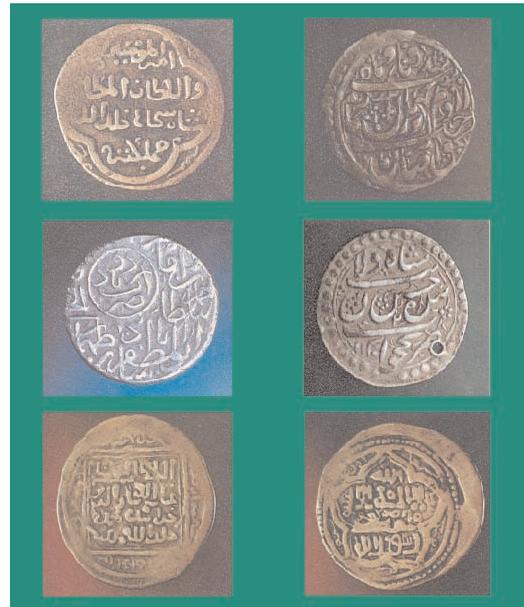
2003 ildən müəssisədə gündəlik istehsal gücü 50 t olan un dəyirmanı, gündəlik istehsal gücü 36 t olan 2 ədəd çörəkbişirmə sexi, 2004 ildə hər birinin gündəlik istehsal gücü 3,2 t olan makaron istehsal xətti, gündəlik istehsal gücü 3,2 t olan unlu qənnadı (biskvit) məhsulları istehsalı sexi, gündəlik istehsal gücü 4,8 t olanət emalı (kolbasa, sosiska və s.) sexi və 2005 ildə 8 saatlıq istehsal gücü 16 t olan süd emalı sexi yaradılmışdır. Müəssisə muxtar respublika əhalisinin analoji məhsullara olan tələbatının 65-70%-ni ödəyə bilməkdədir. Müəssisədə xammal təchizatının yaxşılaşdırılması üçün yardımçı sahə yaradılmışdır. Hazırda müəssisədə 160 nəfərə yaxın işçi çalışır. Müəssisə tamamilə yerli xammal əsasında fəaliyyət göstərir.

“**NAXÇIVAN YÜRÜŞÜ**” – Osmanlı dövlətinin qoşunlarının Səfəvi dövləti ərazisinə 12-ci yürüşünün (1554) tarixi qaynaqlarda adı. *Bax Naxçıvan səfəri (1554).*

NAXÇIVAN ZƏRİBXANASI – erkən orta əsrlərdən Naxçıvan ş.-ndə fəaliyyətə başlamış sikkəkəşən zərrixana. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Naxçıvan ş. qədim zamanlar-

dan mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi idi; İranın, Gürcüstanın (xüsusilə Mesxeti) bir sıra şəhərləri ilə, Qara dəniz limanları, Kiçik Asiya və Beynəlxəndəki şəhərlərlə sıx ticarət əlaqələri saxlayırdı. Əmtəə istehsalının artımı və ticarətin inkişafı pul dövriyyəsinə xeyli vüsət verdi. Naxçıvan ş.-ndə ilk zərrixananın Sasani şahənşahı I Xosrovun – Ənuşirəvani-Adilin [531–579] hakimiyyətinin 3-cü ilində (534) təsis edildiyi bəllidir. Bu, Azərb.-da ən qədim zərrixanalardan biri hesab olunur. Tarixçi-numizmat Y. A. Paxomovun fikrincə, əldə olunmuş və “Naxç” işarəsi ilə kəsilmiş Sasani sikkələri N. z.-na məxsusdur. N. z.-nda Sasani hökmdarlarından IV Hürmüz [579–590], VI Bəhram Çubin [590–591], II Xosrov Pərviz [591–628], II Qubad [628], III Ərdəşir [628–629], Fərruxan Şəhrvəraz [629], V Hürmüz [631–632], III Xosrov [632], III Yezdəgir [632–651] və b.-nin adından gümüş dirhəmlər kəsilmişdir.

Numizmatik materiallardan aydın olur ki, Böyük İpək Yolu üstündə yerləşən Naxçıvanın Şərqi-Qərbi ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rol, buranın özündə ticarətin və sənətkarlığın inkişafı 11–12 əsrlərdə N. z.-nda İraq səlcuq sultanlarının, o cümlədən Azərb. atabəylərinin (Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Özbək və b.) adından mis dirhəm və fəlsərin zərbinin daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Məşhur istilaların (13 əsr) ilk vaxtlarında N. z.-nda “Uluq monqol ulusbəyi” yazısı ilə adsız gümüş dirhəmlər, Elxanilər dövründə [1256–1357] Hülaku xan və onun xələflərinin adlarından qızıl dinar, gümüş dirhəm və mis fəlsələr, həmçinin Müzəffərilər, Cuçilər, Cəlairilərin adından sikkələr zərb olunmuş, əmir Teymurun “işğal zərbi” icra edilmişdir. N. z. Səfəvilər dövründə daha gərgin fəaliyyət göstərmiş, burada I İsmayıl [1501–24], I Təhməsin [1524–76], II İsmayıl [1576–77], Məhəmməd Xudabəndənin [1578–87] adlarından gümüş şahı və məhəmmədi (1/2 şahı) adlı sikkələr, I Abbas [1587–1629] və onun xələfləri adından gümüş abbasi, yarım abbasi – məhəmmədi və şahı (1/4) adlı pullar zərb olunmuşdur. Səfəvi–Osmanlı müharibələri N. z.-nın da fəaliyyətinə təsir göstərmiş, burada Osmanlı sultanlarının adlarından “işğal zərbi” icra edilmişdir. N. z. xanlıqlar dövründə də fəaliyyətini davam etdirmiş və adsız gümüş sikkələr – abbasi və onun hissələri, eləcə də mis füluslar zərb etmişdir.

Əd.: М ə м м ə д о в R. A., Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü), B., 1977; Па х о м о в Е. А., Монеты “Нахчавана”, Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, 1949, № 5; Р а д ж а б л и А., Нумизматика Азербайджана, Б., 1997.

NAXÇIVANÇAY (qədim adı Q a r a b a b a ç a y) – Şahbuz və Babək r-nları ərazisində çay. Uz. 81 km, hövzəsinin sah. 1630 km². Keçəldağ (3118 m), Ağdaban və Qonaqgörməz 3150 m hündürlükdən başlanır. Araz su qovşağının su anbarına tökülür. Qar, yağış suları və yeraltı sularla qidalanır. Əsas qolu Cəhri çayıdır. Hövzəsində su anbarları (Uzunoba, Sirab) və su qovşağı yaradılmışdır. N. vadisindəki qədim yaşayış yerlərində (Kültəpə və s) aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri Eneolit və ilk Tunc dövrlərində Araz çayının sol sahilində yaşamış əhalinin həyat və mədəni inkişaf yollarını izləməyə imkan verir. 19 əsrin əvvəlində çayın Arazə töküldüyü yerdə *Abbasabad* qalası tikilmişdi.

NAXÇIVANDA AMERIKA GENERAL-QUBERNATORLUĞU – Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və Naxçıvanı erməni nəzarətinə vermək üçün zəmin hazırlamaq məqsədilə yaratdığı hərbi-inzibati idarəçilik forması. Qafqazda nüfuz dairəsi qazanmağa çalışan

ABŞ-ın əlverişli strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək planları Antanta dövlətlərinin Ermənistanı ali komissar təyin etdikləri amerikalı polkovnik V.Haskelin 1919 ilin sentyabrında irəli sürdüyü “*Haskel layihələri*” adlandırılan sənəddə öz əksini tapmışdı. Layihədə Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əlahiddə bitərəf zona elan edilməsi və bu ərazidə Naxçıvan general-qubernatorluğunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. ABŞ-ın himayəsi altında Naxçıvana yiyələnməyə çalışan Ermənistanın daşnak hökuməti “Haskel layihələri”nin gerçəkləşməsi üçün canfəşanlıq göstərirdi. 1919 ildə ABŞ Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini – Naxçıvan diyarını ələ keçirməyə cəhd göstərirdi. Birləşmiş Ştatlar Cənubi Qafqaz, İran və Türkiyənin qovuşuğunda yerləşən Naxçıvana xüsusi hərbi-strateji əhəmiyyəti olan ərazi kimi baxırdı.

V.Haskelin Azərbaycan və daşnak Ermənistanı hökumətlərinə göndərdiyi direktivdə göstərilirdi ki, Naxçıvan diyarında və Şərur-Dərələyəz qəzasında başda amerikalı general-qubernatoru olmaqla “Neytral idarə zonası” təsis edilir. Eyni zamanda polkovnik Haskel dəmir yollarının və İrəvanla Culfa arasındakı teleqraf xəttinin Birləşmiş Ştatların nəzarəti altına verilməsini tələb edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Azərbaycan xalqının, o cümlədən Naxçıvan əhalisinin mənafeyinə zidd olan bu layihələri qətiyyətlə rədd etdi və onların gerçəkləşməsinə imkan verməyəcəyini bildirdi. Haskelin müavini polkovnik Ceyms Rey 1919 il oktyabrın 24-də Naxçıvana gəldi və Müsəlman Milli Şurası qarşısında V.Haskelin bəyanatını elan edərək, qubernatorluğun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmund L.Dellinin ona başçı təyin olunduğunu bildirdi. Ermənistan daşnak hökumətinin razılıqla qarşıladığı bu bəyanat Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qəti etirazı və Naxçıvan əhalisinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidilə Ceyms Rey qərarını dəyişməyə məcbur oldu. Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Antanta ali komissarı V.Haskelin nümayəndəsi kimi qaldı. 1920 ilin

yanvarında sonuncu Amerika əsgəri Naxçıvan torpağını tərk etdi. Beləliklə, bölgə əhalisinin güclü müqaviməti və inadlı mübarizəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin isə ciddi diplomatik səyləri bu növbəti təxribat aktının qarşısını vaxtında aldı və ermənilərin Naxçıvanı ABŞ-in yardımı ilə ələ keçirmək niyyətini növbəti dəfə puça çıxardı.

Əd.: Ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα Ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸν ἔθνος (1918–1920), Ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος (ἑλληνικὸν ἔθνος ἑλληνικὸν ἔθνος), Ἀ., 1998; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918–1920-ci illər), B., 1993; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyəti və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANDA "ERMƏNİ İDARƏÇİLİYİ" – 1919 ilin may–iyul aylarında İngiltərənin təşəbbüsü və dəstəyi ilə Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində yaradılmış idarəçilik forması. Bölgə əhalisinin iradəsi əleyhinə bu diyarı Ermənistanla birləşdirmək məqsədi güdürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və bölgə əhalisi tarixi Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvanın zorla onun əlindən qoparılması təhlükəsi qarşısında zəruri tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı; "erməni idarəçiliyi"yə yol verməmək tələbləri ilə Paris Sülh Konfransına (1919), müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə dəfələrlə müraciət edildi. Lakin bu müraciətlərə məhəl qoyulmadığından yerli əhali "erməni idarəçiliyi"yə öz qüvvəsi ilə son qoymaq qərarına gəldi; əli silah tutan kişi əhalisi arasında səfərbərlik keçirildi. Görülmüş zəruri hərbi hazırlıq tədbirlərindən sonra iyulun 18-i ilə 25-i arasında Naxçıvanı və ətraf əraziləri işğalçı erməni-daşnaq silahlı dəstələrindən təmizləmək, habelə qondarma "erməni idarəçiliyi"yə son qoymaq məqsədilə qanlı döyüşlər aparıldı. Qıvrıq kəndindən gələn silahlı yardım sayəsində erməni-daşnaq silahlı dəstələri Naxçıvandan çıxarıldı, Şahtaxtı və Şərur stansiyalarında gedən döyüşlərdə xeyli itkilər verərək, "Qurud qapısı"ndan "Ermənistan"a tərəfə geri çəkilməyə məcbur oldu.

Beləliklə, 1919 ilin 25 iyulu Naxçıvan mahalının erməni-daşnaq işğalçıları üzərində qələbəsi günü kimi xalqın yaddaşına əbədi həkk olundu, ermənilərin Naxçıvan bölgəsin-

dəki siyasi, hərbi və iqtisadi mövqelərinə sarsıdıcı zərbə endirildi.

Əd.: Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANDA KƏNDLİ İĞTİŞAŞLARI VƏ ÜSYANLARI (1920–30) – Nax. MR-də sovet hakimiyyəti əleyhinə çıxışlar, iğtişaşlar və üsyanlar. 1920 il iyulun 28-də Naxçıvan ş.-ndə sovet hakimiyyəti elan edilməsinə, iyulun 29-da isə Hərbi İnqilab Komitəsi və Hərbi Əmək Müdafiə Şurası yaradılmasına baxmayaraq, yeni hakimiyyət yalnız diyarın ərazisinin 20 faizində təsir gücünə malik idi. Bunu Ordubadda ancaq oktyabrın 19-da, Şərurda isə dekabrın 2-də inqilab komitələri və yerli sovet hakimiyyəti orqanları yaradılması faktından da görmək olar; çünki bu ərazilərdə yeni hakimiyyəti qurmazdan əvvəl daşnaq təhlükəsi və işğalının nəticələrini ləğv etmək tələb olunmuşdu. Digər tərəfdən, Ermənistanın daşnaq hökuməti silahlı qüvvələrinin mütəmadi hücumlarının qarşısının qoyulması alınmaması, yeni hakimiyyətin diktaturaya meyl etməsi hallarının güclənməsi də diyarın əhalisini hiddətləndirirdi; onlar nicat dolu nəzərlərini getdikcə daha çox Naxçıvanda olan türk qoşun hissələrinə yönəldirdilər. Oktyabrın 5-də Sovet Rusiyasının tərəfdarı sayılan Bahadır Vəlibəyovun XI Qızıl Ordunun əlavə hissələri ilə fəvqəladə komissar kimi Naxçıvan ş.-nə gəlməsi və cəza tədbirlərini gücləndirərək, türk hərbi hissələrinin Naxçıvandan çıxarılmasını tələb etməsi azərb.-li əhalinin qəzəbini daha da artırmışdı. Naxçıvan ictimaiyyətinin tələbi ilə B. Vəlibəyov vəzifəsindən uzaqlaşdırılsa da, az sonra Q. Orconikidzenin köməyi ilə yenidən vəzifəsinə bərpa olunmuşdu.

1920 il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında Azərb. İnqilab Komitəsinin elan etdiyi bəyannamədə Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının Ermənistanla verilməsi xəbəri əhalinin sovet hakimiyyətindən narazılığını son həddə çatdırdı. Yenidən Ermənistanın əsarəti altına düşmək təhlükəsi ilə üzləşən Naxçıvan əhalisi inqilab komitəsi qarşısında toplaşaraq buna qəti etirazını bildirdi və rəsmi izahat tələb etdi. Vəziyyətin gərginləşməyindən qorxuya düşən Azərb. İnqilab Komitəsi Naxçıvana yaxşı bələd olan Azərb. SSR Xalq Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski-

ni fəvqəladə səlahiyyətlə diyara ezam etdi. B.Şahtaxtinski Naxçıvan əhalisinin qarşısında çıxış edərkən hətta bildirmişdi ki, “Siz torpağımızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir...”. O, Naxçıvan ş.-ndə Şərur–Dərələyəz və Ordubad əhalisinin də mitinqlərini keçirmişdi. Mitinqlərdə əhalinin böyük əksəriyyəti Naxçıvanın Azərb. SSR qəyyumluğunda müstəqil respublika kimi təşkil olunmasını istədiyini bildirdi. Mitinqlərin nəticələri barədə Azərb. və Ermənistan inqilab komitələrinə müvafiq məlumatlar verilmişdi. Görünür, Naxçıvan əhalisinin türk hərbi hissəsi tərəfindən dəstəklənən bu qətiyyəti artıq Naxçıvana öz ərazisi kimi baxan Ermənistan İnkilab Komitəsini dekabrın 28-də bəyanat verərək Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanımağa və daşnaqların bu ərazi ilə bağlı iddialarından imtina etdiyini bütün dünyaya bildirməyə məcbur olmuşdu.

1920–30 illərdə sovet hakimiyyətinin Azərb. ictimai-siyasi və mənəvi həyatı ilə uzlaşmayan sərt tədbirləri Naxçıvan əhalisinin müqaviməti ilə qarşılaşmış, dəfələrlə iğtişaş və üsyanlara səbəb olmuşdu. 1925 ilin mart ayında Naxçıvan diyarının bir sıra şəhər və kəndlərini iğtişaşlar bürümüşdü. Naxçıvanda, Türkeşdə, Vənənddə və s. yerlərdə kəndli iğtişaşları zor gücünə yatırıldı. Sonralar aparılmış saysız-hesabsız istintaqlarda erməni müstəntiqləri heç bir günahı olmayan dinc əhalinin cəzalandırılmasında xüsusilə fərqlənmişdilər. Culfa rayonunun Milax kəndində onların əli ilə 38 nəfər güllələnmiş, 38 nəfər isə müxtəlif cəzalara məhkum olunmuşdu. Şərurda kəndli iğtişaşlarına 1918–20 illərdə erməni işğalçılarına qarşı mübarizədə misilsiz xidmətləri olmuş Fətulla bəy Hüseynov rəhbərlik etmişdir. Naxçıvan–Dərələyəz bölgəsində genişlənən kəndli hərəkatına Şahbuzun Türkeş, Keçili, Kolanı, Culfanın Əbrəqunus, Milax, Ərəfsə, Ordubadın Tivi və digər kəndlərinin sakinləri də qoşulmuşdu. Bu çıxışlar amansızlıqla yatırılmışdı.

30-cu illərin əvvəllərində kollektivləşmə xəttinin zorla həyata keçirilməsi bütün Azərb.-da olduğu kimi, Naxçıvan MR-də də kütləvi narazılıqlara və hərəkatlara səbəb

olmuşdu. 1929 ilin sonundan başlanan silahlı müqavimət halları 1930 ilin yayında genişlənməmişdi. Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı müqavimət Şahbuz r-nunda xüsusilə güclü olmuşdu. Naxçıvan, Şərur, Ordubad r-nlarının dağ kəndləri silahlı müqavimət tərəfdarlarının sığınacaq məntəqələrinə çevrilmişdi. 1930 ildə Naxçıvanda əhali kommunist hakimiyyətini devirməyə cəhd göstərmiş, yalnız sovet qoşun hissələrinin müdaxiləsi bolşevik hakimiyyətini yenidən bərpa etməyə imkan vermişdi; bu zaman daxili müqavimət hərəkatını xaricdəki mühacir təşkilatlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək üçün də təşəbbüslər göstərilmişdi. Müqavimət hərəkatı muxtar respublikada kolxoz hərəkatını xeyli zəiflətməmişdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, muxtar respublikada yaranmış təhlükəli vəziyyət sovet hakimiyyəti orqanlarında yüksək səviyyədə dəfələrlə müzakirə olunmuş və bu məqsədlə Azərb. SSR MİK-in sədri Q. Musabəyov SSRİ və ZSFSR MİK-ləri adından tam səlahiyyətlə Naxçıvana təhkim edilmişdi. Yalnız təbliğat və təşviqat vasitələrinin tam qüvvəsi ilə işə salınması, kömək üçün hərbi hissələrə müraciət edilməsi vəziyyətin daha təhlükəli hala düşməsinin qarşısını almış, sovet hakimiyyətini qoruyub saxlamağa imkan vermişdi. 1930 il martın 20–22-də sayı 500 nəfərə çatan və ən çox Şahbuz r-nunda toplaşan silahlı müqavimət dəstələrinə qarşı nizami ordu hissələrinin yeridilməsi isə döyüşləri, təbii olaraq, sovet hakimiyyətinin xeyrinə həll etmişdi. Görünür, 1937–38 illər repressiyaları zamanı Naxçıvan əhalisinin sovet hakimiyyətinə qarşı bu cür fəal çıxışları da yada salınmış və 1937 ilin avqust ayının təkə 10 günündə (5–15-i) Naxçıvan kəndlilərindən 9950 nəfəri həbs edilərək repressiyaya məruz qalmışdı.

Əd.: Ə l i y e v Ə., Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə, B., 1960; y e n ə o n u n, Əlinə yaddaşı. Naxçıvan. 1914–1992. B., 1997; S a d i q o v S., Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. B., 1995.

NAXÇIVANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİ – elmi mərkəz. 1925 ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin şöbəsi kimi yaradılmış, 1929 ilədək fəaliyyət göstərmişdir. Sədri görkəmli maarif xadimi Vahab *Həsənzadə*, elmi katibi Mirbağır

Heydərzadə olmuşdur. Cəmiyyətin fəal üzvləri Məhəmməd Rasizadə, Xəlil Hacılarov, Əbdülzəlim Rüstəmov, Lətif Hüseynzadə və b. idi. Cəmiyyətdə 3 bölmə: - 1. iqtisadi, ictimai, təbii bölmə; 2. arxeoloji bölmə; 3. etnoqrafiya, türkologiya, tarix və ədəbiyyat bölməsi fəaliyyət göstərmişdir. 1925-28 illərdə Naxçıvan Respublikasının maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya, tarix və ədəbiyyatını, iqtisadiyyat və təbiətini öyrənməklə məşğul olmuşdur. Naxçıvan Respublikasının müxtəlif bölgələrində arxeoloji qazıntılar aparmaqla qiymətli maddi mədəniyyət abidələrini aşkarlaması, 1926 ildə Bakıda keçiriləcək I Türkoloji qurultaya hazırlıq aparması (bu məqsədlə cəmiyyət üzvlərindən M.Rasizadə “Dillərin tüluu və qürubu”, H.Səfəri “Azərbaycan dilinin mənşəyi və tarixi inkişafı”, Ə.Rüstəmov “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti, ərəb və latın əlifbası ilə islah və tövsihi”, Ə.Qılmanov “Türk tayfalarının ibtidai tarixi və dini təsəvvürü” mövzularında ictimaiyyət qarşısında məruzələr etmişlər), respublika ərazisində xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb qeyd alması, müxtəlif bölgələrə (Cəhri, Camaldın, Qızılburun, Türkeş, Şərur, Nürgüt, Milax və s.) elmi komissiya və ezamiyyətlər təşkil etməsi, Naxçıvan muzeyini qiymətli eksponatlarla zənginləşdirməsi, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini geniş miqyasda təbliğ etməsi cəmiyyətin fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Məşhur şərqşünas və arxeoloqlardan İ.İ.Meşşaninov, A.A.Müller, İ.Əzimbəyov, V.M.Sisoyev və b. müxtəlif vaxtlarda Naxçıvana gəlmiş, Xarabagilan, Qızılburun, Xanəgah, Culfa və b. yerlərdə arxeoloji qazıntılar aparmışlar (bax, həmçinin *Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsi*).

Əd.: Xəlilov F., Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət, B., 2005.

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏTI STATUSU

– 1918–24 illərdə erməni-daşnak təcavüzünün qarşısını almaq, diyarın Ermənistanı ilhaq edilməsinə və Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırımına yol verməmək məqsədilə Naxçıvan diyarına Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsi ilə bağlı məsələnin beynəlxalq səviyyədə həlli prosesi. Naxçıvanın

muxtariyyəti statusunun əldə edilməsində Mustafa Kamal Atatürk, Nəriman Nərimanov, Behbud ağa Şahtaxtinski, Kazım Qarabəkir Paşa və b. mühüm rol oynamışlar. 1917–20 illərdə Naxçıvan diyarı üçün daha çətin inkişaf dövrü olmuş, bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistanı ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin (ABŞ, İngiltərə) himayə etdiyi Ermənistanın daşnak hökuməti bu bölgəni xəyali “*Böyük Ermənistan*”a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmış, bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qaniçənlərin başçılıq etdikləri quldur daşnak dəstələrindən də fəal istifadə etmişdi. Lakin diyarın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş, özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə – Azərbaycana birləşməkdə görmüşdü. Həmin dövrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları nəticəsində Naxçıvan diyarında baş verən qırğınlar faciəli həddə çatdığından mühüm beynəlxalq problemə çevrilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin bu problemi sülh yolu ilə həll etmək cəhdlərini zəiflik əlaməti kimi qiymətləndirən daşnak hökuməti bu diyarın tezliklə Ermənistanı qatılacağı barədə şayiələr yayırdı. Naxçıvan ərazisinin ermənilər tərəfindən işğalının qarşısını almaq üçün 1918 ilin noyabrında burada müstəqil *Araz-Türk Cümhuriyyəti* yaradıldı. 1919 ilin martınadək mövcud olan Araz-Türk Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgə əhalisinin erməni daşnaklarına qarşı səfərbərliyə alınmasında mühüm rol oynadı. Ən başlıcası isə bölgənin erməni təcavüzü təhlükəsi qarşısında toxunulmazlığını və bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ağır vəziyyətdə olsa da, Naxçıvana maddi, mənəvi, hərbi yardım göstərir, bölgədə baş verən hadisələri diqqət mərkəzində saxlayırdı. Azərbaycan Parlamenti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Naxçıvandakı vəziyyəti dəfələrlə müzakirə etmişdi. Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmədiyini döno-döno bəyan etmişdi. N.Nərimanov və onun yaxın silahdaşlarının

prinsipiallığı və cəsarətli tələbləri sayəsində, ermənilərin Q.K.Orconikidze və onun əlaltılarının “xeyir-duası” ilə Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. 1920 il dekabrın 2-də Aleksandropolda (Güm-rüdə) Ermənistanın daşnak hökuməti ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Naxçıvan, Şərur və Şahtaxtıda səsvermə yolu ilə xüsusi idarəçilik yaradılmalı və Ermənistan onun işinə qarışmamalı idi. Lakin 1920 ildə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur daşnak quldurlarının yuvasına çevrilmişdi. Silahlı daşnak-erməni dəstələrinin və Türkiyədən qaçmış ermənilərin cəmləşdiyi Zəngəzur ətrafında o zaman yaranmış son dərcə mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycan öz torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmədi. Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi yaranmaqda olan qondarma “Ermənistanın” əlinə keçdi. Bununla, faktiki olaraq, Naxçıvan qalan Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Bu, Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinin daha qətiyyətlə irəli sürülməsini zəruriləşdirdi.

1920 ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisi məktubla N.Nərimanova və Q.K.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: “*Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik*”. 1920 il iyulun 28-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu Naxçıvandakı vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnkilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsipial şəkildə aydınlaşdırsın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyəti qurulmasına kömək göstərilməsi haqqında 11-ci Qırmızı ordunun hərbi-inkilab şurası ilə danışıqlar aparsın.

Beləliklə, 11-ci Qırmızı ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini erməni-daşnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. 11-ci Qırmızı ordunun 1-ci Qafqaz polku Gorus, Şahbuz və Cəhridən keçərək, 1920 il iyulun 28-də axşamüstü Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Naxçıvan diyarında da sovet hakimiyyəti quruldu. Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnkilab Komitəsi

(M.Bəktaşov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev və b.) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnkilab Komitəsi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: “*Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir*”.

1921 ilin əvvəllərində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda diyar əhalisinin 90 faizindən çoxu Naxçıvanın muxtariyyət statusu ilə Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Məsələnin həllində Atatürkün və N.Nərimanovun qətiyyəti, B.Şahtaxtınskinin və Türkiyə nümayəndə heyətinin Moskvada apardığı danışıqlar mühüm rol oynadı və Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası hökumətinin bu məsələdə mövqeyinin dəyişməsinə təsir göstərdi. Naxçıvan diyarı o zaman çox böyük çətinliklər içində idi; daşnak hissələrinin və İranın şimal əyalətində fəaliyyət göstərən əksinqilabi qüvvələrin mühasirəsində qalmışdı. Bu qüvvələr Naxçıvanda sovet hakimiyyətini devirməyə dəfələrlə cəhd göstərirdilər. Lakin 1921 il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış dostluq müqaviləsi sayəsində, böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənən erməni-daşnak silahlı dəstələrinin fitnələrinə son qoyuldu. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən, Naxçıvan vilayəti “Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi elan olundu, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir”. V.İ.Lenin 1921 il aprelin 9-da Türkiyə ilə sülh sazişindən danışıqlar demişdi ki, bu, “*bizi Qafqazdakı daimi müharibələrdən xilas edir*”. Lakin bu sözlər özünü doğrultmadı.

1921 ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi qalmaq imkanlarını reallaşdırdı [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*, *Qars müqaviləsi (1921)*]. Bu beynəlxalq müqavilələr Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi statusunu təsbit etdi; bu müqavilələrlə Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan

Naxçıvani Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanınmış və ona beynəlxalq hüquqi təminat vermişlər.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924 il 9 fevral tarixli qərarı Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın muxtariyyət statusunu qəti təsbit etdi. Naxçıvanın muxtariyyəti statusu diyarın sonrakı tarixi taleyində çox mühüm rol oynamışdır. *“Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq”* (Heydər Əliyev).

Əd.: Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən İ.Hacıyev), B., 1999; Hacıyev İ., Naxçıvanın muxtariyyət statusu və müasir dövr, Bakı Uni-ti Xəbərləri, №3, 1999; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, 6, B., 2000–01; Qasımov A., Naxçıvanın muxtar ərazi taleyi və müasir dövr, Naxçıvan tarixinin səhifələri (məqalələr toplusu) kitabında, B., 1996; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi-hərbi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANI Abdulla, Mirmurtaz (?–?) – filosof, ilahiyyatçı (təxminən 15 əsr). Nəsirəddin Tusinin “Kələmin təcridi” (“Təcrid əl-kələm”) traktatına şərh yazdığı məlumdur. “Təcrid əl-kələm”in mündəricəsinə əsasən N.-nin ümumi fəlsəfi problemləri, substansiya, aksidensiya və i. a. məsələləri araşdırdığını söyləmək olar. Türk alimi Katib Çələbi (Hacı Xəlifə; 1608–70) onu “tədqiqatçı” (“əlmüdəqqiq”) deyə yad etmişdir.

Əd.: Məmmədov Z. C., Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, B., 1994.

NAXÇIVANI Böyükxan (2.2.1871, Naxçıvan ş. – ?) – teatr xadimi, aktyor və rejissor. 20 əsrin əvvəllərində Naxçıvan teatrında rejissor və aktyor olmuşdur. 1919 ildə bu teatrın Təbrizə qastrol səfərini təşkil etmiş və böyük uğur qazanmışdır. Sonralar Cənubi Azərb.-da fəaliyyət göstərmiş, Təbriz teatrının əsasını qoymuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbrizdə nəşr edildiyi dövrdə C. Məmmədquluzadənin yaxın məsləhətçilərindən olmuş, onun “Ölülər” tragikomediyasının Təbriz tamaşasında Kefli İskəndər rolunu oynamışdır. **NAXÇIVANI** Əcəmi Əbubəkr oğlu – Azərb. memarlığının görkəmli nümayəndəsi, Naxçı-

van memarlıq məktəbinin banisi. Bax Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani.

NAXÇIVANI Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani (?–?) – 14 əsr Azərb. memarı. Bax Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani.

NAXÇIVANI Fəxrəddin, Əbul-Fəzl Məhəmməd ibn Deyləm Məhəmməd ən-Naxçıvani (?–1279, Giran) – vəzir, fəqih (hüquqşünas). Tanınmış vəzirlər ailəsinə mənsub olmuş, monqolların hakimiyyəti ərəfəsində və dövründə Naxçıvanda, istifa (maliyyə) divanında xidmət etmişdir. Mənbələrin məlumatına görə, 13 əsrin ortalarında vəzifəsindən və imtiyazlarından ələkərkək Əhərə getmiş, dövrün məşhur sufi filosofu şeyx Qütbəddin Əbdülqədir ibn Həməz əl-Əhərinin müridlərindən olmuş, onun zaviyəsində guşənişin həyat sürmüşdür. N.-yə Əhərdə rast gəlmiş məşhur ərəb alimi İbn Fuvati (1244–1326) “bu gözəl qocanı” artıq 1271–72 illərdə Marağada gördüyünü, Nəsirəddin Tusinin onu yüksək qiymətləndirdiyini yazır. Dövrünün tanınmış fəqihini kimi ad çıxarmış N. fars dilində şerlər də yazırdı.

Əd.: Сеидбейли М. Г., Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII – начало XIV вв.), Б., 1999.

NAXÇIVANI Hacı Hüseyn Hacı Abbas oğlu (1848, Təbriz – 1934, orada) – maarifpərvər ziyalı, kitabşünas alim və ictimai xadim. Atababaları vaxtilə Naxçıvandan Təbrizə köçmüşdür. Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük qardaşıdır. Əsasən, ticarətlə məşğul olsa da, ömrü boyu səfərdə olduğu Avropa, Asiya və Afrika ölkələrindən, o cümlədən Misir, Suriya, Türkiyə və Hindistandan, Orta Asiyadan fars, ərəb və türk (Azərb.) dillərində nadir əlyazma və çap kitablarını almışdır. Onun şəxsi kolleksiyasında 4000 kitab olmuşdur. Qardaşı M. Naxçıvani kimi, sonralar kitabxanasını Təbriz Milli Kitabxanasına bağışlamışdır. “Çehel məqalə” (“Qırx məqalə”) adlı kitab çap etdirmiş (1909), burada Təbrizin tarixinə dair qiymətli fikirlər söyləmiş, adları ədəbiyyat tarixinə düşməmiş şairlərdən, habelə nadir əlyazmalarından bəhs etmişdir.

NAXÇIVANI Hacı Məhəmməd Hacı Abbas oğlu (1881, Təbriz – 1963, orada) – maarifpərvər ziyalı, kitabşünas alim və ictimai xadim. Atababaları vaxtilə Naxçıvandan Təb-

rizə köçmüşlər. Əsas işi ticarət olsa da, ömrü boyu öz vəsaiti hesabına fars, ərəb və türk (Azərbaycan) dillərində nadir əlyazma və çap kitabları toplamış, bu məqsədlə böyük qardaşı Hüseyn Naxçıvani ilə birlikdə dəfələrlə Avropa, Asiya və Afrika ölkələrinə – Misirə, Türkiyəyə, Hindistana, Orta Asiyaya səfər etmiş, İranın müxtəlif şəhərlərini gəzmişdir. N.-nin 3692 əlyazma və çap kitabından ibarət kitabxanasındakı nadir incilər arasında “Quran”ın 12 əsrə aid nadir nüsxəsi, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin 4 nüsxəsi (2-si 14–15 əsrlərə aiddir), Mirzə Hüseyn Zünuzinin 8 hissədən ibarət “Riyaz ül-cənnə”, ikicildlik “Bəhr ül-ülüm” əsərləri, Sadiq bəy Əfşarın (Sadiqi) külliyyatı (o cümlədən “Qanun üs-süvər”, “Məcmə ül-xəvas” əsərləri), Əlişir Nəvainin 18 əsərdən ibarət külliyyatı, Abdulla Vafi Əhməd ibn Məhəmmədin “Məcməül-Fəsih ül-Xəvas”, Ömər Xəyyamın müasiri olan məşhur riyaziyyatçı Əbdürrəhman Xazinin “Mizan ül-hikmət” kitabları vardır. O, başqa kitab həvəskarlarından fərqli olaraq, bəha qiymətə aldığı nadir kitablarını təmənnəsiz olaraq tədqiqatçıların istifadəsinə verir. Buna görə də dünyanın hər yerindən şərqşünas alimlər onun yanına axışdı. 1956 ildə Təbriz Milli Kitabxanası təşkil olunarkən kitablarından 500-nü həmin kitabxanaya bağışlamış, vəfatından sonra isə bütün kitabxanasının həmin kitabxanaya bağışlanmasını vəsiyyət etmişdir. Qətran Təbrizinin divanını bir neçə əlyazması əsasında ilk dəfə çap etdirmiş, “Tərbiyə” kitabxanasının kataloqunu tərtib etmiş (1954), tarix, ədəbiyyat, kitabşünaslıq və digər bilik sahələrinə aid çoxlu məqalələr yazmışdır. N. ictimai xadim kimi də tanınmış, irticaya, işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizəyə çağırmış, xalqın mənafeyini müdafiə etmişdir.

NAXÇIVANI Hinduşah, ibn Səncər ibn Abdullah əs-Sahibi əl-Girani ən-Naxçıvani (1245, Giran – 1328, ?) – tarixçi, dilçi alim, filosof, ədib, mütərcim, şair, katib, dövlət xadimi. Bağdadın Müstənsəriyyə mədrəsəsində oxumuşdur. N. 1275 ildə qardaşı, Kaşan hakimi Seyfəddövlə Əmir Mahmudun naibi olmuş, daha sonra Müstənsəriyyə mədrəsəsində müdərriş işləmişdir. 1289 ildə həmin mədrəsə üçün Nəcməddin Katibinin məntiqə dair “Came əd-dəqaiq fi kəşf əl-həqaiq” əsəri-

nin üzünü köçürmüşdür. Əsrin sonlarında maliyyə sistemində çalışmış, bir sıra vilayətlərin hakimi olmuş, görkəmli dövlət xadimi kimi tanınmış və “Fəxr əd-dövlə” ləqəbi almışdır. Əlaəddin Ətaməlik Cüveyninin oğlu ilə yaxın dost olmuş və Cüveyniyə hörmət əlaməti olaraq “Sahibi” nisbətini qəbul etmişdir. N. türk, ərəb, fars, eləcə də pəhləvi (orta fars) dillərini mükəmməl bilməmiş, dərin məlumata malik olması, uzaqgörənliyi, ədəbi zövqü ilə diqqəti cəlb etmişdir. O, fəlsəfə, nücum, riyaziyyat və s. elmlərlə də məşğul olmuş, tərcümələr etmişdir. Müasiri Sədi Şirazi kimi, fars dilində səlis və gözəl nəsrin ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır. N.-nin zəmanəmizdək bir neçə əsəri gəlib çatmışdır. Onun ərəb dilində yazdığı “Məvarid əl-ərəb” antologiyası 1307 ildə Təbrizdə tamamlanmışdır. Ərəb xəlifələrinin (56 xəlifə) həyatından, dövrlərindən, onların vəzirlərindən, Əməvilər, Abbasilər və Səlcuqilərin tarixindən bəhs edən “Təcarüb əs-sələf” (“Sələflərin təcrübələri”) əsəri isə 1324 ildə tamamlanmış və Böyük Lur atabəyi Nüs-rəddin Əhməd bin Yusif Şaha [1295–1330] ithaf olunmuşdur. “Təcarüb əs-sələf” əsərində, ərəb alimi İbn Təqtəqinin “Əl-Fəxri” əsərinin fars dilinə tərcüməsi kimi tanınır. Lakin N. həmin əsəri fars dilinə səlis tərcümə etməklə yanaşı, onun bəzi hissələrini atmış, özündən çoxlu əlavələr etmiş, əsəri təkmilləşdirmiş və son nəticədə əsər ərəb variantından 3 dəfə böyük həcmdə başa çatmışdır. Bu mövzuda fars dilində yazılmış ən mükəmməl əsər hesab olunan “Təcarüb əs-sələf”də müəllifin nəslə, özü, Şəmsəddin Cüveyni və b. görkəmli şəxsiyyətlərlə bərabər, Naxçıvan barədə də məlumata təsadüf olunur. Müəllif Giranın Naxçıvan tıməninə, Vənənd k.-nin isə Girana aid olduğunu qeyd edir və Vənənddə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni [1225–83] tərəfindən layiqli xanəqah tikdirdiyini və ona əmlak vəqf olunduğunu göstərir. N.-nin Naxçıvana olan həsrəti onun həmin diyardan olduğunu bir daha təsdiqləyir. Allahdan qüvvət, şəfa diləyən müəllif özünün yenidən Nəşəva (Naxçıvan) torpağına yetirilməsini təvəqqe edir. N.-nin “Sihah ül-əcəm” adlı əsəri farsca-azərbaycanca lüğətdir. 21 bab, 393 fəsildən ibarət bu lüğət 3 hissədən – müqəddimə (ərəb dilində), lüğət və fars dilinin qrammatikasından (ərəb dilində) ibarətdir.

Burada digər lüğətlərə nisbətən ən çox fars sözü (5117) və onların qarşılığını ifadə edən təxminən 10.000-ə yaxın Azərb. sözü verilmişdir. Əsər 13–14 əsrlərdə Azərb., eləcə də fars dillərinin leksikasını və qrammatikasını öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Əd.: З а р и н а з а д е Г. Г., Сравнение “Сихах ал-аджам и “Сихах ал-фурс”; “Ərəb filologiyası məsələləri”, buraxılış 2, B., 1973; Б у н и я т о в З. М., Сведения Камал ад-дина ибн ал-Фувати о представителях семьи Санджара ибн Абдуллаха ан-Нахичевани. ДАН, XXXIV т., 1978, № 5.

NAXÇIVANI Hüsəməddin, Тоған şah ibn Səncər Abdulla əs-Sahibi ən-Naxçıvani – alim. (13–14 əsrlər). Tanınmış alimlər nəslinin nümayəndəsidir. Görkəmli alim, dövlət xadimi Əlaəddin Ətaməlik Cüveyninin himayəçiliyi ilə elmə yiyələnmiş və ona hörmət əlaməti olaraq “əs-Sahibi” nisbəsi qəbul etmişdir. Bu nəsilədən Nəsirəddin Qutluğşah, Fəxrəddin Hinduşah və İzzəddin Dövlətşah kimi elmin müxtəlif sahələrində çalışmış görkəmli alimlər, dövlət xadimləri yetişmişdir.

NAXÇIVANI İbrahim ibn Zeynalabdin (?), Naxçıvan ş. – 1648, Dəməşq) – təbib. Gənc yaşlarında atası ilə Dəməşqə (Suriya) getmiş və orada tibb elminin sirlərini öyrənmişdir. Dəməşqin baş təbibi olmuş, “təbiblər rəisi” kimi şöhrətlənmişdir. Fiqh (müsəlman hüququ) elmi ilə də məşğul olmuşdur. O, həm də çox söhbətçil və zərəfatçil bir şəxs olmuş, camaat arasında Cəməl adı ilə də tanınmışdır.

Əd.: Т ə р б и я т М., Danişməndani -Azərbaycan, B., 1987, səh. 165.

NAXÇIVANI Məhəmməd ibn Hinduşah ibn Səncər ibn Abdullah əl-Girani ən-Naxçıvani (təqr. 1293, Naxçıvan – 1376) – alim və dövlət xadimi, qazi əl-qüzzat (baş qazi). Tanınmış elm xadimləri nəslinə mənsub olmuş, atası Hinduşah *Naxçıvaninin* yolunu davam etdirmişdir. Yaxşı təhsil almış, ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilmiş, dövrünün bir sıra elmlərinə yiyələnmişdir. 14 əsrin 20-ci illərində Təbrizə gəlmiş və Hülakular sarayında maliyyə sahəsində çalışmışdır. F. Rəşidəddinin oğlu, sonralar dövlətin baş vəziri olmuş Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin yanında münşi və nədim olmuş, qabiliyyətinə görə “Şəms-i münşi ən-Naxçıvani” ləqəbini almışdır. Qiyasəddin

Məhəmməd Rəşidinin vasitəçiliyi ilə Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xanla [1316–1335] tanış olmuş, onun göstərişinə əsasən dövlət quruluşu və idarə sistemində həsr olunmuş xüsusi əsər yazmağa başlamış, lakin onu uzun müddətdən sonra (1366) başa çatdırı bilməmişdir. Həyatının ikinci yarısı Azərb.-da Çobanilərin ağalığı və Cəlairilərin hakimiyyəti dövrlərinə təsadüf edir. Bu illərdə din sahəsində də məşhurlaşmış və Cəlairilər dövründə bir müddət dövlətin baş qazısı (qazi əl-qüzzat) vəzifəsində çalışmışdır. Nənin ictimai-siyasi baxışları Nizamülmülk, Rəşidəddin və onun oğlu Qiyasəddinin, həmçinin Vəssaf, Həmdullah Qəzvini və b. mütəfəkkirlərin baxışları ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. O da sələfləri kimi, dövlət quruluşunda monarxiya sistemi və mərkəzləşdirilmiş güclü hakimiyyət tərəfdarı olmuşdur. Elmi irsindən dövrümüzədək 2 əsər çatmışdır. 1328 ildə başa çatdırdığı “Sihah əl-furs” əsəri fars dilində işlənən 2300 sözün, ibarənin izahına həsr olunmuş lüğətdir. Əsər müəllifin müqəddiməsindən (dibaçə), 25 bab və 431 fəsildən ibarətdir. Lüğətin tərtibində sələflərinin təcrübəsindən istifadə edən müəllif fars sözlərinin izahı zamanı bir çox dillərdən, o cümlədən Azərb. və türk dili materiallarından faydalanmışdır. Lüğətdə Azərb. əhalisinin həyat tərzini əks etdirən etnoqrafik materiallar vardır. Burada bir çox söz ustalarının, eləcə də atası Hinduşah Naxçıvaninin şərlərindən parçalar verilir. Müəllif yeri gəldikcə fars dilinin leksikologiyası və fonetikasından bəhs edir. Əsər sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə rolunu oynamışdır. 4 əlyazma nüsxəsi məlumdur. 1962 ildə Tehrandə Ə. Taəti tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysə [1356–1374] həsr olunmuş və 1366 ildə tamamlanmış 2-ci əsəri iki hissədən ibarət “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” (“Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün göstəriş”) əsəridir. Burada rəsmi dövlət sənədlərinin nümunələri verilmişdir. Lakin sənədlər, sadəcə, nümunə xarakteri daşımayıb, dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni və dini həyatı barədə çoxlu real faktlarını əks etdirir. Əsərdə torpaq mülkiyyəti formaları, torpaqdan istifadə qaydaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, hərbi quruculuq, hərbi və dini məhkəmələr, şəhər həya-

tı, sənətkarlıq və ticarət, oturaq və köçəri təsərrüfatla bağlı məsələlər, xalq kütlələrinin acınacaqlı vəziyyəti və mübarizəsi, feodal iyyerarxiyasına uyğun bütün vəzifələrin şərhı, bir çox elm adamları, dövlət xadimləri, sənətkarlar və s. barədə məlumat verilir. Müəllif dövrün idarə sistemində mövcud olmuş vəzifələrə təyinatları şərh edərəkən nümunə kimi faktik sənədləri misal göstərmişdir. Burada real tarixi şəxsiyyətlər və yer adları xatırlanır. Əsərdə 100-dən artıq tarixi termin, istilah verilir və onların bir çoxu müəllif tərəfindən açıqlanır. Əsər Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si, Rəşidəddinin “Cami ət-təvaxix”i və s. əsərlərlə bir səviyyədə tutulur. Dünya kitabxanalarında 6 əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Elmi-tənqidi mətni (bütün mövcud əlyazma nüsxələri əsasında) akad. Ə. Ə. Əlizadə tərəfindən hazırlanmış və 1964–76 illərdə Moskvada 2 cildə (3 kitabda) çap olunmuşdur.

Ə s ə r i: Ἀἰὶὸὸὸ ἁἑ-ἑἰἑἑ ἰὸ ἑἑ'ἑἑἑ ἁἑ ἰἰἰἰἰἰἰἰ (ἑἑἑἑἑ-ἑἑἑἑἑ ἰἰἰἰἰἰἰ, ἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰ ἑ ἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰ Ἀ.Ἀ.Ἀἑἑ-ḡἰἰἰ), ἰ. 1 (k. 1–2), ἰ., 1964–71; ἰ. 2, ἰ., 1976.

Ə d.: P i r i y e v V. Z., Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, B., 2001; Ἀ ἑ ἑ - ḡ ἰ ἰ ἰ Ἀ. Ἀ., ἰ ἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰ ἑ ἰἰἰἰ ḡἰἰἰἰ ἰἰἰἰἰἰἰἰἰ ἑἑἑ ἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰ ἑἑἑ ἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰἰ, 1973, ἰ 3.

NAXÇIVANI Mövlə Məhəmməd (?–?) – filosof (təxm. 15 əsr). Rumelidə yaşamışdır. Türk alimi Katib Çələbinin (Hacı Xəlifə, 1608–70) yazdığına görə onun fəlsəfəyə dair “Zamanın hissəsi və ani dövrlər haqqında traktat” (“Risalə fi-l-cüz əz-zamaniyyə və-l-ühud əl-anıyyə”) əsəri “dünyada yayılmışdır”. N.-nin başqa bir əsəri Şəmsəddin Səmərqəndinin (?–1203) hind məntiqi üslubunda “Mübahisə etmək qaydaları” (“Adab əl-bəhs”) məntiq traktatına yazdığı haşiyədir. Azərb. filosoflarından Şah Fəthulla Şirvaninin şagirdi Kəmaləddin Məsud Şirvani (?–1499), Əbdürrəhim Şirvani, Əbülfəth Ərdəbili (15 əsr), Sinanəddin Yusif Gəncəvi Təbrizi (?–1507) və b.-nin şərh və haşiyələr həsr etdikləri bu əsərin məzmunu N.-nin özünəməxsus məntiqi yaradıcılığının mündəriçəsindən xəbər verir.

Ə d.: M ə m ə d o v Z. C., Azərbaycanca XI–XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, B., 1978.

NAXÇIVANI Nəcəməddin ibn Əhməd ibn Əbubəkr ibn Məhəmməd (?), Naxçıvan ş. – 1253 ildən sonra, Suriya, Hələb) – müsəlman

Şərqində tanınmış Azərb. filosofu. Naxçıvanda təhsil almış, elmin bütün sahələrini mükəmməl öyrənmişdir. Ömrünün müəyyən hissəsini Azərb.-da yaşamış, Marağa rəsədxanasında çalışmış ərəb alimi İbn əl-İbri (Əbü-l Fərəc; 1226–86) “Müxtəsər tarix əl-düvəl” (“Dövlətlərin müxtəsər tarixi”) əsərində N. haqqında yazırdı: “O, böyük fəzilət sahibi, dəqiq elmlərin dərin bilicisi idi. Öz vətəninə fəlsəfə ilə məşğul olurdu”. N. doğma yurdunu, çox güman ki, siyasi şərait üzündən tərk etməli olmuşdur. Bir müddət Əmir Cəlaləddin Qaratayın vəziri işləyən filosof yuxarı dairelərdəki haqsızlığın, ədalətsizliyin bilavasitə şahidi olduğda ətrafında baş verən ictimai-siyasi hadisələrə biganə qala bilməmiş, etiraz əlaməti olaraq saray həyatını tərk edərək Hələbə getmiş, ömrünün axırlarında güşənişin həyat keçirmişdir. İbn əl-İbri yazır: “O, ölkələri səyahətə çıxdı, xeyli gəzib-dolaşdı, axırda Ruma gəldi, böyük mənsəblər tutdu”.

N.-nin elmi və fəlsəfi yaradıcılığı orta əsr müəllifləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Ərəb müəllifi İbn Bibi onu “bütün elmlərdə və fənlərdə dalğalı dənizə və yağışlı buluda” bənzətməmiş, dini və dünyəvi elmləri özündə topladığını qeyd etmişdir. N. peripatetik fəlsəfənin problemlərini dərinləndirən araşdırmış, məntiqə və təbiətşünaslığa böyük əhəmiyyət vermişdir. Ərəbdilli peripatetizmin, onun görkəmli nümayəndəsi İbn Sinanın əsərlərinin fəal təbliğatçılarından sayılmasına baxmayaraq, bir sıra doktrinaları tənqidi planda nəzərdən keçirmişdir. N. İbn Sinanın “Tibb qanunu” və “İşarələr və qeydlər” kitablarına şərhlər yazmışdır. İnsan öləndən sonra nəfsin yaşamasına inanən N. Şərq peripatetiklərinin əksinə olaraq, mənbələrdə deyildiyi kimi, “tənəsüx təliminə güclü meyil göstərirdi”. O, İbn Sinanın əsərlərini ortodoksal islam mövqeyindən təftiş etməmiş, əksinə, hakim ideologiyanın prinsiplərinə heç də uyğun gəlməyən bir təlimi – tənəsüxü qəbul etməklə peripatetiklərə tənqidi yanaşmışdır. Əsərlərinin əlyazma nüsxələri dünyanın müxtəlif arxivlərində, o cümlədən “Tibb qanunu” kitabının şərhı Paris Milli kitabxanasında, “İşarələr və qeydlər” kitabına şərh Türkiyənin Ayasofiya, Nur Osmanıyyə və Köprülü kitabxanalarında, “Məntiqin məğzi və fəlsəfənin xülasəsi” risaləsi Nəcəf (İraq) şə-

hərindəki Əl-Məşhəd əl-Əlvin əlyazmalar fondunda saxlanılır.

Əd.: M ə m m ə d o v Z. C., Azərbaycanca XI–XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, B., 1978; y e n ə o n u n, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, B., 1994.

NAXÇIVANİ Seyfəddövlə, Əmir Mahmud ibn Səncər ibn Abdullah ən-Naxçıvani (?–?) – dövlət xadimi. Tanınmış alimlər ailəsinə mənsub olub, Elxanilər dövründə (13–14 əsrlər) dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Sahib divan Cüveyninin oğlu Bəhaəddin Cüveyni tərəfindən Kaşan ş.-nə hakim göndərilmiş, qardaşı Hinduşah Naxçıvanini öz naibi təyin etmişdir (1275). N.-nin Hinduşah və onun oğlu Məhəmməd Naxçıvanilərin inkişafında, elmə yiyələnmələrində mövqeyi yüksək olmuşdur.

NAXÇIVANİ Səncər ibn Abdullah (?–?) – elm, mədəniyyət və dövlət idarəçiliyində fərqlənən görkəmli şəxsiyyətlər yetirmiş ailə başçısı (13 əsr). Oğlanları Nəsirəddin Qutluğşah, Fəxrəddin Hinduşah, İzzəddin Dövlətşah, Hüsəməddin Toğanşah, nəvəsi Məhəmməd ibn Hinduşah, nəticəsi Kamaləddin ibn Məhəmməd elmin müxtəlif sahələrində tanınmış, dövlət idarəsinin ayrı-ayrı sahələrində çalışmışlar. Övladları görkəmli alim, dövlət xadimi *Əlaəddin Ətaməlik Cüveyninin* şərəfinə “əs-Sahibi” (dövlət aparatında yüksək vəzifə tutan şəxs) nisbəsi qəbul etmişlər. Orta əsrlərdə “Sahib” ləqəbi isə dövlət aparatında işləyən yüksək vəzifəli şəxslərə verilirdi.

NAXÇIVANİ Şərəfəddin (?–?) – siyasi xadim. 14 əsrin 40–50-ci illərində Azərb.-da və qonşu vil.-lərdə faktiki ağalığ etmiş Çobanilərin dövlət idarəsində yüksək mövqə tutmuşdur. İran tarixçisi Zeynəddin Qəzvininin (14 əsr) “Zeyl-e tarix-e qozide” (“Seçilmiş tarixə əlavə”) əsərində adı çəkilir. Müəllifin məlumatına görə, Çobani əmiri Məlik Əşrəf 1350 il-də İsfahanı mühasirəyə aldıqda N.-ni şəhərə göndərmiş və onun başçılığı ilə İsfahanda Hülaku hökmdarı Ənuşirvanın adına xütbə oxunmuş, 2000 dinar qızıl sikkə kəsilmişdi.

Əd.: Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini, Zeyl-e tarix-e qozide (fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M. D. Kazımov və V. Z. Piriyevidir), B., 1990.

NAXÇIVANSKİ BƏHRAM XAN (?–?) – Araz-Türk Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərindən biri, könüllü xalq dəstələrinin

tərkibində tabor komandiri; Araz-Türk Cümhuriyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə danışıqlar aparmaq üçün Bakıya ezam etdiyi nümayəndə heyətinin başçısı.

Bəhram xan Naxçıvanskiyə başçılığı ilə Araz-Türk Cümhuriyyətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ezam olunan xüsusi nümayəndə heyəti 1919 il martın 8-də Naxçıvandan Bakıya gəlmişdi. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin də daxil olduğu nümayəndə heyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi ilə müəyyən məsləhətləşmələr, o cümlədən, Naxçıvan məsələsinin Paris sülh konfransında müzakirə olunmasının mümkünlüyü haqqında danışıqlar aparmışdı. B.Naxçıvanski 1919 ilin martında Bakıya gələrkən, yolüstü Tiflisdə Gürcüstan hökumətinin üzvləri ilə, eləcə də Gəncədə “müsavət”çilərlə görüşərək, Naxçıvanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə birləşdirilməsi ilə bağlı məsləhətləşmələr aparmışdı.

Bəhram xan Naxçıvanskiyə Araz-Türk Cümhuriyyətindəki vəziyyət haqqında geniş məlumat alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Naxçıvan, Şorur, Sürməli, Vedibasar və Milistan bölgələrinə Teymur bəy Makinski, R.İsmayılov və doktor Qənizadədən ibarət hökumət nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəlmişdi. Bölgə əhalisinin nümayəndələri də (Bağır Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Ələşrəf Kazımov, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafov, Bəhram xan və Əziz xan Naxçıvanskiyə) hökumət nümayəndə heyətinə qatıldılar. Nümayəndə heyətinin məqsədi İrəvan quberniyasının erməni quldurlarının təcavüzündən ziyan çəkmiş yerli azərbaycanlı əhalisinin ehtiyacları üçün hökumət tərəfindən ayrılmış bir milyon manat pulu oraya çatdırmaq idi.

Əd.: I a a a o t a A., Itáááá Níááönété áeañöe á íáöe-ááá-íe é íáðaçáááíeá íáöe-áááínété ÁÑÑĐ, Á., 1968; H a c ı y e v A., Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən, B., 1994.

NAXÇIVANSKİ CƏFƏRQULU XAN (?–?) – görkəmli ictimai-siyasi xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvan bölgəsinin ictimai-siyasi həyatında və bölgənin qarşılaşdığı problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində və onun fəaliyyətinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri

kimi bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsində, əhalinin daşnakların törətdikləri qırğınlardan xilas edilməsində fəal iştirak etmişdir. *Araz-Türk Cümhuriyyətinin* süqutundan sonra Kalbalı xan və Kərim xan İrəvanski ilə birlikdə mahalda yeni qurum – Müvəqqəti hökumət yaratmış və onun sədri olmuşdur.

Naxçıvandakı ingilis general-qubernatoruna ünvanladığı 1919 il 26 fevral tarixli məktubda Osmanlı qoşunlarının gətməsindən sonra ermənilərin bölgə üçün təhlükə yaratmasından və mahalın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən aralı düşməsindən ciddi narahatlıq, diyarın ana torpaqla – Azərbaycanla birləşmə bilməsi üçün şəraitin təmin olunması istəyi ifadə olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyinin razılığı və *İrəvan quberniyası müsəlmanları həmyerlilər cəmiyyətinin* tapşırığı ilə 1919 ilin fevralında Bakıdan Naxçıvana gələn Mirabbas Mirbağirovla və yerli hökumətin silahlı dəstəsinin komandanı Kalbalı xanla birlikdə mahalın erməni-daşnak silahlı dəstələrindən müdafiəsi və onun tezliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qatılması məsələlərini ingilis general-qubernatoru ilə müzakirə etmişdir. Naxçıvan bölgəsində 1919 ilin may–iyun aylarında ingilislərin dəstəyi ilə elan olunan “erməni idarəçiliyi”nin ləğvinə, bununla da mahalın daşnaklar tərəfindən işğalının əngəllənməsinə çalışmışdır. Mahalın sovetləşdirilməsi prosesinin ilk çağlarında Naxçıvan Milli Şurasının sədri kimi yenə də bölgənin türk-müsəlman əhalisinin ermənilərdən müdafiəsi işində fəallıq göstərmiş, lakin tezliklə sovet hökuməti tərəfindən təqib olunmağa başlamış, “qardaş qırğınlarının təşkilatçısı” və “antisovet təbliğatçısı” damğaları ilə 1920 il avqustun sonlarında Naxçıvan İnqilab Komitəsi tərəfindən həbs edilərək, Bakıya göndərilmişdir. 1920 il oktyabrın 5-də qardaşı Rəhim xan Naxçıvanski ilə birlikdə *Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin* rəhbərliyinə ərizə ilə müraciət edərək, haqsız repressiyaya məruz qaldığını bildirsə də, azadlığa buraxılmamış, sonralar Şuşa həbsxanasına göndərilmiş və orada da vəfat etmişdir.

Əd.: Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövrlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996.

NAXÇIVANSKI Cəmsid Cəfərqulu oğlu

(10.8.1895, Naxçıvan ş. – 26.8.1938) – görkəmli hərbi xadim, briqada komandiri. Yelizavetgrad (Qərbi Ukrayna) qvardiya məktəbini bitirmişdir (1915). Birinci dünya müharibəsində (1914–18) müsəlmanlardan təşkil olunmuş süvari eskadronunun komandiri olmuş, “Brusilov cəbhəsi”nin yarılmasında iştirak etmiş, 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Avstriya-Rumıniya cəbhəsində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igid süvari zabiti kimi gümüş silahla mükafatlandırılmış, 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli “Anna”, 2-ci dərəcəli “Stanislaw” ordenləri ilə təltif olunmuşdu. Cənub-Qərb cəbhəsi dağıldıqdan sonra ştab-rotmistri Naxçıvanski başçılıq etdiyi alayla birlikdə Azərbaycana qayıtmış, 1918 il sentyabrın 15-də türk qoşunları və Azərbaycan Əlahiddə Korpusu ilə birgə Bakını daşnak, eser-mənşeviklərdən ibarət olan və ingilislərə arxalanan “Sentrokaspi diktaturası” qüvvələrindən təmizləmişdi. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Naxçıvanski də inamla vuruşmuşdur. 1920 ilin martında onun Qarabağda (Şuşada) yerləşən alayı daşnaklara və daxili düşmənlərə qarşı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdi. *Aprel işğalından* (1920) sonra onun suvari alayı bolşeviklərin tərəfinə keçmişdir. Nəriman Nərimanov Şuşaya, Cəmsid Naxçıvanskiyə dərhal Bakıya qayıtmaq, milli ordu hissələrinin təşkilinə başlamaq haqqında teleqram göndərmişdi. Cəmsid Naxçıvanski Azərbaycanda baş verən antisovet üsyanların yatırılmasında iştirak etmişdir. O, Bakıda yaradılmış Azərbaycan Birləşmiş Komanda Məktəbinin rəisi, 1921 ilin dekabrında isə Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri təyin olunmuş, yüksək ixtisaslı hərbi kadr hazırlığında mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvanski 1923 və 1928 illərdə Moskvada Ali Hərbi Akademiyanın qısa müddətli kurslarında oxumuş, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra yenidən diviziya komandiri olmuşdur. 1922–29 illərdə general Əlağa Şıxlınskinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Hərbi bilik” jurnalının redaktorlarından biri idi. Naxçıvanski 1931 ildə Moskvaya M.V.Frunze adına Ali Hərbi-Siyasi Akademiyaya oxumağa göndərilmişdi. Akademiyanı fərqlənmə diplo-

Naxçıvanski Cəmsid

Naxçıvanski
Hüseyin xan

mu ilə bitirdikdən (1933) sonra, orada müəllim saxlanılmış, 3 il Ümumi taktika kafedrasına rəhbərlik etmiş, akademiya əsas fakültənin kurs rəisi olmuşdur. 1935 ildə Naxçıvanski briqada komandiri (kombrig) hərbi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

30-cu illərin axırlarında Naxçıvanski guya başçılıq etdiyi “casus təxribat dəstəsi” ilə mühacirətdə olan qardaşları Davudxan və Kalbalı xanla (Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onlar rəsmi icazə alıb İrana getmiş, tezliklə Şah qvardiyasında yüksək rütbələrə çatmışdılar. Sovet hökuməti onların antisovet fəaliyyətini dayandırmaq üçün İran hökumətinə təzyiqlər etmiş, notalar vermişdir. Nəticədə, Kalbalı xan Azərbaycanla sərhəddə xidməti vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı. Cəmşid Naxçıvanskiyə Sovet Ordusunda briqada komandiri olmasını, atabalarının isə rus qoşunlarının tərkibində İran ordusuna qarşı vuruşmasını bilən şah onları güllələtdirmişdir) sıx əlaqə saxlamaqda təqsirləndirililərək repressiyaya məruz qalmışdır.

Naxçıvanski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin üzvü idi. “Qırmızı bayraq”, “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri ilə təltif edilmişdir. Adına Bakıda hərbi lisey, Bakıda və Naxçıvanda küçə var. Naxçıvanda ev-muzeyi yaradılmışdır.

Əd.: Nəzi rli Ş., Azərbaycan generalı, B., 1991.

NAXÇIVANSKI Hüseyin xan II Kalbalı xan oğlu (28.6.1863, Naxçıvan – 1919, Petroqrada) – hərbi xadim. Gen.-leytenant (1915). Kalbalı xan *Naxçıvanski*nin oğlu, *Ehsan xan Kəngərli*nin nəvəsidir. On beş yaşında ikən Peterburqdakı Paj korpusu məktəbinə verilmiş, 1881 ildə oranı əla qiymətlərlə bitirərək, çarın xüsusi süvari qoşununda xidmət etmişdir. Sonralar Qafqazda və Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində hərbi xidmətdə olan N.-yə 1903 ildə polkovnik rütbəsi verilmişdir. Rusiya–Yaponiya müharibəsində (1904–05) qafqazlılardan təşkil olunmuş 2-ci Dağıstan süvari alayına komandirlik etmişdir. Tanınmış rus jurnalisti A. Kvitkanın “Zabaykalye kazak zabitinin gündəliyi” əsərində N.-nin alayının döyüş rəşadətindən də bəhs olunur. 1906 ildə leybqvardiya polkunun komandiri olmuş, 1907 il-

də gen.-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1912 ildə N. 1-ci Əlahiddə süvari briqadasının komandiri idi. Birinci dünya müharibəsində 1-ci və 2-ci süvari diviziyalarının komandiri olan N. alman cəbhəsinin yarılmasında fərqlənmişdir. Rus yazıçısı A. Soljenitsin “14 avqust” romanında yazmışdır: “Peterburq zadəganlarının say-seçmə üzvlərindən ibarət qvardiya süvarilərinə general Hüseyin xan Naxçıvanski komandanlıq edirdi”. Birinci dünya müharibəsi cəbhələrində qazandığı qələbələrə və sərkərdəlik məharətinə görə 1916 ildə N.-yə tam süvari qoşunu generalı rütbəsi verilmişdir. Sonralar Cənubi Qafqaz cəbhəsinin komandanı təyin edilmiş, Fevral inqilabından (1917) sonra hərbi işdən uzaqlaşmışdır. “Müqəddəs Georgi” ordeninin dörd dərəcəsi ilə, “Müqəddəs Vladimir”, 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Aleksandr”, “Müqəddəs Anna”, “İgidliyə görə”, İranın almazla bəzədilmiş 2-ci və 4-cü dərəcəli “Şire-Xurşid”, zabidlərə məxsus “Rumin ulduzu”, Avstriyanın “Dəmir xaç”, Bolqarıstanın “Döyüş xidmətlərinə görə” ordenləri, dördüncü dərəcəli, bantlı, üstü yazılı qızıl silahla təltif olunmuşdur. Qəbri Sankt–Peterburqdakı Aleksandr Nevski monastırının qəbiristanlığındadır.

Əd.: Nəzi rli Ş., Arxivlərin siri açılır. B., 1999.

NAXÇIVANSKI İsmayıl xan Ehsan xan oğlu (5.1.1819, Naxçıvan ş. – 10.2.1909, orada) – hərbi xadim. Gen.-leytenant. Sonuncu Naxçıvan xanı *Ehsan xan Kəngərli*nin oğlu, Kalbalı xan *Naxçıvanski*nin qardaşdır. Tiflis hərbi gimnaziyasını bitirmiş (1839), bir il sonra poruçik rütbəsi almışdır. Uzun müddət Qafqaz Əlahiddə Ordusunda xidmət edən N.-yə 1844 ildə ştabs-kapitan, 1860 ildə isə alay komandiri kimi polkovnik rütbəsi verilmişdir. 1877–78 illər Rusiya–Türkiyə müharibəsində göstərdiyi sərkərdəlik fəaliyyətinə görə isə o, süvari qoşunu gen.-mayoru rütbəsinə layiq görülmüşdür. Ordudan gen.-leytenant rütbəsi ilə tərxis olunan N. vətəninə abadlıq işləri ilə məşğul olmuş, Naxçıvana su çəkdirmiş, kəhrizlər qazdırmış və tarixi abidə kimi bugünkü qorunan günbəzli hamam tikdirmişdir. X. B. Natəvanın qızı Xanbikə xanımı oğlu Əman xana alıb, Qarabağ xanlığı ilə qohum olmuşdur. Birinci və üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, üçüncü və dördüncü dərəcəli “Müqəddəs Vladimir”, dördüncü də-

rəcəli “Müqəddəs Georgi” ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Rus yazıçısı Valentin Pikulun “Bəyazid” tarixi romanında və yazıçı Rudolf İvanovun “Bəyazidin müdafiəsi: həqiqətlər və yalanlar” kitabında N.-nin obrazına müraicət edilmiş, onun igidliyindən, əla sərkərdəlik bacarığından söz açılmışdır. N.-nin adı Sovet Hərbi Ensiklopediyasının birinci cildində də çəkilir, “Bəyazid” şəhəri rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınarkən gedən ağır döyüslərə polkovnik N.-nin rəhbərlik etdiyi göstərilir. Bəzi tədqiqatlarda N. İsmayıl xan onun qardaşı oğlu olan Hüseyn xan Naxçıvanski ilə qarışıq salınmışdır.

Əd.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

NAXÇIVANSKİ Kalbalı xan Ehsan xan oğlu (1824, Naxçıvan – 1.5.1883, orada) – hərbi xadim. Gen.-mayor (1874). Sonuncu Naxçıvan xanı *Ehsan xan Kəngərlinin* oğlu, İsmayıl xan *Naxçıvanski*nin qardaşıdır. 14 yaşında ikən Peterburqdakı zadəgan uşaqlarına məxsus Paj korpusu məktəbinə verilmiş, lakin qəfil-dən xəstələndiyinə görə Naxçıvana qayıtmalı olmuşdur. Müalicədən sonra 1849 ildə könüllü olaraq Dağıstan yürüşündə iştirak etmiş, döyüşlərdə igidlik göstərdiyinə görə zabit rütbəsinə layiq görülmüşdür. Krım müharibəsində (1853–56) igidliklə vuruşmuş, 1855 ildə leyb-qvardiya Qusar polkuna komandir təyin olunmuşdur. 1877–78 illər rus-türk müharibəsində azərb.-lilərdən ibarət İrəvan süvari briqadasının komandiri təyin olunan N. hərbi əməliyyatlarda böyük şücaət göstərmişdir. Xalq arasında böyük nüfuz sahibi olan N. Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni, iki “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunmuş, brilyantla bəzədilmiş qılıncı ilə mükafatlandırılmışdır.

Əd.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

NAXÇIVANSKİNİN EV-MUZeyİ, Cəmşid Naxçıvanskiinin ev-muzeyi, Naxçıvanda – Azərb. hökumətinin 8 avqust 1981 il tarixli qərarı ilə görkəmli sərkərdə, Azərb. atıcı diviziyasının komandiri gen. Cəmşid Naxçıvanskiinin anadan olmasının 85 illiyi ilə əlaqədar yaşadığı evdə yaradılmışdır (22 oktyabr 1982 ildə açılmışdır). Nax. MR Mədəniyyət Nazirliyi sistemindədir. Muzeyin 320 m² sah. var. Fond iki otaqdan, ekspozisi-

siya-sərgi sahəsindən, 3 zal və 1 yardımçı otaqdan ibarətdir. Muzeydə C.Naxçıvanskiinin həyat və fəaliyyətini əks etdirən fotoşkillər, orden və medallar, müxtəlif sənədlər, kitablar, məktub və əlyazmaları, şəxsi və ev əşyaları və s., ümumiyyətlə, 4500-ə yaxın eksponat nümayiş etdirilir. Bunların içərisində C.Naxçıvanskiyə, Azərb. atıcı diviziyasının tarixinə, keçdiyi döyüş yoluna həsr olunmuş məqalələr, kitablar və s. xüsusi yer tutur. Muzeydə xatirə günləri, milli vətənpərvərlik gecələri, görüşlər və s. keçirilir.

NAXÇIVANŞAH – *Əbudüləfilər* nəslindən olan Naxçıvan hakimlərinə isnad edilən titullar. Bu titullar yalnız onları mədh edən Azərb. şairləri Qətran Təbrizinin (1012–88) və Əsədi-Tusinin (1010–11 əsrin 80-ci illəri) qəsidələrində işlədilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, 11–12 əsrlər şəirində və nəsrində təsadüf edilən bu səpkili titullar (şahi-Gəncə, şahi-İran, şahi-Şamaxı və s.) bəzən təkcə dövlət başçılarına deyil, onların vassallarına – hər hansı bir şəhəri və ya vilayəti idarə edən feodal mülk sahiblərinə də verilirdi. Belə feodal mülk sahibləri tabeliklərindəki ərazini, demək olar, müstəqil idarə edir, yaxud hər hansı bir münasibətdən asılı olaraq müstəqil olmağa cəhd göstərirdilər. Dövrün mədhnamələrində “naxçıvanşah” adlandırılan Naxçıvan hakimi Əbu Düləf və onun nəslinin nümayəndələri də belə feodal mülk sahiblərinə daxil olmuşlar.

Əd.: bax *Əbudüləfilər* məqaləsinin ədəbiyyatına.

NAXIŞNƏRGİZ – Babək r-nunda kənd. Qa-

Naxçıvanski Kalbalı

Cəmşid Naxçıvanskiinin ev-muzeyi. Naxçıvan ş.

hab bələdiyyəsinin tərkibindədir. Əh. 518 nöfər (2005). Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. 1999 il 5 oktyabr tarixli qərarla Qahab k.-nin bir hissəsi əsasında yaradılmışdır.

NAKSUANA (N a x u a n a) – Naxçıvan ş.-nin ilk dəfə yunan coğrafiyaşünas alimi Ptolemeyin (2 əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində qeyd olunmuş adı.

NALBƏND (*Ulmus densa*) – qaraağac fəsiləsinin qaraağac cinsinə aid bitki. Yerli ağac növlərindən olan N. Nax.MR-in düzənlik hissəsindəki vahələrdə mədəni şəkildə yayılır. Sıx şarşəkilli çətirə malik ağacın hünd. 20 m-ə çatır. Yarpaqları çətin kənar səthində daha sıx yerləşir. Yarpaq ayası sıx ətli, dərivari olmaqla uzunsov-yumurta şəkilli və ya uzunsov-lansetşəkillidir. Yarpaqlar zoğ üzərində ikicərgəli növbəli yerləşir; yarpaq ayasının uz. 12,6 sm, en 7,4 sm, saplağının uz. 1–2 sm olur. Çiçəkləri ikicinslidir; yarpaqlamadan əvvəl, mart ayında açılır. Quraqlığa, istiyə, şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkardır. Uzunömürlü olub, 300 ilə qədər yaşaya bilir. Ən qocaman ağaclarına Babək r-nunun Qahab k.-ndə rast gəlinir. Dekoratativ bəzək ağacı kimi yaşllaşdırmada istifadə olunur.

Əd.: M ə m m ə d o v Ə., Yaraşıqlı nalbənd ağacı, “Qobustan” jurn., 1999, № 2.

Nalbənd.

“**NAMEYİ-HÜMAYUN**” – tarixi sənəd, 1724 il sazişi. Əfqan Mir Mahmud 1722 ildə Səfəvilərə qalib gəldikdən sonra Osmanlı və Rusiya İrana və onun tabeliyindəki yerlərə qoşun çəkərək, sabiq Səfəvi torpaqlarını bölüşdürməyə başlamışdılar. Həmin bölüşdürmənin yekun sənədi kimi hazırlanmış bu saziş giriş, nəticə və 6 maddədən ibarətdir. Girişdə İranın o zamankı siyasi vəziyyətindən, əfqan döyüşçülərinin Mir Mahmudun rəhbərliyi ilə Səfəvilərin paytaxtı İsfahanı tutub, Səfəvi şahı Sultan Hüseyni devirməsindən, sabiq Səfəvi xanədanının idarə etdiyi bir sıra torpaqların (Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran, Astrabad) Rusiya çarı tərəfindən zəbt edilməsindən, Osmanlı dövlətinin də bir sıra İran torpaqlarını tutmasından qısaca bəhs olunur. Sazişin üçüncü maddəsində bütün Şərqi Gürcüstan, ermənilər yaşayan torpaqların şərq hissəsi, Azərb.-in əksər ərazisi, o cümlədən Naxçıvan və Ordubad artıq Osmanlı torpaqları kimi qeyd olunur.

Əd.: Bax *Mühümmə dəftəri* (1590) məqaləsinin ədəbiyyatına.

NARINQALA – müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş qala tipli orta əsr istehkam kompleksi. Hökmdar və ya feodal hakiminin əsas iqamətgahı olan N.-da saray, xəzinə, cəbbəxana, müxtəlif inzibati və təsərrüfat binaları və s. yerləşirdi. Naxçıvan ş.-nin N.-sı müdafiə istehkamı kimi 17-ci əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Səfəvi – Osmanlı müharibələri zamanı güclü dağıntıya məruz qalmış qalanın əvvəlki möhtəşəmliyini bərpa etmək mümkün olmamışdır. Hazırda qalıqları Naxçıvan ş.-nin c.-ş. ərazisində qalmaqdadır. Xalq arasında *Köhnəqala* adlanan Naxçıvan N.-sı Tunc və Dəmir dövrlərinə aid olunan qalalarla (*Oğlanqala*, *Qazançıqala*, *Çalxanqala*) oxşarlıq təşkil edir.

NAVAXLISU – Culfa r-nu ərazisində çay. Ərəfsə çayının (Əlinçə hövzəsi) sağ qolu. Zəngəzur silsiləsinin yamacından, 2500 m hünd.-dən başlanır. Uz. 5 km. Əsasən, yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır.

NEHRƏM – Babək r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın hövzəsindədir. Qızılqaya silsiləsindən (1000 m hünd.-dən) başlanır. Uz.13 km. Nehrəm k.-ndən q.-də suvarma sisteminə qarışaraq itir. Yağış suları ilə qidalanır.

NEHRƏM – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km c.-da, Araz çayının sol sahilindədir. R-nun ən böyük kəndlərindəndir. Əh. 12439 nəfər (2005); taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. 3 orta, 1 əsas, 1 texniki-peşə məktəbi, 1 məktəbli-lər evi, musiqi məktəbi, 4 kitabxana, klub, mədəniyyət evi, kənd sahə xəstəxanası, müstəqil doğum evi, poçt, rabitə şöbəsi, uşaq bağçası var. 6 məscid fəaliyyət göstərir. 4,3 km məsafədən kəndə içməli su kəməri çəkilmişdir (1993). Yaxınlığında kəc sexləri var. Şəhidlər xiyabanı salınmışdır.

N. tarixi kənddir. 1885 ildə burada ilk dünyəvi məktəb açılmışdır. C. Məmmədquluzadə 7 ildən çox (15 yanvar 1890 – 10 iyul 1897) N. məktəbində müəllim və nəzarətçi (müdir) işləmiş, yerli əkinçilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə 1893 ildə Tiflisdəki “Ekker” firmasının kəndə ilk dəmir kotan gətirməyə nail olmuşdu. Yazıçı “Kişmiş oyunu” (1892), “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894), “Danabaş kəndinin məktəbi” (1896) əsərlərini burada yazmış, mahalda ilk dəfə olaraq qızları təhsilə cəlb etmiş və məktəb tarix-diyarşünaslıq muzeyi yaratmışdır. C. Məmmədquluzadə 1896 ildə bu kənddən olan Həlimə Nağı qızı ilə ailə həyatı qurmuşdur. Bu nikahdan yazıçının birinci övladı Münəvvər *Məmmədquluzadə* dünyaya gəlmişdir (hazırda kənd doğum evi onun adını daşıyır). Kənddəki imamzadə piri (bax *Nehrəm imamzadəsi*) qədim tarixə malikdir.

Maarif xadimi Kərimbəy İsmayılov “Sbornik materialov dlya opisaniya mestnos-

tey i plemyon Kavkaza” toplusunda (Tiflis, 1900, 27-ci bur., 2-ci bölmə, səh. 192–201) dərc olunmuş yazısında N. kəndinin ərazisi, coğrafi şəraiti, iqlimi, fauna və florası, adının etimologiyası, tikililəri, suvarma sistemi, əhalisi, məşğuliyyəti, adət-ənənələri, dini ayinləri, bayramları və s. haqqında məlumat vermişdir.

Kəndin c.-q.-ində, Qızılburun adlanan yerdə Tunc dövrünə aid yaşayış məskəninə qalıqları və qəbiristan aşkar olunmuşdur. Kəndin ərazisində isə orta əsrlərə aid yaşayış yeri və qəbiristan var. Qəbir abidələri kitabəli sənduqələrdən və daşdan düzəldilmiş qoç fiqurlarından ibarətdir. Kəndin adı ərəb mənşəli – “nehr” – böyük çay və “əm” – icma, cəmiyyət sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, mənası böyük arx və ya çay kənarında yaşayış məskəni deməkdir. Son illərdə kənddə böyük quruculuq və bərpa işləri aparılmışdır. N.-dən bir çox maarif, elm və mədəniyyət xadimləri çıxmışdır.

Əd.: Babəzadə N., Elman Həbib, Nehrəm və nehrəmlilər, B., 2000.

NEHRƏM – Babək r-nunun eyniadlı k.-ndə orta əsrlərə aid yaşayış yeri. 1967 ildə qeydə alınmışdır. Sah. 3 ha. Yaşayış yerinin üzərinə xeyli maddi-mədəniyyət qalıqları səpələnmişdir. Tikinti qalıqları tamamilə dağılmışdır. Mədəni təbəqə çürüntülü torpaq qarışıq gildən ibarətdir. Axtarışlar nəticəsində saxsı qab, çiy və bişmiş kərpic hissələri, orta əsrlərə xas olan müxtəlif üsullarla naxışlanmış əsasən qırmızı, həmçinin boz rəngli keramika məmulatı (küpə, kasa, çıraq, cam və s.) əldə olunmuşdur. Tapıntılara əsasən, abidə 5–18 əsrlərə aid edilir.

*Nehrəm kənd
3 nömrəli orta məktəbi
və sahə xəstəxanası.*

NEHRƏM DAŞDUZ YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 12 km c.-ş.-də; Qızılburun d.y. keçidindən 4 km şm.-da, Nehrəm k. ətrafındadır. Geoloji quruluşunda Orta Miosenin karaqan horizontunun gil və duzları iştirak edir. 1946 ildə aşkar edilmişdir. Yataqda duz qatının qalınlığı c.-ş.-dən (43,0 m) şm.-q.-ə (92,0 m) doğru artır. Duzun tərkibində NaCl-un miqdarı 78–92%-dir; həll olmayan qalıqlar 11–17% təşkil edir. NaCl-un miqdarı aşağı olduğuna görə yataq susuzlaşdırılmış soda istehsalı məqsədilə öyrənilmişdir. Yatağın ehtiyatı 1378 mln. t-dur.

NEHRƏM DOLOMIT YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Nehrəm k.-ndən 10 km c.-da, Dərşəm d.-y. st.-ndan 2 km şm.-dadır. Geoloji quruluşunda Üst Triasin boz, çəhrayımlı-boz, çəhrayı və sarımtıl-boz rəngli dolomitləri iştirak edir. Yataq tektonik cəhətdən Şərur–Culfa antiklinoriumunun şm.-ş. qanadında yerləşir. Sah. 5 km², dolomit qalınlığı 1000 m-dən çoxdur. Dolomit ehtiyatları müxtəlif vaxtlarda maqnezial əhəng, odadavamlı xammal, yüksək möhkəmlikli çınqıl, susuzlaşdırılmış soda və şüşə istehsalı məqsədilə öyrənilmişdir. Yatağın sənaye ehtiyatı 9914 min t-dur.

Əd.: Минерально-сырьевые ресурсы Азербайджана (редактор чл.-корр. НАНА В.М.Баба-заде), Б., 2005.

NEHRƏM İMAMZADƏSİ – Babək r-nunun Nehrəm k.-ndə 18 əsrə aid memarlıq abidəsi. Bir çox dəyişikliklərdən, təmir və bərpa işlərindən sonra dövrümüzədək qalmışdır. Planının kvadrat formasında olması, divarlarındakı oyuqlar və mərkəzi otağın günbəzlə

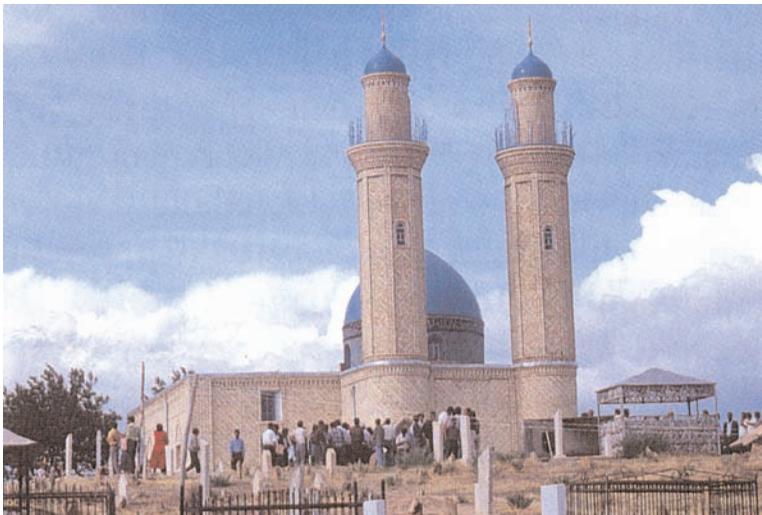
örtülməsi abidənin ilk məscid tiplərinə aiddiyini göstərir. İndi də dəfn mərasimləri keçirilən qəbiristanlığın mərkəzində yerləşən N. i. türbə, məscid, təkyə və s. yardımçı binalardan ibarət böyük kompleksdir. Kompleksin özəyini təşkil edən türbənin içərisində ziyarət obyektini olan bir qəbir var. Qəbrin üstü sənəduqə formasında olub gəclə örtülmüş, üzərinə qara örtük salınmışdır. Zəvvarlar qəbri ziyarət edir, nəzir verir, qurban kəsirlər. Qəbrin üzərində onun kimə aid olmasını bildirən kitabə yoxdur. Camaat arasında yayılan rəvayətə görə qəbirdə şislərin yeddinci imamı Museyi-Kazımın oğlu Seyid Əqil dəfn olunmuşdur. Türbənin daxilində, divarlarda, mehrabın cənub, baş və sağ tərəfində günbəzvarı çərçivələrdə dini xarakterli kəlamlar verilir və türbə daxilindəki xəttatlıq işlərinin Mehdi adlı sənətkara məxsus olduğu göstərilir. Kompleks ətraflı tədqiq edilməmişdir.

NEHRƏM SU ANBARI, B a b ə k s u a n b a r ı – Babək r-nunda, Nehrəm k. yaxınlığındadır. İki su anbarından ibarətdir: 1. Köhnə Nehrəm su anbarı – 1953 ildə istifadəyə verilmişdir. Sah. 0,40 km², faydalı həcmi 2,4 mln. m³; 2. Yeni Nehrəm su anbarı – 1965 ildə istifadəyə verilmişdir. Sah. 0,85 km², faydalı həcmi 6 mln. m³. Suyu Güznüt arxı vasitəsilə Əlincəçaydan götürülür. Suvarmada istifadə edilir. Mövsümi tənzimləməyə malikdir.

NƏBİ QALASI – İlandağ qədim yaşayış yerinin xalq arasında adı.

NƏBİ YURDU – Ordubad r-ni ərazisində, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında qədim yurd yeri. Gəmiqayanın c.-ş. yamacında, dəniz səviyəsindən təqr. 3000 m yüksəklikdədir. Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay vadilərində yaşamış qədim əkinçi-maldar tayfaların əsas yaylaq yeri olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində N. y. ərazisi, buradakı qayaüstü təsvirlər (bax *Gəmiqaya rəsmləri*), qədim və orta əsrlərə aid qəbir abidələri və yaşayış yerlərindən əldə olunmuş materiallar e. ə. 2–1-ci minilliklərdə Naxçıvan bölgəsində yaşamış əhalinin həyat və məişət tərzini, mədəni inkişaf yollarını izləməyə imkan verir.

NƏBİYEV Vəli Nəbi oğlu (13.1.1955, Şərur r-nunun Çərçiboğan k. – 21.5.1998, Gəncə) – ədəbiyyatşünas. Filologiya elmləri doktoru (1992), prof. (1996). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini (1977) və

Azərbaycan Milli EA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasını (1982) bitirmişdir. Ədəbiyyat İn-tunda kiçik elmi işçi, böyük və aparıcı elmi işçi (1980–96), Gəncə Dövlət Universitetinin prof. və prorektoru (1996–98) olmuşdur. 19-20 əsrlər Azərbaycan bədii nəsrinin üslub istiqamətlərinə, janr-üslub təkamülünə dair tədqiqatların, 100-ə qədər elmi, elmi-publistik məqalənin müəllifidir. Qubadlı, Laçın, Zəngilan və Cəbrayıl bölgələrinin folklor nümunələrini toplayıb nəşr etdirmişdir.

Ə s ə r i: Zaman və nəsrin problemləri, B., 1987.

NƏBİYEV Yusif Mustafa oğlu (d.27.12.1926, Babək r-nunun Şıxmahmud k.– 1.12.1980) – Ümumittifaq Ali Maliyyə Məktəbini (Leninqrad,1956), Sov.İKP MK yanında Ali Partiya Məktəbini bitirmişdir (1977). Naxçıvan Sənaye İttifaqı artelində hesabdar, baş mühasib müavini və baş mühasib (1941-43), SSRİ Nazirlər Soveti yanında Sənaye və İstehlak Kooperasiyası işləri baş idarəsinin Naxçıvan MSSR üzrə müfəttişi (1946-50), Naxçıvan MSSR Maliyyə Nazirliyi Bütçə Şöbəsinin rəisi (1950-53) olmuşdur. Naxçıvan şəhər Maliyyə Şöbəsinin müdiri (1956-58), Dövlət bankı Naxçıvan MSSR Kontorunun müdiri (1958-63), Naxçıvan MSSR Dövlət Plan Komissiyasının sədri (1963-70), Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri (1970-79), Mingəçevir şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi (1979-1980) vəzifələrində işləmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (1970), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (1975) və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin (1967, 1971, 1975) deputatı seçilmişdir. 2 “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

NƏBİYURD DAĞI – Ordubad r-nu ərazisinin dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Nəsirvaz k.-ndən 2,5 km c.-ş.-dədir. Hünd. 2725 m. Konusvarı formalı, sıldırım yamaqlıdır.

NƏCƏFƏLİDİZƏ – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 18 km şm.-ş.-də, dağətəyi düzənlikdədir. Əh. 147 nəfər (2005); əsasən heyvandarlıqla məşğuldur. Məktəb, kitabxana, feldşermama məntəqəsi, məscid var.

NƏCƏFOV Adil Yusif oğlu (12.2.1925, Naxçıvan ş. – 9.10.1989, Bakı) – fəlsəfəşünas. Fəlsəfə elmləri doktoru (1967), prof.(1968). Azərbaycan Respublikası əməkdar elm xadimi (1979).

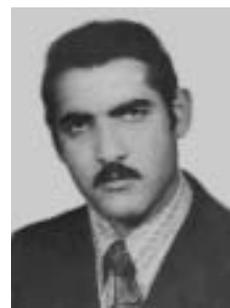
Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Azərbaycan Dövlət Universiteti (indiki BDU) tarix fakültəsinin fəlsəfə şöbəsinin (1950) və SSRİ EA Fəlsəfə İnstitutunun aspiranturasını (1953) bitirmişdir. 1950–63 illərdə Azərbaycan Milli EA-da işləmişdir. 1963 ildən Azərbaycan Tibb İnstitutunun (indiki Tibb Universiteti) fəlsəfə kafedrasının müdiri idi. Millət, mədəniyyət, məənəviyyat və məənəvi tərbiyə, incəsənət və təbabət problemlərinə dair monoqrafik tədqiqatların, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. “Qırmızı Əmək Bayrağı”, I dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Ölkəmizdə mədəniyyətlərin inkişafı və yaxınlaşmasında keçmiş irsin rolu, B., 1964; Ədəbiyyat və incəsənət məənəvi tərbiyənin qüdrətli vasitəsidir, B., 1983; Həkimlik sənətinin məənəvi əsasları, B., 1986; İncəsənət və səhhət, B., 1989.

NƏCƏFOV Rzaqulu Məşədi Ələkbər oğlu (1884, Naxçıvan – 1938, Bakı) – mətbuat xadimi, publisist. Şair Əliqulu Qəmküsərin kiçik qardaşıdır. Ruhani təhsili almış, Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda açdığı “Tərbiyə” məktəbində oxumuşdur. Culfa gömrükxanasında işləmiş, İran inqilabına (1906–11) kömək etmişdir. 1912 ildə Tiflisə köçmüş, “Molla Nəsrəddin” jurnalına ikinci redaktor təyin edilmiş, Ə.Qəmküsərin köməkçisi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Gürcüstanda Azərbaycan hökumətinin konsulu vəzifəsində çalışmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində “Yeni fikir” qəzetinin redaktor müavini, “Dan ulduzu” jurnalının redaktoru, “Molla Nəsrəddin”in müxbiri, Zaqafqaziya Yeni Əlifba Komitəsinin sədr müavini, Tiflis Türk (Azərbaycan) Dövlət Dram Teatrının direktoru olmuşdur. 20 əsrin 30-cu illərində Bakıya köçmüş, nəşriyyatda işləmişdir. Dövrü mətbuatda münəzzəm olaraq, aktual problemlərə dair elmi, ciddi və satirik üslubda məqalələr, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir haqqında xatirələr dərc etdirmişdir.

Ə d .: Zamanov A., Sabir və müasirləri, B., 1973; Salamzadə Q., Kiçik pəncərədən görünən dünya, B., 1986; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

NƏCƏFOVA Nazlı Məmməd qızı (1890–1977) – maarif xadimi. Bax *Tahirova-Nəcəfova* Nazlı Məmməd qızı.

Nəbiyev Vəli

Nəcəfov Adil

NƏHƏCİR – Babək və Culfa r-nları ərazisində çay. Naxçıvançayın sol qolu. Mənsəbindən 10 km məsafədə, Şəkərabad k.-ndən bir qədər aşağıda ona tökülür. Uz. 14 km, hövzəsinin sah. 42 km²-dir. Əsasən, yağış və qrunt suları ilə qidalanır. Suyu bütünlüklə suvarmada və Qahab su anbarının doldurulmasında istifadə edildiyindən, Naxçıvançayın axımının formalaşmasında rolu cüzdür.

NƏHƏCİR – Culfa r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin şm.-ş. kənarında, Nəhəcir k.-ndən şm.-q.-dədir. Hünd. 1665 m. Andezit-dasit tərkibli ekstruziv olub, c. və ş. yamacları sıldırımıdır. Dağın üstündə qədim qala xarabalığı (bax *Nəhəcir qalası*) və Naxış–nərgiz adlı mağara var. Çox güman ki, əsl adı *Nuhəcir* olub, “Nuhun yamacı” deməkdir. Toponim, ehtimal ki, Naxçıvan diyarında geniş yayılmış Nuh haqqında əfsanə ilə əlaqədar yaranmışdır.

NƏHƏCİR – Culfa r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən və Culfa d.-y. st.-ndan 42 km şm.-da, Nəhəcir d.-nin ətəyindədir. Əh. 514 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, 2 kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var. Yaşayış məntəqəsi kəndin üst tərəfindəki Nəhəcir dağının adı ilə adlanmışdır.

NƏHƏCİR I – Culfa r-nunda eyniadlı kəndin şm.-ş.-ndə Tunc dövrünə aid yaşayış yeri. Şm.-dan Nəhəcir d., c.-dan Nəhəcir k. ilə məhdudlaşır. Yaşayış yerindən (sah. təqr. 10 ha, mədəni təbəqənin qalınlığı təqr. 3 m) monoxrom boyalı boz, qara rəngli gil qab qırıqları, dən daşları, süzgəclər, həvəngdəstələr və s. aşkara çıxarılmışdır. Yaşayış yerindən tapılmış anqoblu (şirli) monoxrom boyalı qablardan birinin üzərində qara boya ilə xırdabuynuzlu heyvanın (keçi) boğazına bağlanmış ipdən tutan kişi təsvir olunmuşdur. Rəsmdə adamın duruşu elədir ki, burada bəsit təsərrüfat – məişət səhnəsini güman etmək çətindir. Ən başlıcası odur ki, kişinin əlləri yuxarıya, səmaya qalxmışdır. Bu ayın, çox ehtimal ki, Naxçıvanın orta Tunc dövrü tayfalarının etiqadlarını göstərir. Maraqlıdır ki, bu ayın səhnəsi Gəmiqayadakı rəsmlərlə tam eyniyyət təşkil edir. Tapıntıların təhlilinə əsaslanaraq, əlverişli coğrafi və strateji mövqedə olan bu yaşayış yerinin ərazisində insanların e. ə. 3-cü minilliyin sonlarından məs-

kunlaşmağa başladığını ehtimal etmək mümkündür.

Əd.: Həbibullayev O. H., Kültürpədə arxeoloji qazıntılar. B., 1959; Əliyev V. H., Tarixin izləri ilə, B., 1975; Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. B., 1992.

NƏHƏCİR II – Culfa r-nunda eyniadlı kəndin şm.-q.-ndə orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Abidə şm.-dan Nəhəcir d. ilə məhdudlaşır və onun yamacı boyunca ensiz zolaq şəklində ş.-dən q.-ə doğru uzanır. Azərb. Milli EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 1991 ildə kəşfiyyət səciyyəli tədqiqat işləri aparılmışdır. Yaşayış yerində tikinti qalıqlarına, iki yerdə böyük kül təpəsinə təsadüf edilmiş, çəhrayı rəngli küpə və kasa tipli şirsiz və şirli qab qırıqları (həndəsi və nəbatı rəsmlərlə bəzədilmişdir) toplanmışdır.

Əd.: Bax *Nəhəcir I* məqaləsinin ədəbiyyatına.

NƏHƏCİR III – Culfa r-nunun Nəhəcir k.-ndən q.-də, Qahab k.-nin yaxınlığında Dəmir dövrünə aid yaşayış yeri. 1990 ildə Azərb. Milli EA Naxçıvan Elm Mərkəzinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qeydə alınmış, kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır. Hazırda yaşayış yerində yonulmamış qaya parçalarından iki cərgə düzbucaqlı planda inşa edilmiş böyük binanın qalığı saxlanmışdır. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli gil qab (kasa, küpə, nimçə və s.) qırıqlarından ibarətdir. III N. yaşayış yerinin e. ə. 6-4-cü əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

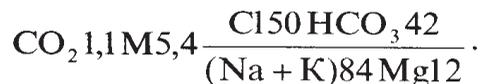
Əd.: Bax *Nəhəcir I* məqaləsinin ədəbiyyatına.

NƏHƏCİR QALASI – Culfa r-nunun Nəhəcir k. yaxınlığındakı eyniadlı dağın coğrafi strateji cəhətdən əlverişli olan hündür və sıldırım qayalı c. hissəsi üzərindəki yastı sahədə e. ə. 2-ci minilliyə–1-minilliyin əvvəllərinə aid qala. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilmişdir (2001). Ərazisində həmin dövrə aid bazalt daşından hazırlanmış balta, kiçik həcmli daş həvəng-dibək, qara, boz və çəhrayı rəngli gil qab qırıqları, N. q. ilə həmdövr olan dağıdılmış kurqandan e. ə. 2-ci minilliyin əvvəllərinə aid monoxrom boyalı gil qablar əldə edilmişdir. Dağın c. və ş. ətəklərindəki terraslarda iri qaya parçalarından siklop tipli müdafiə sədləri tikilmişdir. Divarların eni 2–2,5 m-dir. Qalanı Nəhəcir dağının c. ətəyindəki düzən sahədə yaşamış və iqtisadi, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş qədim tay-

falar düşmənlər basqınlarından müdafiə məqsədilə tikmişlər.

NƏHƏCİR MİNERAL SUYU – Culfa r-nu ərazisində, Nəhəcir k. yaxınlığında, Naxçıvan ş.-dən 17 km aralı, dəniz səviyyəsindən 1700 m hünd.-dədir.

Balneoloji tərkibi:

· pH 6,6 D 30 m³ / gün T 26,3⁰ C

Suyu karbon qazlı, az minerallaşmış, hidrokarbonatlı, natriumludur. Kimyəvi tərkibinə görə “Yessentuki” tipli olub, mədə-bağır-saq xəstəliklərində əvəzolunmaz vasitədir.

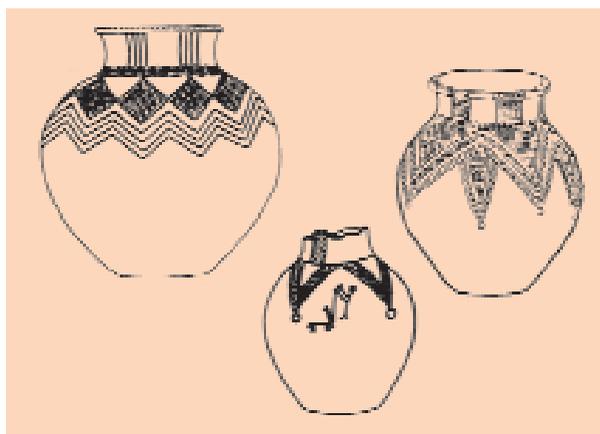
NƏHƏCİR NEKROPOLU I – Culfa r-nunda, I Nəhəcir yaşayış yerinin ş. qurtaracağında Tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. Buradakı daş, qismən də torpaq kurqanlardan Azərb. boyalı qablar mədəniyyətinin ilk mərhələsi (e. ə. 22–18 əsrlər) üçün səciyyəvi olan monoxrom boyalı küplər, cızma və basma naxışlı boz və qara rəngli saxsı qablar və s. əldə edilmişdir. Monoxrom qabların üzəri dalğalı və sınıq xətlər, həndəsi fiqurlar (üçbucaq, dairə), insan və heyvan rəsmləri ilə bəzədilmişdir. Boyalı qabların üzərindəki heyvan, quş, adam rəsmləri motivinə, ölçülərinə və sxematikliyinə görə *Gəmiqayanın* bir qrup rəsmləri ilə eyniyyət təşkil edir.

Əd.: Bax Nəhəcir I məqaləsinin ədəbiyyatına.

NƏHƏCİR NEKROPOLU II – Culfa r-nunda II Nəhəcir yaşayış yerinin q. tərəfində, uzunsov təpənin üzərində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Nekropoldakı qəbirlər q.-ş. istiqamətində yerləşdirilmişdir. Qəbiristanda daşdan təbii böyüklükdə çoxlu qoç fiqurları (15-16 əsrlər) olmuşdur. Qəbirüstü abidələr olan bu fiqurların üzəri müxtəlif rəsm və işarələrlə bəzədilmişdir. Təəssüf ki, hazırda onların heç biri saxlanmamışdır. Bəzisi oğurlanıb aparılmış, bəzisi isə sındırılmışdır.

Əd.: Bax Nəhəcir I məqaləsinin ədəbiyyatına.

NƏİMİ, Şəhabəddin Fəzlullah Təbrizi Astabadi (təqr. 1339/40 – 1394) – mütəfəkkir, şair. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış hürufilik təriqətinin əsasını qoymuşdur. Hürufiliyin fəlsəfi əsasını təşkil edən ardıcıl panteizmin başlıca müddəalarını “Cavidani-Səğir”, “Məhəb-

Nəhəcir nekropolu tapıntıları.
Monoxrom boyalı qablar.
Orta Tunc dövrü.

bətnamə”, “Ərşnamə” traktatlarında, qismən “Novmnamə” (“Yuxular haqqında”) əsərlərində və “Divan”ında şərh etmişdir. Başlıca əsəri “Cavidani-Kəbir”dir (“Cavidannamə”). Hürufilər Allahın Fəzlullahda təcəssüm etdiyinə, onun Allahın təmsali kimi yerdəki ədalətsizliyi aradan qaldıracağına inanırdılar. Mənbələrdəki məlumatlara görə hürufiliyi təbliğ etdiyi və hakim dairələrə qarşı kəskin siyasi mübarizə apardığı üçün Teymurilər N.-ni Əlincə qalasına qədər təqib etmiş, əmir Teymurun əmri ilə onun oğlu Miranşah tərəfindən tutulmuş və Əlincə qalasında edam edilmişdir.

Əsəri: Vəsiyyətnamə, “Azərbaycan” jurn., 1970, №5.

Əd.: Q u l u z a d ə M., Böyük ideallar şairi, B., 1973; К у л у з а д е З. А., Хурифизм и его представители в Азербайджане, Б., 1970.

NƏİMİ TÜRBƏSİ – Culfa r-nunun Xanəgah k. yaxınlığında orta əsrlərə aid memarlıq abidəsi. Qırmızı kərpicdən inşa edilmiş türbənin üstündə bir iri, altı xırda günbəz var. Məşhur mütəfəkkir və şair Fəzlullah Nəiminin məzarı üzərində yaradıldığı üçün N. t. adlandırılmışdır (bax *Şeyx Xorasan xanəgahi*).

NƏQQAŞ USTA ZEYNAL (1839–1904) – şair və nəqqaş. Bax *Usta Zeynal Nəqqaş*.

NƏQŞİ-CAHAN – bəzi orta əsr müəlliflərinin (Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvinli, Katib Çələbi, Övliya Çələbi və b.) əsərlərində Naxçıvan ş.-nin adı, ərəbcə “nəqş” rəsm, təsvir, bəzək və farsca “cahan” (dünya) sözlərindən ibarət olub “Dünyanın bəzəyi” şəklində izah edilir. Görünür, bu epitet Naxçıvanın ən parlaq çağında, Azərb. ataböylərinin (Eldənizlər dövləti) paytaxtı olduğu dövrdə (12–13 əsrlər) yaranmışdır; Tarixçi Həmdullah

Qəzvini (1280–1349) Naxçıvan haqqında yazmışdı ki, şəhər gözəldir və nəqşi-cahan adlanır.

NƏSİRƏDDİN NAXÇIVANI, Q u t l u ğ ş a h i b n S ə n c ə r i b n A b d u l l a h ə s - S a h i b i ə n - N a x ç ı v a n i (? – 1288) – alim, filosof, müşrif, dövlət xadimi. Görkəmli alimlər ailəsinin nümayəndəsidir. Məşhur ərəb alimi və bibliografı İbn əl-Fuvatinin məlumatına görə N. N. 1277 ildə Vasit mahalına sədr vəzifəsinə, 1286 ildə isə İraqa müşrif (vil. müfəttişi) təyin olunmuşdur. Burada itaətsizlik göstərdiyindən 1288 ildə vəzifəsindən kənarlaşdırılmış və həmin ildə İraq müşrifli Səddəddövlə Məsud əl-Yəhudi əl-Məşiri tərəfindən öldürülmüşdür. Salman əl-Farsi ziyarətgahında məqbərədə dəfn olunmuşdur. Fəlsəfəyə dair qiymətli əsəri miras qalmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə N. N. Vasit mahalında Cəfər çayı sahilindəki əl-Məmun şəhərciyində mədrəsə və Mədaində ribat (qonaq evi, karvansara) tikdirmişdir.

Əd.: Бу н и я т о в З. М., Сведения Камал ад-дина ибн ал- Фувати о представителях семьи Санджара ибн Абдаллаха ан-Нахичевани, ДАН Азерб. ССР, т. XXXIV, 1978, № 5.

NƏSİRƏDDİN TUSİ Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən (17.2.1201, Tus – 25.6.1274, Bağdad) – ensiklopediyaçı alim, filosof, ictimai-siyasi xadim. Tusi onun nisbəsi, Nəsirəddin (dinin tərəfdarı) ləqəbidir. Məhəmməd adının əvəzedicisi Əbu Abdulla, yaxud Əbu Cəfər künyələri ilə də tanınmışdır. Ona Xacə (Cənab), habelə həmin mənada Mövla demişlər. İlk təhsilini atasından və dayısından almış, sonra Xorasanda humanitar və dəqiq elmlərin müxtəlif sahələrini dərindən öyrənmişdir. N.T.-yə 30.6.1222 ildə Müinəddin Salim Misri tərəfindən hədis söyləmək icazənaməsi verilmişdir.

N. T. ismaililərin başçılarından olan Kuxistan hakimi Nasirəddin Möhtəşəmin dövləti ilə İsfahana getmiş, rəğbətlə qarşılanmışdır. Lakin aralarında baş verən müəyyən narazılıq nəticəsində N. T.-yə inam azalmış və o, Ələmut qalasında, bir növ, həbsdə yaşamışdır. Hülaku xan 1256 ildə ismaililərin hakimiyyətinə son qoyarkən N. T.-ni azad edib, özünə məsləhətçi götürmüşdür. Bağdadın fəthində iştirak edən alim müdrik tədbirləri ilə tanınmış, insanlara, xüsusən ziyalılara bö-

yük qayğı göstərmiş, onları ölümdən qurtara bilmişdir. Marağa və Təbrizi tərk etmiş 500-ə qədər ailə onun sayəsində vətənə qayıtmışdır.

N. T. -nin dünya elm və mədəniyyəti tarixində mühüm xidmətlərindən biri 1259 ildə Marağa Rəsədxanasını təşkil etməsidir. O, ayrı-ayrı millətlərin müxtəlif əqidəli 100-dən çox nümayəndəsini buraya toplamış, onların işləməsi üçün lazımı şərait yaratmışdır. Rəsədxana nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə o dövrün bütün bilik sahələri, elmi, dini, fəlsəfi və ictimai-siyasi təlimləri öyrənilirdi. Mədrəsənin 400 min cilddən çox kitabı olan zəngin kitabxanası var idi. N. T. Bağdadda səfərdə olarkən vəfat etmiş, öz vəsiyyətinə görə onun yaxınlığındakı müqəddəs Kazımeyn ş.-ndə dəfn edilmişdir. Maraqlıdır ki, onun dəfn olduğu sərdabə N. T. anadan olan vaxt – hicri tarixi ilə 75 il, 7 ay, 7 gün əvvəl, xəlifə Nasir li-Dinillah üçün hazırlanmış, lakin müəyyən səbəblərə görə boş saxlanılmışdır.

N. T.-nin Sədrəddin Əli, Əsiləddin Həsən və Fəxrəddin Əhməd adlı üç oğlu da elm yolunu tutmuş, eyni zamanda dövlət işlərində çalışmışlar. Əvhədi Marağayı (1274–1338) “Dəhnamə” məsnəvisini (1306) N. T.-nin nəvəsi Xacə Ziyaəddin Yusif ibn Əsiləddin Həsənə ithaf etmişdir. N. T. nəslindən olanlar sonralar Naxçıvan ərazisində yaşamış, elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində tanınmışlar. N. T. nəslinin Ordubad mahalında yaşaması və buna görə I Şah Abbasın [1587–1629] oranı bütün vergilərdən azad etməsi haqqında fərmanı 17 əsrdə Ordubadda tikilmiş böyük Cümə məscidinin qapısı üstündəki daş kitabədə həkk olunmuşdur.

N. T.-nin ilahiyyətə, fəlsəfəyə, siyasət və etikaya dair traktatlarında onun dünyagörüşü geniş ifadəsini tapmışdır. Şiəliyin imamilik (imamət) təriqətinə mənsub mütəfəkkirin “İmamətə dair traktat” (“Risalə fi-l-imamə”) və bir sıra başqa əsərlərində təkcə 12 şiə imamı deyil, ümumiyyətlə, imam (başçı) üçün səciyyəvi keyfiyyətlər ön plana çəkilir. N. T. “Cəbr və qədr” traktatında insanın iradə azadlığını məqbul saymışdır. Təriqət təəssübkeşliyindən uzaq olan mütəfəkkirin əsərlərindən şiələr də, sünnilər də bəhrələnmişlər. N. T.-nin fəlsəfəyə dair traktatlarında [İbn Sina-nın “İşarələr və qeydlər” kitabının şərhinə

həsr olunmuş “Problemlərin həlli” (“Həll əl-müşkilat”), “Kəlamın təcridi” (“Təcrid əl-kəlam”), “İqtibasın əsası” (“Əsas əl-iqtibas”)] ilahiyyat məsələlərinə də müəyyən yer verilmişdir. Azərb. Milli EA Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda “Problemlərin həlli” traktatının 13 və 17 əsrlərə aid əlyazması nüsxələri vardır. N. T. İbn Sina və Bəhmənyar məktəbinin görkəmli davamçısı olub, Şərq peripatetizmini inkişaf etdirmişdir. N. T. varlığı ilk səbəb və nəticə timsalında qisimlərə bölüb, onlar arasında zaman fərqi olmadığını göstərmiş, mümkün varlığı, o cümlədən maddi aləmi əzəli və əbədi saymışdır. Filosofun varlıq təlimində materiya və formanın vəhdəti, hərəkətin kəmiyyət, keyfiyyət, məkan və vəziyyətə görə növləri, zaman və b. fəlsəfi kateqoriyalar riyazi və təbii-elmi fikirlərdən misallarla hərtərəfli və dərinlən işıqlandırılmışdır. N. T. “Problemlərin həlli” traktatında skolast Fəxrəddin Razinin (1148–1210) İbn Sinaya qarşı qərəzli müddəalarını təkzib etmiş, peripatetik filosofa haqq qazandırmışdır. N. T.-nin idrak nəzəriyyəsinə idrak prosesinin hissi və əqli mərhələləri elmi şəkildə şərh edilmiş, hisslər vasitəsilə şeylərin zahiri cəhətlərinin, əqlə isə onların mahiyyətinin dərk olunduğu göstərilmişdir. Filosofun məntiq təlimində təfəkkür formaları və onların növləri xüsusi təşəbbüslərdir.

N. T.-nin etik və ictimai-siyasi görüşləri, əsas etibarilə 1235 ildə Nəsirəddin Möhtəşəmin şərifinə yazılmış “Əxlaqi-Nasiri” əsərində əksini tapmışdır. Ümumi fəlsəfi məsələlərə də müəyyən yer verilmiş bu əsərdə xasiyyətlərin müxtəlif aspektləri, fəzilətli və qəbahətli cəhətləri araşdırılır, insanı kamilləşdirən keyfiyyətlər, xeyir və səadətə aparan məziyyətlər göstərilir. Diqqəti insan və cəmiyyət münasibətlərinə yönəldən N. T.-in idarəetmə nəzəriyyəsinə özünü, ailəni və dövləti idarəetmə məsələləri təhlil edilir, insanların “ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə edilməsi” zəruri sayılır. N. T. fiqhə (müsəlman hüququ) dair əsərlərində humanist mövqə tutmuş, insanların əmin-amanlığı qayğısına qalması ümumi prinsip saymışdır. N. T. poeziya nəzəriyyəsinə, musiqiyə dair traktatların və fəlsəfi şeirlərin də müəllifidir. N. T.-nin dünyagörüşü, geniş mündəricəli fəlsəfəsi, mütərəqqi etik və ictimai-siyasi, habelə ila-

hiyyata dair fikirləri təkcə tarixilik baxımından deyil, bugünün özündə də böyük maraq doğurur, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

N. T.-nin riyaziyyat, astronomiya və fizika sahələrində misilsiz xidmətləri vardır. “Zice-Elxani” əsərində planetlərin geosentrik orbitinin əsas elementləri verilmiş, onların sutkalıq orta hərəkəti öz dövrünə və hətta 17 əsr astronomiya müşahidələrinə nisbətən daha dəqiq təyin edilmişdir. N. T.-nin rəhbərliyi ilə Yerlə furlanma oxunun illik presessiyasının qiyməti (51"4) tapılmışdır (müasir qiyməti 51"2). “Zice-Elxani” əsərində çoxlu riyazi, astronomik və coğrafi cədvəllər də verilir. Ən mühümləri sinus və tangensin 60-lıq say sistemində üçrəqəmli triqonometriya cədvəlləri və 13 əsrdə məşhur olan 256 şəhərin coğrafi koordinatlar cədvəlidir. X. Kolumbun müəllimi P. Toskanelli bu cədvəldən istifadə etmişdir. Cədvəl Londonda (1652) və Oksfordda (1711) ərəb və latın dillərində çap edilmişdir. 1266 ildə Marağa rəsədxanasına gəlmiş azərb. mühəndis Kəriməddin Səlməsi

“Nəsirəddin Tusi”.
Rəssamı
Nəcəfqulu.
1981.
Azərbaycan Milli EA
Nəsirəddin Tusi ad.
Şamaxı Astrofizika
Rəsədxanası.

alman alimi Martin Böhaymdan (1459–1507) 2 əsr əvvəl coğrafi qlobusu hazırlamışdır. N. T.-nin “Təhriri-öqlidis” (“Evklidin şərh”) əsəri həndəsənin inkişafına təkan vermiş, Romada ərəb (1594) və latın (17 əsr) dillərində nəşr olunmuş, fransız riyaziyyatçısı A. Lejandrın, ingilis riyaziyyatçısı C. Vallisin və italyan alimi C. Sakkerinin işlərinə böyük təsir göstərmişdir. N.T. bu əsərdə və “Həndəsənin əsasları”nda Evklidin 5-ci postulatı haqqında öz nəzəriyyəsini vermiş, üçbucağın daxili bucaqlarının cəmi arasında əlaqəni tapmışdır. Arximedın “Kürə və silindr” və “Dairənin kvadratlanması” əsərlərindəki nisbətlər nəzəriyyəsini N.T. inkişaf etdirmişdir. N. T.-nin verdiyi ədəd anlayışı müasir təsəvvürə uyğun gəlir və o, bu sahədə Avropa riyaziyyatçıları 400 il qabaqlamışdı. Onun müstəvi və sferik triqonometriyadan bəhs edən “Şəklül-qita” (“Tam dördtərəfli haqqında traktat”) əsərində Menelay teoreminin, müasir triqonometriyanın üçbucağın üç düsturları verilmiş, sferik üçbucağın üç bucağına görə tərəfləri təyin edilmiş, diskret və kəsilməz kəmiyyətlər anlayışına dialektik tərif verilmişdir. Bu əsər vasitəsilə müstəvi və sferik triqonometriya sərbəst riyazi fənn şəklinə düşmüşdür; o, 1891 ildə İstanbulda ərəb və fransız dillərində nəşr olunmuşdur. “Cəleul-hesab” (“Taxta və qum vasitəsilə hesablama”) əsərində müsbət ədəddən istənilən dərəcədən kökalma qaydası, binomial hədlərin on iki dərəcəli həddədək əmsalları verilir. Qədim yunan alimi K.Ptolemeyin məşhur “Almagest” əsərinin işlənmiş variantı olan “Təhrir əl-Məcəsti” əsəri Ptolemeyin geosentrik sistemi daxilində planetlərin hərəkət nəzəriyyəsinə və onun təshihinə aiddir. N. T. hesaba aid əsərində tam ədəddən ixtiyari dərəcədən kökalma əməlini, $\sqrt[4]{244140626}$ kökünün nümunəsi kimi izah etmiş (riyaziyyat tarixində ilk dəfə), ədəd üçbucağını əmələ gətirən binomial əmsalları və onlar arasındakı qanunauyğunluqları göstərmiş, Nyuton binomunu sözlə ifadə etmişdir. N. T. fizikaya sözün ən geniş mənasında bütün təbiətşünaslıq məsələlərini aid etmişdir. Burada bəsit və mürəkkəb cisimlər, yerdə və göydə əmələ gələn hadisələrin, məsələn, göy gurultusu, ildırım, şimşək, yağış, qar, zəlzələ və buna oxşar hadisələrin səbəbləri, mürəkkəb

maddələr, onların tərkiblərinin xüsusiyyətləri (mineralogiya), bitkilər, onların növləri, nəfs və qüvvələri (botanika), ixtiyari və iradi hərəkət edən cisimlər, onların hərəkət xüsusiyyətləri, nəfs və qüvvələri (zoologiya), insanın düşüncəli nəfsinin xüsusiyyətləri (psixologiya) öyrənilir. N.T. təbabət, əkinçilik elmi və s.-ni fizikanın əlavə bölmələri hesab etmişdir. N.T.-nin və Marağa rəsədxanası alimlərinin kəşf və ixtiraları bəşər elmi fikrini zənginləşdirmişdir. Mənbələrdə N. T.-yə fəvqəladə qabiliyyətinə, dərin zəkasına və misilsiz xidmətlərinə görə “on birinci əql” (“əl-əql əlhadi-əşər” – Şərq peripatetizmi on əql növünün mövcudluğunu qəbul edirdi) və “bəşər ustadı” (“ustad əl-bəşər”) deyilmişdir.

1981 ildə anadan olmasının 780 illik yubileyi geniş qeyd olunmuş, şərafinə medal təsis edilmiş, abidələri ucaldılmış, portreti (xalq rəssamı Nəcəfqulu) yaradılmışdır. Azərb. Respublikasının bir sıra elm, təhsil və mədəni-maarif müəssisəsinə, o cümlədən, Azərb. Milli EA Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına, küçələrə N. T.-nin adı verilmişdir. YUNESKO-nun qərarı ilə anadan olmasının 800 illik yubileyi dünya miqyasında qeyd edilmişdir. Bu münasibətlə Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Nəsirəddin Tusinin anadan olmasının 800 illiyi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə yubiley komissiyası yaradılmış, və yubileyi keçirilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Əxlaqi-Nəsiri (farsçadan tərcümə edən Rəhim Sultanov), B., 1980; Cavahirnamə (farsçadan tərcümə edən Qafar Kəndli), B., 1984; Трактат о полном четырехстороннике (“Шаклүл-гита”), B., 1952.

Əd.: Eyvazov F.İ., Nəsirəddin Tusinin etik görüşləri, B., 1976; y e n ə o n u n, Dahi alim və filosof, B., 1981; M ə m m ə d b ə y l i H. C., Nəsirəddin Tusi, B., 1980, M ə m m ə d o v Z. C., Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, B., 1994; R z a y e v A. Nəsirəddin Tusi. Həyatı, elmi, dünyagörüşü, B., 1996; M ə m m ə d o v a A. Z. Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü, B., 2000; M a k s u d o v Ф. Г., M a m e d b e y l i Г. Дж., Мухаммед Насиреддин Туси, Б., 1981.

NƏSİRLİ Məmməd Nəsir oğlu (24. 10. 1911, Naxçıvan ş. – 1979, Bakı) – etnoqraf. Tarix elmləri namizədi (1960). 1933–46 illərdə orduda xidmət etmiş, Xalxin-Qol döyüşlərində və Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) cəbhələrində vuruşmuşdur. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsini (1951)

və SSRİ EA Etnoqrafiya İn-tunun (Moskva) aspiranturasını (1954) bitirmişdir. Həmin vaxtdan Azərb. Milli EA Tarix Muzeyində, sonralar isə Tarix İn-tunda çalışmışdır. Respublikanın ilk etnoqraflarından olan N. Azərb., o cümlədən Naxçıvan etnoqrafiyasının öyrənilməsi sahəsində çox iş görmüşdür. N. ilk dəfə olaraq Azərb. yaşayış evləri və məskənlərinin tipologiyası məsələlərini tədqiq etmiş, “Nax. MSSR-in xalq yaşayış məskənləri və yaşayış evləri” (B., 1959), “Azərbaycan SSR Şəki–Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri” (B., 1975) əsərlərini nəşr etdirmişdir. Ekspedisiyalar zamanı topladığı zəngin materiallar əsasında “Məskənlər və yaşayış evləri” mövzusu üzrə tarixi-etnoqrafik atlas hazırlamışdır. Bir sıra ümumittifaq və respublika elmi məclislərində məruzələr etmişdir. **NƏSİRLİ** Müzəffər Qasım oğlu (14. 9.1911, Şahbuz r-nunun Sələsüz k. – 1. 1. 1980, Naxçıvan ş.) – şair. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu (1929) və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir (1936). Orta məktəblərdə, Yerevan Pedaqoji Texnikumunda və Yerevan Pedaqoji İn-tunda müəllim işləmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Müharibədən sonra Naxçıvan Dövlət Qiyabi İn-tunda direktor müavini, eyni zamanda dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı olmuş, Azərb. Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan bölməsinə başçılıq etmişdir. “Həyat haqqında mahnı” (1938), “Sivaş sahillərində” (1945), “Qafqaz yollarında” (1952), “Araz sahilində” (1962), “Laləli dağlar” (1965), “Yanar üfüqlər”(1968), “Qaynar buلاق” (1978) və s. şeir və poema topluları nəşr olunmuşdur. “Qanlı qanunlar”, “İntiqam” pyesləri var. Muxtar respublika Ali Sovetinin deputatı olmuşdur.

Ə s ə r i: İki ürək, B., 1974.

NƏSİROV Vəli Hüseynəli oğlu (17.12.1925, Kəngərli r-nunun Qıvrac qəs. – 16.6. 1987, Bakı) – fəlsəfəşünas. Fəlsəfə elmləri doktoru (1975), prof. (1976). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) tarix fakültəsinin fəlsəfə şöbəsini bitirmişdir (1950). “Azərnoşr”də siyasi və sosial-iqtisadi ədəbiyyat şöbəsində redaktor, böyük redaktor (1952–56), BDU-nun fəlsəfə kafedrasında müəllim və dosent

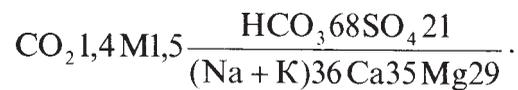
(1956–75) işləmişdir. 1975 ildən indiki Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-ti fəlsəfə kafedrasının müdiri idi. Vətənpərvərlik və beynəlmiləçiliyə, milli münasibətlərə dair tədqiqatların, o cümlədən 10-dan çox kitab, monoqrafiya, broşürün və elmi məqalələrin müəllifidir. SSRİ Jurnalistlər İttifaqının (1958) və Fəlsəfə Cəmiyyətinin (1973) üzvü idi. “Qırmızı Ul-duz”, I dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

NƏSİRVAZ – Ordubad r-nu ərazisində çay. Gilançayın sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin ətəyindən başlanır. Uz. 12 km, hövzəsinin sah. 44 km²-dir. Əsasən yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır. Suarmada istifadə edilir. Sağ sahilə sıldırım qayalıqlara, sol sahilə füsunkar mənzərəli çoxterrashlı relyefə malikdir.

NƏSİRVAZ – Ordubad r-nunda kənd. Bist bələdiyyəsinin tərkibindədir. R-n mərkəzindən şm.-q.-də, Ordubad–Nürgüt avtomobil yolunun kənarında, dağ ətəyindədir. Əh. 157 nəfər (2005); arıçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, tibb məntəqəsi var. N. Naxçıvanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olmuşdur. Kəndin yaxınlığında qədim çağlara aid qayaüstü təsvirlər aşkar edilmişdir (*bax Gəmiqaya rəsmləri*). “Nəbi yurdu” adlanan ərazidə isə qayaüstü təsvirlərlə yanaşı, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları və orta əsrlərə aid maraqlı qəbir abidələri də var.

NƏSİRVAZ MİNERAL SULARI – Ordubad r-nu ərazisində, dəniz səviyyəsindən 2200–2400 m hünd.-dədir. Bir neçə çıxışdan ibarət olub müxtəlif debitə malikdir.

Balneoloji tərkibi:

· pH6,2 D 330 m³ / gün T15⁰ C

Suları karbon qazlı, zəif minerallaşmış, hidrokarbonatlı–sulfatlı, natriumlu–kalsiumlu–maqneziumludur. “Narzan” tiplidir və bir sıra daxili xəstəliklərin müalicəsində istifadə oluna bilər.

NƏSİRVAZ POLİMETAL YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Nəsirvaz k.-nin ətrafında, Zəngəzur silsiləsinin c.-q.-ində, dəniz səviyyəsindən 1800–2300 m hünd.-dədir. Geoloji quruluşunda Orta Eosen yaşlı andezit-

Nəsiri Müzəffər

Nəsirov Vəli

Novruzlu Əziz

porfiritlər və onların tufları, həmçinin qranodiorit-porfir daykası iştirak edir. Polimetal filizləşməsi zona tiplidir və qranodiorit-porfir daykasının yatım təmasında intişar etmişdir. Filizləşmə qranodiorit-porfir daykası ilə əlaqədardır. Şm.-ş. (80–850) istiqamətli pozulma boyunca qranodiorit-porfir daykası yerləşir. Filizləşmə q.-dən ş.-ə, qalınlığı 60–120 m olmaqla 2,2 km məsafədə izlənilir. Filiz kütləsində sink 1,2%, qurğuşun 1,16%, mis 0,4%-dir. Əsas filiz mineralları: pirit, qalenit, sfalerit, xalkopirit, misin törəmə mineralları. Tekstur əlamətlərinə görə filizlər zolaqvari, brekçiya və məsaməli tiplidir.

NƏZƏRABAD – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 23 km şm.-da, düzənlikdədir. Əh. 1064 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, quşçuluq və tərəvzçiliklə məşğuldur. Məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, məscid var. Kəndin şm.-nda, Naxçıvan–Şahbuz avtomobil yolunun üstündə *Meydantəpə* antik dövr yaşayış yeri qeydə alınmışdır.

NƏZƏRABAD KÖRPÜSÜ – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan – Biçənək aşırımından keçən avtomobil yolunun 12 km-liyində, Cəhri çayı üstündədir. Uz. 54 paqonometr. 1932 ildə tikilmiş, 1997 ildə bərpa edilib yenidən qurulmuş və istifadəyə verilmişdir.

NƏZƏRABAD NEKROPOLU – Babək r-nunda, eyniadlı kəndin q.-ndə, Naxçıvan–Şahbuz avtomobil yolunun sağında 14–17 əsrlərə aid arxeoloji abidə. Müsəlman qəbirlərindən ibarətdir. Qəbirlərin üzərində sənduqə tipli abidələr qoyulmuşdur. Axtarışlar nəticəsində bir sıra maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

NƏZƏRƏLİ BƏY KƏNGƏRLİ (?-?) – Naxçıvan tüməninin hakimi *Kalbalı xan Kəngərli-nin* oğlu, Ehsan xan, Şeyxəli (Şixəli) bəy Kəngərliyə qardaşıdır. Bir müddət İran şahzadəsi Abbas Mirzəyə xidmət etmiş, sonradan xan tituluna layiq görülmüşdür. 1806 ildə Lütfuli Sultan Kəngərliyə təşkil etdiyi “Kəngərli süvariləri”nin komandiri olmuşdur.

“NİSƏBƏYİM BULAĞI” – Culfa r-nunun Şurud k. ərazisində ziyarətqah. İlandağın zirvəsinə qalxan cığırda azca aralıdır. Yerli camaat arasında möhkəm kök salmış adətə görə, meyvə ağaclarına tırtıl daraşanda,

xəstəlik düşəndə ziyarətqaha qurban deyər, yaxud “N.b”-ndan su götürüb ağaclara çiləyər xeyir-bərəkət, bol məhsul diləyərdir. Bundan sonra ağaclar sanki canlanır, azarbezardan qurtarardı, arzu və niyyətlər hasil olardı.

NOHUR – Şahbuz r-nunda Ayrinc k. yaxınlığında, Ayrinc çayının sol sahilində 11–14 əsrlərə aid yaşayış yeri. Sah. 1000 m². Yaşayış yerində tikinti qalıqları izlənilir. Yonulmuş əhəngdaşlarından inşa edilmiş evlər dördkünc və düzbucaqlıdır. Otaqlardan birinin (6x4 m) içərisində təmizləmə işləri aparılarkən şirsiz (çəhrayı, sarımtıl rəngli küpə və səhəng tipli qab qırıqları) və şirli (kasa, boşqab sınıqları) saxsı məmulatı aşkar olunmuşdur.

NOXUDDAĞ – Babək r-nu ərazisində dağ. Nəhrəm platosundan 5 km c.-da, Arazın sol sahilindədir. Hünd. 1677 m. C. yamacı sıldırımıdır.

NORAŞEN – Şərur ş.-nin (1981 ilədək ştq.) 1932 ildən 1964 ilədək adı.

“NORAŞEN KOLXOZÇUSU” – qəzet. Şərur Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı “*Şərurun səsi*” qəzetinin 1954–59 illərdə adı.

NORAŞEN RAYONU – Şərur rayonunun 1932 ildən 1964 ilədək adı.

NOVDƏRƏ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Gilançayın aşağı axımında, onun dərəsinin sol yamacında, Gilançay k.-ndən 1 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 1092 m.

NOVRUZLU Əziz İsa oğlu (3.9.1956, Şərur r-nunun Axura k.) – arxeoloq. Tarix elmləri doktoru (1999). Naxçıvan Dövlət Un-tinin tarix fakültəsini bitirmiş, AMEA Tarix İn-tunun aspiranturasında təhsil almışdır (1981–85). 1979 ildən arxeoloji ekspedisiyalarda iştirak etmiş, 1984 ildən Naxçıvan şəhər arxeoloji ekspedisiyasının sədri olmuşdur. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tunun “Yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi” şöbəsinin müdiri olmuşdur (1999–2003). 2003 ildə AMEA Rəyasət Heyətində işləmişdir. Bir çox arxeoloji abidə aşkar edərək tədqiq etmişdir. 12 kitabın (həmmüəllif), 100-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i: Müqəddəs Əshabi-Kəhfın tarixi. B., 1990; Şərurun arxeoloji abidələri. B., 1993; Средневековая керамика Азербайджана (IX–XVII вв.). B., 1993; İcāiāā nōāāiāāāēiāā dāiāñēi Āçāāāēāēāiā (XIV–XVII āā.). Ā., 2000.

NOVRUZOV Heydər Qulu oğlu (1902, Kəngərli r-nu, Təzəkənd – 5.1.1938) – dövlət qulluqçusu. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti dövründə Məsavət zabiti kimi erməni daşnaklarının Naxçıvan və Qarabağda azərb.-lara qarşı soyqırımının dəf olunmasında iştirak etmiş, sonralar A. Şadlinskiyin rəhbərlik etdiyi “Qırmızı tabor”un sıralarında vuruşmuşdur. Tiflis (1924–27), Moskva (1928–30) və Bakıda (1931–33) təhsil almış, tarixçi və iqtisadçı ixtisaslarına yiyələnmişdir. Azərb. K(b)P Naxçıvan Vilayət Komitəsi təşkilat (1927–28) və aqrar (1929–30) şöbələrinin müdiri, sonralar Vilayət İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini, Şərur və Babək r-n partiya komitələrinin katibi, Masallı r-n İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur (1933–36). 1937 ildən Bakı Şəhər Soveti sədrinin müavini idi. 1937 ildə “Naxçıvan fəalları” adlı gizli əksinqilabi siyasi təşkilatın rəhbəri ittihamı ilə həbs edilmiş və “xalq düşməni” kimi güllələnmişdir.

Əd.: B a y r a m o v İ., Varislik, “Dirçəliş” jurn., 1992, № 3.

NOVRUZOV Manaf Əbdülrəhim oğlu (d. 26.12.1926, Naxçıvan ş.) – həkim-terapevt. Tibb elmləri doktoru (1970), prof. (1975). Naxçıvan Müəllimlər İn-tunun tarix fakültəsini (1944), Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu (1952) və keçmiş SSRİ EA Vərəm Xəstəlikləri İn-tunun aspiranturasını (1962) bitirmişdir. Şərur r-nu mərkəzi xəstəxanasının baş həkimi (1952–55), Nax. MSSR vərəmlə mübarizə dispanserinin baş həkimi (1955–58), Bakı şəhər 4 saylı vərəm xəstəxanası baş həkiminin müavini və şöbə müdiri (1958–59), Azərb. Elmi-Tədqiqat Vərəm Xəstəlikləri İn-tunda baş elmi işçi (1963–68), təşkilat şöbəsinin müdiri (1970–81), elmi işlər üzrə direktor müavini (1981–95) işləmişdir. 1995 ildən Azərb. Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin baş ftizio-pulmonoloqu, respublika ftiziatri və pulmonoloq həkimləri assosiasiyasının prezidenti, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Azərb. Respublikasında vərəm xəstəlikləri üzrə milli əlaqələndiricisidir. 150-dən çox elmi əsərin, vərəmlə mübarizəyə dair yaddaş kitabçalarının, elmi-kütləvi filmin ssenari müəllifidir.

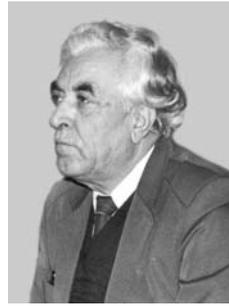
NOVRUZOV Rafiq Manaf oğlu (d. 1.3.1952, Bakı) – filoloq, ədəbiyyatşünas. Filologiya

elmləri doktoru (1990), prof. (1991). Rusiya Pedaqoji və Sosial EA-nın həqiqi üzvü (1995). *M.Ə.Novruzovun* oğludur. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1975). 1976 ildən Bakı Slavyan Un-tində (keçmiş M. F. Axundov ad. Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tu) çalışır. Un-tin qiyabi fakültəsinin dekanı (1991–93) işləmişdir. 1993 ildən tədris işləri üzrə prorektor olmuş, 1997 ildən rektor vəzifəsini icra etmişdir. 2000 ildən rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının prof.-dur. Rus ədəbiyyatına, Azərb.-rus ədəbi əlaqələrinə və tərcümə problemlərinə dair tədqiqatların, o cümlədən, 3 monoqrafiya və bir dərsləyin müəllifidir. Rusiya Federasiyasının A. S. Puşkin ad. medalı ilə təltif olunmuşdur (1999).

Ə s ə r l ə r i: Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур, Б., 1990; Пути взаимообогащения, Б., 1994.

NOVRUZOV Sabir Abbasqulu oğlu (d. 16.6.1940, Babək r-nunun Nehrəm k.) – həkim-cərrah, səhiyyə əlaçısı (1972). Tibb elmləri namizədi (1990), Nax. MR Əməkdar həkimi (1980). 1964 ildə Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu (indiki ATU) bitirmişdir. Culfa r-n mərkəzi xəstəxanasında həkim, baş həkim, N.Nərimanov ad. Naxçıvan Respublika xəstəxanasında həkim-cərrah, baş həkimin müavini işləmişdir (1980 ilədək). 1981–84 illərdə Nax. MSSR Səhiyyə nazirinin müavini olmuş, eyni zamanda nazir vəzifəsini (1983–84) icra etmişdir. 1984 ilin sonundan Muxtar Respublika xəstəxanasında həkim-cərrah vəzifəsində çalışır. Elmi məqalələri var. Hemosorbisiya üsulu ilə müalicədə yeni sorbent növü ixtira etmişdir (1989).

NOVRUZOV Şövqi Heydər oğlu (3.5.1937, Bakı – 14.1.2000, Bakı) – ədəbiyyatşünas və jurnalist. Filologiya elmləri namizədi (1968). Azərb. Respublikası Əməkdar jurnalisti (1988). “Qızıl qələm” mükafatı laureatı (1979). Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsini (1960) və Azərb. Milli EA Nizami ad. Dil və Ədəbiyyat İn-tunun (indiki Ədəbiyyat İn-tu) aspiranturasını (1966) bitirmişdir. Azərb. Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyasında böyük elmi redaktor, redaksiya müdiri (1966–70), Bakı Ali Partiya Məktəbində baş müəllim, dosent əvəzi (1970–74), “Azərbay-

Novruzov Manaf

Novruzov Rafiq

Novruzov Sabir

Novruzova Cəmila

can kommunisti” jurnalının baş redaktor müavini (1981–1991), “Dirçəliş” jurnalının, “Ana vətən” qəzetinin (1992–93) baş redaktoru (1991–93), Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İn-tunun baş müəllimi (1993–99) olmuşdur. Mətbuat tarixinə dair tədqiqatı, elmi-publisistik məqalələri var.

Ə s ə r i: “Şərqi-Rus” un çağırışı, B., 1988.

NOVRUZOVA Cəmilə Həsən qızı (d. 9.4. 1930, Naxçıvan ş.) – sənətsünas. Sənətsünaslıq doktoru (1978), prof. (1990). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1952). 1962 ildən Azərb. Milli EA Memarlıq və İncəsənət İn-tunda baş elmi işçi vəzifələrində çalışır. Azərb. heykəltəraşlığının yaranması və inkişafı problemlərinə, görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına dair elmi əsərlərin müəllifidir. “SSRİ xalqları incəsənəti tarixi” əsərinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. 1988 ildən Azərb. Mədəniyyət və İncəsənət Un-tində pedaqoji fəaliyyətlə də məşğuldur.

Ə s ə r l ə r i: Fuad Əbdürrəhmanov, B, 1974; Токай Мамедов, М., 1972; Скульптура Советского Азербайджана, Б., 1979.

NOVUŞ, K a z ı m d ə h n ə – Ordubad r-nu ərazisində çay. Gilançayın sol qolu. 2300 m hünd.-dən başlanır. Uz. 6 km. Əsasən, yeraltı sular (Sərinçəşmə, Xançəşmə və s. bulaqlar) və qar suları ilə qidalanır. Yuxarı axımında Kazımdəhnə adlanır.

NOVUŞBAŞI – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Parağa k.-ndən 3,5 km şm.-q.-dədir. Hünd. 1600m. “**NUH YURDU**” – siyasi, ictimai, iqtisadi və ədəbi qəzet. Naxçıvan Şəhər İcra Hakimiyyətinin orqanıdır. İlk nömrəsi 1996 il aprelin 5-də çıxmışdır. Qəzetdə Naxçıvan ş.-nin və muxtar respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatına, eləcə də Azərb.-də və dünyada baş verən mühüm hadisələrə dair məqalələr, ədəbi-bədii yazılar dərc edilir. Ayda dörd dəfə çap olunur.

NUHÇIXAN – fərziyyəyə görə, Naxçıvan ş.-nin ən qədim adı. Bəzi tarixçi və dilçilər “Naxçıvan” toponiminin etimoloji mənşəyini əfsanəvi Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı olan dünya tufanı əfsanəsi ilə əlaqələndirərək, belə bir fərziyyə irəli sürmüşlər ki, Naxçıvan Nuhun gəmisinin quruya çıxdığı yerdə salındığından şəhər N. adlandırılmışdır.

NUHDABAN – əfsanəvi toponim. Guya Nuh peyğəmbərin gəmisini quruya oturarkən ətrafdakı dağlar od tutub yanırmış. Bu dağlar Gəmiqaya, İlandağ və Ağrı dağları imiş. Lakin od-alov nə insanları, nə də yaşıllığı yandırmışdır. Bunun səbəbini Nuhdan soruşduqda o, həmin odun adı deyil, qüvvət və bərkət gətirən möcüzəli od olduğunu bildirmiş və burada yurd salmağı məsləhət görmüşdür. Bundan sonra Nuh gəmidən çıxarkən ilk dəfə pəncəsi deyil, dabanı torpağa dəydiyi üçün həmin yer N. adlanmışdır.

NUHUN QƏBRİ – Naxçıvanla bağlı olan və burada geniş yayılmış “Nuh tufanı” əfsanəsində göstərilir ki, guya Nuh peyğəmbər yer üzünü su basacağı barədə Allah-təaladan xəbər tutaraq bir gəmi düzəltmiş, öz ailəsini və hər canlıdan bir cüt götürüb gəmiyə doldurmuşdur. Səfər zamanı gəmi Naxçıvanın şərqindəki İlandağa (əfsanəyə görə İnan-dağa), Ordubaddakı Ələngöz dağına və Araz sahilindəki Kəmkı dağlarına toxunub keçmiş, Gəmiqayada quruya oturmuşdur. Nuh gəminin toxunduğu dağlara ad vermişdir. Bu əfsanə Nuh tufanı haqqında qədim şumer və yəhudi əfsanələri ilə bu və ya digər dərəcədə səsleşir və onların hamısının bir kökdən olduğunu göstərir. Alimlərin (Avstraliya etnoqrafı Elkin) fikrincə, hər bir əfsanə müəyyən hadisə ilə bağlıdır. Tədqiqatçı R. Sultanovun qənaətinə, tufan Ağrı dağında vulkan püskürməsi ilə əlaqədar Dəclə və Fərat çaylarının daşması nəticəsində baş vermişdir. Deməli, Ağrı dağına yaxın olan Araz çayında, daha doğrusu, Naxçıvanın özündə də güclü daşqın olmuşdur. Bəzi mənbələrə əsasən əfsanənin süjeti hələ eramızdan əvvəl üçüncü minillikdə məlum imiş. O, ikinci minilliyin ortalarında şumerlər tərəfindən yazıya alınmışdır. Bir sıra tarixçi və coğrafiyaşünasların fikrincə, bu, Naxçıvanın salındığı tarixlə (e. ə 1539-cu il) eyni dövrə təsadüf edir.

Əfsanəyə görə, Nuhun gəmisini Naxçıvanda Gilançayın yuxarı axarındakı Gəmiqayada lövbər salmışdı. Rəvayətə görə, gəminin qalıqları indi də buradakı “Ayı çuxuru” deyilən yerdə qalmaqdadır. Digər rəvayətə görə isə, Nuhun və qarisinin qəbri Naxçıvandır. Ə. Hüseyni isə Gəmiqayada Nuhla bağlı qədim yazı olduğunu göstərmiş-

dir. Naxçıvanda “Nuhdaban” adlı qədim kəndin xarabalığı, Nəhəcir (güman ki, qədim adı Nuhəcir) dağı və kəndi var. Erməni tarixçisi Camçıyan, 16 əsr ərəb coğrafiyaşünası əl-Əşrəfi də Nuhun gəmisinin və qəbrinin Naxçıvanda olduğunu qeyd edirlər. Bundan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əfsanə azərb.-lərin məskunlaşdığı qədim Naxçıvanla və ona yaxın ərazi ilə bağlı yaranmışdır. Bəhrüz Kəngərli yağlı boya və akvarel ilə “Nuhun qəbri” rəsmlərini çəkmişdir. Son tədqiqatlar nəticəsində həmin rəsmlərə istinad etməklə Nuhun qəbrinin yeri müəyyənləşdirilmişdir (abidə Naxçıvan şəhərinin Köhnəqala hissəsindədir).

Əd.: Kərimov K., Bəhrüz Kəngərli, B., 1962; Aliyev N., Bəhrüz Kəngərli yaradıcılığında qaçqınlar obrazı, “Naxçıvan” jurnalı, 2000, № 2.

NURİYEV Əli Nəcəfqulu oğlu (d. 29.12.1928, Babək r-nunun Nehrəm k.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1972), prof. (1986). Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1980). Azərb. Dövlət Un-tində (indiki BDU) oxumuş (1948–51), sonra işə təhsilini Qorki (indiki Nijni-Novqorod) Dövlət Un-tində davam etdirmişdir (1951–53). Azərb. Milli EA Kimya İn-tunun aspiranturasını bitirdikdən sonra Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İn-tunda kiçik və böyük elmi işçi işləmiş, 1980 ildən işə laboratoriya müdiri vəzifəsində çalışır. N. eyni zamanda həmin intun direktor müavini və Azərb. Milli EA Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzinin rəhbəri olmuşdur. Elmi fəaliyyəti, əsasən, nadir və

radioaktiv elementlərin heterogen üçlü sistem təşkil edən neftli lay sularında, neftdə və onlarla təmasda olan süxurlarda paylanması qanunauyğunluğunun öyrənilməsi, həmin elementlərin tipindən asılı olaraq neftin, suyun və süxurun tərkibində dəyişməsi, onların miqrasiya mexanizmi və s. qanunauyğunluqlarının hərtərəfli tədqiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. N.-in rəhbərliyi ilə Darıdağ termal mineral suyundan iqtisadiyyatda geniş istifadə olunan karbon qazının alınma texnologiyası işlənib hazırlanmış və onun əsasında z-d tikilib istifadəyə verilmişdir. 150-dən çox elmi məqalənin, 9 müəlliflik şəhadətnaməsinin, 1 patentin müəllifidir.

NURSU – Şahbuz r-nunda çay. Naxçıvançayın sol qolu. Mənsəbindən 46 km məsafədə ona tökülür. Uz. 13 km, hövzəsinin sah. 52 km²-dir. Əsasən, qar və qrun, qismən yağış suları ilə qidalanır.

NURSU – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 812 nəfər (2005); bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, rabitə şöbəsi var.

NURSU NEKROPOLU – Şahbuz r-nunun Nursu k. ərazisində son orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Hündür təpə üstündə yerləşir. Müsəlman qəbiristanlığıdır. Yerli əhalinin məlumatına görə, qəbiristanlıqda 10-a yaxın qəbirüstü qoç fiquru olmuş, əksəriyyəti dağıdılmış, bəziləri işə daşınıb aparılmışdır.

B. Kəngərli.
“Nuhun qəbri”.
Akvarel, 1916;
levkas, 1920.
R.Mustafayev ad.
Dövlət İncəsənət
Muzeyi.

Nuriyev Əli

Abidənin təqr. 15–16 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

NÜRGÜT – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzinin şm.-q.-ndə, Ordubad düzündədir. Əh. 131 nəfər (2005); arıçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, klub var. Dərədə yerləşdiyinə görə *Dərə Nürgüt* də adlanır. Toponim çox güman ki, farsca “yeni kənd”, “təzə qala” demək olan *N o u q u t* sözünün təhrif edilmiş variantıdır.

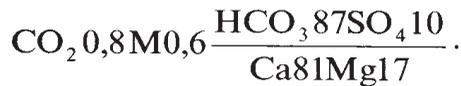
NÜSNÜS – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km şm.-ş.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 1905 nəfər (2005); bağçılıq, əkinçilik, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi, məscid var.

NÜSNÜS KÖRPÜSÜ – Ordubad r-nu ərazisində, Dübəndi çayı üzərində, Ordubad–Nüsnüs avtomobil yolunun 10 km-liyindədir. Uz. 10 paqonometr. 1998 ildə inşa edilmişdir. Köprü Nüsnüs k.-nin r-n mərkəzi ilə nəqliyyat əlaqəsini etibarlı şəkildə bərpa etmişdir.

NÜSNÜS MƏSCİDİ – Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid tarixi abidə. Ordubad r-nunun Nüsnüs k.-ndə, nisbətən hündür ərazidə inşa edilmişdir. Tədqiqatçılar plan quruluşu və özünəməxsus kompozisiyası ilə diqqəti cəlb edən N. m.-nin orta əsrlərin inşaat ənənələrinə uyğun gəldiyini göstərir. Məscid binasının birinci mərtəbəsində pir (bax *Nüsnüs piri*) var. N. m. kənd camaatının təşəbbüsü və vəsaiti ilə təmir edilmişdir (1992–93).

NÜSNÜS MİNERAL SUYU – Ordubad r-nu ərazisində, Nüsnüs k.-dən 600 m q.-də, r-n mərkəzindən 7 km aralı, Şamxal çayının məcrasındadır.

Balneoloji tərkibi:

· pH6,2 D100 m³/gün T12⁰ C

Suyu karbon qazlı, zəif minerallaşmış, hidrokarbonatlı-kalsiumludur və müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

NÜSNÜS PİRİ – Ordubad r-nunun Nüsnüs k.-ndə orta əsrlərə aid ziyarətgah. Kəndin q.-ində, nisbətən hündür ərazidə inşa edilmiş, tarixi-memarlıq abidəsi kimi diqqəti cəlb edən məscid binasının 1-ci mərtəbəsində yerləşir. Məscidin həyətidəki sadə quruluşlu məzarda kimin dəfn olunduğu barədə dəqiq məlumat yoxdur. Onun Dahyanus (Dağ Yunus) dövrünə, *Əshabi-Kəhflə* eyni tarixə aid olduğu da söylənilir. Məscidin mərkəzində hünd. təxm. 5 m olan daş sütun var. Rəvayətə görə, o bir neçə dəfə dağıdılmış, lakin yenidən peyda olmuşdur. Pirin giriş qapısı Ordubad ərazisində geniş yayılmış möhkəm qoz ağacı materialından hazırlanmışdır (hünd. 1,5 m, eni 1 m-dir). Qapının üzərində süls xətti ilə ərəb dilində doqquz sətirlik kitabə həkk edilmişdir. Kitabə haqqında ilk dəfə rus diplomati və şərqşünası N. V. Xanikov məlumat vermişdir. O, kitabəni oxumuş və fransızcaya çevirərək Parisdə nəşr etdirmişdir. Kitabədən məscidin Elxan hökmdarı Əbu Səid Bahadır xanın (Olçaytu Məhəmməd Xudabəndənin oğlu) dövründə [1316–1335] inşa edildiyi məlum olur. Məscid 1992–93 illərdə kənd camaatının təşəbbüsü və vəsaiti ilə təmir edilmiş, divarlarda Quran ayələri və dini xarakterli kəlamlar yazılmış, müqəddəs yerlərin şəkilləri çəkilmişdir.

OCAQTƏPƏ – Babək r-nunun Xalxal k. yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. 1971 ildə qeydə alınmışdır. Uzunsov formalı hündür təpədən ibarətdir. Sah. təqr. 20 ha. Yaşayış yerinin üst hissəsində daşdan əmək alətlərinin, şirli və şirsiz saxsı qabların fraqmentlərinə rast gəlinmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar erkən orta əsr laylarını göstərsə də, əldə olunmuş tapıntılar son dövrlərə aiddir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 5 m-dəkdir. Daş bünövrə üzərində çiy kərpicdən hörülmüş tikili qalıqları, bişmiş kərpic, xeyli şirli və şirsiz gil qab məmulatı (kasa, cam, küpə, çıraq və s.) qalıqları və s. arxeoloji materiallar aşkara çıxarılmışdır. Tapıntılar Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Abidə 3–15 əsrlərə aid edilir.

“ODƏR” KOOPERATİVİ – yeyinti sənayesi müəssisəsi. Culfa r-nunun Bənəniyar kəndindədir. 1989 ildən fəaliyyətə başlamışdır. “Gülüstan” mineral, müalicəvi süfrə suyu və aromatlq içkilər istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. İllik istehsal gücü 500 min ədəd şerti butulkadır. İstehsal olunan məhsullara yüksək tələbatın olduğu nəzərə alınaraq müasir texnologiyanın tətbiqi istiqamətində işə başlanılmışdır.

OĞBAŞ, O ğ b u n – inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən, vaxtilə Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinə daxil olmuş yaşayış məntəqəsi. Zaqafqaziya MİK-in 1929 il 18 fevral tarixli qərarı ilə O. Nax. MSSR-in 9 kəndi ilə birlikdə Ermənistana birləşdirilmişdir. Bu, *Moskva müqaviləsinin* (1921) və *Qars müqaviləsinin* (1921) şərtlərinə zidd olub, beynəlxalq hüquq normalarının kobudcasına pozulması idi.

OĞLANQALA – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən

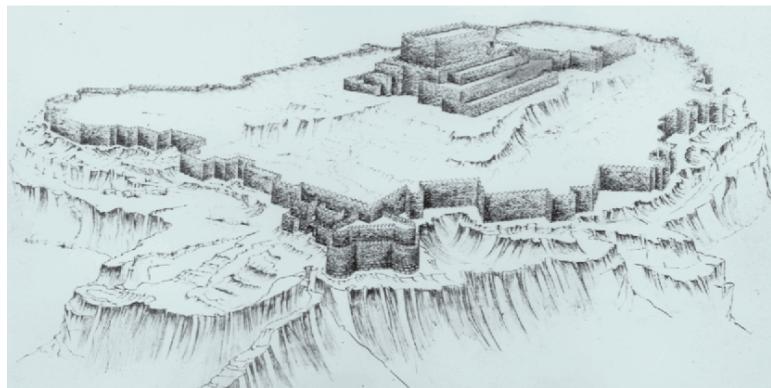

8 km şm.-da, Arpaçayın sahilində, düzənlikdədir. Əh. 2959 nəfər (2005); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, kinoqurğu, tibb məntəqəsi, memarlıq abidələrindən qala divarları, üç bürc var. Yaxınlığında mərmər yatağı yerləşir.

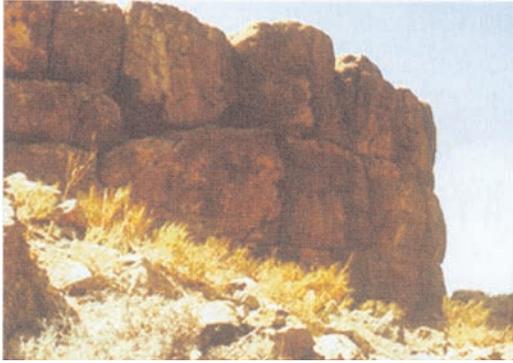
OĞLANQALA – Şərur r-nunda e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid yaşayış yeri. Arpaçay sahilindəki Qaratəpə dağındadır. Sah. 40 ha. Mədəni təbəqənin qalınlığı 3 m-dən artıqdır. Dağın

Oğlanqalanın ümumi görünüşü.

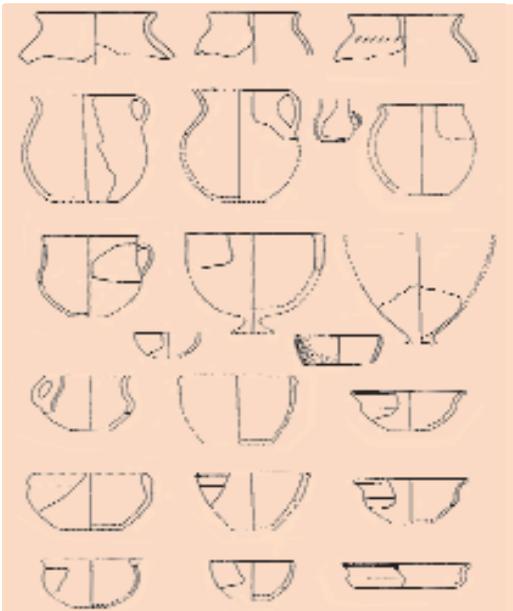
Oğlanqalanın bərpa layihəsi.

Oğlanqala.
Yarımdairəvi qala
bürçü və qala divarı.
E. ə. 1-ci minillik.

şm. yamacları sıldırımıdır. Digər yamaclar isə möhtəşəm müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Divarlar uz. 1,5–3 m, qalınlığı isə 1 m-dən çox olan kobud yonulmuş nəhəng daşlardan tikilmişdir (bu baxımdan abidə çox vaxt siklop tikililərinə aid edilir). Divarların bəzi yerlərində üst-üstə qoyulmuş 4 cərgə daş qalmışdır. Dağın c.-q.-ndə kiçik bürclərə oxşar yarımdairəvi tikililər var. Tikinti üslubuna görə O. assurların dağ qalalarına oxşayır. O.-nın mərkəzindəki düz meydançada (sah. 70x100 m) aşkar edilmiş daş sütun qalıqları vaxtilə burada müxtəlif binaların olduğunu göstərir. Meydança bəzi yerlərdə divarlarla əhatə olunmuşdur. Aşkar olunmuş materialların əksəriyyəti boz və çəhray rəngli saxsı məmulatından (boz rəngli gil qabların bəzisinin tərkibində Encolit mədəniyyəti üçün xarakterik olan saman qarışıqına təsadüf

Oğlanqala yaşayış
yerindən tapılmış
küpə, dopu, parç,
kasa, vaza, piyalə və
xeyrə tipli qablar.
E. ə. 1-ci minillik.

edilmişdir) ibarətdir. O.-dan e. ə. 1-ci minilliyin 2-ci yarısı–eramızın 1–2 əsrlərinə aid tuftan hazırlanmış dən daşları, son orta əsrlərə aid aşırlı və şirsiz saxsı məmulatı və s. maddi mədəniyyət materialları da toplanmışdır. Əlverişli təbii-coğrafi və strateji mövqedə yerləşməsi O.-dan uzun müddət müdafiə istehkamı kimi istifadə olunduğunu göstərir. Tədqiqatlar nəticəsində O.-nın əsas fəaliyyət dövrünün e. ə. 9–4 əsrlər olduğu müəyyən edilmişdir. Yaşayış yerinin müasir dövrdə saxlanmış qala divarları e. ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində tikilmiş və antik dövrdə istifadə olunmuşdur.

Əd.: Əliyev V. H., Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, B., 1977; Алекперов А., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960; Керимов В., Оборонительные сооружения Азербайджана (историко-архитектурный очерк). Б., 1998; Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Огланкала. Российская археология, 1994, №4, с.106-120.

OĞLANQALA MƏRMƏRLƏŞMİŞ ƏHƏNG DAŞI YATAĞI – Şərur r-nu ərazisində, Şərur d. y. st.-ndan 8 km şm.-ş.-dədir. Geoloji quruluşunda Üst Karbon yaşlı, tünd-boz və qara rəngli kristallik, mərmərləşmiş əhəngdaşları iştirak edir. Tektonik cəhətdən Dizə-Sədə-rək sinklinalının c.-q. qanadında yerləşir. Faydalı qat xırda və orta dənəli olub, müxtəlif istiqamətli kalsit damarları ilə kəsilir. Sıxlığı 2,53–2,72 t/m³-dir. Tərkibində CaO-ın miqdarı 51,8% təşkil edir. Əhəngdaşı yüksək keyfiyyətli üzlük daşı və dekorativ çınqıl kimi yararlıdır. Yatağın sənaye ehtiyatı 2299 min m³, blok çıxımı 35%-dir.

OĞLANQIZ DAĞI – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Gilançayın aşağı axımında, onun dərəsinin sağ yamacında, Baş Dizə k.-ndən 2,5 km c.-q.-dədir. Hünd. 1144 m.

OĞUZKƏND – Şərur r-unda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 *km* aralıdır. Əh. 722 nəfər (2005); heyvandarlıq və yemçiliklə məşğuldur. Məktəb, tibb məntəqəsi var.

“OĞUZ SƏSİ” – qəzet, Şahbuz Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı. 1936 ildən nəşr olunur. Müxtəlif vaxtlarda “Sosializm maldarlığı” (1936–65), “Qabaqcıl” (1966–92) adları ilə buraxılmışdır. 1992 ildən isə “O. s.” adı ilə həftədə iki dəfə çıxır. Qəzet Şahbuz r-nunun sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını işıqlandırır, ədəbi-bədii yazılar, mühüm hadisələr haqqında xəbərlər və s. dərc edir.

“OĞUZ YURDU” – qəzet, Sədərək Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı. İlk nömrəsi 2000 il martın 21-də çıxmışdır. Qəzetdə əzəli və əbədi oğuz yurdu olan Naxçıvan diyarının, o cümlədən Sədərəyin tarixinə, rayonun iqtisadi, sosial və mədəni problemlərinə dair məqalələr, habelə ədəbi-bədii yazılar, xəbərlər dərc edilir.

OLİMPIYA İDMAN KOMPLEKSİ, İlham Əliyev ad.– Azərb. xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə Milli Olimpiya Komitəsi tərəfindən inşa edilmişdir. Kompleksin sahəsi 4630 *m*², hündürlüyü 14 *m*-dir. İkimərtəbəli kompleks hər biri 600 tamaşaçı tutan və hər biri 40x24 *m* ölçüsündə iki böyük zalda ibarətdir. Burada əksər idman növlərinin inkişafı üçün hər bir şərait vardır. Əsas zalda futbol, basketbol, voleybol və digər idman növləri, digər zalda isə gimnastika, boks, gülüş kimi idman növləri üzrə məşğələlər aparılır. Bundan əlavə kompleksdə trenajor zalı da mövcuddur. Kompleksdə 4 duş kabinəsi, 4 məşqçi otağı, 1 həkim kabineti, soyunub-geyinmə otaqları, rəhbərlik və işçi heyət üçün 8 kabinet, kompüter otağı, hər iki mərtəbədə holl, binanın texniki təminatı üçün yardımçı otaqlar, habelə 30 nəfərlik kafeteri vardır.

Azərb. xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev kompleksin açılış mərasimində (2002 il, 15 iyun) iştirak etmiş və nitq söyləmişdir.

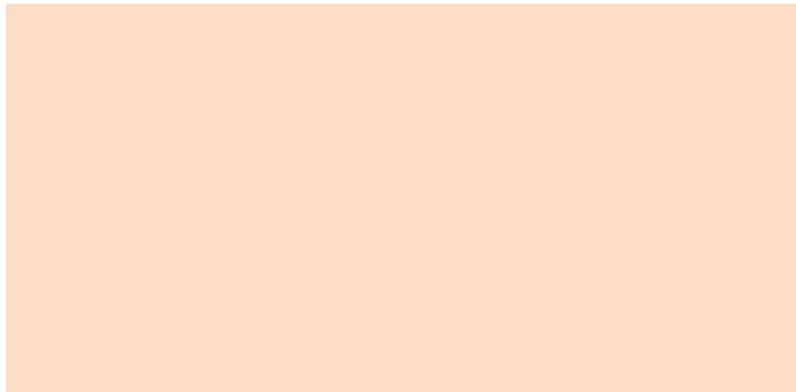
ORDU YURDU – Şahbuz r-nunda, Mahmudoba k.-nin şm.-q.-ndə 7–8 əsrlərə aid yaşayış yeri. Sah. 5 *ha*. Hər iki tərəfdən quru çay vadisi ilə əhatə olunmuş alçaq təpələr üzərində yerləşir. Mədəni təbəqə saxlanmamışdır. Yerüstü axtarışlar nəticəsində çəhrayı rəngli

gil qab qırıqları toplanmışdır. Yaşayış yerinin “Qərincə” adlanan hissəsində divar qalıqları var. Təpənin yamacı boyunca təq. 30 *m*-lik məsafədə salamat qalan divarın eni 1 *m*-dir. Hazırda yaşayış yeri hər tərəfdən əkin sahələri ilə əhatə olunmuşdur.

ORDUBAD – Nax. MR-də şəhər. Ordubad r-nunun və bələdiyyəsinin mərkəzi. Arızın sol sahilində, Naxçıvan ş.-ndən 75 *km* c.-q.-də, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 9869 nəfər (2005, 1 yanvar); 1969 təsərrüfatı var. Bağçılıq, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Şəhərdə bir sıra sənaye müəssisəsi (konserv z-du, ipək kombinatı və s.), rabitə şöbəsi, 4000 yerlik ATS (1998 ildə istifadəyə verilmişdir), məişət xidməti kombinatı, r-n mərkəzi və uşaq xəstəxanaları var. AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi istehsalat şöbəsi, 3 orta məktəb, musiqi, internat və peşə məktəbləri, kitabxana, mədəniyyət evi, klub, xalq teatrı, r-n tarix-diyarşünaslıq muzeyi, M. S. Ordubadi

Ordubad şəhərinin planı.

və Y. H. Məmmədəliyevin ev-muzeyləri, məs-cid, kino-teatr fəaliyyət göstərir.

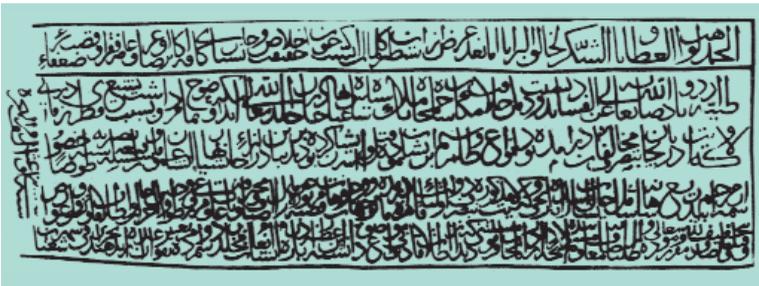
O.-ın salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Buradakı ilk yaşayış məskəninin 5–6 əsrlərə aid olması ehtimal edilir. Orta əsrlər O. şəhərinin əksər hissəsi müasir tikililərin altında qaldığından geniş tədqiqatlar aparılmamışdır. Arxeoloji axtarışlar zamanı müasir O.-ın ərazisində orta əsrlərə aid geniş bir ərazini əhatə edən yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. 9–18 əsrlərə aid mədəni təbəqənin qalınlığı 3 m-ə çatır. Təbəqə kül qarışıqlı torpaq laylarından, gil qab qırıqlarından, yaşayış binalarının qalıqlarından ibarətdir. Bəzi yerlərdə istehsalat ocaqlarına və kül yığıntılarına rast gəlinmişdir. Ərazidən müxtəlif sənətkarlıq nümunələri, zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş sadə və şirli gil qab sınıqları, dəmir alətlər, şüşə məmulatı tapılmışdır.

Tədqiqatçılar O. toponiminin qədim türk dillərində “xan düşərgəsi”, “iqamətqah”, “qarqah” və s. mənalarda işlədilən o r d u və

a b a d (“yaşayış məntəqəsi”, “kənd”) sözlərinin birləşməsindən yarandığını qeyd edirlər. M. Kaşğari (11 əsr) o r d u sözünü “xaqanın yaşadığı yer, mərkəz” mənasında izah edir. Coğrafi adın tərkibindəki o r d u sözünün “qoşun” mənası 14 əsrdən sonra yaranmışdır.

Yazılı qaynaqlarda O.-ın orta əsrlərdə böyük bir şəhər olduğu göstərilir. O. haqqında ərəb, türk, fars, gürcü, erməni və Avropa mənbələrində məlumat verilmişdir. O.-ın adı ilk dəfə 7 əsrdə çəkilir. Yepiskop Sebeos həmin əsrdə ərəb istilalarından danışarkən “işğalçıların O.-dan (Qoğtəndən) keçmələrini” göstərirdi. O.-ın meyvə bağları, dağ bucaqları, kəhrizləri və sağlam ab-havası bir çox tarixçi və səyyahların diqqətini cəlb etmişdir. İran tarixçisi Həmdullah Qəzvini (14 əsr) “Nüzhət əl-qülub” (“Qəlblərin əyləncəsi”) əsərində O.-ın çoxlu meyvə bağları ilə əhatə olunduğunu, çeşidi, növü və dadı ilə şöhrət qazanmış üzüm bağlarının, dənli bitkilərinin olduğunu, ipəkçiliyin inkişaf etdiyini xəbər vermişdir. Səfəvi tarixçisi İsgəndər Münşi (1560/61–1634) O.-ın gözəl meyvə bağları ilə əhatələnmiş iri şəhər olduğunu qeyd etmişdir. Etnoqraf və tarixçi, mənsəcə fransız olan İ.İ.Şopen (1798–1870) Qafqazın, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının tarixinə və coğrafiyasına həsr etdiyi əsərində O. haqqında maraqlı məlumat vermiş, əla meyvələri – üzümü, əriyi, saftalısı, albuxarası, heyvası olan O. bağları-

*Səfəvi hökmdarı
I Şah Abbasın
Ordubad şəhər
əhalisinin vergilərdən
azad edilməsi
haqqında fərmanının
kitabəsi. 1607.*

nın Qafqazda, hətta Şərqdə şöhrət tapdığı, həmçinin sağlam iqlimi haqqında yazır: "... Dağlarla əhatə olunmuş Ordubad al-əlvandır, sağlam iqlimə malikdir, şəhər sudan boldur. [Burada] çaydan başqa, bütün bağları və evləri su ilə əsasən təmin edən 70-ə qədər bulaq var.". "Ordubadı, mübaligəsiz, bütün Qafqazın ən şairanə, ən dilbər guşələrindən biri adlandırmaq olar" ("Qafqaz" qəz., 1862, № 25).

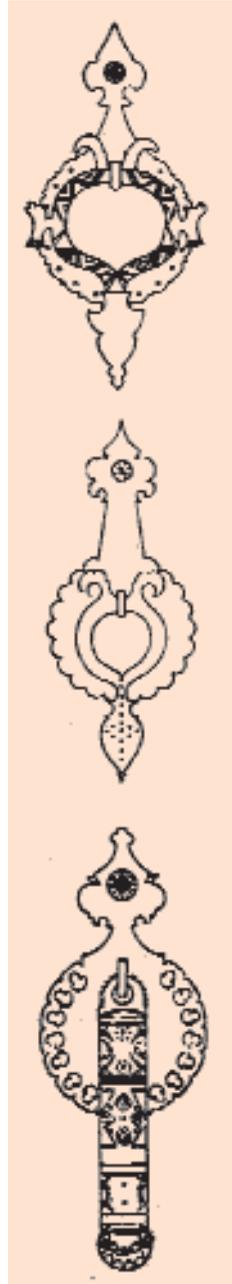
O. Uzaq və Yaxın Şərq ölkələrini Avropa ilə birləşdirən Böyük İpək Yolunun üstündə yerləşdiyindən burada ticarətin və sənətkarlığın (xüsusilə ipəkçiliyin) inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. 16 əsrin 2-ci yarısında O.-dan Venesiya, Marsel, Amsterdam və s. Avropa şəhərlərinə ipək ixrac olunurdu. 15–16 əsrlərdə O. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. 16 əsrin sonlarında O.-ın kələntəri (bu vəzifəyə adətən, Nəsirəddin Tusi nəslinin nümayəndələri təyin edilirdi) yerli feodal Məlik Bəhram idi. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın [1587–1629] vəziri təyin edilən ordubadlı *Hatəm bəy Ordubadi* ölkənin mülki və maliyyə işlərində mühüm rol oynayırdı. 1588 ildə Təbrizdəki Osmanlı qoşun dəstələrinin başçısı Cəfər paşa O.-ı ələ keçirdi. Şəhər geri alındıqdan sonra I Şah Abbas düşməne müqavimət göstərdiyinə görə şəhəri "xəzinəyə verilən bütün divan vergilərindən" (mal-cəhat, vücuhat, ixracat, qonalğa, boniçe, əvariz və s.) azad etdi (Hatəm bəyin vəzir olması da burada müəyyən rol oynamışdır). O. məscidindəki kitabədə həkk edilmiş həmin fərman (1607) burada ticarət və sənətkarlığın inkişafına müəyyən təsir göstərdi.

16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəli Səfəvi–Osmanlı müharibələri dövründə döyüş meydanına çevrilən O. gah Osmanlı, gah da İran əsarətinə məruz qaldı, dağıdıldı, qarət olundu. 17 əsrin 2-ci yarısında şəhərin həyatında canlanma hiss olundu; Cümə məscidi, mədrəsə, buxana, zorxana, hamam və karvansaralar tikilmiş, Aşağı Ambaras, Yuxarı Ambaras məhəllələri (həmçinin məscidlər), Ərasət meydanı ansamblı, üç meydan ətrafında örtülü bazar kompleksi salınmışdı. Mənbələrə görə, O.-da üstü günbəzli örtülmüş qülləvari rəsədxana olmuşdur. Divarları gözəl rəsmlərlə bəzədilmiş 18 əsrə aid memarlıq abidələri, Eyvaz türbəsi, Dilbər

Orta əsr tikintiləri.
Ordubad şəhəri.

Yaşayış binalarında
"taqqilbalar".
Ordubad şəhəri.

məscidi və s. dövrümüzədək gəlib çatmışdır. O.-ın əsas su təchizatı olan kəhriz sistemi də orta əsrlərdə yaradılmışdı. O.-ın küçə şəbəkəsi Cümə məscidinin yerləşdiyi mərkəzi meydanda şüa şəklində şaxələnərək müxtəlif məhəllələrin (Ambaras, Kürdətal, Minkəs, Sərxəhər və Üçtərəngi) əsasını təşkil edir. Hər məhəllənin öz kəhrizi vardı. İctimai istifadə üçün şəhər kənarında da kəhrizlər mövcud idi. Məhəllələrin meydan şəklində düzəldilmiş mərkəzində məscid, bulaq və s. yerləşirdi. O.-da ipəkçilik, dulusçuluq, toxuculuq, həkkaklıq, ağacışləmə və s. inkişaf etmişdi. 18 əsrin əvvəlində O. Osmanlıların tabeliyində olan *Naxçıvan sancağının* 14 nahiyəsindən biri – Azadçıran nahiyəsinin tərkibində idi. Bu dövrdə O.-ın gəliri 63669 ağça təşkil edirdi. 18 əsrin 2-ci yarısında O. mahal mərkəzi kimi Naxçıvan xanlığının tərkibinə daxil idi. Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən O. Naxçıvan xanlığının tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. 1829/30 ildə O.-da 3444 nəfər yaşayırdı ki, onların da 3260-ı azərb.-lı idi. 1840 ildə nahiyə ləğv edilərək, çar Rusiyasının 1849 il 9 iyun tarixli fərmanına əsasən təşkil edilmiş İrəvan quberniyasının tərkibinə qatıldı və eyniadlı qəzanın mərkəzi oldu. 19 əsrin ortalarında O.-da 515 ev, 7 meydan, 5 körpü, 6 karvansara, 200-dən çox dükan, bir bazar, 3 hamam, 30-dan çox məscid, o cümlədən 8 böyük məscid, 470-dən artıq meyvə bağı, 70 xalis üzüm bağı və s. vardı. 1854 il noyab-

*Xalq yaşayış evləri.
Şabəkəli eyvan.
19 əsr.
Ordubad şəhəri.*

rın 24-də O.-da ikisinifli ibtidai qəza məktəbi açıldı. 1863 ildə Tiflisdə keçirilən k. t. sərgisində ordubadlı ustaların əl işləri böyük maraqla qarşılanmışdı. 1892 ildə M. T. Sidqi yeni üsullu “Əxtər” məktəbini təsis etdi. Bu məktəb 4 il fəaliyyət göstərmiş, 1896 ildə rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilmişdi. 1870 ildə rus çarizminin həyata keçirdiyi şəhər islahatı az sonra Azərbaycan-da [Bakı, Gəncə, Nuxa (indiki Şəki), Şuşa, Naxçıvan və Ordubad] da tətbiq olundu. O.-da şəhər özünüidarəçiliyi orqanı yaradıldı; onun fəaliyyəti şəhərin abadlaşdırılması, sənaye, ticarət, səhiyyə, maarif məsələləri ilə məhdudlaşdırıldı. 1875 ildə O.-da buxar mühərriki ilə işləyən 1 ipək-sarıma f-ki var idi. 1886 ildə isə ildə 300 pud ipək istehsal edən 4 iri, habelə xırda əmtəə istehsalı tipli onlarla ipək-sarıma müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunların nəticəsində 19 əsrin 2-ci yarısı — 20 əsrin əvvəllərində O. Rusiya bazarlarını yüksək keyfiyyətli xam ipək, ipək parça, habelə quru meyvə və s. ilə təchiz edən mühüm mərkəzlərdən birinə çevrildi. O. ipəyi dünya və Ümumrusiya sərgilərində yüksək qiymətləndirilirdi; təkcə 20 əsrin əvvəllərində keçirilmiş sərgi və baxışlarda O. ipəyi 13 dəfə qızıl medala layiq görülmüşdü.

O. təbii gözəlliyi, landsaftı, ənənəvi plan quruluşu, orta əsr şəhərlərinə xas siması ilə bir çox Azərbaycan şəhərlərindən fərqlənir. Azərbaycan xalq yaşayış binalarının ən maraqlı tiplərindən olan O. evləri otaqların həyətdə tərəf yö-

nəldilməsi, 8 bucaqlı qapalı həyətin mikroiqliminə xüsusi diqqət verilməsi (həyətdə hovuz tikilməsi, kəhriz quyusu, həyətin hündür divarlarında hava keçməsi üçün dəliklər açılması və s.), bəzi həyətlərdə ovdan, göləyağı (soyuqxana) yaradılması, küçə fasadında baştağın və onun üstündə balaxananın yerləşdirilməsi ilə səciyyələnir.

Özünəməxsus memarlıq quruluşu və tarixi abidələri ilə fərqlənən O. son onilliklərdə Azərbaycanın abad şəhərlərindən birinə çevrilmiş, 1977 ildə isə qoruq-şəhər elan olunmuşdur. O. Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bura onlarca alim, mütəfəkkir, şair və yazıçının, incəsənət, maarif, mədəniyyət və dövlət xadiminin vətənidir.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.3, B., 1999; Немцова М. С., Azərbaycanın epigrafiya abidələri (XVII–XVIII əsrlər), B., 1963; Əfəndiyev O., Azərbaycan Səfəvilər dövləti, B., 1993; Рахмани А. А., “Тарих-и алам арай-и Аббаси” как источник по истории Азербайджана, B., 1960; у е п э о п и п, Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, B., 1981; Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, B., 1965; Гейдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., B., 1967; у е п э о п и п, Города и городские ремесла Азербайджана XIII–XVII вв., B., 1982; Мадатов Г. А., Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР, B., 1968; Фараджев А. С. Ordubad, B., 1970; Пашаев А., Город Ordubad в XIX – начале XX века, B., 1998.

ORDUBAD CÜMƏ MƏSCİDİ – orta əsrlərə aid Azərb. memarlıq abidəsi. Bax *Cümə məscidi*.

ORDUBAD ÇINQIL-QUM QARIŞIĞI YATAĞI – Ordubad ş.-ndən c.-da, d. y. st.-ndan 400 m şm.-ş.-dədir. Geoloji quruluşunda qayma, çinqil, çaqıl və qum qarışığından ibarət Üst dördüncü dövr yaşlı allüvial-prolüvial çöküntülər iştirak edir. Sahəsi 0,64 km², faydalı qatın qalınlığı 5,25–5,95 m-dir. Texnoloji tədqiqatlara görə, çaqıl-çinqil-qayma qarışığı “200” markalı beton istehsalında və d. y. tikintisində ballast örtük kimi istifadəyə yararlıdır. Yatağın sənaye ehtiyatı 6974 min m³ təşkil edir. Yataq istismar olunur.

ORDUBAD DÜZÜ – Ordubad r-nu ərazisində düzənlik. *Arazboyu düzənliklərdən* biri. Arazın sol sahilindədir. Şm.-da Aşağı Əylis k.-nədək davam edir. C.-ş.-dən başlayaraq şm.-q. istiqamətində Dəstə k.-nədək 9 km məsafədə uzanır. Səthi parçalanmış maili düzənlikdir. Əylis, Ordubad, Gənzə çaylarının gətirmə konuslarından təşkil olunmuşdur; q. hissəsi Yuxarı Əylis k.-ndən başlayaraq Araz çayına qədər struktur sel çöküntüləri ilə örtülmüşdür. O. d.-nün şm. hissəsində, Ordubad ş. ətrafında, həmçinin Yuxarı Əylisdən c.-a doğru əkinçilik üçün yararlı dağ-qəhvəyi torpaqlar, ş.-ndə isə dar zolaq şəklində dağ-açıq şabalıdı torpaqlar yayılmışdır.

ORDUBAD ELEKTRON ZAVODU – Azərb. Milli EA “Xəzər” elmi mərkəzi nəzdində Radiofiziki Cihazqayırma Xüsusi Konstruktor Bürosu adı ilə 1978 ildə yaradılmışdır. 1993 ildən “Azorelektromaş” Elm-İstehsalat Birliyinin tabeliyinə verilmiş və O.e.z. adlandırılmışdır. 1978–91 illərdə müəssisə Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyinin Yer kürəsini kosmosdan öyrənmək məqsədilə apardığı işlərdə yaxından iştirak etmiş, hibrid-inteqral mikrosxemlərin yaradılma texnologiyası əsasında müxtəlif çevirici cihazların yaradılması və istehsalat hazırlanmasına nail olmuşdur. 1984–90 illərdə seysmik telemetrik stansiyaların yaradılması sahəsində Moskva Yer Fizikası İn-tu ilə birgə tədqiqatlar aparılmış, keçmiş SSRİ-nin 20-yə yaxın seysmik stansiyası müəssisədə yaradılan cihazlarla təmin olunmuşdu. SSRİ dağıldıqdan sonra zavod respublika müəssisələri üçün müxtəlif radioelektron cihazlar hazırlamışdır.

1993–2000 illərdə müəssisə xalq istehlak malları istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Sifariş olmadığından 2000 ildən fəaliyyətini dayandırmışdır.

“ORDUBAD FƏHLƏSİ” – qəzet. Ordubad Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı “*El həyatı*” qəzetinin 1932–56 illərdə adı.

ORDUBAD XALQ TEATRI, K a z ı m Z i y a a d ı n a – 1964 ildə yaradılmışdır. Teatrda Ə. Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, Ü. Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad”, Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin”, M. S. Ordubadının “Beş manatlıq gəlin”, H. İbrahimovun “İtirilən sağlıq”, Ə. Əylislinin “Vəzifə”, A. Məmmədovun “Həmyerlilər” və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Hər il Novruz bayramı günlərində “Xan oyunu” tamaşası göstərilir. Yaradılmasının 25 illiyi ilə əlaqədar teatra Nax. MR-in “əməkdar kollektivi” fəxri adı verilmişdir (1989).

ORDUBAD XÜSUSİ KONSTRUKTOR TEXNOLOJİ BÜROSU, Azərb. Milli EA Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya İn-tunun Materialşünaslıq üzrə Xüsusi Konstruktor Texnoloji Bürosu – 1978 ildə yaradılmışdır. Nax. MR təbii sərvətlərindən istifadə edilməsi və müxtəlif dərman preparatlarının, bitki yağları və ekstratlarının, aztəpilan kimyəvi birləşmələrin alınması fəaliyyətinin əsas istiqamətləri idi. Konstruktor texnoloji bürosu Sirabda təbii karbon qazının alınması texnologiyasını işləyib hazırlamış və bu texnologiya əsasında karbon qazının alınması və balonlara

Ordubad elektron zavodu.

doldurulması sexi quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir. Analoji qurğu Darıdağ hidrotermal su yatağında da quraşdırılmışdır. Müəssisədə alınmış sarı gül rəngindən yeyinti sənayesində və parfümeriyada istifadə edilir. Büro 1985–90 illərdə müdafiə sənayesində istifadə edilən xüsusi təmiz kimyəvi birləşmələrin alınması və təmizlənməsi ilə məşğul olmuşdur. 1992 ildən fəaliyyətini dayandırmışdır.

ORDUBAD İPƏK KOMBİNATI, Y.H.Məmmədliyev adına – yüngül sənaye müəssisəsi. Ordubadda Avropa tipli baramaaçaq f-klərin tikilməsinə 1870 ildə başlanmışdır. 1883 ildə kiçik kустar ipək sexləri bazasında yaradılıb istifadəyə verilmişdir. 1890 ildə 12 kiçik f-k fəaliyyət göstərirdi. 1910 ildə onlar 7 f-kdə birləşdirilmişdir. 1928–29 illərdə həmin f-klər, kiçik sexlər və artellər birləşdirilərək bir f-k kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1969 ildə f-kdə yenedənqurma işləri aparılmış, müasir avadanlıqlar quraşdırılmış, müəssisə kombinat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həmin ildə kombinat 103 ton xam ipək sapı və 1200 min *m* xam ipək parça istehsal etmişdir. İstehsal olunan xam ipəyin bir hissəsindən cod parça hazırlanır, digər hissəsi isə Şəki, Şamaxı, İsmayilli, Moskva, Kiyev, Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq), Düşənbə və s. şəhərlərə, həmçinin İsveçrə, İtaliya, Belçika, Yaponiya, Tailand, Koreya və s. ölkələrə göndərilirdi. 1987 ildə kombinatda 108 ton ipək sapı istehsal olunmuşdur. Nax. MR-in blokada şəraitinə düşməsi ilə əlaqədar istehsal həcmi azalmışdır.

“ORDUBAD İŞÇİSİ” – qəzet. Ordubad Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı *“El həyatı”* qəzetinin 1956–66 illərdə adı.

ORDUBAD QIZ LİSEYİ – 1993 ilin noyabrından fəaliyyət göstərir. bax *Naxçıvan Türk Liseyləri*.

ORDUBAD KONSERV ZAVODU – yeyinti sənayesi müəssisəsi. 1928–30 illərdə tikilib istifadəyə verilmişdir. Sah. 3 *ha*-a yaxındır. Z-dun ilkin gücü ildə 400 min şərti banka (1 şərti banka 400 *qr* konserv məhsulu deməkdir) olub. Z-d işə başlayanda, əsasən, ət konservləri, müxtəlif mürəbbələr və halva məhsulları istehsal edib. Ət konservlərinə tələbat azaldığından həmin məhsulun istehsalı dayandırılıb. 1970–80 illərdə z-dda 20 adda müxtəlif konserv məhsulları (qoz, qızıl gül, qovun, ərik, gi-

lənər, tut mürəbbələri, cəm, şirələr, ərik və şaftalı kompotları və s.) buraxılıb, onlardan 8-i keyfiyyət nişanı alıb. Məhsulları sabiq SSRİ-nin hər yerində böyük şöhrət tapmışdı. Nax. MR-in blokada şəraitinə düşməsi nəticəsində z-dda işin ahəngi təcridən azalmışdır.

ORDUBAD MİLLİ PARKI, akademik Həsən Əliyev ad. – Nax. MR-də xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi. Muxtar respublikanın şm.-ş.-ində Ordubad ərazisində 12130,59 *ha* sahəni əhatə edir. Kiçik Qafqazın Zəngəzur dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. Kiçik Qafqazın Azərb. Respublikası ərazisində ən yüksək zirvəsi olan Gəmiqaya (3906 *m*) Ordubad milli parkının ərazisində yerləşir. Bu ərazilərdə tipik təbii komplekslərin qorunması, müxtəlif növ heyvanların və bitkilər aləminin qorunub saxlanması, ekoloji monitorinq həyata keçirmək, əhalini ekoloji maarifləndirmək, ekoturizm üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə Azərb. Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 2003 il 16 iyun tarixli Sərəncamına əsasən yaradılmışdır. Nax. MR ərazisində məskunlaşmış 118 fəsiləyə daxil olan 880 cinsdə 2963 ali bitki növünün əksəriyyəti Milli park ərazisində yayılmışdır. Həmin ərazilərdə 77 ali və nadir bitki növü var. Milli parkın ərazisində 32 məməli heyvan növü mövcuddur. Burada Qafqaz bezoar keçisi, Cənubi Qafqaz dağ qoyunu (mufflon), bəbir, çöl pişiyi, vaşaq, Cənubi Qafqaz qonur ayısı və s. yaşayır. Azərb. Respublikasının Qırmızı Kitabına düşmüş qızılxallı balıq əsasən Milli parkın ərazisində yerləşən Əyriçay və Parağaçayda geniş yayılmışdır.

Ordubad Milli parkının ərazisi flora və fauna zənginliyi ilə yanaşı, həm də təbii və tarixi abidələri ilə də seçilir. Bu tarixi abidələrdən *Gəmiqaya rəsmləri* xalqımızın ən dəyərli arxeoloji abidələrindəndir. Qaya təsvirlərinin toplandığı başlıca bölgə Qaranquş yaylasıdır. Boz və qara rəngli qaya parçaları üzərində çəkilən təsvirlər başlıca olaraq çəhrayı görünüşdədir. Lakin daha əvvəlki rəsmlər bir qədər qaralmış, bəzilərini isə mamır basmışdır. Kiçik həcmli, sxematik və siluet olaraq təsvir olunan rəsmlər qazma və döymə texnikası ilə icra edilmişdir. Qayaüstü təsvirlər qrupuna daxil olan tarixi abidələr 3906 *m* yüksəklikdə açıq səma altında muzey kimi dövlət tərəfindən qorunur.

ORDUBAD RAYON TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİ

– 1981 ildən Ordubad ş.-ndə fəaliyyətə başlamışdır. Nax. MR Mədəniyyət Nazirliyi sistemindədir. Cümə məscidinin binasındadır. 8 şöbədən ibarətdir. Burada Ordubad diyarının ən qədim zamanlardan müasir dövrədək tarix və mədəniyyəti əks etdirilir. Muzeydə xalq sənətkarlarının əsərləri, musiqi alətləri, milli geyim və bədii tikmələr, rəssamlıq əsərləri, heykəltəraşlıq və tətbiqi sənət nümunələri, qədim numizmatika materilləri, ağacişləmə, zərgərlik, misgərlik və duluşçuluq məmulatı, bəzək şeyləri, xalçalar, fotoşəkillər, sənədlər və s. – cəmi 4000-ə yaxın eksponat toplanmışdır. Arxivi və kitabxanası var. R-n ərazisindən aşkara çıxarılmış arxeoloji tapıntılar muzeydə xüsusi yer tutur.

ORDUBAD RAYONU – Nax. MR-də inzibati r-n. 1930 ildə təşkil olunmuşdur. 1963 ildə ləğv edilərək ərazisi Culfa r-nu ilə birləşdirilmişdi, 1965 ildə yenidən müstəqil r-n olmuşdur. C.-da İran, şm.-da və ş.-də Ermənistanla həmsərhəddir. Sah. 0,97 min km^2 . Əh. 42713 nəfər (2005). R-nda 1 şəhər, 3 qəsəbə, 43 kənd mövcuddur. Mərkəzi Ordubad ş.

Təbiət. R-nun səthi, əsasən, dağlıqdır. Ərazinin çox hissəsini Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacı və Araz çayına doğru ayrılan qolları tutur. Nax. MR-in ən yüksək nöqtəsi olan Qapıcıq d. (3904 m) buradadır. Araz çayı boyu Arazboyu düzənliklər (Ordubad düzənliyi və s.) uzanır. R-nda Tabaşir–Antropogen çöküntüləri geniş yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: polimetallar, molibden və mis filizləri, tikinti materialları və s.

Ordubad rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyi.

Yayı quraq keçən soyuq iqlimi var. Orta temp-r yanvarda -3 -dən $-10^{\circ}C$ -yədək, iyulda $10-25^{\circ}C$ -dir. İllik yağıntı 300–800 mm. Ən böyük çayları: Gilan, Vənənd, Ordubad və s. İranla sərhəd boyu Araz çayı axır. Boz, çəmən-boz, allüvial-çəmən, dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Arazboyu düzənliklər və qismən alçaq dağlıq sahələr (600–1200 m) səhra və yarımsəhra kserofit bitkiləri, yüksək dağlıq sahələr subalp və alp çəmənləri ilə örtülüdür. Bəbir, Cənubi Qafqaz qaya keçisi, daşlıq dələsi, boz kəklik, ular və s. var. Yasaqlıq (*Ordubad yasaqlığı*) yarıdılmışdır.

Əhali. R-nun əhalisi 1980 illə (31,3 min nəfər) müqayisədə 2005 ilin əvvəlinə təqr. 11,4 min nəfər, yaxud 36,4% artmışdır. Orta sıxlıq $1 km^2$ -də 44 nəfərdir (2004). İri yaşayış məntəqələri Ordubad ş., Vənənd, Dəstə və Yuxarı Əylis k.-ləridir.

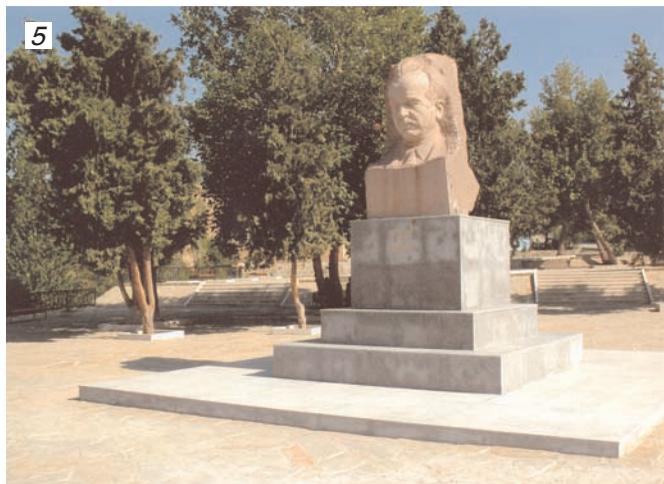
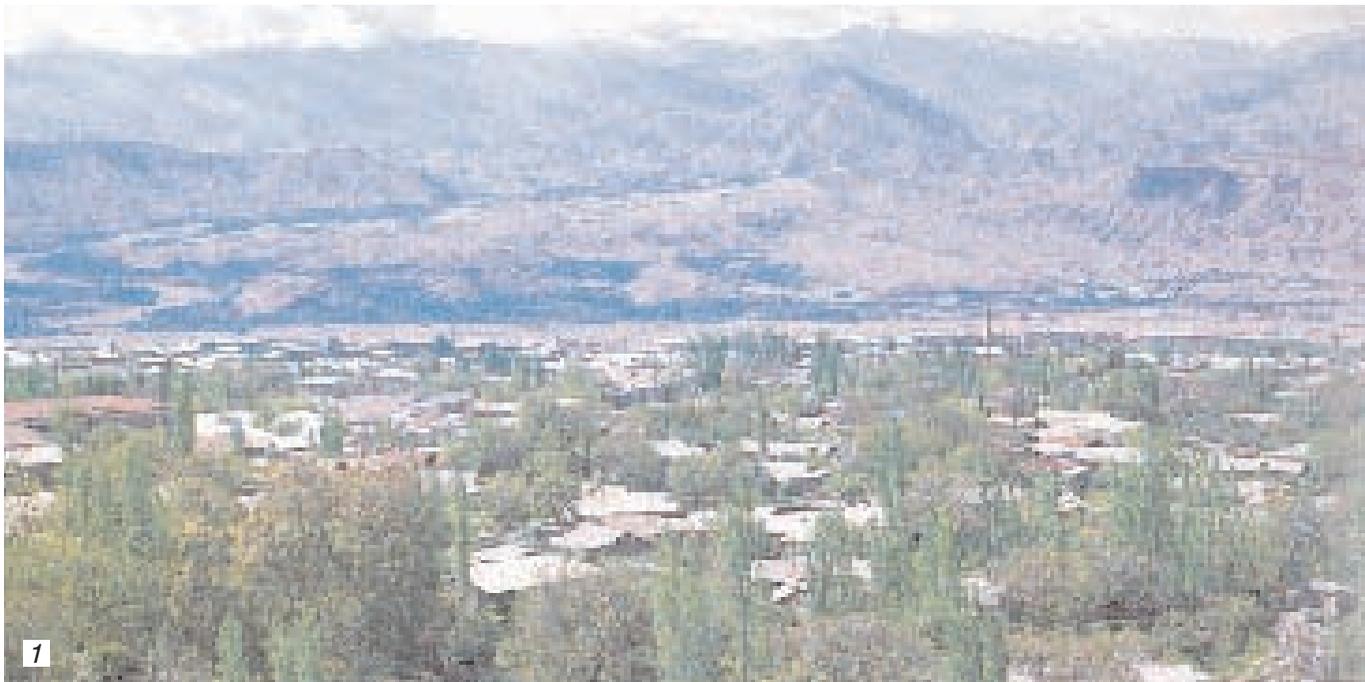
Təsərrüfat. O. r., əsasən, k. t. r-nudur. K. t.-nda meyvəçilik və maldarlıq mühüm yer tutur. K. t.-na yararlı torpaqlar 19,2 min *ha*-dır (2004). Bunun 3,0 min *ha*-da əkin aparılmışdır. Suvarılan torpaqlar 4,7 min *ha*-dır. Dənli və dənli-paxlalı bitkilər (buğda, arpa və s.), tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof, yem bitkiləri əkilir. O. r. respublikanın mühüm meyvəçilik (qoz, şaftalı və s.) r-nlarındandır. 2004 il ərzində O. r-nunda bütün təsərrüfat formaları üzrə 3685 *t* taxıl, 2232 *t* kartof, 4103 *t* tərəvəz, 792 *t* meyvə istehsal (2003) olunmuşdur. 2004 ildə O. r-nda 1970 illə müqayisədə ət istehsalı 29,2 dəfə, süd istehsalı 9,4 dəfə, yun istehsalı 5,7 dəfə, yumurta istehsalı 39,4 dəfə artmışdır. 2004 ildə O. r-nda 1,1 min *t* ət, 4,4 min *t* süd, 2640

min ədəd yumurta, 74,1 *t* yun istehsal olunmuşdur. Muxtar respublikada istehsal edilən ətin 7,9%-i, südün 6,9%-i, yunun 9,2%-i, yumurtanın 5,8%-i O. r-nunun payına düşür (2004). O. r.-nunda 1970 ildəkinə nisbətən inək və camışların sayı 733 baş, yaxud 27,8%, xırda buynuzlu heyvanların sayı 14777 baş, yaxud 46,3% artmışdır. R-nda 6302 baş qaramal, o cümlədən 3368 baş inək və camış, 46654 baş xırda buynuzlu heyvanlar, 35634 quş var (2005, 1 yanvar). Muxtar respublikadakı qaramalın 7,5%-i, xırda buynuzlu heyvanların isə 9,2%-i O. r.-nun payına düşür (2004). 1999 ildə O. r. üzrə aqrar islahatlar başa çatdırılmış, əhali torpaq payları ilə təmin olunmuşdur. Özel torpaqları suvarmaq üçün su xətləri yenidən qurulmuşdur.

Sənayesi Paraqəçay filiz mədəni, aqrar-sənaye birliyinin konserv z-du, ipək kombinatı, qənnadı və tikinti materialları səxləri, elektrik şəbəkəsindən ibarətdir. 1970 ildə muxtar respublika sənaye məhsullarının 7,3%-i, 1980 ildə 10,0%-i, 1990 ildə 10,4%-i O. r-nunun sənaye müəssisələrində istehsal edilirdisə, 2004 ildə bu rəqəm 6,6% olmuşdur. 2004 ildə muxtar respublikadakı kapital qoyuluşunun 4,2%-i, istifadəyə verilmiş əsas fondların 2,2%-i, cəmi əmtəə dövriyyəsinin 5,8%-i, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin 10,2%-i O. r-nun payına düşmüşdür. Bakı-Yerevan d.y. O. r.-nu ərazisindən keçir; Nax. MR-in Ermənistan tərəfindən blokadaya alınması nəticəsində hazırda işləmir.

Tarixi-arxeoloji abidələr və memarlıq. Naxçıvan diyarında qədim insanın məskunlaşdığı əsas bölgələrdən biri olan O. r. ərazisi uzaq Daş dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədərki abidələrlə zəngindir. Tivi və Nəsirvaz k.-lərindən şm.-ş.-də, Qapıcıq (Gəmiqaya) d.-nin c.-ş. yamacındakı Qaranquş yaylağı ərazisi Eneolit, Tunc və ilk Dəmir dövrlərində Naxçıvanın qədim sakinlərinin əsas ov məskənlərindən biri idi. Elə həmin dövrlərdən burada iri qaya parçaları üzərində heyvan rəsmləri, ov və rəqs səhnələri, müxtəlif işarələr və damğalar həkk olunmuşdur. Gəmiqayada aşkar edilmiş (1968) qədim təsviri sənət nümunələri (bax *Gəmiqaya rəsmləri*) e. ə. 4-1-ci minilliklərdə Azərb. ərazisində yaşamış qədim əhalinin həyat tərzini, dünyagörüşü, adət-ənənələrini, dini-ideoloji

Ordubad rayonu. 1. Ordubad şəhəri. 2. Heydər Əliyev parkı. Ordubad. 3. Rayon İcra Hakimiyyətinin binası. 4. Şəhidlərə abidə. Ordubad. 5. Akad. Y.H.Məmmədəliyevin büstü. Ordubad.

1

2

3

4

5

6

Ordubad rayonu. 1. Limon bağları. 2. Ordubad dağları. 3. Ordubad konserv zavodu. 4. Ordubad ipek kombinatı. 5. Ordubad cümə məscidi. 17 əsr. 6. Ordubad xalça fabriki.

və estetik təfəkkürünün inkişafını izləməyə imkan verir. Qaranquş yaylağında, Gilançay vadisində Naxçıvan tayfalarının qədim yurd yerləri, yaşayış məskənləri, nekropollar, ibadətgahlar vardır. Tədqiqatlar nəticəsində e. ə. 2-ci minillikdə Gilançay vadisinin Arazboyu düzənliklə qovuşduğu ərazidə əhalinin daha sıx məskunlaşdığı müəyyənəndirilmişdir. Burada e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid Sabirkənd, Plovdağ, Xarabagilan, Şomudərə, Xalı-Kaşan, Mərdangöl və s. maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngin yaşayış yerləri və nekropollar mövcuddur. Bu ərazilər Araz sahilində, eləcə də Naxçıvançay, Əlincəçay və Gilançay vadilərində yaşamış qədim əkinçi-maldar tayfaların yaylaq yerləri olmuşdur. O. r. ərazisində – Gilan, Biləv, Parağa, Tivi, Nəsirvaz, Xurs və s. kəndlərdə də Tunc, ilk Dəmir dövrlərinə, antik dövrə, həmçinin erkən orta əsrlərə aid maddi-mədəniyyət qalıqları izlənmişdir. Biləv k. yaxınlığında, Gilançayın sol sahilindəki əzəmətli kanyonun zirvəsində yerləşən abidə xalq arasında Babək qalası, Gəmiqayada Qaranquş yaylağındakı qəbiristanlıq işə babəkilərin qəbirləri kimi tanınır. Ordubad ş.-ndə orta əsrlərə aid *Cümə məscidi*, *Qeysəriyyə*, *Eyyas türbəsi*, *Zorxana* və s. tarixi memarlıq abidələri var. Bu abidələr memarlıq sənətinin, inşaat texnikasının müstəsna dəyərli nümunələri olmaqla yanaşı, həm də gözəl sənət əsərləridir. Dər k.-ndə türbə (14 əsr), Əylis k.-ndə Şah Abbas məscidi (16 əsr), Dəstə, Dırnis, Gənzə, Vənənd kəndlərində məscidlər (18–19 əsrlər), orta əsrlərə aid Düylün, Aza, Malik İbrahim, Xanağa, Nüs-

nüs pirləri, Unus və Aşağı Əylis k.-lərində məbəd (hər ikisi 17 əsrə aiddir), Aza körpüsü (orta əsrlər) və s. mühafizə olunmuşdur. R-n ərazisində mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən nadir abidələr yenidənqurma və tikinti işləri nəticəsində əsaslı surətdə təmir və bərpa edilmişdir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. Son illər O. r-nun sosial infrastrukturunun möhkəmləndirilməsi, əhalinin güzaranının yaxşılaşdırılması, təhsilin, səhiyyənin inkişafı sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Təkcə son 5 ildə rayonun 8 kəndində 2347 şagird yerlik məktəb binası istifadəyə verilmiş, kompüter təlim-tədris mərkəzinin rayon filialı açılmışdır. R-nun 8 məktəbəqədər müəssisəsində 217 uşaq tərbiyə olunur, 41 ümumtəhsil məktəbində 7766 şagird oxuyur (2005). 5 məktəbdənkənar müəssisədə 2025 şagirdin cəlb olunduğu 167-dək qrup və dərnək fəaliyyət göstərir.

Rayonda 1 mərkəzləşdirilmiş kitabxana və onun 47 şöbə və filialı, 16 kənd mədəniyyət evi, 23 klub, 3 muzey, şahmat klubu, 2 avtoklub, 2 musiqi məktəbi, 1 teatr fəaliyyət göstərir (2005). R-da Ordubad tarix və mədəniyyət qoruğu vardır. Əylisdə yeni mədəniyyət evi tikilib istifadəyə verilmişdir. Ordubad R-n İcra Hakimiyyətinin orqanı olan *“El həyatı”* qəzeti nəşr olunur (1932 ildən). R-nda televiziya verilişlərinə baxılır. R-n ərazisində quraşdırılmış yeni teleötürücü (2001, yanvar) Azərbaycanın 1-ci kanalı, Türkiyə televiziyasının TRT-1 proqramı və Naxçıvan televiziyası proqramları

Ordubad
Mədəniyyət evi və
Uşaq xəstəxanası.

Ordubad yasaqlığı.
Bilv kəndinin trafi.

nın qəbulunun keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırmağa imkan vermişdir.

R-nda 305 çarpayılıq, o cümlədən 150 çarpayılıq r-n mərkəzi xəstəxanası, 50 çarpayılıq uşaq xəstəxanası, hər biri 25 çarpayılıq 3 kənd sahə xəstəxanası, 6 ambulatoriya, 31 feldşer-mama məntəqəsi, gigiyena və epidemiologiya, təcili yardım stansiyası, 2 yarımstansiya var. 51 həkim, 241 orta tibb işçisi çalışır (2005).

ORDUBAD TÜMƏNİ – Azərb.-da inzibati ərazi vahidi. 18 əsrin ortalarında v 19 əsrin əvvəllərində – müstəqil xanlıq dövründə v İrən hakimiyyəti illərində mövcud olmuşdur. Mərkəzi Ordubad ş. idi. Həmin dövrədə Naxçivan diyarı 9 mahaldan ibarət olub, iki tmn – Naxçivan və O. tmnlrin

Ordubadçay.

bölünmüşdü. O. t.-nin tərkibinə 5 mahal – Ordubad, ylis, Dəstə, Çnnb v Bilv mahalları daxil idi. Mahalları naiblr (mahal hakimi) idarə edirdi. Onlar hakimiyyətə sdaqtlı bylrdn təyin olunurdu. Naiblr, bir qayda olaraq, bütöv əyalət cn müəyyən edilmiş ölçüyə əsaslanaraq, vergi və mükəlləfiyyətləri kəndlər arasında bölüşdürür, kndllri mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur edir, məhkəmə və polis hakimiyyətini yerinə yetirirdilər.

İkinci Rusiya–İrən müharibəsi illərində (1826–28) O. t. zli Azərb. torpaqları – Naxçivan xanlığı v İrəvan xanlığı ilə birlikdə rus çarizmi tərəfindən yeni yaradılmış “Erməni vilayəti”nin tərkibinə daxil edilmişdi (1827, 1 oktyabr; 1828 il martın 21-dən qüvvəyə minmişdir). halisi 2292 ailədən ibarət idi; Ordubad mahalında 633 ailə (Ordubad ş.-ndə isə 515 ailə), Bilv mahalında 388, Dəstə mahalında 319 ailə, Əylis mahalında 318 ailə, Çnnb mahalında 119 ailə yaşayırdı. halinin böyük əksəriyyəti müsəlmanlar (azərbaycanlılar) idi. 1829/30 ildə Ordubad ş.-nin h. 3444 nəfərdən ibarət idi (803 ailədən 767-i azərb.-lilar, 36-sı isə Türkmənçay mqvilsindn sonra İrndan köçürülmüş ermənilər idi). Bölgənin kəndliləri taxıl, pambıq, çəltik kmkl yanaşı, bağıçlıq, arıçılıq v qoyunçuluqla da mşğl olurdular. Sənətkarlıq (boyaqçılıq, dabbağılıq, dulusçuluq, toxuculuq, ipəkçilik, qlmkarlıq və s.) inkişaf etmişdi. Çar hökümətinin 10 aprel 1840 il inzibati məhkəmə islahatına əsasən (1841 il yanvarın 1-dən ttbic edilmişdir) “Erməni vilayəti” ləğv olunmuş, Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçivan qəzası, həmçinin İrəvan qəzası Gürcüstan–İmeretiya qub.-na daxil edilmişdir. 1849 ildə Qafqazda inzibati islahata əsasən Ordubad qəzasına çevrilmişdi.

d.: B u d a q o v a S., Naxçivan diyarının tarixi coğrafiyası (18 əsrin 2-ci yarısı – 19 əsrin 1-ci qrnsi), B., 1996.

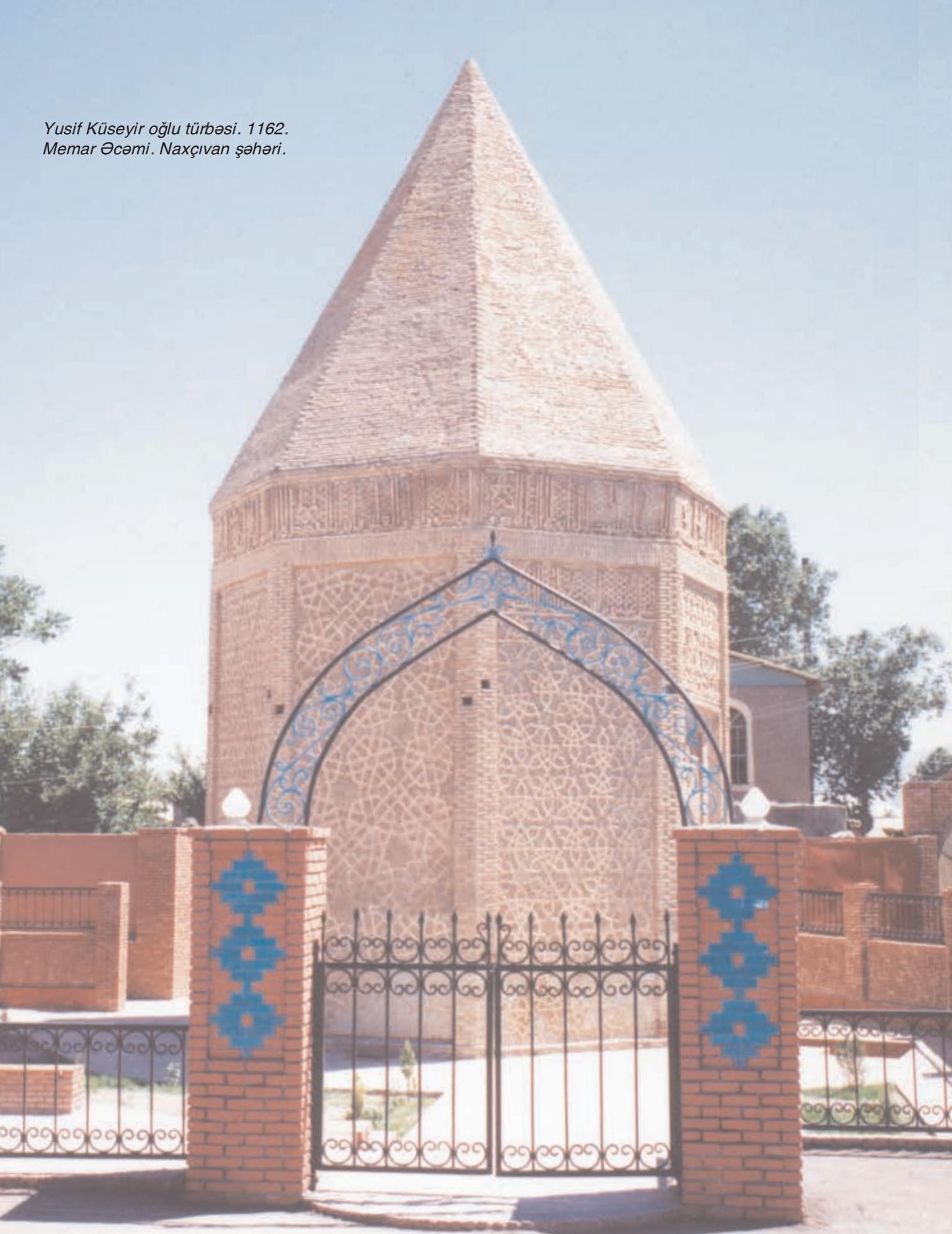
ORDUBAD YASAQLIĞI – Ordubad r-nu ərazisində dövlət yasaqlığı. 1969 ildə təşkil olunmuşdur. Yasaqlıqda Cənubi Qafqaz və blg cn nadir olan bezoar keçisi (qaya keçisi) mühafizə edilir.

ORDUBADÇAY – Ordubad r-nu ərazisində çay. Arazın sol qolu. Uz. 24 km, hövzəsinin sah. 42 km². Zəngəzur silsiləsindən (3200 m

*M.S. Ordubadinin büstü.
Naxçıvan.*

*Yusif Küseyir ođlu türbəsi. 1162.
Memar Əcəmi. Naxçıvan şəhəri.*

hünd.-dən) başlanır. Şm.-dan c.-a doğru Ordubad ş.-ni iki hissəyə bölür. Əsasən, yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır. Sel və daşqın olur. Suvarmada geniş istifadə edildiyindən ilin çox vaxtı Ordubad ş.-ndən aşağıda axım olmur.

ORDUBADI HATƏMBƏY (?–1610) – dövlət xadimi. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bax *Hatəmbəy Ordubadi*.

ORDUBADI Məmməd Səid (Məmməd Səid Hacağa oğlu; 3.14.1872, Ordubad – 1.5.1950, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – yazıçı, şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim. Ordubadda mollaxanada və Məhəmməd Tağı Sidqinin “Əxtər” məktəbində oxumuşdur. Ordubad ipək fabriklərində (1886–1904) fəhlə işləmiş, Culfa gömrük xidmətində (1906–14) çalışmışdır. Birinci rus inqilabının (1905–07) təsiri altında siyasi mübarizələrə qoşulmuş, “Hümmət” sosial-demokrat təşkilatının tərkibində İran Məşrutə hərəkatına kömək edən qrupun fəal üzvlərindən olmuşdur. 1915 ildə siyasi fəaliyyətinə görə Saritsına sürgün edilmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Dağıstana gəlmiş, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası sıralarına daxil olaraq, siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1918 ildə Nəriman Nərimanovun dəvətilə Həştərxana gedərək, “Hümmət” qəzetinin redaksiyasında çalışmışdır. 1920 ildə 11-ci Qırmızı ordunun tərkibində Dağıstana gəlmiş, Temirxan-Şura şəhərində “Qırmızı Dağıstan” qəzetinin nəşrini təşkil etmişdir. 1920 il mayın 2-də Bakıya gələn Ordubadi “Əxbar” qəzetinin redaktor müavini vəzifəsinə təyin edilmiş, “Əxbar” və “Kommunist” qəzetləri birləşdirildikdən sonra onun redaksiya heyətinin üzvü və redaktor müavini, 1920 ilin sentyabrından isə “Füqərə füyuzatı” jurnalının redaktoru olmuşdur. 1928 ildə “Yeni yol” qəzetinin redaktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (1-3-cü çağırışı) deputatı seçilmişdir.

Ordubadi ədəbi fəaliyyətə 19 əsrin 90-cı illərində başlamışdır. İlk şerləri 1903 ildə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc olunmuşdur. Şair “Qeyrət” mətbəəsində (Tiflis) “Qəflət” (1906), “Vətən və hürriyyət” (1907) adlı şeir

kitablarını nəşr etdirmişdir. “Qəflət”də islam millətlərinin geriliyini tənqid edən Ordubadi “Vətən və hürriyyət” kitabında fikirlərini siyasi məcraya yönəlmiş, Cavad xanın və Şeyx Şamilin rus çarizminin Qafqazda işğalçı siyasətinə qarşı mübarizəsini tərənnüm etmişdir. 20 əsrin əvvəlində Bakı və Tiflis dövrü mətbuatında, o cümlədən, “İrşad”, “Təzə həyat”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədayihəqq” və s. qəzetlərdə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında şeirlər, publisistik məqalə və felyetonlarla çıxış etmişdir. “Qanlı sənələr” (1911) kitabı, “İki cocuğun Avropa səyahəti” (1908), “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi” (1910), “Əndəlisin son günləri, yaxud Qrenadanın təslimi” (1914) tarixi pyesləri, “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” (1914) romanı nəşr olunmuşdur. “Qanlı sənələr”də müəllif 1905–06 illərdə daşnak-erməni quldurlarının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Qazax qəzasında, Zəngəzurda, Göyçə ətrafında, Mehridə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı real faktlar və sənədlər əsasında qələmə almışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbi fəaliyyətinin miqyasını genişləndirmiş, dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq publisist və elmi-kütləvi, ədəbi-tənqidi məqalə və felyetonlar dərc etdirmişdir. Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. 20 əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş dördcildlik “Dumanlı Təbriz” (1933–48) epopeyasının, Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən “Qılinc və qələm” (1946–48), inqilabi mövzuda “Döyüşən şəhər” (1936), “Gizli Bakı” (1940) romanlarının və s. əsərlərin müəllifidir.

Əsərləri: Əsərləri, 8 cildə, B., 1964–1967.

Əd.: Vəzirova F., M.S.Ordubadi, B., 1972; Rüstəmov T., Alovlarda bərkıyən qələm, B., 1981; Axundov Y., Məmməd Səid Ordubadi, B., 1987.

ORDUBADI FƏQİR (1836, Ordubad–1886, orada) – şair. “*Əncüməni-şüəra*” ədəbi məclisinin yaradıcılarından və başçılarından biri. Nasir, şair, dramaturq Məmməd Səid *Ordubadinin* atasıdır. Bax *Fəqir*.

ORDUBADI İBRAHİM (? , Ordubad – ?, İsfahan) – şair (17 əsr). Ordubad şəhərinin seyidlərindənədir. Orta yaşlarında Hindistana get-

Ordubadi
Məmməd Səid

M. S. Ordubadinin
ev-muzeyi.
Ordubad ş.

miş, böyük moğol hökmdarı Cahan şahın [1627–58] baş vəziri Nəvvab Cəfərxanın oğlanlarının müəllimi olmuşdur. Burada böyük sərvət toplasa da, tezliklə müflisləşmiş və yoxsulluq içində vəfat etmişdir.

Əd.: Tərbiyə M., Danişməndani-Azərbaycan, B., 1987, səh. 165–166.

ORDUBADİNİN EV-MUZHEYİ, M ə m ə d S ə i d O r d u b a d i n i n e v - m u z e y i , B a k ı d a – Azərb. SSR-in direktiv orqanlarının 16 iyun 1976 il tarixli qərarı ilə 1979 il oktyabrın 31-də ədibin 1938 ildən ömrünün sonunadək yaşayıb yaratdığı mənzildə (Xaqani küçəsi, 19) təşkil olunmuşdur. Azərb. Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi sistemindədir. Muzeyin fondunda 2000-ə yaxın eksponat toplanmışdır. Onların 300-ü muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Ekspozisiya ümumi sahəsi 60 m² olan iki otaqda yerləşir. Yazıcının həm iş, həm də qonaq otağı olmuş birinci otaqda məişət əşyaları, mebel, o cümlədən arxasında məşhur tarixi romanlarını qələmə aldığı yazı masası, fotoşəkillər, qrafika və yağlı boya ilə işlənmiş rəsm əsərləri, kitablar toplanmışdır. Otağın görünüşü ədibin həyatının son dəqiqələrində olduğu kimi qorunub saxlanmışdır. İkinci otaq M. S. Ordubadinin bütün yaradıcılığını əks etdirir. Burada ədibin 20 əsrin əvvəllərindən bəri nəşr olunmuş kitabları, əlyazmaları, işlədiyi qəzet və jurnalların nümunələri nümayiş etdirilir. Tamaşaçılar burada yazıcının anadan olduğu evin maketi ilə də tanış ola bilərlər.

Ordubadlı Davud

Mədəni-maarif müəssisəsi olmaqla yanaşı, muzeydə M. S. Ordubadinin ədəbi irsinin öyrənilməsi sahəsində də axtarılar, tədqiqatlar aparılır.

ORDUBADİNİN EV-MUZHEYİ, M ə m ə d S ə i d O r d u b a d i n i n e v - m u z e y i , O r d u b a d d a – M. S. Ordubadinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə 1972 ilin iyununda ədibin anadan olduğu mənzildə açılmışdır. Naxçıvan MR Mədəniyyət Nazirliyi sistemindədir. Muzeydə ədibin həyat və fəaliyyətini əks etdirən fotoşəkillər, müxtəlif sənədlər, orada yaşadığı dövrə aid xatirə əşyaları, portretlər, əsərlərinin müxtəlif illərdə və dillərdə nəşrlərindən nümunələr, məktub və əlyazmaları, M. S. Ordubadi ilə ünsiyyətdə olmuş görkəmli xadimlərin şəkilləri, xatirələri və s. qorunub saxlanılır. Muzey M. S. Ordubadinin zəngin ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir. Burada xatirə günləri, görüşlər və s. tədbirlər keçirilir.

ORDUBADLI Davud (Davud Rzaqulu oğlu V a h a b o v u n ədəbi adı; d. 20.3.1930, Ordubad ş.) – şair. Kiçik yaşlarından ana-atasını itirmiş, Ordubad müəssisələrində fəhləlik etmiş, “Ordubad fəhləsi” (indiki “El həyatı”) qəzetində mürəttib və ədəbi işçi işləmişdir. ADU-nun (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsini bitirmiş (1955), uzun müddət Bakıda pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir (1960–88). Yaradıcılığa, əsasən, 40-cı illərin ortalarından başlamış ilk şer və felyetonlarını “Ordubad fəhləsi”, “Şərq qapısı” qəzetlərinin

də dərc etdirmişdir. “Həyat yollarında” (1955), “Ata yurdu” (1958), “Mənim arzum” (1960), “Qayğı” (1964), “Qartal” (1970), “Pillələr” (1976), “Ürəklərə bağlıyam” (1978), “Qanadlı illər” (1980), “Şairin ömrü” (1983), “Ürəkdən yananlar” (1986), “Ləyaqət” (1989) və s. şeir və poema toplularının müəllifidir. Birpərdəli “Böhtan” (1954) pyesi var.

Ə S Ə R L Ə R i: Anama abidə, B., 1974; Seçilmiş əsərləri, B., 1991.

ORDUGAH – Şərur r-nu Axura k.-nin şm.-ndə, “Bəysalı” adlanan dağın təqr. 2 km-liyində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Axtarışlar nəticəsində xeyli maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Mədəni təbəqə yoxdur. Ehtimal ki, O.-dan hərbi qüvvələrin müvəqqəti düşərgəsi kimi istifadə edilmişdir. Tapıntılara əsasən O. 9–17 əsrlərə aid edilir.

ORTA ARAZ FİZİKİ-COĞRAFİ VİLAYƏTİ – Azərb. Respublikası ərazisinin fiziki-coğrafi vilayətlərindən biri. Bax *Naxçıvan fiziki-coğrafi vilayəti*.

ORTA SURƏMƏLİK DAĞI – Babək r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin şm.-ş. kənarındadır. Hünd. 1144 m.

ORUCƏLİYEV Nəriman Bilal oğlu (d. 7.11.1930, Babək r-nunun Cəhri k.) – pedaqoq. Pedaqoji elmlər namizədi (1975), dosent (1978). Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (1999). Naxçıvan Müəllimlər İntunun tarix-filologiya fakültəsini (1947) və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (indiki APU, 1962) bitirmişdir. 1969 ildən Naxçıvan Dövlət Un-tinin pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimidir. 1975–96 illərdə un-tin qiyabi şöbəsində, tarix-filologiya və pedaqoji fakültələrində dekan işləmişdir. 1996 ildən pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdürüdür. Azərb. ədəbiyyatının tədrisi metodikasının aktual problemlərinə dair 80-dən çox əsərin, o cümlədən 10 kitab və broşürün müəllifidir. Respublika, ümumittifaq və beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. Nax. MR Ali Məclisinin (2-ci çağırış) deputatıdır.

OSMAN İBN SALMAN NAXÇIVANI (?-?) – orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış rəssam-nəqqaş. Bədii metal ustası kimi incə naxışlı zərif mis qablar hazırlamaqla tanınmışdır. Ona məxsus nəfis Naxçıvan bürünc dolçası Beyləqandan tapılmışdır. Parisin məşhur

Orucəliyev Nəriman

Bürünc dolça. 1190. Naxçıvan. Müəllifi Osman ibn Salman Naxçıvani. Luvr. Paris.

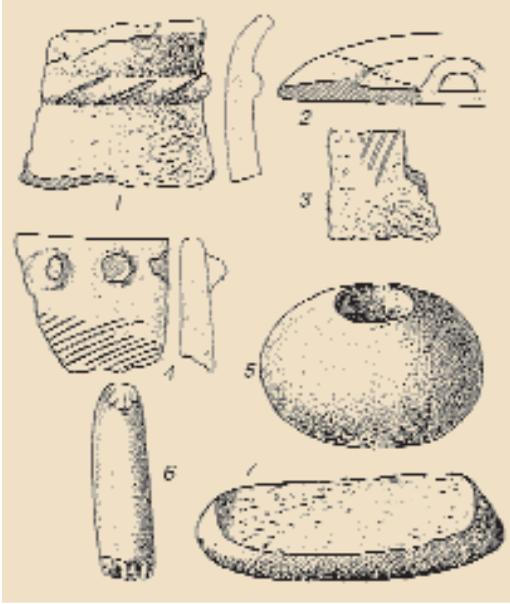
Luvr muzeyində mühafizə olunur. Hünd. 22 sm olan orijinal formalı həmin dolça oyma naxışlarla, gümüşlə işlənərək təsvirlərlə bəzədilmiş, üzərində düzəldilmə tarixi (1190) və ustanın adı həkk edilmişdir.

OVÇULAR TƏPƏSİ – Şərur r-nu Dizə k.-nin şm. qurtaracağında, Arpaçayın sol sahilində e. ə. 4–3-cü minilliklərə aid yaşayış yeri. Abidə ş.-q. istiqamətində uzanan təbii təpənin üzərindədir. Sah. təqr. 10 ha. Kəşfiyyat xa-

Ovçular təpəsi yaşayış yeri. E. ə. 4–3-cü minilliklər.

Ovçular təpəsi yaşayış yerinin materialları: 1, 3, 4. Badya tipli gil qab qırıqları. 2. Dairəvi-diskvari gil qapaq. 5. Daş həvəng. 6. Daş iskenə. 7. Dən daşı. İlk Tunc dövrü.

rakterli arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində yaşayış yerində Eneolit və ilk Tunc dövrlərinə aid mədəni təbəqələr müəyyən edilmişdir. Eneolit keramikası bitki və qum qarışıqlı gildən hazırlanmış, qırmızı biçimlidir, hər iki tərəfdən yaxşı hamarlanmışdır. Bəzi nümunələrinin bir və ya hər iki üzünü tünd qırmızı rənglə, yaxud açıq rəngli anqobla örtülmüşdür. Bir çox hallarda xarici və daxili səthlərində daraqvarı alətlə işlənmənin izləri saxlanmışdır. Saxsılar, əsasən, küpə, kasa və cam tipli qablara aiddir. Küpələrin müxtəlif formalı qulpları vardır (yerli duluşular məhz bu dövrdə qablara qulplar qoymağa

başlayıblar). Onların bəzi nümunələri sonrakı Kür–Araz mədəniyyəti dövrünün yarımşar formalı qulplarını xatırladır. Qablar çoxsaylı yapma, çərtmə, basma ornamentlərlə bəzədilib. Bikonik formalı gil əyircək də keramika məmulatına aiddir. Eneolit dövrünün daş alətləri dən daşları, sürtgəclər, həvənglər, obsidian (dəvəgözü) və çaxmaqdaşı lövhələrindən ibarətdir. İlk Tunc dövrü isə əsasən, qara, çəhrayı, boz rəngli cilalı və cilasız müxtəlif qablar, dən daşları, sürtgəclər, həvənglər, obsidian və çaxmaqdaşı lövhələri, tunc bizlə təmsil olunmuşdur.

Əd.: Seyidov A. Q., Naxçıvan tunc dövründə, B., 2000; Алиев Н. Г., Нариманов И. Г., Культура северного Азербайджана эпохи позднего Энеолита, Б., 2001.

OYUQLU DAĞI – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Düylünçayı ilə Gilançayın suayırıcında, Düylün k.-ndən 3 km şm.-q.-dədir. Hünd. 1182 m. Konusvarı formadadır.

ÖRTMƏTİKMƏ, d o l d u r m a t i k m ə – bə-dii tikmə növü; əsasən ipək və yun sapla işlə-nirdi. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdır. Ö.-də tətbiq olunan zərif və rəngli saplar gül-ləbətin tikmə ilə vəhdət təşkil edir. Naxışın üzəri düz və ya çarpaz xətlərlə doldurulur, bununla da yeni naxışlar alınır. Ö.-dən di-var bəzəkləri, pərdə, rübənd, balışüzü, müxtəlif örtüklər və s. bəzədilməsində istifadə olunmuşdur. Azərb. Tarixi Muzeyində nümayiş etdirilən zoğalı rəngli şal parçadan nəfis şəkildə hazırlanmış örtük əlvanlığı və tikmə üslubu, rəng koloriti və rənglərin tətbi-qi cəhətdən diqqəti cəlb edir (örtüyü 19 əsrin sonunda Naxçıvan sakini Həcər xanım İmamqulu qızı işləmişdir). Örtüyün hər bir küncündə buta yerləşdirilmiş, kənarları tirməni xatırladan qırmızı, qara, sarı saplarla çox incə işlənmiş, mürəkkəb bitki motivli na-

xışlarla haşiyələnmişdir. Örtüyün haşiyəsi ara sahəyə doğru xırda butalarla calaqlanmışdır.

Əd.: Ə l i y e v a G., Naxçıvan bədii tikmələri (XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəlləri), Azərb. SSR EA-nın Xə-bərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961, № 8.

ÖVLIYA ÇƏLƏBİ ibn Dərviş Məhəmməd Zilli (25.3.1611, İstanbul – 1679, 1682 və ya 1685) – türk səyyahı, coğrafiyaşünas. Mədrə-sə təhsili almış, ərəb, fars, latın və s. dilləri mükəmməl öyrənmişdi. Bir müddət sarayda, sonralar isə sipahi (süvari) qoşununda xidmət etmişdir. 1640 ildən başlayaraq ömrünün əsas hissəsini səyahətdə keçirən Ö. Ç. gah səyyah, gah rəsmi nümayəndə, gah da hərbi yürüş iştirakçısı kimi Yaxın Şərqi, Afrika, Avropa ölkələrini, habelə Moldovanı, Krımı, Ukraynanı, Volqaboyunu, Şimali və Cənubi Qafqazı gəzmiş, 10 cildlik “Səyahətnamə” əsərində olduğu ölkələr haqqında geniş məlumat vermişdir. Dəfələrlə (1640–44, 1646–48, 1655–56) Azərb.-da, o cümlədən Təbrizdə, Naxçıvanda, Gəncədə, Ərdəbildə, Ərəsdə, Şamaxıda, Bakıda və s. şəhərlərdə olmuş, bu yerlərin təbiətindən, təsərrüfat həyatından, yollarından, tarixi abidələrindən, məişət və adətlərindən ətraflı bəhs etmişdir. “Səyahətnamə”də Naxçıvan bölgəsi haqqın-da verilən məlumat xüsusi maraq doğurur. Müəllifin Sədərək k., Qarabağ(lar) və Naxçı- van (Nəxşivan–Nəqşicahan) şəhərləri haq- qında məlumatları (o cümlədən statistik və etnoqrafik) diqqəti cəlb edir. Ö. Ç. əhalisi əsasən, müsəlman-türklərdən ibarət Naxçıvan bölgəsinin barlı-bəhərli abad yer olduğunu, insanların qonaqpərvərliyini xüsusi qeyd edir. Müəllifin “10200 örtülü böyük evi” olan Naxçıvan ş. haqqında məlumatı xüsusilə diq- qətəlayiqdir. O yazır: “Şəhərdə 40 məscid, 20 karvansara, 7 gözəl hamam, təqribən 1000

dükən vardır. İmarətlərinin əksəriyyəti gözəldir". Bəzi mübahisəli və qeyri-dəqiq məlumatlarına baxmayaraq, "Səyahətnamə" Azərb., o cümlədən Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbədir.

Ə s ə r l ə r i: Səyahətnamə (Azərb. tarixinə aid seçmələr), B., 1997; Övliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul, c. 1–15, 1970–72; Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, М., 1983.

ÖZBƏK Müzəffərəddin (?–1225, Əlincəqala) – Azərb. Atabəyləri dövlətinin son hökmdarı [1210–1225]. Məhəmməd Cahən Pəhləvanın kənizdən olan oğlu. Atabir qardaşı Əbu Bəkrin ölümündən sonra onun tabeliyində olan müllkləri idarə etməyə başlamış, hakimiyyətə gələnədək bölgənin siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. Hakimiyyətinin ilk ilində (1210–11) gürcülərin Azərb.-a ən böyük hərbi yürüşlərindən biri baş verir. Naxçıvana hücum edən gürcülər şəhəri ələ keçirə bilməyərək, Culfaya doğru yönəlir, Dərədüz dərəsini keçib cənuba – Mərəndə, Təbrizə, Miyanəyə, Zəncana, Qəzvinə, Ərdəbilə və s. hücum edir, talan və qarətlər törədirlər. Dövrün müəllifinin yazdığına görə, gürcülər geri qayıdarkən bir çox qalaları ələ keçirir, Naxçıvan və Beyləqan ş.-ləri üzərinə xərəc qoyurlar. Ö.-in dövründə öz hücumları ilə ölkəni ağır vəziyyətə salan gürcülərdən başqa, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən əmirlərlə, eləcə də Xarəzmşahlarla aparılan mübarizə şəraitində Atabəylər (Eldənizlər) dövləti zəifləyir. Ö. Xarəzmşah Məhəmmədin vassalı hesab olunmağa başlayır. Onun hakimiyyəti zamanı (1221 ilin yanvarında) monqollar birinci dəfə Xorasan və İraqi-Əcəmdən keçərək Azərb. ərazisinə soxulurlar. Qarşılıqları çıxan şəhər və kəndləri viran və talan edən monqollar Ö.-in iqamətgahı Təbriz ş.-nə hücum etsələr də, böyük təzminat müqabilində şəhəri tərk edirlər. Ö.-in gürcü hökmdarına və başqa qonşu hakimlərə rəqibliyi unudaraq, ümu-

mi düşməyə qarşı birgə vuruşmaq təklifi cavabsız qalır. Marağanı, Təbrizi, Ərdəbili, Sərabı ələ keçirib, viran və talan edən monqollar, Rəşidəddinin məlumatına görə, Naxçıvanı da viran və talan etməyə, əhalisini qırmağa başlayırlar. Yalnız Naxçıvan hakimi, Ö.-in oğlu *Xamuşun* monqollara boyun əyməsi qırğının dayandırılmasına səbəb oldu. Mənbələr qırpaqların və gürcülərin, monqolların birinci yürüşündən sonra baş vermiş hücumları və Ö.-in tədbirləri haqqında da məlumat verir. 1224 ildə Eldənizlərin müllklərindən olan İraqi-Əcəmi tutmuş Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Qiyasəddin Pırşah Ö.-ə alçaldıcı sülh bağlatdırıb, bacısı – Naxçıvan hakimi *Cəlaliliyyə* ilə evlənirsə də, bu müvəffəqiyyəti qoruyub saxlaya bilmir. 1225 ildə Pırşahın qardaşı, Hindistandan yürüş etmiş Cəlaləddin Manqburnı İraqdan keçərək, Azərb. ərazisinə daxil olur və Marağanı tabe edir. Təbrizdəki iqamətgahında olan Ö. Cəlaləddinin Marağaya hücumu haqqında məlumat aldıqda, şəhəri tərk edərək, əvvəl Gəncədə, sonra isə Naxçıvanda Əlincəqalada sığınacaq tapır. Ölkənin idarəsi faktiki olaraq Ö.-in arvadı, sonuncu səlcuq sultanı III Toğrulun qızı Məleykənin əlinə keçir. Mənbənin məlumatına görə, Əlincəqalasında qalan Ö. kəbinli arvadı Məleykənin öz razılığı ilə Cəlaləddinə ərə getməsi xəbəri ona çatandan "bir neçə gün sonra vəfat edir". Beləliklə, atabəy Ö.-in ölümü ilə Azərb. Atabəyləri dövlətinə son qoyulur. *Şəmsəddin Eldənizin* övladlarına tabe olan ərazilər Azərb.-da, Arranda, Şirvanda və Gürcüstanda aqalıq edən xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnının əlinə keçir.

Əd.: B ü n y a d o v Z. M., Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136–1225). B., 1985; Azərbaycan tarixi, 7 cild-də, c. 2, B., 1998; А н - Н а с а в и Ш и х а б а д - Д и н М у х а м м е д, Жизнеописание султана Джелал ад-Дина Манкбурны. Б., 1973; А л - Х у с е й н и С а д р а д - д и н А л и, Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя (Зубдат ат-Таварих), изд. текста, пер., введение, прим. З. М. Бунятова, Б., 1980.

P

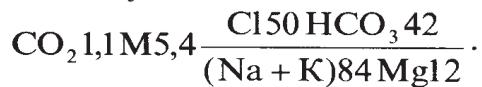
“**PAMBIĞA DOĞRU**” – qəzet. Şərur Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı “*Şərurun səsi*” qəzetinin 1931–54 illərdə adı.

PARADƏŞT – Ordubad r-nunda, dağətəyi ərazidə mövcud olmuş kənd. Parağa k.-nin yaxınlığında idi. 19 əsrə aid yazılı qaynaqlarda adı çəkilir.

PARAĞA – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 48 km şm.-q.-də, Ordubad–Tivi avtomobil yolunun kənarında, Gilançayın sol sahilində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 306 nəfər (2005); bağçılıq, meyvəçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, rabitə şöbəsi var.

PARAĞA MİNERAL SU BULAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Parağa k.-ndən 1,5 km aralı, dəniz səviyyəsindən 1785 m hünd.-dədir. Üç çıxışdan ibarətdir.

Balneoloji tərkibi:

· pH 6,6 D 30 m³ / gün T 26,3⁰ C

Parağa kənd inzibati ərazi dairəsi üzrə nümayəndəliyin binası.

Suyu karbon qazlı, zəif minerallaşmış, sulfatlı, kalsiumlu–maqneziumludur. Müalicə məqsədi ilə istifadə oluna bilər.

PARAĞAÇAY – Ordubad r-nu ərazisində çay. Gilançayın ən uzun və sulu sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin yamacından, 3580 m hünd.-dən başlanır. Uz. 21 km, hövzəsinin sah. 49 km²-dir. Əsasən yeraltı (48%) sular və qar (40%), qismən də yağış (12%) suları ilə qidalanır. Yazda və yayda qar sularından daşqın əmələ gətirən çaylar qrupuna daxildir. Suvarmada istifadə edilir.

PARAĞAÇAY – Ordubad r-nunda şəhər tipli qəsəbə. R-n mərkəzindən 52 km şm.-ş.-də, Ordubad–Tivi avtomobil yolunun q.-ində, Gilançayın sağ sahilində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 102 nəfər (2000); bağçılıq, meyvəçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

PARAĞAÇAY ƏNDƏLİSİT YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Culfa d. y. st.-ndan 70 km şm.-ş.-də, Parağaçay molibden yatağından 9 km şm.-dir. Geoloji quruluşunda

Parağaçay dərəsi.

Mehri-Ordubad qranitoid intruziyasının ekzokontaktında Eosen yaşlı vulkanik süxurların və andezit-porfiridlərin hesabına əmələ gəlmiş əndəlist saxlayan törəmə kvarsitlər iştirak edir. Bu süxurların tərkibində rutil, muskovit, serisit və kvars da mövcuddur. Süxurda əndəlistin miqdarı 10–30%, bəzən isə 65–75% təşkil edir. Əndəlistli kvarsitlərin sah. 5–6 ha-dır. Əndəlistdən oda və turşuya yüksək davamlı, elektrik keçirməyən materiallar istehsalında istifadə olunur. Yataq 10 m dərinliyə qədər öyrənilib. Dərinliyə doğru əndəlistin miqdarı artır. İlkin hesablamalara görə əndəlistin miqdarı 0,5 mln. t-dur. Yataq istismar olunmur.

PARAĞAÇAY MOLİBĐEN YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, dəniz səviyyəsindən 2300–2800 m hünd.-dədir. Eyniadlı filiz sahəsinin mərkəzi hissəsini tutur. Geoloji quruluşunda qabbro-diorit və diorit süxurları, həmçinin lamprofir və diorit-porfir daykaları iştirak edir. Mis-molibden filizləşməsi damar və damar zonaları tiplidir; 280–310⁰ şm.-q. və 20–60⁰ şm.-ş. istiqamətli pozulmalarla əlaqədardır. Yataqda istismar əhəmiyyətli kvars-molibden damarı məlumdur. Əsas filiz mineralları: pirit, xalkopirit, molibdenit. Tekstur əlamətlərinə görə filizlər zolaqvari və brekçiyə tiplidir. Yataq 1952 ildən istismara verilmiş, hazırda istismarı dayandırılmışdır.

PARÇI – Şərur r-nunda, Naxçıvan–Şərur avtomobil yolunun sağ tərəfində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Hazırda Xanlıqlar k.-nin əhatəsində qalmışdır. Möhrədən və çiy kərpicdən inşa edilmiş tikinti qalıqları, möhrədən tikilmiş məscidin qalıqları saxlanmışdır. Arxeoloji axtarışlar zamanı xeyli şirli və şirsiz saxsı məmulatı toplanmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində abidənin 13–17 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

PARÇI İMAMZADƏSİ – Şərur r-nunun Parçı k.-ndə (hazırda Xanlıqlar k.-nə birləşdirilmişdir), orta əsrlərə aid ziyarətqah. Kəndin şm. hissəsindədir. Günbəzli böyük binadan ibarət imamzadənin mərkəzi salonunda bir qəbir var. Son zamanlar bina kənd camaatı tərəfindən bərpa edilərkən qəbrin üstü səliqə ilə düzəldilmiş, üzərinə yerli materiallardan hazırlanmış başdaşı və sinə daşı qoyulmuşdur. Deyildiyinə görə, vaxtilə qəbrin üzərində yazı olmuşdur. Kənd əhalisi abidəni “Şahza-

də İbrahim ibn Musa imamzadəsi” adlandırılır. Buna əsasən ehtimal etmək olar ki, ziyarətqahda dəfn olunan şəxs yeddinci imam Museyi-Kazımın oğlu İbrahimdir. Abidənin üzərində sonralar türbə ucaldılmışdır. Memarlıq-konstruktiv əlamətlərinə görə, P. i. 17–18 əsrlərə aid edilir.

Əd.: S ə f ə r l i F., C ə f ə r o v H., Naxçıvan ziyarətqahları, B., 1998.

PARÇI NEKROPOLU – Şərur r-nunda, Parçı yaşayış yeri yaxınlığında orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Buradakı torpaq qəbirlər hazırda tamamilə itmiş, qəbirüstü sinə daşları, başdaşları isə saxlanmamışdır. Yerli əhəlinin məlumatına görə, müsəlman qəbirlərindən ibarət idi. Hazırda nekropolda üç otaqlı imamzadə məqbərəsi saxlanmışdır. Abidə Parçı yaşayış yeri ilə həmdövrüdür.

PARİS SÜLH KONFRANSI (1919-20) – Birinci dünya müharibəsində (1914–18) qalib gəlmiş dövlətlərin məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrini hazırlamaq və bağlamaq üçün çağırıldıqları beynəlxalq konfrans. Fasilələrlə 1919 il yanvarın 18-dən 1920 il yanvarın 21-dək davam etmişdir. Əvvəlcə konfransda 27 dövlətin nümayəndələri iştirak edirdi. Sonra iştirakçıların sayı tədricən artdı. Dövrün ən tanınmış dövlət xadimləri, siyasətçiləri, diplomatları, hərbiçiləri konfransın rəhbər heyətində və işçi qruplarında təmsil olunmuşdular.

Fransanın baş naziri C.Klemanso konfransın prezidenti, ABŞ-ın dövlət katibi R.Lansinq, Böyük Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc, Orlando (İtaliya) və Sayandzi (Yaponiya) vitse-prezidentləri seçildilər. C.Klemanso, D.Lloyd Corc və ABŞ prezidenti V.Vilsondan ibarət “böyük üçlük” yaradıldı. Onlar – Dördlər və Beşlər Şuraları

konfransın əsas işçi orqanları idi. Birinci dünya müharibəsindən sonra dövrün ən mühüm məsələləri, müharibədən sonrakı yenedənqurma, məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrinin bağlanması, o zaman deyildiyi kimi, “rus məsələsi” və digər məsələlər konfransın gündəliyinə çıxarılmışdı.

Dağılmış Rusiya imperiyasının ərazisində yeni yaranmış müstəqil milli dövlətlər kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də dünya dövlətləri tərəfindən tanınmaq, beynəlxalq birliklərin bərabərhüquqlu üzvü olmaq, respublikanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək baxımından Paris Sülh Konfransına böyük ümid bəsləyirdi.

Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri Qafqazdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı general V.Tomsonla danışıqlar zamanı Azərbaycanın beynəlxalq sülh konfransında iştirakına təminat almışdılar. Britaniya hökumətinin Bakıya gələn rəsmi nümayəndəsi general Corc Miln də öz bəyanatlarında bunu təsdiqləmişdi. General Tomson Azərbaycan hökumətinə yazılı şəkildə bildirmişdi ki, bütün mübahisəli ərazi məsələləri sülh konfransının qərarı ilə həll ediləcəkdir.

Bu məqsədlə 1918 il dekabrın 26-da təşkil olunmuş yeni Azərbaycan hökumətinin ilk addımı dekabrın 28-də Paris Sülh Konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini və statusunu müəyyənləşdirmək oldu. Azərbaycan parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov sülh konfransına gedəcək heyətin başçısı, Məmmədhasən Hacinski isə onun müavini təyin edildi. Nümayəndə heyətinə iki nəfər parlament üzvü – Əhməd Ağayev və Əkbər ağa Şeyxülislamov daxil idi. Mir Yaqub Mehdiyev, Ceyhun Hacıbəyli və Məhəmməd Məhərrəmovdan ibarət məsləhətçilər müəyyən olundu.

1919 il yanvarın 4-də Bakıdan yola düşən nümayəndə heyəti Tiflisdə və Batumda bir sıra ciddi görüşlərdən sonra yanvarın 20-də İstanbula çatdı. Nümayəndə heyəti ayın 22-də burada Ə.Topçubaşovun sədrliyi ilə ilk iclasını keçirdi və iş bölgüsü apardı. İclasda nümayəndə heyətinin tərkibinə texniki işçilər – ekspertlər (Əli bəy Hüseynzadə və V.Marçevski), katiblər (Səffət Məlikov və Ələkbər bəy Topçubaşov), tərcüməçilər – A.Qafarov (fransız dili), Q.Qafarova (ingilis dili), H.Məmmədov

(fransız və türk dilləri), sədrin şəxsi katibi (Rəşid bəy Topçubaşov) də qatıldılar. Lakin Azərbaycan nümayəndələri elə ilk gündən Parisə getməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. Nümayəndə heyətinin iki üzvü – Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev İstanbula müttəfiqlər tərəfindən həbs edildi. Ə.Hüseynzadəni həbsdən azad etdirmək mümkün olsa da, Parisə getməyə viza verilmədi. Ə.Ağayev isə Malta adasına sürgün olundu.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə getmək üçün 3 ay İstanbula viza gözləməli oldu. Bu müddətdə İstanbula böyük dövlətlərin ali komissarlarına, Sülh konfransının sədrinə və həmsədrlərinə, digər rəsmi orqanlara müraciət edildi. Nəhayət, Azərbaycan nümayəndələri aprelin 22-də İstanbula Parisə yola düşdülər.

Parisə gəldikdən sonra nümayəndə heyətinin ilk mühüm işi “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu” adlı sənədi konfransın keçirildiyi ingilis və fransız dillərində hazırlayıb nəşr etdirmək oldu. 50 səhifədə və on dörd bölmədə ibarət olan memorandumda Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, müasir durumu haqqında ən ümumi məlumatlar toplanmışdı.

Nümayəndə heyəti may ayı ərzində Polşa, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası, Ermənistan və İran nümayəndələri ilə görüşlər keçirdi. Mayın 23-də ingilis nümayəndə heyətinin üzvü ser Luiz Malletlə görüş oldu. Ayın 28-də, Cümhuriyyətin birinci ildönümü günü ABŞ prezidenti V.Vilson Ə.Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan nümayəndələrini qəbul etdi. Ə.Topçubaşov ABŞ prezidentinə Azərbaycan haqqında geniş məlumat verərək, bu barədə müxtəlif arayışları, ölkənin sülh konfransından tələblərini ona təqdim etdi. Altı bənddən ibarət olan bu sənəddə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması; Vilson prinsiplərinin Azərbaycana da şamil edilməsi; Azərbaycan nümayəndələrinin sülh konfransına buraxılması; Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması; ABŞ hərbi departamentliyinin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi; ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin qurulması xahiş edilirdi.

Danışıqlar zamanı Qafqaza xüsusi Amerika missiyası göndərmək barədə razılıq əldə

edildi. Lakin bu missiya Bakıya xeyli gec, 1919 ilin oktyabrında gəlib çatdı. Azərbaycan nümayəndələrinin prezident V. Vilson tərəfindən qəbul edilməsi əhəmiyyətli hadisə idi.

Paris Sülh Konfransının Ali Şurası may ayı ərzində “rus məsələsi”ni iki dəfə müzakirə edərək, 1919 il 26 may və 12 iyun tarixli notaları ilə admiral Kolçak hökumətini ümumrusiya hökuməti kimi tanıdı. Parisə gəlmiş yeni dövlətlərin nümayəndələri Kolçak hökumətinin tanınmasını etirazla qarşıladı. İyunun 18-də Azərbaycan, Estoniya, Gürcüstan, Latviya, Şimali Qafqaz, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri tərəfindən imzalanmış etiraz Bəyannaməsi ABŞ prezidenti V. Vilsona təqdim edildi.

Parisdə olan Qafqaz təmsilçiləri (Azərbaycan, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası) iyunun 15 və 18-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin yerləşdiyi “Klaric” mehmanxanasında Denikin təhlükəsini müzakirə edib, iyunun 23-də sülh konfransına etiraz notası verdilər.

Xaricdəki rus siyasi mühacirlərinin fəallaşması və yeni yaranmış dövlətlərə qarşı mürtəcə mövqə tutması, şimaldan Denikin təhlükəsinin artması avqustun 19 və 26-da Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikası nümayəndələrinin Sülh konfransının sədrinə, Britaniya xarici işlər naziri A. Balfura, oktyabrın 9-da yenidən konfransın sədrinə məktubla müraciəti ilə nəticələndi. İngilis komandanlığının Qafqazdan getmək ərəfəsində Xəzər donanmasının bir hissəsini Denikinə verməsinə etiraz əlaməti olaraq Ə. Topçubaşov xarici işlər naziri A. Balfura xüsusi məktubla müraciət etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri ermənilərin qondarma “Böyük Ermənistan” iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər özlərini “böyük müttəfiqlərin kiçik müttəfiqi” hesab edib, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşmüşdülər. Onlar nəinki Anadolunun 6 vilayətinə, eyni zamanda, Kilikiyaya, hətta Cənubi Azərbaycanın bir hissəsinə də iddia edirdilər. Paris, London, xüsusilə Vaşinqton onların əsassız iddialarını müdafiə edirdi. Ermənilərin sülh Konfransına təqdim etdiyi tələblər ucsuz-bucaqsız ərazilərlə yanaşı, böyük

məbləğdə təminat ödənilməsinə də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti bu tələblərlə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış etdi. 1919 ilin iyununda Azərbaycan nümayəndələri İrəvan Müsəlman Milli Şurasının İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında hazırladığı məlumatı Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırdı. Məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli ərazilər nəzərə alınmadan, azərbaycanlılar Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil etsələr də, ən adi insan hüquqlarından məhrumdurlar.

1919 ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə. Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının sədrinə təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, “Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər”.

Paris Sülh Konfransında müzakirə edilən məsələlərdən biri də mandatlıq məsələsi idi. Vilson layihəsi əsasında təşkil edilən Millətlər Cəmiyyəti nizamnaməsinin 22-ci maddəsi mandatlıq sisteminin təsis olunması üçün hüquqi baza yaradırdı. Azərbaycanın mandatlıq sisteminə marağı xeyli dərəcədə xarici təhlükə ilə bağlı idi. Xüsusilə Azərbaycana formaca fərqli, mahiyyətə isə eyni münasibət böyük dövlətlərin simasında himayəçi axtarışını zərurətə çevirmişdi. 1919 ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının Parisdəki nümayəndələrinin Qafqazda Britaniya və İtaliya himayədarlığının perspektivləri ilə bağlı keçirdikləri müzakirələrdə Azərbaycan nümayəndələri Britaniya təhlükəsizlik sistemində daxil olmağa daha çox üstünlük verirdilər. Lakin avqustun 25-də ingilis qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra oriyentasiya məsələsi yenidən gündəliyə gəldi.

Qafqaz və Azərbaycan mandatına marağ göstərən dövlətlərdən biri də ABŞ idi. 1919 il iyulun 5-də amerikalı polkovnik Haskel Onlar Şurasının qərarı ilə Ermənistanı ali komissar təsdiq edildi. Avqustun 28-də Haskel Bakıya gələrək, baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli ilə danışıqlarda Qarabağ və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab

etməklə yanaşı, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq ideyasını da irəli sürdü (bax *Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu*). Bu ideya Azərbaycan hökuməti, yerli əhali, son nəticədə, sülh konfransı tərəfindən qəbul olunmadı. Parisdə olan Ə.Topçubaşov bu məsələ ilə bağlı sülh konfransının sədrinə etiraz notası təqdim etdi.

ABŞ prezidenti V.Vilsonun tapşırığı ilə 1919 ilin payızında general Harbordun başçılığı ilə Anadoluya və Cənubi Qafqaza missiya göndərildi. Amerika missiyası İrəvan və Tiflisdən sonra, oktyabrın əvvəllərində Bakıya gələrək, baş nazir N.Yusifbəyli və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirdi. Oktyabrın 16-da Parisə dönməyə Amerika missiyası ABŞ Dövlət Katibinin müavini F.Polka, az sonra Dövlət Departamentinə və prezident V.Vilsona geniş hesabat təqdim etdi. Bu hesabat Qafqaz mandatının götürülməsinin əleyhinə idi. 1919 ilin payızında Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri Avropanın müxtəlif ölkələrində təbliğat işlərini xeyli genişləndirdilər. ABŞ-da lobbı qrupunun yaradılması istiqamətində ilk addımlar atıldı. Ağqvardiyaçı rus generallarının məğlubiyyətindən sonra, 1919 ilin payızından başlayaraq Versal Ali Şurasının, xüsusilə B.Britaniyanın Qafqaza, ilk növbədə, Azərbaycana marağı artırdı. Britaniyanın baş naziri 1919 ilin noyabrında parlamentin icmalar palatasındakı çıxışında Azərbaycanın və Gürcüstanın tanınması ideyasını irəli sürdü. 1919 ilin noyabr-dekabrında beynəlxalq şəraitin yeni yaranmış dövlətlərin xeyrinə dəyişdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan nümayəndələri respublikanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olunması barədə memorandum hazırlayıb cəmiyyətin katibliyinə təqdim etdilər.

1920 ilin yanvarında Qafqazda bolşevik təhlükəsinin reallaşması Antanta dövlətlərini ciddi düşünməyə vadar etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrildi. Bu məqsədlə B.Britaniyanın təşəbbüsü ilə yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Fransa Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz dövlətlərinin məsələsi çox geniş müzakirə edildi. B.Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc Qafqazdakı vəziyyət

barədə ətraflı məlumat verdi. Yanvarın 11-də Versal Ali Şurasının iclasında B.Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə Ali Şura Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı. Ali Şuranın qərarında deyilirdi: “Müttəfiq və birlik ölkələri Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində tanıyırlar”.

Yanvarın 15-də Azərbaycan nümayəndələri Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət edildi. İngilis nümayəndəsi Filipp Kerrin və İtaliya nümayəndəsi Markiz de-la Torretanın iştirakı ilə nazirliyin baş katibi Cül Kambon Azərbaycanın Paris sülh konfransı tərəfindən de-fakto tanınması barədə rəsmi qərarı Ə.Topçubaşova təqdim etdi. Həmin günün ikinci yarısı B.Britaniya hərbi naziri U.Çörçill, feldmarşal H.Vilson, admirallığın birinci lordu U.Lanq, admiral lord Bitti, marşal Foş və digərlərinin iştirakı ilə Azərbaycana hərbi yardım göstərmək məsələsi müzakirə olundu.

Yanvarın 17-də Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə “Klaric” mehmanxanasında feldmarşal H.Vilsonun sədrliyi ilə hərbi ekspertlərin müşavirəsi oldu. Müşavirə dövlət başçılarının yanvarın 19-da keçiriləcək iclasına təkliflər hazırlamalı idi. Yanvarın 19-da Ali Şuranın iclasında Lloyd Corc, Klemanso, Nitti, Kambon, Kerzon, Çörçill, Foş, Bitti, Vilson və digər tanınmış dövlət xadimləri və Azərbaycan nümayəndə heyəti tam tərkibdə iştirak edirdi. İclasda müttəfiqlərin hərbi ekspertlər şurasının məruzəsi ilə çıxış edən marşal F.Foş müttəfiqlərin bir neçə diviziyasının Qafqaza göndərilməsinin zəruri olduğunu bildirdi. Lloyd Corc hərbi ekspertlərin təklifinə etiraz edərək, Azərbaycana silah və hərbi sursat verilməsi ilə yardım göstərilməsinə tərəfdar oldu. Bununla da, sülh konfransı öz işini başa çatdırdı.

Beləliklə, 1920 ilin yanvarında Paris sülh konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi cəhətdən tanınması, Ə.Topçubaşov başda olmaqla, Azərbaycan nümayəndə heyətinin, bütövlükdə, Cümhuriyyət hökumətinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Azərbaycan Versal Ali Şurasının tanıdığı ilk türk və müsəlman respublikası idi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Hacıbəyli C., İlk Müsəlman Respublikası Azərbay-

Paşayev Ataxan

can, Paris, 1919; Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990; Həsənov C., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918–1920-ji illər), B., 1993; Nəsibzadə N., Azərbaycanın xarici siyasəti, 1918–1920, B., 1996; Mir Yaqub, Qafqaz problemi, Paris, 1933; Azərbaycan Demokratik Respublika (1918–1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Раевский А., Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения представителей Азербайджанской Мусаватской делегации, Б., 1931.

PAŞAYEV Ataxan Əvəz oğlu (d. 1.5.1938, Culfa r-nunun Başkəndi.) – tarixçi. Tarix elmləri namizədi (1981). Azərb. Respublikası əməkdar mədəniyyət işçisi (1981). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1963). 1962 ildən arxiv işi sahəsində çalışır. Respublika Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru (1968–82) işləmişdir. 1984 ildən Azərb. Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin (indiki Azərb. Respublikası Milli Arxiv İdarəsi) rəisidir. Azərb.-da arxiv quruculuğuna, “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətinə, Azərb. tarixinə, xüsusilə azərb.-lilərin deportasiyasına dair tədqiqatların, o cümlədən 2 kitabın, 170-dən çox elmi məqalənin müəllifi, 14 sənəd məcmuəsinin tərtibçilərindən biridir. “Azərbaycan arxivi” jurnalının baş redaktorudur (1984 ildən). “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” (7 cildə) sənədlər toplusunun tərtibçisi və baş redaktorudur (1998). Beynəlxalq Arxivlər Şurasının 7-ci (1972, Moskva), 13-cü (1996, Pekin) və 14-cü (2000, Sevilya) konqreslərinin nümayəndəsi olmuş, bir sıra ümumittifaq və beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələrlə çıxış etmişdir.

Əsərləri: “Molla Nəsrəddin”: dostları və düşmənləri, B., 1982; Köçürmə, B., 1995; Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001.

PAYIZ – Babək r-nunda, Payız kəndin c.-q.-ndə son Tunc – ilk Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yeri. Şm.-c. istiqamətində uzanan təbii təpənin üzərindədir. Sah. 2 ha-a yaxındır. Geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Buradan və qazıntı sahəsindən arxeoloji materiallar (çəhrayı və boz rəngli kasa, üzərinə qırmızı boya çəkilmiş küpə və s.) toplanmışdır. Tapıntılara əsasən, abidənin e. ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid olduğu qeyd edilir.

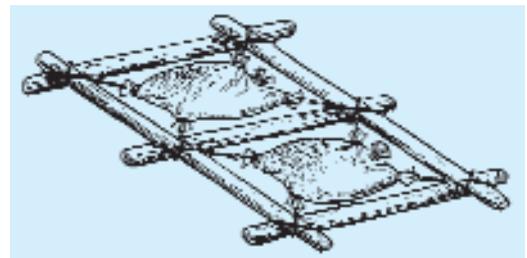
PAYIZ – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. Cəhri çayının hər iki sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 1074 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq və quşçuluqla məşğuldur. Orta məktəb, fəldşermama məntəqəsi, klub, kitabxana, məscid var. Tunc və ilk Dəmir dövrünə aid eyniadlı abidə və Tunc dövrünə aid *Çalxanqala* yaşayış yeri aşkar olunmuşdur.

PETROQLİFLƏR (yun. petros – daş + glyphe – oyma, naxış açma) – təbii daş və qaya üzərində, həmçinin mağaraların divar və tavanlarında oyma, yaxud müxtəlif üsullarla həkk edilmiş qədim rəsmlər. P. qədim insanların sosial həyat tərzini, adət-ənənələri, ideoloji, estetik və fəlsəfi baxışları ilə əlaqədar yaranmış qayaüstü rəsmlər, qiymətli təsviri sənət əsərləri olmaqla yanaşı, bir növ, bəşəriyyətin ilkin inkişaf mərhələlərini əks etdirən sirli piktoqrafik yazılardır. Bax *Gəmiqaya rəsmləri*.

PƏLƏ – ənənəvi su nəqliyyat vasitəsi, ibtidai qayıq növü. İndi tamamilə izi itmiş bu nəqliyyat vasitəsi növü yalnız Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi idi. P. hazırlamaq üçün möhkəm ağac növü seçilir (diametri 10–15 sm, uz. 2–2,2 m) sonra həmin ağaclar 1 m aralı olmaqla paralel qoyulub baş (hər iki tərəf) və orta hissələrdən başqa ağaclar bir-birinə bərkidilirdi. Alınmış hər iki kvadrata keçdi, yaxud qoyun dərisindən olan içəri hava ilə doldurulmuş tuluq bağlanır, əsasın üstü çubuqlardan hörülmüş çəpərə ilə örtülürdü. Çən vasitəsilə hərəkətə gətirilən P. 2 adam və ağır olmayan yük üçün nəzərdə tutulurdu. Əsasən, çayın bir sahilindən o biri sahilinə keçməkdə, bəzən isə çayın axarı istiqamətində istifadə olunmuşdur.

Əd.: Kərimov T. M., Naxçıvan MR-in ənənəvi nəqliyyat vasitələri haqqında, Naxçıvan Dövlət Un-tinin Elmi Əsərləri, 2000, № 7.

Pələ. Xalq nəqliyyat vasitəsi. 19 əsr.

PƏNAHLILAR – türk tayfası. Kəngər tayfasından olmuşlar (bax *Kəngərlər*). 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan kəngər mənşəli bir sıra qol və tirələrin içərisində pənahlı nəslinin də adı çəkilir.

PƏZMƏRİ – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 37 km şm.-q.-də, Ordubad–Unus avtomobil yolunun kənarındadır. Əh. 158 nəfər (2005); bağçılıq, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, klub var.

PƏZMƏRİ MİNERAL SU BULAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Pəzməri k. yaxınlığında ki eyniadlı intruzivin təmas zonasındadır. Suyunun temp-ru 13°C, debiti 43 m³/gün, minerallaşma dərəcəsi 1,52 q/l-dir. Su coddur /22, 27 mq-ekvll, dadı turşməzədir. Süxurlarda dəmir pası örtüyü müşahidə olunur.

Balneoloji tərkibi:

· pH6,4 D43 m³ / gün T13⁰ C

Suyu zəif karbon qazlı, az minerallaşmış, hidrokarbonatlı-sulfatlı, kalsiumlu–natriumludur. Müalicə üçün istifadə edilə bilər.

PƏZMƏRİ ŞƏLALƏSİ – Zəngəzur silsiləsində Ayçınqıl aşırımından, 3707 m hündür-

lükdən başlayan eyniadlı çayın üzərində yerləşir. Su sərfi, axının sürəti, kinetik enerjisi və gücü ilə fərqlənən şlalə Azərbaycanda ən böyük şlalələrdən biridir. Yuxarı axarlarda kanyonvari dar, kaskadlı dərələrdən keçən, əsasən, qar suları ilə qidalanan Ayçınqıl çayı Vənəndçaya töküldüyü yerin yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 2161 m hündürlükdə gur şlalə yaradır. Karbonatlı süxurlar üzərində nisbi hündürlüyü 16 m-ə çatan şlalənin ortaillik su sərfi 1,34 m³/san-dir. Yayın əvvəllərində su sərfi 25 m³/san -ni ötə bilər. Suyun tərkibi hidrokarbonatlı-kalsiumlu, minerallaşma dərəcəsi 90 mq/l-dir. Zəngin su enerji ehtiyatına malikdir. *Kaplan şlaləsi* adı ilə də tanınır.

PİLƏLƏR SİLSİLƏSİ – Culfa r-nu ərazisində dağ silsiləsi. Dağüstü silsilənin ş. yamacında, ona paralel olaraq şm.-q. istiqamətində uzanır. Uz. 3,5 km. Ş. yamacı sıldırımıdır. Ən yüksək zirvəsinin hünd. 1563 m-dir.

PİLƏKTİKMƏ – Naxçıvan diyarında yayılmış bədii tikmə növlərindən biri. Pələklər, adətən, nazik, yastı, elastik, rəngli metal vərəqlərdən kəsilib, ipək parçaların, taxça, buxarı, ayna örtüklərinin, xüsusən yelpiklərin üzərinə bənd edilib, müxtəlif formalı həndəsi, zoomorf və nəbatı ornamentlər əmələ gətirirlər. Belə tikmələrdə bədii bəzək tərtibatı əsas şərtlərdəndir. Bəzən P. üsulu ilə mürəkkəb quruluşlu, bədii dəyərli əşyaların hazırlanmasında əlavə bəzək kimi güləbətın, muncuq, təkəlduz və s. tikmə növlərindən də istifadə edilirdi. Qızılı və gümüşü rəngli pələklərdən Azərb. xalça kompozisiyaları üçün səciyyəvi olan məhrəblı, tağlı, ləçəkturunc, səmtli və s. bədii quruluşlar da alırdılar. Qədim ənənəvi metal pələklər Azərb.-in sənətkarlıq cəhətdən inkişaf edən şəhərlərində (Şamaxı, Bakı, Gəncə və s.) sənətkarlar və zərgərlər tərəfindən hazırlanırdı.

Əd.: Əliyeva G., Naxçıvanın bədii tikmələri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri), Azərb. EA-nın Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961, № 8; y e n ə o n u n, Azərbaycanın bədii parça və tikmələri, B., 1990.

PİR ÖMƏR NAXÇIVANI ZİYARƏTGAHI – Naxçıvanın orta əsrlərdə tanınmış ziyarətgahlarından biri. 14 əsr İrən tarixçisi Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin “Zeyl-tarixə-qozide” (“Seçilmiş tarix”in davamı) əsərində adı çəkilir. Müəllifin məlumatına

görə, Cəlairilər dövlətinin (1341—1431) şahzadəsi Sultan Əhmədin [1382–1410] hakimiyyət uğrunda mübarizəsi dövründə əsaslı surətdə qarət olunmuşdur.

Əd.: Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini Zeyle-tarixə-qozide (fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M. D. Kazimov və V.Z. Piriyevidir), B., 1990.

PİRCUVAR DÜZÜ QUM YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 7 km c.-q.-dədir. Geoloji quruluşunda Üst Dördüncü dövrün xırda və orta dənəli proluvial, delüvial qumları iştirak edir. Qranulometrik tərkibinə görə yataqda iki lay ayrılır: 1) xırda, orta və iri dənəli qum layı; 2) incə və xırda dənəli, zəif sementlənmiş qumdaşı layı. Yataqda uzanma istiqamətində və dərinliyə doğru heç bir qanunauyğunluq nəzərə çarpmır və hər yerdə müxtəlif fraksiyalı qumların laylaşmasına rast gəlinir. 1-ci layın qalınlığı 23,0 m-ə qədər, 2-ci layın qalınlığı isə 3,0–16,0 m-dir. Laboratoriya texnoloji tədqiqatların nəticələrinə görə, ilkin ələnmədən və yuyulmadan sonra qumlardan tikinti işlərində istifadə etmək olar. Yatağın sənaye ehtiyatı 12366 min m³-dir.

PİRÇAY – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sağ qolu. Uz.10 km. 2600 m hünd.-dəki bulaqlardan başlanır. Qar, yağış suları və yeraltı sularla qidalanır.

PİRHƏSƏNLİLƏR – türk tayfası. Kəngər tayfasından olmuşlar (bax *Kəngərlər*). 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan bir sıra qol və tirələrin içərisində pırhəsənli nəslinin də adı çəkilir.

PİRİ-SÜLEYMAN – Şərur r-nunun Tənənəm k.-ndə ziyarətəh. Diqqəti çox da cəlb etməyən bir binadan ibarət olub içərisində qəbir var. Qəbir üstündə tikilmiş türbə – sərdabə

uzun illərdən bəri ibadətəgaha çevrilib. Günbəzi tacvarı formalı, dairəvi planlıdır. Abidənin giriş qapısı üzərində vaxtilə kitabə olsa da, dövrümüzədək qalmamışdır. P. S. türbəsinin ətrafından orta əsrlər (xüsusilə 14 əsr) üçün səciyyəvi olan xeyli saxsı qab sınıqları və kaşı hissələri aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçıların ehtimalına görə, 14 əsrdə burada hansısa sufi təriqəti fəaliyyət göstərmiş, Süleyman isə onun rəhbər şeyxlərindən olmuşdur.

Əd.: Səfərlisi F., Cəfərov H., Naxçıvan ziyarətəhları, B., 1998.

PİRQƏMİŞ MƏHƏLLƏSİ – Naxçıvan ş.-ndə dini etiqadla bağlı məhəllə. Məşhur Pirqəmiş məscidi bu məhəllədədir. Prof. Əziz Şərif “Molla Nəsrəddinin yaranması” kitabında C. Məmmədquluzadənin bu məhəllədə boya-başa çatdığını göstərmişdir.

PİSDƏR MAĞARASI – Şərur r-nunun Axura k.-ndən ş.-dəki *Tana qalası* yaxınlığında mağara. Yarımdairəvi formalıdır. Dərinliyi 10 m-dən artıqdır. Aşağı hissəsi torpaqla örtülmüşdür. Arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Ehtimal ki, P. m.-ndan ibtidai insan məskəni kimi istifadə edilmişdir.

PİŞİKDİRNAĞI, *Pişikdərsi* – Culfa r-nu ərazisində dağ. Arazın sol sahilindəki şm.-q. istiqamətli alçaq tirənin suayırıcında, Azadkənddən 3,5 km q.-dədir. Hünd. 808 m.

PİYAZBAŞI – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Düyünçayla Qaplançayın suayırıcında, Rumus k.-ndən 2,75 km c.-ş.-dədir. Hünd. 2612 m. Günbəzvarı formadadır.

PİYAZBAŞI QIZIL YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində Pəzməri k.-ndən 4 km şm.-q.də, Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, dəniz səviyyəsindən 1800–2700 m yüksəklikdədir. Kələki və Pəzməri dərinlik qırılmaları nəticəsində qalxmış blokun mərkəzi və şm. hissələrini əhatə edir. Geoloji quruluşunda Orta Eosen yaşlı andezit porfirittlər və onların tufları, həmçinin diorit, diorit-porfirit daykalrı iştirak edir. Filizpaylayıcı struktur şm.-q. istiqamətli Pəzməri dərinlik qırılması, filizdaşıyıcı isə ondan ayrılmış çoxlu müxtəlif istiqamətli xırda yerli qırılmalardır. Qızıl-sulfid filizləşməsi damar və damar zonaları tiplidir. Yataqda 73 kvars-sulfid damarı və damar zonası vardır. Bunlardan 5-ində qızı-

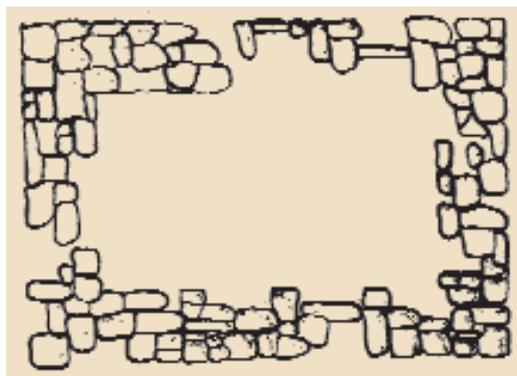
lın miqdarı yüksəkdir. Yataq hidrotermal yolla əmələ gələrək, orta temperaturludur və əmələ gəlməsinə görə Mehri–Ordubad qranitoid intruziyası ilə əlaqədardır. Əsas filiz mineralları: pirit, xalkopirit, bornit, malaxit, sərbəst qızıl. Filizlərdə qızıl 1,0–15,0 q/t, mis 0,1–1,8%-dir. Tekstur əlamətlərinə görə filizlər brekçiyə (süxur) tiplidir.

PLOVDAĞ – Ordubad r-nu ərazisində, eyniadlı dağın c. ətəyində ilk Tunc dövrünə aid abidə. Aşkar olunmuş qəbirlər düzbucaqlı kameralardan ibarət olub, daşdan tikilmişdir. Örtüyü ağac və üstündən xırda daş plitələrdən ibarət idi. Qəbirlərdə sağ böyrü üstə qoyulmuş skelet, boz rəngli geniş ağızlı qab, çaxmaqdaşdan ox ucu və balıqqulağından düzəldilmiş muncuq tapılmışdır.

PLOVTƏPƏ – Babək r-nu ərazisində dağ. Uzunoba su anbarından 500 m q.-dədir. Hünd. 1036 m.

PLOVTƏPƏ – Ordubad r-nundakı Sabirkənddən 2 km ş.-də, Gilançayın sol sahilində son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yeri. 1975–76 illərdə tədqiq edilmişdir. Sah. təqr. 5 ha . Abidənin bəzi yerlərinin korlanıb dağılmasına baxmayaraq, tikinti qalıqları, daş yığıntıları aydın izlənilir. Daş və çiy kərpicdən tikinti məskənlərinin bünövrələri aşkar olunmuşdur. Yerüstü materiallar gil qab nümunələrindən, daş əmək alətlərindən və s.-dən, mədəni təbəqə kül qarışıq gil laylarından ibarətdir: keramika məmulatı, xırda-buynuzlu heyvan sümükləri, əmək alətləri, həmçinin çaxmaqdaşı və obsidian (dəvəgöz) qırıntıları və s. aşkar olunmuşdur. Tapıntılara əsasən P.-nin e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid olması ehtimal edilir.

Plovtəpə yaşayış yerində açılmış binanın bünövrəsi.

*Plovdağ.
İlk Tunc dövrü.*

POLIETİLEN ÖRTÜKLƏRİ İSTEHSALI SEXİ

– müəssisə Culfa rayonu ərazisindədir. 2005 ildə fəaliyyətə başlamışdır. Polietilen örtüklər və torbalar istehsal edir. İstehsal gücü saatda 20 kq torba və 70 kq polietilen örtükdür. Sexdə ilkin xammalla yanaşı, polietilen tullantılarının təkrar istehsalından əldə olunan xammaldan da istifadə olunur.

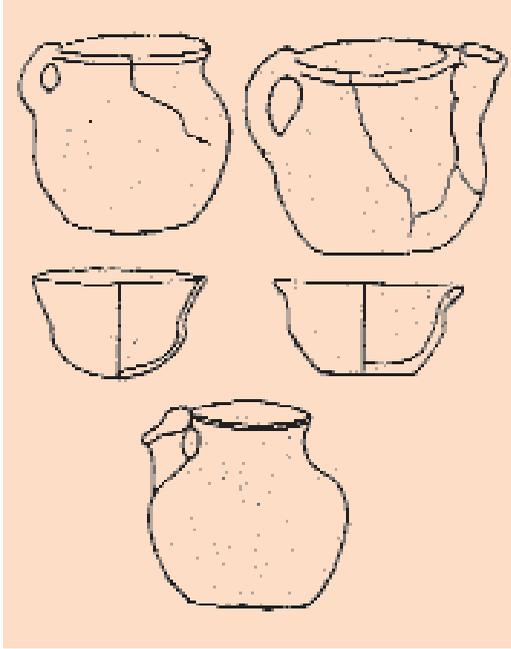
POTİKİNGƏDİK DAĞI – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Girdəni çayı ilə Düylün çayının suayırıcında, Rumus k.-ndən 1,5 km c.-q.-dədir. Hünd. 2478 m. Günbəzvarı formadadır.

PÜSYAN – Şorur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 23 km c.-ş.-də, Azərb. beynəlxalq d.y. və magistral

*Polietilen örtükləri
istehsalı sexi.
Culfa r-nu.*

Püsyən yaşayış yerindən və nekropolundan tapılmış keramika məmulatı.

avtomobil yolunun kənarında, düzənlikdədir. Əh. 3751 nəfər (2005); maldarlıq, taxılçılıq, yemçilik və pəziçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, kinoqurğu, xəstəxana var.

PÜSYAN – Şərur r-nunun eyniadlı k.-ndən c.-ş.-də antik dövrə aid yaşayış yeri. Sah. 3 ha. 1987 ildə qeydə alınmışdır. Geniş tədqiqat işləri aparılmamışdır. Arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində açıq-sarı rəngli gil qab nümunələri (kasa, küpə tipli qablar) və s. maddi mədə-

niyyət materialları aşkar olunmuşdur. Tapıntılar e. ə. 1 və eramızın 1–2 əsrlərinə aid edilir.

PÜSYAN DAŞDUZ YATAĞI – Şərur r-nunun Püsyən k. ətrafındadır. 1955 ildə aşkar olunmuşdur. Duz laylarının qalınlığına görə yataq *Nehrəm daşduz yatağını* xatırladır. Geoloji yaşına görə duz daşıyan çöküntüləri Orta Miosen dövrünə hesablanmışdır. Yataq hələlik dəqiq öyrənilməmişdir. Daşduzdan məişətdə və mal-qaranın yemlənməsində, kal-sitləşdirilmiş soda hazırlanmasında və s. istifadə olunur.

PÜSYAN NEKROPOLU – Şərur r-nunda eyniadlı kəndin c.-ş.-ndə antik dövrə aid arxeoloji abidə. Hər tərəfdən əkin sahələri ilə əhatə olunub. Dağıdılmış abidələrə əsasən, sah. 1200 m²-dən artıqdır. 1981 ildə təsərrüfat işləri görülmədən aşkar olunmuşdur. Abidələr daş qutu və torpaq qəbirlərdən ibarətdir; skeletlər ş.-q. istiqamətində, bükülü və ziyyətə idi. Aşkar olunmuş arxeoloji materiallar sarı rəngli gil qablardan (küpə, dolça, kasa, çaydan tipli qablar və s.) ibarətdir. Bəzi qablar sarı rənglə anqoblanaraq cilalanmışdır. P. n.-ndan tapılmış materiallar Azərbaycanın son antik dövr abidələrindən məlumdur. Aşkar olunmuş materiallar Şərur r-n tarixdiyarşünaslıq muzeyində saxlanılır. Abidənin e. ə. 2–1-ci əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

Əd.: Бадалов А. Г., Глиняные сосуды античного периода из с. Пусян. Доклады АН Аз. ССР, 1989, № 3.

R

RAMAZANOV Fərrux Fətulla oğlu (d. 20. 11. 1922, Şərur r-nunun Çərçiboğan k.) – fəlsəfəşünas. Fəlsəfə elmləri doktoru (1973), prof. (1976). 1953 ildə Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsinin fəlsəfə şöbəsini bitirmiş, fəlsəfə kafedrasında müəllim kimi saxlanmışdır. 1960 ilin sentyabrından indiki Azərb. Texniki Un-tində baş müəllim, dosent, prof. vəzifələrində çalışmışdır. 1970 ildən fəlsəfə (hazırda fəlsəfə və politologiya) kafedrasının müdürüdür. R. Azərb. fəlsəfi-etik fikir tarixinə dair 12 monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitinin, 100-dən artıq elmi və elmi-metodiki məqalənin müəllifidir. Beynəlxalq elmi simpozium və konqreslərdə məruzələr etmişdir. Ali məktəbdə çoxillik səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə “Ali məktəb əlaçısı” döş nişanı ilə təltif olunmuşdur. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olan R. bir sıra döyüş ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

RAMAZANOVA Yasəmən Allahverdi qızı (d. 25.1.1958, Babək r-nunun Tumbul k.) – aktrisa. Nax. MR (1987) və Azərb. Respublikasının (1999) əməkdar artisti. Azərb. Dövlət İncəsənət Un-tini (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) bitirmişdir (1981). C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrında işləyir. Əsas rolları: Nina, Göyərçin, İsmət (“Şeyx Sənan”, “Uçurum”, “Ana”, H. Cavid), Gültəkin (“Aydın”, C. Cabbarlı), Gülnaz (“O olmasın, bu olsun”, Ü. Hacıbəyov), İncə xatun (“Atabəylər”, N.Həsənzadə) və s. Naxçıvan teatrında rejissor kimi də fəaliyyət göstərir. 2005 ildən Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının bədii rəhbəri və direktoru vəzifəsində çalışır. Prezident mükafatçısıdır (2005).

RAMIQ MUXTAR (Ramiq Muxtar oğlu N a - ğ ı y e v; d. 5.9.1942, Naxçıvan ş.) – şair, dramaturq. Rəsul Rza mükafatı laureatı (2001). Azərb. Dövlət Teatr İn-tunu (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) bitirmişdir (1968). 80-dən çox şeirinə musiqi bəstələnmişdir. “Arxamca su atsan”, “Sənsən xilaskarımız”, “Müstəqildir vətənim” (bəstəkar N. Məmmədovla birgə), “Bu vətən sənidir” (bəstəkar N. Mirməmmədli ilə birgə) mahnıları 1992, 1994, 1995, 1997-ci illərdə respublika hərbi vətənpərvərlik mahnıları müsabiqəsində, “Ana durnanın ölümü” şeiri isə Türkiyədə “Altun saçaq” şeir müsabiqəsində (2001) 1-ci mükafata layiq görülmüşdür, “Çiçəklənən Naxçıvan” süitasının (bəstəkar N. Məmmədov) da sözləri R. M.-ındır. “Üfüqlər qızarıanda” (1970), “Əgər sevirənsən” (1976), “Şəhərli kürəkən” (1985) pyesləri C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında, “Əlvida, köhnə dünya” (1973) pyesi Ə. Haqverdiyev ad. Ağdam Dövlət Teatrında, telepyesləri Naxçıvan televiziyasında tamaşaya qoyulmuşdur. “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab”, “Ölüm tanqosu” balet librettoları var.

RASİZADƏ Abdulla Məşədi Qulu oğlu, H a c ı M o l l a A b d u l l a Ş a h t a x t l ı (1843, Şərur r-nunun Şahtaxtı k. – ?, Naxçıvan ş.) – ziyalı, din xadimi. H. Cavidin atasıdır. Ruhani ailəsində doğulmuşdur. Atası aşiq şeirini və klassik şeiri sevər, məclislərdə onları muğamat üstündə oxuyar, bəzən özü də bədahətən şeir deyərmiş. Bu qabiliyyət irsən Abdullaya da sirayət etmişdi. Dövrünün tanınmış ruhanisi olan Hacı Molla Abdulla 1877 ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvana köçmüşdür. Şeiri, musiqini yaxşı bildiyinə və məlahətli səsinə görə onu rövzəxan kimi tez-

Ramazanov Fərrux

Ramazanova Yasəmən

Ramiq Muxtar

Rasizadə Artur

tez Bakı, Şamaxı, Gəncə, İrəvan və Nuxaya (Şəkiyə), habelə Güney Azərb. və İran şəhərlərinə dəvət etmişlər. S. Ə. Şirvani “Hacı Molla Abdulla Şaxtaxtılıya” adlı mənzum məktubunda onun rövzəxanlıq məharətini yüksək qiymətləndirmiş, “avazeyi-fəzli”nin “İraqü İsfahanı doldurduğunu” xüsusi vurğulamışdır. Hacı Molla Abdulla Hüseyn Cavidin dünyagörüşü və bədii istedadının formalaşmasına, onda şeirə-sənətə meylin oyanmasına güclü təsir göstərmişdir. Şair məhz atasının vəsiyyəti ilə Türkiyəyə gedərək, orada təhsil almışdır.

RASİZADƏ Artur Tahir oğlu (d. 26.2.1935, Gəncə) – dövlət xadimi. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1971). *T. Rasizadənin* oğludur. Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki Neft Akademiyası) bitirmişdir (1957). Azərb. Neft Maşınqayırma İn-tunda mühəndis, şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini (1957–73), İttifaq Neft Maşınqayırma Birliyi rəisinin birinci müavini – baş mühəndis (1973–77), Azərb. Neft Maşınqayırma İn-tunun direktoru (1977–78) işləmişdir. Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi sədrinin müavini (1978–81), Azərb. KP MK Maşınqayırma şöbəsinin müdiri (1981–86), Azərb. SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (1986–92), “İqtisadi İslahatlar Fondu”nun məsləhətçisi (1992–95), Azərb. Respublikası Prezidentinin köməkçisi, baş nazirinin birinci müavini (1996) vəzifələrində çalışmışdır. 1996 ilin noyabrından Azərb. Respublikasının baş naziridir. Kompleks qazma qurğularının və neft quyularında püskürmələrə qarşı avadanlığın yaradılmasında və sənayedə tətbiqində iştirak etmişdir. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin iqtisadi islahatlar siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində, milli dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsində mühüm xidmətləri var. Azərb. SSR Ali Sovetinin bir neçə çağırış deputatı seçilmiş, Energetika komissiyasının sədri olmuşdur. “İstiqlal” ordeni (2005), habelə SSRİ orden və medalları ilə təltif edilmişdir.

RASİZADƏ Şeyx Məhəmməd Hacı Abdulla oğlu (15.3.1878, Naxçıvan ş. – 24.12.1939, orada) – maarif xadimi, müəllim və şair. *H. Cavidin* böyük qardaşıdır. Təbrizdə, Urmiyada, ehtimal ki, bir müddət Tehrandə ruhani təhsil almış, İrəvan maarif idarəsində kurs bitirmişdir (1917). Ruhani təhsil alması-

na baxmayaraq, 1906 ildən Naxçıvanda üsuli-cədid məktəbinin (“Məktəbi-xeyriyyə”) yaradıcılarından biri kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamış, ömrünün sonunadək buradakı orta məktəblərdə, pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumlarında Azərb. dili və ədəbiyyatından dərs demiş, Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin, habelə Y. Məmmədəliyev, Həsən Əliyev, Məmməd Cəfər, Abbas Zamanov kimi görkəmli alimlərin, yazıçı Əyyub Abbasovun və bir çox digər maarif, elm və mədəniyyət xadimlərinin müəllimi olmuşdur. Şeyx Məhəmməd həmçinin istedadlı şair olmuş, 20 əsrin əvvəllərindən “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tazə həyat”, “Təkamül”, “İqbal”, “Füyuzat”, “Açıq söz”, “Hürriyyət” kimi qəzet və jurnallarda, sonralar isə sovet mətbuatında, xüsusilə “Şərq qapısı” qəzetində xalqı maarif, elm və mədəniyyətə səsləyən şeirlər dərc etdirmişdir. “Yeddi qız”, birinci cahan müharibəsindən bəhs edən “1914-cü il” (bəzi parçaları 1935 ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuşdur) adlı kiçik poemaları var. Fars dilini mükəmməl bilən Şeyx Məhəmməd bu dildə də şeirlər yazmış, o cümlədən, böyük İran şairi Firdovsiyə şeir və poema həsr etmiş, onun “Şahnamə”sindən parçaları (“Sultan Mahmud həcv” və s.) dilimizə çevirmiş, Firdovsi haqqında tədqiqat aparmış, bununla əlaqədar görkəmli şərqşünas K. Smirnovla məktublaşmışdır. “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti” Naxçıvan şöbəsinin tarix, ədəbiyyat bölməsinə rəhbərlik edən Şeyx Məhəmməd (Şəxər qəzasında aparılmış ibtidai tədqiqat haqqında məqaləsi “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalının 1930 il 4–5 sayında dərc olunmuşdur) Naxçıvan folklorunun toplanması sahəsində də diqqətəlayiq iş görmüşdür. Ömrünün son illərində, xüsusilə H. Cavidin həbsindən sonra təzyiqlə və təqiblərə məruz qalmışdır. Ədəbi irsi H. Cavidin Bakıda və Naxçıvandakı xatirə muzeylərində saxlanılır.

Əd.: H ü s e y n o v R., Cavidin şair qardaşı, Azərb. EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1998, № 1–2.

RASİZADƏ Tahir Şeyx Məhəmməd oğlu (1907, Naxçıvan ş. – 1942, Krım, Kerç) – kənd təsərrüfatı mütəxəssisi, aqronom və şair. Hüseyn Cavidin böyük qardaşı *Şeyx Məhəmməd Rasizadənin* oğlu, Azərb. Respub-

Rasizadə Şeyx Məhəmməd

Rasizadə Tahir

likasının baş naziri *A. Rasizadənin* atasıdır. Orta təhsilini Naxçıvanda almışdır. Əmisi Hüseyn Cavidin dərslərini Bakı Darülmüəllimini, sonra isə Azərb. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun aqronomluq fakültəsini bitirmişdir. Bir müddət Gəncədə işlədikdən sonra Lənkəran subtropik bitkilər texnikumunun direktor müavini təyin edilmişdir. Böyük Vətən müharibəsində (1941–45), Kərc uğrunda döyüşlərdə həlak olmuşdur. Şairlik təbi olmuş, ilk şerlərini darülmüəllimində oxuyarkən yazmışdır. Müntəzəm surətdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Şerləri romantik vüsəti, dilinin axıcılığı, ahəngdarlığı, obrazların və ifadə tərzinin yeniliyi ilə seçilir. “İki dünya” poemasında bəşəriyyətə fəlakət gətirən “hərb allahına”, “qan püskürən”, “ölüm şahına” lənətlər yağdırır, faşizmin yaratdığı xarabazarlıqların onun özünün “əbədi məzarına” çevriləcəyini inamla bildirirdi. Pyeslər də yazmışdır.

RECPUBLİKA DÖVLƏT ARXIVI, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi – əsası Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 1920 il dekabrın 6-da Nəriman Nərimanov tərəfindən imzalanmış "Vahid dövlət arxiv fondunun yaradılması və Xalq Maarif Komissarlığı yanında Mərkəzi Dövlət Arxivinin təşkili haqqında"ki dekretlə qoyulmuşdur. 1930 il aprelin 19-da Mərkəzi Dövlət Arxivinin İnkilab Tarixi Şöbəsinin bazasında yaradılmışdır. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1994 ildən Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi adlanır. Arxivdə Naxçıvan MR-in tarixinin və mədəniyyətinin də öyrənilməsində bir sıra qiymətli sənədlər mühafizə olunur. Burada Naxçıvanın görkəmli dövlət, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin, müharibə və əmək qəhrəmanlarının həyat və fəaliyyətini əks etdirən zəngin materiallar var.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin kollektivi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 1998 il 30 yanvar tarixli sərəncamına əsasən yaradılmış Dövlət Komissiyasının qərarı ilə Cümhuriyyət dövrünə aid 7 cildlik sənədlər toplusunu (Azərbaycan və rus dillərində) çap etdirmişdir (1998). Həmin topluda Naxçıvanla bağlı sənədlər də verilmişdir.

Əd.: Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivləri (məlumat kitabı), B., 2003.

RESPUBLİKA GÜNÜ – müsəlman Şərqi Azərbaycan ilk demokratik respublikasının – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olduğu (1918, 28 may) və Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa edildiyi gün. Həmin gün Azərbaycan Milli Şurasının iclasında 6 bənddən ibarət Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsi qəbul olundu. İlk konstitusiya aktı – İstiqlal bəyannaməsinin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyəvi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1919 ilin 21 mayında 28 may İstiqlal gününün bayram edilməsi haqqında qərar qəbul etmiş və bayramın keçirilməsi üçün komissiya yaratmışdı. 1919 il mayın 27–28-də istiqlaliyyətin birinci ildönümü münasibətilə Bakıda və bölgələrdə təntənəli bayram mərasimləri və kütləvi tədbirlər keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşasa da, Azərbaycan xalqının tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrinin yaşamasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən (1991) sonra Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı (1992) ilə 28 may – Respublika günü elan edilərək, hər il dövlət və ümumxalq bayramı kimi təntənəli şəkildə qeyd olunur.

RƏCƏBOV Aydın Cəfər oğlu (d.1956, Naxçıvan ş.) – rəssam. Azərb. Respublikasının əməkdar rəssamı (2002). Ə.Əzimzadə ad. Azərb. Dövlət Rəssamlıq Məktəbini bitirmişdir (1982). Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvüdür (1991). Portret janrında çalışır: ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin, akademik Əhliman Əmiraslanovun, Azərbaycan-türk generallarının portretlərini çəkmişdir. Xalqımızın, şəhidlərimizin qəhrəmanlığını tərənnüm edən əsərlərin müəllifidir. Əsərləri respublika, keçmiş ümumittifaq və beynəlxalq sərgilərdə (Bakı, Moskva, Tbilisi, Minsk, Türkiyə, İran və s.) nümayiş etdirilmişdir. 1992 ildə Qars (Türkiyə) şəhərində fərdi sərgisi keçirilmişdir.

RƏFİYEV Nəcəfqulu Rəcəbəli oğlu (8.4.1912, Ordubad ş. – 24.12.1970, Bakı) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (26.9.1944), mayor. 1935 ildə ordu sıralarına çağırılmışdır. Böyük Vətən müharibəsində (1941–45) sürücü-mexanik, tank komandiri, tank vızvodunun komandiri olmuş, Cənub-Qərb, Şimali Qafqaz, 1-ci Belorusiya cəbhələrində alman-fa-

Rəcəbov Aydın

Rəfiyev Nəcəfqulu

Rəhimov Arzu

şist işğalçılara qarşı vuruşmalarda iştirak etmişdir. 1944 ilin sentyabrında Baranoviçi (Belarus) ş.-nin azad edilməsində şücaət və qəhrəmanlıq göstərmişdir. Müharibədən sonra müxtəlif hissələrdə qulluq etmişdir. 1955–59 illərdə Lənkəran r-n hərbi komissarlığında şöbə rəisi, Culfa r-n hərbi komissarı işləmişdir. 1959 ildə ordudan buraxılmışdır. “Qırmızı Bayraq”, 3 “Qırmızı Ulduz” ordeni və medallarla təltif olunmuşdur. Minsk, Bakı və Ordubad ş.-lərində adına küçə var. Ordubad ş.-ndə büstü qoyulmuşdur.

RƏHİM XAN (?-?) – Naxçıvan xanı. *Heydər-qulu xan Kəngərli*nin oğlu. Hakimiyyətdə uzun müddət qala bilməmişdir.

RƏHİMOV Arzu Yusif oğlu – (d.1.10.1964, Naxçıvan ş.) hərbi xadim. General-mayor (2004). Novosibirsk Ali Hərbi Siyasi Ümum-qoşun Məktəbini bitirib (1986), zabit kimi keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrində xidmət etmiş (1986-89), Naxçıvan şəhər 163 saylı texniki peşə məktəbində mülki müdafiə qərargahının rəisi vəzifəsində işləmişdir (1989-92). 1992 ildə Azərb. Respublikasının Dövlət Sərhədinin Mühafizəsi Komitəsinin 1-ci sərhəd dəstəsinə şəxsi heyətlə iş üzrə zabit vəzifəsinə həqiqi hərbi xidmətə qəbul olunmuş, həmin hərbi hissədə sərhəd nümayəndəliyi işi üzrə qrupun katibi, qərargah rəisinin 1-ci müavini, sərhəd dəstəsi rəisinin müavini - qərargah rəisi (1993–2000), Horadiz sərhəd dəstəsinin rəisi (2000–01), Xudat sərhəd dəstəsinin rəisi (2001–04) olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004 il sərəncamı ilə Sərhəd Qoşunları Baş qərargahı rəisinin 1-ci müavini vəzifəsinə təyin edilmişdir. “Sərhəddə fərqlənməyə görə” (2001), “Hərbi xidmətlərə görə” (2002), “Vətən uğrunda” (2005) medalları ilə təltif olunmuşdur.

RƏHİMOV Ədalət Vilayət oğlu (3.4.1937, Naxçıvan ş. – 30.6.2003, orada) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1983), prof. (1984). Azərb. Dövlət Un-tinin kimya fakültəsini (1960), SSRİ Kimya- Fizika İn-tun aspiranturasını (1963) bitirmişdir. Naxçıvan kompleks zonal-təcrübə stansiyasında (1965–69), Azərb. Milli EA Y. Məmmədəliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tunun Sumqayıt filialında (indiki Polimer Materialları İn-tu) laboratoriya müdiri (1969–84), Azərb. Milli EA Naxçıvan Regional Elm

Mərkəzinin direktoru (1984–87) olmuş, Azərb. Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin (1992, may-oktyabr) və resp. təhsil nazirinin müavini (1990–93) vəzifəsində çalışmışdır. Azərb. Milli EA Polimer Materialları İn-tunun aparıcı elmi işçisi olmuşdur (1993–2003). Tədqiqatları yarımkeçirici, yüksək istiliyə və radiasiyaya davamlı, reaksiyaya qəbil oliqofekollara və tərkibində epoksi-, amino-, sulfo-, xlor- və s. funksional qrup saxlayan oliqomer birləşmələrin sintezinin qanunauyğunluqlarına və s. aiddir. R.-un araşdırmaları nəticəsində YMB kimyasının yeni istiqaməti – polioksiasarılənol kimyasının əsası qoyulmuş və inkişaf etdirilmişdir. 330-dan çox elmi məqalənin, 120-dən çox müəlliflik şəhadətnaməsi və patentin müəllifidir. Əsərləri MDB ölkələrində, ABŞ, İngiltərə və s. ölkələrdə nəşr olunmuş, bir sıra beynəlxalq simpozium və konfranslarda məruzələr etmişdir. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin (1985), Azərb. Milli Məclisinin deputatı (1990–95) və sosial siyasət komissiyasının sədr müavini olmuşdur.

RƏHİMOV Kamran Nəbi oğlu (d.4.7.1928, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k.) – tarixçi. Tarix elmləri doktoru (1968), Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1991). Naxçıvan Müəllimlər İn-tunun tarix-dil və ədəbiyyat fakültəsini (1945) və Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsini (1950) bitirmiş, Sov. İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İn-tunun aspiranturasında oxumuşdur. “Azərbaycan kommunisti” jurnalında şöbə müdiri, baş redaktor müavini (1956–62), baş redaktor (1962–75; 1988–91) olmuş, Azərb. KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin birinci katibi (1975–83), Azərb. SSR Maarif naziri, Ali Təhsil nazirinin birinci müavini (1983–88) vəzifələrində çalışmışdır. 1974–76 illərdə Azərb. Jurnalistlər İttifaqının sədri seçilmişdir. Ən yeni tarixə, demokratiya və dövlət quruculuğu məsələlərinə dair tədqiqatların, o cümlədən bir neçə kitab, monoqrafiya və dərsliyin, 300-dən çox elmi və elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. Məqalələri xaricdə (Rusiya, Bolqarıstan, Almaniya, Çin) də dərc olunmuşdur. Beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. Mötəbər elmi şuraların, elm və texnika üzrə Respublika Dövlət Mükafatları Komitəsinin üzvü olmuşdur. Naxçıvan MSSR, Azərb.

Rəhimov Ədalət

Rəhimov Kamran

SSR və keçmiş SSRİ Ali Sovetinin, Azərb. Respublikası Milli Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. Bir neçə orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Mənim Azərbaycanım, B., 1995; İnsan haqqında düşüncələr, kitab 1–2, B., 1998–2000.

RƏHİMOV Mikayıl İsmayıl oğlu (d. 26.9.1930, Şərur r-nunun Tumaslı k.) – zootexnik. Kənd təsərrüfatı elmləri doktoru (1985), prof. (1986), Azərb. Milli EA-nın (2001) və Rusiya Kənd Təsərrüfatı EA-nın (1991) müxbir üzvü. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1985). 1937 ildə valideynləri ilə birlikdə Qazaxıstana sürgün edilmişdi. Perm Kənd Təsərrüfatı İn-tunun zootexnika fakültəsini (1958) və həmin in-tun aspiranturasını (1964) bitirmişdir. 1978 ildə Rusiyanın ali məktəb və elmi idarələrində çalışmış, Tümen Kənd Təsərrüfatı İn-tunda kafedra müdiri, dekan, Sibir Elmi-Tədqiqat Layihə-Texnoloji Heyvandarlıq İn-tunda şöbə müdiri işləmişdir. 1987 ildən F. Ə. Məlikov ad. Azərb. Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İn-tunun direktorudur. Heyvandarlıq məhsulları istehsalının texnologiyasının hazırlanmasına və tətbiqinə dair tədqiqatların, 3 kitabın və 150-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

RƏHİMOV Rəhim Cəfər oğlu (15.3.1920, Kəngərli r-nu, Təzəkənd – 25.08.2005, orada) – Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, istefada olan leytenant. “Şöhrət” ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. 1941 ildə ordu sıralarına çağırılmış, Qafqazın müdafiəsində, Belorusiya, Baltıqyanı ölkələrin və Kalininqraddın azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərmişdir. Komandirlik etdiyi minaatan batareyası ilə Mozdokdan (Şimali Qafqaz) Maqdeburqadək (Almaniya) döyüş yolu keçmişdir. Ordudan buraxıldıqdan (1945) sonra Naxçıvan (indiki Babək) r-nundakı Təzəkənd orta məktəbində müəllim işləmişdir. Təzəkənd orta məktəbi onun adını daşıyır. I dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Qırmızı Ulduz” və “Qırmızı Bayraq” ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur.

RƏHİMOV Rəhim Kərəm oğlu (d. 20.5.1920, Kəngərli r-nunun Qıvraq k.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri namizədi (1961), prof. (1984). Azərb. Respublikası əməkdar iqtisadçısı (1970). Naxçıvan Müəllimlər İn-tunu (1941) və Sov. İKP MK yanında Ali Partiya Məktəbini (1952) bitirmişdir. Böyük Vətən

müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Azərb. KP Culfa r-n komitəsinin katibi (1945–46), Naxçıvan Vilayət Komitəsinin təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri (1946–48), Nax. MSSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini (1948–49; 1952–54), sədri (1954–59), Azərb. SSR Maarif naziri (1959–60), Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsinin şöbə rəisi və kollegiya üzvü (1960–81), Azərb. Texnologiya İn-tunun (1981–87), Azərb. Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Xalq Təsərrüfatını İdarəetmə İn-tunun (1987–2001) rektoru olmuşdur. Bir monoqrafiyanın, çoxlu elmi məqalənin müəllifidir. Nax. MSSR Ali Sovetinin (2–4-cü çağırış), Azərb. SSR Ali Sovetinin (4-cü çağırış) deputatı seçilmişdir. “Qırmızı Əmək Bayrağı”, II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri, SSRİ XTNS-nin “Qızıl medal”ı ilə təltif olunmuşdur.

Ə d .: İ s a y e v Ə., Dəyərli ömrün anları, B., 1999.

RƏHİMOV Rəhim Nurməmməd oğlu (d. 13.8.1923, Ordubad ş.) – rentgenoloq. Tibb elmləri doktoru (1969), prof. (1970), Azərb. Milli EA akad. (1989; m. üzvü 1983), əməkdar elm xadimi (1981), səhiyyə əlaçısı (1964). Azərb. Tibb İn-tunun (indiki Tibb Un-ti) müalicə-profilaktika fakültəsini (1950) və Azərb. Səhiyyə Nazirliyi Elmi-Tədqiqat Rentgenologiya və Radiologiya İn-tunun aspiranturasını (1957) bitirmişdir. Elmi-Tədqiqat Rentgenologiya, Radiologiya və Onkologiya İn-tunun baş elmi işçisi (1962–70), elmi işlər üzrə direktor müavini (1970–74) və direktoru (1975–90) olmuşdur. 1990 ildən Azərb. Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Milli Onkologiya Mərkəzinin şüa diaqnostikası şöbəsinin rəhbəridir. Mədə-bağırsağ xəstəliklərinin diferensial diaqnostikasına, qida yolunun, mədənin, yoğun bağırsağın rentgen-morfoloji dəyişikliklərinə həsr olunmuş fundamental əsərlərin müəllifidir. R. yoğun bağırsağın patologiyasının tədqiqində yeni rentgen diaqnostikası metodunu işləyib hazırlamışdır. Alınmış nəticələr keçmiş SSRİ-də, Yaponiyada, Almaniya da dərc olunmuşdur. 130-dan çox elmi əsərin müəllifidir. Doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış elmi şuranın sədri, Respublika Rentgenoloqlar və Radioloqlar Elmi Cəmiyyətinin sədri (1965–85), SSRİ Rentgenoloq, Radioloq və Onkoloqlar Elmi

Rəhimov Mikayıl

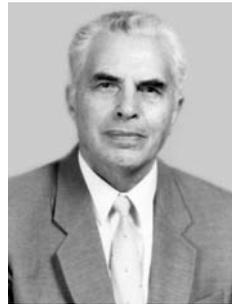

Rəhimov Rəhim
Cəfər oğlu

Rəhimov Rəhim
Kərəm oğlu

Rəhimov Rəhim
Nurməmməd oğlu

Rizayev Kərim

Cəmiyyəti plenumunun üzvü (1970–90), “Rentgenologiya və radiologiya xəbərləri” jurnalı (Moskva) redaksiya heyətinin üzvü (1975–97) olmuşdur. “Onkologiya məsələləri” jurnalı (Sankt-Peterburq) redaksiya heyətinin üzvüdür (1976 ildən). Amerika Bioqrafiya İn-tu tərəfindən “İlin adamı” adına (1997) və qızıl medala (1999) layiq görülmüşdür. “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: К вопросу о рентгенодиагностике рака желудка, Б., 1964; Клиническое значение двухконтрастного, комбинированного контрастирования при колитах, Б., 1971.

RƏMLƏR DAĞI – Şəhur r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin şm.-q. yamacında, Tə-nənəm k.-ndən 5,5 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 2289 m. C. və q. yamaqları sıldırımdır.

RİZAYEV Kərim Novruz oğlu (25.12.1912, Ordubad ş. – 1.1.1995, Bakı) – metallurq, təsərrüfat rəhbəri. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1980). *N. K. Rizayevin* oğludur. Moskvada Əlvan Metallar və Qızıl İn-tunu bitirmişdir (1941). Əmək fəaliyyətinə 1941 ildə RSFSR Sverdlovsk vil.-nin “Uralqızıl” trestində mühəndis kimi başlamışdır. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Ordudan tərxis olunduqdan (1946) sonra Kalininqrad vil.-indəki Kəhrəba z-dunun direktoru (1946–50), Kəhrəba f-kinin rəisi, emal f-kinin baş mühəndisi (1950–53), Kəhrəba kombinatının baş mühəndisinin müavini (1953–55) və kombinatın direktoru (1955–62) olmuşdur. 1962 ildən Azərb. xalq təsərrüfatı sistemində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, dağ-mədən və metallurgiya idarəsinin rəisi (1962–65), Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Əlvan Metallurgiya Birliyinin (1965–79) və Azərb. Respublikası Əlvan Metallurgiya İdarəsinin (1979–89) rəisi işləmişdir. Yüksək ixtisaslı mütəxəssis və bacarıqlı təşkilatçı olan R. Azərb.-da əlvan metallurgiyasının inkişafı üçün çox iş görmüş, bu sahədə səriştəli və hazırlıqlı mütəxəssislərin hazırlanmasına böyük əmək sərf etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (9–10-cu çağırış) deputatı seçilmiş, “Lenin” ordeni, “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

RİZAYEV Novruz Kərim oğlu (1883, Ordu-bad ş. – 30.7.1941) – inqilabçı, dövlət xadimi və təsərrüfat rəhbəri. SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi orqanlarının fəxri

əməkdaşı. 1899 ildən Ordubad ipəksarıma f-kində, Culfa–Təbriz d.-y. tikintisində fəhləlik etmiş, zəhmətkeşlər arasında inqilabi iş aparmışdır. Rusiyada Fevral inqilabından (1917) sonra əvvəl Tiflisdə, sonra isə Bakıda inqilabi fəaliyyət göstərmişdir. Azərb.-da sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra Bakının fabrik-zavod r-n partiya komitəsinin məsul katibi, Bakı Soveti sədrinin müavini (1923–27), Azərb. SSR xalq daxili işlər komissarı, həmçinin Dövlət Siyasi İdarəsinin (indiki MTN) sədri (1927–29) olmuşdur. 1930–37 illərdə RSFSR-in Perm və Sverdlovsk vilayətlərində, Qazaxıstanda rəhbər sovet və təsərrüfat vəzifələrində çalışmışdır. Azərb. KP MK Rəyasət Heyətinin, Azərb. SSR və ZSFSR MİK-lərinin üzvü olmuşdur. Azərb. Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası R.-in adına idi.

RİZAYEV Ramiz Həsənqulu oğlu (d. 2.11.1939, Naxçıvan ş.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1974), prof. (1977), Azərb. Milli EA-nın akad. (2001; m. üzvü 1983). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) kimya fakültəsini bitirmişdir (1962). Azərb. Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda elmi və baş elmi işçi (1962–73), laboratoriya müdiri (1973–85) olmuşdur. 1985–93 illərdə Azərb. Milli EA Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya İn-tunun direktoru işləmişdir. 1993 ildən Azərb. Respublikasının Rusiya Federasiyasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfirdir. Əsas tədqiqatları aromatik birləşmələrin oksidləşdirici ammonoliz reaksiyalarının nəzəri və tətbiqi problemlərinin həllinə aiddir. R.-in rəhbərliyi ilə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə benzonitrilin, ftalonitrilin və tereftalonitrilin texnologiyası hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Bu maddələr əsasında yeni növ plastik kütlələr, sintetik qatranlar, boyalar, stabilizatorlar və s. istehsal edilir. 250-yə yaxın elmi işin müəllifidir. 50 müəlliflik şəhadətnaməsi var. R.-in ixtiralarına ABŞ, Yaponiya, Fransa, İngiltərə, AFR, Belçika və s. ölkələrin 30-dan çox patenti verilmişdir. Əsərləri mötəbər xarici jurnallarda çap olunmuşdur. Rumınyada (1971), AFR-də (1972), Niderlandda (1976, 1981, 1982), İsveçdə (1978) keçirilən elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. Kimya sənayesi sahəsində əməkdaşlıq üzrə keçmiş Sovet-Niderland işçi qrupunun üzvü (1981–1991)

Rizayev Ramiz

olmuş, “AKZO” konserninin (Niderland) Mançester və Amsterdamdakı elmi mərkəzləri, Almanyanın Leypsiq və Hindistanın Heydərabad Un-tləri ilə birgə tədqiqatlar aparmışdır.

Ə s ə r l ə r i: Кинетика окислительного аммонолиза м-ксилола, “Кинетика и катализ, 1972, №4; (совм. с.др.); Окислительный аммонол из ароматических соединений, “Химическая промышленность; 1983, № 11 (совм. с др.)”

RSFSR XKS-nin “TÜRKİYƏ ERMƏNİSTANI HAQQINDA” DEKRETİ – Osmanlı dövlətinin parçalanmasına yönəlmiş sovet dekretlərindən biri. 1917 il dekabrın 29-da (1918 il yanvarın 11-də) RSFSR XKS-nin sədri V. Lenin və milli işlər komissarı İ. Stalin tərəfindən imzalanmışdır. Dekretdə bildirilirdi ki, RSFSR-in fəhlə və kəndli hökuməti “Türkiyə Ermənistanı”ndakı ermənilərin öz müqəddaratını təyin etməsi hüququnu dəstəkləyir. “Türkiyə Ermənistanı” deyilən qondarma quruma gələcəkdə Qərbi və Şərqi Azərb., o cümlədən Naxçıvan torpaqlarının da qatılması niyyəti var imiş. Təsadüfi deyildi ki, RSFSR hökumətinin bu dekretinə ən yüksək qiyməti də qəddar cani Andronik vermiş və onu Ermənistan münasibətdə ən səmimi və ən iri fakt kimi dəyərləndirmişdi (ətraflı məlumat üçün bax “*Türkiyə Ermənistanı*” haqqında dekret).

RUMUS – Ordubad r-nunda kənd. Üstüpbü bələdiyyəsinin ərazisində, r-n mərkəzindən 45 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Hazırda kənddə yaşayış yoxdur; Oranın torpaq və yaylaqlarından qonşu kəndlərin əhalisi istifadə edir. Yerli əhali arasında U r m u s da adlandırılır.

RUSIYA–İRAN MÜHARİBƏLƏRİ (19 əsr) – Cənubi Qafqazda hökmranlıq uğrunda Rusiya ilə İran arasında müharibələr. 18 əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində guya əfqanların işğalına məruz qalmış İranda qayda-qanun yaratmaqda şah hökumətinə kömək göstərmək bəhanəsi altında, əslində isə, Cənubi Qafqazın şərqi əraziləri ələ keçirmək və Xəzər dənizində aqalığı təməkləmək məqsədilə həyata keçirilmiş I Pyotrun İran yürüşü (1722–23) nəticəsində Dağıstanın və Azərb-ın bir hissəsi Rusiyaya birləşdirilmişdi. Sonralar beynəlxalq vəziyyətin və hər iki dövlətin qüvvələr nisbətinin dəyişməsi ilə əlaqədar 1732–35 illərdə, əsasən, Xəzər dənizinin qərb hissəsini əhatə edən bu ərazilər İrana

qaytarılmışdı. Həmin dövrdə Naxçıvan diyarı daha çox Osmanlı dövlətinin hücumlarına məruz qalmış və bir müddət (1723–32) bu dövlətin tərkibinə qatılmışdı. 1747 ildə Nadir şah dövləti süquta uğradıqdan sonra müstəqil *Naxçıvan xanlığı* (1747–97) yaranmışdı. 1795 ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək məqsədilə bu ərazidə hərbi əməliyyatlar apararkən Rusiya hökuməti buna biganə qalmamış və general V. A. Zubovun komandanlığı altında buraya qoşun göndərmişdi. Naxçıvanda İran hakimiyyəti dövründə (1797–1828) xanlığın ərazisi şahzadə Abbas Mirzənin hakim olduğu Cənubi Azərb. əyalətinə daxil edilmişdi.

1804–13 illər müharibəsi. 1801 ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, müstəmləkəçi rus qoşunlarının Carbalakən camaatlığını (1803) və Gəncə xanlığını (1804) tutmaqla Azərb. xanlıqlarına münasibətdə əsl qəsbkarlıq müharibəsinə başlaması Cənubi Qafqazda vəziyyəti yenidən gərginləşdirdi. 1804 ilin mayında İran hökuməti qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmağı Rusiyadan tələb etdi. Rusiya hökumətinin bu tələbi rədd etməsi və işğalçılıq müharibəsinə davam etdirməsi 1804 il iyunun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik münasibətlərin pozulmasına, Rusiya–İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. İran şahzadəsi Abbas Mirzənin 30 minlik qoşununun Sisianovun başçılıq etdiyi rus qoşunu ilə İrəvan yaxınlığında baş vermiş vuruşmada məğlubiyyətə uğraması hərbi şəraiti rus ordusunun xeyrinə dəyişdirdi. Sisianov ilk əvvəl Naxçıvan ş.-ni də tutmaq, sonra isə orada bir polk qoyaraq Gürcüstana qayıtmaq istəyirdi. Lakin burada çoxsaylı İran ordusunun yerləşdiyi barədə məlumat aldığından bu fikrindən dönmüşdü. 1805 ilin iyununda Abbas Mirzənin ordusunun ön hissələrinin Araxı keçərək Şuşaya doğru irəliləməsi də istənilən nəticəni vermədi. İran qoşunu məğlub olaraq geri çəkildi. Bundan bir qədər sonra general Bulqakovun qoşunu Quba xanlığını döyüşsüz işğal etdi. Hərbi və texniki cəhətdən üstün olan rus ordusunun əməliyyat fəallığının artdığı bir şəraitdə çıxılmaz vəziyyətdə qalan Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqları 1805 ildə Rusiyanın himayəsi-

Rüstəm Behrudi

nə keçməyə məcbur oldular. Lakin elə həmin ildə rus eskadrasının Bakını və Rəşti tutmaq cəhdləri boş çıxdı. 1806 ilin yanvarında Sisiyanovun qoşunu Bakı xanlığına hücum etdi. Lakin fevralın 8-də Bakı xanı Hüseynqulu xanla Bakı qalasını təslim etmək haqqında danışıq zamanı xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisiyanovu qətlə yetirdiyindən rus qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu. Qafqaza yeni baş komandan təyin olunmuş general İ. V. Qudoviç oktyabrın 3-də Bakını tutdu. Bakı xanlığı Rusiyaya birləşdirildi.

1806 ildə Rusiya–Türkiyə müharibəsi başlandıqda gen. Qudoviç vaxt qazanmaq üçün İranla sülh danışıqlarına başladı. Sentyabrda Eçmiədzini tutan rus qoşunu İrəvanı mühasirəyə alsada, müvəffəqiyyət qazana bilmədi. 1808 ilin oktyabrında rus qoşunları Naxçıvanı tutmağa nail oldular. Lakin çətin təbii şərait və ac qalmaq təhlükəsi onları tezliklə Naxçıvanı tərk etmək və İrəvanın mühasirəsini dayandıрмаq məcburiyyətində qoydu. 1808, 1809, 1810 illərdə Abbas Mirzənin Gəncəni, Qarabağı tutmaq cəhdləri boş çıxdı.

1811 ildə İran ordusu ingilis mütəxəssislərinin köməyi ilə yenidən təşkil edildi. 1812 ildə Rusiyanın Fransa ilə müharibə apardığı dövrdə onun zəifləməsindən istifadə edən İran ordusu Qarabağa hücum edərək Şahbulağı tutdu. Lakin P. S. Kotlyarevskinin dəstəsi onları Qarabağdan çəkilməyə məcbur etdi. Avqustda İran qoşunu Talış xanlığını və Lənkəran qalasını ələ keçirdi. Oktyabrda P. S. Kotlyarevskinin dəstəsi Araz çayı yaxınlığındakı Aslandüz adlanan yerdə qəfil hücumla Abbas Mirzənin ordusunu darmadağın etdi; 1813 il yanvarın 1-də Lənkəran qalası alındı. Bu məğlubiyyətdən sonra İran hökuməti sülh bağlamağa məcbur oldu. *Gülüstən müqaviləsinə (1813)* görə İran Şimali Azərb. xanlıqlarına, Şərqi Gürcüstana və Dağıstana olan iddialarından əl çəkdi. Bununla belə, müqaviləyə əsasən İrəvan, Naxçıvan və Cənubi Azərb. xanlıqları üzərində İranın hakimiyyəti bərpa olundu. Tarixi Azərb. torpaqlarının ikiye bölünməsində ən amansız addımlardan biri atılmış oldu.

1826–28 illər müharibəsi. Gülüstən müqaviləsinin imzalanmasına baxmayaraq, İran hökuməti Cənubi Qafqaza iddialarından əl çəkməmişdi. Əvvəllərdə ol-

duğu kimi, İranı Rusiyaya qarşı müharibəyə yenə İngiltərə təhrik etdi. B. Britaniya hökumətinin planlarına görə, Qafqaz İranın əlinə keçməli və İngiltərənin nüfuz dairəsinə daxil edilməli idi. 1826 ilin iyulunda Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 minlik İran ordusu müharibə elan etmədən Arazı keçərək, Şimali Azərb.-a daxil oldu. Qarabağa doğru hərəkət edən əsas qüvvələr Şuşanı mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün davam etsə də, Abbas Mirzə şəhəri tuta bilmədi. Şah qoşunlarının başqa dəstələri iyunda Lənkəranı, iyulda Salyanı tutdu. 1826 ilin payızında Cənubi Qafqaza əlavə rus qoşunları göndərildi. Baş komandan dəyişdirildi (1816 ilin oktyabrından Baş komandan olan general A. P. Yermolov gen. İ. F. Paskeviçlə əvəz edildi). Şuşanın mühasirəsinin uzanması rus qoşunlarının Şamxor (Şəmkir) vuruşmasında şah qvardiyasını məğlub etməsinə şərait yaratdı. Sentyabrda Gəncə yaxınlığındakı vuruşmada Abbas Mirzənin 35 minlik qoşunu 8 minlik rus qoşununa məğlub oldu. Bundan sonra hərbi üstünlüyü ələ alan rus qoşunları 1827 il iyunun 26-da Naxçıvanı tutdular; iyulun 5-də Araz sahilində “Cavan bulağı” yaxınlığındakı döyüşdə Abbas Mirzənin qoşununu daha bir məğlubiyyətə uğradıb 2000 nəfər əsir, çoxlu qanımət və bayraq ələ keçirdilər. Rus qoşunları qısa müddətli mühasirədən sonra İrəvan, Xoy, Mərənd, Urmiya, Ərdəbil, Təbriz şəhərlərini də tutdular. Beləliklə, ikinci Rusiya–İran müharibəsi İranın tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. *Türkmənçay müqaviləsinə (1828)* əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. R.–İ. m. Cənubi Qafqaz və Dağıstanı sonu görünməyən feodal çəkişmələrindən xilas etsə də, onları çar Rusiyasının ucqar müstəmləkəsinə çevirdi, Azərb.-in ikiye bölünməsinə qəti olaraq rəsmiləşdirdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 3, B., 1998; Əliyev F., Əliyev U., Naxçıvan xanlığı (1747–1828), B., 1996; Ибрагимбейли Х. М., Россия и Азербайджан в первой трети XIX в., М., 1969; Очерки новой истории Ирана (XIX – нач. XX в.), М., 1978.

RÜSTƏM BEHRUDI (Rüstəm Hidayət oğlu Aliməmmədovun ədəbi adı; d. 14.9.1957, Ordubad r-nunun Behrud k.) – şair, publisist. Naxçıvan Pedaqoji İn-tunun tarix-ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş (1979), Ordubad r-nunun Unus, Kələki k.-lərində müəllimlik etmişdir (1979–84). “Yazıçı” nəşriy-

yatında poeziya şöbəsinin, “Azərbaycan” qəzetində, “Azərbaycan” jurnalında publisistika şöbəsinin müdiri olmuşdur. “Daha gül-gülə ağlamaq olmur” publisistik poeması C.Məmmədquluzadəyə, “Qanlı gəlin” məktub-poeması milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Kitablarından seçmələr xarici ölkələrdə də çap edilmişdir.

Ə s ə r i: Mələkdən iblis gözəldir, B., 1997.

RÜSTƏMOV Ağarza Ağahəsən oğlu (d.10.7.1952, Kəngərli r-nunun Qıvraq k.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (2004). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu (indiki İqtisad Universiteti) bitirmişdir (1975). NDU-da (1990 ilədək Pedaqoji İnstitut) laborant (1975-79), kabinet müdiri (1979-86), müəllim, baş müəlim (1986-94), dosent (1994 ildən), iqtisad, iqtisad-hüquq fakültəsinin dekanı (1994-2004) işləmişdir. 2004 ildən iqtisadiyyat və tənzimləmə kafedrasının müdürüdür. 6 kitab və kitabçanın, 60-adək elmi məqalənin müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i: İstehsal sahələrinin texnologiyası və sənaye ekologiyası. B., 2002 (şərikli); Əhalinin rifahı halının yaxşılaşdırılmasında sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətləri. B., 2003.

RÜSTƏMOV Məmməd İbrahim oğlu (d. 10.5.1930, Ordubad ş.) – maşınqayırma sahəsində alim. Texnika elmləri namizədi (1965), prof. (1992). Azərb. Polixnik İn-tunun (indiki Texniki Un-t) mexanika fakültəsini (1953) və Ukrayna EA Mexanika İn-tunun aspiranturasını (göndərişlə, 1963) bitirmişdir. Zavodda mühəndis-konstruktor, sex rəisi, baş mühəndis və direktor vəzifələrində çalışmışdır (1953–60). 1966 ildən Azərb. Texniki Un-tində işləyir; un-tin metalkəsən dəzgahlar və alətlər kafedrasının müdiri olmuşdur (1981–92). 1992 ildən həmin kafedranın prof.-dur. 100-dən çox elmi məqalənin, dərslik, tədris vəsaiti, metodik göstəriş və ixtiraların müəllifidir.

RÜSTƏMOV Muxtar İbrahim oğlu (d. 19.3.1931, Ordubad ş.) – geoloq. Geologiya-minerologiya elmləri namizədi (1960). Azərb. Sənaye İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) geoloji-kəşfiyyat fakültəsini (1954) və Azərb. Milli EA Geologiya İn-tunun aspiranturasını (1957) bitirmişdir. Nax. MR-də xüsusi geoloji xəritələrin tərtibi işlərində geoloq və baş geoloq (1955–61), Azərb. EA Geologiya İn-

tunda baş elmi işçi (1961–76) işləmişdir. 1976 ildən həmin in-tun Petrologiya laboratoriyasının müdürüdür. Petrologiya, palevulkanologiya, mineralogiya, geokimya, metallogeniya, tektonika və geodinamika sahəsində tədqiqatlar aparmışdır. 150-yə yaxın elmi məqalənin müəllifi, o cümlədən “SSRİ geologiyası”nın Azərb.-a həsr olunmuş 47-ci cildinin, Azərb.-in 1:500000 miqyaslı tektonik, geoloji və maqnetizm-metamorfizm xəritələrinin müəlliflərindəndir. Nax. MR geologiyasının kompleks öyrənilməsi sahəsindəki tədqiqatları keçmiş SSRİ EA-nın elmi nəticələrindən sayılmışdır. Nax. MR-in təbii sərvətlərindən istifadə sahəsində ixtiraya görə 2 müəlliflik şəhadətnaməsi var. Beynəlxalq elmi məclislərdə (Ankara, 1994; Moskva, 1995; Daşkənd, 1997; Bakı, 1998; İstanbul, 2000 və s.) məruzələr etmişdir. SSRİ EA Petroqrafiya Komitəsinin, onun Qafqaz-Kırım-Karpat komitəsinin rəyasət heyətinin, Qafqaz Mineral Sərvətləri İn-tu ekspert şurasının üzvü olmuşdur.

RÜSTƏMOV Musa İsmayıl oğlu (d. 8.5.1930, Ordubad ş.) – kimyaçı-texnoloq. Texnika elmləri doktoru (1968), prof. (1971), Azərb. Milli EA akad. (1989; m. üzvü 1980). Azərb. Respublikası əməkdar elm xadimi (1979), Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1982). Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki Neft Akademiyası) bitirmişdir (1952). Azərb. Neft Emalı Sənayesi Elmi Tədqiqat İn-tunda (indiki Azərb. Milli EA Y. H. Məmmədəliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tu) müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, direktor müavini (1968 ildən) olmuşdur; 1988 ildən in-tun direktorudur. R. Azərb.-da neft emalı və neft kimyası sahəsində elmi məktəbin yaradıcılarından. Elmi fəaliyyəti heterogen kataliz texnologiyasında, neftin emalının rəşional sxemlərinin işlənilib hazırlanmasında, neft xammalının katalitik emalı üçün yeni texnoloji sistemlərin və katalizatorların yaradılması sahəsində geniş problemlər dairəsini əhatə edir. Onun rəhbərliyi ilə yüksək sıxımla izopentan və avtomobil benzininin yüksəkoktanlı izokomponentinin alınmasına imkan verən hidrokrekinq və destruktiv hidroizomerləşmə proseslərinin orijinal texnologiyası yaradılmış, bir çox şəhərlərdəki [Moskva, Bakı, Kazan, Pavlodar, Burqas (Bolqarıstan) və s.] neft

Rüstəmov Ağarza

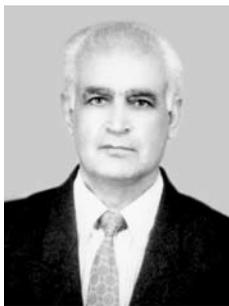
Rüstəmov Məmməd

Rüstəmov Muxtar

Rüstəmov Musa

Rüstəmov Yavuz

emalı z-larında tətbiq olunmuşdur. Hidrogen energetikası sahəsində tədqiqatların əsasını qoymuşdur.

Tədqiqatlarının nəticələri 500-ə yaxın elmi məqalədə, yüzdən çox müəlliflik şəhadətnaməsi və patentdə əksini tapmışdır. Beynəlxalq konqres və simpoziumlarda [Moskva (1968), London (1976), Praqa (1982), Buenos-Ayres (1990), Budapeşt (1991), Kioto (1994), Baltimor, Boston, Ştutqart (1996), San-Diyeqo (1997) və s.] məruzələr etmişdir. Bakı Beynəlxalq neft-kimyə konfranslarının (1994, 1996, 1998, 2000) təşkilatçısı olmuşdur. Elmi kadrlar hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq elmi şura və assosiasiyaların üzvüdür. "Neft kimyası və neft emalı prosesləri" jurnalının baş redaktorudur.

Ә с а г л а г и: Современное состояние и пути интенсификации процесса каталитического крекинга. Б., 1966 (şərikli); Получения нестилизованного высокооктанового автомобильного бензина на установках каталитического крекинга, "Нефтепереработка и нефтехимия", 1978, №11 (şərikli); О перспективах создания атомно-нефтеперерабатывающих комплексов, "Вопросы атомной науки и техники (серия Атомно-водородная энергетика и технология), в. 2(9), 1981 (şərikli); Исследование валентного и координационного состояния ионов и никеля в цеолитсодержащих катализаторах методом диффузного отражения, "Кинетика и катализ", т. 26, вып. 2, 1985 (şərikli); Концепция развития нефтеперерабатывающей, газоперерабатывающей и нефтехимической промышленности Азербайджана, "Процессы нефтепереработки и нефтехимии", 2000, № 1.

RÜSTƏMOV Yavuz İsmayıl oğlu (d. 9.5. 1933, Ordubad) – kimya texnologiyası sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1984), prof. (1994), Azərb. Milli EA-nın müxbir üzvü (2001). Azərb. Sənaye İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) kimya-texnologiya fakültəsini bitirmişdir (1957). Sumqayıt Sintetik Kauçuk Zavodunda növbə rəisi, polimerləşmə səxinin texnoloqu (1957–61), Respublika Xalq Təsərrüfatı Şurasında baş mütəxəssis (1961–63), Sumqayıt Superfosfat Zavodunda baş mühəndis (1963–69) işləmişdir. 1969 ildən Azərb. Milli EA-nın indiki Polimer Materialları İn-tunda polimerlər texnologiyası prosesləri və aparatları laboratoriyasının müdürüdür. Elmi fəaliyyəti kimya texnologiyasının nəzəri əsaslarına, çoxfazlı

sistemlərdə kinetika, hidrodinamika, istilik və maddələr mübadiləsi proseslərinin yeni metodlarının tədqiqi və tam riyazi modellərinin yaradılmasına yönəldilmişdir. Bir neçə monoqrafiyanın, 100-ə yaxın elmi məqalənin müəllifidir. 20 müəlliflik şəhadətnaməsi və patenti var.

Pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. Beynəlxalq və keçmiş ittifaq əhəmiyyətli elmi simpozium və konqreslərdə (Minsk, 1982; Leninqrad, 1983; Türkiyə, 1983) məruzələr etmişdir.

RÜSTƏMOVA Raziyyə Əli qızı (d. 14.7. 1936, Şərrur r-nunun Qarahəsənli k.) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1966). 1955–72 illərdə Şərrur r-nundakı SSRİ-nin 50 illiyi ad. k-zda kolxozçu, manqa başçısı olmuş, 1972 ildən həmin k-zda üzümçü işləmişdir. 1965 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Hazırda pensiyaçıdır.

RZAYEV Abbas Heydər oğlu (d.1945, Babək r-nunun Nehrəm k.) – neft proseslərinin avtomatlaşdırılması sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1994). Azərb. Neft-Kimyə İnstitutunu (indiki Neft Akademiyası) (1968) və Kiyev Politehnik İnstitutunu (1973) bitirmişdir. Neft-Kimyə Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunda laboratoriya rəhbəri (1968-93), Azərkimyə Dövlət Şirkətində elmi-texniki tərəqqi şöbəsinin müdiri (1991-98) olmuşdur. 1998 ildən Azərb. Dövlət Olefinlər İnstitutunda laboratoriya rəhbəri işləyir. 70-dən çox elmi əsərin, 25 elmi ixtiranın müəllifidir.

RZAYEV Bayram Zülfüqar oğlu (21.3. 1941, Babək r-nunun Kültəpə k.) - qeyri-üzvi kimya texnologiyası sahəsində alim. Kimya elmləri doktoru (2005). Azərb. DPİ-nin (indiki ADPU) kimya-biologiya fakültəsini bitirmişdir (1963). Azərb. EA QÜFKİ-nin aspiranturasında oxumuşdur (1963-67). 1967 namizədlik, 2005 doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1972-dən Azərb. EA-nın Elm Mərkəzində çalışmışdır. R. muxtar respublikanın daş duz, anti-monit, auriqment, Darıdağ termal suyu, mərmər, zəy və s. xammal əsasında bir sıra məhsulların alınma texnologiyalarını işləyib hazırlamışdır. Təqdim etdiyi yeni reaksiyaya əsasən arsen və sürmənin onlarca

Rüstəmov Raziyyə

Rzayev Abbas

Rzayev Bayram

tiobirləşmələrinin alınma şəraitini tədqiq etmişdir. 5 min il öncə qədim Misirdə yerinə yetirilməyə başlayan və aparılma texnologiyası indiyə qədər məlum olmayan mumiyalama prosesinin sirrini açmışdır. O, hazırda AMEA NB-nin TEİ-nin direktor müavini vəzifəsində çalışır. 120-dən artıq elmi məqalənin, 9 kitab və monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Arsen və Darıdağ termal suyu, B., 1983; Sürmənin tiobirləşmələrinin kimyasına dair yeni tədqiqatlar, N., 2002; Arsenin kükürlü birləşmələri sahəsində yeni tədqiqatlar, B., 2002; Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral sərvətləri və onların istifadə perspektivləri, N., 2003.

RZAYEV Həbib Allahverdi oğlu (26.12.1923, Babək r-nunun Nehrəm k. – 12.8.1997, Bakı) – hüquq-mühafizə orqanı işçisi, ədliyyə gen.-mayoru (1987). Orconikidze (indiki Vladıqaf-qaz) Səhra komandirləri kursunu (1942), Naxçıvan Müəllimlər İn-tunu (1944), Bakı hüquq məktəbini (1947) və Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) hüquq fakültəsini (1954) bitirmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Şərrur r-n prokuroru (1961–69), Kürdəmir r-n prokuroru (1970–75), Naxçıvan MR prokuroru (1975–80) vəzifələrində çalışmışdır. “Vətən müharibəsi” ordeni və medallarla, SSRİ-nin əlaçı hüquqşünası döş nişanı ilə təltif olunmuşdur.

RZAYEV Məmməd Hüseyn oğlu (d. 8.5.1952, Naxçıvan ş.) – fəlsəfəşünas. Fəlsəfə elmləri namizədi (1984). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunda (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti) müəllim (1974–81) və baş müəllim (1981–97) işləmişdir. 1997 ildən un-tin tərbiyə işləri üzrə prorektorudur. Fəlsəfənin müxtəlif problemlərinə dair 4 kitabın və 70-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Tədqiqatlarının böyük hissəsi şəxsiyyət problemlərinə həsr olunmuşdur. Alma-Ata (1973), Bişkek (1984), Tehran (2000), Marağa (2001), Van (2003), Sakarya (2004), İstanbul (2005) və s. şəhərlərdə elmi konfranslarda məruzələr etmişdir.

Əsərləri: Şəxsiyyət və zaman, B., 2004; Müasir fəlsəfədə şəxsiyyət, B., 2003; Fəlsəfədə şəxsiyyət problemi, B., 2004; Şəxsiyyətin fəlsəfəsi, B., 2004.

RZAYEV Ramiz Yaqub oğlu (d. 25.2.1953, Naxçıvan ş.) – general-mayor (1998),

2-ci dərəcə dövlət ədliyyə müşaviri (2002). ADU-nun (indiki BDU) hüquq fakültəsini bitirmişdir (1977). Bakı ş. Nərimanov r-n prokurorluğunda müstəntiq, Bakı şəhər prokurorluğunda baş müstəntiq, Azərb. Respublikası baş prokuroru yanında xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiq, Respublika Prokurorluğu xüsusilə mühüm işlər üzrə istintaq şöbəsinin böyük prokuroru, Dəvəçi və Beyləqan r-nlarının prokuroru (1979–95), Azərb. Respublikasının hərbi prokuroru (1995–2000), Azərb. Respublikası baş prokurorunun birinci müavini (2000–2005) vəzifələrində çalışmışdır.

R. 2005 ildən Azərb. Respublikasının Ali Məhkəməsinin sədri təyin edilmişdir. Beynəlxalq Prokurorlar Assosiasiyasının üzvüdür. “Prokurorluğun fəxri işçisi” nişanı və “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

RZAYEV Tofiq Heydər oğlu (d. 1935, Babək r-nunun Nehrəm k.) – avtomatika sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1990), prof. (1991). Azərb. Sənaye İn-tununun neft-mexanika fakültəsini (1957), SSRİ EA Avtomatika İn-tunun aspiranturasını (1964) bitirmişdir. 1964–92 illərdə Sumqayıt Neft Kimyası Elmi-Tədqiqat və Layihə İn-tunda aparıcı mühəndis, laboratoriya və şöbə müdiri işləmiş, 1977–92 illərdə eyni zamanda “İdarə sistemlərinin problemləri” elmi-texniki seminarına rəhbərlik etmişdir. 1992–93 illərdə Azərb. Dövlət Neft Akademiyasının prorektoru, 1993–95 illərdə avtomatik idarəetmə kafedrasının prof. olmuşdur. 1995 ildən Azərb. Texniki Un-tinin avtomatika və idarəetmə kafedrasının prof. və “Avtomatlaşdırma, informatika və optimal idarəetmə” elmi-texniki və metodiki seminarının sədridir. Elmi nəticələri keçmiş ittifaqın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Özbəkistan və Azərb.-in neft kimyası sənayesində, suvarmada avtomatlaşdırılmış idarə sistemlərinin yaradılmasında və istismarında tətbiq edilmişdir. Bir monoqrafiyanın, 140-dan çox elmi məqalənin müəllifidir.

RZAYEVA, R z a l ı Səkinə Məmməd qızı (1912, Naxçıvan – 13.12.1991, Bakı) – qabaqcıl maarif işçisi, ictimai xadim. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu (1931) və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1937). Əmək

Rzayev Həbib

Rzayev Məmməd

Rzayev Ramiz

Rzayev Tofiq

Rzayeva Sürəyya

fəaliyyətində Culfa r-nunun Bənəniyar k.-ndə müəllimliklə başlamış, pedaqoji fəaliyyətini Naxçıvan ş.-ndə davam etdirmişdir (1931–37). Müəllimlik fəaliyyəti dövründə özünü istedadlı maarif işçisi və fəal ictimaiyyətçi kimi göstərməsi R.-ya muxtar respublikanın pedaqoji kollektivləri arasında böyük nüfuz qazandırdığından rəhbər vəzifəyə irəli çəkilməmiş, ibtidai və orta məktəb işçiləri həmkarlar ittifaqları Naxçıvan vilayət komitəsinin sədri (1938–42), sonra isə Nax. MSSR sosial təminat naziri (1942–70) vəzifələrində çalışmışdır.

4 dəfə Nax. MSSR, 2 dəfə Azərb. SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

RZAYEVA Sürəyya Məmməd qızı (d.12.5.1968, Şərur r-nunun Çomaxtur k.) – qabaqcıl maarif işçisi. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (2004). Naxçıvan Dövlət Universitetini ibtidai təhsil pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə bitirmişdir (1994). M.Seyidov ad. Şərur şəhər 2 saylı orta məktəbdə ibtidai sinif müəllimidir (1993 ildən).

S

SAATLILAR – türk tayfası. Etnonimin 14 əsrin sonunda Çuxursəd vil.-nin hakimi olmuş Əmir Saadın adı ilə bağlı olduğu ehtimal edilir. Əvvəllər Naxçıvan mahalında, Arpaçayın aşağı və Arazın sağ sahilində yaşayan S.-in xeyli hissəsi 15 əsrin 30-cu illərində qonşu ərazilərə köçmüşdü. S.-in bir qismi ayrımlara qarışaraq Qazax bölgəsində məskunlaşmışdı. 1795–98 illərdə S.-in bir hissəsi Qarabağa köçmüşdü. Azərb.-ların etnogenezində iştirak etmişlər. Ehtimal ki, Saatlı ş.-nin, Bərdə r-nundakı Saatlı k.-nin adı S.-la bağlıdır.

SABİRKƏND – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 23 km şm.-q.-də. Ordubad–Naxçıvan avtomobil yolunun sağ kənarında, Arazın sol sahilində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 1028 nəfər (2005); bağçılıq, əkinçilik, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, rabitə evi və tibb məntəqəsi var.

Orta əsrlərdə *Böyük İpək Yolunun* keçdiyi məşhur *Aza körpüsü* Sabirkəndin yaxınlığındadır. Dünya tufanı ilə bağlı olan, qədim qayaüstü təsvirləri ilə ulu əcdadlarımızın izini bu günümüzədək gətirib çıxaran *Gəmiqaya* yurd yerinə yol bu kənddən keçir.

SABİRKƏND NEKROPOLU – Ordubad r-nunun eyniadlı k.-ndən c.-q.-də son Tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. Subatan-Diza qədim yaşayış yeri ilə yanaşıdır. Tarixi abidə kimi 1975 ildə qeydə alınmışdır. Dördkünc torpaq tipli qəbir abidələrinin bir çoxu iyirminci əsrin altmışıncı illərindən sonrakı dövrlərdə təsərrüfat işləri görülərkən dağılmışdır. Buradan monoxrom boyalı gil qablar, yastı tunc xəncər və digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Tapıntılara əsasən S. n.-nun e. ə. 16–14

əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir. Sabirkənd nekropolunda ilkin arxeoloji qazıntılar əsasında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Nekropolun əsaslı tədqiqata ehtiyacı vardır.

SADIQOV Fuad Mikayıl oğlu (d.10.4.1950, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1993), prof. (1995). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) kimya fakültəsini (1973) və Azərb. Milli EA Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İn-tunun aspiranturasını (1978) bitirmişdir. BDU-nun Qeyri-üzvi materialşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyasında böyük və aparıcı elmi vəzifələrində işləmişdir (1988–95). 1995 ildən Ümumi və qeyri-üzvi kimya kafedrasının prof.-dur. Elmi fəaliyyəti yarımkeçirici üçlü nadir-torpaq elementləri xalkostibnit və xalkobismutitlər əsasında effektiv termoelektrik materiallar alınmasının fiziki-kimyəvi əsaslarının yaradılmasına həsr olunmuşdur. O, ilk

Sadiqov Fuad

Sabirkənddən görünüş.

Sadıqov İsmayıl

dəfə nadir torpaq elementləri və onların birləşmələrini əlavə etməklə yüksək effektiv termoelektrik materialların alınması nəticəsində yüksək tempr. intervalında mexaniki möhkəmliyə malik termoelektrik materiallar almışdır. 125-dən çox elmi məqalənin, 4 müəlliflik şəhadətnaməsinin müəllifidir. Beynəlxalq simpoziumlarda [Sovet-Polşa (Vilnüs, 1988), Sovet-Yaponiya (Düşənbə, 1989), Sovet-Almaniya (Kazan, 1991)] məruzələr etmişdir.

Ə s ə r i: Qeyri-ənənəvi kompleks birləşmələr, B., 1999.

SADIQOV İsmayıl Rza oğlu (d. 15.7.1941, Naxçıvan ş.) – mexanika sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1984). Beynəlxalq Mühəndislik Akademiyasının həqiqi üzvü (1997; m. üzvü 1994). Azərb. Dövlət Politexnik İn-tunun (indiki Texniki Un-t) mexanika fakültəsini bitirmiş (1962), Kuybişev (indiki Samara) və Moskva ş.-lərində aspiranturada təhsil almışdır (1965–68). Texniki Un-t-də baş müəllim, dosent, kafedra müdiri işləmişdir (1962–83). 1983 ildə Azərb. SSR Nazirlər Sovetinin şöbə müdiri təyin edilmişdir. Hazırda Azərb. Respublikası Nazirlər Kabinetinin elm, mədəniyyət, xalq təhsili və sosial problemlər şöbəsinin müdürüdür. Deformasiya olunan bərk cisimlər mexanikasının qeyri-xətti məsələləri sahəsində tədqiqatlar aparmışdır. Tavanlar və digər fəza konstruksiyalarına dair Beynəlxalq Assosiasiyanın (İASS) keçmiş SSRİ üzrə Milli Komitəsinin üzvü seçilmişdi (1986).

SADIQOV (S a d ı q ı l ı) Murtuz Zeynal oğlu (21.3.1929, Ordubad r-nunun Nüsnüs k. – 24.4.1997, Bakı) – ədəbiyyatşünas. Filologiya elmləri doktoru (1971), prof. (1973), Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1989), “Qızıl qələm” mükafatı laureatı (1994). 1937 ildə repressiyaya məruz qalan ailəsi ilə Qazaxıstana sürgün olunmuş, burada orta təhsil almışdır. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsini (1951) və aspiranturasını (1960) bitirmişdir. Naxçıvan, Şəki müəllimlər in-tlarında, Gəncə Dövlət Pedaqoji İn-tunda dərslər demiş (1951–57), M.F.Axundov ad. Azərb. Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İn-tutunda (indiki Slavyan Un-ti) baş müəllim, dosent olmuşdur. Həmin in-tun klassik rus ədə-

biyyatı kafedrasının müdiri (1972 ildən), Azərb. Yazıçılar Birliyinin üzvü (1980 ildən), repressiya qurbanları “Vicdan” komissiyasının təsisçisi və sədri (1989 ildən) idi. Azərb.–rus və polyak ədəbi əlaqələrinə dair tədqiqatların, o cümlədən 7 monoqrafiyanın [“Dekabrist yazıçılar və Azərbaycan” (1967), “Rus yazıçıları Azərbaycan haqqında” (1970), “Azərbaycan rus ədəbiyyatında” (1989) kitabları və s.], 200-ə yaxın məqalənin müəllifidir. Moskva, Varşava, Paris və s. şəhərlərdə keçirilən elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. 20 əsrdə azərb.-ların soyqırımından bəhs edən “Tarix cavab verəcək” (1995) adlı publisistik toplusunun tərtibçisi və müəlliflərindəndir. Bədii yaradıcılıqla da məşğul olurdu. “Qan yaddaşı” sənədli-publisistik povestində repressiyaya məruz qalmış soydaşlarımızın məşəqqətli taleyi təsvir olunur.

Ə s ə r l ə r i: M. F. Axundov B., 1987 (7 dildə); Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей, Б., 1975; М.Ф. Ахундов и русская литература, Б., 1986.

SADIQOV Nurəddin Sadıq oğlu (d.5.12.1935, Ordubad r-nunun Behrud k.) – hərbi xadim, gen.-mayor (1992), hərbi elmlər namizədi (1983). Lvov Hərbi Məktəbini (1959), M.V.Frunze ad. Hərbi Akademiyasını (Moskva) bitirmişdir (qızıl medalla). 1975 ilin sentyabrından Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin 4-cü ümumqoşun ordusunun kəşfiyyat roisi, 1979 ildən M.V.Frunze ad. Hərbi Akademiyada müəllim işləmişdir. 1991 il noyabrın 12-də SSRİ Silahlı Qüvvələrindən ehtiyata buraxılmışdır. 1992–93 illərdə Azərb. Respublikası Müdafiə Nazirliyində baş müşavir, kadrlar idarəsinin rəisi, Baş qərargah rəisinin müavini və rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1993 ilin noyabrından 1999 ilin martınadək Azərb. Respublikası Prezidentinin hərbi məsələlər üzrə müşaviri olmuşdur. Hazırda istifadədadır. S.-un rəhbərliyi və şərikli müəllifliyi ilə hərbi akademiyalar üçün 5 dərslük, 22 məxfi dərslük vəsaiti yazılmışdır. Orden və medallarla təltif edilmişdir.

SADIQOV Rzaqulu Zeynal oğlu (d. 15.10.1944, Qazaxıstan, Taldı-Kurqan vil.) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1989). Ailəsi 1937 ildə repressiyaya məruz qalaraq Ordubaddan Qazaxıstana sürgün olunmuşdu. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (indiki APU)

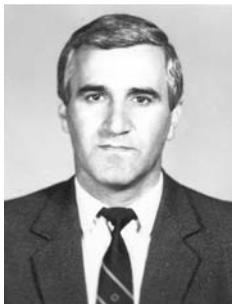

Sadıqov Murtuz

Sadıqov Nurəddin

Sadıqov Rzaqulu

(1969), Azərb. Milli EA Fizika İn-tunun aspiranturasını (1974) bitirmişdir. 1990 ildən həmin in-tun aparıcı elmi işçisidir. Tədqiqatları mürəkkəb yarımkeçiricilərin aşağı temperaturlarda maqnit xassələrinin, onlarda müşahidə olunan faza keçidlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Elmi işlərinin nəticələri Rusiya, Almaniya və Türkiyədə dərc olunmuşdur. Beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumlarda (Kiyev, 1974; Minsk, 1976; Bordo, Fransa, 1996; İstanbul, 1997) məruzələr etmişdir. “Soros fondu” mükafatına layiq görülmüşdür (1993).

SADIQOV Şükür Əli oğlu (15.4.1924, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k. – 26.1.1994, Bakı) – tarixçi. Tarix elmləri doktoru (1967), prof. (1968), “SSRİ maarif əlaçısı”. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) tarix fakültəsini (1947) və aspiranturasını (1950) bitirmiş, 1948 ildən orada müəllim işləmişdir. Tarix fakültəsinin (1953–55), tarix–filologiya fakültəsinin (1961–65) dekanı olmuşdur. 1970–90 illərdə tədris işləri üzrə prorektor, eyni zamanda SSRİ tarixi kafedrasının (1970–88), Türk və Şərqi Avropa xalqlarının tarixi kafedrasının (1988 ildən) müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Cənubi Qafqaz respublikalarının əməkdaşlığı və əlaqələri mövzusunda tədqiqatlar aparmışdır.

SADIQZADƏ Sadıq İsmayıl oğlu (29.12.1917, Ordubad ş. – 3.11.1988, Bakı) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1962), prof. (1965). 1937 ildə Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) kimya fakültəsinə qəbul olunmuş, 1939–46 illərdə Hərbi Dəniz Donanmasında xidmət etmişdir. BDU-nu (1949), Azərb. Milli EA Kimya İn-tunun aspiranturasını (1952) bitirmişdir. Azərb. Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda (NKPI) polimerlər kimyası şöbəsinin və sintetik kauçuk kimyası laboratoriyasının (1959–65), NKPI-nin Sumqayıt filialında epoksid birləşmələri kimyası laboratoriyasının rəhbəri olmuş, həmin filialın direktoru işləmişdir. S. pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, Azərb. Dövlət Neft Akademiyasında kafedra müdiri vəzifəsində çalışmışdır (1964–70). 1973–75 illərdə Azərb. Texniki Un-tində, 1976–88 illərdə indiki Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-tində ümumi kimya kafedralarına rəhbərlik etmişdir. S.-nin elementüvi, YMB, üzvi kimya və neft-

Sağarsu dərəsi.

kimya sintezi sahəsində tədqiqatları 5 monoqrafiya və dərsləkdə, 450-dən artıq elmi məqalədə, 70 müəlliflik şəhadətnaməsində əksini tapmışdır. Beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda (Yaponiya, AFR, Macarıstan) məruzələr etmişdir.

SAĞARSU, S a q q a r s u – Ordubad r-nu ərazisində çay. Gilançayın (Arazın qolu) sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin ətəyindən, 3065 m. hünd.-də yerləşən Göygöldən başlanır. Uz. 10 km, hövzəsinin sah. 21 km²-dir. Əsasən, yeraltı sular (36%) və qar suları (50%) ilə qidalanır. Göygöl çayı da adlanır.

SAİR MƏVAZİ NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlıların idarəsində olan Naxçıvan sancağının 14 nahiyəsindən biri. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən aydın olur ki, bu dövrdə S.M.n. 16 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; nahiyənin 12 kəndində müsəlmanlar (azərb.-lilər), 1 kəndində xristianlar yaşayırdı. Nahiyənin illik gəliri 152342 ağça idi ki, bu da Naxçıvan sancağının illik gəlirinin 5,8% -ni təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüseynəddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

SAL AHLILAR – əsasən Naxçıvanda, Qərbi və Cənubi Azərb.-da məskunlaşmış kəngərli-lər (bax *Kəngərli-lər*) tayfasının bir qolu. Bir qismi indiki Qazax bölgəsində məskunlaşan S. qazax tayfa birliyinə daxil olmuşdur. Tayfa başçısı vəkil adlanırdı. Sonralar S.-in bir hissəsi cəmilli, qaradəmirçi, boyəhmədli, qa-

Sadıqov Şükür

Sadıqzadə Sadıq

zaxrəhimli və b. tayfalarla birlikdə Qarabağa köçmüşdür. Qazax r-nundakı Yuxarı Salahlı, Daş Salahlı, Orta Salahlı, Aşağı Salahlı, Ağdam r-nundakı Salahlı Kəngərli, Xanlar, Ağdaş r-nlarındakı Salahlı kəndlərinin adı S.-la əlaqədardır. Naxçıvan bölgəsində yaşayan kəngərlilərin 28 qolundan biri də S. olmuşdur. 1831 ildə İrəvan qubernatorluğunda katib işləmiş Zolotnitskinin Naxçıvan mahalı haqqında tərtib etdiyi məlumatda Nəhəcir, Sirab, Külüs, Şahbuz, Mahmudabad və s. yaşayış yerlərində Salahlı tayfası nümayəndələrinin yaşadığı qeyd edilmişdir.

Şərur rayonunda Salahabad adlı yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Hazırda Salahabad rayonun Şəhriyar kəndinin tərkibində məhəlləyə çevrilmişdir.

SALAXANA, S a l l a x a n a, S a l a x a n – Babək r-nunun dağlıq sahəsində, Qazan yaylağının q. ətəklərində dərə, bulaq, yurd, qaya və mağara. S. ilə bağlı toponimlər xalq arasında S a l a x a n adlandırılır. S. dərəsi və ətrafı mürəkkəb tektonik quruluşa və relyefə malikdir. 4 km-ə qədər uzanan kanyonvarı, çətin keçilən struktur terraslı S. dərəsi və onu əhatə edən bölgə, əsasən, sahəvi, pelitomorf, nazik təbəqəli və gilliqumlu əhəngdaşlardan, gildən və konqlomeratlardan ibarətdir. Ərazisi zəngin subalp bitkiləri ilə örtülmüşdür. Yemişan, itburnu, qaraca (gərməşov), alça, armud, ardıc və s. bitir. Dərənin sol sahili uca, sıldırım, sanki sallarla hövrülmüş divarı xatırladan 25–30 m hündürlükdə dik qayalıqdır. Vahimə doğuran dərənin sonunda, sağ sahilə, qayaların arasında iki mağara var. Dərənin dibindən bir neçə m hündürlükdəki böyük mağarada min başdan artıq davar saxlanıla bilər. Mağaraya ancaq dağ yamacından daxil olmaq mümkündür. Birincidən kiçik olan alçaqdakı mağaranın giriş hissəsini aşınma materialları qismən doldurmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar (O. Ş. Gökyay, F. Zeynalov, S. Əlizadə) S. toponiminin ərəbcə “salx”, “sallax” (soymaq, dəri soyan) və farsca xana sözlərindən ibarət olub “dəri soyulan yer” mənasını bildirməsi, bəziləri (S. Babayev) isə xalis azərb.-ca “sal” və “axan” söz birləşməsindən yaranması ehtimalını irəli sürmüşlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da tək-cə qoyunları deyil, adamları da yeyən təpəgözün (kəlləgözün) olduğu yer kimi bir neçə dəfə adı çəkilən “Salaxan qayası” ilə əlaqədar birinci ehtimal inandırıcı görünür.

Salaxana mağarası “Dədə Qorqud” dastanlarındakı “Basatın Təpəgözü öldürdü-yü boy”dadır. Tədqiqatçılar bu boyu və həmin boydakı mağaranı antik Yunan epusu olan Homerin məşhur “Odiseya” dastanındakı oxşar motivlərlə müqayisə edirlər.

Xalq yazıçısı Anarın ssenarisi əsasında çəkilmiş “Dədə Qorqud” filmində Naxçıvan görüntülərindən istifadə olunmuşdur.

İlk dəfə AMEA-nın müxbir üzvü Səfərəli Babayev “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” adlı monoqrafiyasında Babək rayonu ərazisindəki *Salaxana* mağarasının “Dədə Qorqud” dastanlarındakı

Salaxana. Qayada təbii mağara.

məlum sujetlərlə əlaqədar olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmışdır.

Digər toponimlərlə birlikdə *Salaxana* mağarası yer adı da Naxçıvan diyarının qədim oğuz tayfalarına məxsus olduğunu bir daha təsdiq edir.

Əd.: B a b a y e v S., Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri, B., 1999; “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, c. 2, B., 2000.

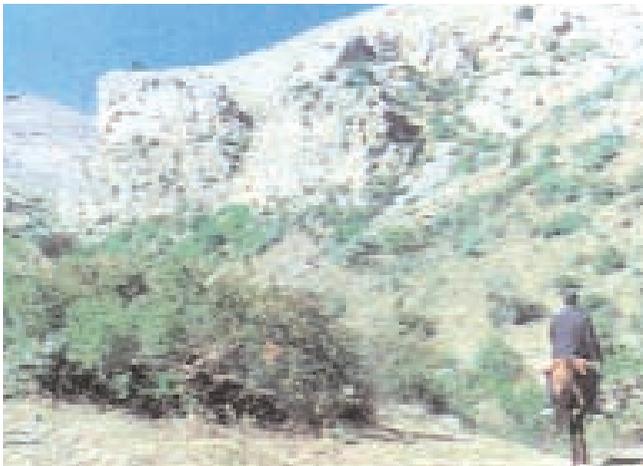
SALAMMƏLİK TRAVERTİN YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Ordubad ş.-ndən 15 km c.-ş.-də, Salamməlik d.y. st.-ndan 1 km şm.-dədir. Geoloji quruluşunda Dördüncü dövr yaşlı sarımtıl-boz rəngli travertin iştirak edir. Yatağın üst hissəsi (2 m-ə qədər) məsaməli, zəif bərkimiş, nazik laylı, alt hissəsi isə möhkəm bərkimiş travertindən ibarətdir. Sah. 1,6 ha, faydalı qatın qalınlığı 5 m-dir. Yataq əhəng istehsalı üçün öyrənilib; sənaye ehtiyatı 143 min t-dur.

SALAYÇILAR – türk tayfası. Kəngər tayfasından olmuşlar (bax *Kəngərlər*). 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan kəngər mənşəli qol və tirələrin içərisində salayçı nəslinin də adı çəkilir.

Salayçılar tayfa adı kimi xüsusi olaraq öyrənilməmişdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar Sal tayfa adı ilə bağlı bir sıra etnonimlərin mövcud olduğu qənaətinə gəlirlər.

SALEHOV Akif Əyyub oğlu (d.2.1.1951, Ordubad r-nunun Üstüpu k.) – həkim. Tibb elmləri doktoru (1991). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun (indiki Tibb Un-ti) tibbi profilakti-

Salaxana dərəsi.

ka fakültəsini (1974), Azərb. Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Tibbi Parazitologiya və Tropik Təbabət İn-tunun aspiranturasını (1981) bitirmiş, həmin in-tıda elmi işçi, baş elmi işçi və şöbə müdiri işləmişdir (1974–95; 1984–90 illərdə SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin Tibbi Parazitologiya və Tropik Təbabət İn-tunun doktoranturasında oxumuşdur). 1996 ildən Müstəqil Azərbaycan Un-tinin rektorudur. Enterebioz əleyhinə tədbirlərin işlənməsi və təkmilləşdirilməsinin epidemioloji əsaslarına, heyvanlarda exinokokkoz xəstəliyinin diaqnostika və profilaktikasına, onun sosial-iqtisadi ziyanının azaldılması tədbirləri sisteminin elmi əsaslarına dair tədqiqatların, 70-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

SALİK ORDUBADI – şair. XIX əsrdə Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərmiş “Əncümənü-şüəra” ədəbi məclisinin üzvü. Yaradıcılığında klassik lirika ənənələri ilə yanaşı ictimai mövzulara da üstünlük verilmişdir. Gəncəni, Tiflisi, İrəvanı, habelə İran və Türkiyənin bir sıra yerlərini gəzmiş, “Səfərnəmə” əsərində şahidi olduğu hadisələri nəzmə çəkmişdir. Salik Ordubadının “Divan”ı mövcuddur. Həmin “Divan” Təbriz şəhərində kitab halında çap olunmuşdur. Əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Böyük maarifçi *Məhəmməd Tağı Sidqinin* müasiri və məsləkdaşı olmuşdur. Bax *Məhəmmədqulu Salik*.

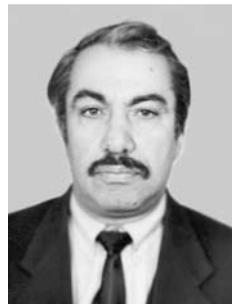
SALLAQXANA MƏHƏLLƏSİ – Naxçıvan ş.-ndə sənət və peşə ilə bağlı məhəllə. Ərəbcə “sallaq” (qəssab) və farsca “xana” (ev) sözləri əsasında yaranmışdır. Şəhərdə arabacı, faytonçu işləyənlərin, qəssablıqla məşğul olanların əksəriyyəti bu məhəllədə yaşayırdı. Hazırda məhəllə adı kimi unudulmuşdur.

SALMANOV Arif Həniyə oğlu (d. 5.12.1942, Naxçıvan ş.) – coğrafiyaşünas. Coğrafiya elmləri doktoru (1991). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) geologiya-coğrafiya fakültəsini (1966) və Azərb. Milli EA Coğrafiya İn-tunun aspiranturasını (1972) bitirmişdir. Azərb. EA Coğrafiya İn-tunda baş elmi işçi, iqtisadi coğrafiya bölməsinin, iqtisadi və sosial coğrafiya şöbəsinin müdiri işləmişdir (1973–2000). Tədqiqatları məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə təşkili, rekreasiya coğrafiyası və siyasi coğrafiya sahəsinə aiddir. 1 monoqra-

Salehov Akif

Salmanov Arif

fiyanın, 75-dən artıq elmi məqalənin müəllifi-dir. “Naxçıvanın xalq təsərrüfatı kompleksi” (1987, rus dilində), “Naxçıvanın mineral-xammal ehtiyatları” (1999, rus və ingilis dillərində) və s. əsərləri çap olunmuşdur. Pedaqoji fəaliyyətlə də məşğuldur (1973 ildən).

SALTAQ – Culfa r-nunda eyniadlı kəndin ş.-ndə, Əlincəçayın sol sahilində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. 1991 ildə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır. Sah. 56.000 m². Yaşayış yeri hazırda su arxı vasitəsilə 2 yerə bölünüb; şm.-ş.-ndə tikinti qalıqları aydın izlənilir. Yerüstü materiallar, əsasən, çəhrayı rəngli gil qab qırıqlarından ibarətdir. Qazıntı zamanı uçub tökülmüş daş yığınları, bişmiş kərpic qırıqları, 1 m uzunluğunda saxlanmış divar (yonulmuş daşlardan əhəng qatılmış gəc məhlulu ilə tikilmişdir) qalığı aşkar olunmuşdur. S. yaşayış yerinin 10–16 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

Əd.: Novruzlu Ə. İ., Baxşəliyeva V. B., Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri, B., 1993.

SALTAQ KÖRPÜSÜ – Culfa r-nu ərazisində, Saltaq k.-nin ş.-ndə, Əlincəçay üzərindədir. Uz. 60 m. S. k.-nün əsaslı surətdə bərpası və yenidən qurulması (1998) nəticəsində Saltaq, Kırna, Gal, Şurud k.-lərinin r-n mərkəzi ilə əlaqələri təmin edilmişdir.

SALTAQ NEKROPOLU I – Culfa r-nunda Saltaq yaşayış yerinin q.-ndə, Əlincəçayın sol sahilində, hündür təpə üzərində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. 1991 ildə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır. Qəbir abidələrinin bir çoxu əkin işləri zamanı dağılmışdır. Arxeoloji mədəniyyət izləri S. n.-nün 14–16 əsrlərə aid olduğunu göstərir.

SALTAQ NEKROPOLU II – Culfa r-nunda Saltaq k.-nin şm.-q.-ində, Əlincəçayın sağ sahilində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş dərədə yerləşir.

Saltaq kənd orta məktəbi. 1999.

şir. Qəbiristanlığın bir hissəsi tamamilə dağılmış, digər hissəsi hazırda yerli əhali tərəfindən istifadə olunur. Mərkəzində daşdan tikilmiş sərdabə (bax *Saltaq sərdabəsi*) xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nekropolun 14–16 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

SALTAQ SƏRDABƏSİ – Culfa r-nunda eyniadlı k.-in şm.-q.-dəki nekropolda (bax *Saltaq nekropolu II*) 14–16 əsrlərə aid abidə. Qəbiristanlığın mərkəzində kiçik daşlardan əhəng məhlulu qatılmış gəcə tikilmişdir. Tavani tacvarı formada tamamlanmışdır; girişi xaricə doğru çıxıntılıdır. Qapının tikintisində bişmiş kərpicdən (23x23x5 sm; 20x10x5 sm) də istifadə olunmuşdur (çox güman ki, bu kərpiclər onun sonrakı bərpası ilə əlaqədardır). Sərdabənin daxili divarları gəcə süvanmışdır; bəzi yerlərdə uçub tökülmüşdür. İçərisində taxta tabut və insan skeletinin qalıqları aşkar olunmuşdur.

SALTAQ – Culfa r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən və d. y. st.-ndan 30 km şm.-də, Əlincəçayın sağ sahilində, Zəngəzur silsiləsinin yamacında-dır. Əh. 1566 nəfər (2005); üzümçülük, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, iki kitabxana, kinoqurğu, klub, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var. Kəndin şm.-ş.-ndə orta əsrlərə aid *Yeycə* abidəsi aşkar olunmuşdur.

SALVARTI, S a l v a r d ı – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sol qolu. Mənsəbindən 62 km məsafədə ona tökülür. Uz. 10 km, hövzəsinin sah. 19 km²-dir. Yayda yağan leysan yağışları daşqınlar əmələ gətirir. Çayda baş verən sel hadisələri yaşayış məntəqələrində, yollara və əkin sahələrinə böyük ziyan vurur. Suarmada istifadə edilir.

SALVARTI, S a l v a r d ı – Şahbuz r-nu ərazisində göl. Salvartı d.-nin yamacında, 2849 m hünd.-dədir. Sah. 3,2 ha, uz. 280 m, ən geniş yerdə eni təq. 200 m-dir. Müxtəlif mənbələrdən qidalanır. Göldən Salvartı çayı başlanır.

SALVARTI, S a l v a r d ı – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsində sönmüş vulkan konusudur. Hünd. 3160 m. Alt Plioseinin lava və vulkanogen-qırıntı materiallarından təşkil olunmuşdur. Subalp və alp çəmənlikləri var.

SALVARTI OPALSAXLAYAN SÜXUR

YATAĞI – Şahbuz r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 55 km şm.-da, Gömür k.-ndən 8 km ş.-dədir. Geoloji quruluşunda Eosenin andezit-bazalt, andezit və onların vulkanogen tuf və brekçiyalarının örtükləri iştirak edir. Opalsaxlayan süxurlar Salvartı-Qanlıgöl dərinlik qırılması boyunca, Salvartı d.-nin ətəyində və suayırıcı hissəsində 350 m məsafədə izlənilir. Opalsaxlayan süxurlar sarımtıl-ağ, yaşılmtıl-boz və ağ rəngli şüşə parıltısı verən, bəzi sahələrdə kaolinləşmiş və dəmirləşmiş süxurlardan təşkil olunmuşdur. Laboratoriya-texnoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tərkibindəki dəmirin miqdarına görə opalsaxlayan süxurlar tündyaşıl rəngli butulka istehsalına yararlıdır. Yatağın sənaye ehtiyatı 1452 min t-dur.

SAN-STEFANO SÜLH MÜQAVİLƏSİ

(1878) – Rusiya-Türkiyə müharibəsini (1877–78) başa çatdırmış ilkin müqavilə. Fevralın 19-da (martın 3-də) İstanbul yaxınlığındakı San-Stefano (indiki Yaşılıköy) ş.-ndə imzalanmışdır. Müqaviləyə görə Çernoqoriya, Serbiya və Rumıniya müstəqil dövlətlər elan edildilər. Osmanlı imperiyası daxilində Bosniya və Herseqovinaya muxtariyyət verildi. Bolqarıstan Türkiyədən vassal asılılığında dövlət elan olundu. Batum, Ərdəhan, Qars, Bayazid və Cənubi Bessarabiya Rusiyanın tabeliyinə keçdi. Türkiyə Epirə, Fessaliya və Albaniyaya daxili özünüidarə hüququ verməyi, Türkiyənin ş.-ində ermənilər yaşayan ərazilərdə islahatlar keçirməyi və s. öhdəsinə götürdü. Müqavilə Cənubi Qafqazda yeni bir münacişə ocağının meydana gəlməsinin başlanğıcını qoydu. Türkiyənin heç bir vilayətində əhalinin əksəriyyətini təşkil etməyən ermənilərə muxtariyyət vədləri verilməsi onların arasında terrorçuluq, separatçılıq meyhlərinin güclənməsinə, “erməni məsələsi”nin sonralar beynəlxalq səviyyələrdə müzakirə obyektinə çevrilməsinə, dənizdən-dənizə “Böyük Ermənistan” xülyaları əsasında xəritələr cızılmasına, Azərb.-a və Türkiyəyə, xüsusilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərinə əsassız iddialar irəli sürülməsinə və s. səbəb oldu. Sonralar Avropa dövlətləri və Rusiyanın imzaladığı Berlin konqresi (1878) traktatı və Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış İstanbul müqaviləsi (1879) S.-S.

s. m.-nin şərtlərində dəyişikliklər etmiş və onda dəqiqləşdirmələr aparmışsa da, bunlar erməni terrorizminin və separatçılığının təşkilatlanmasını aradan qaldırmamışdı.

SARACLIDAĞ – Şərur r-nu ərazisində dağ. “Qurd qapısı” keçidindən 1,2 km c.-q.-dədir. Hünd. 1045 m. Günbəzvarı formadadır.

SARIBULAQ – Şərur r-nunun ən hündür dağları arasında, geniş bir düzənlikdə orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində eni 80 sm olan (2x2 m ölçüdə) daşdan inşa edilmiş divar qalığı aşkar olunmuşdur. Ərazidən dörd ədəd təndir qalığı, bir neçə küp, səhəng tipli qab qırıqları və şirli qabın oturacaq hissəsi tapılmışdır. S. yaşayış yerinin 9–18 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

SARIBULAQ NEKROPOLU I – Şərur r-nunda, Saribulaq yurd yerindən 1 km ş.-də, hündür təpə üzərində antik dövrə aid arxeoloji abidə. Arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Sel suları nəticəsində dağılmış nekropol torpaq və daş qutu qəbirlərdən ibarətdir. Qəbirlərdən xeyli maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə saxsı qab qırıqları əldə olunmuşdur. Nekropolun e. ə. 2 – eramızın 3-cü əsrlərinə aid olması ehtimal edilir.

SARIBULAQ NEKROPOLU II – Şərur r-nunda, Saribulaq yurd yeri yaxınlığında antik dövrə aid arxeoloji abidə. Sel suları nəticəsində dağılmış torpaq və daş qutu qəbirlərdən saxsı qab qırıqları toplanmışdır. Bu nekropoldan 2 km şm.-ş.-dəki Keçəltəpə üzərindəki digər nekropolda torpaq qəbirlər (bəziləri dağılmışdır) aşkar olunmuş və erkən orta əsrlər üçün səciyyəvi olan saxsı məmulatı əldə edilmişdir.

SARIBULAQ OBA YERİ – Şərur r-nu ərazisində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində ev və küz xarabalıqları, nisbətən yaxşı qorunub saxlanmış 6 ədəd təndir qalığı, saxsı qab (xüsusilə nehrə) qırıqları və digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. 9–19 əsrlərə aid edilən oba yerinin yay mövsümündə Şərurun maldar tayfalarının və Arazboyu əhalinin istirahət və yaylaq yeri olduğu ehtimal edilir.

SARIBULAQ YURD YERİ – Şərur r-nu ərazisində eyniadlı oba yerindən təq. 5 km c.-da orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Kəşfiyyat qazıntıları nəticəsində divar qalığı aşkara çıxarılmışdır.

rılmışdır. Ərazidən bir neçə təndir qalığı, saxsı qablar və digər maddi mədəniyyət nümunələri də tapılmışdır. Əldə olunmuş materiallara əsasən, yurd yerinin 9–18 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

SARIDAĞ – Babək r-nu ərazisində dağ. Vayxır k.-ndən 4 km c.-ş.-dədir. Hünd. 1725 m.

SARIDAĞ – Culfa r-nu ərazisində dağ. Əlinçəçayın aşağı axınında, onun dərəsinin sağ yamacında, Qızılcə k.-ndən 3,5 km c.-ş.-dədir. Hünd. 1181 m. C.-q. yamacı sıldırımıdır.

SARIDAĞ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Sarındibi çayının mənbə hissəsindədir. Hünd. 1987 m.

SARIDAĞ – Şorur r-nu ərazisində dağ. Dəmirçi k.-ndən 2 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 1084 m.

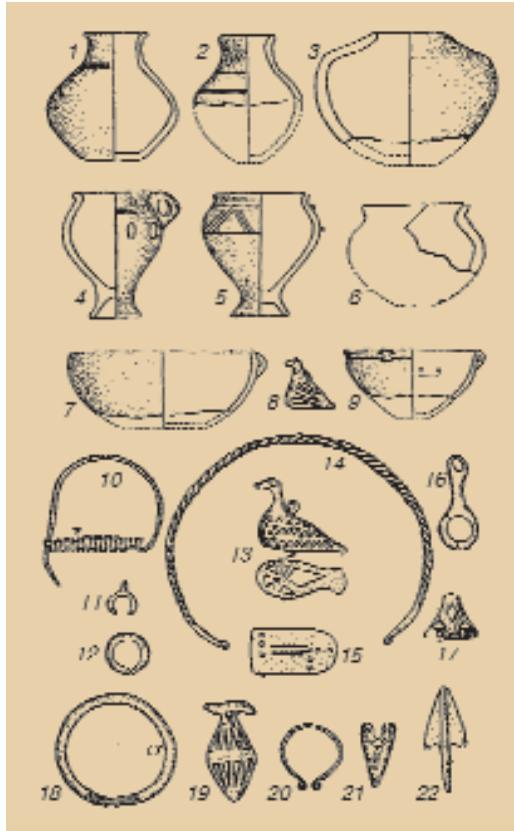
SARIDƏRƏ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Azərməscidi və Ayçonqal aşırımlarının arasındadır. Hünd. 3754 m. Konusvarı formalı və sıldırım yamaqlıdır. Vənənd çayı S.-in c.-q. yamacından başlanır.

SARIDƏRƏ – Şahbuz r-nunda Qızıl Qışlaq k. yaxınlığında, Küküçayın sağ sahilində, hündür təpə üzərində Tunc dövrünə aid yaşayış yeri. Hər tərəfdən dərin dərələrlə sərhədlənir. Abidə oval planda olub iki terrasdan ibarətdir. Sah. 1500 m². Burada tikinti qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Yەرüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli gil məmulatından (küpə, kasa, qapaq qırıqları) və s. ibarətdir. Təpənin yamacında boz və qara rəngli tufdan hazırlanmış dən daşlarına təsadüf edilmişdir. Tapıntıların təhlili və analizi S. yaşayış yerinin e. ə. 3–1-ci minilliklərə aid olmasını göstərir.

SARIDƏRƏ NEKROPOLU I – Şahbuz r-nun Qızıl Qışlaq k. yaxınlığında, Sarıdərə adlı yerdə Tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. Bir-birinin yaxınlığında, müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənən üç qəbirdən ibarətdir. Qəbirlər tamamilə dağıldığından onların əlamətlərini izləmək xeyli çətinləşmişdir; çox güman ki, torpaq qəbirlərdən ibarət idi. Qum qatışıqlı gildən hazırlanmış və çəhrayı rəngdə bişirilmiş bir neçə ədəd kasa (xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır) və s. maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Tapıntılara əsasən, S. n.-nün e. ə. 2-ci minilliyə aid olduğu ehtimal edilir.

SARIDƏRƏ NEKROPOLU II – Şahbuz r-nunda, Küküçayın sağ sahilində, dağ silsiləsinin çaya enən yamacında arxeoloji abidə. Ərazi uzun müddət əkin sahəsi kimi istifadə edildiyindən dağıntıya məruz qalmışdır. Nekropoldakı oval təpələrdən (hünd. 1,5 m) ibarət kurqanların dördü sağlamat qalmışdır. Tədqiqat zamanı (1987) kurqanlardan boz rəngli gil qab (əsasən, kasa tipli qablar) qırıqları, möhrə döşəmə üzərində skelet qalıqları, dən daşı, çəhrayı rəngli əqiqdən hazırlanmış muncuqlar aşkar edilmişdir. Qəbir daşlarından birinin üzərindəki piktoqrafik işarələr çox güman ki, qədim insanların axirət dünyasına inamı ilə bağlı olmuşdur. Tapıntıların son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid olduğu ehtimal edilir.

SARIDƏRƏ NEKROPOLU III – Şahbuz r-nunda II nekropoldan şm.-ş.-də arxeoloji abidə. Küküçaya tökülən azsulu çayın yatağına enən yamaqdadır. Bir hissəsi sel suları nəticəsində yuyulub dağılmışdır. Çayın içərisində köllə qapağına, boz rəngli gil qab qırıqlarına təsadüf edilmişdir. Qəbirlərdən köllə

Sarıdərə nekropolu tapıntıları:

- 1–3. Cızma naxışlı gil küpələr. 4, 5. Qədəh tipli gil qablar. 6, 7, 9. Kasa tipli qablar. 8, 10–15, 17, 18, 20. Tunc bəzək nümunələri. 16, 19. Sümük asma. 21, 22. Ox ucluqları. E. ə. 3–1-ci minilliklər.

sümüyü, skelet qalıqları, boz və çəhrayı rəngli gil qab qırıqları, tunc bəzək əşyaları (bilərik, sırğa, muncuq, asma, toqqa, boyunbağı və s.), ox ucluqları, obsidian (d ə v ə g ö z ü) qəlpələri, tuncdan tökülmüş quş fiquru və digər maddi mədəniyyət qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Tapıntılara əsasən, nekropolun e. ə. 3-cü minilliyin sonu – e. ə. 12–10-cu əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

Əd.: Novruzlu Ə. İ., Baxşəliyev V. B., Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri., B., 1992; Seyidov A. Q., Naxçıvan tunc dövründə, B., 2000.

SARIQAYA – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Tivi çayı ilə Gilançayın suayırıcında zirvə. Tivi k.-ndən 250 m şm.-dədir. Hünd. 1723 m.

SARMIQ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Keçili k.-ndən 1,5 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 2295 m.

SARNİDİBİ – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Qahab çayının (Naxçıvançayın qolu) yuxarı hissəsinin adı. 2025 m hünd.-dən, bulaqlardan başlanır. Uz. 14 km. Əsasən, yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır.

SARVANLAR – türk tayfası. Kəngər tayfasından olmuşlar (bax *Kəngərlər*). 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan kəngər mənşəli bir sıra qol və tirələrin içərisində sarvan nəslinin də adı çəkilir. İran hökmdarı Nadir şahın hakimiyyəti dövründə [1736–47] Naxçıvandakı S.-a inzibati cəhətdən öz aralarından çıxmış vəkil və ağsaqqallar rəhbərlik edirdilər.

SARVANLAR MƏHƏLLƏSİ – Naxçıvan ş.-ndə qədim məhəllə. Mömünə xatun türbəsindən şm.-q.-dəki ərazini əhatə edir. Kəngər tayfasının bir qolu olan Sarvanların adı ilə bağlıdır. Tədqiqatçılar dilçilik ədəbiyyatlarına istinadən “sarvan” sözünün sar (dövə) sözü və isimlərlə əlavə edilərək, “qoruyan”, “mühafizə edən” mənası yaradan “van” şəkilçi komponenti əsasında formalaşmış, “dövəçi”, “dövə saxlayan”, “dövə mühafizəçisi”, “dövə başı çəkən”, “dövə sürən” mənaları daşdığını qeyd etmişlər. Cox güman ki, bu tayfa daha çox dövəçiliklə məşğul olduğundan sarvanlar adlanıb. Doğrudan da, məhəllənin sakinləri 20 əsrin 40–50-ci illərinə qədər daha çox dövəçilik, arabaçılıq və faytonçuluqla məşğul olmuşlar. Sarvanlar tayfası müx-

təlif tirələrə bölünüb ayrı-ayrı ərazilərdə yaşamış və tayfa adını qoruyub saxlamışlar. Ona görə bu onamastik vahidin paralelləri də yaranmışdır: məs., Sarvanlar k. (indiki Ermənistanda). Şəhərin qədim məhəllələrindən biri kimi el arasında adını indi də yaşadır.

SASANİLƏR DÖVLƏTİ – 3–7 əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə dövlət. Sasanilər sülaləsi idarə edirdi. Banisi və ilk şahənşahı I Ərdəşir [224–39] idi. 224 ildə Parfiya hökmdarı V Artabanı məğlubiyyətə uğradaraq Parfiya padşahlığına son qoyan I Ərdəşir 226/27 ildə Ktesifon (Mədain) ş.-ndə hökmdar elan edildi. I Ərdəşir və I Şapur [239–72] dövründə İran torpaqları birləşdirildi; q.-də, şm.-da və ş.-də geniş ərazilər, eyni zamanda Atropatena (Naxçıvan Atropatenanın tərkibində idi) S. d.-nə qatıldı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Sasani hökmdarı II Şapurun Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı (364–67) Naxçıvan talan edilib dağıdıldı, 18 min ailə əsir alınaraq sürgün edildi. Atropatena S. d.-nin ən mühüm əyalətlərindən, Taverş (Təbriz) isə əsas şəhərlərindən biri oldu. Sasanilər xarici siyasətdə qazandıqları müvəffəqiyyətlər, xüsusilə Roma üzərində qələbələr S. d.-nin və mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə səbəb oldu. Atropatenedə hakim din olan Zərdüştilik 4 əsrin sonundan Sasanilərin dövlət dininə, zərdüşti məbədləri isə S. d.-nin əsas siyasi və iqtisadi dayağına çevrildi. İranla Bizans arasındakı sülh müqaviləsinə (387) əsasən Albaniya (Qafqaz) S. d.-nin tərkibinə daxil edildi. Albaniyanın mühüm strateji əhəmiyyətini (Qafqaz keçidlərinin qorunması) nəzərə alan Sasani hökmdarları daxili idarəetmə sistemini ancaq burada saxlamışdılar. 428 ildən Sasani mərzbanlarının iqamətgahı Dvindən (Dəbil) Naxçıvana köçürülmüşdü. 5 əsrdə Cənubi Qafqaz xalqlarının Sasani əsarətinə qarşı üsyanı oldu (Avarayr vuruşması, 450–51). 457–62, 481–84, 571–72 illərdə də Sasanilər əleyhinə güclü üsyanlar baş verdi. İranla Bizans arasında 591 ildə bağlanmış müqaviləyə görə Naxçıvan *Sünik* və *Vaspu-rakan* vilayətlərinin tərkibində Sasanilərə tabe edildi. 5 əsrin 90-cı illərinin əvvəlləri – 6 əsrin 20-ci illərinin sonunda İrani və Azərb.-i bürüyən Məzdəkilər hərəkatının (şəhər yoxsullarının və kəndlilərin əyanlardan və kahinlərdən ibarət varlı təbəqələr əleyhinə hərə-

rəkət) genişlənməsi S. d.-nin idarə sisteminə, sosial-siyasi quruluşunda, mədəniyyət və s. sahələrdə köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. 6 əsrin 1-ci yarısından 7 əsrin 1-ci yarısınaqədər Naxçıvanda Sasanilərə məxsus sikkə zərbxanası olmuşdur. Bu, Azərb.-da mövcud olan ən qədim zərbxanalardan hesab edilir. 628–632 illərdə S. d.-ndə 10 hökmdar bir-birini əvəz etmişdi. Sasanilər sülaləsinin sonuncu hökmdarı III Yezdəgirdin [632–651/52] dövründə ərəblər tərəfindən işğal edilən S. d. süquta uğradı. Azərb. 3 əsrdən artıq Sasanilərin əsarəti altında olmuş, İran–Bizans müharibələri zamanı gah Sasani, gah da Bizans qoşunlarının basqınlarına məruz qalan Naxçıvan ərazisi də müharibə meydanına çevrilmişdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 2, B., 1998; М о т м о д о в Р., Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki, B., 1977; А л и е в И., Очерк истории Атропатыны, Б., 1989.

“SBORNİK MATERIALOV DLYA OPİSANİYA MESTNOSTEY İ PLEMYON KAVKAZA” (SMOMPK) (“Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu”) – Qafqaz xalqlarının və ölkələrinin tarixindən, etnoqrafiyasından, folklorundan, coğrafiyasından və s. bəhs edən məcmuə. 1881 ildə Qafqaz Təhsil Dairəsi tərəfindən Tiflisdə nəşrə başlamış, 1929 ilədək çıxmışdır. Məcmuədə Qafqaz xalqları və ölkələrinin, o cümlədən Azərb. və azərb.-lilərin tarixi, etnoqrafiyası, folkloru, adət-ənənələri, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri, maddi mədəniyyət abidələri haqqında materiallar verilmişdir. Bu materialların hazırlanmasında Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib, Qafqazın müxtəlif guşələrində pedaqoji fəaliyyət göstərən yerli müəllim və ziyalılar, habelə burada çalışan rus pedaqoqları yaxından iştirak edirdilər. Məcmuədə Azərb.-in digər bölgələri ilə yanaşı, Naxçıvan diyarının, o cümlədən Naxçıvan və Ordubad ş.-lərinin, Dərələyəz nahiyəsinin, Nehrəm və Kilit k.-lərinin ərazisi, təbiəti, əhalisi, məşğuliyyəti, bağçılıq və əkinçilik mədəniyyəti, maarifi, maddi mədəniyyət abidələri və s. haqqında da yazılar dərc olunmuşdur.

Əd.: Ə ф о н д и е в Ə., Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı bibliografiya, B., 1999.

SELBASAR – Babək r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin ş. hissəsində, Nehrəm k.-ndən 6 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 914 m.

SELOVÇAY – Babək r-nu ərazisində çay. Yuxarı axınında Şorsu, Sirab çayı ilə birləşdikdən sonra isə S. adlanır. Uz. 8 km. 1150 m hünd.-də olan bulaqlardan başlanır. Yeraltı sular və yağış suları ilə qidalanır. 965 m hünd.-də soldan Naxçıvançaya tökülür.

SEVR SÜLH MÜQAVİLƏSİ (1920) – avqustun 10-da Sevr ş.-ndə (Paris yaxınlığında) Osmanlı dövləti ilə Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş “başlıca müttəfiq dövlətlər” (B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya) və onlara kömək etmiş dövlətlər (Belçika, Yunanıstan, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya) arasında bağlanmış müqavilə. S. s. m.-nin əsasını vaxtilə ingilis diplomatı M.Sayks və fransız diplomatı F.Jorio-Piko tərəfindən hazırlanmış gizli İngiltərə–Fransa Sayks-Piko müqaviləsinin (1916) şərtləri və Antanta dövlətlərinin San-Remo konfransında (1920, aprel-may) işləyib hazırladıqları, təkcə Osmanlı imperiyası ərazilərinin deyil, həm də türk torpaqlarının bölüşdürülməsi haqqında müqavilənin mətni təşkil edirdi. S. s. m.-nə əsasən, Fələstin və İraq B. Britaniyanın, Suriya və Livan isə Fransanın mandatlığı altına keçir, Türkiyə Ərəbistan y-a-na və Şimali Afrikaya iddialarından əl çəkməyə məcbur olur, İngiltərənin Kipri ilhaq etməsini, həmçinin İngiltərənin Misir, Hicaz əmirliyi, Fransanın isə Mərakeş və Tunis üzərində protektoratlığını tanıyırdı; Dodekanes a-rı İtaliyaya, Ədirnə və Gelibolu ilə birlikdə Şərqi Trakiya Yunanıstana, Anadolu vilayətinin c.-ş.-i “müstəqil Kürdüstan”a, əksər sərhəd əraziləri isə daşnak Ermənistanına verilir; S. s. m.-nin İstanbul və Boğazlar üzrə şərtləri Türkiyəni nəinki Boğazlardan, əslində həm də İstanbuldan məhrum edirdi. Boğazlar üzərində nəzarət üçün yaradılmış “komissiya”ya daxil ediləcək dövlətlərin 7-dən 4-ü (B.Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ) Qara dəniz dövləti deyildi; İstanbul formal olaraq Türkiyəyə verilsə də, onun quru tərəfdən Yunanıstan torpaqları ilə əhatə edilməsi, dəniz tərəfdən isə hər iki sahilinin “Boğazlar komissiyası”nın nəzarəti altında olan “beynəlxalq boğazlar zonası”na aid edilməsi bu “güzəşt”i əslində heçə

endirmişdi. S. s. m. təkcə Osmanlı imperiyasının varlığına son qoymaqla kifayətlənməyə-rək, Türkiyənin dövlətçiliyini və müstəqilliyi-ni də məhv etməyə yönəldilmişdi; hətta Türkiyənin əlində qalan Daxili Anadolunun mərkəzi Ankara olan kiçik bir sahəsi üçün belə elə məhdudiyətlər və ağır şərtlə təh-hüdlər qoyulurdu ki, bunlar əslində Türkiyə-ni gələcəkdə müstəmləkəyə çevirmək məqsədi güdürdü.

S. s. m. həm də Cənubi Qafqazda sabitli-yin pozulmasına yönəldilmişdi; müqaviləyə əsasən Türkiyə əraziləri hesabına şirnikləndi-rilən daşnak Ermənistanının hakimləri və ide-oloqları cürətlənərək yenidən “Böyük Ermə-nistan” xülyasına qapılır, Azərb. torpaqları-na olan ərazi iddiaları üçün bir daha “tarixi əsaslar” axtarır, Naxçıvan bölgəsini və digər Azərb. ərazilərini işğal və ilhaq etmək üçün növbəti cəhdlər göstərirdilər.

S. s. m. Türkiyədə milli azadlıq hərəkatına güclü təkan vermiş və M. K. Atatürkün baş-çılığı ilə xəyanətkar və təslimçi sultan hökumətinə və xarici qəsbkarlara qarşı yön-əlmiş Kamalçılar inqilabını sürətləndirmiş-dir. 1921–22 illərdə xarici işğalçılara ağır zər-bələr endirərək onları ölkədən qovmağa əsa-sən nail olmuş Kamalçı türk hökumətinin diplomatik sahədə də fəaliyyətini xeyli gücləndirməsi sayəsində S. s. m. Lozanna konfransının (1922–23) qərarları ilə ləğv edilmişdir.

Əd.: Н у с е y н о в Q. H., Atatürk dövründə Türkiyənin xarici siyasətinə dair, B., 1970, О р е ш - к о в а С. Ф. и др., Очерки истории Турции., М., 1983.

SEYİDLİ Həmzə Səməd oğlu (d. 21.1.1953, Naxçıvan ş.) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1989), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) fizika fakültəsini (1974) və Azərb. Milli EA Fizika İn-tunun aspiranturasını (1979) bitirmişdir. 1974 ildən Azərb. EA Fotelektronika İn-tunda (keçmiş Tətbiqi Fizika İn-tu) çalışmışdır. 1992–98 il-lərdə eyni zamanda Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində fizika kafedrasının müdiri vəzi-fəsində işləmişdir. 1998 ildən Azərb. Müəl-limlər İn-tunun (keçmiş Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazır-lanması Baş İn-tu) elmi işlər üzrə prorektorudur. Dar zolaqlı yarımkeçiricilərdə qeyri-tarazlıqlı elektron proseslərinə, onların pa-

rametrlərinin idarə edilməsi üsullarına dair tədqiqatlar aparmışdır. 160 elmi əsərin müəl-lifidir. Elmi məqalələri xaricdə (Almaniya, İngiltərə, Polşa, həmçinin Rusiya və digər MDB ölkələri) də dərc olunmuşdur. Keçmiş ümumittifaq və beynəlxalq elmi məclislərdə iştirak etmişdir.

SEYİDOV Abbas Qadir oğlu (d. 1.4.1957, Naxçıvan ş.) – tarixçi-arxeoloq. Tarix elmləri doktoru (2003), prof. (2004). “Qızıl qələm” mükafatı laureatı (1998). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti) tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir (1978). Naxçıvan Dövlət Un-tində baş müəl-lim, dosent (1983–96), Azərb. Ali Tətbiqi Elmlər Kollecinə (1996–98), Bakı Kompüter Liseyində (1998–2000) dosent işləmişdir. 2000 ildən Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti Azərb. tarixi kafedrasının dosenti, eyni zamanda Azərb. Milli EA Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tunun elmi işçisidir. Akademiyanın Naxçı-yan arxeoloji ekspedisiyasının üzvüdür (1978 ildən). Naxçıvanın tarixinə, arxeologiyasına, xüsusilə diyarın Tunc dövrü mədəniyyətinin müxtəlif problemlərinə dair tədqiqatların, o cümlədən 15 monoqrafiya və kitabın, 100-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i: Naxçıvanın qədim tarixi (V.B.Baxşəli-yevlə birgə), B., 1995; Tarixdən səhifələr, B., 1999; Naxçı-yan Tunc dövründə (Azərb. və ingilis dillərində), B., 2000; Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə, B., 2003; Naxçıvanın qədim metalı (azərbaycan və ingilis dillərində), B., 2005; Раннебронзовая культура Нахчывана, Воронеж, 2002.

SEYİDOV Məhərrəm Mirəziz oğlu (17.10.1952, Şərur r-nun Alışar k. – 19.1.1990, Sədə-rək; Şərurda dəfn edilmişdir) – Azərb.-in ilk Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra) (1992). Daxili işlər orqanlarında işləmiş, Bakı Xüsü-si Orta Milis Məktəbini bitirdikdən sonra Şər-ur r-n DİŞ yanında mühafizə şöbəsində baş inspektor vəzifəsində çalışmış, polis kapitanı rütbəsi almışdır. 1990 il yanvarın 19-da Sədə-rək uğrunda gedən döyüşlərdə komandiri Azər Seyidovu xilas edərkən qəhrəmancasına şəhid olmuşdur. Şərur ş.-ndə adına küçə, məktəb var; şəhərin mərkəzində tuncdan abi-dəsi ucaldılmışdır.

SEYİDOV Məmməd Mirəziz oğlu (1907, Sə-dərək r-nunun Sədərkək k.– 1980, Naxçıvan ş.) – dövlət qulluqçusu. Azərb. Kommunist

Seyidli Həmzə

Seyidov Abbas

Seyidov Məhərrəm

Seyidov Mirəsgər

Kənd Təsərrüfatı Məktəbini (1938), Azərb. Dövlət Universitetinin (indiki BDU) iqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir (1959). AKP Şərur Rayon Partiya Komitəsində təlimatçı (1932-33), rayon komsomol komitəsinin katibi (1933-34), Naxçıvan Vilayət Komsomol Komitəsində şöbə müdiri (1934), Naxçıvan (indiki Babək), rayon ZDS İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini (1934-35), Naxçıvan MSSR Xalq Torpaq komissarının müavini (1939-41), Şərur Rayon Partiya komitəsinin I katibi, Naxçıvan MSSR Yerli Sənaye naziri (1943-49), Nax. MSSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini və I müavini (1949-54), Naxçıvan rayon ZDS İcraiyyə Komitəsinin sədri (1959-60) və s. vəzifələrdə çalışmışdır. IV çağırış SSRİ Ali Sovetinin (1954), III və V çağırış Nax. MSSR Ali Sovetinin (1951-59) deputatı seçilmişdir. “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “Şərəf nişanı” ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Seyidov Mirheydər

SEYİDOV Mirəsgər Mirabdulla oğlu (6.2.1970, Babək r-nu Qaraxanbəyli k. – 17.5.1992, Yuxarı Buzqov k.; Naxçıvan ş. Şəhidlər Xiyabanında dəfn olunmuşdur) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra). Əcəmi ad. Naxçıvan Politeknik Texnikumunda təhsil almışdır. 1992 ilin mayında erməni qəsbkarlarının Azərb. torpaqlarına təcavüzünün gücləndiyi bir şəraitdə Naxçıvanın ilk könüllü müdafiə dəstələrinin tərkibində Sədərək, Biçənək, Havuş və s. kəndlər uğrunda döyüşlərdə fərqlənmiş və qəhrəmancasına şəhid olmuşdur. Oxuduğu 39 sayılı Naxçıvan şəhər d.-y. orta məktəbinə S.-un adı verilmişdir.

Seyidov Mirhidayət

SEYİDOV Mirheydər Mirabbas oğlu (1884, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 17. 4. 1953, Böyükdüz k.) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1928–54 illərdə indiki Babək r-nunun “Azərbaycan” k-zunda baş çoban işləmişdir. 1948 ildə qoyunçuluq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Orden və medallarla təltif edilmişdir.

Seyidov Nadir

SEYİDOV Mirhidayət bəy Mir Adil oğlu (1887, mart, 1919, Ordubad) – Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılarının biri, Azərb. Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. Azərb. Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülündə və inkişafında fəal iştirak etmişdir. 1906 ildə Yelizavetpol (Gəncə) gimnaziyasını bitirmiş, sonra Kazan Uni-

versitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. 1907 ildən inqilabi hərəkata qoşulmuşdur. İrəvan quberniyası Müsəlman Milli Şurasının sədri, Zaqafqaziya seymi Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuşdur. 1918 il mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsi qəbul və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən Azərbaycan Milli Şurasının “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun”una əsasən (1918, 19 noyabr), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü elan edilmiş 44 nəfər Milli Şura üzvündən biri olmuşdur.

SEYİDOV Nadir Miribrahim oğlu (d. 28.4.1932, Naxçıvan ş.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1968), prof. (1969), Azərb. Milli EA akad. (2001; m. üzvü 1989). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) kimya fakültəsini (1955) və Azərb. EA Neft İn-tunun aspiranturasını (1960) bitirmişdir. Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat Olefinlər İn-tunda (ADETOİ) baş elmi işçi, Elastomerlər laboratoriyasının (1962–78), Elastomerlər və karbohidrogen aşqarları şöbəsinin (1979–93) müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini (1993–97) işləmişdir. 1997 ildən Azərb. Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda laboratoriya müdiridir. Polimer kimyası sahəsində görkəmli alim olan S. yüksək molekullu birləşmələr kimyası və neft-kimya sintezi, olefinlər əsasında yeni sintetik kauçukların alınması sahəsində fundamental tədqiqatlar aparmış, bu kauçukların istehsalı üçün lazım olan monomerin texnologiyasını işləyib hazırlamışdır. Onun rəhbərliyi ilə yüksək aktivliyə və sabitliyə malik yeni növ katalizatorlar alınmış, bunların aktivləşmə, oliqomerləşmə, polimerləşmə reaksiyalarında işlədilən katalizatorlardan 2–3 dəfə səmərəli olduğu müəyyən edilmiş, Sumqayıt Sintetik Kauçuk z-unda, Tolyatti İstehsalat Birliyində, Nijni-Kamsk Kimya Kombinatında sınaqdan çıxarılaq sənayedə tətbiq olunmuşdur. Etilen-propilen birgə polimerinin parçalanması nəticəsində bir sıra qiymətli məhsulların, o cümlədən effektiv özlülük aşqarlarının, xüsusən aşağı temperaturda (-70°C) donan yüksək özlülüyə malik yağların alınması sahəsində də səmərəli tədqiqatlar aparılmışdır. 4 monoqrafiyanın, 250 elmi əsərin müəllifidir. 100 müəlliflik şəhadətnaməsi və 20 xarici ölkənin (ABŞ, Alma-

niya, İtaliya, Yaponiya və s.) patentini almışdır. Pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. İtaliya, Çexoslovakiya, Macarıstan, Bolqarıstan, Polşa, Türkiyə, Rusiya, Finlandiya və s. ölkələrdə beynəlxalq elmi simpozium və konfranslarda Azərb. elmini təmsil etmişdir. Elmi kadrlar hazırlanmasında xidməti var. Orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Получение новых каучуков на основе этилена и пропилена, Б., 1968; Получение новых каучуков на основе этилена и альфаолефинов, Б., 1982.

SEYİDOV Yəhya Qasım oğlu (6.3.1920, Ordubad ş. – 4.12.1980, Bakı) – ədəbiyyatşünas, tənqidçi. Filologiya elmləri doktoru (1972). Ordubad və Naxçıvan uşaq evlərində tərbiyə almış, Naxçıvanda pedaqoji məktəbi bitirib, Ordubad şəhər məktəblərində dil və ədəbiyyatdan dərslər demişdir. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini (1951) və aspiranturasını (1957) bitirmişdir. Azərb. Milli EA Nizamı ad. Ədəbiyyat İn-tunun müasir Azərb. ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi (1961–79) və müdiri (1979 ildən) olmuşdur. Azərb. Yazıçılar Birliyinin üzvü idi (1959 ildən). Çağdaş Azərb. yazıçılarının yaradıcılığına dair tədqiqatların və ədəbi-tənqid məqalələrin müəllifidir. “Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu” (1966; 2-ci nəşri “Mehdi Hüseyn”, 1979), “Süleyman Rəhimov” (1971; 2-ci nəşri “Süleyman Rəhimovun romanları”, 1975), “İlyas Əfəndiyev” (1975) monoqrafiyaları nəşr edilmişdir.

Ə s ə r i: Axtarış yollarında, B., 1983.

SEYİDOV Yusif Mirəhməd oğlu (d. 2.5.1929, Şərur r-nunun Yengicə k.) – dilçi. Filologiya elmləri doktoru (1966), prof. (1967), Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1974), əməkdar elm xadimi (2000). İkiillik Naxçıvan Müəllimlər İn-tunu (1946), Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini (1952) və aspiranturasını (1955) bitirmişdir. BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent işləmişdir (1955–65). 1965 ildən Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdürüdür. Azərb. dilində feli tərkiblərə, söz birləşmələrinə, nitq hissələrinə, dilçiliyin bir sıra nəzəri problemlərinə, ədəbi dil tarixinə, tarixi qrammatikaya aid tədqiqatların, ali məktəb dərslərinin müəllifidir. Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də fəaliyyət göstərir. Yazıçı və dil,

klassik və müasir Azərb. ədəbiyyatı, ədəbi-bədii dil məsələlərinə həsr olunmuş araşdırmaları, monoqrafiyaları və məqalələri var. Azərb. Yazıçılar Birliyinin üzvüdür (1965 ildən).

Ə s ə r l ə r i: Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, B., 1966; 1992; Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (şərikli), B., 1972; 1985; Yazıçı və dil (XIX–XX əsrlər), B., 1979; Sözlün şöhrəti, B., 1981; Sözlün qüdrəti, B., 1983; Sözlün hikməti, B., 1989; Nəsiminin dili, B., 1986; Şairin dili, B., 1986; Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, B., 2000.

SEYİDOV Yühənnas Mirhəsən oğlu (16.2.1927, Naxçıvan ş. – 18.11.1996, Bakı) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1973), prof. (1975), Azərb. Milli EA m. üzvü (1980), Azərb. Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1986). İkiillik Naxçıvan Müəllimlər İn-tunun fizika-riyaziyyat şöbəsinə (1944), Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) fizika-riyaziyyat fakültəsini (1949) və M.V.Lomonosov ad. MDU-nun aspiranturasını (1952) bitirmişdir. BDU-nun nəzəri fizika kafedrasında baş müəllim, dosent (1953–60), Azərb. EA Fizika İn-tunda nəzəri fizika şöbəsinin müdiri (1960–66), bərk cisimlər nəzəriyyəsi laboratoriyasının müdiri (1966–87) və bərk cisimlər nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri (1987–96) vəzifələrində işləmiş, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Tədqiqatları, əsasən, bərk cisim fizikası sahəsindədir. S. Azərb.-da bərk cisimlər nəzəriyyəsi üzrə məktəb yaratmışdır. Maqnetizmdə dolayısı mübadilənin, zəif maqnetizmin, maqnitoelektrik və pyezomaqnetizm hadisələrinin çoxelektronlu mikroskopik nəzəriyyəsini qurmuşdur. Maqnit yarımkeçiricilərinə elektron enerji spektrinin mübadilə sahəsindən asılılığını vermişdir. S. elektrik sahəsi vasitəsilə spin dalğalarının parametrik həyəcanlanması mümkünliyünü irəli sürmüşdür. İlk dəfə olaraq antiferromaqnetidlərdə aşqar hallar, ferritlərdə spontan maqnitlənmənin temperatur asılılığı, ideal antiferromaqnetidlərdə istidən genişlənmə nəzəriyyələrini yaratmışdır. 120-dən çox elmi-tədqiqat işinin müəllifidir. Novosibirsk (1968), Moskva (1963, 1974), Leningrad (indiki Sankt-Peterburq, 1970) və s. ş.-lərdə keçirilən beynəlxalq elmi simpozium və konfranslarda məruzələr etmişdir.

Seyidov Yəhya

Seyidov Yusif

Seyidov Yühənnas

Sədərək kənd
orta məktəbi.

SƏBƏTKEÇMƏZ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Gilançayın mənbə hissəsindədir. Hünd. 3234 m. Konusvarı formadadır.

SƏDƏRƏK – Sədərək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən şm.-ş.-də, Sədərək düzündədir. Əh. 7260 nəfər (2005); üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Şərab emalı z-du, Naxçıvan tikiş fabrikinin filialı, 2 orta məktəb, uşaq-gənclər məktəbi, məktəbəqədər müəssisə, texniki yaradıcılıq mərkəzi, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, uşaq musiqi məktəbi, xəstəxana, sanitariya-epidemioloji st., televiziya ötürücüsü, 1024 yerlik elektron tipli ATS, 3 məscid var. Kəndin mərkəzi abadlaşdırılmış, bərpa və tikinti-quruculuq işləri görülmüş, müasir tipli ticarət mərkəzi tikilib istifadəyə verilmişdir. Azərb. torpaqları

Sədərək kənd
xəstəxanası.

uğrunda şəhid olanların xatirəsinə həsr olunmuş bulaq-abidə kompleksi, Şəhidlər Xiyabanı və s. salınmışdır.

S. Naxçıvan ərazisində Eneolit dövrünə aid yaşayış məskənlərindən və mədəniyyət ocaqlarından biridir. “Sədərək” sözünün etimologiyası haqqında mülahizələr müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılara görə “Sədərək” sözü farsca “se dəre” (“üç dəre”) və yaxud “səd rəng” (“yüz rəng”) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Çox adam yaşayan yer” mənasını bildirən “Sedrək”, ərəbcə “düşərgə” bildirən “səder” sözləri, 14 əsrdə bu ərazidə yaşamış səadli tayfasının adı ilə də bağlayırlar. Xalq etimologiyasına görə isə “Sədərək” – “sel gərək” mənasındadır. Tarixən məlumdur ki, Azərb.-in şm. bölgələrini Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə birləşdirən Böyük İpək Yolunun Bərdə-İrəvan-Naxçıvan-Culfa-Təbriz qolu S. yaxınlığından keçmişdir. Bəzi tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud” bəstəsində adı çəkilən Səgrək adının toponimləşərək Sədərək oykoniminə çevrilməsində uyğunluq olduğunu irəli sürürlər.

1958 və 1978 illərdə S.-in c.-unda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit və ilk Tunc dövrlərinə (e. ə. 4–3-cü minilliklər) aid yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Buradan bazalt və tufdan hazırlanmış əmək alətləri (dən daşları, sürtgəclər, həvəngdəstə, oraq dişləri və s.), obsidian lövhələr, iskanə, qaşov, çaxmaqdaşdan alətlər, nukleuslar, müxtəlif gil qab (küpə, badya və s.) qırıqları əldə edilmişdir. Alətlər taxıl biçinində, sümük və ağac alətlərin işlənməsində və s. istifadə edilmişdir. S. yaşayış yerindən əldə olunmuş materiallar *Kültəpə I* və digər abidələrdən aşkara çıxarılmış son Eneolit dövrü keramika məmulatına oxşardır. Sədərək mağarası, Tunc dövrünə aid qəbir abidələri, “Div hörən” adlı siklop tikili qalıqları buranın qədim insan məskənlərindən olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Tədqiqatçılar Sədərək düzündən də daxil olduğu Arazın orta axar sahillərinin ayrı-ayrı vaxtlarda Van, Midiya, Assuriya padşahlıqları kimi iri dövlət birliklərinin tərkibinə daxil olduğunu təsdiqləyirlər. Ərazi erkən orta əsrlərdə Sasanilər, Bizans imperiyası, Ərəb xilafəti, sonralar isə Atabəylər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin təsir dairəsinə daxil olmuşdur. Səfəvilər dövründə S. -də indiki

Nax. MR-in ərazisi ilə birlikdə Çuxursəd bəylərbəyliyiinin tərkibinə daxil idi.

Orta əsr S. yaşayış yeri müasir dövrdə eyniadlı kəndin c.-ş.-ndə, Araz çayının sol sahilində geniş bir ərazini əhatə edirdi. Ticarət-karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşən S. orta əsrlərdə şəhər səviyyəsinə yüksəlmiş, buraya saxsı borularla su çəkilmişdi. Fransız səyyahı Jan Şarden (1643–1713), türk səyyahı, coğrafiyaşünas Övliya Çələbi (1611–79) və b. S. haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Dəfələrlə (1640–44, 1646–48, 1655–56) Azərb.-da olmuş Övliya Çələbi “Səyahətnamə”sində S. haqqında yazır: “Biz ... Sədərək kəndinə çatdıq. Naxçıvan torpağında yerləşən ... kənd gözəl və abaddır, 1000 gözəl evi, saysız-hesabsız bağ və üzümlükləri, xoş iqlimi var. Əhalisinin hamısı şiadır. Şəhərin arxasında, bağların yaxınlığındakı hündür təpənin etəyində isti su çıxır”.

S. 18 əsrin əvvəllərindən Osmanlıların idarəsində olmuşdur. “İrəvan” əyalətinin icmal

Sədərək qalası.

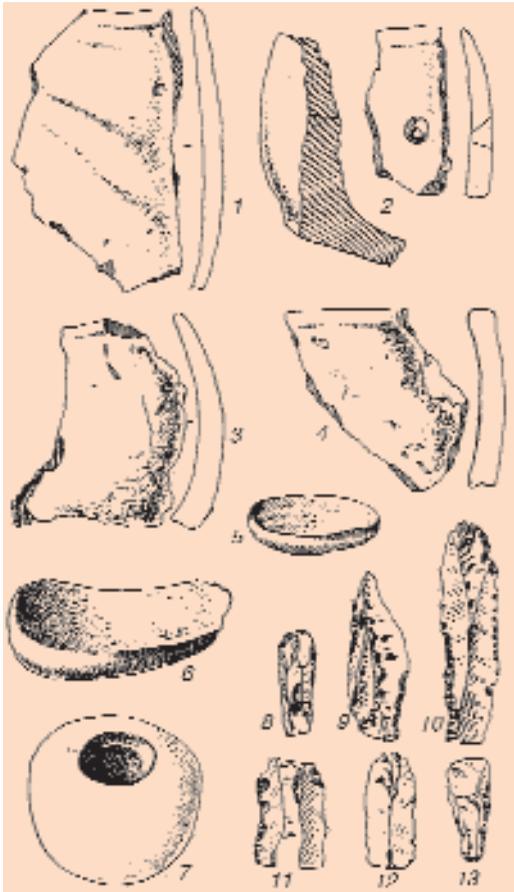
dəftəri”ndə 24 kənddən ibarət S. nahiyyəsinin bu əyalətin tərkibində olduğu göstərilir. 1828 il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ilə birlikdə S. də Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Həmin müqavilə bağlandıqdan az sonra ermənilər bu torpaqlara köçürülməyə başladı.

Erməni qəsbkarları Naxçıvan torpaqlarını mənimsəmək üçün dəfələrlə (1904–05, 1918–20, 1990–93) S.-ə hücum etmiş, vəhşiliklər törətmişlər. Evlər dağıdılmış, adamlar qırılmışdır. Məkrli ermənilər qədim Azərb. torpaqlarında Azərb. xalqının varlığını, əsil-nəsəbini bildirən neçə-neçə yer-yurd adlarını dəyişdirmiş, maddi mədəniyyət abidələrinin bir qismini özünüküləşdirmiş, bir qismini yerlə-yeksan etmişlər. S. əhalisi də saysız əzab-əziyyətə düşər olmuşdur. Abbasqulu-bəy Şadlinskiyin başçılığı ilə yaradılan “Qırmızı tabor” özünümüdafiə batalyonunun əsas qərargahı S.-də yerləşdirilmişdi. 1921 ildə Naxçıvan, İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur, Şərur və s. yerlərin silahlı daşnak dəstələrindən təmizlənməsində fərqlənmiş “Qırmızı tabor”un 500-ə yaxın döyüşçüsündən (100-ə yaxını sədərəkli idi) 19 nəfəri (4-ü sədərəkli idi) “Qırmızı Bayraq” ordeni ilə təltif olunmuşdu.

1990–93 illərdə erməni-rus silahlı qruplaşması S. üzərinə 14 dəfə güclü hücum etmiş, 1990 il yanvarın 19–20-də Kərki k. zəbt olunmuş, Qanlı yanvar faciəsinin ilk şəhidləri S.-in müdafiəsi zamanı verilmişdir (1990–93 illərdə S.-in müdafiəsində 108 nəfər şəhid olmuşdur). 1990 il martın 28-də S.-yə

Sədərək yaşayış yeri tapıntıları:

- 1–4. Çəllək və badya tipli gil qab qırıqları.
5, 6. Daş sürtkəc və dən daşı.
7. Həvəng.
8–13. Dəvegözü (o b - s i d i a n) lövhələr – əmək alətləri.
Eneolit dövrü.

Ermənistan tərəfdən 300-ə yaxın top mərmisi atılmışdı. Bu müddət ərzində S.-də 500-ə yaxın yaşayış evi, məktəblər, inzibati idarə binaları dağıntılara məruz qalmışdır. S.-in müdafiəsində Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Culfa, Şahbuz və Babək r-nlarının mərd oğulları böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Heydər Əliyev Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrdə digər sərhəd bölgələri kimi S. də işğal təhlükəsindən xilas olmuş, əhalisi torpaqlarından bir qarış da olsun geri çəkilməmişdi (bax *Sədərək döyüşləri*). Ərazinin geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq sərhədyanı yaşayış məskənlərinin sosial-iqtisadi qüdrətini gücləndirmək məqsədilə S. k.-nin bazasında *Sədərək rayonu* yaradılmışdır (1990, 28 avqust).

Əd.: Ə l i y e v V., Sədərək Encolit yaşayış yeri, Azərb. EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1985, № 2; M ə m m ə d o v V., Naxçıvanın qala qapısı – qədim Sədərək, “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumunun materialları kitabında, B., 1996.

SƏDƏRƏK DÖYÜŞLƏRİ (1990–93) – Nax. MR-in Ermənistanla ən ucqar sərhəd kəndi, Naxçıvanın qala qapısı sayılan Sədərəkdə Azərb. -in ərazi bütövlüyü uğrunda erməni işğalçıları ilə döyüşlər. İlk döyüş 1990 ilin Qanlı Yanvarından 2 gün əvvəl, yanvarın 18-də, axırıncı döyüş isə 1993 il avqustun 13-də olmuşdur. Bu müddət ərzində kənd 14 dəfə qəsbkar ermənilərin ağır zirehli texnika ilə güclü hücumlarına məruz qalmışdır. 500-ə

yaxın yaşayış evi, ictimai-inzibati binalar, sosial obyektlər top mərmiləri ilə dağıdılsa da, bütün kənd camaatı, Sədərəyin mərd oğulları, habelə Naxçıvandan, Azərb.-in digər bölgələrindən onların köməyinə gəlmiş fədakar vətən övladları sinələrini düşməyə sipər edərək, bu hücumları qəhrəmanlıqla dəf etmiş, Sədərəyi mənfur yağılara verməmişlər. S. d.-ndə 108 qeyrətli vətən oğlu şəhidlik zirvəsinə ucalmış, 500-ə yaxın adam yaralanmışdır. Şəhidlərin 40-dan çoxu Sədərəyin yetirmələri idi. Onlardan biri – kapitan Məhərrəm Seyidov Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra) adına layiq görülmüş, bir çoxu Azərb. Respublikasının orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. Sədərək şəhidləri arasında Azərb.-in 12 r-nundan (o cümlədən Nax. MR-in bütün r-nlarından), şəhər, qəsəbə və kəndlərindən köməyə gəlmiş döyüşçülər var idi. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Sədərəyi Naxçıvanın “Qeyrət qalası” adlandıraraq demişdir: “Muxtar respublikamızın sərhəd kəndləri dəfələrlə silahlı təcavüzə məruz qalmışdır. Lakin biz hamımız yaxşı bilirik ki, əsas ağırlıq həmişə Sədərəyin üzərinə düşmüşdür. Sədərək kəndində vəziyyət tamam başqadır. Burada əsl müharibə gedib, atışmalar olub. Tək sədərəklilər deyil, naxçıvanlılar da burada şəhid oldular. Biz şəhidlərin xatirəsini əbədləşdirməli, onların ailələrinə xüsusi qayğı göstərməliyik”.

Əd.: M ə m m ə d o v V., Sədərək şəhidləri, B., 1998; y e n ə o n u n, Qeyrət qalası, B., 1999.

SƏDƏRƏK DÜZÜ – Sədərək r-nunda maili düzənlik. *Arazboyu düzənliklərdən* biri. C.-ş.-də Dəhnə və Valıdağ yüksəklikləri vasitəsilə Şərur düzündən ayrılır. Şm.-q.-də Ağrı düzənliyi ilə birləşir, c-q.-də isə Araza qovuşur. Allüvial və allüvial-prolüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. 800–940 m mütləq yüksəkliyə malik olan S. d. şm.-dan c.-a və q.-dən ş.-ə doğru meyillidir. S. d.-nün mərkəzi hissəsindən k. t. məqsədləri üçün istifadə olunur; üzümçülük inkişaf etmişdir.

Əd.: B a b a y e v S., Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. B., 1999.

SƏDƏRƏK GİL YATAĞI – Sədərək r-nu ərazisində, Sədərək k.-ndən c.-da, Sədərək–Naxçıvan avtomobil yolundan 10 km c.-q.-də, d.-y. xəttinin yaxınlığındadır. Geoloji quruluşunda Üst Dördüncü dövrün allüvial-

prolüvial çöküntüləri – gillər və gillicələr iştirak edir. Sah. $0,48 \text{ km}^2$, faydalı qatın qalınlığı $4,36 \text{ m}$ -dir. Gildən “150” markalı kərpic istehsalında istifadə etmək olar. Yatağın sənaye ehtiyatı 2092 min m^3 təşkil edir.

“SƏDƏRƏK” XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTİ – könüllü ictimai təşkilat. 1980-ci illərin axırlarında yaradılmışdır. Cəmiyyətin əsas məqsədi Sədərək r-nunun, bütövlükdə Nax. MR-in ərazi bütövlüyünün qorunmasına, r-nun iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına yardım etmək, habelə Abşeron yarımadasında və sərhədyanı r-nlarda yaşayan aztəminatlı ailələrə, kimsəsiz və imkansız soydaşlarımıza maddi köməklik göstərməkdir. Nizamnaməsinə əsasən ali orqanı ildə bir dəfə çağırılan konfransdır. Cəmiyyətin gündəlik fəaliyyətini İdarə Heyəti və işçi qrupu həyata keçirir.

SƏDƏRƏK KÖRPÜSÜ – Sədərək r-nu ərazisində, Araz çayı üzərində körpü. Türkiyə ilə Azərb. arasında sərhəddə iki qardaş dövlət və ölkəni birləşdirir (bax *Ümid körpüsü*).

SƏDƏRƏK QALASI – Sədərək k.-nin c.-unda, Araz çayına doğru uzanan Vəlidağın c.-q. silsiləsi üzərində son Tunc və ilk Dəmir dövrünə (e.ə. 14-7 əsrlər) aid qala-şəhər. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilmişdir (2001). Qala-şəhərin salındığı yüksəklik əlverişli coğrafi-strateji mövqeyə malik idi; Anadolu-Sədərək-Naxçıvan istiqamətindəki qədim karvan-ticarət yolu buradan yaxşı müşahidə olunur və nəzarətdə saxlanılırdı. Dağın c., ş.-q., və q. ətəklərindən aşağı terraslarda buraya çıxmaq mümkün olan bütün keçidlərin qarşısını kəsən $2,5 \text{ m}$ enində siklop tipli möhtəşəm müdafiə səddi (bəzi yerlərdə $1,5-2 \text{ m}$ hünd.-də salamat qalmışdır) ucaldılmışdır. Səddin c.-q. hissəsində eni 5 m olan giriş qapısı var. Girişin hər iki tərəfindən içəriyə doğru 3 m uzunluğunda konturfors divarlar hörülmüşdür. Qala divarı boyunca bir neçə yerdə daş tikinti qalıqları və mədəni təbəqə var. Buradan e. ə. 2-ci minilliyin 2-ci yarısı – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid boz, qara və açıq çəhrayı rəngli gil qab qırıqları və obsidian (d ə v ə g ö z ü) lövhələr əldə edilmişdir. Vəlidağ üzərindəki 40 ha -a yaxın yamaçlı sahə çoxbucaqlı plana malik möhtəşəm qala divarları ilə əhatələnmişdir. Dağın hündür yerində divarlar boyunca dairəvi və düzbucaqlı bürclər – gözətçi qüllələri, daxili

Sədərək qalasının divar qalıqları. Son Tunc – ilk Dəmir dövrü.

terraslarda isə dördkünc binalar tikilmişdir. Qala-şəhərin müdafiə sistemi qədim Naxçıvan qalatikmə memarlığı üçün səciyyəvi olan üslubda inşa edilmişdir; irihəcmli qara mərmər bloklar hörgüdə kənar cərgələrdə düzülmüş, aralarındakı boşluq isə xüsusi memarlıq üslubunda orta və xırda həcmli qaya parçaları ilə doldurulmuş, istehkamların inşasında bərkidici möhlüldən – palçıqdan istifadə olunmamışdır.

Şərqi Anadolu və Şərur ərazisində yaranmış güclü tayfa ittifaqları – dövlət qurumları arasında siyasi münasibətlərin gərginləşməsi ilə əlaqədar yadelli basqın təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə salınmış S. q. Naxçıvan diyarının siyasi tarixində, iqtisadi və mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Abidə Naxçıvanın, qədim Ön Asiya dövlətləri ilə siyasi münasibətlərini öyrənmək üçün dəyərli tarixi mənbədir.

SƏDƏRƏK MƏSCİDİ – Sədərək k.-ndə 18-19 əsrlərə aid memarlıq abidəsi. Böyüklüyü, abadlığı və kitabələrinin zənginliyinə görə fərqlənir. Məscidin baş fasadında, önündə, sütun başlığında taxta üzərində, birinci cərgə, ikinci cərgə və digər sütun başlıqlarında nəstəliq xətti ilə memar və xəttatların adları (zərgər Məşədi Əbülqasim, nəccar Mə-

Sədərək məscidinin kitabələrindən biri.

şədi Məhəmməd ibn Abbas Sədərəkli, Təqi oğlu Məşədi Əhməd və b.), Qurandan ayələr həkk olunmuşdur. Kitabələrdə bir neçə tarix göstərilmişdir: hicri 1112 (1700–1701), hicri 1259 (1843), hicri 1315 (1897). 1112 il məscidin ilkin tikilmə tarixi sayılırsa, binanın hicri 1259 ildə əsaslı təmir olunduğunu söyləmək mümkündür. Çünki bina 18 əsr memarlıq-konstruktiv formalarını saxlamamışdır. Hicri 1315 ildə yenidən təmir işləri aparılmışdır. Hazırkı binanın memarı sədərkli Abbasın oğlu Məhəmməd olmuşdur. Məsciddəki taxta işləri, yaraşlıq nəbatı ornament və kitabə motivləri ilə işlənmiş sütun başlıqları sədərkli memar və nəccar Məhəmmədə məxsusdur. 1259/1843 il tarixli kitabəyə əsasən, Təqi oğlu Məşədi Əhmədin memar Məhəmmədlə eyni vaxtda işləməsi, Məhəmmədin yüksək peşəkar memar, Məşədi Əhmədin isə bəna olması qənaətinə gəlmək olar. Digər kitabələrdə göstərilən Şahbaz oğlu Məhəmməd və Məhəmməd xanın oğlu Salehə gəldikdə isə, onların xeyriyyə məqsədi ilə məscidin tikilməsinə vəsait verdikləri məlum olur.

SƏDƏRƏK MİNERAL SU YATAĞI – Sədərək r-nu ərazisində, Sədərək k. yaxınlığında, Qaraburun deyilən sahədə, dəniz səviyyəsindən 1020 m hünd.-dədir. Bir neçə çıxışdan ibarətdir. Yataq 1980 ildə kəşf olunmuşdur.

Balneoloji tərkibi:

· pH6,4D 500 m³/gün T18⁰ C

Karbon qazlı, az minerallaşmış hidrokarbonatlı-sulfatlı, kalsiumlu-natriumlu-magneziumlu və natriumludur. “Aşağı İstisu”, “Jelesnovodsk” (Şimali Qafqaz) və s. tipli müalicə-süfrə və ya süfrə suyu kimi istifadə edilir.

SƏDƏRƏK NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlıların idarəsində olan İrəvan əyalətinin nahiyələrindən biri. 1728 il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə S. n.-nin 23 yaşayış məntəqəsini əhatə etdiyi qeyd olunur; 178 ailədən ibarət idi. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; böyük əksəriyyəti müsəlmanlar (azərb.-lilər) idi. S. n.-nin illik gəlirini 60 660 ağca təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsemməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

SƏDƏRƏK RAYONU – (Nax. MR-də) inzibati r-n. Sərhəd bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirmək və gücləndirmək, həmçinin ərazinin geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq 1990 il avqustun 28-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fərmanı əsasında yaradılmışdır. C.-q.-dən Türkiyə ilə 11 km, şm.-q.-dən Ermənistanla 24 km məsafədə həmsərhəddir. Sah. 0,15 min km², əh. 12,9 min nəfərdir (2005, 1 yanvar). Mərkəzi Heydərabad qəs.-dir. R-nda 1 qəs. və 3 kənd yaşayış məntəqəsi var.

Təbiət. Səthi şm.-da və ş.-də dağlıq, Arazboyu hissədə bir-birindən tirə və yüksəkliklərlə ayrılan maili düzənlikdən (bax *Sədərək düzü*) ibarətdir. C.-ş.-də Dəhnə və Vəlidag

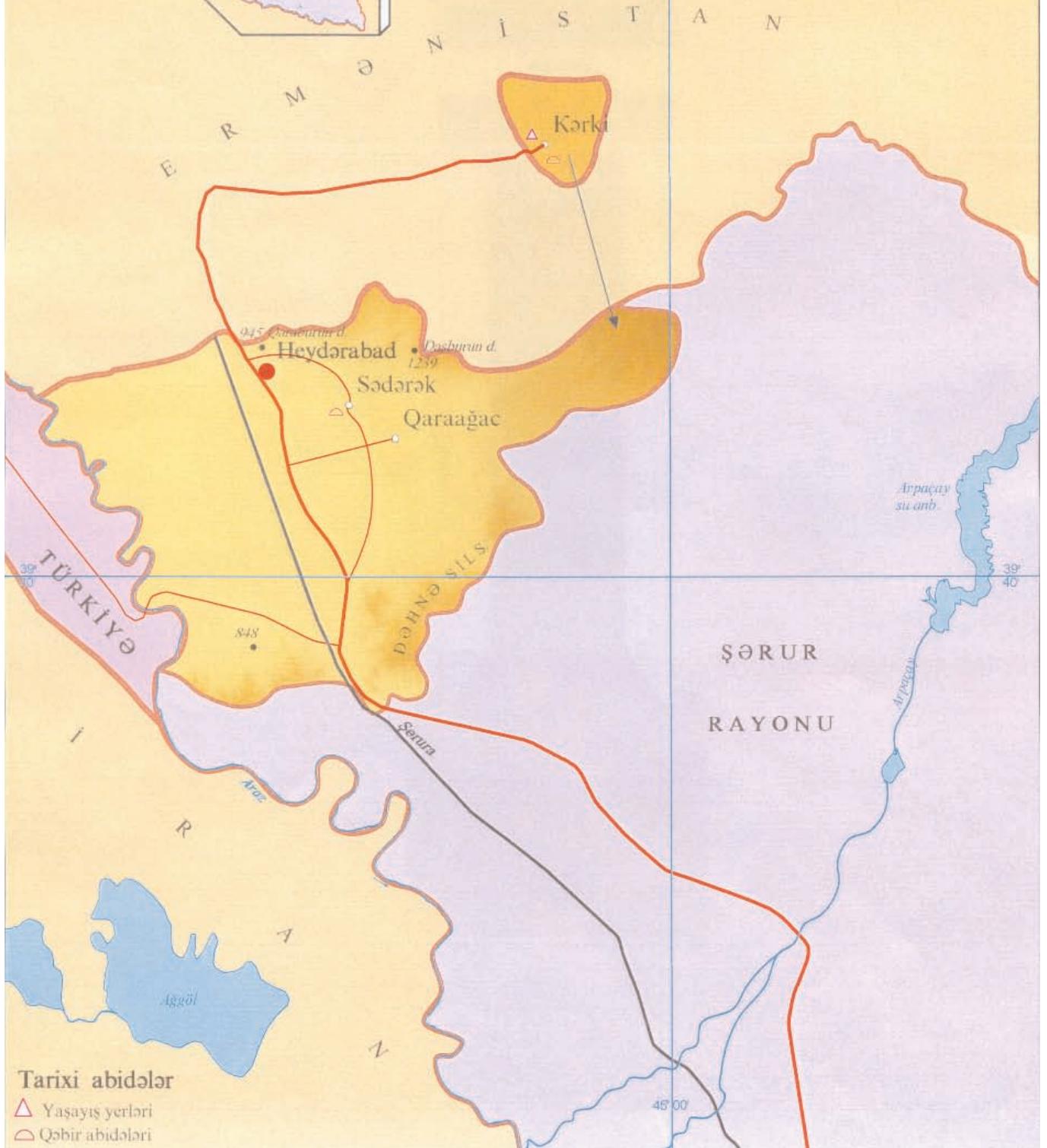

Heydərabad
qəsəbəsindən
görünüş.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
SƏDƏRƏK RAYONU

Miqyas 1:170000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

Tarixi abidələr

- △ Yaşayış yerləri
- Qəbir abidələri

45° 30'

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ŞAHBUZ RAYONU

Miqyas 1:220000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

Tarixi abidələr

- Memarıq abidələri
- ▲ Yağışı yeri
- Qəbir abidələri

yüksəklikləri vasitəsilə Şərur düzündən ayrılır. Şm.-q.-dən isə Sarıbulaq dağlarının c.-ş.ətəkləri ilə sərhədlənib Ağrı düzü ilə birləşir. Ucubiz, Əjdəkan, Tejkar, Vəlidağ və Saracılı dağları ilə əhatələnmişdir. Düzənlikdə başıaşağı olaraq allüvial və allüvial-prolüvial, dağlıq hissədə, xüsusilə mütləq yüksəkliyi 1100–1200 m-ə çatan Vəlidağda Devon, qismən Təbaşir çöküntüləri yayılmışdır. Ərazidə gil, mərmərlənmiş əhəngdaşı yataq və təzahürləri, mineral su yataqları var. Quru kontinental iqlimə malikdir. Yay istı, qışı soyuq olur. Ərazisindən Qaraçay, Çapan çayı və Türkiyə sərhədi boyunca Araz çayı axır. Ərazidə, əsasən, boz torpaqlar yayılmışdır. Sədərək düzünün Arazyanı hissəsində yeraltı sular səthə yaxın olduğundan çəmən-ot bitkiləri yaxşı inkişaf etmişdir.

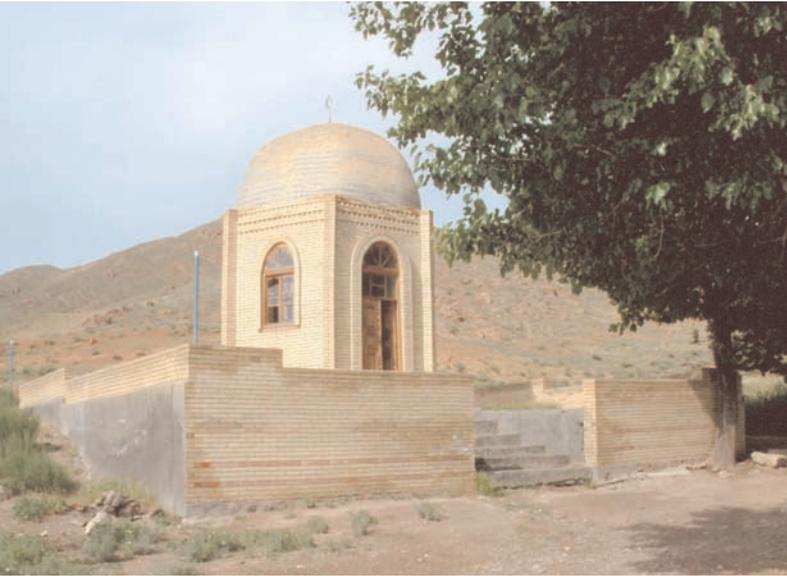
Əhali. R-nun əhalisi 1993 illə müqayisədə cəmi 1444 nəfər, yaxud 11,2% artmışdır. Orta sıxlıq 1 km²-də 86 nəfərdir (2004). Yaşayış məntəqələri Heydərabad qəs., Sədərək, Qaraağac və Kərki (19–20 yanvar 1990 ildə erməni-rus silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur) k.-ləridir.

Təsərrüfat. S. r.-nün sosial infrastrukturunun möhkəmləndirilməsi, əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması, sərhəd bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafının daha da sürətləndirilməsi və gücləndirilməsi sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. R-n mərkəzində və kənd yaşayış məskənlərində yeni inzibati və ictimai obyektlər inşa edilmiş, bərpa, tikinti-quruculuq və abadlıq işləri aparılmışdır. Yeni yaşayış qəsəbəsi salınmış (bax *Heydərabad*), Araz çayı üzərində Türkiyə ilə Azərb.-ı birləşdirən Sədərək–Dilucu körpüsü (bax *“Ümid körpüsü”*) tikilmişdir. Heydərabad qəs.-ndə ermənilər tərəfindən dağıdılan 100-ə yaxın yaşayış binası təmir olunmuş, su, elektrik və rabitə xətləri bərpa edilmiş, 35/10 kvt-lıq yarımstansiya quraşdırılmışdır. Türkiyənin Aralıq bölgəsindən Sədərəyə 35 kvt-lıq fasiləsiz elektrik xətti çəkilmişdir. Elektrik enerjisi ilə təmin olunması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. R-nun suvarma sistemləri tamamilə yeniləndirilmiş və yaxşılaşdırılmışdır. “Bulaqbaşı” kəhrizi əsaslı şəkildə təmir olunaraq S. r.-na 5 km məsafədən yeni içməli su xətti çəkilmiş, 7 sub-arteziyan quyusu qazılmış, su kəmərləri təmir olunmuş, ərazidə 15 bulaq-abidə tikilib istifa-

dəyə verilmişdir. 4 pilləli nasos stansiyasında yenidənqurma işləri aparılmışdır. Əsası 1992 ildə qoyulmuş aqrar islahatların aparılması 1996 ildən etibarən daha da sürətləndirilmiş, 1999 ildə S. r. üzrə tamamilə başa çatdırılaraq, əhali torpaq payları ilə təmin olunmuşdur. K. t. məhsulu istehsalının həcmi və məhsuldarlığını yüksəltmək üçün özəl təsərrüfatların inkişaf etdirilməsi istiqamətində fermerlərə, torpaq mülkiyyətçilərinə xeyli güzəştlər edilmişdir. Hazırda r-n ərazisində BMT-nin İnkişaf Proqramının və İslam İnkişaf Bankının vəsaiti hesabına bir sıra işlər görülmüş və həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

R-n iqtisadiyyatının əsasını üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq təşkil edir. 1998–2004 illər ərzində bütün təsərrüfat dərəcələri üzrə istehsal olunan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının həcminə artım olmuşdur. 2004 ildə 3,2 min t buğda, 384 t arpa, 33 t noxud, 2970 t şəkər çuğunduru, 216 t kartof, 2,5 min t tərəvəz, 2,3 min t bostan məhsulu, əlavə olaraq 250 t üzüm, 23 t meyvə istehsal olunmuşdur. 2004 ildə r-nda 2054 baş qaramal, o cümlədən 1090 baş inək və camış, 12538 baş xırda buynuzlu heyvan var idi, bu da muxtar respublikadakı qaramalın 2,4%-ni, xırda buynuzlu heyvanların isə 2,5%-ni təşkil edirdi. R-nda 11500 quş vardı. 2004 ildə r-nda 0,3 min t ət, 1,4 min t süd, 1,1 mln. ədəd yumurta, 17,6 t yun istehsal olunmuş, muxtar respublikada heyvandarlıq məhsulları istehsalı üzrə ətin 2,1%-i, südün 2,3%-i, yunun 2,2%-i, yumurtanın 2,4%-i bu rayonun payına düşmüşdür. R-nda sənaye müəssisələrindən 2 şərab emalı zdu (burada şərabdan keyfiyyətli spirt də çəkilir), Naxçıvan Tikiş Fabrikinin filialı var. 2004 ildə muxtar respublika sənaye məhsulunun 3,0 %-ə qədəri S.r.-nün sənaye müəssisələrində istehsal olunmuşdur. Bakı–Yerevan d.-y. (Naxçıvanın ermənilər tərəfindən blokadaya alınması səbəbindən işləmir), Naxçıvan–Türkiyə avtomobil yolu r-nun ərazisindən keçir. Sədərək gömrükxanası fəaliyyət göstərir.

2004 ildə muxtar respublikadakı kapital qoyuluşunun 1,9%-i, istifadəyə verilmiş əsas fondların 1,0%-i bu r-nun payına düşürdü. R-nda cəmi əmtəə dövriyyəsinin 15385,9 mln. manatını, yaxud 2,6%-ini pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin, 544,8 mln. manatını, yaxud

Ağoğlan piri.
Sədərək r-nu.

3,1%-ini ictimai işənin əmtəə dövriyyəsi təşkil edir. Əhalinin hər nəfərinə 1192,7 min manatlıq əmtəə dövriyyəsi düşür. Adambaşına düşən pullu xidmətlər cəmi 160,4 min manat olmuşdur.

R-nda təbii su mənbəyi olmadığından suvarma, əsasən, 4 pilləli nasos st.-ləri və 3 qoldan ibarət kanallar, onların üzərindəki hidrotexniki qurğular vasitəsilə həyata keçirilir. Əhalinin içməli suya tələbatı isə "Bulaqbaşı" adlanan kəhriz və artezian quyuları vasitəsilə təmin edilir. Nax. MR Ali Məclisi "Sədərək rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı haqqında" 2001 il 15 mart tarixli xüsusi qərar qəbul etmişdir.

Rabitə evi.

Tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələri.

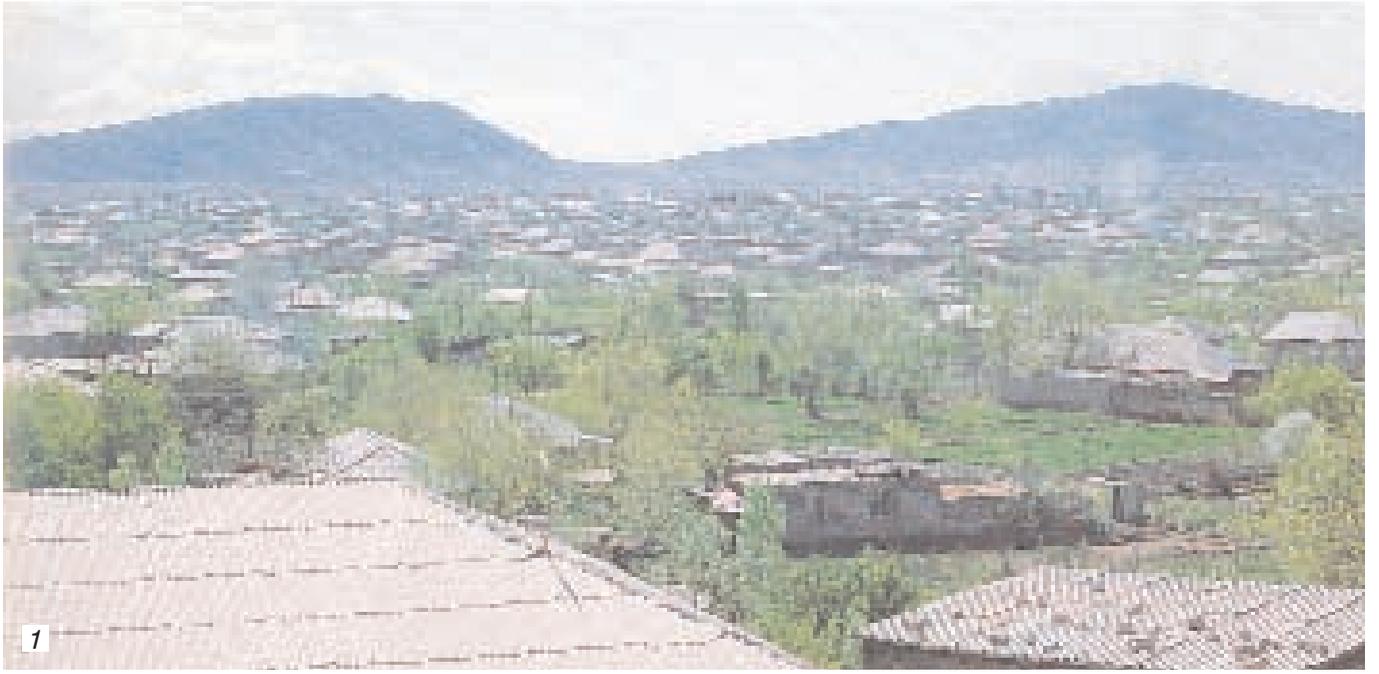
Son illər aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində S. r. ərazisində Eneolit, Tunc dövrlərinə, antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələri aşkara çıxarılmış və öyrənilmişdir. S.-in c.-nda e. ə. 4–3-cü minilliyə aid yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Ərazidə Əjdəkan, Cin təndiri, Cəhənnəmdərə, Şir arxı, Dəhnə, Qırmızılar, Fərhad arxı, Kültəpə, Ağoğlan, Karvansara, Ələddin, Qaraburun və s. tarixi yer adları mövcuddur.

S.-in c.-ş.-ində, Araz çayının sol sahilində geniş bir ərazini əhatə edən orta əsrlərə aid yaşayış yeri tapılmışdır (bax *Şəhər yeri*). *Sədərək qalasının* izləri bu günədək qalmaqdadır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, bölgədə e. ə. 4-cü minillikdən başlayaraq fasiləsiz həyat davam etmişdir. R-n ərazisində tarixi-memarlıq abidələrindən 3 məscid, orta əsrlərə aid qala xarabalığı, müdafiə istehkamu, karvansara, Ağoğlan piri, 19–20 əsrin əvvəlində tikilmiş hamam binası və s. mühafizə olunmuşdur. Mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən nadir abidələr bərpa olunur.

Böyük Vətən müharibəsində (1941–45) və Azərb. torpaqları uğrunda şəhid olanlara abidə kompleksi inşa edilmiş, Şəhidlər xiyabanı salınmışdır.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. S. r.-nda təhsilin, səhiyyənin və mədəniyyətin inkişafı sahəsində də ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. R-nda bir sıra inzibati və sosial-mədəni binalar, Qaraağac k.-ndə yeni məktəb binası tikilmiş, kəndlərin mərkəzi meydanları abadlaşdırılmış, asfalt örtük salınmış, milli memarlıq üslubunda işlər görülmüşdür. Mədəniyyət sarayının, rabitə evinin binaları təmir edilmiş, bərpa və abadlıq işləri aparılmışdır. R-nun girəcəyindəki 4 km-lik qoşa yolun əsaslı təmiri başa çatdırılmış, 3 körpü yenidən qurulmuşdur.

R-nun 2 məktəbəqədər müəssisəsində 75 uşaq tərbiyə olunur. 3 ümumtəhsil məktəbində 1929 şagird, texniki-peşə məktəbinin filialında isə 45 şagird təhsil alır. R-nda 1 mədəniyyət evi, 1 kənd mədəniyyət evi, 2 klub, mərkəzi kitabxana sistemi, 4 kitabxana filialı, yeddiillik uşaq-musiqi məktəbi, 2 məktəbdənkənar müəssisə və uşaq-gənclər şahmat məktəbi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərir (2005).

1

2

3

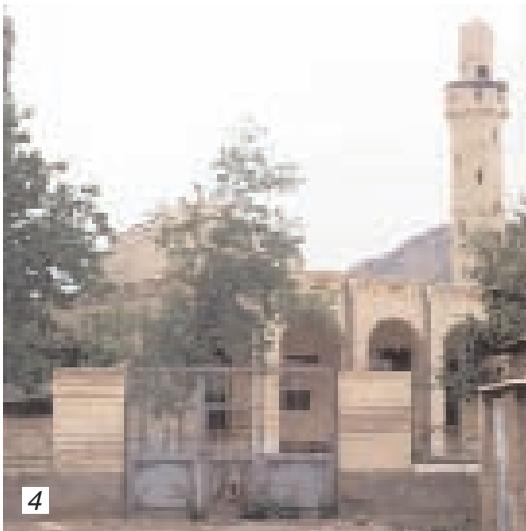

4

5

Sədərək rayonu. 1. Qeyrət qalası Sədərək. 2. Rayon İcra Hakimiyyətinin binası. 3. Heydərabad qəsəbəsindən görünüş. 4-5. Şəhidlərə abidə.

Sədərək rayonu. 1. Əjdəkandağ ətrafı. 2. Taxıl zəmisı. 3. Ticarət mərkəzi. Heydərabad qəsəbəsi. 4. Sədərək məscidi. 5. Orta məktəb. Sədərək kəndi.

R-n İcra Hakimiyyətinin orqanı “Oğuz yurdu” qəzeti çıxır (2000, 21 mart). R-nda Azərb. və Naxçıvan televiziyanın, “Kanal-35”, “Lider” televiziyanının verilişlərinə baxılır. 1024 yerlik yeni elektron tipli ATS istifadəyə verilmişdir (2000).

R-nda 75 çarpayılıq mərkəzi xəstəxana, feldşer-mama məntəqəsi, gigiyena və epidemiologiya, təcili tibbi yardım st.-ları var. Onlarda 8 həkim, 28 orta tibb işçisi çalışır (2005).

“SƏDƏRƏK” UN DƏYİRMƏNİ – yeyinti sənayesi müəssisəsi. Sədərək rayonu ərazisindədir. 2004 ildə istifadəyə verilmişdir. Gündəlik istehsal gücü 15 t-dur.

SƏDƏRƏKLİ YUSİF (Yusif Məhərrəm oğlu Yusifov; oktyabr 1930, Sədərək k. – 31.12.1995, orada) – aşıq. El arasında Ağ Aşıq adı ilə də tanınır. Sədərəkli Aşıq Əlinin (Dəllək Əli) şagirdi olmuşdur. 100-dən çox qoşma, gəraylı və təcnisin (“Ha düzdüzə”, “Danışaq”, “Züflərin”, “Gözlərin”, “Ay səni”, “Qayıt”, “Üzək” və s.) müəllifidir. “Qeys Qənbər və yanıq Pəri”, “Göyçə səfəri” dastanları el arasında yayılmışdır. Bir neçə şeiri dövrü mətbuatda (“Şorq qapısı”, “Bakı” qəzetləri və s.) dərc olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan folkloru antologiyası, c.1. Naxçıvan folkloru, B., 1994.

SƏFƏRLİ ƏLİYAR Qurbanəli oğlu (d. 28.12.1937, Ordubad r-nunun Anabad k.) – ədəbiyyatşünas, mətnşünas, maarif xadimi. Filologiya elmləri doktoru (1983), prof. (1984), Azərb. Milli EA-nın m. üzvü (1989). Ordubad Pedaqoji Məktəbini (1955) və Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsinin İran filologiyası şöbəsini (1960) bitirmişdir. 1960–68 illərdə Azərb. EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunun elmi işçisi olmuşdur. Həmin vaxtdan BDU-nun filologiya fakültəsində çalışır. 1986–94 illərdə Azərb. ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri işləmişdir. Hazırda həmin kafedranın prof.-dur. Azərb. Yazıçılar Birliyinin üzvüdür (1983 ildən). S. orta əsrlər Azərb. ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından. O, Məsihinin (17 əsr) həyat və yaradıcılığına, 17–18 əsrlər Azərb. epik şeirinə dair sanballı tədqiqatların müəllifidir. Mətnşünaslıq sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir. Bir sıra ədəbi abidələri aşkara çıxarmış, ilk anadilli

poema olan “Dastani-Əhməd-Hərəmi”ni, Qazi Bühranəddinin “Divan”ını, M.Füzulinin “Hədiqət üs-südə” əsərini (şərikli), Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poemasını, “Şəhriyar” dastanını, habelə Nəsimi, Əmani və b.larının əsərlərini tərtib və nəşr etdirmişdir. Uzun illər Təhsil Nazirliyində “Ədəbiyyatşünaslıq” bölməsinin rəhbəri olmuş, orta və ali məktəblər üçün dərslik, tədris vəsaiti və proqramların yaradılmasında bilavasitə yaxından iştirak etmişdir. Əsərləri xarici ölkələrdə (Türkiyə, İran, Rusiya, Orta Asiya respublikaları) da nəşr olunmuşdur. Beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. S. diplomatik sahədə də fəaliyyət göstərmiş, 1994–98 illərdə Azərb. Respublikasının İran İslam Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş, ölkəmizi Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatda (EKO) təmsil etmişdir.

Əsərləri: XVII–XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, B., 1982; Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (X. Yusifovla birgə), B., 1982; Məsihi, B., 1992.

SƏFƏRLİ HACI Fəxrəddin Yəhya oğlu (d. 29.9.1949, Babək r-nunun Cəhri k.) – tarixçi-epiqrəfist. Tarix elmləri doktoru (2004), Azərb. Dövlət Pedaqoji İnstitutu (indiki APU) Naxçıvan filialını (indiki NDU) bitirmişdir (1971). Cəhri kəndində müəllim (1971–79), Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində (indiki AMEA Naxçıvan Bölməsi) kiçik elmi işçi, böyük elmi işçi, şöbə müdiri işləmişdir (1979–95). 1995 ildən NDU-da çalışır; Azərbaycan tarixi kafedrasının dosentidir (eyni zamanda AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunda şöbə müdürüdür). Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə, Naxçıvanın müsəlman kitabələrinin öyrənilməsinə dair tədqiqatları var. 5 kitabın, 100-dən artıq məqalənin müəllifidir. Beynəlxalq elmi məclislərdə (Rusiya, Bolqarıstan, Türkiyə) iştirak etmişdir.

Əsərləri: Naxçıvan ziyarətqahları. B., 1998; Ordubad şəhərinin epiqrəfik abidələri. B., 2001; Culfa bölgəsinin epiqrəfik abidələri. B., 2002; Duaların Allaha çatdığı yer - Əshabi-Kəhf. B., 2002; Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. B., 2003

SƏFƏRLİ İSLAM Əhməd oğlu (12.2.1923, Babək r-nunun Şəkərabad k. – 6.11.1974, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – şair, dramaturq. Azərb. Respublikası əməkdar

Səfərli Əliyər

Səfərli Hacı Fəxrəddin

Səfərli İslam

Səfərov Şahin

incəsənət xadimi (1973). 1941 ildə Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun Naxçıvan filialına daxil olmuş, 1942 ildə könüllü cəbhəyə getmiş, mahir kəşfiyyatçı kimi şöhrət qazanmışdır. Döyüşlərdə ağır yaralandıqdan sonra ordudan tərxis olunaraq (1944) Naxçıvana qayıtmış, "Azərbaycan gəncləri" qəzetinin zona müxbiri işləmişdir. 1951 ildə Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsini bitirmişdir. "Ədəbiyyat" qəzetində poeziya şöbəsinin müdiri, Azərb. Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində müxbir, redaktor, televiziyanın ədəbi-dram verilişləri şöbəsinin müdiri (1951–59), Azərb. Yazıçılar İttifaqının poeziya və dramaturgiya bölmələrinin məsləhətçisi (1960–73) olmuşdur. Bədii yaradıcılığa müharibə illərində başlamış, cəbhəçi şair kimi tanınmışdır. "Mingəçevir nəğmələri" adlı ilk şeirlər kitabı 1950 ildə nəşr olunmuşdur. 20-dən çox kitabın müəllifidir. "Darülfünun şeirləri" (1951), "Pıçıldaşın ləpələr" (1956), "Həyatın nəfəsi" (1959), "Qağayılar yorulanda" (1964), "Qoşa söyüd" (1965), "Torpağın ətri" (1967), "Dan ulduzu, bir də mən" ... (1974) və s. şeir və poema topluslarında müasirlərimizin yaradıcı əməyi, mənəvi aləmi, məhəbbəti təənnüm olunur. Nəğməkar şair kimi məşhurdur. 150-dən çox şeirinə mahnılar ("Ana", "Aylı gecələr", "Pıçıldaşın, ləpələr", "Bir könül sındırmışam", "Həkim qız", "Dan ulduzu", "Bakı, sabahın xeyir" və s.) bəstələnmişdir. Müasir mövzularda yazdığı "Göz həkimi", "Yadigar", "Ana ürəyi" və "Yol ayrıcında" pyesləri dəfələrlə Azərb. Akademik Milli Dram Teatrında və Naxçıvan Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Adına Bakıda küçə və gəmi, Naxçıvanda məktəb var.

Ə s ə r l ə r i: Seçilmiş əsərləri, B., 1973; Pyeslər, B., 1971; Əbədi beşik, B., 1978; Adsız zirvə, B., 1986.

SƏFƏROV Şahin Tağı oğlu (31.12.1928, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k. – 15.11.1995, Bakı) – ədəbiyyatşünas, tənqidçi. Filologiya elmləri doktoru (1983), prof. (1987). Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1991). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1951). Bakı məktəblərində müəllimlik etmiş, "Azərbaycan müəllimi" qəzetinin müxbiri, şöbə müdiri, redaktor müavini və redaktoru (1974–92),

"Azərbaycan dünyası" Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzinin eyniadlı nəşriyyatının direktoru (1993–94) və "Şəhriyar" qəzetinin redaktoru (1994–95) olmuşdur. Müasir Azərb. ədəbiyyatına, ədəbiyyatın tərbiyəvi roluna və tədrisi metodikasına dair tədqiqatların, monoqrafiya, metodik vəsait, elmi və ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifidir. "Nizami sorağında", "Tələ", "Tərgül", "Nişan üzüyü", "Qu quşunun məhəbbəti" pyesləri, "Bir payız günü" povesti, hekayələri var. İki ordenlə təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Ədəbiyyat qüdrətli tərbiyə vasitəsidir, B., 1981; Sənətkar və zaman, B., 1987; Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində (B. Həsənovla birgə), B., 1991.

SƏFƏROV Yaşar Abutalıb oğlu (d. 25.6.1940, Şahbuz r-nu, Şahbuzkənd) – müğənni. Nax. MR (1974) və Azərb. Respublikası (1989) əməkdar artisti, A.Zeynallı ad. Bakı Musiqi Məktəbini (1960), Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) musiqili komediya aktyorluğu ixtisası üzrə (1970) bitirmişdir. Azərb. Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin solistidir (1960 ildən). Repertuarında Azərb. bəstəkarlarının mahnıları və xalq mahnıları mühüm yer tutur. Dünyanın bir çox ölkəsində qastrol konsertləri ilə çıxış etmişdir. 1989 ildən Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tində vokal sənətindən dərs deyir (1991 ildən dosent).

SƏFƏROV Yunis Baxşəli oğlu (1926, Şərur r-nunun Xanlıqlar k.– 28.3.1994, Naxçıvan ş.) – həkim-baytar. Baytarlıq elmləri doktoru (1964), prof. (1964). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun (indiki Kənd Təsərrüfatı Akademiyası) baytarlıq fakültəsini (1950), keçmiş Ümumittifaq Eksperimental Baytarlıq İnstitutunun (Moskva) aspiranturasını bitirmişdir (1953). Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda baytarlıq fakültəsinin dekanı (1964–71), Epizootologiya və Mikrobiologiya kafedrasının müdiri (1971–77), Naxçıvan Dövlət Universitetində Zoologiya kafedrasının müdiri (1977–94) işləmişdir. Elmi tədqiqatlarının əsasını heyvanlarda, xüsusilə qoyunlarda, habelə xəzdarlı heyvanlarda (qunduzlar) və quşlarda yoluxucu xəstəliklərin (enterotoksemiya, bruselyoz) öyrənilməsi, onlara qarşı müalicə-profilaktika və peyvənd

Səfərov Yaşar

Səfərov Yunis

materiallarının (vaksinlər) hazırlanması təşkil edir. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın, 14 dərslük və tədris-metodiki vəsaitin müəllifidir. Bir neçə müəlliflik şəhadətnaməsi almışdır. Yunanıstanda keçirilən Beynəlxalq mikrobiologiya konqresinin vitse-prezidenti seçilmişdir. Elmi kadrlar hazırlanmasında xidməti var. “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİ (16 əsr–18 əsrin 1-ci rübü) – Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında Cənubi Qafqaz, Kürdüstan və İraq ərazilərini, strateji və beynəlxalq ticarət yollarını ələ keçirmək uğrunda aparılan müharibələr.

1514–55 illər müharibəsi Azərb. Səfəvilər dövlətinin banisi I Şah İsmayıl [1501–24] keçmişdə Ağqoyunlular dövlətinin tərkibinə daxil olan İraqi-Ərəb ərazisini öz dövlətinə qatandan sonra başlandı. Buna cavab olaraq Avropada hərbi əməliyyatları dayandıran Osmanlı sultanı I Səlim [1512–20] 150 minlik qoşunla Səfəvilər dövlətinə hücum etdi. Əsas qoşun hissələrinin toplanmasını gözləməyən I Şah İsmayıl, çoxlu top və odlu silahla təchiz olunmuş Osmanlı ordusu ilə 1514 il avqustun 23-də Maku ş. yaxınlığındakı Çaldıran düzündə baş vermiş döyüşdə məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Təbrizi tutsalar da, Azərb.-da möhkəmlənə bilməyib ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. I Səlim İraqi-Ərəbin şm.-ni Osmanlı imperiyasına qatdı (1516). Bundan sonra S.-O. m. bir müddət ara verdi.

1533 ildə Avstriya ilə sülh bağlayan sultan I Süleyman Qanuni [1520–66] Azərb.-a hərbi səfərlərə başladı. Osmanlılar 1534/35 ildə iki dəfə Cənubi Azərb.-a hücum etdilər və Təbrizi tutdular. Lakin I Süleyman da geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu səfərlər nəticəsində İraqi-Ərəb Osmanlı imperiyasına qatıldı: Aralıq dənizini İran körfəzi ilə birləşdirən ticarət-karvan yollarına nəzarət Osmanlıların ixtiyarına keçdi. 1536 ildə Osmanlılar Gürcüstanın c.-q. hissəsini və s. əraziləri tutdular. Səfəvi hökmdarı I Təhmasib [1524–76] Osmanlı təcavüzünün qarşısını almaq məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. 1538 ildə Şirvan, 1551 ildə isə Şəki Səfəvilər dövlətinə birləşdirildi. Qızılbaşlar dəfələrlə Şərqi Gürcüstana hücum

Sah İsmayıl Xətai. İtaliya rəssamının çəkdiyi şəkil (16 əsr). Florensiyanın Uffitsi qalereyası.

edib Kartli və Kaxetiyanı yenidən tabe vəziyyətə saldılar. 1548 ildə I Süleyman 3-cü dəfə Azərb.-a yürüş etdi. Təbriz və s. şəhərləri ələ keçirən Osmanlılar Kaşana və Qumadək irəliləyib İsfahanı tutdular. 1552 ildə I Təhmasib Osmanlıları qabaqlayaraq Kiçik Asiyaya soxulub, Ərzuruma qədər irəlilədi. I Süleyman 1554 ildə 4-cü dəfə Azərb.-a qoşun çəkdi, Naxçıvan və s. yerlər dağıtdı. Lakin qızılbaş ordusunun inadlı müqaviməti, Təbriz əhalisinin fəal çıxışları və s. Osmanlılara yenə də Azərb.-da möhkəmlənmək imkanı vermədi. 1555 il mayın 29-da bağlanmış Amasya müqaviləsinə əsasən İraqi-Ərəb, Qərbi Gürcüstan və s. ərazilər Osmanlı imperiyasına qatıldı. Qars bölgəsi iki dövlət arasında bitərəf zona elan olundu və viran edildi.

1578–90 illər müharibəsi ilə S.-O. m.-nin 2-ci mərhələsi başladı. Osmanlı imperatorluğu Cənubi Qafqazın ş. hissəsini ələ keçirmək, Xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq, Volqa–Xəzər yolunu nəzarət altına almaq və Rusiyanın Qafqaza doğru irəliləməsini dayandırmaq məqsədi güdüdü. Osmanlılara Krım xanlığı da fəal kömək edirdi. I Təhmasibin vəfatından sonra Azərb. Səfəvilər dövləti xeyli zəiflədi. Bundan istifadə etməyə çalışan Osmanlı hökmdarı III Murad [1574–95] Amasiya sülhünü pozaraq, Mustafa

Lələ paşanın komandanlığı ilə 100 minlik türk ordusunu Səfəvilər dövlətinə qarşı göndərdi. Osmanlılara müqavimət göstərməyə çalışan Çuxursəd hakimi Məhəmməd xan Ustaclu avqustun 9-da Çıldır gölü yaxınlığında baş vermiş döyüşdə məğlubiyyətə uğradı.

1578–90 illər müharibəsinin gedişində Naxçıvan bölgəsinin Osmanlılar tərəfindən ələ keçirilməsi barədə geniş məlumat yoxdur. Bəzi tarixi qaynaqlara əsaslanaraq göstərmək olar ki, Naxçıvan ş. həmin dövrdə Osmanlıların nəzarəti altında olmamışdır. Görünür, Osmanlı ordusu şəhəri tutduqdan sonra onu tərk etmişdir. Osmanlı ordusu Gürcüstandan keçib Şirvana girdi. Osmanlıların qarşısını kəsən qızılbaş sərkərdəsi Arasxan Rumlunun hərbi qüvvələri Krım tatarları tərəfindən darmadağın edildi. Osmanlılar Ərəş, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd, Mahmudabad, Salyan və s. şəhərləri tutdular. Lakin 1578 il noyabrın 28-də Ağsuda Mollahəsən k. yaxınlığında baş vermiş vuruşmada qızılbaş ordusu qalib gəldikdən sonra Osmanlılar Şirvanı tərk edib Dərbəndə çəkilməyə məcbur oldular. 1579 ildə Krım xanı Məhəmməd Girey (Gəray) 100 minlik qoşunla Şimali Qafqazdan keçib Şirvan və Qarabağa hücum etdi. 1583 ildə Fərhad paşa İrəvanı tutdu. Həmin dövrdə Osmanlı ordusunun mühüm strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan ş.-ni tutmağa ciddi əhəmiyyət verdiyini belə bir faktdan görmək olar ki, 1585 il avqustun 11-də Ərzurumdan yürüşə başlayan Özdəmiroğlu Osman paşa Naxçıvana doğru hərəkət edəcəyini əskərlər qarşısında rəsmi şəkildə bildirmişdi. Lakin sonradan aydın olmuşdu ki, əsl məqsəd Təbrizi tutmaq imiş və bu səbəbdən də yürüş Naxçıvana deyil, Təbrizə doğru yönəldilmişdi. Tezliklə Osman paşa güclü qoşunla hücum edib inadlı mübarizədən sonra Təbrizi ələ keçirdi. Hətta Təbrizin fəthindən sonra belə Naxçıvan bölgəsinin Osmanlılara tabe olması barədə məlumatlar mübahisəlidir. Belə bir məlumat yalnız 1588 ilin noyabrına aiddir. Yalnız həmin tarixdə Rəvan (İrəvan) bəylərbəyi Gizir paşanın Naxçıvanı zəbt etməsi, vilayətin ələ keçirilməsi barədə səhih məlumat vardır. Bundan sonra Naxçıvan əyaləti 1590 ilin noyabrında tərtib edilən Rəvan əyalət dəftərinə əsasən onun tərkibinə daxil edilmişdi. 1590 il martın 21-də bağ-

lanmış İstanbul sülhünə görə bütün Azərb. (Qaradağ, Ərdəbil və Talış əyalətləri istisna olmaqla), Gürcüstan, habelə İranın q. vilələri (Nəhavənd, Luristan və s.) Osmanlı imperiyasına birləşdirildi. Osmanlı hərbi komandanlığı Naxçıvan ş.-nin strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu özünün hərbi düşərgələrindən birinə çevirmiş və möhkəmləndirmək üçün xüsusi səy göstərmişdi. Beləliklə, işğaldan sonra ayrı-ayrı paşalıq və sancqlıqlara bölünmüş Azərb. kimi, onun bir hissəsi olan Naxçıvan vilayəti də müvəqqəti olaraq Osmanlı imperatorluğuna qatılmışdı.

1603 – 12 11 1 0 r m ü h a r i b ə s i
Osmanlıların ələ keçirdiyi Azərb. və b. əraziləri geri qaytarmaq uğrunda aparılırdı. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndən və 44 minlik daimi ordu yaradan Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas [1587–1629] Təbriz yaxınlığında baş vermiş Sufiyan vuruşmasında (1603) Osmanlı ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Təbriz, Naxçıvan və İrəvan geri qaytarıldı. Təbrizdən sonra ikinci ən mühüm hədəf nöqtəsi kimi Naxçıvanın seçilməsi və azad edilməsi təsadüfi deyildi. Qaynaqların məlumatına görə, bu zaman Naxçıvan özünün hərbi və ictimai əhəmiyyətinə görə diqqət mərkəzində idi. Odur ki, I Şah Abbas Culfa ş.-ni və Əlinəcə qalasını ələ keçirdikdən sonra 1603 ilin sonlarında Naxçıvan ş.-nə doğru hərəkət əmri verdi. Təbrizin tutulması və şəhərin hakimi Ali Paşanın əsir düşməsi xəbəri Naxçıvandakı Osmanlı qoşunu içərisində çaşqınlıq yaratmışdı. Bu səbəbdən də şəhər döyüşsüz təslim olmuşdu. Şəhər tutulduqdan üç gün sonra I Şah Abbas Naxçıvana gəlmişdi. Az sonra Osmanlılara qarşı üsyana qalxmış şəhər əhalisinin köməyi ilə Ordubad qalası da qızılbaşlara təslim olmuşdu. Yalnız Cağaloğlu Sinan paşanın əks-hücumu (1605) nəticəsində Səfəvilərin hərbi yürüşlərinin qarşısı alındı. Osmanlı ordusunun hücumunu dayandırmaq üçün I Şah Abbasın əmrilə Araz çayının sol sahilı boyu hər şey məhv edildi və əhali zorla İranın mərkəzi r-nlarına köçürüldü. Tarixdə “böyük sürgün” adı ilə məşhur olan bu köçürmə siyasəti nəticəsində geniş bir ərazi viran edildi. Bu tədbir Naxçıvanda da həyata keçirildi. Naxçıvan əhalisi başlıca olaraq Dizmar və Qaradağ vilayətlərinə, Culfa əhalisi isə İsfahana köçürüldü.

Naxçıvan ş. dağıdılmış və viran qoyulmuşdu. O dövrün yazılarından birində deyilirdi: “Culfadan başlayaraq Naxçıvan və Vana qədr bir bina da salamat qalmamışdı”. 1606 ildə yenidən hücumla başlayan Səfəvilər tədricən Azərb. və Şərqi Gürcüstanı Osmanlılardan təmizlədilər. 1609–12 illərdə Osmanlıların Azərb.-ı yenidən tutmaq təşəbbüsləri boşla çıxdı. S.-O. m.-nin bu mərhələsində I Şah Abbasın rəhbətini qazanmış erməni əhalisinin xeyli hissəsi Azərb.-a köçmüşdü. I Şah Abbasın hərbi və siyasi zərurət olmadan daha çox azərb.-lilərin hesabına həyata keçirdiyi “böyük sürgün” siyasəti Naxçıvan bölgəsinin xarabazara çevrilməsi ilə nəticələndi. 17 əsrdə Azərb.-da olmuş alman, türk, fransız səyyahları bu barədə ətraflı məlumat vermişlər. 1612 ildə İstanbulda bağlanmış sülh şərtlərinə görə zəbt edilmiş ərazilər Səfəvilər dövlətinin tabeliyində qaldı.

1616–18 illər müharibəsi zamanı Osmanlı dövləti itirilmiş torpaqları geri qaytarmağa çalışırdı. 1616 ilin sonunda Osmanlılar İrəvan və Naxçıvana hücum etdilər. Lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq geri çəkildilər. 1616 ildə 15 minlik qoşunla Azərb.-a soxulan Kırım xanı Canıbəy 35 minlik Osmanlı ordusu ilə birləşərək Təbrizə yaxınlaşdı. Onların qoşunu 1618 il sentyabrın 10-da Ərəştənb adlı yerdə (Sərab yaxınlığında) Səfəvilər tərəfindən darmadağın edildi. 1618 ilin sonunda Məranddə aparılan barışıq danışıqlarında 1612 il İstanbul sülh şərtləri təsdiqləndi.

1623–39 illər müharibəsi Səfəvi ordusunun hücumu ilə başladı. 1623/24 ildə Bağdadda baş vermiş qiyamdan istifadə edən I Şah Abbas İraqi-Ərəbi ələ keçirdi, Bağdad, Bəsrə, Mosul, Nəcəf və Kərbəla ş.-lərini tutdu. Lakin 1625 ildə Georgi Saakadzenin qaldırdığı üsyan Səfəviləri öz hərbi qüvvələrinin xeyli hissəsini Gürcüstana göndərməyə məcbur etdi. Əks-hücumla keçən Osmanlı ordusu Samsax-Saatabaqo ərazisini tutdu. 1635 ildə Təbriz və Naxçıvan IV Murad [1624–40] tərəfindən dağıdıldı. 1638 ildə Osmanlılar Bağdadı tutdu. Qəsri-Şirində bağlanan (1639, 17 may) sülh şərtlərinə görə İraqi-Ərəb Osmanlı imperiyasına qatıldı; hər iki dövlət arasındakı sərhəd 1612 il müqaviləsi əsasında təsdiq edildi.

1723–27 illər müharibəsi Osmanlıların hücumu ilə başladı. Əfqan tayfalarının basqını nəticəsində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən III Əhməd [1703–30] Cənubi Qafqazı və Qərbi İran ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı. 1723–25 illərdə Osmanlılar Şərqi Gürcüstanı, Şərqi Ermənistanı, Azərb.-ı (Marağa, Xoy, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Gəncə, Ərdəbil) və Qərbi İrani zəbt etdilər. Osmanlı işğalı Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsində mənafeyinə ciddi təhlükə törədirdi. Hələ 1722–23 illərdə rus qoşunları Dərbənddən Ənzəliyədək Xəzər dənizi sahillərini işğal etmişdi. 1723 il sentyabrın 23-də bağlanmış Rusiya–İran müqaviləsinə əsasən, həmin ərazilər Rusiyanın tərkibinə keçdi. Beləliklə, Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə təhlükəsi yarandı. Lakin Rusiya və Türkiyə arasında 1724 il iyunun 23-də İstanbulda imzalanan müqavilə bu təhlükəni aradan qaldırdı. Osmanlılar öz işğallarını genişləndirərək Həmədanı (1724) və Qəzvin (1725) tutdular. İsfahana yaxınlaşan Osmanlı ordusunun hücumu 1726 ildə əfqan Əşrəf tərəfindən dayandırıldı. Həmədanda bağlanmış sülhə (1727, 4 oktyabr) görə Əşrəf xan Osmanlı sultanını bütün müsəlmanların xəlifəsi kimi tanıdı; türklərin tutduğu ərazilərin Osmanlı imperiyasına keçdiyini təsdiq etdi. İran şahı kimi tanınan Əşrəf xan sultandan asılı vəziyyətə düşdü.

1730–36 illər müharibəsinin başlanmasına İranda əfqan ağalığına son qoyan və faktiki olaraq hakimiyyəti əlində cəmləşdirən Səfəvi sərkərdəsi Nadir xan Əfşarın (bax *Nadir Şah*) Həmədan sülh şərtləri ilə razılaşmaması səbəb oldu. 1730 ildə Nadir Osmanlıları məğlub edərək onları Həmədan, Kirmanşah və Cənubi Azərb.-dan çıxara bildi. 1731 ildə Nadir Xorasanda əfqanların qiyamını yatırırkən II Şah Təhmasib Osmanlılara qarşı müstəqil hərbi əməliyyata başladı. Lakin Həmədan yaxınlığında məğlubiyyətə uğrayıb, Osmanlılarla sülh bağlamağa məcbur oldu. 1732 il müqaviləsinə əsasən, Araz çayından şm.-da yerləşən Cənubi Qafqaz ərazisi Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçdi. Lakin tezliklə II Şah Təhmasibi hakimiyyətdən salan Nadir Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatı genişləndirdi. 1734–35 illərdə Şimali Azərb. və Şərqi Gürcüstan Osmanlılar-

dan təmizləndi. Qars və Eçmiədzin arasında ağır məğlubiyyətə uğrayan (1735, 14 iyun) Osmanlılar sülh danışıqları aparmağa məcbur oldular. İstanbulda bağlanmış (1736, 17 oktyabr) sülhün şərtlərində 1723 ildən başlayaraq Osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş bütün ərazilərin İrana qaytarılması nəzərdə tutulurdu. Lakin bu müqavilə həyata keçmədi. Sonralar Nadirin apardığı müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatlar Osmanlıları 1639 il sülh şərtlərini imzalamağa (1746) məcbur etdi.

S.-O. m., müəyyən dövrlərdə azadlıq uğrunda mübarizə epizodları istisna olmaqla, ədalətsiz, işğalçı xarakter daşıyırdı. Mühəribələrin bütün ağırlığı hər iki dövlətin zəhmətkeş əhalisinin üzərinə düşürdü. S.-O. m. Cənubi Qafqaz üçün əsl fəlakətə çevrilmiş, çoxlu insan itkisinə, iqtisadi, ictimai və mədəni durğunluğa səbəb olmuşdu. S.-O. m. zamanı Naxçıvan ş., eləcə də vilayətin dəfələrlə əldən-ələ keçməsi nəticəsində bölgə ərazisi tamamilə dağıdılmış, çoxlu mədəniyyət abidələri məhv edilmiş, əhalinin yaşayış səviyyəsi kəskin şəkildə pisləşmişdi. Naxçıvan bölgəsinin Səfəvilər dövlətinin tərkibində saxlanmasına baxmayaraq, dağıdılmış və talan edilmiş şəhərin bərpası uzun müddət mümkün olmamışdı.

Əd.: Ə f ə n d i y e v O., Azərbaycan Səfəvilər dövləti, B., 1993; M ə m m ə d o v R., Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki, B., 1971; K ı r z i o ğ l u F., Osmanlıların Qafqaz ellərini fəthi (1450–1590), Ankara, 1976; K ü t ü k o ğ l u, Osmanlı–İran siyasi münasibətləri, c. 2,

Sələsüz kənd
orta məktəbi.

İstanbul, 1993; N ə s ə f l i T., Osmanlı–Səfəvi müharibələri və Naxçıvan (XVI əsr – XVII əsrin əvvəlləri), “Naxçıvan” məqalələr toplusu, B., 1999; P a x m a n i A., Azərbaycanın sonuncu XVI və XVII əsrlərində, B., 1981; П е т р у ш е в с к и й И., Азербайджан XVI–XVII вв., ССИА, вып. I, Б., 1949.

SƏFİYEV Tağı bəy Baxşəli bəy oğlu (1878, Naxçıvan mahalının Şərur-Dərələyəz qəzası Cəlilkənd – 1937, orada) – maarifçi. C. Məmmədquluzadənin dostu və məsləkdəşi. İlk təhsilini C. Məmmədquluzadənin dərs dediyi ikisinifli zəhmət məktəbində almış, sonra isə onun təşviqi ilə İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuşdur (1889–93). Seminariyanı bitirdikdən sonra iki il indiki Cəlilkənd məktəbində dərs demiş, 1895–96 dərs ilindən isə pedaqoji fəaliyyətini C. Məmmədquluzadənin müdiri olduğu məktəbdə ikinci müəllim kimi davam etdirmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxışlar etmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmiş, *Qars müqaviləsinin (1921)* imzalanması mərasimində Naxçıvan diyarının təmsilçisi olmuşdur. 1923 ildə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığında inspektor vəzifəsində çalışmış, “Rusca-türkcə lüğət” (1929) hazırlamışdır. “Maarif zərbəçisi” döş nişanına layiq görülmüşdür.

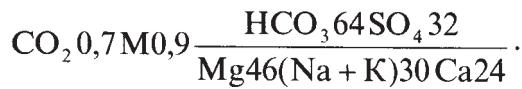
Əd.: H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri., B, 1997; y e n ə o n u n, Qars müqaviləsində Naxçıvan təmsilçisi, “Fikir” jurn., Naxçıvan, 1999, səh. 13–14.

SƏLƏSÜZ – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sağ qolu. Mənsəbindən 36 km məsafədə, Sələsüz k. yaxınlığında ona tökülür. Uz. 19 km, hövzəsinin sah. 66 km²-dir. Qar, yağış və qrunt suları ilə qidalanır. Çayda dövrü olaraq Sələsüz k.-nin əkin sahələrinə böyük ziyan vuran qeyri-struktur sellər müşahidə edilir.

SƏLƏSÜZ – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km q.-də, Yevlax–Laçın–Naxçıvan avtomobil yolunun kənarında, Dərələyəz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 611 nəfər (2005); əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, rabitə şöbəsi var.

SƏLƏSÜZ MİNERAL SU BULAĞI – Şahbuz r-nu ərazisində, Sələsüz və Əzizbəyov k.-lərinin arasındadır.

Balneoloji tərkibi:

· pH6,3 D 8 m³ / gün T 16⁰ C

Suyu karbon qazlı, az minerallaşmış hidrokarbonatlı-sulfatlı, maqneziumlu–natriumlu–kalsiumludur. Yataqda hidrogeoloji tədqiqat aparılmamışdır.

SƏLİM KARVANSARASI – Azərb.-in tarixi Zəngəzur mahalında, dəniz səviyyəsindən 2410 m hünd.-də, Səlim keçidindədir. Asiya ilə Avropanı birləşdirən tarixi Böyük İpək Yolunun üstündə yerləşirdi. Yaxşı cilalanmış bazalt daşından inşa edilmişdir. Salonu 7 qoşa dirəklə orta (5,3 m) və yan (3,05–3,2 m) hissələrə – neflərə bölünmüşdür. Bina tikilərkən giriş qapısının (1,80x1,13 m) üzərindəki divara hörülmüş daşda (1,87x0,86 m) cızma üsulu ilə həkk olunmuş farsca kitabədə karvansaranın Elxani hökmdarı Əbu Səidin vaxtında Çuşkyab ibn Ləvənd ibn Şah Nur ibn ... adlı şəxsin vəsaiti ilə h. 729/1328–29 ildə inşa edildiyi göstərilir. İçəridə ş. divara sonradan ermənicə bir kitabə də hörülmüşdür. 1984 ildə Yerevanda çap olunmuş bukletdə həmin kitabəyə istinadən karvansara əsassız və yanlış olaraq h. 781/1379–80 ildə Orbelyan nəslindən olan Çesar tərəfindən tikilmiş erməni memarlıq abidəsi kimi qələmə verilir, ərəb-fars dilli kitabənin isə guya ermənicə kitabənin eyni və sonradan əlavə edildiyi iddia olunur. Ərəb qrafikalı kitabə sanki qəsdən pozulmuş və oxunmaz hala salınmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, S. k. Araz boyunca Böyük İpək Yolunun abadlaşdırılmasına çalışan Elxani hökmdarları vaxtında inşa edilmiş abidələrdən olub, Qarabağ memarlıq məktəbinə mənsubdur.

Əd.: N e m ə t o v a M. S., Köprükənddə konfrans, “Elm və həyat” jurnalı, 1997, № 2; y e n ə o n u n, Êîðîrôn ýñéðáðé÷-ánééð ðáíýðíééîá Áçáðáééæáîá, ò. 3. Áðá-áí-ðáðñí-òððéíýçú÷íúá íááíèñé íáðé÷-áááíñéíé Ááðííñíé Ðá-ñíóáéééé (XII-XX áá.), Á., 2001, nòð. 58–59.

SƏLİMOV Həbib bəy Hacı Yusif oğlu (? – avqust 1920, Naxçıvan ş.) – hərbi xadim, gen.-mayor (26.2.1919). Rusiya ordusunda xidmət etmiş, podpolkovnik rütbəsi almışdı. 1918 ildə Qafqaz İslam Ordusunun (QİO) təşkilində və hərbi əməliyyatlarında fəal

iştirak edərək QİO-nun komandanı Nuru Paşanın əmri ilə Azərb. korpusu yenidən qurularkən onun qərargah rəisi təyin edilmiş, 1918 ilin avqust-sentyabrında Bakının bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrindən azad olunması uğrunda döyüşlərdə cəbhənin Cənub qrupuna rəhbərlik etmiş, yüksək hərbi təşkilatçılıq qabiliyyəti və şücaət göstərmişdi. Bakı azad edildikdən (1918, 15 sentyabr) sonra S.-a polkovnik rütbəsi verilmişdi. 1919 ilin martında Azərb. ordusunun, ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən baş qərargahı ilə baş idarəsinin birləşdirilməsi əsasında yaradılan Əlahiddə Qərargahın rəisi təyin edilmişdi. 1919 il mayın 15-də rus-erməni bolşevikləri Sovet Rusiyasının təhriki və yardımı ilə “Muğan Sovet Respublikası” elan etmiş, sonra isə Azərb.-in c.-ş. bölgəsini ələ keçirmişdilər. Azərb. hökumətinin respublika ərazisinin bütövlüyünü qorumaq üçün göndərdiyi qoşunlara (4 min nəfərlik iki alay) S. komandanlıq etmişdi; iyulun 25-də “Muğan Sovet Respublikası” süqut etmiş, əldə edilmiş hərbi qənimət (1 təyyarə, 24 top, 60 pulemyot) Azərb. ordusuna təhvil verilmişdi. 1920 ilin martında (Novruz bayramı günlərində) Ermənistan Qarabağ ermənilərini qiyama təhrik edərək, Qarabağı Azərb.-dən qoparmağa cəhd göstərdikdə (Xankəndidə yerləşən Azərb. qarnizonuna hücum, Əskəran qalasının ələ keçirilməsi, Şuşaya hücum və s.) Azərb. hökuməti S.-un komandanlığı altında korpusu ora göndərmişdi. Ağır döyüşlərdən sonra Əskəran geri alınmış, erməni hərbi hissələri ağır məğlubiyyətə uğradılmışdı; Ermənistan tərəfi aprelin 26-da sülh istəməyə məcbur olmuşdu. RSFSR-in XI Qırmızı Ordusu Bakıya daxil olduqdan və Azərb. SSR elan edildikdən (1920, 28 aprel) sonra Qarabağda olan S. Azərb. Milli Ordusunun bir hissəsi (2000 nəfər) ilə İrana mühacirət etmiş, oradan isə Naxçıvana gəlmişdi. Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti elan edildikdən (1920, 28 iyul) sonra XI Qırmızı Ordu hərbi şurasının hökmü ilə güllələnmişdir.

SƏMƏDOV Müştəba Mürsəl Yusif oğlu (1937, Zəngəzur mahalı) – geoloq. Nax. MR əməkdar mühəndisi, “Yer təkinin əlaçı kəşfiyyatçısı”. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) geologiya-coğrafiya fakültəsini bitirmişdir (1959). Zəngilan r-nu və Nax. MR əra-

zisində geoloji-axtarış partiyalarının rəisi (1966–77), Naxçıvan geoloji kəşfiyyat ekspedisiyasının baş mühəndisi və rəisi (1977–81, 1986–93) olmuş, bir sıra filiz, qeyri-filiz yataqlarının və təzahürlərinin (Vejnəli qızıl, Göydağ mis-porfir, Darıdağ civə, Qanlıqöl-Zərləl, Batabat qızıl, Kükü, Salvartı kaolin, Salvartı opal) aşkar olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 1993 ildən Azərb. Respublikası Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsində (indiki Ekologiya və Təbii Sərvətlər Komitəsi) mərkəzi laboratoriyanın müdürüdür. 15 elmi məqalənin, 85 səmərələşdirici təklifin müəllifidir.

SƏNGƏR – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin suayırıcında zirvə. Hünd. 2911 m. Günbəzvarı formadadır; şm. yamacı sıldırımdır.

SƏNGƏRTƏPƏ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Nursu k.-ndən 500 m şm.-ş.-dədir. Hünd. 1757 m.

SƏPƏRDƏRƏ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Qapıcıq və Yağlıdərə dağlarının arasındadır. Hünd. 3827 m.

SƏRDAR DÜZÜ – Bax *Şərur düzü*.

SƏRDARABAD QALASI – müdafiə tikilisi; 19 əsrin əvvəllərində İrəvan sərdarı Hüseynqulu xanın göstərişi ilə İran – Türkiyə sərhədinin yaxınlığında, Alagöz d. istiqamətindəki böyük düzənlikdə, qədim Azərb. torpaqlarında tikilmişdi. Qalanın məhz burada tikilməsindən məqsəd iki dövlət arasında başlanan hərbi yürüşlərin ilk zərbəsini öz üzərinə götürmək idi. Qala düzbucaq şəklində inşa edilmişdi: Hündür qüllələri olan iki uca divarı vardı. Qoşa divar qalanın müdafiə qabiliyyəti

yətini artırır. Qalaya giriş üçün böyük darvazalar düzəldilmişdi. Qala divarlarının üstündə toplar yerləşdirilmişdi. Buradakı qarnizonun sayı 2 min nəfərə çatırdı. Bir sıra qanlı döyüşlərin şahidi olmuş S. q. ikinci Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) gedişində 1827 il avqustun sonunda rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınmış, inadlı müqavimətdən sonra sentyabrın 20-də süqut etmişdi.

Əd.: S ü l e y m a n o v M., İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, B., 1997; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 4., B., 2000.

SƏRXANLI, S a r x a n l ı – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. Əh. 526 nəfər (2005); yemçilik, çuğundurçuluq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

SƏRKİDAĞ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Əylisçayla Ordubadçayın suayırıcındadır. Hünd. 2697 m.

SƏRPİDAŞ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Gecəzur k.-ndən 2,5 km c.-ş.-dədir. Hünd. 2499 m. Şm. və c. yamacları sıldırımdır.

SƏRRAF QASIM (Qasım Əyyub oğlu R ü s t ə m o v u n ədəbi adı; 1939, Şahbuz r-nunun Aşağı Qışlaq k.) – aşıq-şair. Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunun (indiki Kənd Təsərrüfatı Akademiyası) zootexnika fakültəsini bitirmişdir (1967). Uşaqlıqdan sözə, saza həvəs göstərmiş, tələblik illərində aşıq şeirləri yazmağa başlamışdır. Məşhur aşıqlar Məzahir Daşqın, Aşıq İmran, Aşıq Əkbər onun şeirlərini oxumuşlar. Aşıq Hüseyn Saraclının “Naxçıvan səfəri” dastanı Aşıq Hüseynlə S. Q.-in deyişmələri əsasında qoşulmuşdur. Bəzi şeirləri dövrü mətbuatda dərc olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan folkloru antologiyası, c.1. Naxçıvan folkloru, B., 1994.

SƏRŞƏHƏR – Ordubad ş.-ndə qədim məhəllə. Ordubadçayın sol sahilindədir. “Sərşəhər” sözü, “şəhərin başı, mərkəzi” mənasındadır. Burada qədim tikililərə daha çox təsadüf edilir. 18 əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağının tərkibinə daxil olan Azadçiran nahiyəsi Ordubad qəsəbəsinin məhəllələrindən biri kimi adı çəkilir. Hazırda məhəllənin meydan şəklində düzəldilmiş mərkəzində məscid, bulaq və digər tarixi-memarlıq tikililəri var. S. orta əsr məhəllələrinin gözəl örnəyi kimi

Orta məktəb.
Sərxanlı kəndi.

keçmiş cəhətlərini qoruyub saxlamaqla, buradakı məscid (bax *Sərşəhər məscidi*), örtülü bazar bitkin kompleksi təşkil edir.

SƏRŞƏHƏR MƏSCİDİ – Ordubad ş.-ndə möhəllə məscidi. Memarlıq baxımından 18 əsrə xas üslubi və tipoloji xüsusiyyətləri əks etdirir. İkimərtəbəli məscidin mehrabı, ağac sütunları, şəbəkəli pəncərələri və meydanı var. 1986 ildə bərpa və təmir edilmiş, meydan kompleksi şəklində salınmışdır.

SIRTMIŞAN, B i b q ə t ə l – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Ağdərə filiz mədəmindən 1,5 km c.-ş.-dədir. Hünd. 3102 m. Sıldırım yamaqlıdır.

SİDQİ (Məhəmməd Tağı Kərbəlayi Səfər oğlu S ə f ə r o v u n təxəllüsü; 22.3.1854, Ordubad ş. – 9.12.1903, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k.; Naxçıvan ş.-ndə dəfn edilmişdir) – maarifçi, pedaqoq, şair, publisist. Mədrəsə təhsili almış, klassik şair poeziyasını və fəlsəfəsini mükəmməl öyrənmişdir. Gəncliyində ticarətlə məşğul olmuş, ailəsini dolandırmaq üçün çayxana açmışdı; çayxana, bir növ, ziyalıların, ədəbiyyat həvəskarlarının toplaşdığı mədəni mərkəz, qiraətxana rolu oynayırdı. S. Ordubadda “Əxtər” (1892, maarifçi ziyalı Hüseyn Sultan Kəngərli ilə birgə), Naxçıvanda isə “Tərbiyə” (“Məktəbi-Tərbiyə”, 1894) məktəbi təsis etmiş, xalq müəllimi kimi şöhrət qazanmış, ədəbi-mədəni tədbirlərin və teatr tamaşalarının əsas təşkilatçılarından olmuşdur. Elmi-pedaqoji dəyərə malik yeddi dərsləyin (“Nümuncəyi-əxlaq”, “Töhfəyi-bənat, yəni Qızlara hədiyyə”, “Müxtəsər coğ-

rafiyə risaləsi” və s.) müəllifidir (əlyazmaları Azərbaycan Milli EA M. Füzuli ad. Əlyazmalar İntitunda saxlanır). S. müntəzəm surətdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Ordubadda fəaliyyət göstərən “*Əncüməni-şüəra*” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən idi. Pedaqoji fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan ədəbi irsi qəzərlərdən (300-dən çox), “Məsnəviyyati-mənəviyyə” adlı irihəcmli mənzumədən, “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsindən, “Heykəli-insanə bir nəzər” ədəbi-fəlsəfi traktatından (1912 ildə kitab halında çap edilmişdir), 20-dən çox hekayədən ibarətdir. S. Azərbaycan uşaq nəsrinin ilk yetkin nümunələrini yaratmışdır. “Məktəb hekayələri” kimi tanınan bir əsərlərdə (“Məktəbə davam”, “Gözütöx uşağın hekayəti”, “Yalançı uşaq”, “Səxavətli uşaq” və s.) o, özünün maarifçilik ideyalarını, pedaqoji görüşlərini, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini bədii şəkildə təbliğ etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə “Tərbiyə” məktəbində A. S. Puşkinin anadan olmasının 100 illik yubileyi keçirilmiş (1899), bu münasibətlə S. məruzə etmişdir (1914 ildə kitabça halında çapdan çıxmışdır). S. publisistika sahəsində də fəaliyyət göstərmiş, “Tərcüman” (Baxçasaray), “Əxtər” (İstanbul), “Həblülmətin” (Kəlkəttə), “Kaspi” (Bakı), “Nasiri” (Təbriz) və s. qəzetlərlə yaxından əməkdaşlıq etmiş, ara-sıra məqalələr dərc etdirmişdir. Ana dilində “Çıraq” adlı qəzet çıxarmaq üçün təşəbbüs göstərmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Seçilmiş pedaqoji əsərləri (tərtib edən M.Aslanov), B., 1967; Məktəb hekayələri (toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli), B., 1996; Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri (Tərtib edən

Sidqi Məhəmməd Tağı

Sərşəhər məscidi.
18 əsr.
Bərpadan sonra
(1986).

Sidqi Məmmədli

İ.Həbibbəyli, B., 2004.

Əd.: Molla yev İ., M. T. Sidqinin pedaqoji görüşləri, B., 1997; Эйвазов Я., Мамед Таги Сидги, Б., 1986; Qədimov Ə. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. B., 2004.

SİDQI, Məmmədli Məhəmməd Tağı oğlu Səfərov (1888, Ordubad – 1956, Sumqayıt) – müəllim, jurnalist, yazıçı-publisist. Məşhur şair və pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqinin oğludur. Naxçıvanda “Məktəbi-Tərbiyə”də və şəhər məktəbində oxumuşdur. Naxçıvan şəhər rus-müsəlman məktəbində, Qıvrıq, Şahtaxtı və Qahab kənd ibtidai məktəblərində müəllim işləmişdir. 1910 ildə Cəlil Məmmədquluzadənin dəvəti ilə Tiflisə gələrək, “Molla Nəsrəddin” jurnalının müvəqqəti redaktoru (13.11.1910 – 16.3.1911) vəzifəsini icra etmişdir. 1911 ildə Bakıya köçmüş, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin Bülbülə kəndində açdığı məktəbdə işləmişdir. Bakıda atasının əlyazması halında qalan “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsini, “Puşkin” və “Heykəli-insanə bir nəzər” adlı elmi-publisist əsərlərini “Kaspi” mətbəəsində kitabça halında buraxdırmışdır. “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “İqbal” və s. jurnal-qəzetlərdə məqalələr dərc etdirmişdir. 1916–17 illərdə “Sovqat”, 1918 ildə “Açıq söz” qəzetində mütərcim, Bakı aktyorlar ittifaqında katib və suflyor işləmişdir. 1918 ilin may-avqust aylarında bir qrup artistlə Həştərxanda qastrol səfərində olmuşdur. 1919 ilin sentyabrından Azərbaycan qəzetində mütərcim, parlamentdə katib vəzifələrində çalışmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti döv-

ründə şair Səməd Mənsurla həftəlik satirik *Şeypur* (1918–19) jurnalını nəşr etdirmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Dövlət Teatr truppasında inzibatçı və suflyor, “Kommunist” qəzeti redaksiyasında mütərcim kimi fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan Zəhmətkeş Ədib və Şairlər İttifaqının katibi olmuşdur. Əsasən, “Kommunist” qəzetinin redaksiyasında çalışan Məmmədli Sidqi jurnalist kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları haqqında xatirələr yazmışdır.

Əd.: Axundov N., “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi, B., 1959; Müasirləri Sabir haqqında, B., 1962; Şərif Ə., Keçmiş günlər, B., 1977; Mirəhmədov Ə., Azərbaycan Molla Nəsrəddini, B., 1980; Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (Salnamə), B., 1984; Həbibbəyli İ., C.Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

SIKLOP TİKİLİLƏRİ – əsasən, iri və yonulmamış qaya parçalarından, bərkidici məhlul işlədilmədən hörülmüş müdafiə qalaları. S. t. adı qədim yunanlar tərəfindən əfsanəvi nəhənglərə (sikloplara) aid edilən Mikena mədəniyyəti tikililərinə verilmişdi. Meqalit abidələrinə aid edilir. S. t. Eneolit, ən çox Tunc, ilk Dəmir dövrlərinə aiddir. Erkən orta əsr qəsrləri və qalaları son S. t. sayılır. Yerli əhali arasında “qala”, “düzülü daş” və s. də adlanan S. t. Azərb.-da 1927 ildən öyrənilməyə başlanmışdır. Azərb.-in qədim S.t. 1, 2 və ya 3 cərgəli divarlardan ibarətdir. 3 cərgəli divarı olan qalalar müdafiə üçün daha möhkəm və əlverişlidir. Siklop qalaların 2 və 3 cərgəli divarları bir-birindən 10–15 m aralı olub, paralel şəkildə tikilmişdir. S. t.-nin içində və ətrafında müxtəlif tip qəbir-abidələrə də təsadüf olunur.

Naxçıvan MR ərazisi də S. t. ilə zəngindir. Yaxın qonşuları Assuriya və Urartunun aramsız hücumları bu ərazidə məskunlaşmış tayfaları bir sıra istehkam qurğuları yaratmağa vadar edirdi. Bu məskənlər get-gedə möhkəmləndirilmiş qala görkəmi aldığından, sonralar “S. t.” adlanırdı. Həmin dövrün tikililərində iri daş bloklarından (1,5x2,0x1,0 m) hörülən qala divarlarının hədsiz qalınlığı diqqəti cəlb edir. Nax. MR ərazisindəki Oğlanqala, Əznəbürtqala, Çalxanqala, Govurqala, Qazançıqala və s. bu cür siklopik istehkamlı qurğulara aid etmək olar. Nax.

Siklop tikilisi.

E. ə. 2–1-ci minilliklər.

Oğlanqala.

Şərur rayonu.

MR ərazisində S. t. tipləri təkcə Cənubi Qafqaz deyil, bütün Ön Şərqi müdafiə qurğuları memarlığının inkişafına təsir göstərmişdir.

Əd.: Ə l i y e v V., Tarixin izləri ilə, B., 1975; Мещанинов И.И., Циклопические сооружения Закавказья, Изв.ГАИМК, т. 13, в. 4–7, 1932; Керимов В., Оборонительные сооружения Азербайджана (историко-архитектурный очерк), Б., 1998.

SİNAN – Babək r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin şm.-ş. kənarında, Nəcəf-əlidiyə k.-ndən 2,5 km ş.-dədir. Hünd. 1151 m.

SİPAHİ AŞIRIMI – Ordubad r-nu ərazisində dağ aşırımı. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Gilançayla Parağaçayın suayırıcında, Parağa k.-ndən 1,5 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 1825 m.

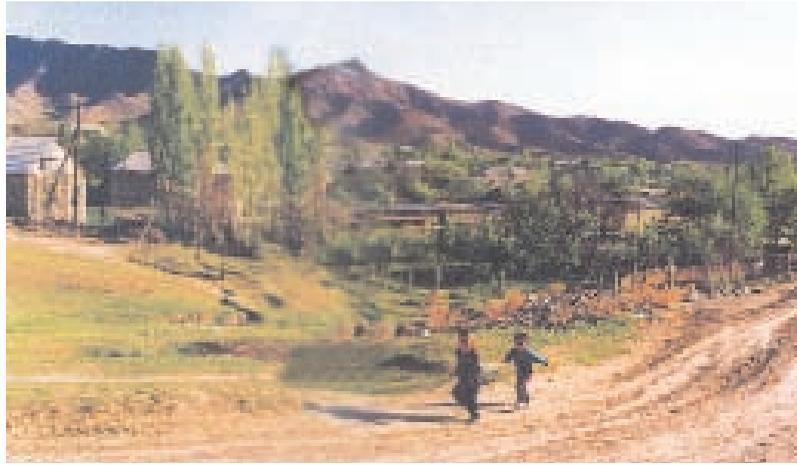
SİPƏRDAĞ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin suayırıcında zirvə. Küküçayın mənbə hissəsindədir. Hünd. 3117 m. Günbəzvarı formadadır.

SİRAB – Babək r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sol qolu. Mənsəbdən 23 km məsafədə ona tökülür. Uz. 11 km, hövzəsinin sah. 29 km²-dir. Əsasən, yağış və qrunut suları ilə qidalanır. Suvarmada və eyniadlı su anbarının doldurulmasında istifadə edilir.

SİRAB – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14,6 km şm.-ş.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 2730 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, tərəvəçilik və arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 kitabxana, poçt şöbəsi, ambulatoriya, mədəniyyət evi, məscid var. Sirab mineral su yatağı k.-in yaxınlığındadır.

SİRAB ARAQONİT YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 15 km şm.-da Sirab k.-ndən 3 km şm.-q.-dədir. Geoloji quruluşunda Paleogenin gil, üzvi və silisli pelitomorf əhəngdaşları, dördüncü dövr yaşlı travertinlər və allüvial-delüvial çöküntülər iştirak edir. Yataqda araqonit ağ, çəhrayı-ağ, sarımtıl-ağ, şüşə görünüşlü, eyni tərkibli mərmər oniksi ilə təmsil olunmuşdur. Yataqda 5 damar və 5 layarası mərmər oniksi aşkar edilmişdir; qalınlığı 0,1–0,4 m, uz. 5–100 m təşkil edir. Sah. 2,5 km²-dir. Yüksək cillanma qabiliyyətinə malik olduğuna görə dekorativ daş kimi bəzək məmulatlarının hazırlanmasında istifadə etmək olar. Ehtiyatı 234 m³-dir.

SİRAB MAĞARASI – Qədim Karst mağarası.

Sirab kəndindən görünüş.

Tədqiqatçılar mağaranın qədim insan məskəni olduğunu etimal edirlər (bax *Daşqala mağarası*).

“SİRAB” MAKARON MÜƏSSİSƏSİ – yeyinti sənayesi müəssisəsi. Culfa rayonu ərazisindədir. 2003 ildə istifadəyə verilmiş və fəaliyyətə makaron istehsalı ilə başlamışdır. Gündəlik istehsal gücü 250-300 kq-dır.

SİRAB MƏDƏNLƏRİ – Babək r-nunda eyniadlı mis yatağında qədim mədənlər qalıqları. İki yerdə təsadüf edilmişdir. Birincisi Xalxaldan Quyuludağa doğru uzanan torpaq yolun sol tərəfindədir. Tunel tipli oval qaladan ibarət (eni 1,55 m, dərinliyi 2 m, hünd. 2,3 m) olan qədim mədənin divarlarında filiz qalıqlarına, küt alətlə vurulmuş zərbə izlərinə rast gəlinmişdir. Ətrafında filizin ilk saflaşdırılması zamanı toplanmış süxur qalıqları vardır. Bir qədər aralıda yerləşən ikinci mədənlər geoloji kəşfiyyat qazıntıları zamanı dağıdılsa da, kiçik bir hissəsi salamat qalmışdır. Mədənlərin ətrafından çəhrayı rəngli gil qab qırıqları (çölmək, dopu, kasa tipli qablar) aşkar olunmuşdur. Tapıntılar, əsasən Tunc və Dəmir dövrləri üçün səciyyəvidir. S. m. Kültəpə I və II istehsal mərkəzlərinə yaxın olduğundan, bu mədənlərdən e. ə. 3–1-ci minilliklərdə istifadə olunduğu ehtimal edilir.

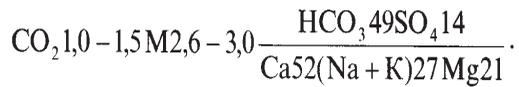
SİRAB MİNERAL SU YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 18 km şm.-ş.-də, Sirab k.-ndən 3 km şm.-da, dəniz səviyyəsindən 1100 m, hünd.-dədir. Sirab (ş i r l i s u), yaxud Sərab (b a ş s u) suyu qədim zamanlardan məşhur olmuş, mühüm müalicə vasitəsi kimi tanınmışdır. Yataqda kimyəvi tərkibinə görə fərqlənən üç tip su aşkar

edilmişdir.

I tip – 9 və 12 №-li quyulardan Orta Eosenin alevrolitli, çatlı, gilli süxurlarından alınmışdır; kimyəvi tərkibinə görə az minerallaşmış, karbon qazlı, hidrokarbonatlı kaliumlu-natriumludur. “Narzan” (Kislovodsk) tipli sulara yaxındır.

Balneoloji tərkibi:

II tip – 8 №-li quyudan, 531 m dərinlikdən

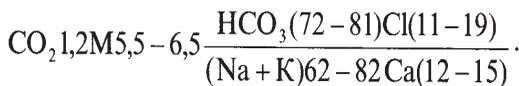

· D1470 m³ / gün T20⁰ C

alınmışdır; kimyəvi tərkibinə görə karbon qazlı, orta dərəcədə minerallaşmış, hidrokarbonatlı, natriumludur; “Borjomi” (Gürcüstan) tipli sulara yaxındır.

Balneoloji tərkibi:

III tip – 10 №-li quyudan, 075–1080 m də

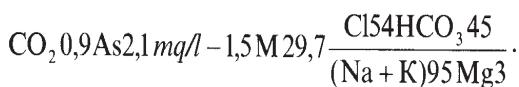

· D160 m³ / gün T26⁰ C pH6,8

rinlikdən alınmışdır; kimyəvi tərkibinə görə karbon qazlı, mərgümlü, yüksək dərəcədə minerallaşmış, hidrokarbonatlı-xlorlu, natriumludur; Saxalindəki “Sineqorsk” və Culfadakı “Darıdağ” tipli sulara uyğundur.

Balneoloji tərkibi:

Yatağın ehtiyatı 1053 m³/gün təsdiq

· pH6,6 D95 m³ / gün T29⁰ C

Sirab su anbarı.

edilmişdir (1966). Sudan mədə-bağırsaq, qara ciyər və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur.

SİRAB MİNERAL SUDOLDURMA ZAVODU – yeyinti sənayesi müəssisəsi. 2003 ildə müəssisə açıq səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Bax Babək “Sirab” ASC.

SİRAB NEKROPOLU – Babək r-nunun eyniadlı kəndindən c.-da orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Sah. təqr. 5 ha. Əsasən, q.-dən ş.-ə doğru istiqamətlənmiş düzbucaqlı torpaq qəbirlərdən ibarətdir. Başdaşlarının əksəriyyəti düşmüşdür. Saxlanan başdaşlarının bəzisi yastı daş plitələrdən ibarət olub, yuxarısı tacvarı sonluqla tamamlanmışdır. Bəzi başdaşlarının üzərində ərəbdilli yazılara rast gəlinir. Qoç formalı başdaşlarının üst hissəsində də ərəbdilli yazılar var.

SİRAB SU ANBARI – Babək r-nunda, Sirab k. yaxınlığındadır. 1979 ildə istifadəyə verilmişdir. Sah. 1,54 km². Faydalı həcmi 11,6 mln. m³. Suyu kanalla (uz. 5,5 km, sukeçirmə qabiliyyəti 5 m³/san) Naxçıvançaydan götürülür. Suarmada istifadə edilir. Su anbarı istifadəyə verildikdən sonra Babək r-nunda 4 min ha sahə əkinə yararlı hala salınmışdır. Mövsümi tənzimləməyə malikdir.

SİSƏKBƏR – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Hünd. 3826 m. Konusvarı formadadır.

SİSQATAR – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Hünd. 3093 m. Günbəzvarı formadadır.

SİSYAN NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlıların idarəsində olan Naxçıvan sancağının 14 nahiyəsindən biri. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən aydın olur ki, S. n. 42 yaşayış məntəqəsini əhatə etmişdir. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; nahiyənin 8 kəndində müsəlmanlar (azərb.-lilər), 3 kəndində xristianlar, 3 kəndində həm müsəlmanlar, həm də xristianlar yaşayırdı. Nahiyənin illik gəliri 192916 ağça olub, Naxçıvan sancağının illik gəlirinin 7,3%-ni təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

SİYAQUT – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km c.-ş.-də, Bakı–Şərur d. y.-dan 3 km aralı, Şərur

düzündədir. Əh. 1577 nəfər (2005); meyvəçilik, tərəvəzçilik və çuğundurçuluqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 kitabxana, klub, kinoqurğu, tibb məntəqəsi, məscid, istirahət parkı, mədəniyyət mərkəzi, 200 yerlik ATS var.

SOFULULAR – türk tayfası. Kəngər tayfasından olmuşlar (bax *Kəngərlər*). 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan bir sıra qol və tirələrin içərisində sofulu nəslinin də adı çəkilir.

SOLTANBUD – Culfa r-nu ərazisində dağ, Zəngəzur silsiləsində Əlinəcəyın yuxarı axını hövzəsindədir. Hünd. 2272 m. Eosen yaşlı tuflu konqlomerat, brekçiya, qumdaşı və porfirirlərdən təşkil olunmuşdur. Otladır.

SOLTANBUD – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c-q. yamacında Dəmirlişu çayının mənbə hissəsindədir. Hünd. 2277 m. Günbəzvari formadadır.

“SOSIALİST MƏLDARLIĞI” – qəzet. Şahbuz Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı “*Oğuz səsi*” qəzetinin 1936–66 illərdə adı.

“SOVET CULFASI” – qəzet. Culfa Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı “*Arazın səsi*” qəzetinin 1951–59 illərdə adı.

“SOVET NAXÇIVANI” – qəzet. “*Şərq qapısı*” qəzetinin 1980 illərdə adı. Rus dilində də (“Sovetskaya Naxiçevan”) nəşr edilmişdir.

SOVET İŞĞALINA QARŞI ÜSYANLAR (1920–22) – Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı əleyhinə müqavimət hərəkatı. Üsyan dalğası 28 aprel işğalından az sonra bütün Azərbaycanı bürümüşdü. Mayın 18-də bolşeviklər və qırmızı döyüşçülər Şuşada yeni hökumətə qarşı hazırlanan üsyandan xəbər tutub onun qarşısını ala bildilər. Həmin vaxtlarda Ucar və Bərgüşadda yeni rejimlə razılaşmayan əhali dəmir yolu xəttində qatarların hərəkətini dayandırmağa cəhd göstərdi.

1920 il mayın ortalarından Bakıda sovet hakimiyyəti əleyhinə üsyana hazırlıq aparıldı. Şəhər hərbi qarnizonunun rəisi, 28-ci diviziyanın komandiri Nesterovskinin 1920 il mayın 26-da imzaladığı əmrə göstərilirdi ki, Bakı şəhərində fəhlə və kəndli hökumətinə qarşı üsyanların hazırlanması barədə şayiələr dolaşmaqdadır. Əmrə daha sonra deyilirdi: “Hansı evdən güllə atılsa, o ev top atəsinə tutulacaq, evdə sükunət edənlər də fəhlə və kəndli hökumətinin düşməni adlandırılaraq, 16 yaşından 50 yaşına qədər olan hər kəs

mühakiməsiz güllələnəcək. Siqnal və yaxud nişan verənlər tutulduqları yerdə gülləbaran ediləcəklər”.

Yeni hökumətə qarşı ilk qüvvətli üsyan Qarabağda başladı. Yerli əhali, xüsusən də daşnak Ermənistanının nizami qoşunlarına qarşı mübarizə aparmış Cümhuriyyət ordusunun əsgər və zabitləri yeni rejimə qarşı nifrətini silahlı çıxışlarla ifadə edirdilər. Bu zaman Şuşada Qarabağ sakinlərindən ibarət 300 nəfərlik silahlı dəstə də formalaşmışdı.

Qarabağda yaranmış gərgin vəziyyət, nəhayət, partlayışla nəticələndi. Mayın 21-də Tərtərdə yerli əhali buradakı 11-ci Qırmızı ordu bölmələrinə qarşı hücum keçdi. Üsyançılar qalib gəldilər. 11-ci Qırmızı ordu hissələri 80 nəfərə qədər itki verdi. Tərtərdəki 11-ci Qırmızı ordu alayının komandiri Naumov öldürüldü. Üsyan Azərbaycanda sovet rejiminə qarşı ilk güclü müqavimət idi. Onun daha da genişlənməsinin qarşısını almaq üçün 11-ci ordu komandanlığı dərhal əməli tədbirlər gördü. Gəncədən Qarabağa süvari bölmələri gətirildi. Ermənilər xəyanət edərək, düşmən tərəfinə keçdilər. Ermənilərdən təşkil edilmiş dəstə 11-ci Qırmızı ordu dəstələri ilə birlikdə üsyanın yatırılmasında fəal iştirak etdi. Bütün bunların nəticəsində Tərtərdə üsyançıları müvəqqəti olaraq sakitləşdirmək mümkün oldu.

Gəncə üsyanı (1920) 11-ci ordu komandanlığını daha ciddi təşvişə saldı. Həm bu üsyanın, həm də digər bölgələrdə baş verən üsyanların qarşısının alınması üçün 11-ci ordu komandanı 1920 il mayın 26-da 60 nömrəli direktiv imzaladı. Azərbaycanda baş verən xalq hərəkatı ilə bağlı mayın 28-də Qafqaz cəbhəsi komandanı V.Gittis də xüsusi direktiv imzaladı. Cəbhə komandanı Zaqatala, Gəncə, Şuşa bölgələrində vəziyyətə nəzarət edilməsi üçün həmin yerlərdə lazımı qədər qüvvə saxlanılmasını lazım bildi. O, əsas vəzifə kimi, nəyin bahasına olursa-olsun, Bakıda vəziyyətə nəzarət olunması, neft mədənlərinin və qurğularının qorunması haqqında göstəriş verdi.

Azərbaycanda Moskvanın dayağı olan qüvvələr Bakının xaricdən qorunmasını təmin etməklə bərabər, onun daxilində də işğal rejimini möhkəmləndirmişdilər. Xüsusi şöbənin əməkdaşları şübhələndikləri adamları

terrorla aradan götürürdülər. Əhalidə saxlanılan silahlar toplanırdı. Sovet rejiminə qarşı ən adi hərəkətlərə görə amansız tədbirlər görüldü. Bu baxımdan Bakı şəhər qarnizonu rəisinin iyunun 7-də imzaladığı əmr səciyyəvidir. Əmrin imzalanmasına səbəb kimi Abşeron yarımadasında qırmızı hərbcilərin əhali tərəfindən öldürülməsi, yaralanması, bəzilərinin isə itkin düşməsi göstərilirdi. 11-ci ordu komandanlığı bu hadisələri kütləvi üsyana xəbərdarlıq kimi qəbul edir və əhalinin narazılığını yerində boğmağa çalışırdı. Ona görə, qarnizon rəisi Bakı kəndlərinin əhalisindən evlərində saxladıkları silahları təhvil verməyi tələb edirdi. Kənd sakinləri isə qarnizon rəhbərliyinin tələblərinin əksinə olaraq, özlərini qorumaq üçün saxladıkları silahları təhvil verməyə meyl göstərmirdilər. Belə olduqda, sakinlərdən 10 nəfər girov götürülmüş və bir neçə gündən sonra güllələnmişdilər. Lakin 11-ci ordu komandanlığının həyata keçirdiyi tədbirlər əhalinin narazılığını daha da artırdı.

Gəncə üsyanından sonra növbəti kütləvi üsyan Qarabağda və Zaqatala bölgəsində baş verdi. Qarabağdakı üsyanın vüsət aldığı bir vaxtda Azərbaycanın digər ərazilərində də sovet rejiminə qarşı xalq üsyanları baş verdi. Kür və Qanıq (Alazan) çaylarının qovuşacağında sovet hakimiyyətindən narazı olan əhali 800 nəfərlik silahlı dəstə yaratmışdı. Dəstənin sərəncamında 2 top və 8 ədəd pulemyot var idi. Qəbələdə bütün müsəlmanlar işğalçılar əleyhinə müqəddəs müharibəyə (cihada) çağrıldı. Bu çağırışa sas verənlər Şəkiddən 50 verst cənubşərqdə olan Xaçmaz kəndinə toplanırdı. Xalq könüllüləri Şamaxı-Quba yolu ilə şimala doğru hərəkət edib Azərbaycanın Sovet Dağıstanı ilə əlaqələrini kəsməli idi. 3000 nəfərlik başqa bir silahlı dəstə Cavad qəzasında, Saatlıda yaradılmışdı. Dəstə onlara qarşı göndərilmiş 28-ci diviziyanın 2-ci süvari alayına hücum etdi. Toqquşmalar nəticəsində üsyançılar ağır tələfat verdilər.

1920 ilin yayında Şəmkinin Müsgürlü kəndində də sovet rejimi əleyhinə üsyan baş verdi. Qırmızı ordu hissələrinə müqavimət göstərmək üçün burada da yerli əhalidən silahlı dəstə təşkil olunmuşdu. Digər bölgələrdə olduğu kimi, 11-ci ordu komandanlığı buradakı üsyanın da yatırılmasına böyük

qüvvələr göndərdi. Şəmkində sovet qüvvələrinə qarşı qadınlar və uşaqlar da vuruşurdular. Payızda burada alovlanan başqa bir üsyana Namaz adlı bir kəndli rəhbərlik edirdi. Üsyançılar 500 nəfərlik dəstə ilə qəzanın böyük bir hissəsində sovet rejimini ləğv etmişdilər. Qırmızı ordunun çoxsaylı hərbi qüvvələri bu üsyanı da böyük qəddarlıq və amansızlıqla yatıraraq, yerli əhaliyə divan tutdu.

Avqustun 23-də Quba qəzasında Küzün kəndinin əhalisi silahlı üsyan qaldırdı. Onlar kənddə iki nəfər milisi öldürdülər və yeni hakimiyyətə itaətsizliklərini bəyan etdilər. Üsyanın qarşısını almaq üçün qəza komitəsi kəndə 4-cü süvari alayından 45 nəfərlik (30 nəfər süvari, 15 nəfər piyada) dəstə göndərdi. Lakin dəstə üsyanı yatıra bilmədi və çoxlu itki verdi. Dəstədən yalnız 6 nəfər xilas oldu. Qubanın hərbi komissarı Küzün kəndində sovet hakimiyyətinin bərpa olunması üçün bir təqim və pulemyotçu göndərdi. Avqustun 26-da Küzün kəndinin üsyançıları ilə sovet qüvvələri arasında yeni döyüş oldu. Kənd əhalisi bu dəfə də sovet qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərdi. Avqustun 29-da Qubanın 4 verstliyində (1 verst = 1,0668 km) sovet qüvvələri ilə üsyançılar arasında yeni vuruşma baş verdi. 100 nəfərlik sovet qüvvələri xeyli itki verdilər. Avqustun sonu – sentyabrın əvvəllərində üsyançıların silahlı dəstəsi tam formalaşmışdı. Cümhuriyyət ordusunun podpolkovniki Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi dəstədə türk zabitləri də vardı. Üsyançılar xeyli pulemyot və beşaçılan tüfəng əldə etmişdilər. Sentyabrın 3-də səhər saat 7-də üsyançılar Dəvəçi-Xaçmaz üzərinə hücum etdilər. Onların qarşısına 7-ci süvari dəstəsi çıxarıldı. Gərgin döyüşdən sonra sovet-bolşevik döyüşçüləri mövqelərini qoruyub saxlaya bildilər.

Quba ərazisində mövcud olan güclü dəstələrdən birinə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin keçmiş deputatı Həmdulla əfəndi Əfəndizadə rəhbərlik edirdi. Sovet rejimi üçün təhlükəli xarakter alan bu üsyanlar Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1920 il sentyabrın 9-da keçirilən plenumunda ciddi müzakirə edilmişdi. Plenum Quba üsyanını yatırmaq üçün Əliheydər Qarayev və Qoqoberidzeni ora ezam etmək barədə qərar qəbul etdi. Üsyan sentyabrın birinci ongünlüyünün sonlarına qədər davam etdi. Çətinliklə yatırılan Quba

üsyancılarının böyük silahlı dəstələrindən birinin rəhbəri Həmdulla əfəndi Şamaxı ilə sərhəd olan yüksək dağ kəndlərinə çəkildi. Üsyancı kəndlər isə qırmızılının nəzarəti altına keçdi.

Sovet hakimiyyətinə qarşı vuruşan böyük üsyancı dəstələrdən biri də Muğanda formalaşmışdı. 1920 il avqustun sonundan başlayaraq bu dəstənin fəaliyyəti bölgənin bir çox kəndlərində sovet hakimiyyəti orqanlarının devrilməsi ilə başa çatmışdı. Sovet qüvvələri Qaradonlu (indiki İmişli) ətrafında üsyancı dəstəni məhv etməyə cəhd göstərsə də, bu cəhd nəticəsiz qaldı. Qaradonlu ətrafındakı 7 kənd də üsyancılara qoşuldu. Bu kəndlərin birləşmiş silahlı dəstəsinə Sarıxan rəhbərlik edirdi. Həmin dəstə xeyli gücə malik idi. Cavad qəzası İnkilab Komitəsinin sədri Baxtamov Bakıya göndərdiyi raportlarında ısrarla əlavə kömək göndərilməsini xahiş edirdi. Sarıxanın 4 minlik dəstəsinin qarşısını almaq üçün qəzada kifayət qədər qüvvə yox idi. Üsyancı dəstə yerlərdəki sovet qüvvələrinin müqavimətini qıraraq, sentyabrın 21-də qəzanın daha bir neçə kəndini qırmızılardan təmizlədi. Kəndlərdə olan milislər də üsyancıların tərəfinə keçdilər. Qəza rəisi sentyabrın sonlarına aid raportlarının birində sovet hakimiyyətinin qəzadakı mövqeyinin getdikcə mürəkkəbləşdiyini və yaxın vaxtlarda təcili tədbirlər görülməzsə, Salyana qədər olan ərazilərin üsyancıların nəzarəti altına keçəcəyini bildirdi. Qəza rəisi sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinin yeganə yolunu 11-ci ordu qüvvələrinin ora göndərilməsində görürdü. Çünki bölgədəki hərbi qüvvənin əsgər və komandirləri xalqla bir olduğundan üsyancılara qarşı çıxış etmirdilər.

Azərbaycanın cənubunda ən kütləvi antisovet üsyanı Lənkəran-Astara bölgəsində baş verdi. Bu bölgədəki üsyancıların əsas dalğası 1920–22-ci illərə təsadüf edir. Azərbaycanda, eyni zamanda Naxçıvan MR-sı ərazisində sovet hakimiyyəti əleyhinə çıxışlar, ixtişaşlar və üsyancılar 20 əsrin 30-cu illərində və ondan sonra da müxtəlif formalarda davam etmişdir. Bax *Naxçıvanda kəndli ixtişaşları və üsyancıları (1920–30)*.

Əd: Azərbaycan tarixi, 7 cildə c.6, B., 2000; XX əsr Azərbaycan tarixi, c.2, B., 2004; İbişov F., Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər

(1920–1930), B., 1996; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi (1920–1991), B., 1999; Ибрагимов Б.Г., Жизнь отданная народу, Б., 1989.

SOVET-TÜRKİYƏ MÜQAVİLƏSİ (1921) – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə arasında “Dostluq və qardaşlıq” haqqında müqavilə [bax *Moskva müqaviləsi (1921)*].

SOYUQDAĞ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Hünd. 3146 m. Konusvarı formadadır.

SOYQIRIMI, genosid – bütöv əhali qruplarının, etnosların irqi, milli, etnik, yaxud dini əlamətlərə görə tamamilə və ya qismən məhv edilməsi. Azərbaycan xalqı dünyanın ən dəhşətli soyqırımlarına məruz qalmış xalqlarındandır. Rusiya-İran müharibələri (1804–13; 1826–28) nəticəsində bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən, Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edildikdən və Rusiya-Türkiyə müharibəsini (1828–29) başa çatdıran Ədirnə sülhünə (1829) görə, Türkiyə digər dövlətlərlə yanaşı, həm də Cənubi Qafqazın çox hissəsinin Rusiyaya ilhaq olunmasını tanıdıqdan sonra Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölüşdürülməsinin əsası qoyuldu, ona qarşı soyqırımlar dövrü başlandı. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın şimal hissəsində xristian əhalini yerləşdirməklə, yeni inzibati-ərazi vahidi yaratmaq və gələcəkdə İran və Türkiyə tərəfdən gözlənilən təhlükəni aradan qaldırmaq barədə hələ 18 əsrin əvvəlindən hazırlanmış planını gerçəkləşdirməyə başladı. Bu məqsədlə çarizmin müttəfiqi olan ermənilər kütləvi şəkildə İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Təkcə 1828 ildən 1830 ilədək Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürülərək, Şimali Azərbaycan ərazisində yaradılmış Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən münbit torpaqlarında yerləşdirildi (bax *Köçürmə siyasəti*). İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində xüsusilə intensiv surətdə məskunlaşdırılan ermənilər yerli azərbaycanlılarla müqayisədə xeyli azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, çar Rusiyasının himayəsi altında 1828 il martın 21-də “*Erməni vilayəti*” adlandırılan süni inzibati bölgü yara-

dilmasına nail oldular; bununla da, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasının və soyqırımı siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Mifik “Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. 19 əsrin 2-ci yarısından sonra təşkilatlanmağa başlayan ermənilər Birinci rus inqilabı (1905–07) dövründə yaranmış şəraitdən istifadə edərək, azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı qanlı aksiyalar törətdilər. Ermənilərin 1905 ilin fevralında Bakıdan başlanan vəhşilikləri bütün Azərbaycanı və indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki yaşayış məntəqələrini əhatə etdi; yüzlərlə Azərbaycan kəndi dağıdıldı, on minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bütün bu vəhşiliklər ermənilərin vaxtilə yerləşdirildikləri, lakin əhalinin milli tərkibində azlıq təşkil etdikləri Azərbaycan torpaqlarını zorla erməniləşdirmək, bədnam “azərbaycanlısız Ermənistan” kimi qeyri-insani planlarını azərbaycanlıların soyqırımı hesabına həyata keçirmək niyyətindən xəbər verirdi.

1905–07 illərdə öz mənfur məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər Birinci dünya müharibəsindən (1914–18), Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabından (1917) və Oktyabr çevrilişindən (1917) istifadə edərək sərsəm “Böyük Ermənistan” ideyalarını bolşevik bayrağı altında gerçəkləşdirməyə ciddi səy göstərdilər. 1918 ilin martından erməni-daşnaq S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunası “əks-inqilabi ünsürlərlə mübarizə” şüarı altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən soyqırımı planını həyata keçirməyə başladı.

Nəticədə, 1918 il martın 31-dən aprelin 2-dək təkcə Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qaldı. 1917–18 illərdə ermənilər Zəngəzurda 115, Qarabağda 157, Qubada 122, İrəvan quberniyasında 211 [bax *Naxçıvan bölgəsində soyqırımları (1917–20)*], Gəncə ətrafında 272, Ağsu, Kürdəmir və Lənkəranda 130 yaşayış məntəqəsinin əhalisini vəhşicəsinə qırmış, kəndləri talan edərək yandırmışdılar. Təkcə 1918 ildə Şamaxı şəhərində 7 min, Quba şəhərində 2 min, Zəngəzurda 3 mindən çox, İrəvan quberniyasında 135 min, Cənubi Azərbaycanın Xoy və Səltmas şəhərlərində 130 min azərbaycanlı, Urmiya şəhərində bir gecədə 500 azərbaycanlı ailəsi (12 min nəfər) qətlə yetirilmişdi. 1919–21 illərdə Naxçıvanın 100 mindən bir qədər artıq əhalisinin 73720 nəfəri erməni-daşnaq quldurları tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, İrəvan quberniyasının 1916 ildəki 375 min nəfərlik azərbaycanlı əhalisinin sayı azalaraq, 1922 ildə 70 min nəfərə enmişdi.

Beləliklə, 1918–20 illərdə ermənilər yüz minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, xalqımıza məxsus çoxlu milli mədəniyyət abidələrini məhv və talan etmişdilər.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən məkrli niyyətləri üçün istifadə edən ermənilər tez bir zamanda “bolşevikləşərək”, Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətini Azərbaycan SSR-in özündə də qəddarlıqla həyata keçirə bilmişdilər. 1920 ilin aprelindən 1921 ilin

Erməni-daşnaq quldurlarının Bakıda törətdikləri vəhşiliklər (1918, mart).

*Soyqırım qurbanlarının
xatirəsinə abidə. 2001.
Naxçıvan şəhəri.*

**SÖYDİRİN
QURBANLARININ
XATIRƏSİNƏ**

1905 - 1907 1918 - 1920 1948 - 1953 1988 - 1994

*Ana abidəsi.
Şəhidlər xiyabanı. 2002.
Naxçıvan ş.*

avqustunadək Azərbaycan SSR-də rəhbər vəzifələrə soxulmuş ermənilərin əli ilə rəsmi məlumatlara görə daha 48 min nəfər azərbaycanlı məhv edilmişdi. Bu proses 30-cu illər repressiyası dövründə DTK orqanlarında yuva salmış xain xislətli ermənilər tərəfindən daha məkrli şəkildə davam etdirilmiş, nəticədə, xalqımızın yüzlərlə say-seçmə ziyalıları – şairlər, alimlər məhv edilmiş, elm və mədəniyyətimizə ağır zərbə vurulmuşdur.

20 əsrin 20–30-cu illərində Azərbaycanın Zəngəzur qəzası və bir sıra digər əraziləri SSRİ hökumətinin qərarı ilə Ermənistanla birləşdirilmiş, hələ İkinci dünya müharibəsi ərzində kütləvi kolxoz hərəkatı və repressiya illərində Ermənistan SSR-dən repressiyaya məruz qalanların əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdi.

20 əsrin 30-cu illərində Qərbi Azərbaycanın Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Dərələyəz, Ağbaba və digər bölgələrinin 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhalisi Qazaxstan çöllərinə sürgün olunmuşdu. Sərt iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyən azərbaycanlıların xeyli hissəsi tələf olmuşdu. Sürgün müddəti başa çatmış bir çox azərbaycanlılar isə sonralar müxtəlif bəhanələrlə Ermənistan SSR-ə buraxılmamışdılar.

Ermənilər İkinci dünya müharibəsindən (1939–45) sonrakı dövrdə də azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırım siyasətini daha geniş miqyasda davam etdirərək, SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 1947 il 23 dekabr tarixli xüsusi qərarının qəbul edilməsinə və 1948–53 illərdə azərbaycanlıların kütləvi surətdə (100 min nəfərdən çox) öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına nail oldular.

Erməni millətçiləri 20 əsrin 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı iyrənc mənəvi təcavüz kampaniyasına başlayaraq, mədəniyyətimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu “sübut etməyə” cəhdlər göstərirdilər, bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazlarını formalaşdırmaq üçün ən çirkin, böhtan və iftiralara əl atırdılar. Bunun ardınca isə ermənilərin 1987 ildən törətdikləri yeni münaqişənin – qon-

darma Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlı Ermənistandakı tarixi-etnik torpaqlarından qovuldu. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılması haqqında qeyri-konstitusion qərar qəbul edildi. Azərbaycan xalqı o zaman SSRİ-nin partiya və dövlət rəhbərliyini ələ keçirmiş ermənipərəst M.S.Qorbaçovun göstərişi ilə SSRİ hökumətinin bu açıq-aşkar işğalçılıq aktına heç bir mənfi reaksiya verməməsinə qəzəblə qarşıladı və siyasi etiraz aksiyalarına əl atmaq məcburiyyətində qaldı; etiraz mitinglərində torpaqlarımızın işğalı siyasəti hamılıqla lənətləndi. Buna cavab olaraq, SSRİ hökuməti Azərbaycanda getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya, əsasən, ehtiyatda olan erməni əsgər və zabitlərindən təşkil edilən qoşun hissələri yeritdi, 1990 il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə yüzlərlə dinc azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, müxtəlif fiziki təzyiqlərə məruz qaldı (132 adam öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu, bir çoxları itkin düşdü).

1992 ilin fevralında ermənilər Azərbaycanın Xocalı şəhərinin əhalisinə vəhşicəsinə divan tutdular, Azərbaycan tarixində daha bir dəhşətli soyqırımı – Xocalı soyqırımını törətdilər; dinc azərbaycanlılar ağır işgəncələrə məruz qaldı, əsir götürüldü, məhv edildi, şəhər isə yerlə yeksan olundu. Təkcə fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Rusiyanın, tərkibində xeyli erməni əsgər və zabiti olan Qarabağdakı 366-cı motoatıcı alayı ilə birləşən Xocalıya hücum

“İsmailiyyə” (indiki AMEA Rəyasət Heyətinin binası) binasının erməni-daşnaq quldurları tərəfindən yandırılması (1918, mart).

edən ermənilər 613 azərbaycanlı (o cümlədən 106 qadını, 63 uşağı, 70 qocanı) qətlə yetirdilər. Xocalı faciəsi zamanı 487 nəfər soydaşımız ömürlük şikəst oldu, 1275 dinc sakin əsir alındı, 150 nəfər itkin düşdü, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 70 uşaq isə bir valideynini itirdi. Beləliklə, dünyanın gözü qarşısında ermənilər bəşəriyyət tarixində ən ağır cinayətlərdən birini – Xocalı soyqırımını törətdilər.

1988 ildən ermənilərin təcavüzü ilə başlayan və hələ də həll olunmamış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmiz üçün uzunmüddətli faciə mənbəyinə çevrilmiş və xalqımızı çoxsaylı soyqırımı faktları ilə üz-üzə qoymuşdur. Həm də bunların hamısı bütün dünyada sülh və əmin-amanlıq üçün cavabdeh olan beynəlxalq təşkilatların – BMT-nin, ATƏT-in – onun Dağlıq Qarabağ münaqişəsini sülh yolu ilə nizama salmaq məqsədilə yaradılmış Minsk Qrupunun gözləri qarşısında baş vermişdir. Nəticədə, Azərbaycan ərazisinin 20 faizini təşkil edən 12 rayonu işğal olunmuş, 1 milyondan çox vətəndaşı qaçqın və məcburi köçkün düşmüş, 30 min nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, 20 min nəfəri yaralanmış, 50 mindən artıq insan ömürlük əlil olmuş, 783 soydaşımız əsir alınmış, 5 minə yaxın vətəndaşımız itkin düşmüşdür. Müharibə nəticəsində 877 şəhər, qəsəbə və kənd dağıdılmış və yandırılmış, 4 mindən çox təhsil, 2 mindən çox mədəniyyət ocağı, 700 səhiyyə müəssisəsi, məscidlər, məbədlər, tarixi abidələr, muzeylər və s. məhv edilmişdir. Bütövlükdə, 20 əsr

ərzində 1,5 milyon azərbaycanlı erməni qəsbkarlarının əli ilə soyqırımına məruz qalaraq, qətlə yetirilmiş, 2 milyon vətəndaşımız qaçqına, didərginə çevrilmişdir.

Ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımı nəticəsində milyonlarla insan məhv edilsə və qaçqına çevrilsə də, bəşəriyyət əleyhinə bu cinayət bütün təfərrüatı ilə heç vaxt dünya ictimaiyyətinin mühakiməsinə çıxarılmamış, yüksək səviyyəli beynəlxalq məclislərdə ciddi müzakirə obyektinə olmamışdır. Azərbaycanın özündə 1918 il mart qırğınlarına yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra, xüsusi diqqət yetirilmişdir. Cümhuriyyət Nazirlər Şurasının 1918 il iyunun 15-də bu faciənin tədqiq olunması məqsədilə yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası mart soyqırımını, ilkin mərhələdə ermənilərin Şamaxıda, İrəvan quberniyası ərazisində törətdikləri vəhşilikləri, ağır cinayətləri araşdırmış, bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün xarici işlər nazirliyi nəzdində xüsusi qurum təsis etmişdi. 1919 və 1920 illərdə martın 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd olunmuşdu. Əslində, bu, azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərinə və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət cəhdi idi və Cümhuriyyətin süqutu bu işi başa çatdırmağa imkan verməmişdi.

Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş soyqırımların siyasi baxımdan qiymətləndirilməsinə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının genişləndiyi ötən əsrin 80-ci

Dehşətli Xocalı soyqırımının ermənilər tərəfindən törədilməsi (1992, fevral).

illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində başlasa da, ona əsl və tam siyasi qiymət həmin illərin sonunda verilmişdir. Bu qiymət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” 1998 il 26 mart tarixli fərmanında bütün dolğunluğu ilə əksini tapmışdır. Fərmanda deyilir: “Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımızın zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918 il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyini qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir”. Həmin fərmanla martın 31-i azərbaycanlıların soyqırımını günü elan edilmişdir.

Əd.: Əliyev Heydər, Müstəqilliyimiz əbədidir, 1–15-ci cildlər, B., 1997–2005; yenə onun, Müstəqillik yolu (seçilmiş fikirləri), B., 1997; Tariximizin faciəli səhifələri: Soyqırımı, B., 2000; Ordubadi M.S., Qanlı illər, B., 1991; Nəvvab M., 1905–1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, B., 1993; Əliyev M., Qanlı günlərimiz (1918–1920 illər), B., 1993; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996; Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası, B., 1998; “Naxçıvan” jurn., №5, Naxçıvan, 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX–XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya, B., 2003; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия, B., 2002; Əliyev C., Budaqov B., Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımını. B., 2003; “Naxçıvan” jurn., 2005 (xüsusi buraxılış), Naxçıvan, 2005.

SÖYÜDLÜ – Şahbuz r-nunun Kolanı k.-ndən şm.-da orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Hündür təpənin yamacında yerləşir. Sah. 12500 m². Uçub-tökülmüş tikili qalıqları aydın nəzərə çarpır. Mədəni təbəqə saxlanmamışdır. Yeri üstü materiallar dulus çarxında formalaşdırılmış çəhrayı rəngli şirsiz və şirli gil qab qı-

rıqlarından ibarətdir. Qabların üzəri qırmızı boya ilə, bəzisi isə yaşıl şirlə örtülmüşdür. S. yaşayış yerindən bir qədər aralıda müsəlman qəbiristanı var. Qəbirlər dağıdılmış, qəbirüstü daşlar qırılmışdır. Tədqiqatlar yaşayış yerinin 9–15 əsrlərə aid olduğunu göstərir.

SÖYÜDLÜ NEKROPOLU – Şahbuz r-nunun Kolanı k. ərazisində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Müsəlman qəbiristanlığındakı baş daşları sıradan çıxmış, yalnız beş-altısı sağlamat qalmışdır; adi sal daşlardan ibarət olub, işlənməmişdir. Onların üstündə yazıya, yaxud təsvirlərə təsadüf edilməmişdir. Abidənin 13–15 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

SUBATAN DİZƏ – Ordubad r-nundakı Sabirkəndin c.-q.-ndə, Gilançayın sağ sahilində son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yeri. 1976 ildə aşkar olunmuşdur. Hündür olmayan təpəni əhatə edir. Sah. 5 ha. Mədəni təbəqənin qalınlığı 3 m-dir. Kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar zamanı yaşayış yerindən monoxrom boyalı və sadə gil qab nümunələri, dən daşları, həvəng və dəstələr, daş çəkiclər, obsidian (d ə v ə g ö z ü) lövhələr aşkar olunmuşdur. Dəmir dövrü üçün səciyyəvi olan monoxrom boyalı qablar qırmızı rəngli ornamentlərlə bəzədilmişdir. Tapıntılara əsasən yaşayış yeri e. ə. 2-ci minilliyin 2-ci yarısı və 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid edilir.

SUCUQ, b a s t ı x – Naxçıvanda, xüsusilə Ordubad bölgəsində geniş yayılmış çərəz. S. hazırlamaq üçün qoz ləpələrini sapa düzüb, üzərinə doşab (b ə k m ə z) qatılmış qatı umac çəkib qurudurlar. Xalq arasında S.-dan mədə xəstəliklərinin, qan azlığının, ümumi zəifliyin və s.-nin qarşısını almaq üçün müalicə vasitəsi kimi də istifadə olunur. Orta əsrlərdə əsas ixracat məhsullarından sayılırdı. Türkiyədə, Qafqazın başqa yerlərində, Orta Asiyada da yayılmışdır.

SULTAN İBRAHİM İMAMZADƏSİ – Şərur r-nunda orta əsrlərə aid memarlıq abidəsi. Möhrədən tikilmiş kiçik ölçülü məscidin qalıqları *Parçı* yaşayış yerinin mərkəzi hissəsindədir. Məlumatla görə, vaxtilə imamzadənin qapısı üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabə olmuşdur. Arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Ətrafdan toplanmış maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən abidənin 14 əsrə aid olması ehtimal edilir.

SULTAN TAHİR CƏLAİRİ ibn Sultan

Sultanlı Əli

Əhməd ibn Sultan Hüseyn ibn Şeyx Üveys Cəlairi (?–?) – Əlincə qalasının hakimi. Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd [1382–1410, fasilələrlə] Əmir Teymurun ilk yürüşü dövründə (1386) Cəlairilərin xəzinəsini, öz ailəsini, oğlu Tahir 300-ə qədər döyüşçü ilə Əlincə qalasında yerləşdirib Bağdada çəkilməmişdi. Sultan Tahir 14 ilə yaxın qalanın müdafiəsinə başçılıq etmiş, son nəticədə Şəki və gürcü qoşun hissələrinin köməyi ilə mühasirədən çıxmış və xəzinəni götürüb yaxın adamları ilə birlikdə Bağdada getmişdir.

Əd.: Piriye v V. Z., Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə, Azərb. EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1983, № 1.

SULTANBƏY – inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən, vaxtilə Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinə daxil olmuş yaşayış məntəqəsi. Əzəli Naxçıvan torpağı olan S. Zaqaqaziya MİK-in 1929 il 18 fevral tarixli qərarına əsasən, Nax. MSSR-in 9 kəndi və onların əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Ermənistanla birləşdirilmişdir. Bu, *Moskva müqaviləsinin (1921)* və *Qars müqaviləsinin (1921)* şərtlərinə zidd olub, beynəlxalq hüquq normalarının kobudcasına pozulması idi.

SULTANLI Əli Abdulla oğlu (25.12.1906, Naxçıvan ş. – 19.7.1960, Bakı) – ədəbiyyatşünas, pedaqoq. Filologiya elmləri doktoru (1946), prof. (1947). Naxçıvanda müəllimlər seminariyasının hazırlıq kursunda təhsil almaqla yanaşı, “Şərq qapısı” qəzetinin müxbiri olmuşdur. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) dil-ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir (1929). Azərb. Dövlət Pedaqoji İntunun (indiki APU) filologiya fakültəsinin dekanı (1934), ADU-nun xarici ədəbiyyat kafedrasının müdiri (1941–60), filologiya fakültəsinin dekanı (1950–52; 1957–59) olmuşdur. Azərb.-da xarici ədəbiyyat üzrə ali məktəb kursunun yaradılmasında mühüm xidməti var. Azərb. dilində antik, orta əsrlər və Renesans dövrü ədəbiyyatına dair ilk müntəxəbatların tərtibçisi və dərslərlərin müəllifidir. Azərb. və Qərbi Avropa ədəbi əlaqələrinə [“M.F.Axundov və Molyer” (1939), “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim yunan eposları” (1946), “Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” (1947)], Azərb. dramaturgiyasının tarixi və nəzəriyyəsinə (“Azərbaycanda xalq dramı”,

1945; “Ü.Hacıbəyovun dramaturgiyası”, 1945 və s.) dair tədqiqatları var. Üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (1957–60) müəlliflərindən və 2-ci cildinin redaktorlarından.

Əsərləri: Antik ədəbiyyatı tarixi, B., 1958; Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən, B., 1964; Məqalələr, B., 1971.

SULTANOV Eynəli bəy Çölü bəy oğlu, Eynəli Sultan (5.5.1866, Naxçıvan ş. – 1935, Tiflis) – yazıçı, nasir, publisist, teatr xadimi və ictimai xadim. Naxçıvan qəza məktəbində təhsil almış, İrəvan Kişi Gimnaziyasında oxumuşdur (1880–86). 80-ci illərdən Naxçıvanda maarif və mədəniyyət sahəsində yaxından fəaliyyət göstərmişdir. Onun təşəbbüsü ilə burada “Ziyalı məclisi”, Naxçıvan teatrının təməlini qoyan “Müsəlman şüa incəsənəti və dram cəmiyyəti” kimi ədəbi-mədəni mərkəzlər yaradılmışdır. C. Məmmədquluzadə S.-u özündən “artıq huşyar” əməl dostlarından saymış, onu ilk müəllimi adlandırmışdır. 1908 ildən Tiflisdə yaşayan S. burada çıxan “Zakavkazyə” qəzetinin “müsəlman həyatı” şöbəsinin müdiri olmuş, rusdilli Cənubi Qafqaz mətbuatında [“Novoye obozreniye”, “Kavkaz”, “Zakavkazskaya reç”, “Kaspi” (1905–08 illərdə bu qəzetin İrəvan və Naxçıvan üzrə xüsusi müxbiri olmuşdur)] sosial-ictimai, milli, mədəni və tarixi mövzularda dərc etdirdiyi publisistik məqalələrində hakim təbəqələrin özbaşınalığını, gerilik, fanatizm və cəhaləti, qadın hüquqsuzluğunu tənqid atəşinə tutmuşdur. S.-un publisistikasında Naxçıvan mövzusu mühüm yer tutur (“Naxçıvan məktubları” silsiləsinə daxil olan “Naxçıvan xəbərləri”, “Naxçıvanda nə danışılar”, “Dövlət dumasına seçkilər”, “Naxçıvan kişi gimnaziyası haqqında” və s. məqalələr). Publisistikasında qaldırdığı məsələlər ədəbin bədii yaradıcılığının da başlıca mövzularıdır: “Tatarka” (“Azərbaycan qızı”) pyesi (1884 ildə Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuş, 1904 ildə İrəvanda kitab halında nəşr edilmişdir), xüsusilə hekayələri (“Novruz ağa”, “Kiçik sərgüzəşt”, “Acı masqara”, “Çalma”, “Çadra altında”, “Dəhşətli intiqam”, “Həsən xan”, “Qayınana – xain ana” və s.). Yaradıcılığında teatr tamaşalarına yazdığı resenziyalar da əhəmiyyətli yer tutur. 1920–30 illərdə Tiflisdə mədəni-maarif və mətbuat sahəsində çalışmış, burada çıxan “Kav-

Sultanov Eynəli bəy

kazskaya kommuna” qəzetinin redaktoru (1921–23), “Yeni fikir” qəzetinə əlavə kimi nəşr edilən “İşıq” qəzetinin məsul katibi (1924–26) olmuş, “Dan ulduzu” jurnalında yaxından iştirak etmiş, “Atalıq”, “Səhhət”, “Verirən, vermirsən?” adlı səhnəciklər qələmə almışdır. 1926 ildə Tiflisdə “Seyidlər” adlı hekayələr kitabı çapdan çıxmışdır. S. tərcümə ilə də məşğul olmuş, M.F.Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hacı Qara” pyeslərini rus dilinə çevirib nəşr etdirmişdir.

Ə s ə r i: Seçilmiş hekayələri (tərtib edəni İ.Maqşudov), B., 1966.

Ə d.: M a q s u d o v İ., Eynəli Sultanovun publisistikası haqqında, Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1963, № 5; M i r ə h m ə d o v Ə., Alim və jurnalist, “Elm və həyat” jurnalı, 1970, № 1; H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1996; M a k s u d o v İ., Жизнь и творчество Эйналы Султанова (автореф.), Б., 1963; A с а d o v a И., Творческий путь Э.Султанова (автореф.), Б., 1991.

SULTANOV Əbulqasım (12.4.1866, Naxçıvan ş. – 1916, İran, Qəzvin ş.) – ziyalı, maarif və teatr xadimi. Cəlil Məmmədquluzadə ilə eyni vaxtda Naxçıvan şəhər üçsinifli ibtidai məktəbində təhsil almış, hər ikisi bir ildə (1882) Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuş, üç il eyni sinifdə oxumuşlar. Lakin xəstəliyi ilə əlaqədar 1885 ildə bir il sinifdə qalan S. seminariyanı 1888 ildə bitirərək, Şahtaxtı məktəbinə təyinat almış və 1896 ilədək bu məktəbdə əvvəlcə müəllim, sonra isə nəzarətçi (müdir) vəzifəsində çalışmışdır. 1896–1908 illərdə indiki Cəlilkənddə zemstvo məktəbində müdirlik etmişdir. Naxçıvanda C.Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi maarifçilik hərəkatının fəal iştirakçılarından, Naxçıvan teatrının tamaşalarında əsas rolların, xüsusən qadın rollarının (M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında Gülçöhrə, E.Sultanovun “Azərbaycan qızı” pyesində Sənəm, Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsində Sona xanım, “Pəri-Cadu” dramında Şamama və s.) mahir ifaçılarından olmuşdur. Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasında Məcnunun atası, Z. Hacıbəyovun “Əlli yaşında cavan” musiqili komediyasında Qulu rollarını da məharətlə yaratmışdır. Tələbək illərində yazdığı “Ədəbiyyatşünaslıq dəftəri” icmal formalı kiçik dərs vəsaitidir. Molla Nəsrəddi-

nin lətifələrini rus dilinə çevirmişdir. Tərtib etdiyi “Ədəbi nümunələr müntəxəbatı”nda 19 əsr – 20 əsrin əvvəli şairlərinin əsərləri toplanmışdır. Ciddi elmi-siyasi əhəmiyyətə malik “İranda qayda-qanun yoxdur” (1912) adlı fəlsəfi-publisistik traktatı var.

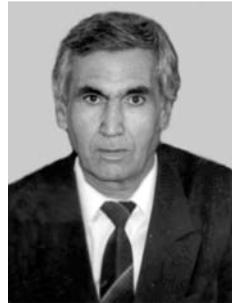
Ə d.: H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

SULTANOV Qeyis Cəmsid oğlu (d. 9.3.1939, Naxçıvan ş.) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1998). Xarkov Dövlət Un-tinin fizika fakültəsini bitirmişdir (1963). Azərb. Milli EA Fizika İn-tunda baş elmi işçi olmuşdur (1975–77). 1977 ildən həmin in-tun Bərk cisimlərdə rezonans hadisələri laboratoriyasının müdürüdür. Bərk cisimlərdə ifrat incə qarşılıqlı təsirlərə dair tədqiqatların, o cümlədən 80 elmi məqalənin müəllifidir. Əsərləri ABŞ, Fransa, Almaniya, İngiltərə, İtaliya, Yaponiya, Rusiya və s. ölkələrdə dərc olunmuşdur. Fransa, Polşa, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və s. ölkələrdə keçirilmiş beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

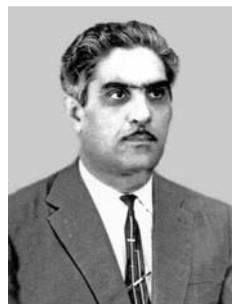
SULTANOV Mehdi Nəcəf oğlu (d. 1.8.1924, Naxçıvan ş.) – terapevt, herentoloq. Tibb elmləri doktoru (1967), prof (1977). Nax. MR əməkdar həkimi (1965). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun (indiki Tibb Un-ti) müalicə-profilaktika fakültəsini bitirmişdir (1950). Naxçıvan şəhər təcili tibbi yardım stansiyasının baş həkimi (1950–55), Nax. MR Səhiyyə Nazirliyinin baş terapevti (1957–59) işləmiş, SSRİ Tibb EA-nın Terapiya İn-tunda (1959–66) çalışmışdır. Azərb. Səhiyyə Nazirliyinin Əmək Gigiyenası və Peşə Xəstəlikləri İn-tunun elmi işlər üzrə direktor müavini (1967), Kabarda-Balkar Dövlət Un-tinin daxili xəstəliklər kafedrasının (1968–70), Türkmənistan Dövlət Tibb İn-tunun terapiya kafedrasının (1970–73) müdiri, Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun II daxili xəstəliklərin propedevtikası kafedrasının prof. və müdiri (1973–85) olmuşdur. 1985 ildən indiki Tibbi Bərpa İn-tunun aparıcı elmi işçisidir. İlan, əqrəb, qaraqurd, tarantul və arı sancmalarının müalicəsinə, ilan və arı zəhərinin müalicə əhəmiyyətinə, aterosklerozun profilaktikasına, daxili xəstəliklərin aktual məsələlərinə və uzunömürlülük problemlərinə həsr olunmuş 18 monoqrafiya və kitabın, 160-dan artıq elmi məqalənin müəllifidir. S. heyvan mənşəli yağların, xüsusilə xo-

Sultanov Əbulqasım

Sultanov Qeyis

Sultanov Mehdi

Sultanov Rüstəm

lesterinin insanın sağlamlığı üçün təhlükə olması haqqında son zamanlara qədər elmdə yayılmış fikri təkzib edərək, tədqiqatlara, xüsusən dünyanın uzunömürlü xalqlarından olan azərb.-lilərin çoxəsrlik qidalanma təcrübəsinə əsasən, əksinə, sağlamlığın qorunmasında onların başlıca amil, təbiətin əvəzsiz neməti olduqlarını sübut etmişdir. Xaricdə 3 monoqrafiyası (“Zəhərli sancmalar”, ABŞ, 1966; “Zəhərli heyvanların sancmaları”, Hindistan, 1985 – hər ikisi ingilis dilində; “Ömrü necə uzatmalı”, Tokio, 1978, yapon dilində), 12 elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur. Bir sıra beynəlxalq elmi məclislərdə (Kiyev, 1972; Sofiya, Minsk, 1974; Berlin, 1979 və s.) məruzələr etmişdir.

Ə s ə r l ə r i: İlan sancmanın klinikası, patogenezi və müalicəsi, B., 1963; Naxçıvan MSSR-in mineral suları və onların müalicədə tətbiqi, B., 1964; İlan və arı zəhəri şafa verir, B., 1976; Ürək-damar xəstəliklərinin profilaktikası və uzunömürlülük problemi, B., 1999; Укусы ядовитых животных, 2-ое изд., перераб. и доп., М., 1977; Азербайджан — страна должителей, Б., 1981.

SULTANOV Rüstəm Möhsün oğlu (25.10.1910, Naxçıvan ş. – 22.11.1990, Bakı) – riyaziyyatçı. Fizika-riyaziyyat elmləri namizədi (1947), prof. (1970). Naxçıvan Kişi Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən (1927) sonra bir neçə il indiki Şərur r-nunun Yengicə k.-ndə və Tiflisdə müəllimlik etmişdir. 1932 ildə Moskva Toxuculuq İn-tuna daxil olmuş, lakin birinci kursu bitirdikdən sonra qolçomaq oğlu kimi təqibə məruz qalaraq, in-tandan xaric edilmişdir. 1937 ildə Moskva Vilayət Pedaqoji İn-tunun riyaziyyat fakültəsini bitirmiş, 1938 ildən Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) riyaziyyat fakültəsində çalışmış, ali cəbr və topologiya kafedrasının müdiri və prof., dekan, tədris hissəsi üzrə prorektor (1963–71) işləmişdir. Ali məktəblər üçün “Xətti cəbrin əsasları” (1960), “Ali cəbr” (1964; Azərb. dilində ilk dəfə) dərsləklərinin, Erüp nəzəriyyəsinə və xətti analizə dair elmi məqalələrin müəllifidir. N. S. Piskunovun ikicildlik “Diferensial və inteqral hesabı” əsərini, orta məktəblərin IX–X sinifləri üçün “Cəbr və analizlərin başlanğıcı” dərsləklərini tərcümə etmişdir. Azərb. dilində riyaziyyata dair terminologiyanın yaradılmasında xidməti var.

SULTANOV Sultan Əskər oğlu (d. 15.8.1927,

Ordubad ş.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1980), prof. (1991). Azərb. Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda (NKPI) böyük elmi işçi olmuşdur (1959–82); 1983 ildən reaktiv və dizel yanacaqları laboratoriyasının müdürüdür. Əsas tədqiqatları Azərb. neftləri əsasında istehsal olunan reaktiv yanacaqın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və yeni yanacaq növlərinin alınması sahəsindədir. O, respublikada dünya standartlarına uyğun RT, T-8V və A-1 tipli termostabil reaktiv yanacaqların istehsalı üçün tövsiyələr vermiş, T-6 və T-8V tipli yüksək yanma istiliyinə malik termostabil yanacaqların alınmasının texnologiyasını işləyib hazırlamışdır. Azərb. neftlərinin emalında yeni elmi istiqamətin əsasını qoymuşdur. 170-ə yaxın elmi məqalənin, o cümlədən 19 müəlliflik şəhadətnaməsinin və patentin müəllifidir.

SULTANZADƏ Nazim Müzəffər oğlu (d. 21.12.1938, Naxçıvan ş.) – maşınqayırma texnologiyası sahəsində alim. Texnika elmləri doktoru (1983), prof. (1987). Rusiya Keyfiyyət Problemləri Akademiyasının akad. Azərb. Neft və Kimya İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması fakültəsini (1961) və aspiranturasını bitirmişdir. 1966 ildən Moskvaya köçmüşdür. Ümumittifaq Qiyabi maşınqayırma İn-tunda dosent (1971–78), kafedra müdiri (1978–84), Moskva Dəzğahqayırma İn-tunda Maşınqayırma texnologiyası kafedrasının müdiri (1984–93) olmuşdur. 1993 ildən Moskva Dövlət Cihazqayırma Akademiyasında Maşınqayırma texnologiyası kafedrasının müdiri vəzifəsində işləyir. Rusiya Ali Təhsil Nazirliyinin fəxri işçisi, maşınqayırma texnologiyası üzrə Elmi-metodik şurasının sədridir. 160-dan artıq elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın, 6 dərsləyin müəllifidir. Əsərləri Moskvada çap olunmuş “Metalçının məlumat kitabı” (c. 1, 1978), “Avtomat xətlər” (2 cildə, 1985), “Maşınqayırma ensiklopediyası” (2000) kimi mötəbər nəşrlərdə dərc edilmişdir.

SULTANZADƏ Zahid Müzəffər oğlu (d. 11.3.1941, Naxçıvan ş.) – texniki kibernetika sahəsində alim. Texnika elmləri namizədi (1979), prof. (1999). Azərb. Neft və Kimya İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması fakültəsini

Sultanov Sultan

Sultanzadə Nazim

bitirmişdir (1963). 1963–70 illərdə Qroznı şəhərində kimya kombinatında, Bakıda Ümumittifaq Neft Maşınqayırma İndustriyasında elmi işçi işləmişdir. 1970 ildən Azərb. Texniki Universitetində (AzTU) hesablama mərkəzinin rəisi, baş müəllim, dosent olmuşdur. 1996 ildən elektron aparatlarının konstruksiya edilməsi kafedrasının müdiri, 2000 ildən eyni zamanda universitetin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru vəzifələrində çalışır. Kibernetika sahəsində simpozium və konfranslarda iştirak etmişdir. “Avtomatlaşdırılmış istehsalat sistemlərinin məhsuldarlığı” (B., 2000) monoqrafiyasının, dərslük və tədris vəsaitinin, 50-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

SUST – Babək r-nunun keçmiş eyniadlı kəndinin şm.-q.-ndə orta əsrlərə aid yaşayış yeri. 1979 ildə Naxçıvan Arxeoloji Ekspedisiyası tərəfindən tədqiq edilmişdir. Sah. təqr. 6 ha. Mədəni təbəqənin qalınlığı 2 m-dən çoxdur. Təbəqə kül qarışıq torpaq laylarından ibarət olub, əsasən, çiy kərpic (bişmiş kərpicə də təsadüf edilmişdir), qalıqları, şirli və şirsiz gil qab məmulatı ilə zəngindir. Şüşə məmulatı fraqmentlərinə də rast gəlinmişdir. S. yaşayış yerinin 15–17 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir. S. yaxınlığında, “Qaş” adlı yerdə çox güman ki, 9–17 əsrlərə aid duzdağ mədəni qeydə alınmışdır. Yaşayış yeri hazırda duz karxanası tərəfindən dağıdılmışdır.

SUST DAŞDUZ YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan şəhərindən 20 km şm.-q.-də, keçmiş Sust k.-ndən 3 km ş.-dədir. Geoloji quruluşunda Üst Miosenin gil, qumdaşı, alevrolit və daşduz layları iştirak edir. Yataqda 2 duz layı aşkar edilmişdir. 1-ci layda NaCl 96,44%, 2-ci layda isə 95,28%-dir. Yatağı Naxçıvan duz yatağının davamı hesab etmək olar. Kimyəvi təmiz soda istehsalında mineral xammal mənbəyi kimi istifadə oluna bilər. Sənaye ehtiyatı 15317 min t-dur.

SÜLEYMANOV Ayxan Firudin oğlu (d.9.4.1974, Naxçıvan şəh.) – diplomat. Birinci dərəcə fəvqəladə və səlahiyyətli elçi (2005). Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunu (indiki Azərbaycan Prezidentinin yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası) bitirmişdir. Naxçıvan MR Konsulluq idarəsinin protokol şöbəsində işləmiş (1997-2001), həmin idarənin rəisi (2001-2005) olmuşdur. 2005 ildən İran İslam Respublikasının Təbriz şəhərində

Azərbaycan Respublikasının Baş konsuludur.

SÜLEYMANOV Mirzə Ələkbər (1862, Naxçıvan şəh. – 1921, orada) – ziyalı, maarif və teatr xadimi. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş (1882), Şərur–Dərələyəz qəzasının Yengikənd ictimai məktəbində (1882–90), indiki Cəlilkənd zemstvo məktəbində (1890–94), M.T.Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində (1894–1906), Naxçıvan şəhər üçsınıfli məktəbində (1915–20) müəllim, inspektor və nəzarətçi (müdir) vəzifələrində çalışmışdır. C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə Naxçıvan teatrının təşəkkülünə böyük əmək sərf etmişdir. M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında Məstəli şah, “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında Şeyx Saleh, Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan Tifaq” faciəsində Nəcəf bəy, E.Sultanovun “Azərbaycan qızı” pyesində Ağşəriif rollarında oynamışdır.

Əd.: Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

SÜLEYMANOVA Zərifə Salman qızı (d. 6.8.1937, Naxçıvan şəh.) – qabaqcıl maarif işçisi. Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi (1984). Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir (1960). Naxçıvan şəhərindəki M.T.Sidqi ad. 4 saylı və E.Sultanov ad. 7 saylı orta məktəblərdə riyaziyyatdan dərs demişdir (1960–85). 1986 ildən Naxçıvan şəhərinin A.Cəlilov ad. orta məktəbində çalışır. “Azərbaycan SSR qabaqcıl maarif xadimi” nişanı ilə təltif edilmişdir.

SÜRƏMƏLİK DAĞI – Babək r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin şm.-ş. kənarında, vaxtilə mövcud olmuş Sürəmlik k.-ndən 1,5 km şm.-dədir. Hünd. 1477 m. Konusvarı formada andezit-dasit tərkibli ekstruzivdir. Sıldırım yamaqlıdır.

SÜRƏMƏLİK MİNERAL SU BULAĞI – Babək r-nu ərazisində vaxtilə mövcud olmuş eyniadlı k.-dən 5 km şm.-ş.-dədir. Bulaq orta Eosen yaşlı əhəngli qumdaşılardan çıxır. Suyu soyuqdur. Tərkibinə görə “Vayxır” suyunu yaxın olub, dəmirli, karbon qazlı, zəif minerallaşmışdır.

SÜNİK (S i s a k a n, S i s ə c a n) – Qafqaz Albaniyasının c.-unda, Arazın sol sahilində tarixi vilayət. Antik mənbələrdə (Yevsevi, Prokopi və b.) albanlarla qonşuluqda Sünik adı ilə qeyd olunur. Alban tarixçisi M. Kalankatlının

Süleymanov Ayxan

(təq. 7–8 əsrlər) “Alban tarixi” əsərində Sünik, Sisakan və Sünestan şəklində adı çəkilir. Tədqiqatçılar (K.V.Trever və b.) haqlı olaraq S.-in etnik, siyasi və mədəni baxımdan daha çox Albaniya (Qafqaz) və Atropatena ilə bağlılığını qeyd edirlər. Eramızın 3 əsrinə aid Sasani kitabəsində S. adı Atropatena, İberiya, Albaniya və b. adlarla yanaşı müstəqil çəkilir. Mənbələr ilk alban hökmdarı Aranı S.-lə bağlayır, “Sisakin nəslindən olan Aranın” eramızın 1 əsərində Parfiya hökmdarı tərəfindən ölkəyə hakim təyin edildiyi haqqında məlumat verir. Ermənistanın Roma və Sasanilər arasında bölüşdürülməsindən (387) sonra Albaniyadan, bəzən də Atropatenedən asılı vəziyyətə düşən S. müəyyən dövrlərdə öz müstəqilliyini saxlaya bilməmişdi. Yerli qaynağın məlumatına görə, S. 12 vilayətdən ibarət idi. Vaspurakan tarixinin müəllifi Stepanos Orbelyanın 1–6 əsrlərdə alban ərazisinə daxil olan Naxçıvan və Qoğtənin də S.-in tərkibində olması haqqında məlumatı vardır. 591 il İran–Bizans müqaviləsinə görə S. və onun vilayətlərindən olan Naxçıvan və Qoğtə Vaspurakan əyaləti ilə birləşdirilərək Sasanilərə tabe inzibati bölgə olur. Bu dövrdə Naxçıvan Vaspurakanın əsas şəhərinə çevrilir. Albaniyada dövlətçiliyin Mihranilər tərəfindən bərpası ilə əlaqədar Naxçıvan və Qoğtə yenidən Albaniya vilayətləri olur. Ərəb istilaları ərəfəsində S. Arazadək torpaqları tutmuş Xəzərlər tərəfindən işğal edilir. Xilafət dövründə ərəb üsul-idarəsinə tabe edilən S.-də yerli feodal mülkləri saxlanılmışdı. Xürrəmilər hərəkatı zamanı S. knyazı Vasaq Babəklə ittifaqa girərək öz qızını ona ərə vermişdi. 10 əsrin 2-ci yarısında S.-də mərkəzi Qafan ş. olan S. knyazlığı təşəkkül tapdığı zaman Naxçıvan və Qoğtə *Əbudüləfilərin* mülkü oldu. S. knyazlığı 12 əsrin sonlarına yaxın dağıldı.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.2, B., 1998; Məmmədova F., Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, B., 1994.

SÜVARI MÜSƏLMAN ALAYLARI – Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Rusiya–Türkiyə müharibəsində iştirak etmək üçün işğal edilmiş

Cənubi Qafqazın müsəlman vilayətləri əhalisindən, o cümlədən azərbaycanlılardan ibarət atlı müsəlman alayları və Kəngərli süvari dəstələri formalaşdırıldı (1829). Naxçıvan və İrəvanın müsəlman azərbaycanlı əhalisi tərəfindən 4-cü atlı müsəlman alayı təşkil edildi. Qafqaz Hərbi Tarix Muzeyinin bələdçi kitabındakı məlumata görə osmanlılara qarşı müharibədə rus ordusu tərkibində döyüşən bu alaylara göstərdikləri hünərə görə 1830 ildə Rusiya imperatoru tərəfindən yeni fəxri bayraqlar təqdim edildi. Sonralar 1 və 2-ci alayların bayraqları Bakı və Şuşanın dövlət idarələrinə, 3-cü və 4-cü, eləcə də Kəngərlilərə məxsus bayraqlar isə Tiflis muzeyinə verildi. 1924 ildə atlı müsəlman alaylarının bayraqları Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təqdim edildi. Hazırda həmin bayraqlar Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda saxlanılır. Naxçıvanın və İrəvanın müsəlman azərbaycanlı əhalisindən təşkil edilmiş 4-cü atlı müsəlman alayının döyüş bayrağı digər döyüş bayraqlarından qumasının mavi rəngdə olması və aşağıdakı lentdə fars dilində “4-cü alay” sözlərinin yazılması ilə fərqlənir.

ŞABANLILAR – türk tayfası. Kəngər tayfasından (bax *Kəngərlər*) olmuşlar. 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan kəngər mənşəli qol və tirələr arasında şabanlı nəslinin də adı çəkilir.

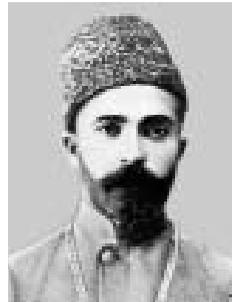
ŞADA – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 18 km şm.-q.-də, Dərələyəz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 164 nəfər (2005); əsasən, heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ŞADLİNSKİ Abbasqulu bəy Xanbala oğlu (24.2.1886, İrəvan quberniyasının Böyük Vədi k. – fevral, 1930) – xalq qəhrəmanı, “Qırmızı tabor”un komandiri. Uşaqkən atasını itirmiş, 1894 ildə anasının köməyi ilə Vedidəki ikillik rus-tatar (Azərbaycan) məktəbində oxumuş, lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini davam etdirə bilməmişdir. 1902 ildən atadanqalma kiçik torpaq sahəsini əkib-becərməklə məşğul olmuşdur. Rusiyada 1905–07, İranda 1905–11 illər inqilabları ictimai-siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Fevral inqilabından (1917) sonra Ş. həyatını xalq işi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, kommunistlərə rəğbət bəsləmişdir. 1918 ilin əvvəllərində Naxçıvan, İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur və b. ərazilərdə daşnak-erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarının baş alıb getdiyi bir şəraitdə xalq içərisində böyük nüfuzu olan Ş. Vedidə erməni-daşnak quldur dəstələrinə qarşı könüllü xalq birləşməsi – gələcək “Qırmızı tabor”u təşkil etmişdi.

1918–19 illərin yay aylarında daşnak hərbi hissələrinin Vediyə hücumlarının qarşısının alınmasında böyük sücaət göstərən

“Qırmızı tabor”çular sonradan Şadlinskiyin əmri ilə nizami daşnak ordusunun üstün qüvvələri qarşısında kəndi döyüşlə tərk etmiş, Vedibasar və Zəngibasar əhalisinin əksər hissəsi ilə İran ərazisinə keçərək, əvvəlcə Xoy şəhəri yaxınlığında, sonra isə Mərənd şəhəri ətrafında mövqe tutmuşdular. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan (1920, 28 iyul) sonra Hərbi-İnqilab Komitəsinin dəvətini qəbul edərək, sentyabrın 17-də 200 nəfərlik “Qırmızı tabor” dəstəsi ilə Naxçıvana gəlmişdi; buradakı qırmızı qvardiya döyüşçüləri də onun dəstəsi ilə birləşmişdi. Ş. ilk vaxtlar Naxçıvan sərhədlərinin qorunmasına, sonra Zəngəzur istiqamətində öz dəstəsinin daşnak hissələri ilə fəal döyüş əməliyyatlarına başçılıq etmiş, 1921 ilin fevralında – aprelin əvvəlində isə İrəvanda daşnak qiyamının yatırılmasında qəhrəmanlıq göstərmişdi. Daşnaklarla döyüşlərdə göstərdikləri sücaətə görə, Şadlinski başda olmaqla, “Qırmızı tabor”un 19 nəfər üzvü Ermənistan SSR-in “Qırmızı bayraq” ordeni ilə təltif olunmuşdu.

1921 ilin yayında Ş. döyüşçüləri Dərələyəz və Zəngəzurda daşnak quldurlarının darmadağın edilməsində qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Ermənistanda və Zəngəzurda daşnak fitnəkarlıqlarına son qoyulduqdan sonra Ş. 1922 ilin sonunadək Naxçıvanda qalmış və bölgə sərhədlərinin qorunmasına rəhbərlik etmişdi. Bundan sonra Vediyə qaçıdan Ş. 1922–28 illərdə Ermənistanda bir sıra məsul təsərrüfat vəzifələrində çalışmış, sonra isə yeni yaradılan Dəvəli sement zavodu tikintisinin rəhbəri olmuşdu. Banditlər tərəfindən öldürülmüşdür. F.Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanı və onun süjeti əsasında çəkilmiş “Axırıncı aşırım”

**Şadlinski
Abbasqulu bəy**

bədii filmi Şadlinskiyin həyat və fəaliyyə-tindən bəhs edir.

Əd.: Əliyev Ə. Vedinin "dəmir axın"ı, B., 1984; Yenə onun, Qırmızı tabor, B., 1990; Ələkbərlili Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski, B., 1996.

ŞAH ABBAS KÖRPÜSÜ – Ordubad r-nu-nun Yuxarı Əylis k.-ndə, bir-birinə yaxın olan iki vadini birləşdirir. Bir aşırımlıdır. Dərin dağ vadisinin aşağısından adi daşla yüksək inşaat texnikası səviyyəsində hörülmüşdür. 16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal olunur. Milli memarlıq səviyyəsini və möhkəmliyini qoruyub saxlamışdır. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın adı ilə bağlıdır.

ŞAH ABBAS MƏSCİDİ – memarlıq abidəsi (16 əsr). Ordubad r-nunun Əylis k.-ndə, meydan adlanan keçmiş yaşayış məhəlləsindədir. Məscid, mədrəsə və hamam kompleksindən ibarət idi. Uzun illər baxımsızlıq üzündən kompleks uçulub dağılmış, günbəzli hamamdan yalnız "xəznə"nin, fəvvarəli soyuq su hovuzunun və hamamı işıqlandıran bacaların cüzi izləri dövrümüzədək qalmışdır. Son illərdə məscid xeyriyyəçilərin təşəbbüsü ilə bərpa edilib, istifadəyə verilmişdir.

ŞAHAB MƏHƏLLƏSİ – Naxçıvan ş.-nin ən qədim məhəllələrindən biri. Tədqiqatçıların fikrincə, məhəllənin adı çox güman ki, ərəzində vaxtilə gur su, yaxşı su olmasına görə, fars dilində eyni mənada işlənən "şahab" sözü ilə bağlıdır. Başqa bir fərziyyəyə görə isə, Naxçıvanın 4 əsas məhəlləsindən (Sarvanlar, Əlixanlı, Şahab, Qurdlar) biri olan

Ş.m.-nin adı, Qurdlar məhəlləsi istisna olmaqla, Kəngərli nəslinin eyniadlı tayfalarının (sarvanlar, əlixanlılar) adı ilə bağlı olan Sarvanlar və Əlixanlılar məhəllələri kimi, bu tayfanın Şahbanular tirəsinin adındandır. Bu mülahizəyə görə, "Şahab" etnonimi "Şahbanular" etnoniminin xalq dilində dəyişilmiş formasıdır.

ŞAHBAĞI – Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k.-ndən ş.-də, Qıvraq yaylasının Araz çayına doğru uzanan yamacında son orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Sah. 8 ha. Abidənin ş. tərəfində indi də istifadə olunan təbii bulaqlar və göl, gölün yaxınlığında isə "İydəli pir" adlı ziyarətəhə vardır. Burada kromlextlər və eni 1–1,5 m olan tikinti qalıqları saxlanmışdır. Tədqiqatlar zamanı xeyli şirli və şirsiz saxsı parçalarına təsadüf olunmuşdur. Yaşayış yerinin q. qurtaracağına ağ rəngli əhəngdaşdan hörülmüş hovuz qeydə alınmışdır. Yerli əhəlin məlumatına görə, vaxtilə burada şahlara layiq böyük bir bağ olmuşdur (adı da, görünür, buradandır).

ŞAHBULAQ – Şəhur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən təq. 22 km aralıdır. Hər tərəfdən dağlarla əhatələnmiş kənd Ermənistanla sərhəddə yerləşir. Əh. 564 nəfər (2005); əsasən, maldarlıq və bağçılıqla məşğuldur. Azərb. torpaqlarına daim göz dikən ermənilərin 1988 ildən başlayaraq ilk hədəflərindən biri Ş. oldu. Kəndin mərd oğulları düşmənin bütün həmlələrinə sinə gərəkək qədim yurd yerlərini qorumuş, onun sinəsinə düşmənin ayağı dəyməsinə imkan verməmişlər. Şəhurun ən ucqar dağ kəndlərindən biri olan Ş.-da quruculuq tədbirləri nəticəsində yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilmiş, su kəməri çəkilmişdir; tibb məntəqəsi, kitabxana, klub fəaliyyət göstərir. Yaxınlığında "Şapur bulağı" ziyarətəhəyi var.

ŞAHBULAQ, Ş a h b u z – Şahbuz r-nu ərəzində çay. Naxçıvançayın sol qolu. Zəngəzur silsiləsindən başlanır. Mənsəbindən 40 km məsafədə ona tökülür. Uz. 27 km, hövzəsinin sah. 100 km²-dir. Yaz-yay aylarında (mart–iyun) daşqın əmələ gətirən çaylar qrupuna daxildir. Əsasən, qar, qrunut və yağış suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə olunur.

ŞAHBULAQ – Şahbuz r-nu ərəzində kiçik göl. Naxçıvançayın hövzəsində, Sərpidaş

Şahbulaq kəndinə
gedən yol

dağının (hünd. 2500 m) ətəyində, 2400 m hünd.-dədir. Əsasən, qar suları və yeraltı sularla qidalanır.

ŞAHBUZ – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Bax *Şahbulaq*.

ŞAHBUZ, Ç a y Ş a h b u z – qəsəbə. Şahbuz r-nunun və eyniadlı qəsəbə bələdiyyəsinin mərkəzi. Yevlax–Laçın–Naxçıvan avtomobil yolunun kənarında (Ermənistanın təcavüzü nəticəsində avtomobil nəqliyyatı ilə əlaqə tamamilə kəsilmişdir), Naxçıvançayın (Arazın qolu) sahilindədir. Əh. 2749 nəfər (2005). Üzüm emalı z-dları, elektrik şəbəkəsi, k. t. texnikası təmiri müəssisəsi, rabitə evi, orta məktəb, uşaq-musiqi məktəbi, 2 uşaq bağçası, mərkəzi xəstəxana, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, mədəniyyət evi, mərkəzi kitabxana, uşaq kitabxanası var. Qəsəbədə müasir memarlıq üslubuna uyğun inzibati binalar, yaşayış evləri tikilmiş, yenidənqurma işləri aparılmış, istirahət parkı, Şəhidlər xiyabanı, bulaq-abidə salınmışdır. Soyqırım abidəsi tikilmişdir (2003).

ŞAHBUZ – Şahbuzkəndin Şahbuz r-nu yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində, *Şapurqalanın* yerləşdiyi dağın ətəyində qədim yaşayış yeri. Çay boyunca ensiz zolaq şəkilində uzanır. Sah. 1500 m². Yaşayış yerində daş ovuğu qatılmış möhrədən və daşdan tikilmiş bina qalıqları saxlanmışdır. Mədəni təbəqə-

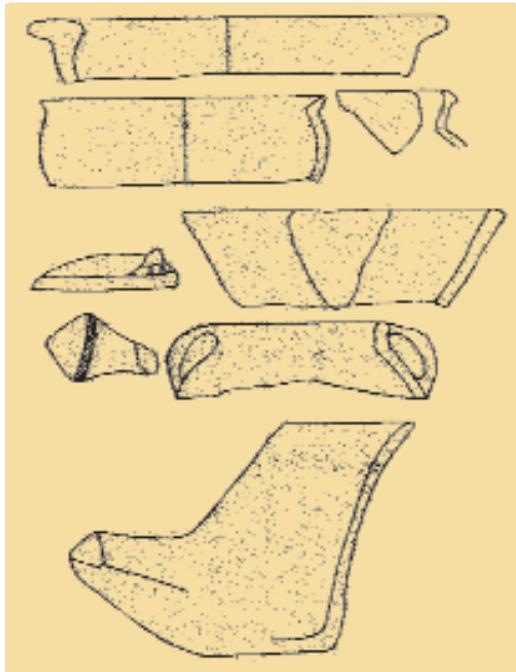

Şahbuz qəsəbəsindən görünüşü.

nin qalınlığı 2–2,5 m (mərkəzi hissədə); təbəqə kül qarışıqlı torpaq laylarından və gil qab qırıqlarından ibarətdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində kəhriz sistemləri, dulus çarxında hazırlanmış su tüngləri, çəhrayı rəngli şirsiz və şirli saxsı qab qırıqları və s. maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Tapıntılara əsaslanan tədqiqatlar Ş. yaşayış yerində həyatın eramızın əvvəllərindən 17–18 əsrlərədək davam etdiyini göstərir.

ŞAHBUZ “BADAMLI” MİNERAL SULAR ZAVODU – yeyinti sənaye müəssisəsi. Bax *Badamlı mineral sular zavodu*.

ŞAHBUZ DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞU – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 iyun 2003 il tarixli sərəncamı ilə Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun ərazisində yaradılmışdır. Sahəsi 3139 ha-dır. Qoruğun yaradılmasında əsas məqsəd genetik fondun, bioloji müxtəlifliyin, ekoloji sistemlərin və səciyyəvi təbiət komplekslərinin təbii vəziyyətdə qorunub saxlanılmasından ibarətdir. Qoruğun əsas torpaq sahələri 2200-2400 m yüksəkliyə malik olan dağlıq ərazilərdən, yağıntının qismən çox olduğu Batabat gölü və Biçənək aşırımı ərazisində yerləşir. Qoruğun ərazisi geoloji cəhətdən çöküntülərdən ibarət sıldırım qayalıqlarla, nival və allüvial relyef formaları ilə xarakterizə olunur. Qoruğun su ehtiyatları əsasən atmosfer çöküntüləri hesabına formalaşan Batabat mineral bulaqlarından ibarətdir. Ərazinin 85 faizini palıd, 5 faizini ardıc, ağır iyli ardıc, Araz palıdı, 7 faizini yemişan, qalan 3 faizini isə yabanı alma, alça, daş armud, acı badam və müxtəlif kollar

təşkil edir. Ərazi həm də dərman bitkiləri ilə zəngindir. Qoruğun faunasının formalaşmasında müasir şərait mövcuddur. Azərb. Respublikasının qeydə alınmış 366 quş növündən qoruğun ərazisində Avropa tülüyü, kəklik, oxuyan silvi, adi kəklik, enliquyruq bülbül, meşə xoruzu və b. rast gəlmək mümkündür. Qoruğun ərazisində müxtəlif növ sürünənlər, suda-quruda yaşayanlar (amfibilər) və ərazidə mövcud olan su anbarlarında müxtəlif balıq növləri yaşayır.

Nadir ağac və kollardan palıd, vələs, ağcaqayın, yemişan, əzgil və s. ibarət olan Biçənək meşəsi kompleks təbiət abidəsi kimi dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

ŞAHBUZ GİL YATAĞI – Şahbuz r-nu ərazisində, Şahbuz qəs.-ndən 2 km şm.-ş.-də, Qarababa k. yaxınlığındadır. Geoloji quruluşunda Üst Dördüncü dövrün allüvial-prolüvial çöküntüləri, boz, tünd-boz rəngli gil və gilcə süxurları iştirak edir. Sah. 0,23 km², faydalı qatın qalınlığı 1,4–4,7 m-dir. Laboratoriya və yarımzavod tədqiqatlarının nəticələrinə görə, gil süxurları “100” markalı kərpic istehsalına yararlıdır. Yatağın sənaye ehtiyatı 973540 m³-dir.

ŞAHBUZ (KƏND) NEKROPOLU – Şahbuzkəndin ərazisində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Müsəlman qəbiristanlığının baş və sinə daşları sıradan çıxmışdır. Qəbiristanlıqdakı qəbirüstü qoç fiqurlarından abidənin 15–16 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

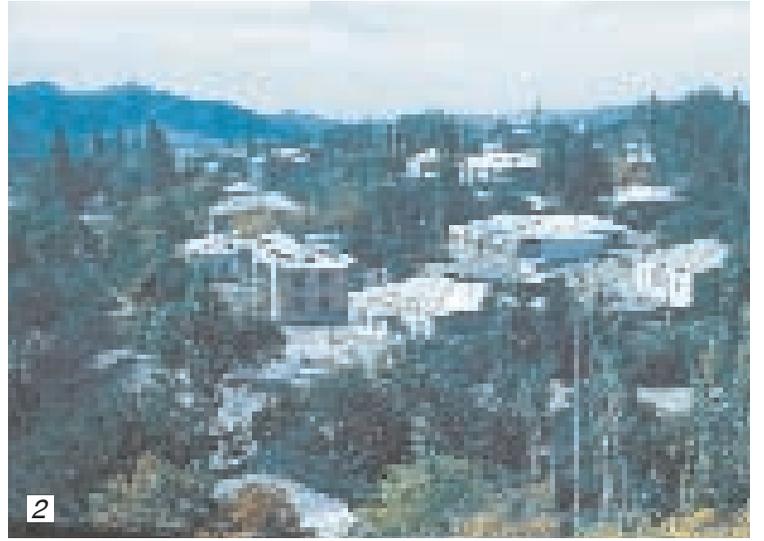
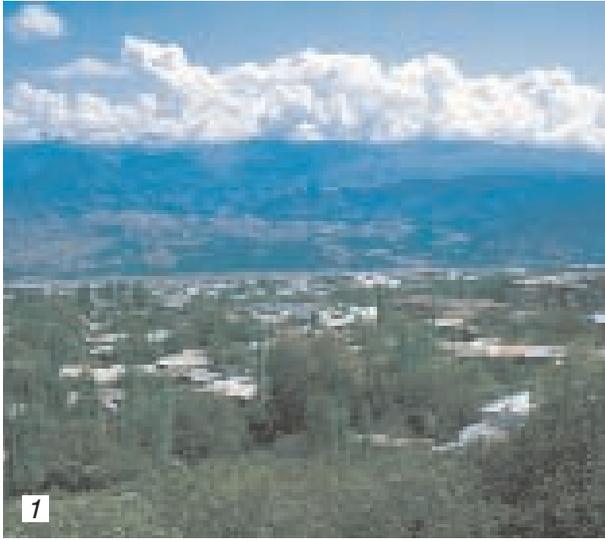
ŞAHBUZ RAYON TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİ – 1982 ildən Şahbuz ş.t.q.-ndə fəaliyyət göstərir. Nax. MR Mədəniyyət Na-

zirliyi sistemindədir. 6 şöbədən ibarətdir. Muzeydə 3500-dən çox eksponat, o cümlədən el sənətkarlarının əsərləri, xalça məmulatı, toxuculuq əşyaları, bədii tikmələr, bəzəklər, mis və saxsı qablar, fotosəkillər, tətbiqi və təsviri sənət nümunələri, r-n ərazisindən aşkara çıxarılmış arxeoloji materiallar və s. toplanmışdır. Xalq şairi Məmməd Arazın həyat və fəaliyyətini əks etdirən guşə muzeydə xüsusi yer tutur.

ŞAHBUZ RAYONU – Nax. MR-də inzibati r-n. 1930 ildə təşkil olunmuşdur. 1963 ildə ləğv edilərək ərazisi Naxçıvan (1978 ildən Babək) r-nuna verilmişdi; 1965 ildən yenidən müstəqil r-ndur. Şm.-da və ş.-də Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəddir. Sah. 0,82 min km². Əh. 21500 nəfər (2005, 1 yanvar). R-nda 2 qəs., 23 kənd var. Mərkəzi Şahbuz ş.t.q.-dir. Son illər rayonda xeyli quruculuq və abadlıq işləri aparılmışdır. Kükü, Mahmudoba, Qızıl Qışlaq kəndlərində, Batabat yolu üstündə Zər-nətün körpüsü tikilmişdir. Rayonun Türkeş, Şada, Biçənək, Keçili, Külüs, Badamlı qəsəbə, Sələsüz, Güney Qışlaq kəndlərində müasir tipli məktəblər tikilmiş, Şahbuz qəsəbəsi abadlaşdırılmış, ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə park və prospekt salınmışdır. Qəsəbədə 2002–04 illərdə müasir arxitektura üsulu ilə YAP Şahbuz rayon təşkilatının, Baytarlıq laboratoriyasının, Maliyyə şöbəsinin, Kommunal müəssisələr kombinatının, MTN-nin Şahbuz şöbəsinin, Kapital bankın Şahbuz rayon filialının, rayon məhkəməsinin, suvarma sistemləri idarəsinin, polis şöbəsinin inzibati binaları tikilib

Daş qoç heykəli.
Orta əsr.

Şahbuz rayonu. 1–2. Şahbuz qəsəbəsi. 3. Badamlı mineral su zavodu.
4. Rayon İcra Hakimiyyətinin binası. 5. Şahbuz məscidi. 6. Şəhidlərə abidə. Şahbuz.

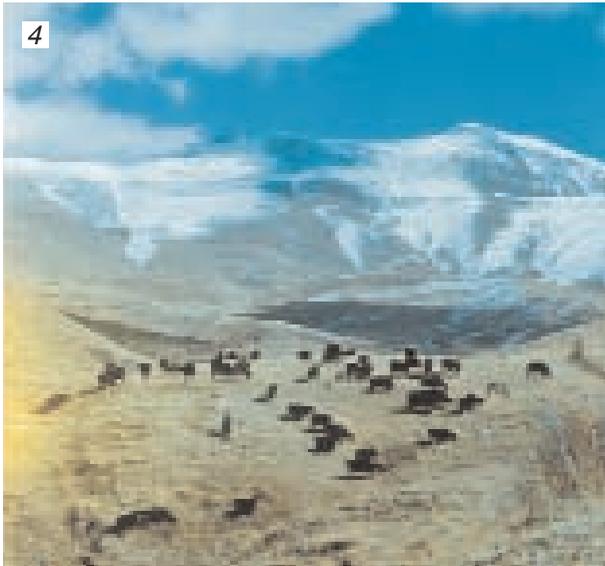
1

2

3

4

5

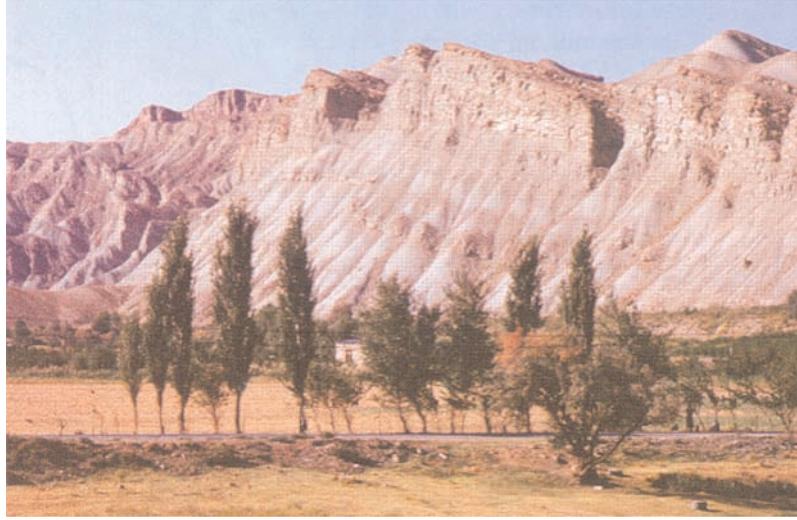
Şahbuz rayonu. 1. Türkeş kəndi. 2. Qocalar evi. Şahbuz qəsəbəsi.
3. Papaqdaş. 4. Gömür kəndi yaxınlığında otlaq. 5. Ayrınc kənd məktəbi.

istifadəyə verilmişdir. Rayonda qaçqın və məcburi köçkünlərin, o cümlədən Azərb. torpaqlarının müdafiəsində iştirak edən veteranların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün 24 ailəyə yaşayış evi tikilib istifadəyə verilmiş, Şahbuz qəs.-ində Şəhidlər kompleksi və rayonunun simvolu olan giriş abidə-kompleksi ucaldılmışdır.

Təbiət. R-nun relyefi, əsasən, dağlıqdır (Dərələyəz silsiləsinin c. və Zəngəzur silsiləsinin q. yamaqları). Ən yüksək zirvələri Zəngəzur silsiləsində Şapıq (3204 m), Salvartı dağı (3162 m), Üçqardaş dağı (3156 m), Qonaqgörməz və Ağdaban dağları (3150 m), Keçəl dağı (3115 m), Dərələyəz silsiləsində Küküdağ (3120 m), Şişqatar dağıdır (3093 m). *Biçənək aşırımı* Ş.r. ərazisindədir. Geoloji quruluşunda Təbaşir-Neogen çöküntüləri yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: kükürd, torf, tikinti daşı, məmulat daşları və s. Mineral sular (Badamlı, Biçənək, Batabat, Karvansara və s.) çıxır. Yayın quraq keçən soyuq iqlimi var. Orta temp-r yanvarda 10–15°C-yə qədər, iyulda 20–30°C-dir. İllik yağıntı 400–600 mm. Ərazisindən Naxçıvançay və onun qolları (Salvartı, Kükü, Şahbuz və s.) axır. Qanlıgöl, Batabat və s. göllər var; onlardan su anbarı kimi istifadə edilir. Torpaqları, əsasən, dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə, dağ-tünd-şabalıdır. Dağ-kserofit bitkiləri, dağ çölləri, subalp və alp çəmənləri yayılmışdır. Enliyarpaqlı dağ meşələrinə (palıd, fıstıq, vələs) rast gəlinir. Heyvanları: qaya keçisi, çöldonuzu, ayı, vaşaq, meşə pişiyi, süleysin, daşlıq dələsi, canavar, tülkü, dovşan, ular, boz kəklik, göyərçin və s.

Əhali. R-nun əhalisi 1980 illə müqayisədə 2005 ildə 4696 nəfər, yaxud təq. 28% artmışdır. Orta sıxlıq 1 km²-də 26 nəfərdir (2005). İri yaşayış məntəqələri Şahbuz və Badamlı qəsəbələri, Kolanı, Kükü və Keçili kəndləridir.

Təsərrüfat. Son illər r-nda sosial-iqtisadi inkişafın möhkəmləndirilməsi, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. Ş. r.-nda da iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində böyük irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Ş.r. əsasən, heyvandarlıq r-nudur. K.t.-na yararlı torpaqlar 28146 ha-dır (2004). Bunun 2663 ha-ı suvarılan torpaqlar, 2495 ha-ı biçənəklər, qalanı otlaqlardır. Dənli və dənli-paxlalı bitkilər

(buğda, arpa və s.), yem bitkiləri, texniki bitkilər, tərəvəz və kartof əkilir. Meyvə yetişdirilir. 2004 ildə Şahbuz rayonunda 2747 t taxıl, 4320 t tərəvəz, 1620 t kartof, 430 t meyvə istehsal olunmuşdur. Bu, əvvəlki illərdə istehsal olunmuş məhsullardan xeyli artıqdır.

1999 ildə Ş. r. üzrə aqrar islahatlar başa çatdırılmış, əhali torpaq payları ilə təmin olunmuşdur. Torpaqları suvarmaq üçün suvarma xətləri yenidən qurulmuş, yeni su mənbələri yaradılmışdır. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi r-nda bitkiçiliyin və heyvandarlığın intensiv inkişafına, məhsul istehsalının artırılmasına müsbət təsir göstərmişdir. R-nda 16615 baş iribuynuzlu mal-qara, 89600 baş xırdabuynuzlu heyvan, 55410 quş var (2004). Bu da əvvəlki illərdən xeyli artıqdır.

R-nun təbii-coğrafi iqlim şəraiti arıçılığın inkişafına geniş imkanlar yaradır (6538 arı ailəsi var). 2004 ildə r-nda 1,8 min *t* ət, 11,2 min *t* süd, 140,3 *t* yun, 4,3 mln. ədəd yumurta istehsal olunmuş, mal-qaranın məhsuldarlığı xeyli artırılmışdır.

2004 ildə muxtar respublika sənaye məhsulunun 3,9%-i, kapital qoyuluşunun 2,8%-i, istifadəyə verilmiş əsas fondların 2,6%-i, cəmi əmtəə dövriyyəsinin 2,2 %-i, əh-yə göstərilən pullu xidmətlərin 5,3%-i Şahbuz r-nunun payına düşür. Əh-nin hər nəfərinə düşən pullu xidmətlərin həcmi 263,1 min manat olmuşdur ki, onun da 14,1%-i məişət xidmətlərinin payına düşür. R-nda Badamlı mineral su z-du, üzüm emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Son vaxtlar Badamlı suyunun istehsalını artırmaq məqsədilə bir sıra təd-

birdər həyata keçirilmiş, bu suyun müxtəlif ölkələrə də satışının təşkili üçün məqsədyönlü iş aparılmışdır. R-nda tikinti təşkilatı və kommunal müəssisələri kombinatı geniş miqyaslı tikinti və abadlıq işləri həyata keçirir. R-n əhalisinə nəqliyyat xidmətinin və digər pullu xidmətlərin yaxşılaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

Tarixi-arxeoloji abidələr və memarlıq. Ş. r. ərazisində Eneolit, Tunc, Dəmir dövrlərinə, antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələri qeydə alınmış və öyrənilmişdir. Küküçay boyunca e. ə. 3-cü minilliyə aid yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Şahbuz bölgəsində boyalı qablar (e. ə. 3–2-ci minilliklər), Xocalı–Gədəbəy (e. ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəlləri) mədəniyyətləri yayılmışdır (Sarıdərə, Ağbulaq, Qarnıyarıq, Kükü, Külüs, Govurqala, Şamlar və s.). Sarıdərə abidələrində vahid dəfn adətinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Ağbulaq k.-ndən aşkar olunmuş küp qəbirlər, möhür, mis pul-lar və s. eramızın əvvəllərində ərazinin Qafqaz Albaniyasının tərkibində olduğunu göstərir. Orta əsrlərə aid qaynaqlarda adı çəkilən Şahbuz qalası eramızın ilk əsrlərində inşa edilmişdir. R-n ərazisində 3–17 əsrlərə aid yaşayış yerləri (Quzey, Eyvaz, Yarnıx, Keçili, Kələkli, Kolanı, Məzrə, Xarabalıq və s.) və qəbir abidələri (Ayrınc, Batabat, Qanlıgöl, Nursu, Söyüdlü, Türkeş və s.) tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Ş. r. ərazisində tarixi-memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid qala (bax *Şapurqala*),

Mərkəzi xəstəxana.
Şahbuz qəsəbəsi.

bürç, müdafiə istehkamları, həmçinin karvansara, pir, məscid və s. mühafizə olunmuşdur. Mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən nadir abidələr əsaslı şəkildə bərpa olunmuşdur. R-nun ərazisində aparılan yenedənqurma, quruculuq və abadlıq tədbirləri nəticəsində yaraşlıq inzibati tikililər, milli və müasir arxitekturalı binalar, ticarət mərkəzləri, qədim üslubda meydanlar, köşklər inşa edilmiş, yollar boyu kəndlər abadlaşdırılmış, yeni körpülər (Kükü, Mahmudoba, Nursu, Qızıl Qışlaq) tikilmişdir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. Ş. r.-nda təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin inkişafı sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Türkeş, Şada, Biçənək, Keçili, Ayrınc, Yuxarı Qışlaq, Gömür və digər kəndlərdə yeni məktəb binaları tikilib istifadəyə verilməmişdir. R-nun 12 məktəbəqədər müəssisəsində 425 uşaq tərbiyə olunur (2005), 24 ümumtəhsil məktəbində 3409, 2 yeddiillik musiqi məktəbində 383 şagird təhsil alır (2005). R-nda 26 klub və mədəniyyət evi, 29 kitabxana, 2 musiqi məktəbi, r-n tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərir (2005). R-n İcra Hakimiyyətinin orqanı olan "Oğuz səsi" qəzeti (1936–65 illərdə "Sosialist mədənləri", 1966–91 illərdə "Qabaqcıl", 1991–92 illərdə "Oğuz yurdu" adları ilə çıxmışdır) nəşr olunur. Yeni televiziya ötürücüsü quraşdırılmışdır. R-n mərkəzində və kəndlərdə müasir tipli yeni telefon stansiyası qurulmuş, bütün yaşayış məntəqələri telefonlaşdırılmışdır.

Ş. r.-nda 175 çarpayılıq, o cümlədən 70 çarpayılıq mərkəzi rayon xəstəxanası, hər biri 25 çarpayılıq 4 kənd sahə xəstəxanası, 12 feldşer-mama məntəqəsi, 8 həkim ambulatoriyası, təcili tibbi yardım, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi fəaliyyət göstərir, 16 həkim, 210 orta tibb işçisi çalışır (2005).

ŞAHBUZKƏND, K ə n d Ş a h b u z – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km c.-ş.-də, Şahbuz–Keçili avtomobil yolunun kənarında, dağətəyi ərazidədir. Əh. 1197 nəfər (2005); bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, uşaq bağçası, ambulatoriya, rabitə şöbəsi var. Ş. toponimi erkən orta əsrlərdə orada mövcud olmuş və xarabalıqları qalmış qalanın adı, həmin qala-

nın adı isə *Şahbuztəpə* dağının adı ilə əlaqədardır. Yaxınlığında son orta əsrlərə aid *Köh-nəqala* yaşayış yeri var.

ŞAHBUZTƏPƏ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Kənd Şahbuzdan 1,3 km c.-ş.-dədir. Hünd. 1621 m. Günbəzvarı formadadır. Yaxınlığında erkən orta əsrlərə aid eyniadlı qalanın xarabalıqları qalmışdır.

ŞAHHÜSEYN ORDUBADİ (?–?) – şair (15 əsr). Gənc yaşlarından Xorasana gedib zəkasi və biliyi sayəsində böyük şöhrət qazanmışdır. Mənbələrdən aydın olur ki, özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441–1501) məclislərində iştirak etmiş, burada şerlərini oxuyaraq, bir neçə dəfə mükafat və ətənam almışdır. Qəsidələrinin çoxu müəmma formasındadır.

Əd.: T ə r b i y ə t M., Danışməndani–Azərbaycan, B., 1987. səh. 416–17.

ŞAHİNGİREY MALİKANƏSİ – Kırım zadəganının oğlu, su mühəndisi Şahingireyin adı ilə bağlıdır. Azərb.-in Rusiya tərəfindən işğalından sonra qəza rəisi olmuş Şahingirey 1870 ildə indiki Şəhur r-nu ərazisində, Arpaçayın sol sahilindəki Böyük qır adlanın sahədə dövlətdən 24 il müddətinə 2 min desyatin torpaq icarəyə götürüb, Bazarçaydan 30 km məsafədən oraya arx çəkdirmişdi. Tikintisi 1896 ildə başa çatdıqca bu arxın çəkilişinə o vaxtın pulu ilə 65 min manat sərf edilmişdi. Şahingirey Bazarçayın suyunu Batabatdan tunel vasitəsilə Naxçıvana çatdırmaq üçün bir milyon manat dəyərində layihə də hazırlamışdı. Lakin erməni rəqiblərinin mane olması üzündən banklardan kredit ala bilmədiyindən bu iş baş tutmamışdır. O, Kalbalı xanın tapşırığı ilə Şahbuz r-nunun Kükü k. yaxınlığında sututar yaradılması layihəsini də hazırlamışdı. Sututar 1865 ildə istifadəyə verilmişdi. Şahingirey 1913 ildə erməni icarədarı M.Canpoladovun adamları tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Malikanə 1920 ilə kimi Şahingireyin arvadı tərəfindən idarə olunmuşdur.

Əd.: Ə l i y e v Ə., Əlinca yaddaşı, B., 1997, səh. 94–95.

ŞAHQARAŞ DAĞI – Culfa r-nu ərazisində dağ. Darıdağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Hünd. 1430 m. Konusvarı formadadır. Cənub yamacı sıldırımıdır.

Şahmərdanova
Fatma

ŞAHMƏRDANOVA Fatma Şahbaz qızı (d.23.11.1934, Naxçıvan ş.) – qabaqcıl maarif işçisi. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (1978). Azərb. Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdir (1952). Naxçıvan ş. 2 sayılı orta məktəbində (1957-72), 32 sayılı texniki-peşə məktəbində (1972-94) fizika müəllimi işləmişdir. 1994 ildən N sayılı hərbi hissənin orta məktəbində fizika müəllimidir. “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ŞAHSUVAROV Aydın Ağa oğlu (19.1.1931, Naxçıvan ş. – 2.6.1986, orada) – aktyor. Azərb. Respublikası xalq artisti (1984). 1954 ildən C.Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının aktyoru olmuşdur (1967–68 illərdə C.Cabbarlı ad. İrəvan Azərb. Teatrında fəaliyyət göstərmişdir). Rolları: Şeyx Nəim (“Şeyx Sənan”, H.Cavid), Şeyx Əhməd (“Ölülər”, C.Məmmədquluzadə), Altunbay (“Od gəlini”, C.Cabbarlı), Şahbaz bəy (“Eşq və intiqam”, S.S.Axundov), Vidadi (“Vaqif”, S.Vurğun), Təhmas bəy (“Qaçaq Nəbi”, S.Rüstəm), Kor Padşah (“Kor Padşah”, N. Hikmət), Markiz (“Mehmanxana sahibəsi”, K. Qoldoni), Topal Teymur (“Əlinə qalası”, H.Arzu), Xətib (“Məhsəti”, Kəmalə), Yaqub (“Toya bir gün, bir günüorta qalmış”, L.Rəşidzadə) və s. Naxçıvandakı Cavid poeziya teatrında da fəaliyyət göstərmişdir.

ŞAHTAXTI – Kəngərli r-nunun eyniadlı k.-ndən c.-q.-də Tunc – ilk Dəmir dövrlərinə aid şəhər yeri. Sah. təqr. 2 ha. Abidənin üzərində və ətrafında aşınma nəticəsində dağılmış daş və torpaq yığıntılarından ibarət tikinti qalıqları izlənilir. Tədqiqatlar (1936 və 1979–90) nəticəsində müəyyən edilmiş mədəni təbəqə

Şahtaxtı kəndində
Akad. Zərifə Əliyeva
adına məktəb.

Şahtaxtı və Araz
ovalığı.

A. A. Şahsuvarov Yaqub (“Toya bir gün, bir günüorta qalmış”, L.Rəşidzadə) rolunda.

tikinti qalıqları, əmək alətləri, gil qab sınıqları və çürüntü qarışığından ibarət olub 3–4,5 m qalınlığındadır. İri daşlardan tikilmiş möhtəşəm qala divarının (eni 2,2–2,6 m, hünd. 1,2–2,45 m) və yaşayış binalarının qalıqları xüsusi maraq doğurur. Bu dövrdə Ş. qala-şəhər tipli yaşayış yerinə çevrilmiş, Naxçıvanın iri tayfa ittifaqlarından birinin mərkəzi olmuşdur. Ş.-da dulusçuluq, metalşləmə, zərgərlik və s. yüksək inkişaf etmişdi. Buradan tapılmış zəngin boyalı keramika, silindrik möhür (e. ə. 15–14 əsrlər), nəfis bəzək nümunələri Ş.-nın Yaxın Şərqi qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə saxladığını göstərir. Ş.-dan çəhrayı, boz və qara rəngli gil qablar, bəzək şeyləri, daş alətlər və osteoloji qalıqlar əldə edilmişdir. Tapıntılara əsasən Ş. yaşayış yeri e. ə. 3–1-ci minilliklərə aid edilir.

Əd.: Əliyev V. H., Tarixin izləri ilə, B., 1975; Seyidov A. Q., Naxçıvan tunc dövründə, B., 2000; Алекперов А. К., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960; Абибуллаев О. А., Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Б., 1982; Алиев В. Г., Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Б., 1992.

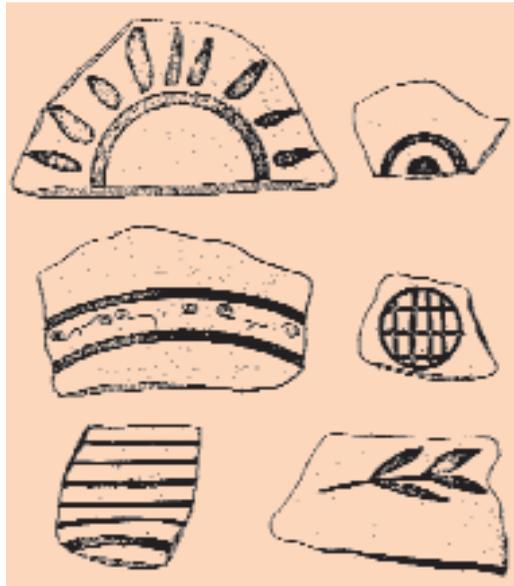
ŞAHTAXTI – Kəngərli r-nunda eyniadlı kəndin yaxınlığında orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Təbii-coğrafi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşir. Yaşayış yerinin q. hissəsində qazıntı işləri nəticəsində (5x5 m sahədə) dairəvi planlı dulus kürəsi qalığı, şirsiz (qazan, küpə, küp, çölmək, çıraq və s.) və şirli (kasa və boşqab) qablar, gil fiqurlar, iki ədəd şiş uclu bıçaq tiyosinin müxtəlif hissələri və digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Əldə edilmiş materiallar Ş. əhalisinin əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlıq və ticarətlə də məşğul olduğunu göstərir. Tapıntılara əsasən, Ş. yaşayış yerinin 7–13 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

ŞAHTAXTI – Kəngərli r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4,5 km c.-q.-də, Şərur düzündədir. Əh. 3100 nəfər (2005); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, poçt-rabitə şöbəsi var. Kəndin c.-q.-ndə *Cinlidərə*, ş.-ndə, Qıvraq yaylasının Araz çayına doğru uzanan yamacında isə *Şahbağı* orta əsr abidələri yerləşir.

ŞAHTAXTI DAŞ KARXANASI – tikinti sənayesi müəssisəsi. Kəngərli r-nun Şahtaxtı k. ərazisindədir. 1954 ildə istifadəyə verilmişdir. Bu dövrdən əvvəl mişar daşı, sonralar travertin bloku kəsilmişdir. Üzlük plitə sexi, tikinti materialları z-dunun nəzdində mexanikləşdirilmiş əhəng sexi (məhsuldarlığı 10 min t) var. Son vaxtlar z-dda yeni avadanlıqlar quraşdırılmış, istehsal gücü artırılmışdır. Z-dda mərmər sexi fəaliyyət göstərir (mərmər qırıntıları hasil edir). Ş. d. k.-nda ildə 2 mln. ədəd divar daşı kəsilir.

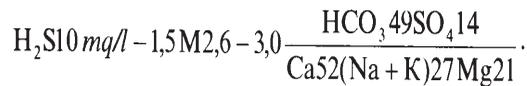
ŞAHTAXTI GOVURQALASI – Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. yaxınlığında son Tunc — ilk Dəmir dövrlərinə (e. ə. 3–1-ci minilliklər) aid qala (bax *Şahtaxtı şəhər yeri*).

ŞAHTAXTI MİNERAL SU YATAĞI – Kəngərli r-nu ərazisində, Şahtaxtı k.-nin c.-ş.-ndə, dəniz səviyyəsindən 1500 m hünd.-dədir. Kəşfiyyat quyusunun suyu muxtar respublika ərazisində, əsasən, yeganə olan hidrogen-sulfidli, az minerallaşmış, sulfatlı-hidrokarbonatlı kalsiumlu-natriumlu-magneziumlu su tipinə aiddir. Minerallaşma dərəcəsi 2,8 q/l-dir.

Şahtaxtı yaşayış yerindən tapılmış saxsı məmulatı. Orta əsr.

Balneoloji tərkibi:

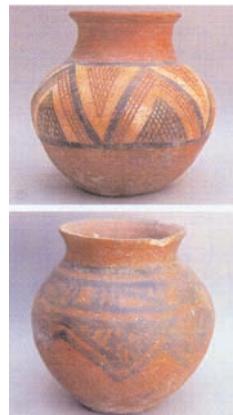
· D1470 m³ / gün T20°C

Mineral su Rusiya Federasiyasındakı “Pyatigorsk” kükürlü suyunun analoqu olub, revmatizm və s. xəstəliklər zamanı vanna şəklində qəbul edilir.

ŞAHTAXTI NEKROPOLU I – Kəngərli r-nunda, Şahtaxtı yaşayış yerindən şm.-ş.-də orta, son Tunc – ilk Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji abidə. Sah. 5 ha-dan çoxdur. Qəbirlərin əksəriyyəti daş qutulardan ibarət olub, üzəri torpaq qarışıq daş kurqanla örtülmüşdür. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində kromlexlə əhatələnmiş daş qutu qəbirlərin birində bütöv at skeleti, polixrom boyalı küpə (üzəri qara, qırmızı rənglərlə quş, at, keçi, vəhşi heyvan təsvirləri, eləcə də həndəsi rəsmlərlə maraqlı kompozisiyada bəzədilmişdir), yüksək sənətkarlıq nümunələri olan boz, qara rəngli gil qablar, qızıl təbəqə ilə örtülmüş bəzək əşyaları, tunc məmulatı və s. əldə edilmişdir. Tapıntılar e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid olunur.

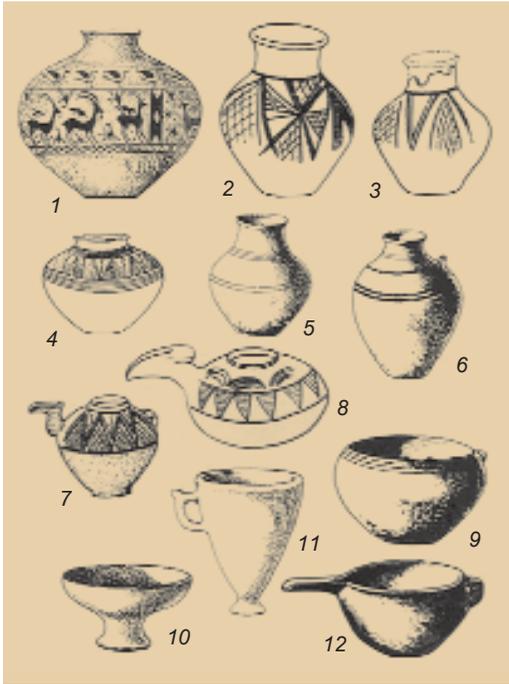
Əd.: bax *Şahtaxtı şəhər yeri* məqaləsinin ədəbiyyatına.

ŞAHTAXTI NEKROPOLU II – Kəngərli r-nunda, Şahtaxtı şəhər yerindən c.-q.-də son Tunc – ilk Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji

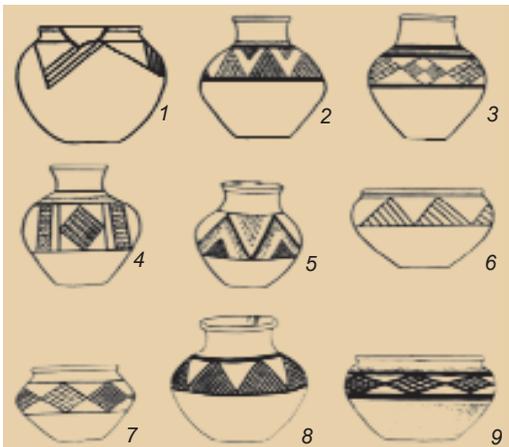

**Şahtaxtı
nekropolunun
keramika məmulatı:**

- 1–3. Polixrom boyalı
küpələr. 4–6. Cızma
naxışlı sadə küpələr.
7, 8. Sadə və polixrom
boyalı çaydanlar.
9. Badya tipli qab.
10. Vaza tipli qab.
11. Qədəh tipli qab.
12. Lüleyli qab.

abidə. Tikinti işləri zamanı bir neçə daş qutu qəbir dağıdılmış, çəhrayı və boz rəngli gil qablar, bəzək əşyaları, silindrik möhür tapılmışdır (1971). Sonralar torpaq işləri görülərkən dağıdılmış xeyli daş qutu qəbirlərdə küpə, kasa, çaydan, vaza, badya tipli gil qablar (bəzisi cızma və yonma ornamentlərlə bəzədilmişdir), silah və daş alətlər aşkar olunmuşdur (1979–80). Boyalı qablar mədəniyyətinin əsas ocaqlarından olan Şahtaxtı şəhər yeri və nekropollarından tapılan polixrom boyalı qablar öz bədii tərtibatına görə nəinki Azərb.-ın, eləcə də dünyanın nadir incəsənət nümunələrindəndir.

- Şahtaxtı
nekropolunun boyalı
keramika məmulatı:**
1, 8. Monoxrom boyalı
küpələr. 2–5. Polixrom
boyalı küpələr.
6, 7, 9. Monoxrom və
polixrom boyalı
badyalar.

Əd.: bax Şahtaxtı şəhər yeri məqaləsinin ədəbiyyatına.

**ŞAHTAXTI – POLDƏŞT (ƏRƏBLƏR)
KÖRPÜSÜ**

– Araz çayı üzərində körpü və keçid məntəqəsi. İran İslam Respublikası (İİR) ilə Nax. MR arasında yük və sərnişin daşınmasını, ticarət əlaqələrini genişləndirmək, vətəndaşların gediş-gəlişi üçün yeni qapı açmaq vasitəsi. İİR-in Qərbi Azərb. ostanının Poldəşt və Nax. MR-in Şahtaxtı k. yaxınlığında salınmışdır. 1990 illərin əvvəlində Nax. MR Ali Məclisinin sədri işləyən Heydər Əliyevin İran hökumətinin dəvətilə 1992 il avqustun 22–25-də İİR-ə rəsmi səfəri zamanı avqustun 24-də Tehrandə İİR-lə Nax. MR arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair imzalanmış protokola əsasən inşa edilmişdir. 1993 il dekabrın 3-də Nax. MR-i İİR-lə birləşdirən üzən körpünün və Şahtaxtı–Poldəşt keçid məntəqəsinin təntənəli açılışı olmuşdur. Mərasimdə Heydər Əliyev çıxış etmiş, körpünün və keçid məntəqəsinin blokada şəraitində yaşayan Nax. MR-də iqtisadi həyatın dirçəldilməsində, İran–Azərb. əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayacağına əmin olduğunu bildirmiş və bunu Azərb. xalqının həyatında unudulmaz hadisə adlandırmışdır.

ŞAHTAXTI TRAVERTİN YATAĞI

– Kəngərli r-nu ərazisində, Şahtaxtı k.-ndən 3 km c.-q.-dədir. Geoloji quruluşunda Dördüncü dövr yaşlı möhkəm, bəzən məsaməli boz, bozuntul-ağ rəngli travertin iştirak edir. Yataq üç sahədən ibarətdir: I sahə Şahtaxtı k.-nin şm.-ş. hissəsində, II sahə I-dən 0,7 km şm.-ş.-də, III sahə isə II-dən 1 km şm.-ş.-dədir.

Şahmaxmı–Poldəşm (Ərəblər) körpüsü. 1992.

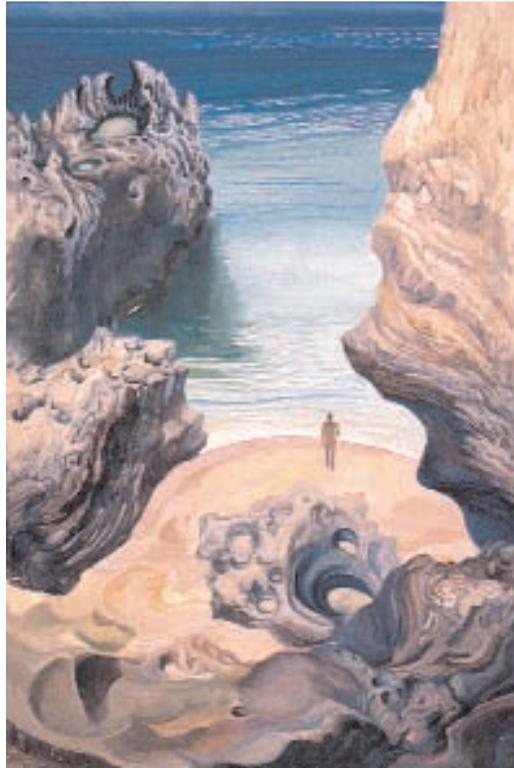
Daş qutu qəbir.

Sah. 0,8 km², faydalı qatın qalınlığı 6,5–22,7 m-dir. Blok çıxımı 30–45% təşkil edir. Travertin yüksək dekorativliyə malikdir; daxili və xarici divarlarda üzlük materialı kimi istifadə edilir. 1968 ildən istismar olunur. Yatağın sənaye ehtiyatı 7156 min m³-dir.

ŞAHTAXTİNSKAYA Adilə İsasultan qızı (17.4.1894, Tiflis – 30.3.1951, orada) – mama-ginekoloq. Tibb elmləri doktoru (1930), prof. (1936). Azərb.-da tibb sahəsində ilk qadın prof. və kafedra müdirlərindən biri. *İ.N.Şahtaxtinskinin* qızıdır. Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun (indiki Tibb Un-ti) mama-ginekologiya kafedrasının müdiri işləmişdir (1933 ildən). Tədqiqatları, əsasən, qadın gigiyenasına, kəsilib götürülmüş uşaqlığın yumurtalıqlara təsirinə, eklampsiyaya həsr olunmuşdur.

ŞAHTAXTİNSKAYA Elmira Həbibulla qızı (25.10.1930, Bakı – 13.10.1996, Bakı, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) – rəssam. Azərb. Respublikası xalq rəssamı (1977) və əməkdar incəsənət xadimi (1963). *H.B.Şah-taxtinskinin* qızıdır. Ə.Əzimzadə ad. Azərb. Rəssamlıq Məktəbini (indiki Rəssamlıq Akademiyası, 1950) və V.İ.Surikov ad. Moskva Rəssamlıq İn-tunu (1956) bitirmişdir. Plakat və dəzqah rəsmlərinin müəllifidir. Yaradıcılığında sülh və xalqlar dostluğu, əmək mövzusu əhəmiyyətli yer tutur. 70-ci illərdə çəkdiyi “Azərbaycan qədim mədəniyyət diyarıdır” plakat silsiləsində Azərb.-in orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış elm və mədəniyyət xadimlərinin (Nəsirəddin Tusi, Məhsədi Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Əcəmi Naxçıvani, Sultan Məhəmməd və b.), 70–80-ci illərdə isə müasir sənətkarların (Ü.Hacıbəyov, H. Cavid, S.Vurğun, S.Bəhlulzadə, Q.Qarayev, F.Əmirov və b.) portretlər qalereyasını yaratmışdır. Dəzqah rəsmləri silsiləsi və boyakarlıq əsərləri də diqqəti cəlb edir. Müxtəlif ölkə və şəhərlərdə (Çexoslovakiya, Bolqarıstan, Moskva, Kanas və s.) fərdi sərgiləri nümayiş etdirilmişdir. “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əd.: Şahtaxtinskaya Elmira. Kitab-albom (mətnin müəllifi G. Qacar, tərtibçilər T. Qorçu və A. Sadiqzadə), B., 2001 (Azərb., rus və ingilis dillərində); Тарланов М., Эльмира Шахтагинская, Б., 1969; Эльмира Шахтагинская (каталог выставки), М., 1981.

E. Şahtaxtinskaya. Abşeron mənzərəsi. 1960.

ŞAHTAXTİNSKAYA Leyli İsasultan qızı [1886, Qars ş. (Türkiyə) – dekabr 1907, İsveçrə] – ilk azərb. ziyalı qadınlardan biri. Görkəmli publisist, alim və ictimai xadim *İ.N. Şahtaxtinskinin* qızıdır. 1902 ildə Tiflis Qızlar İn-tunu bitirmişdir. Ş. Avropaya ali təhsil almağa gedən ilk azərb. qızıdır. 1904 ildə İsveçrədə Tibb Un-tinə daxil olmuş, lakin təhsilini başa vurmasına 2 il qalmış xəstələnərək orada vəfat etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Ş.-nin ölümü ilə əlaqədar nekroloq dərc etmişdir (1908, № 52).

ŞAHTAXTİNSKAYA Zəhra Mustafa qızı (17.11.1895, Xankəndi – 16.9.1977, Bakı) – zooloq, helmintoloq. Biologiya elmləri doktoru (1953), prof. (1954). Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1960). Əmək fəaliyyətinə 1916 ildə qadın gimnaziyasında müəllimlikdən başlamışdır. 1922 ildən ömrünün sonunadək Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunda (indiki APU) işləmiş, biologiya fakültəsinin dekanı, 1937 ildən zoologiya kafedrasının müdiri olmuşdur. Elmi araşdırmaları, əsasən, Azərb.-da yaşayan su və

Şahtaxtinskaya Adilə

Şahtaxtinskaya Elmira

Şahtaxtinskaya Leyli

Şahtaxtinskaya Zəhra

Şahtaxtinski
Behbud ağa

bataqlıq quşlarında parazitlik edən qurdların tədqiqinə həsr edilmişdir. Ş. bir çox elmi əsərin, dərsliyin müəllifidir. Elmi kadrlar hazırlanmasında xidməti olmuşdur. “Lenin” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Onurğasızlar zoologiyası, B., 1960; Təbiətşünaslığın əsasları, B., 1972 (C.İ.Sailov, V.İ.Orucov və H.M.Qəniyeva ilə birgə); Zoologiya, h. 1 (kitab 2), B., 1974.

ŞAHTAXTİNSKİ Behbud ağa Əliağa oğlu (1881, Kəngərli rayonunun Şahtaxtı k. – 30.5.1924, Tiflis) – siyasi və dövlət xadimi, diplomat. 1905–07 illərdə Bakıda kontor qulluqçuları ittifaqının yaradılmasında və fəaliyyətində iştirak etmişdir. 1917–18 illərdə Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin, Bakı Xalq Komissarları Soveti Fövqəladə Komissiyasının üzvü, “Hümmət” təşkilatı Mərkəzi Komitəsinin sədri olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1920) xalq ədliyyə komissarı, eyni zamanda, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR) Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (RSFSR) fəvqəladə nümayəndəsi idi. RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqaviləni RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin və B. Şahtaxtinski imzalamışdılar (1920, 30 sentyabr). 1921–24 illərdə Naxçıvan İnqilab Komitəsinin, Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Naxçıvan MSSR) Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan Xalq Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi komissarı, Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini və s. vəzifələrdə çalışmışdır.

Ermənilərin Naxçıvana dair əsassız ərazi iddialarının dəf olunması sahəsində Nəriman Nərimanovun tapşırığı ilə xeyli iş görmüşdür. 1921 il martın 1-də V.İ.Leninə ünvanladığı məktubda Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ mahallarının gələcəyi ilə bağlı narahatlığı nəzərə çarpdırmış, Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqədar olaraq isə konkret təkliflər vermişdir. RK(b)P MK Siyasi Bürosundakı müzakirədən (16.3.1921) sonra Behbud ağanın təklifləri də nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul edilmişdi. Rusiya ilə Türkiyə arasında Moskvada aparılan danışıqlarda (1921, fevral-mart) Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi kimi iştirak etmiş,

Moskva (1921) və Qars (1921) müqavilələrində Naxçıvan məsələsinin ədalətli həllinə nail olunması yönündə ciddi səylər göstərmişdir. Qars konfransında (1921, sentyabr-oktyabr) Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi olmuşdur.

Əd.: Hacıyev İ., Behbud ağa Şahtaxtinski və Naxçıvan Məsələsi, “Fikir”, NDU-nun Xəbərləri, 1999, № 3, s. 10-11; İbrahimzadə F., Behbud Şahtaxtinski, B., 2004.

ŞAHTAXTİNSKİ Əbülfət Nəcəfqulu oğlu (oktyabr, 1858, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 13.3.1913, Gürcüstan, Kutaisi ş; Şahtaxtıda dəfn olunmuşdur) – ziyalı, hərbi, polkovnik (1912). İ.N.Şahtaxtinski qardaşıdır, 19 əsrin 70-ci illərində Peterburqda hökumət əleyhinə tələbə iğtişaşlarının təşkilatçılarından olmuş, Peterburqda və Moskvada təhsil alan azərb.-li tələbələrin “İmdadiyyə” təşkilatının işində yaxından iştirak etmişdir. 1877 ildə Peterburq Texnologiya İn-tuna daxil olmuş, “tələbələr qadağan olunmuş toplanışlara təhrik etdiyinə görə” 1878 ildə oradan çıxarılmışdı. Lazerev Özəl Şərq dilləri İn-tuna daxil olsa da, bu in-t diplom vermədiyinə görə Almanyanın Heydelberq ş.-ndə diplom işi müdafiə edərək bakalavr dərəcəsi almışdı. Xaricdə aldığı diplomla qulluğa girə bilməyən Ş. 1883 ildə yunker məktəbinə daxil olub, oranı fərqlənmə ilə bitirmişdi. Rusiya-Yaponiya müharibəsində (1904-05) batalyon komandiri olmuş, 1912 ildə polkovnik rütbəsində Rusiyanın hərbi nümayəndəsi kimi İsveçrə ordusunun manevrlərini müşahidə etmişdi. Ömrünün son illərində ədəbi fəaliyyət göstərmiş, Hötenin “Gənc Verterin iztirablari” əsərini almanca dan Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Əd.: Мирзоев О., Капля и озеро, Б., 1979.

ŞAHTAXTİNSKİ Həbibulla Baxşəli oğlu (9.9.1900, Kəngərli r-nunun Şahtaxtı k. – 22.9.1986, Bakı) – kimyaçı (analitik və qeyri-üzvi kimya). Kimya elmləri doktoru (1949), prof. (1950), Azərb. Milli EA akad. (1967). Azərb. Respublikası əməkdar elm xadimi (1974). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tibb fakültəsini (1926) və Azərb. Politexnik İn-tunun kimya-texnologiya fakültəsini (1930) bitirmişdir. 1930–72 illərdə respublikanın ali məktəblərində dərs demiş, Politexnik in-t-da miqdarı kimyəvi analiz kafedrasının, Azərb. Sənaye İn-tunda (indiki Neft Akademiyası) analitik kimya kafedrasının

Şahtaxtinski Əbülfət

Şahtaxtinski
Həbibulla

müdiri olmuşdur (1937–59). 1959–86 illərdə Azərb. EA Qeyri-Üzvi və Fiziki Kimya İntunda mineral maddələr texnologiyası laboratoriyasının müdiri işləmişdir. Əsas elmi tədqiqatları analitik və qeyri-üzvi kimya texnologiyasının nəzəri və təcrübi problemlərinə həsr edilmişdir. Ş. analitik kimya elmində yeni səhifə açan “Yodometriyanın arsenat metodu” mövzusunda geniş elmi tədqiqatlar aparmış və bir çox elementlərin analitik təyini üçün yeni arsenat-yodometrik üsul vermiş, Azərb.-in faydalı qazıntı sərvətlərindən alunitin, dəmir filizinin, titanlı dəniz qumunun, tərkibində faydalı komponentlər olan polimetal filizlərin kompleks emalı üçün orijinal texnoloji sxemlər işləyib hazırlamış, bunların iri laboratoriya qurğularında və yarıməsənaye miqyasında sınaqdan keçirilməsinə nail olmuşdur. Ş.-nin rəhbərliyi ilə metallurjiya z-dlarının tullantı qazlarından konversiya olunmuş təbii qazla elementar kükdün alınması üzrə iş başa çatdırılmış və istehsalata tətbiq olunması tövsiyə edilmişdir. Ş. kimya fənnini respublikada ilk dəfə tədris edənlərdən biridir. Onun 1937 ildə çapdan çıxmış “Miqdari kimyəvi analiz” dərsliyi sonralar (1953) da nəşr olunmuş və bu gündə də ali məktəb tələbə və müəllimlərinin istifadə etdiyi ən qiymətli vəsaitdir. Ş. 7 monoqrafiya və dərsliyin, 380-dən çox məqalə və digər elmi əsərin müəllifidir. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var. “Oktyabr İnqilabı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Ə s ə r l ə r i: Получение окиси алюминия из бедноалунитизированных пород Загликского месторождения, Б., 1972 (совм. с А.Халидовым и Г.Аслановым); Получение пятиокси ванадия при комплексной переработке алунитов, Б., 1974 (совм. с С.Гусейнзаде и Х.Халиловым); Исследование процесса восстановления барита на непрерывнодействующей установке, “Азербайджанский химический журнал”, 1982, № 3 (совм. с Г.Р.Аскеровым и А.А.Аскеровой).

Ə d.: Ş a h t a x t i n s k i H. B., Bibliografiya, (tərtibçilər Z.İ.Əlizadə, Q.M.Səmədzadə, T.A.İsaçenko), B., 2000.

ŞAHTAXTİNSKİ Həmid ağa Xəlil oğlu (12.3.1880, Naxçıvan qəzasının Şahtaxtı kəndi – 3.2.1944, Arxangelsk vilayəti) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərindən biri, parlamentin üzvü; görkəmli maarifçi. Naxçıvanda mollaxanada,

üçüncü dərəcəli şəhər məktəbində oxumuşdur. İrəvan müəllimlər seminariyasını (1899) bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətə həmin seminariyada Azərbaycan və rus dilləri müəllimi kimi başlamışdır. İrəvanda Məsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Odessada Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş (1912), tələbəlik illərində buradakı “Azərbaycanlı həmyerlilər təşkilatı”nın başçılarından olmuşdur. 1912 ildə Gəncəyə gələrək, şəhərin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmişdir. 1914 ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının xalq məktəbləri inspektoru təyin edilmişdir. İki ilə yaxın Yelizavetpol dairə məhkəməsində andçı-müvəkkilin köməkçisi vəzifəsində işləmiş, sonra Bakıya köçərək, dairə məhkəməsində eyni vəzifədə çalışmışdır.

Fevral inqilabından (1917) sonra siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1917 ildən “İttihad” partiyasının üzvü idi. 1917 il avqustun 29-dan Cənubi Qafqaz Təhsil İdarəsi üzrə komissar idi. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 2, 3 və 4-cü hökumət kabinələrində maarif nazirinin müavini, 5-ci hökumət kabinəsində maarif və dini etiqad naziri (1920 il martın 5-də istefa vermişdir), Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdur. Şahtaxtinski Azərbaycanın şəhər və kəndlərində ana dilində məktəb və seminariyaların açılmasına böyük əmək sərf etmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin təşkilində xidməti olmuş, orada müəllim, prorektor (1919–25), həmçinin Bakı Xalq Maarifi Şöbəsi nəzdindəki ikiillik müəllimlər institutunda və Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda (1930–40) işləmişdir (1929 ildən professor). Tiflisdəki Zaqafqaziya Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1928). Azərbaycanın ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklərin, Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın tərtibi üzrə komissiyaların sədri olmuş, yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında iştirak etmişdir. Şahtaxtinski repressiyaya məruz qalmış, 1941 ildə həbs və sürgün edilmiş, sürgündə həlak olmuşdur.

Ə d.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Əliyev M., Həmid bəy Şahtaxtinski “Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918–1920)”, B., 1990; Məmmədov X., Bir ərizə, “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1967, 4 yanvar.

Şahtaxtinski
Məhəmməd

ŞAHTAXTİNSKİ İsa Sultan Nəcəfqulu oğlu (5.7.1851, İrəvan – 18.10.1894, Türkiyə, Qars ş.) – ziyalı, jurnalist, alim və ictimai xadim. Ə. N. Şahtaxtinskiyin qardaşıdır. Tiflis realni gimnaziyasını bitirmiş (1871), Peterburq Əkinçilik İn-tunda təhsil almış, Parisdə və Londonda siyasi iqtisada, Sürix Politexnikumunda təbiətşünaslığa dair mühazirələrə qulaq asmışdır (1872–75). 1875 ildə “Təbiətdə və cəmiyyətin iqtisadiyyatında meşənin əhəmiyyəti” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, kənd təsərrüfatı elmləri namizədi diplomu ilə Tiflisə qayıtmışdır. Rus, fars, ingilis, fransız və alman dillərini bilirdi. 1875–87 illərdə Tiflisdə mətbuatda çalışmış, “Tiflisski vestnik” qəzeti redaksiyasında xarici siyasət şöbəsinin müdiri olmuş, onun səhifələrində aktual mövzulara dair bir sıra məqalələr (“Naxçıvan və Kulpi düz mədənləri”, “Quba xanlığında torpaq sahibkarlığı”, “Zaqafqaziya müsəlmanlarının əqli tələbatı”, “Ağrılı yer” və s.) dərc etdirmişdir. Naşiri olduğu “Kavkazski kalendər” məcmuəsində (2 sayı çıxmışdır, 1877) müxtəlif təqvimlər, bayramlar, Qafqazın inzibati bölgüsü, coğrafiya, astronomiya, meteorologiya, habelə dövlət idarələri, maarif xadimləri haqqında məlumat verilmişdir. Ş.-nin almanaxda dərc olunmuş irihəcmli “Şərqi böhranı” məqaləsində Şərqi ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına, xüsusilə Türkiyənin beynəlxalq münasibətlərinə dair maraqlı mülahizələr irəli sürülür. “Əkinçi”nin redaktoru H.Zərdəbiyə məktubunda (9 may, 1876) qəzetin nəşrini “qəlbim üçün çox əziz olan iş” deyə hərarətlə alqışlamışdır. 1878 ildən ömrünün sonunadək Qars ş.-ində inzibati işdə çalışmış, xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur, hərbi qubernator dəftərxanasında müdir işləmiş, 1883 ildən çıxan “Kars” adlı həftəlik rus qəzetinin əsas əməkdaşlarından olmuşdur. Zəmanəsinin hazırlıqlı, yüksək mədəniyyətli və alicənab şəxsiyyətlərindən olan Ş. ənənəvi olaraq bir-birinə qarşı qoyulan Qərb-Şərq tarixi-mədəni regionlarının yaxınlaşmasına, qovuşmasına çalışan açıq fikirli ziyalı idi.

Əd.: M i r ə h m ə d o v Ə., Dövri mətbuat, “Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX–XX əsrlər)” kitabında, B., 1983; Q u l i y e v V., İsa Sultan Şahtaxtinskiyin qəribə həyatı, B., 1999.

ŞAHTAXTİNSKİ Məhəmməd Həbibulla oğlu (d. 10.7.1932, Bakı) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1970), prof. (1971), Azərb. Milli EA akad. (1989; m. üzvü 1980), Azərb Respublikası əməkdar elm xadimi (1991). H. B. Şahtaxtinskiyin oğludur. Moskva Energetika İn-tunun radiotexnika fakültəsini bitirmişdir (1956). Azərb. Milli EA Fizika İn-tunda elmi və baş elmi işçi (1956–67), laboratoriya müdiri (1968–87) işləmişdir. 1987 ildən in-tun bərk cisimlər elektronika şöbəsinin rəhbəridir. Tədqiqatları bərk cisimlər fizikasına aiddir. Yarımkeçirici və yarımmetalların bərk məhlullarında yük daşıyıcıların enerji spektri və elektron xassələri arasında ümumi qanunauyğunluğu müəyyən etmiş, onların qalvanomaqnit və termoelektrik xassələrində bir sıra anomaliyanın, maqnitoplazma dalğalarının dispersiyasının miqdarı cəhətdən şərhinin mümkünlüyünü, aşqar halların bərk məhlulun tərkibindən asılı olmayaraq dəyişməsinə göstərmişdir. Yarımkeçiricilərin termodinamikasının tədqiqində, bir sıra orijinal metodika və qurğuların yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. Ş.-nin rəhbərliyi ilə yüksək keyfiyyətli, iqtisadi cəhətdən sərfəli poladlar yaradılmış, böyük sürətlə işləyən etibarlı və sərfəli, sağlamlıq üçün zərərsiz çapətmə metodikası işlənib hazırlanmışdır. Fransada kristalların yetişdirilməsi üzrə beynəlxalq konfransda məruzə etmişdir. Azərb Fizika Cəmiyyətinin prezidenti (1991), Avropa – Asiya Fizika Cəmiyyətinin vitse-prezidentidir (1991).

ŞAHTAXTİNSKİ Toğrul Nemət oğlu (d.22.10.1925, Bakı) – kimyaçı, texnoloq, kimya elmləri doktoru (1968), prof. (1968), Azərb. Milli EA akad. (1976; m. üzvü 1972). Azərb. Respublikası əməkdar elm xadimi (1991). Azərb. Sənaye İn-tunun (indiki Neft Akademiyası) kimya-texnologiya fakültəsini (1949) və Azərb EA Neft İn-tunun aspiranturasını (1952) bitirmişdir. Azərb. Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tunda laboratoriya müdiri (1962–74) olmuş, 1971–73 illərdə Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinə rəhbərlik etmişdir. Azərb. Milli EA Kimya Elmləri bölməsinin akademik-katibi (1973–81 və 1990–97) olmuşdur. Azərb. Milli EA M. Nəğiyev ad. Kimya Texnologiyasının Nəzəri Problemləri İn-tunun direktoru və Oksid-

Şahtaxtinski Toğrul

ləşmə prosesləri laboratoriyasının müdiri (1975 ildən, eyni zamanda) olmuşdur. Azərb. EA-nın Baş akademik-katibi (1997 ildən), “Azərbaycan kimya jurnalı”nın baş redaktorudur (1975 ildən). Əsas elmi işləri kimyəvi reaksiyaların genetik və mexanizminin tədqiqinə, üzvi və neft-kimya sintezi proseslərində karbohidrogenlərin katalitik çevrilmələrinin öyrənilməsinə, kimya proseslərinin modelləşdirilməsinə və optimallaşdırılmasına, kimya texnologiyasının nəzəri əsaslarının işlənilməsilə əlaqədar geniş problemlərə həsr olunmuşdur. Ş. neft kimyası, homogen və heterogen katalitik reaksiyaların kinetika və mexanizmi, qeyri-stasionar katalitik proseslərin nəzəriyyəsi və texnologiyası, bioüzvi və fermentativ sistemləri sahəsində görkəmli alimdir. 500-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 11 monoqrafiyanın, 130 ixtira və patentin müəllifidir. Beynəlxalq konqres və simpoziumlarda (Almaniya – 1963, 1969, 1971, 1996; Rumıniya – 1996; Yaponiya – 1974, 1975, 1998, 2000; Fransa – 1980; Bolqarıstan – 1983; Macarıstan – 1983, 1986, 1989; ABŞ – 1977, 1979, 1990, 1997; Türkiyə – 1992, 1993, 1996; Hollandiya – 1996; Belçika – 1998, 2000) Azərb. elmini təmsil etmişdir. Əsərləri nüfuzlu beynəlxalq elmi nəşrlərdə (İngiltərə, AFR, Macarıstan, Rumıniya və s.) çap olunmuşdur. Elmi kadrlar hazırlanmasında mühüm xidməti var. “Şərəf” nişanı, “Xalqlar dostluğu” ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Значение нефти в производстве современных синтетических материалов, М., 1959 (совм. с А.Топчиевым и М.Ф.Нагиевым); Алифатические кислородосодержащие мономеры и полимеры, Б., 1963; Создание и развитие учения о рециркуляционных процессах в химической технологии, Б., 1979 (совм. с В.И.Кузнецовым и З.А. Зайцевой); Оптимизация процессов химической технологии с программами для ЭВМ, Б., 1985 (совм. с М.Ф.Бахмановым и Г.И.Келбалиевым); Syntetic materials from petroleum, Pergamon Press, London, 1962 (coauthors A.V.Topchiev and M.F.Nagiev); The C4 hydrocarbons and their industria, derivatives, Ernest Benn Ltd., London, 1980 (edited by E. Hancock).

ŞAHTAXTLI, Məhəmməd ağa Məhəmmədağlı Sultan oğlu Şahtaxtinski (1846, Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndi – 12.12.1931, Bakı) – görkəmli Azərbaycan publisisti, maarifçi, şərqşünas, dilçi, pedaqoq və ictimai xadim. Beynəlxalq Fonetika

Cəmiyyəti (1899), “Beynəlxalq Asiya Cəmiyyəti” (1900) və Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Şöbəsinin (1903) həqiqi üzvü. Bakı Universitetinin professoru (1920). Naxçıvan şəhər məktəbini və Tiflis klassik kişi gimnaziyasını (1863) bitirdikdən sonra, Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənmişdir. Leypsiq Universitetinin fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmişdir (1869). 1873–75 illərdə Parisdə Şərq dilləri məktəbində mühazirələr dinləmiş, fransız dilini öyrənmişdir. Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk və fars dillərində ədəbi, elmi əsərlər yazmışdır.

Elmi fəaliyyətə Almaniya Şərq tarixinə dair tədqiqatlarla başlamışdır. 19 əsrin 70-ci illərində dərc etdirdiyi ilk məqalələrində liberal xalqçılığın təsiri duyulur. Əlifba islahatı sahəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ardıcıllarındadır; 1879 ildə Tiflisdə Şərqdə əlifba islahatı tarixində ilk kitab – “Təkmilləşmiş müsəlman əlifbeyi”ni nəşr etdirmişdir. Bir müddət “Moskovskiyə vedomosti” qəzetinin əməkdaşı və İstanbulda xüsusi müxbiri işləmişdir. 1891–93 illərdə “Kaspi” qəzetinin müvəqqəti redaktoru təyin edilmişdi. 1898 ildə Azərbaycan dilində “Tiflis” adlı qəzet çıxarmağa çalışmış, lakin çar senzurası buna icazə vermədiyi üçün yenidən Avropaya getmiş, 1902 ilədək Parisdə yaşamış, Fransa kollecində və Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində Şərq dillərindən dərs demişdir. Bu dövrdə fransız dilində nəşr etdirdiyi əsərlər Qərbi Avropa və Amerika mətbuatında elmi müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu. Şahtaxtlı Sorbonna Universitetində professor P.Passinin rəhbərliyi ilə fonetika sahəsində tədqiqat aparmış, Fransa maarif nazirliyinin fəxri diplomunu (1901) almışdır.

1902 ildə Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış, 1903 ilin martından Azərbaycan ictimai fikir və mətbuatı tarixində əhəmiyyətli rol oynamış olan “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrinə başlamışdı. 1907 ildə İrəvan quberniyasından 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilən Şahtaxtlı Duma buraxıldıqdan sonra “Rossiya” (Peterburq) qəzeti redaksiyasında işləmiş, 1908–18 illərdə, əsasən, xaricdə (xüsusilə, Türkiyə, İran və İraqda) yaşamışdır.

Şahtaxtlı
Məhəmməd ağa

Şahverdiyev Səbuhi

Elmi və publisist əsərlərində Şahtaxlı müstəmləkəçilik, irqçilik siyasətini, qadın hüquqsuzluğunu tənqid etmiş, dövlət quruculuğu, demokratiya, xalq hakimiyyəti və s. məsələlərə dair dövrünə görə mütərəqqi fikirlər irəli sürmüşdür. Dövrünün qabaqcıl şəxsiyyətləri Ş.-nin ədəbi, elmi və jurnalistik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

1919 ildə vətənə qayıtmış, Bakı Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, burada Şərqi dilləri və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur. Universitetin müstəqil milli dövlətçilik maraqlarına uyğun qurulması məsələsi ilə məşğul olmuşdur. “Darülfünun nə halda?” məqaləsində (“İttihad” qəzeti, 1920, 11 mart) rektor Razumovskinin ruslaşdırma siyasətini, professor-xidmətçi heyətinin ruslardan təşkil olunmasını, kadr hazırlığı işinin elmi dərəcəsi, peşəkarlıq səviyyəsi olmayan müəllimlərə tapşırılmasını, Azərbaycan dili dərslərinin cədvələ salınmamasını kəskin tənqid etmişdir. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin işindən iştirak etmişdir. 1922 ildə Məhəmməd ağa Şahtaxlıya fərdi pensiya təyin olunmuşdu.

Əsərləri: Sövi Şərqi əlifbası, Tiflis, 1902; Усовершенствованная мусульманская азбука, Тифлис, 1902; Крзис мусульманской жизнеспособности, в кн.: Турецкий сборник, СПб, 1909.

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, c.2, B., 1960; Mirəhmədov Ə., Dövrü mətbuat, “Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX–XX əsrlər)” kitabında, B., 1983; Məlikova M., Bayramov E., Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi (oçerklər), B., 1984; Novruzov Ş., “Şərqi-Rus”un çağırışı, B., 1988.

ŞAHVERDİYEV Səbuhi Zəhmət oğlu (10.8.1972, Naxçıvan ş.) – hüquq-mühafizə orqanı işçisi. III dərəcə Dövlət ədliyyə müşaviri (2004), Naxçıvan Dövlət Un-tinin iqtisad (1994) və hüquq (2001) fakültələrini bitirmişdir. Nax. MR Daxili İşlər Nazirliyində məsul vəzifələrdə çalışmışdır (1996–2001). 2001 ildə Nax. MR prokurorunun müavini təyin olunmuşdur. 2002 ildən muxtar respublikanın prokuroru vəzifəsində işləyir.

ŞAMLAR – Şahbuz r-nunda, Qarababa və Mahmudoba k-ləri arasında, Naxçıvançayın sol sahilində Dəmir dövrünə aid yaşayış yeri. Qövs şəklində birləşən iki təpəni və onların ətəyini əhatə edir. Təpələrdən biri

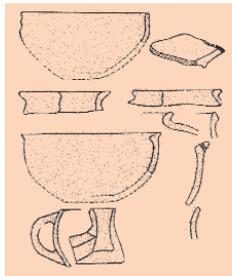
hündür olub, qayalıqlarla əhatələnmişdir. Şm.-ş. tərəfdən quru çay vadisi ilə məhdudlaşır. Sah. 1500 m²-dir. Abidə 1987 ildə qeydə alınmışdır. Yaşayış yerinin bəzi hissələrində tikinti qalıqlarına təsadüf olunmuşdur. Axtarışlar zamanı boz və çəhrayı rəngli gil-dən küpə, kasa və badya qırıqları, çəhrayı rəngli tuf daşından hazırlanmış dən daşları tapılmışdır. Mədəni təbəqə yalnız bəzi yerlərdə saxlanmışdır. Tapıntıların tədqiqinə əsasən, Ş. yaşayış yerinin e. ə. 9–4 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

ŞAMLAR NEKROPOLU – Şahbuz r-nunda, Şamlar yaşayış yerinin şm.-ş.-ndə Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidə. Şm.-q. və şm.-ş.-dən hündür dağlarla, c.-ş.-dən isə quru çay vadisi ilə məhdudlaşır. Yerli əhali arasında “Mehbalı yeri”, “Dölçək” adları ilə də tanınır. Nekropolun aşağı hissəsində sel sularının açdığı yarıqda boz rəngli gil qablar tapılmışdır. Qazıntı zamanı nekropoldan üç bütöv gil qab aşkara çıxarılmışdır. Onlardan biri kasa tipli qara rəngli iri qab olub, xaricdən yüngülcə cilalanmış, gövdəsi qabarıq zollaqla əhatələnmişdir. Qablar (xüsusilə piyalələr) kiçik həcmli olub qabarıq gövdəlidir; üzərində çəhrayı ləkələr var. Tapıntılar tipoloji cəhətdən Şamlar yaşayış yerindən toplanmış gil məmulatı ilə oxşardır. Abidənin e.ə. 10–9 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

Əd.: Novruzlu Ə. İ., Baxşəliyev V. B., Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri, B., 1992.

ŞAMLU DƏRƏSİ – Culfa r-nu ərazisində yer. Orta əsrlərdə Azərb.-da “dəre” məfhumu bir sıra yaşayış məntəqələrinin olduğu vadi, bəzən mahal mənasında da işlədilir. Əmir Teymurun oğlu Miranşahın 27 ramazan 798 (4.7.1396) il tarixli fərmanında Culah (Culfa) qəsəbəsindən toplanan mal və müstəvəccihatın soyurqal olaraq marakanlı Şeyx Dursuna verildiyi göstərilir. Marakan (Marakan) Culfa ətrafındakı Şamlı (Şamluq) dərəsində kənd olmuşdur. Teymurun kiçik oğlu və varisi Şahruxun 8 məhərrəm 838 (14.8. 1434) il tarixli fərmanından isə məlum olur ki, Şeyx Dursun Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşahın hakimiyyəti dövründə yüksək nüfuzlu şəxs olmuş və onlara rəğbət bəsləmişdir. Ş. d. toponimində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *Dərəşam* şəklində rast gəlinir.

Şamlar yaşayış yerinin keramika məmulatı. E. ə. 9–4 əsrlər.

Əd.: Onullahi S. M., Heydər M. X., Fars dilində 101 sənəd, Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1991, № 4.

“ŞAPUR BULAĞI” – Şorur r-nunda ziya-rətəh. Şahbulaq k.-nin yaxınlığındadır. Deyilənə görə, səfərə çıxanlar, arzusuna qovuşmaq istəyənlər, övlad həsrətində olanlar niyyətlərinə çatmaq üçün Ş.b.-na gələrək, onun pak suyunda əl-üzünü yuyar, ətrafından daş götürüb, bulağın üstündəki “Əhdigah” adlanan qaya taxçalara atardılar. Rəvayətə görə daş taxçada qalsa, tutulan niyyət qəbul olunacaqdır.

ŞAPURQALA – Şahbuz r-nunun eyniadlı kəndi yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində, hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş hündür dağın üstündədir. Arxeoloji abidə kimi 1990 ildə qeydə alınmışdır. Sah. 1300 m². Qalaya qalxan yolun üstündə pir var; pirdən bir qədər yuxarıdakı meydançada uçub tökülmüş tikinti qalıqlarına, çəhrayı rəngli gil qab qırıqlarına təsadüf olunmuşdur. Qala çoxbucaqlı meydança şəklindəki sahədə yerləşir. Meydançanın hündür yeri onun c.-ş.-indəki iri qayadır. Qayanın içərisində dördkünc (4x3,6 m) otaq qazılmışdır; otağın içərisindən ölçüsü 19x19x5 sm olan bişmiş kərpiclər tapılmış, q. divarında rombşəkilli taxça düzəldilmiş, taxçanın altında divar yarım dairəvi şəkildə yonulmuşdu. Qalanın mərkəzi hissəsində tikinti qalıqlarına, bişmiş kərpic, çəhrayı rəngli gil qab və dən daşlarının qırıqlarına, ocaq yerinə təsadüf edilmişdir. Tapıntılar Ş.-da həyatın eramızın ilk əsrlərindən 15–16 əsrlərədək davam etdiyini göstərir. Abidədən müdafiə məqsədilə, həm də gözətçi məntəqəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Əd.: bax *Şamlar nekropolu* məqaləsinin ədəbiyyatına.

ŞEYX XORASAN XANƏGAHI – Culfa r-nunun Xanəgah k. yaxınlığında, Əlinəcə çayının sol sahilində orta əsrlərə aid abidə. Kompleksdə konstruktiv memarlıq formasına görə 12–13 əsrlərə aid edilən türbə binasının qapısı üzərindəki daş ovulub töküldüyü üçün orada həkk olunmuş kitabənin axırıncı sətirindəki sözlər və tarix qalmamışdır. Ərəbcə kitabədə türbəni tikdirən şəxsin yüksək titulları, ləqəbləri, onun baş sərkərdə, alim olduğu göstərilir. Lakin türbənin kimin üçün tikildiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmayıb. Qapının girəcəyində sağ və sol tərəf-

Şeyx Xorasan xanəgahı (bərpadən əvvəl). 12–13 əsrlər.

də divara gipsdən düzəldilmiş iki mehrab qoyulmuşdur. Hər iki mehrab memarlıq ünsürləri – sütun, tağ, oyma, haşiyə, nəbati ornament və kitabə motivləri ilə çox nəfis şəkildə işlənmiş sənət əsəridir. Qazıntılar zamanı xanəgah ərazisindən 1444–45, 1491–92, 1492–93 tarixləri olan mərmər sənəduqələr aşkar olunmuşdur (1976). Bəzi tədqiqatçılar “Şeyx Xorasan” adının Günəş mənasında *F.Nəimiyyə* aid edildiyini söyləyirlər. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Teymurilər onu Əlinəcə qalasına qədər təqib edib, oralarda edam etmişlər. Abidə əsaslı şəkildə bərpa olunmuşdur (2005).

Əd.: Məşədixanım Nəmət, Azərbaycan pirləri, B., 1992; Səfərlif., Cəfərov H., Naxçıvan ziyarətəhələri, B., 1998.

ŞEYXƏLİ BƏY KƏNGƏRLİ, Ş i x ə l i N a i b (?–?) – Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın oğlu, Ehsan xan və Nəzərəli bəy Kəngərliyə qardaşıdır. Hələ 1805 ildə Rusiyaya birləşdirilən Qarabağ xanlığına gedərək, Rusiya təbəəliyinə qəbul olunmasını xahiş etmişdi. Rus komandanlığı Ş. b. K.-ni hörmətlə qəbul edərək, Qarabağ xanı Mehdiqulu xana onun yaşaması üçün kənd ayrılmasını tapşırırmışdı.

Şeyx Xorasan türbəsinin kitabəsi.

Naxçıvan ətrafında düşərgə salmış rus süvari hissəsinə qəbul olunan Ş. b. K 1808 ilin oktyabrında öz atlıları ilə Naxçıvan qalasına doğru hərəkət edən rus süvari dəstəsinə bələdçilik etmişdir. Qarabata adlanan yerdə baş vermiş qanlı döyüşdə İran qoşunu məğlubiyətə uğrayaraq geri çəkildi və ruslar Naxçıvanı müqavimətsiz tutdu. Bu qələbədə Ş.b.K.-nin dəstəsi fərqlənmiş, şəxsi şücaət və igidliyinə görə ona rus ordusunun polkovniki rütbəsi verilmişdi (1809); o, Kəngərli nəslindən Rusiya hərbi rütbəsi alan ilk zabitdir. Bununla belə, İranda girov saxlanan atasının həyatını təhlükədən qurtarmaq üçün İrana getməyə məcbur olan Ş.b.K. burada həbs olunmuşdu. Lakin Rusiya–İran müharibəsində (1804–13) məğlubiyət qarşısında qalan İran hökuməti ata-oğulu həbsdən azad edərək, onların vətənə qayıtmasına razılıq vermişdi. Fətəli şahın ikinci Rusiya–İran müharibəsindən (1826–28) əvvəl Ordubad nahiyəsinə naib təyin etdiyi Ş. b. K. 1827 ilin sentyabrında rus qoşunlarını müqavimət göstərmədən ş.-ə buraxmış, 400 atlı ilə Arazı keçərək, Naxçıvandan və Ordubaddan zorla o taya köçürülmüş əhalini geri qaytarmış, Mehridən c.-da yerləşən Kürdad qalasını tutmuş, burada ələ keçirdiyi çoxlu hərbi sursatla rusların düşərgəsinə qayıtmışdır. Rusiya–İran müharibəsində Rusiyaya göstərdiyi xidmətlərə görə Ordubad nahiyəsinin idarəsi Ş. b. K.-yə həvalə olunmuşdu. Ədalətli siyasəti ilə xalq arasında böyük nüfuz qazanmış Şeyxəli bəy Ordubadda abadlıq, iqtisadi dirçəliş və mədəniyyət məsələlərinə ciddi fikir verirdi. Onun vaxtında Ordubadda ipəkçiliyin inkişafı sürətləndi. “Naib” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Ş. b. K. Ordubadda “*Əncüməni-şüəra*” ədəbi məclisi yaratmışdı (1838). Şair Əndəlib Qaracadağı (19 əsr) ona şeir həsr etmişdir.

Əd.: Əliyev F., Əliyev U., Naxçıvan xanlığı, B., 1996, səh. 79-106.

ŞEYXOV Nəsrulla Əsəd oğlu (1863, Naxçıvan ş. – 1921, İran, Rəşt ş.) – maarifçi, teatr xadimi. Uşaqlığı “Məddah” təxəllüsü ilə şeirlər yazan atası ilə birlikdə Naxçıvanda və Kərbəladada (İraq) keçmişdir. 19 əsrin 80–90-cı illərində C. Məmmədquluzadə ilə birlikdə Naxçıvanın teatr həyatında iştirak etmiş, M.F. Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş

Məstəli şah” komediyasında Hətəmxan ağa, E. Sultanovun “Azərbaycan qızı” pyesində Pəri rollarında oynamışdır. İran məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmiş, məşrutəçi kimi “Cəmsid” ləqəbilə tanınmışdır. Tiflis ş.-də “Hümmət” təşkilatı Naxçıvan şöbəsinin yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. İranda, Həştərxanda həbsdə olmuşdur. İranın Rəşt ş.-ndə kommunist firqəsinin məsul katibi olan Ş. müxalif qüvvələrlə gedən vuruşmalarda faciəli surətdə həlak olmuşdur.

Əd.: Xəlilov Ə., Naxçıvan teatrının tarixi, B., 1964; Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

“ŞƏFA” – Naxçıvan ş.-ndə özəl sağlamlıq ocağı, xəstəxana. 1999 ilin noyabrından fəaliyyətə başlamışdır. 3 palatası, əməliyyat bloku, 6 həkim kabineti, hamam və müalicə əhəmiyyətli mineral sularla təchiz olunmuş vanna otaqları var (2000). Burada rentgen və göz xəstəliklərindən başqa, hər cür xəstəliklər müalicə olunur. Müəssisə müasir tibbi avadanlıqla, o cümlədən Almaniyanın istehsalı olan ultra səsə müayinə aparatı, əməliyyat dəsti və stolu, işıqlandırıcı, daxili xəstəlikləri aşkara çıxaran digər aparatlarla təchiz edilmişdir. Ambulator müalicəsindən və evdə müalicədən geniş istifadə olunur, cərrahiyyə əməliyyatı keçirmiş xəstələrə tibbi xidmət göstərilir. Sağlamlıq ocağında 20 həkim, tibb bacısı və sanitar çalışır (2000). “Şəfa” fəaliyyət dairəsini ilbəl genişləndirir.

ŞƏHƏR YERİ – Sədərək k.-nin 3–4 km c.-q.-ndə aşkara çıxarılmış Eneolit dövrünə aid yaşayış yerinin (bax *Sədərək*) yerli əhali arasında adı.

ŞƏHİDLƏR XİYABANI – Naxçıvan ş.-ndə Azərb.-in, Nax. MR-in azadlığı, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda canlarını qurban vermiş mərd mübarizlərin əbədi uyuduğu məzarlıq. İlk Ş. x. sovet imperiyası qoşunlarının 1990 il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Azərb.-a xaincəsinə təcavüzü zamanı azadlıq atəşi ilə yanan odlu sinələrini amansız düşmən güllələrinə sipər etmiş onlarca igid vətən övladının dəfni ilə bağlı Bakının Dağüstü parkında salınmışdır. Vətən yolunda fədakarlıqla vuruşaraq qəhrəmancasına həlak olmuş Qarabağ müharibəsi şəhidləri də həmin xiyabanda dəfn olunmuşlar. Sonralar Azərb.-in digər ş. və r-nlarında, o cümlədən

“Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, suverenliyi, müsməqilliyi uğrunda şəhid olanlar əbədiyyəmə qovuşublar. Onların qəhrəmanlıq xamirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaq. Burada, şəhidlər xiyabanında Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi Naxçıvanın müdafiəsində həlak olanlar əbədi uyuyurlar. Allah rəhməm eləsin. Onlar daim bizim qəlbimizdədir.”

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Heydər Əliyev
29 oktyabr 1996-cı il”.**

Nax. MR-in paytaxtında və r-n mərkəzlərində də şəhid xiyabanları salındı. Ş. x. Nax. MR-in ən müqəddəs ziyarət yerlərindəndir. Muxtar respublikada rəsmi səfərdə olan nümayəndə heyətləri, görkəmli ictimai-siyasi xadimlər, şəhərin qonaqları Ş.x.-na gələrək, şəhidlərin əziz xatirəsini ehtiramla yad edir, onların məzarları önünə əklillər, gül-çiçək dəstələri qoyurlar. Azərb. xalqı, xüsusilə gənclər, elin qəhrəman övladlarını heç vaxt unutmur, ən əziz və əlamətdar günlərdə Ş.x.-ni ziyarət edir, vətənə, xalqa onlar kimi sədaqətə xidmət edəcəklərinə and içirlər. Ş.x. kompleksinin müəllifi Nax. MR əməkdar incəsənət xadimi heykəltəraş-rəssam Elman Cəfərovdur.

ŞƏHİDLƏR MUZEYİ – Naxçıvan ş.-ndə Azərb.-in suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş naxçıvanlıların xatirəsini əbədləşdirmək üçün 1990 ildə yaradılmışdır. Bax *Xatirə muzeyi*.

ŞƏHRİYAR – Şərur r-nu ərazisində çay. Arpaçayın deltasında, ondan ayrılan axar. 849 m hünd.-də Arpaçayın sağ sahilindən ayrılaraq 786 m hünd.-də Araza tökülür. Uz. 29 km. Axını boyunca Sərxanlı, Babək, Şəhriyar, Muğan və s. yaşayış məntəqələrinin təsərrüfat sahələrinin suvarılmasında istifadə edilir

ŞƏHRİYAR – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km q.-də, Şərur düzündədir. Əh. 2105 nəfər (2005); tütüncülük və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, kinoqurğu, xəstəxana, məscid var.

ŞƏKƏRABAD – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km şm.-da, Naxçıvançayın sol sahilində, düzənlikdədir. Əh. 985 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Məktəb, klub, kitabxana, məscid var.

ŞƏKƏRDƏRƏ QIZIL YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Ordubad ş.-ndən 30 km, Kələki k.-ndən 6 km şm.-q.-də, dəniz səviyyəsindən 1500–2000 m hünd.-dədir. Geoloji quruluşunda Orta Eosenin vulkanogen süxurları, həmçinin diorit-porfirit, diabaz daykalı iştirak edir. Mis-qızıl filizləşməsi damarı, damar zonaları və misli-qızılı ştokverk tipli metasomatitlərdən ibarətdir. Filizli damar və damar zonaları 300–3300 şm.-q. pozulmaları ilə əlaqədardır. Filizli damarlarda qızıl 1,4 q/t, mis 1,9%, qızılı metasomatitlərdə isə qızıl 1,0 q/t, mis 0,24%-dir. Əsas filiz mineralları: pirit, xalkopirit, sfalerit, misin törəmə mineralları, sərbəst qızıl. Tekstur əlamətlərinə görə filizlər brekçiya və konsentrik zona tiplidir.

*Şəhriyar kənd
orta məktəbi.*

ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZ (?–1175) – *Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin* [1136–1225] yaradıcısı, Eldənizlər sülaləsinin banisi. Son tədqiqatlar bu adın ədəbiyyatda rast gəlinən “Eldəgəz”, “Eldəgiz”, “İldəniz” və “Eldoqquz” formalarının yanlış olduğunu, onun “il” (“el”) və “denqiz” (“tenqiz, “dəniz”) türk sözlərindən əmələ gəldiyini təsdiq edir. Ş. E.-in həyat və fəaliyyəti haqqında dövrün ərəb və fars mənbələrində (Sədrəddin əl-Hüseyni, İbn əl-Əsir, Ravəndi, Mirxond, Xondəmir və b.) məlumat vardır. Mirxondun yazdığına görə, Azərbaycanda daxil olduğu İraq Səlcuq sultanlığının hökmdarı Mahmudun [1118–31] dövründə Dərbənd bazarından alınmış qıpçaq qullarından olan Eldəniz sultanlığın paytaxtı Həmədana gətirilmiş, orada sultanın vəziri Əbu Həmid Əli ibn Əhməd əs-Sumayramiyə satılmışdır. 1122 ildə ismaililərin öldürdüyü həmin vəzirin ömlakı sultan tərəfindən müsadirə edildikdə, Eldəniz də onun xidmətinə keçmişdir. Zirəkliyi və fərsəti ilə seçilən Eldəniz çox keçmədən at sürməkdə, ox atmaqda öz həmyaşıdlarını geridə qoya bilmişdi. 1132 ildə sultan Mahmud vəfat etdikdə, Eldəniz artıq yalnız inanılmış adamlara həvalə olunan sultan mətbəxinin

başçısı vəzifəsinədək yüksəlmişdi. Yeni sultan II Toğrulun [1132–35] dövründə sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçən və vəzifə pillələri ilə sürətlə irəliləyən Eldəniz sultanın arvadı *Möminə xatunun* xüsusi hörmətini qazanmışdı. Onun məsləhəti ilə saray çəkişmələrinə qarışmayan Eldəniz hökmdarına sədaqət müqabilində əmir titulu almış, sultanın azyaşlı oğlu Arslanşahın *atabəyi* təyin edilmişdi. II Toğrulun ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş yeni sultan Məsud [1135–52] Eldənizi mərhum sultanın dul qalmış arvadı Möminə xatunla evləndirir, 1136 ildə isə Arranı (Bərdəni) iqta kimi ona verir. Taxt-tac uğrunda gedən mübarizədə öz mövqelərini möhkəmlətməyə çalışan səlcuq sultanları bu dövrdə hərbi iqta sistemi yaratmışdılar. Sadiq qoşun başçıları belə torpaq payı – iqta ilə təmin edilirdi. Nəticədə, bütün sultanlığın ərazisi on minlərlə qoşuna malik hərbi sərkərdələrin – əmirlərin arasında bölüşdürülmüşdü. Ş. E. də belə əmirlərdən biri idi. Bərdədə özünə ilkin iqamətgah qurmuş Ş. E. Arranın böyük bir hissəsini, o cümlədən Naxçıvanı h. 521 (1127) ildən öz idarəsində saxlayan əmir Qara Sunqurun (sultan Məsud və onun qardaşı Toğrulun atabəyi) səlcuqi əmirlərinin hüquqlarını məhdudlaşdıran sultan Məsudla mübarizəsini kənardan izləyərək, əlverişli məqam gözləyirdi. Belə bir məqam Qarasunqurun vəfatından (1141) sonra onun yerini tutmuş Əmir Çavlının 1146 ildə qəfil ölümü zamanı yarandı. Mirxondun məlumatına görə, Ş. E. bu dövrdə artıq Şirvanı asılı vəziyyətə salmışdı. Qarışıqlıqdan istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini ələ keçirən Ş. E. iqamətgahını Bərdədən Naxçıvana köçürür. Lakin Arranın əsas şəhəri Gəncə və onun ətrafları Əmir Çavlıdan sonra bu yerləri sultanın hədiyyəsi kimi qəbul edən əmir Fəxrəddin Toğan Yürəyin əlinə keçir. Toğan Yürəyin 1147 ildə sultan Məsudun vəziri Xass bəyin əli ilə Gəncə yaxınlığında öldürülməsilə Azərbaycanda və Arran torpaqlarının idarəsi Xass bəyə həvalə edilir. Bu hadisə bir çox vilayət hakimlərinin, o cümlədən Ş. E.-in narazılığına səbəb olur. Xass bəyin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə ara çəkişmələri bir qədər səngiyir. 1148 il hadisələri ilə əlaqədar Ş. E.-in adı mənbələrdə artıq “Gəncə və Arranın” da sahibi kimi çəkilir. Alban müəllifi Mxitar Qoşun yazdığına görə,

Eldəniz hökmdarı saray əyanları ilə tənənəli hərbi qəbulda. Fayans nimçə. Ermitaj (Sankt-Peterburq).

o, “qüdrətli hökmdara çevrildi, bütün əzəmətli hakimləri əzərək, çoxlarını özünə tabe etdi, üsyan etmiş türkmənlərin başçılarını tamamilə darmadağın etdi, Arran ölkəsində başlanmış hərəmlərin qarşısını aldı”. Bu vaxtdək sultanlığın işlərinə qarışmadan Naxçıvandakı iqamətgahında qalan və yalnız Arrandakı mülklərində əmin-amanlıq yaratmağa çalışan Ş. E. çox keçmədən yenidən Abbasi xəlifəsi, sultan və əmirilər arasında baş qaldıran hakimiyyət çəkişmələrinə qoşulur. 1157 ildə Həmədana hücum edərək, hələ 1153 ildən sultan taxtına çıxmış Məhəmmədin xəzinəsini ələ keçirən Ş. E. əvvəlcə Rey şəhərinin qala divarları, sonra isə Araz vadisində, Naxçıvan yaxınlığında sultan tərəfindən məğlub edilir; nəticədə, Naxçıvan və təqribən bütün Arran sultan Məhəmmədin ixtiyarına keçir. Əfv olunmasını xahiş edən Ş. E. Arran hakimi, Marağanın sahibi Arslan Apa ibn Ağsunqur əl-Əhmədili isə Azərb. hakimi təyin edilir. Dövrün mənbələri Ş. E.-i cəsur döyüşçü və tədbirli siyasi xadim kimi təqdim edir, tarixin bu dövrünün “müharibələrdə qələbə çalan, dolaşmış qəsdləri məharətlə açan... Eldənizin hakimiyyəti ilə əlamətdar” olduğunu bildirir.

1161 ildə sultan Süleymanşah devrilərək əmirilərin qəsdinə nəticəsində öldürüldükdən sonra, Ş. E.-in himayəsində olan Arslanşah sultan elan edilir. Bu zamandan etibarən “böyük atabey” titulu alan Azərb. atabeyi Ş. E. bütün İraq sultanlığının gerçək sahibi, sultan Arslanşah isə dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxs olur. O dövrün tarixçisi yazırdı: “Atabey Eldəniz əsl hökmdar idi. Əmiriləri o verir, torpaqları o paylayır, dövlət xəzinəsinə o nəzarət edirdi. Toğrulun oğlu sultan Arslanşahın isə ancaq adı hökmdar idi”. Dövlət işlərində həlledici səsə malik olan Ş. E. xarici siyasətə görə məsuliyyət daşıyır, müharibə və qoşun məsələlərini həll edir, ordunu özü döyüşə aparırdı. Ş. E. adına pul kəsilməsi, xəlifə və sultandan sonra adının xütbələrdə çəkilməsi haqqını da əldə etmişdi. Bu vaxtdək yalnız Azərb.-in və Arranın müəyyən hissəsinə sahiblik edən Ş. E. sultanın adından fəaliyyət göstərmək imkanı qazanmış, Qafqaz dağlarından İran körfəzinədək uzanan böyük ərazini öz hakimiyyətinə tabe etmiş -

di. “Bağdad və ətrafı istisna olmaqla bütün ölkələr” Ş. E.-in hakimiyyəti altına düşmüşdü. Tarixçi Sədrəddin əl-Hüseyninin məlumatına görə, onun mülkləri “Tiflis qapılarında Məkrnadək” uzanırdı. O, Azərb. və Arrandan əlavə, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Rey vilayətlərinin də sahibi idi. Ş. E.-in vassalları olan Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri xütbələrdə onun adını xəlifə və sultandan sonra çəkir, adına pul kəsdirirdilər. Apardığı daxili siyasət əmirilər arasında ara çəkişmələrini zəiflədə bilmişdi. Yaratdığı dövlətin güclü rəqibləri olan gürcülərin və xarəzmşahlara hücumlarının qarşısını almaq üçün Ş. E. ordusunun hərbi qüdrətini artırmağa çalışırdı. Gürcü hökmdarı III Georginin [1156-84] başçılıq etdiyi qoşunların 1161 ildən başlayaraq dəfələrlə Ş. E.-in tabeliyində olan torpaqlara hücumları onun bacarığı sayəsində dəf edilmişdi. Bütün çəkişmələri ilk növbədə siyasi yolla həll etməyə cəhd göstərən, yerli salnaməçilərin dili ilə desək, “xeyirxah xasiyyəti və sülhsevərliyi ilə fərqlənən” Ş. E. Azərb.-in və ona qonşu yerlərin xristian əhalisinə qayğı ilə yanaşır, ruhanilərə himayəçilik edir, kilsələrə kəndlər bağışlayır, monastırları vergilərdən azad edirdi.

Ş. E.-in ardıcılığı, enerjisi, sultan hakimiyyətinin nüfuzundan bacarıqla istifadə etməsi, feodal təşkilatının başçısı və müdafiəçisi kimi yüksəlməsi, ehtiyatlı xarici siyasəti onun fəaliyyətinin başlıca cəhətləri idi. Bütün bunlar Azərb. Atabəyləri dövlətinin yaradıcısının öz zəmanəsinin böyük siyasi xadimi olduğunu sübut edir. Məhz onun dövründə Azərb.-da şəhər həyatı yeni çiçəklənmə dövrünə qədəm qoyur. Ş. E.-in vaxtında görkəmli memar Əbu Bəkr *Əcəmi* tərəfindən Naxçıvanda yerli seyxlərin başçısı Yusif Kuseyir oğlu türbəsi (*Atababa günbəzi* də adlanır) tikilmiş, Məmunə xatunun Ş. E.-in vəfatından sonra başa çatdırılmış məqbərəsinin əsası qoyulmuş, elmin, mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdı (bax, həmçinin *Azərbaycan Atabəyləri dövləti*).

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c. 2., B., 1998: B ü n - y a d o v Z. M., Azərbaycan Atabəyləri dövləti, B., 1985.

ŞƏMSƏDDİN MƏHƏMMƏD SAHİB-DİVAN (?-?) – Hülakular (E l x a n i l ə r) dövründə (13 əsr) vəzir. Hülakular dövrünə aid “Təqriri-tədrisi-mədrəseyi-Naxçıvan əz inşa mərhum Şəmsəddin Sahib-divan” adlı fərmanda (1284) onun Naxçıvan mədrəsəsinə tikdirərək, *Möminə xatun türbəsi* kompleksinə daxil etdiyi qeyd olunur. Kompleksdən əldə olunan vəqflər hesabına fəaliyyət göstərən mədrəsədə təkcə yerli deyil, bütün Yaxın Şərq ölkələrindən gəlmiş tələbələr də təhsil alırdı. Bax həmçinin *Mədrəsələr* məqaləsinə.

ŞƏRƏFƏDDİN NAXÇIVANI — 14 əsrin ortalarında Azərb.-da və qonşu vilayətlərdə faktiki aqalq etmiş Çobanilərin dövlət idarəsində yüksək mövqe tutmuş siyasi xadim (bax *Naxçıvani Şərəfəddin*).

“ŞƏRİLİ”—aşıq havası. Şərir r-nunun adı (Şərir-Şərir-Şəril) ilə bağlıdır. “Ağır şərili”, “Orta şərili”, “Yüngül şərili”, “Qarabağ şərili” adlı havalar mövcuddur. “Ş.” havalarının məqam əsası seğah, musiqi ölçüsü 6/8-dir. Sazda “Şah pərdə” kökündə çalınır. Instrumental variantları da var.

“ŞƏRQ QAPISI”—ictimai-siyasi qəzet. Təsisçisi Nax. MR Ali Məclisi və Nazirlər Kabinetidir. İlk nömrəsi 1921 il noyabrın 21-də

“Cavanlar həyatı” adı ilə çıxmışdır. Həmin il, dekabrın sonundan 1922 ilin aprelindək “Füqərə səsi”, 1922 ilin aprelindən 1980 ilin yanvarınadək isə “Şərq qapısı” (1924 ildə “Qızıl Şərq”) adı ilə çap olunmuşdur. 1980 ildən “Sovet Naxçıvanı” adlandırılmış, rus dilində “Советская Нахичеван” adlı dublikatı ilə birlikdə buraxılmışdır. 1989 ilin sonunda “Şərq qapısı” adı özünə qaytarılmışdır. Qəzetin təşəkkülünə, onun üçün jurnalist kadrlarının hazırlanmasına xalq yazıçıları M.İbrahimov və Ə. Vəliyev səy göstərmişlər. Ə. Vəliyev 1933–34 illərdə qəzetin redaktoru olmuşdur. “Ş.q.” nəşrə başlayandan Nax. MR-in ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatının güzgüsü olmuş, onun tərəqqi və yüksəlişində fəal və mühüm rol oynamışdır. Qəzet ölkəmizin həyatını əks etdirən rəngarəng materallarla yanaşı, dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisə və proseslərə, dünya xalqlarının mədəniyyətinə dair yazılar da dərc edir. Hazırda qəzet gündəlik, 6 səhifə həcmində çıxır. Tirajı 5600 nüsxədir (2005). *M. Tarverdiyev, H. İbrahimov, M. Bəktaş, S. Kərimova* və b. görkəmli mədəniyyət, maarif və mətbuat xadimləri müxtəlif illərdə qəzetin redaktoru olmuşlar.

ŞƏRQİ ANADOLUDA ERMƏNİLƏRİN TÜRKMÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLARI – erməni-daşnak silahlı quldur dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində ermənilərin Türkiyəyə qarşı ilk silahlı çıxışı çoxdan hazırlıq gördükləri Zeytun bölgəsində oldu. Onlar Türkiyədə hərbi səfərbərliyə qarşı çıxır, qeydiyyat üçün səfərbərlik məntəqələrinə gedən müsəlmanları qətlə yetirir, qarət edirdilər.

Zeytundakı erməni “Hnçaq” komitəsinin yığınağında “ingilislər İsgəndərünə çıxacaqları üçün Adana, Maraş işğal olununcaya qədər üsyanlarla səfərbərliyə mane olmaq, ingilislərin hərəkətini dəstəkləmək, jandarmaların silah və cəbbəxanalarını ələ keçirmək, hökumət məmurlarını və ailə üzvlərini öldürmək, teleqraf tellərini kəsmək” tövsiyyə olunmuşdu. 1915 ilin fevralında hərəkətə başlayan 800 nəfərlik erməni quldur dəstəsi Maraşın teleqraf xəttini kəsmiş, hərbi qışlaya basqın etmiş və Təkkə monastırına sığınmış-

di. 25 jandarm həlak olmuş, 34-ü yaralanmışdı. Bundan əlavə, Maraşın müxtəlif yerlərində çoxlu müsəlman öldürülmüşdü. Bölgədən orduya çağırılan ermənilərin hamısı fərarilik etmişdi.

1915 il fevralın 24-də Rusiyanın İngiltərədəki səfiri İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinə gedərək, zeytunlu bir erməninin Qafqaz canişini knyaz Voronsov-Daşkova müraciət edərək, türk ordularının əlaqə yollarını kəsmək üçün ermənilərin 15 minlik bir qüvvə topladıklarını, ancaq silah və sursatın olmadığını söylədiyini bildirmişdi. İngilis və fransızların Antakya limanı vasitəsiylə yardım göndərə biləcəyi güman edilirdi.

“Hnçaq” komitəsi mühüm ticarət və strateji məntəqələrindən olan Qeysəriyyədə də xeyli miqdarda silah-sursat toplamışdı. Bundan əlavə, ermənilər Amerikada yaşayan ermənilərin maddi yardımı ilə müxtəlif ticarət mallarının içərisində hissələrə ayrılmış halda göndərilən silah və sursatla silahlandırılmışdı. Bölgədə təşkilatlanma və təbliğat fəaliyyəti də gücləndirilmişdi. “Daşnaksutyun” Qeysəriyyə sancağında geniş fəaliyyət göstərirdi.

Komitəçilər müxtəlif yerlərə gizli çəkilən məftillərə elektrik cərəyanı buraxmaqla müsəlman əhalini və əsgərləri öldürməyə çalışırdılar. Amerikada bomba düzəltməyi öyrənən ermənilər bomba emalatxanaları qurmuş-

dular. Lakin 1914 ilin yanvarında bir erməninin evində bomba partlaması nəticəsində bu emalatxanada saxlanan silah və sursat hakimiyyət orqanları tərəfindən ələ keçirilmişdi. Erməni patriarxlığının hazırladığı qiyam planı hakimiyyət orqanlarına əvvəlcədən məlum olduğundan 1915 ilin əvvəllərində Qeysəriyyənin bir çox yerlərində qiyam və qətl-qarətlər vaxtından qabaq başlanmışdı.

Osmanlı dövləti səfərbərlik elan etdikdən sonra Məmuratüləzizdə (Elazığ) da müsəlman əhaliyə basqınlar başladı. Mərkəzi ingilis konsulluğunun tərcüməçisi, Osmanlı təbəəsi olan bir erməni casusun toplayıb, konsulluğa verdiyi məlumat səfirliyə göndərilərkən ələ keçirilmişdi. Vilayət mərkəzində ermənilərə məxsus anbarda 5000-dən çox silah, 300-ə qədər bomba, 40 kq bomba fitili, xeyli dinamit aşkar olunmuşdu. Səkur nahiyəsində ermənilər jandarlara silahlı basqın edərək, ikisini öldürmüşdülər.

Ermənilər Diyarbəkirdə də çıxışlara hazırlaşırtdılar. Əsgərliyə getməyən və silahları ilə birlikdə ordudan qaçan ermənilər “dam taburu” adlı dəstələr təşkil edərək ev-ev gəzir, hərbi ehtiyaclar üçün pul və vəsait toplayır, verməyənləri hədələyirdilər. Ruslar Cənubi Azərbaycanda Diyarbəkir istiqamətində hücum planlaşdırmışdılar. Bununla əlaqədar, ermənilər Diyarbəkirdə böyük qiyam qaldırmaq fikrində idilər.

Türk hakimiyyət orqanlarının apardıqları axtarışlar nəticəsində “dam taburu” təşkil edən 500 erməni silahları ilə birlikdə yaxalanmışdı. 1000-ə qədər erməni fərarisi tutulmuş, çoxlu silah və hərbi sursat ələ keçirilmiş, silahların böyük qisminin kilsələrdə və məzarlıqlarda gizlədildiyi məlum olmuşdu.

Diyarbəkirin Silyan qəzasının Başnik kəndində gizlənən erməni quldurları 1915 il iyunun 28-də jandarm mühafizə dəstəsinə hücum edərək, əksəriyyətini qətlə yetirmişdilər. Şərq nahiyəsindəki ətraf ərazilərdən əli silah tutan bütün kişilərin cəbhədə olduğu Xıdır İlyas kəndinə basqın edərək, qadın və uşaqları güllələnmiş və süngüdən keçirmişdilər.

Ermənilər təxribat törətmək və silah gizlətmək məqsədilə dini təsisatlardan da istifadə edirdilər. Hələ 1913 ilin oktyabrında Sivasda Suşəhri qəzasının Ezdebir nahiyəsindəki erməni monastırının keşişi evində çoxlu silah gizlətdiyi üçün həbs olunmuşdu. Başqa bir erməni keşişi 1914 ilin noyabrında Sivas bölgəsinin kəndlərini gəzərək, ermənilər arasında Türkiyə əleyhinə təbliğat aparırdı. Səfərbərlik elan olunandan sonra mauzerlə və tüfənglə təchiz edilmiş otuz min erməninin on beş minini Cənubi Qafqaza göndərilmiş, on beş min nəfəri isə Türkiyədə qalaraq, Rusiyadan gələcək təlimat üzrə müharibənin lazımı məqamında qiyam və iğtişaş qaldırmağa hazırlanmışdı.

Ermənilər Ərzurum bölgəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Rusiya erməniləri buradan Türkiyəyə keçərək, bölgədə öz mərkəzlərini yaratmışdılar. Trabzon-Van yolunun ortasında yerləşdiyindən, Ərzurum həm quru yolla Qafqazdan, həm də Trabzon yolu ilə (dənizdən) Batum, Göstəncə və digər yerlərdən müntəzəm məlumat almaq, vilayətlərə silah, hərbi sursat göndərmək üçün çox əlverişli idi. Müharibə başlanan kimi vilayət mərkəzində və Bayaziddə yaşayan və ordundan fərarilik edən ermənilərin böyük bir qismi Rusiyaya keçmiş, silahlandırılıb təşkil edilən könüllü alaylar rus orduları ilə birlikdə Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmağa başlamış və bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı qətl-qəratlər törətmişdilər.

Səfərbərliyin elanından sonra Kağızmandada böyük qismi fərari əsgərlərdən ibarət

olan ermənilər ruslar tərəfindən silahlandırılmışdı. 800-dən çox erməni toplaşmış, bura-ya ermənilərdən ibarət rus könüllü bölüyü də gəlmiş, beləliklə, bölgədəki silahlı ermənilərin sayı 15000 nəfərə çatmışdı. Ermənilər Osmanlı hökumətinin bölgələrlə əlaqəsini kəsmək məqsədilə poçtlara basqınlar edirdilər.

Ərzincanda sui-qəsdlər, atəşə tutmalar adı hal almışdı. Erməni evlərində xüsusi tərtibatlı yerlər, gizli yollar, mağaralar, evləri birləşdirən yeraltı dəhlizlər salınmışdı. Nazyan Tıqran adlı ərzincanlı erməni komitəçisi açıqca bildirmişdi ki, on beş gün də keçsəydi, komitələrin aldığı təlimatlarla Ərzincan başdan-başa od vurulub yandırılacaq, bütün müsəlmanlar və türk əsgərləri doğranacaqdı; lakin, hökumətin vaxtında xəbər tutması ilə bu təxribatın qarşısı alınmışdı.

Erməni komitəçilərinin mühüm əhəmiyyət verdikləri bölgələrdən biri də Van-Diyarbəkir-Hələb-İsgəndərün yolu üstündəki Bitlis idi. Bura yaxın olan Muş, Taloru şəhərləri keçmişdə də erməni qiyamlarının mərkəzi olmuşdu. Ermənilərin və onların avropalı havadarlarının ən çox təbliğət və təşkilat işi apardıqları bölgə isə Van idi. Erməni komitələri bölgədəki konsulluqlardan, məktəblərdən, kilsələrdən və dərnəklərdən istifadə edərək, sürətlə təşkilatlanmış və quldurluğa başlamışdılar. Bölgənin daşnak liderlərinə Qafqazda, o cümlədən Qarabağda törətdiyi cinayətlərə görə Rusiya hökuməti tərəfindən edama məhkum edilmiş İşxan və Aram da qatılmışdı. Van gölünün Axtamar adasındakı ruhani məktəb təşkilatın mərkəzinə çevrilmişdi. Van-Muşun erməni əhalisinin qiyama hazırlanmasına Vandan millət vəkili olan Papazyan rəhbərlik edirdi.

Ətrafdakı kəndlərdə, Gevasda baş qaldıran erməni dəstələri onlarla müsəlmanı öldürmüşdülər. Quldurları tutmaq üçün Şükür kəndinə gələn jandarmalar öldürülmüş, gözləri oyulmuş, cəsədləri isə daş-qalaq edilmişdi.

1915 il fevralın 27–28-də Adilcəvazdan Vana gedən 300-ə qədər siyirtli əsgər Arın adlı erməni kəndində gecələmək istərkən ermənilər buna silahlı müqavimət göstərmiş və könüllü əsgərlərdən səkkizini öldürmüşdülər.

Van bölgəsinin Mahmudiyyə qəzası qayməqamının daxili işlər nazirliyinə göndərdiyi

1915 il 15 mart tarixli raportda ermənilərin Mərkəhu və İstisu kəndlərində 70 dinc müsəlmanı qətlə yetirmələri, 9 qadının namusuna təcavüz etmələri xəbər verilir. Raportda şəhidlərin şəkilləri də əlavə olunmuşdu.

Osmanlılar Vanı tərk etdikdən bir neçə gün sonra rusların ön bölmələri buraya gələrək, erməni dəstələri ilə birləşmişdilər. Vanın yeni hakimi Aram Manukyan şəhərin açarlarını rus komandanı Nikolayevə təqdim etmiş, Nikolayev isə onu Vanın rəsmi valisi təyin etmişdi.

Vanın işğalından sonra rusların da təhriki ilə erməni qiyamları ətrafa yayılmış, erməni quldur dəstələri bir çox yerlərdə qətlər törətmiş və bəzi kəndləri tamamilə viran etmişdilər. Son zamanlar aparılan axtarışlar nəticəsində Van şəhərində, ətraf kəndlərdə soyqırım qurbanlarının kütləvi məzarlıqları aşkar olunmuşdur.

1916 il fevralın 16-da Ərzurum alındı. ABŞ tarixçisi St.C.Şou yazır: “Bunun ardınca bütün müharibə ərzində ən dəhşətli qırğın baş verdi: milyondan çox müsəlman kəndlisi qaçmalı oldu... Onlardan minlərcəsi Ərzincana çəkilən Osmanlı ordusu ilə birlikdə qaçmağa cəhd göstərərək tikə-tikə doğrandı”.

Muşda və ətrafında əvvəlcə 7000 erməni silahlandırılaraq, kəndlərə səpələndilər. Ordudan fərarilik edən ermənilər də onlara qoşuldular və Sasunda böyük quldur dəstələri təşkil olundu. Daşnak dəstələri və “Hıçaq” qrupları bölgəyə gələn “ruslara sədaqətlərini və şücaətlərini” göstərmək üçün cəbhəboyu türk kənd və qəsəbələrindəki qadın, uşaq və yaşlılara təsəvvüragəlməz işgəncələr verib qətlə yetirirdilər.

Muş süqut edərkən erməni quldurları qarşılıqlı çıxan müsəlmanları rəhmsizcəsinə qətlə yetirir, qadınların namusuna toxunub, yaşlıları diri-diri yandırır. Ayaz (Fayto) nahiyəsində 15 kəndin sakinləri ayaqlarına ağır at nalları vurulub, Hazal gölünə atıldılar.

Bu gün Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Sivas, Ankara bölgələrində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş türklərin 100-ə yaxın kütləvi məzarlığı mövcuddur. Bunların beşində minlərcə insanın skletləri tapılmışdır.

1915 ilin fevralında artıq Şərqi Anadolunun bütün erməni əhalisi qiyam qaldırılmışdı. Buna görə də Osmanlı hökuməti

qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Fevralın 25-də Baş qərargah “ermənilərin heç bir halda hərbi xidmətə cəlb edilməməsi barədə” bütün hissələrə təlimat göndərdi. Aprelin 24-də daxili işlər nazirliyi erməni komitə mərkəzlərinin bağlanması, əmlaklarının müsadirə edilməsi və komitə başçılarının həbs olunması barədə əmr vermişdi.

Daxili işlər nazirinin bu əmrinə uyğun olaraq, İstanbulda 2345 erməni həbs edilmişdi. Mənbələrin araşdırılmasından məlum olur ki, ermənilərin hər il “soyqırım günü” kimi qeyd etdikləri gün – aprelin 24-ü, əslində, 2345 erməni komitəçisinin həbs olunması günüdür.

Beləliklə, erməni millətçiləri Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin ağır vəziyyətə düşməsinə sərsəm “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyələrinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli məqam bilib, Şərqi Anadolunun bir çox yerlərində erməni qiyamları təşkil etmiş, silahlı erməni quldur dəstələri gələcək Ermənistan dövləti üçün ərazi yaratmaq məqsədilə dinc türk əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımı törətmiş, əhalini ata-baba yurdlarından qovmuşlar.

Erməni millətçiləri insanlığa qarşı törətdikləri bu dəhşətli soyqırım cinayətlərini örtbasdır etmək üçün sonralar yalanlı “erməni soyqırımı” mifini uydurdular və erməniləri dünyanın “əzabkeş xalqı” kimi qələmə verdilər.

Əd.: Hacıyev S., Osmanlı dövləti 1870–1918 illərdə, B., 2002; Ermənilər tərəfindən yapılan katliam belgeleri, c.1 (1914–1991); c.2 (1919–1921), Ankara, 2001; Konukçu Enver, Ermenilerin Yeşilyayladaki türk soyqırımı (mart 1918), Ankara 1990.

ŞƏRQİ ARPAÇAY – Araz çayının sol qolu (bax *Arpaçay*).

“ŞƏRQİ-RUS” – Tiflisdə Azərbaycan dilində həftədə üç dəfə çıxmış, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, ədəbi qəzet. İlk nömrəsi 1903 il martın 30-da, sonuncusu 1905 il yanvarın 15-də (cəmi 392 nömrə; 1905 ilin əvvəlində həm də Bakıda “Şərqi-Rus”un teleqramları” adlı axşam xəbərlərinin bir neçə nömrəsi) çıxmışdır. Naşiri və redaktoru M.Şahtaxlı, son 45 nömrəsinin redaktoru isə C.Məmmədquluzadə idi. Qəzetdə dünyəvi elmlər, ana dili, qadın azadlığı ilə bağlı mütərəqqi fikirlər öz əksini tapırdı. L.Tolstoydan Azərbaycan dilinə ilk tərcümələr bu qəzetdə verilmişdir. “Şərqi-

Rus” qəzeti C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadı, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi kimi görkəmli maarifçiləri ətrafında birləşdirmişdi. Bu yaradıcı heyət Azərbaycanda mətbuatın yeni inkişaf mərhələsinin başlanmasına (“Molla Nəsrəddin”) zəmin yaratdı.

Əd.: Axundov N., Azərbaycanda dövrü mətbuat, B., 1965; Zeynalov N., Azərbaycan mətbuatı tarixi, h.1, B., 1973; Novruzov Ş., “Şərqi-Rus”un çağırışı, B., 1988.

ŞƏRİFZADƏ (Şərifov) Qurbanəli (1854, Naxçıvan – 1917, orada) – maarifçi ziyalı, publisist, xeyriyyəçi. *Əziz Şərifin* atasıdır. Gürcüstan dağ yollarının, Şaxtaxtı–Maku d. y.-nün çəkilişində icarəçi mühəndis kimi iştirak etmişdir. Milli təhsilin, mətbuat və mədə-

niyyətin fəal müdafiəçisi idi. M. T. Sidqinin Naxçıvanda açdığı “Tərbiyə” məktəbinin və Naxçıvan teatrının inkişafına maddi və mənəvi yardım göstərmişdir. H. Cavidin gənclik dövrü mənəvi təkamülündə mühüm rolu var. C. Məmmədquluzadənin əməl və məslək dostlarından olmuş, “Molla Nəsrəddin”in nəşrində ədibə dəstək vermiş, jurnalda ara-sıra “Leylək” imzası ilə çıxış etmişdir; “Moza-lan bəyin səyahətnaməsi”nin İrəvana və Naxçıvana aid hissələrinin müəllifidir. Ə. Haqverdiyev, F. Köçərli, M. Ə. Sabir, Ö. F. Nemanzadə və Ə. Qəmküsarla dostluq əlaqələri saxlamışdır.

Əd.: H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

ŞƏRUR (1930–1964 illərdə N o r a ş e n, 1964–91 illərdə İ l i ç) – Nax. MR-də şəhər (1981 ilədək şəhər tipli qəs.). Şərur r-nunun mərkəzi. D. y. st. Naxçıvan ş.-ndən 66 km şm.-q.-də, Şərur düzündədir. Əh. 6692 nəfər (2004). Ş.-un salındığı tarix hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir, buranın hələ eradan əvvəl məskunlaşdırıldığı məlumdur. Ş. yaşayış yerinin adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı boylardan birində Ş ə r u k kimi xatırlanır. Qədim Ş. yaşayış yeri müasir tikililərin altında qaldığından burada geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılmamışdır.

Ş.-un müasir şəhərə çevrilməsində 1–2 mərtəbəli köhnə binaların, evlərin yerində müasir memarlıq üslubuna uyğun inzibati binaların, beşmərtəbəli yaşayış evlərinin salınması mühüm rol oynamışdır. Şəhərdə yenedənqurma işləri aparılmış, milli arxitekturalı

Şərifzadə Qurbanəli

“Heydər bulağı”. Şərur şəhəri.

Naxçıvan MR DSMF Şərur rayon filiali.

müasir tikililər, incəsənət məktəbi, mədəniyyət sarayı, rabitə evi, icra hakimiyyəti, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, d.y. vağzalı, məktəb binaları inşa edilmişdir. Ş.-da 3 orta məktəb, lisey, musiqi məktəbi, 3 uşaq bağçası, mərkəzi xəstəxana, özəl xəstəxana və diaqnostika mərkəzi, məscid, elektrik şəbəkələri mərkəzi, 2 ticarət mərkəzi, kinoteatr var. Stadion tikilmiş (1981), Şəhidlər xiyabanı salınmışdır. Şəhərin mərkəzində – baş meydan-da Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şərafinə panno-abidə ucaldılmış, adına istirahət parkı salınmışdır.

ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ – tarixi vilayət. İndiki Nax. MR ərazisinin bir hissəsini əhatə edirdi. Dağlıq (Dərələyəz) və düzən (Şərur) hissələrdən ibarət idi. Dərələyəzdə heyvandarlıq, Şərurda isə əkinçilik inkişaf etmişdi. 1886 il məlumatına görə, əhalisinin 70,5%-i azərb.-lilardan ibarət idi. Kürdlər və b. millətlər də yaşayırdı. Rus çarizminin köçürmə siyasəti ilə əlaqədar 1828 ildən sonra ərazidə İrandan köçürülmüş ermənilər də məskunlaşmışdı. Azərb.-in, eyni zamanda Naxçıvan bölgəsinin Rusiya tərəfindən işğalından (1828) sonra çar hökumətinin 1870 il inzibati ərazi islahatına əsasən Ş.-D. ərazisində İrəvan qub.-nin tərkibinə daxil olan *Şərur-Dərələyəz qəzası* təşkil edilmişdi. Bax həmçinin *Dərələyəz*.

ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASI – *İrəvan quberniyasında* inzibati-ərazi vahidi. İrəvan xanlığı dövründə (18 əsrin 40-cı illəri – 1827) Şərur mahal kimi onun tərkibinə, Dərələyəz isə Naxçıvan xanlığına daxil idi. Çar Rusiyası Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra burada “Erməni vilayəti” yaratmışdı. 1840 il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı “*Erməni vilayəti*” ləğv edildi, İrəvan və Naxçıvan qəzaları təşkil olundu. 1849 ildə onların əsasında İrəvan quberniyası təşkil edilmiş, quberniyanın tərkibində beş qəza [İrəvan, Naxçıvan, Gümrü (Aleksandropol), Yeni Bayazid (Novobayazet) və Ordubad] yaradılmışdı. 1870 ildə isə Şərur və Dərələyəz torpaqları əsasında yeni qəza – Şərur-Dərələyəz qəzası (mərkəzi Baş Nəraşen) təşkil olunmuşdu. İ.Şopenin 1829–32 illərdə tərtib etdiyi kameral təsvirə görə, İrəvan əyalətinin Şərur mahalında 50 kənd qeydə alınmışdı. Bu kəndlərdə 1305 ailə yaşayırdı. Onların hamısı azərbaycanlılar idi, bir nəfər

də erməni ailəsi qeydə alınmamışdı. Əhalinin sayı 6510 nəfər (3397 kişi, 3113 qadın) idi. Yalnız çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində mahalda ermənilər peyda olmuşdu. Dərələyəz mahalına İrandan 336 ailə, yaxud 1757 nəfər (958 kişi, 804 qadın) köçürülmüşdü. Erməni ailələrinin köçürülməsi əhalinin etnik tərkibində qismən dəyişikliyə səbəb oldu. O zaman Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalında 78 kənd qeydə alınmışdı. Burada da əhali, demək olar ki, azərbaycanlılardan ibarət idi. 1001 azərbaycanlı ailəsində 4583 nəfər (2411 kişi, 2172 qadın) yaşayırdı. Ermənilər cəmi 58 ailə (0,57%), yaxud 288 nəfər (141 kişi, 147 qadın) idi. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində Dərələyəz mahalına İrandan 507, Türkiyədən 8 ailə (cəmi 515 ailə) köçürülmüş, erməni əhalisinin sayı süni şəkildə 2773 nəfər artırılmışdı. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Şərur-Dərələyəz qəzasının sahəsi 2637,50 kv.verst idi. Qəzada 90250 nəfər (47399 kişi, 42851 qadın) qeydiyyatda alınmışdı, onların 88496 nəfəri (98,05%) yerli sakin, 1754 nəfəri (1,95%) müvəqqəti sakinlər idi. Şərur-Dərələyəz qəzası əhalisinin təxminən 58493 nəfəri (64,8%) azərbaycanlı, 29165 nəfəri (32,3%) erməni və b. idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Baş nazirinin Paris Sülh Konfransı sədrinə 1919 il 16/19 avqust tarixli müraciətində Şərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlıların 72,3%, ermənilərin 27,1%, başqalarının 0,4% olduğu bildirilirdi. Göründüyü kimi, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının son dövründə, demək olar ki, əhalisi ancaq azərbaycanlılardan ibarət olan Şərur-Dərələyəz qəzasında ermənilərin sayı süni şəkildə bütün əhalinin üçdə birinə qədər artırılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Şərur-Dərələyəz qəzasını Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdi. Lakin bu əzəli Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddia irəli sürən erməni-daşnak hakimiyyəti digər bölgələrdə olduğu kimi burada da əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirməyə başladı. Onlar etnik təmizləmə vasitəsilə bu ərazilərin erməni hakimiyyətinə keçməsinə can atırdılar. Lakin əhali erməni təcavüzünə qarşı qətiyyətlə müqavimət göstərirdi. Şərur-Dərələyəz qəzası da mərkəzi Naxçıvan olan *Araz-Türk Respublikasına* da-

xil olmuşdu. Müttəfiq dövlətlər Naxçıvan, Sürməli və İrəvan quberniyasının bir hissəsi ilə birgə Şərr-Dərələyəz qəzasını da ermənilərə verməyə cəhd edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu siyasətə qarşı qəti etirazını bildirmiş, Paris Sülh Konfransına etiraz notasında Naxçıvan, Sürməli, Şərr-Dərələyəz, həmçinin İrəvan quberniyasının bir hissəsinin Azərbaycan Respublikası hökumətinin əlində saxlanmasını zəruri hesab etmişdi. Azərbaycan və Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra vəziyyət dəyişdi. Şərr-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz sahəsi bütünlüklə Ermənistan SSR-ə verildi. Zaqafqaziya MİK-in 1929 il 18 fevral tarixli qərarına əsasən, Azərb. SSR-in rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Ş.-D. q. ləğv edilmiş, tərkibindəki Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz k.-ləri torpaqları ilə birlikdə Ermənistanə qatılmışdı. Bu, *Moskva müqaviləsinin (1921) və Qars müqaviləsinin (1921) şərtlərinə*, eyni zamanda beynəlxalq hüquq normalarına tamamilə zidd olub, Azərb. xalqına qarşı xəyanətkar qəsd və cinayət idi.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, B., 1990; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995; Кавказский календарь на 1917 г.; Шопен И.И., Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

ŞƏRR DÖYÜŞÜ (1501) – Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə və İsmayıl Səfəvinin qoşunları arasında həlledici döyüş. 1500 ilin sonunda Şirvanda Güllüstan qalasından bir qədər aralı Cabanı adlı yerdə Şirvanşah Fərrux Yasara qalib gələn, 1501 ilin yazında isə, Bakını tutan İsmayıl Səfəvi Güllüstan qalasını hələ də mühasirədə saxlayarkən, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin böyük bir qoşunla onun üstünə gəldiyindən xəbər tutur. İsmayıl təcili qaydada mühasirəni götürüb, Əlvənd Mirzənin ordusunu Şirvana buraxmamaq üçün tədbirlər gördü və Naxçıvana doğru hərəkət etdi. Kür çayını keçmək niyyəti baş tutmayan Əlvənd Mirzə İsmayıla məktub göndərərək, Şirvana qayıtmağı və həmin vilayəti idarə etməklə kifayətlənməyi tələb etsə də, rədd cavabı aldı. Belə olduqda, o, Naxçıvandan çıxıb Şm.-q.-ə

doğru getdi və Şərr düzündə dayanaraq qəti döyüşə hazırlaşmağa başladı. İsmayıl Arazın c. sahili boyunca hərəkət edərək, Naxçıvan bölgəsində çayı keçdi və düşməni qarşılamağa tələsdə. Tarixi qaynaqlara görə, ağqoyunluların 30 minlik, qızılbaşların isə 7 minlik ordusu var idi.

1501 ilin ortalarında Şərr düzündə həlledici döyüş baş verdi. Döyüşdə İsmayıl yüksək sərkərdəlik məharəti və hünər nümayiş etdirərək, ağqoyunlu sərkərdələrinin bir neçəsini şəxsən qılıncdan keçirdi. Öz sərkərdələrinin başlarını qızılbaşların nizələrində görəndə ağqoyunlu qoşunları vahimə içərisində qaçmağa başladılar. Əlvənd Mirzə Ərzincana qaçmaqla xilas ola bildi. Qızılbaşlar zəngin qənimət ələ keçirdilər. Şərr qələbəsindən dərhal sonra İsmayıl təntənə ilə Təbrizə daxil oldu və özünü şah elan edərək Azərb. Səfəvilər dövlətinin əsasını qoydu.

Əd.: Мə m ə d o v R. A., Naxçıvan şəhərinin tarixi очерки (orta əsrlər dövrü), B., 1977; Ə f ə n d i y e v O. Ə., Azərbaycan Səfəvilər dövləti, B., 1993.

ŞƏRR DÜZÜ – Şərr r-nunda maili düzənlik. *Arazboyu düzənliklərdən* biri. Arpaçayın aşağı axınındadır. Şm.-q.-də Qurd keçidi ilə Sədrək düzündən ayrılır. Qurd keçidindən c.-ş. istiqamətində Arpaçayın dərəsinə qədər uzanır. C.-q.-də isə Araz çayının dərəsinə qədər davam edir və Şm.-ş.-də Dərələyəz silsiləsinin ətəklərinə söykənir. Səthi zəif parçalanmış və k.t. üçün əlverişlidir. S ə r d a r d ü z ü d ə adlanır. Hünd. 700–800 m-dən (Araz çayı sahilində) 1200 m-ə qədərdir. Əkinçilik r-nudur; üzüm, taxıl, tütün və s. yetişdirilir. Azərb.-in qədimdən məskunlaşmış bölgələrindən olan Ş. d.-ndə son illər aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Eneolit, Tunc dövrlərinə, antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri və qəbir abidələri aşkar olunmuşdur.

Əd.: B a b a y e v S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, B., 1999.

“ŞƏRR” XALQ YALLI ANSAMBLI – rəqs kollektivi. 1929 ildə kolxoz rəqs ansambli kimi yaradılmışdır. İllər keçdikcə kollektiv böyümüş və repertuarını zənginləşdirmişdir. 1936 ildən böyük səhnəyə qədəm qoyan ansambl 1938 ildə Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyündə iştirak etmişdir. Ü. Hacıbəyov yallı ansamblına daim qayğı və yardım göstərmişdir. Ansambl

dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən bədii özəfəaliyyət festivallarında iştirak etmiş, diplom və mükafatlara layiq görülmüşdür. 1972 ildə keçmiş ADR-də keçirilən ümumdünya folklor rəqsləri festivalında ölkəni təmsil etmiş, festivalın laureatı adını almışdır. I Ümumittifaq xalq yaradıcılığı festivalının, Polşada keçirilən XI beynəlxalq folklor festivalının (1984) da laureatı adına layiq görülmüşdür. Ansambl 1980 ildə Macarıstanda keçirilən Azərb. mədəniyyəti və incəsənəti on günlüyündə, 1987 ildə Türkiyənin İsgəndərun şəhərində keçirilən folklor bayramında, 1998 ildə Bayburt şəhərində “Dədə Qorqud” festivalında, 2001 ildə Qahirədə (Misir) XII beynəlxalq folklor festivalında da uğurla çıxış etmişdir. Ansamblın çıxışları dəfələrlə Moskva televiziyası ilə göstərilmişdir. Kollektiv yaradıcılıq axtarışlarını daim davam etdirir, repertuarını qədim xalq oyunlarını ilə zənginləşdirir. Repertuarına ifa tərzii ilə bir-birindən fərqlənən 40-dan çox yallı və rəqs (“Qaladan-qalaya”, “Tello”, “Xələfi”, “Urfanı”, “Tirmə şal”, “Qazı-qazı”, “Dırqo”, “Höynəri”, “Gülümey”, “Haxışta” və s.) daxildir. Hazırda ansamblın 50-yə yaxın üzvü var (2005). Ansambl gənc ardıcılarını yetişdirmək sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir. Çərçiboğan kənd mədəniyyət evinin “Fidanlar”, Aralıq kənd mədəniyyət evinin “Şəhur qönçələri”, Yengicə mədəniyyət evinin “Cücələrim”, Muğancıq Mehrab kənd klubunun qızlardan ibarət yallı rəqs qrupu və digər kollektivlər məhz “Şəhur” yallı ansamblının yetirmələridir.

ŞƏHUR KANALI – Şəhur və Sədərək r-nları ərazisində suvarma kanalı. Uz. 20 km. Mahmudkənd yaxınlığında Arpaçayın sol sahilindən ayrılır; şm.-q. istiqamətdə axaraq Şəhur və Sədərək r-nlarının əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə edilir.

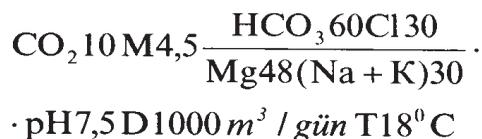
ŞƏHUR KONSERV ZAVODU – yeyinti sənayesi müəssisəsi. 1986 ildə istifadəyə verilmişdir. İstehsal gücü 55 mln. şerti bankadır. 1986–89 illərdə meyvə və tərəvəzdən müxtəlif çeşiddə (adda) mürəbbə, cem, povidla, kompot və şirələr, marinadlar və şorabalar, tomat-pasta, tomat şirəsi və s. istehsal edilmişdir. 1988–89 illərdə istehsal gücü 30–35 mln. şerti bankaya çatdırılmışdı. 1990–91 illərdə Ermənistanın Azərb.-a təcavüzü nəticəsində

“Şəhur” xalq yallı ansamblı.

yaranmış blokada şəraiti ilə əlaqədar istehsal prosesləri müvəqqəti dayanmışdır.

ŞƏHUR MİNERAL SU YATAĞI – Sədərək r-nu ərazisində, Şəhur ş.-ndən 8 km c.-q.-dədir. Balneoloji tərkibi:

Su kimyəvi tərkibinə görə karbon qazlı, az minerallaşmış, hidrokarbonatlı-xlorlu, maqneziumlu-natriumludur.

ŞƏHUR NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlıların idarəsində olan İrəvan əyalətinin nahiyələrindən biri. 1728 il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Ş. n.-nin 73 yaşayış məntəqəsini əhatə etdiyi göstərilir; 1838 ailədən ibarət idi. Əhalisi etnik mənsubu-

Şəhur konserv zavodu.

biyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; böyük əksəriyyəti müsəlmanlar (azərb.-lar) idi. Ş. n.-nin illik gəliri 767096 ağça təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

ŞƏRUR-ORDUBAD FİZİKİ-COĞRAFI RAYONU

– Nax. MR ərazisində fiziki-coğrafi r-n; *Naxçıvan fiziki-coğrafi vilayətinin* bir hissəsi. Araz çayının sol sahili boyunca bir-birini əvəz edən maili düzənlikləri (Sədə-rək, Şərur, Kəngərli, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Ordubad və s.) əhatə edir. Hünd. 600–1000 m. Dördüncü dövrün çay və sel çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Çayların müasir gətirmə konusları ilə yanaşı, onların düzənliklərdə saxlanmış qədim gətirmə konusları da mühüm yer tutur. Faydalı qazıntıları: daşduz, müxtəlif tikinti materialları və s. Mineral su bulaqları var. Kəskin kontinental – yayı quraq keçən soyuq yarımsəhra və quru çöl iqlimi hakimdir. Orta il-lik temp-r 14–12°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temp-ru – 2-dən –40°C-yədək, ən isti ayın (iyul) orta temp-ru 27–28°C-dir. Azərb. Respublikasında müşahidə olunmuş mütləq minimum (–31°C) və mütləq maksimum (43°C) temp-rlər burada qeydə alınmışdır. İl-lik yağıntı 200–300 mm. R-nun ərazisindən axan çaylar (Arpaçay, Naxçıvançay, Əlinca-çay, Ordubadçay, Düylünçay, Gilançay, Və-nəndçay, Əylisçay və s.) yayda çox sulu olur. Nehrəm, Uzunoba, Qahab, Xok və s. su an-barları yaradılmışdır. Araz su qovşağı çayla-

rın suyunu tənzimləyir. Ərazidə boz və çəmən-boz torpaqları, yovşanlı və yovşanlı-şoranlı yarımsəhra, şoranlı səhra bitkiləri ge-niş yayılmışdır. Canavar, tülkü, oxlu kirpi, ilan, çöldonuzu, çöl siçanı, quşlardan kəklik, göyərçin, qaraqarın bağırqara və s. var.

Əd.: B a b a y e v S., Naxçıvan Muxtar Respub-likasının coğrafiyası, B., 1999.

ŞƏRUR RADİO ZAVODU – radio sənayesi müəssisəsi 1961 ildə açılmışdır. Bakı radio z-dunun filialı idi;. Sonralar müstəqil radiotex-nika z-duna çevrilmişdir. Ş. r. z. “Araz”, “Xə-zər-404” tranzistor radioqəbulediciləri, “Araz-M” radioları, elektrik avadanlığı his-sələri və s. istehsal edirdi. Məhsulları xarici ölkələrə də göndərilirdi. 1991–92 illərdə həmin sahələr üzrə fəaliyyət dayanmış, 1996 ildə Türkiyənin bir şirkəti ilə “Yapraq plastik” orta q müəssisəsi yaradılmış, məi-şətdə işlədilən plastmas qablar istehsal etmiş-dir. 1997 ildə z-dda yeni sex qurularaq “Ras-san” adı ilə meyvə suları istehsalına baş-lanmışdır. Z-d binalarının şəraiti nəzərə ali-naraq, inşaat materialları istehsal edən sex (1997), “Rassan” adlı pivə istehsal edən sex qurulmuşdur.

ŞƏRUR RAYON TARİX-DİYARŞÜNAS-LIQ MUZEYİ

– mədəni-maarif müəssisəsi. İctimai əsaslarla 1978 ildə təşkil edilmişdir. 1980 ildən dövlət müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərir. 9 bölməsi (təbiətşünaslıq, arxeolo-giya, etnoqrafiya, nümuzmatika, “Qırmızı tabor”, Böyük Vətən müharibəsi, mədəniyyət və incəsənət, elm xadimləri, şəhidlər) var. Naxçıvan MR-in 80 illiyinə və Azərb. Res-publikası Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş xüsusi gu-şələr yaradılmışdır. Muzeyin fondunda 5500-ə yaxın eksponat var (2004).

ŞƏRUR RAYON XALQ TEATRI – 1938 il-dən dram kollektivi kimi fəaliyyət göstərmiş-dir. İlk vaxtlar həvəskar aktyorların ifasında Səməd Vurğunun “Vaqif”, C. Cabbarlının “Solğun çiçəklər”, C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərləri oynanılmışdır. 1981 ildən xalq teatri adlanır. Son illərdə S. S. Axundo-vun “Tamahkar”, Ü. Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, S. M. Qəniyevin “Rəhmə gəl, mələyim”, Q. Hüseynovun “Nicat”, Seyran Səxavətin “Zəngülənin səsləri” və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur.

Şərur rayon tarix diyarşünaslıq muzeyi.

ŞƏRUR RAYONU (1930–1964 illərdə N o r a ş e n r-nu, 1964–91 illərdə İ l i ç r-nu) – Nax. MR-də inzibati r-n. 1930 ildə təşkil edilmişdir. Şm.-da və şm.-ş.-də Erm. Respublikası, c.-da və c.-q.-də İranla həmsərhəddir. Sah. 0,81 min km^2 . Əh. 96 min nəfər (2005, 1 yanvar). R-nda 1 ş., 65 kənd yaşayış məntəqəsi var. Mərkəzi Şərur ş.-dir.

Təbiət. R-nun səthi şm.-da və ş.-də dağlıq, Arazboyu hissədə bir-birindən tirə və yüksəkliklərlə ayrılan maili düzənliklərdən (Şərur, Sərdar və Tənənəm düzləri) ibarətdir. Ərazidə Dərələyəz silsiləsi əsas yer tutur. Hünd. Araz çayı sahilində təq. 600–700 m-dən Dərələyəz silsiləsində 2775 m-ədək (Qalınqaya d.) dəyişir. Düzənlik və dağətəyi hissədə əsasən Antropogen, dağlıq hissədə Devon, Perm, Trias, Tabaşir çöküntüləri yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: polimetal filizlər, travertin, mərmərəbənzər əhəngdaşı və s. Yayılma quraq keçən soyuq yarımsəhra, quru çöl və yayılma quraq keçən soyuq iqlimi var. Orta temp-r yanvarda 3-dən 6°C-yə qədər, iyulda 20–26°C, illik yağıntı 200–400 mm-dir. Çayları (Şərqi Arpaçay və s.) r-nun İranla sərhədi boyu axan Araz hövzəsinə aiddir; suvarmada geniş istifadə olunduğundan suları yayda mənsəbə çatmır. Şərqi Arpaçay üstündə tikilmiş su anbarının (bax *Arpaçay su anbarı*) fəaliyyəti sayəsində k.t. torpaqlarının suvarılması təmin edilir. Boz və çəmən-boz, şorəkətvarı boz-qonur, dağ-şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyü əsasən, yarımsəhra bitkilərindən (yovşan, şoranotu və s.) və dağ-kserofitlərdən ibarətdir. Heyvanları: qaya keçisi, muf-

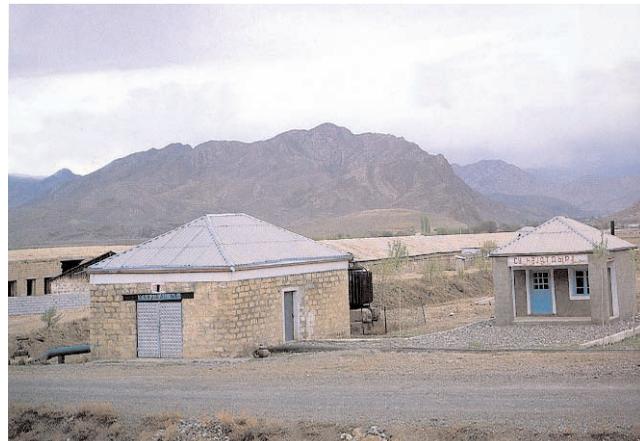
lon, canavar, tülkü, boz dovşan, çöldonuzu, daşlıq dələsi, çöl siçanı və s. Quşlardan kəklik, ular, qaraqarın bağırqara və s. var.

Əhali. R-nun əhalisi 1980 illə müqayisədə 14,1 min nəfər, yaxud təq. 17,2% artmışdır. Orta sıxlıq 1 km^2 -də 118 nəfərdir. İri yaşayış məntəqələri Şərur ş, Dəmirçi və Püsyan k.-ləridir.

Təsərrüfat. Son illər muxtar respublikada aparılan quruculuq və abadlıq işləri nəticəsində iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində böyük irəliləyişlərə nail olunmuş, Ş. r. da əsl inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Ş. r. Nax. MR-in ən böyük tütüncülük, üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq və tərəvəzçilik r-nu, Azərb. Respublikasının isə iri tütüncülük r-nlarından biridir. K.t.-na yararlı torpaqlar 31,5 min *ha*-dır. Bunun 13,8 min *ha* sahəsində əkin aparılmışdır. Suvarılan torpaqlar 16,3 min *ha*-dır. Dənli və dənli-paxlalı bitkilər (əsasən buğda, qismən arpa, qarğıdalı və s.), texniki bitkilər (tütün), tərəvəz-bostan bitkiləri, (o cümlədən şəkər çuğünduru), kartof, yem bitkiləri əkilir.

1999 ildə Ş. r.-nu üzrə aqrar islahatlar başa çatdırılıb, 18881 *ha* sahə xüsusi mülkiyyətə verilib, 48 *ha*-dan artıq torpaq isə bələdiyyə mülkiyyətində qalıb. 99757 nəfər pay norması əsasında torpaq payları ilə təmin olunub. Hər nəfərə orta hesabla 1893 m^2 torpaq sahəsi düşüb. Torpaqları suvarmaq üçün Həməzəli, Kərimbəyli və digər kəndlərdə nasos stansiyalarından və artezian quyularından istifadə edilmişdir. 58 *km*-lik Şərur–Naxçıvan su kəməri bərpa edilib işə salınmışdır.

Həməzəli su nasos stansiyası. 1997.

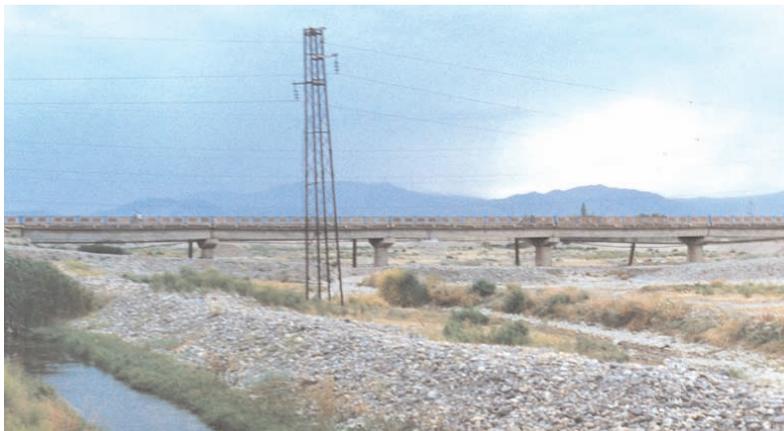

Arpaçay su anbarı.

2003–2004 illər ərzində Ş. r.-nda bütün təsərrüfat dərəcələri üzrə taxıl məhsulları istehsalı 13,8%, kartof istehsalı 15,7%, meyvə istehsalı 1,6%, üzüm istehsalı isə 0,7% artmışdır. 2004 ildə muxtar respublikada istehsal olunan taxılın 23,1 %-i, tərəvəzin 29,8%-i, bostan məhsullarının 11,5%-i, kartofun 34,9%-i, meyvənin 92,2%-i, üzümün 15,5%-i Ş. r.-nün payına düşmüşdür. 2004 ildə Ş. r.-nda heyvandarlıq məhsulları üzrə də xeyli uğurlar əldə edilmişdir. Ət istehsalı 1970 ildəkinə nisbətən 7,2 dəfə, süd istehsalı 7,8 dəfə, yun istehsalı 3,9 dəfə, yumurta istehsalı 100,0 dəfə artmışdır. 2004 ildə Ş.r.-nda 4,6 min *t* ət, 20,2 min *t* süd, 16,2 mln. ədəd yumurta, 149,5 *t* yun istehsal olunmuşdur. Muxtar respublikada istehsal olunan ətin 33,1%-i, südün 32,2 %-i, yunun 18,5 %-i, yumurtanın 35,3%-i Ş.r-nuna aiddir (2004).

Arpaçay körpüsü.

R-nda 27657 baş qaramal, o cümlədən 16518 baş inək və camış, 92962 baş xırda buynuzlu heyvan, 161815 quş var (2004). 1970 ilə nisbətən qaramal 1354 baş və ya 5,1%, inək və camışlar 5241 və ya 46,5%, qoyun, keçi 33931 baş və ya 57,5% çox olmuşdur. Muxtar respublikadakı qaramalın 32,9%-i, o cümlədən inək və camışların 33,3%-i, xırda buynuzlu heyvanların 18,4%-i Ş. r.-nün payına düşür (2004). Qış otlaqları geniş sahə tutur. R-nda heyvandarlıq birlikləri yaradılmışdır.

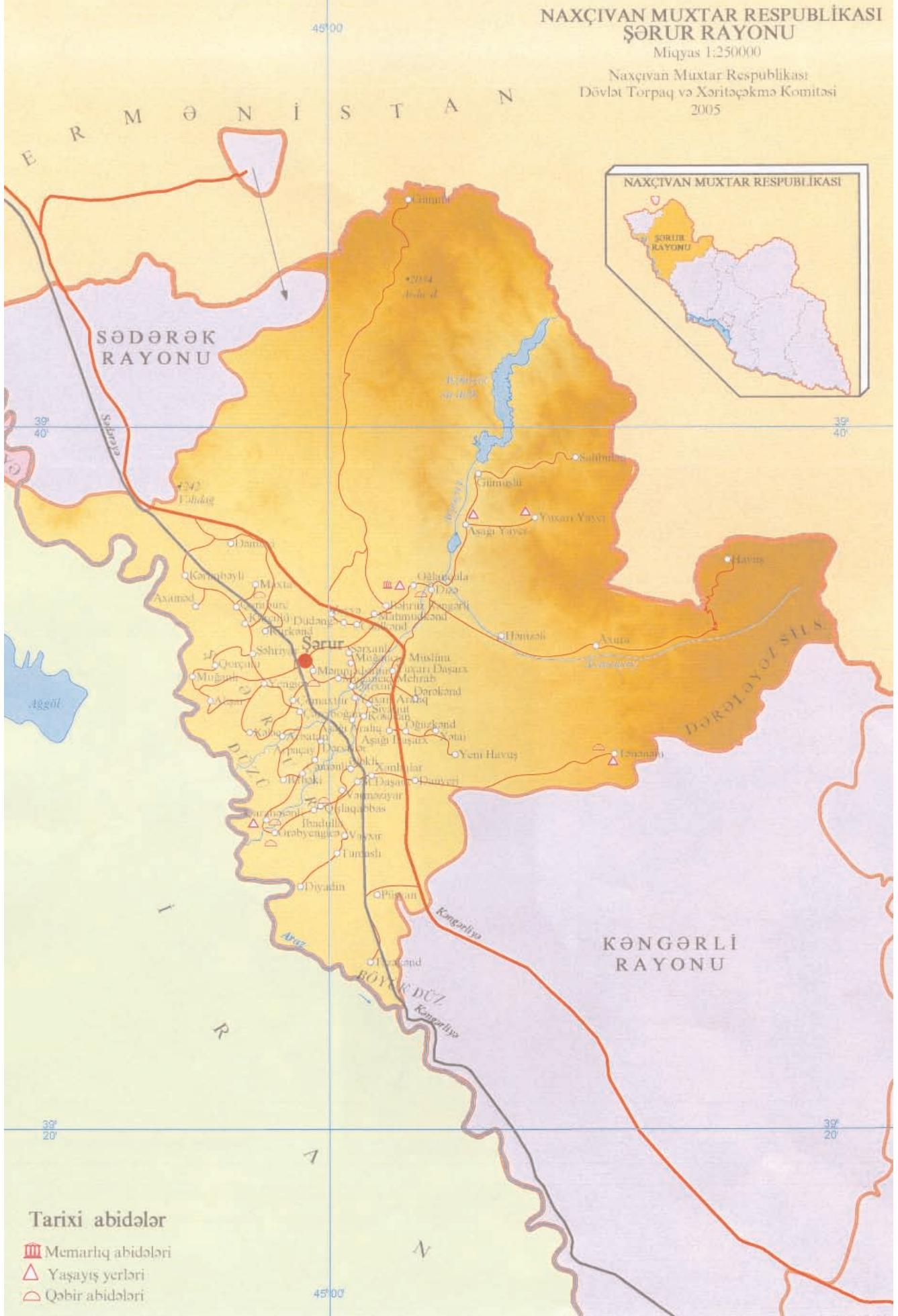
Ş. r.-nün sənayesi, əsasən, k. t. məhsulları emalı və tikinti materialları istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. R-nda 3 şəkər çuğunduru şirkəti fəaliyyət göstərir (2003 ildə r-nda 92 min *t* şəkər çuğunduru istehsal edilmişdir). Konserv z-du, 3 şərab z-du, quşçuluq f-ki, sənaye kombinatı, Gümüşlü dağ mədəni, Şah-taxtı daş karxanası r-nun əsas sənaye müəssisələridir. 2004 ildə muxtar respublika sənaye məhsulunun 17,0%-i Ş. r.-nün müəssisələrində istehsal olunmuşdur. Muxtar respublikada kapital qoyuluşunun 5,6 %-i, istifadəyə verilmiş əsas fondların 4,8%-i, cəmi əmtəə dövriyyəsinin 23,0%-i, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin 19,3%-i Ş. r.-nün payına düşmüşdür. Əhalinin hər nəfərinə düşən pullu xidmətlərin həcmi 214,1 min manat olmuşdur ki, onun da 17,4%-ini məişət xidməti təşkil edir. Bakı–Yerevan d.y., Naxçıvan–Yerevan avtomobil magistralı r-nun ərazisindən keçir (vaxtilə ümumittifaq şəbəkəsinə daxil olan d.y. və avtomobil xətləri Ermənistanın apardığı təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində 1992 ildən işləmir).

Tarixi–arxeoloji abidələr və memarlıq. Ş. r. ərazisində qədim insanların əmək fəaliyyətini və həyat tərzini əks etdirən maddi mədəniyyət qalıqları ilə zəngin xeyli arxeoloji abidə var (20 əsrin 30-cu illərindən tədqiq olunur). Bu abidələr qədim yaşayış yerləri, qalalar, qəbiristanlıqlar və memarlıq abidələrindən ibarətdir. 1987–90 illərdə Daş dövrünə (Mustyey) aid Qazma mağarasından maddi mədəniyyət qalıqları, o cümlədən çaxmaqdaşı və obsidiandan (d ə v ə g ö z ü) hazırlanmış xeyli əmək aləti aşkara çıxarılmışdır. Eneolit və Kür–Araz mədəniyyəti abidələrinin bu ərazidə sayca çoxluğu və mədəni təbəqənin qalınlığı e. ə. 4–3-cü minilliklərdə Şərur ərazisində

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ŞƏRUR RAYONU

Miqyas 1:250000

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005

Tarixi abidələr

- ▭ Memarlıq abidələri
- △ Yaşayış yerləri
- Qəbir abidələri

ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASI

1918-1920

Miqyas 1:420000

CAVANŞİR QƏZASI

ZƏNGƏZUR QƏZASI

NAXÇIVAN QƏZASI

GÖYÇƏ MAHALI

ŞƏRUR

TÜRKIYƏ

1

2

3

4

5

Şərur rayonu. 1. Ana abidəsi. Şərur. 2. Rayon İcra Hakimiyyətinin binası. 3. Şərur rayon rabitə idarəsi. 4. Bahar kinoteatri. Şərur şəhəri. 5. Şəhidlərə abidə.

1

2

3

4

5

6

Şərur rayonu. 1. "Heydər parkı". Şərur şəhəri. 2. Rayon mədəniyyət sarayı. 3. İdman kompleksi. Şərur şəhəri. 4. Şərur Dəmir yolu vağzal. 5. Gümüşlü kəndi. 6. Şərur Rayon Vergilər Şöbəsi.

əkinçi-maldar tayfaların intensiv məskunlaşdığını göstərir. Orta Tunc dövrünün abidələri, əsasən, Araz, Arpaçay və onların qolları üstündə salınmışdır. Şortəpə və s. abidələrdən yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış boyalı qablar aşkar olunmuşdur.

E. ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərində Ş. r. ərazisində Xocalı– Gədəbəy mədəniyyətinin (son Tunc–ilk Dəmir dövrləri) keramikası ilə seçilən abidələr yayılmışdı. E. ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısına aid abidələrin tədqiqi bu əraziyə xarici işğalçıların, xüsusilə Urartu basqınlarının artdığını göstərir. Bölgədə Oğlanqala, Qalacıq, Govurqala, Qarasu qalası kimi müdafiə istehkamları inşa edilmişdir. Qədim Şərur ərazisi küp qəbirlərlə zəngindir. E. ə. 1-ci minilliyin 2-ci yarısına aid abidələr Alban (Qafqaz) mədəniyyətinə məxsus elementləri ilə seçilir. Eramızın 1–4 əsrlərində bölgədə quyu qəbirlərlə xarakterizə olunan arxeoloji mədəniyyətin yayılması xüsusi maraq doğurur. Qəbirlərin dəfn adətinin müəyyən cəhətləri türk tayfalarının Azərb.-a axınının gücləndiyini göstərir. Erkən və inkişaf etmiş orta əsrlərdə Ş. r. ərazisində yaşayış məskənlərinin sayı xeyli artmışdır.

Ş. r. ərazisində memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid Arpaçay üzərində körpü, bürclər, məscid və pirlər, karvansaralar mühafizə olunmuşdur. Mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən nadir abidələr əsaslı şəkildə bərpa olunmuşdur. R-nun ərazisində aparılan yenidənqurma və quruculuq tədbirləri nəticəsində gözəl, müasir tikililər, milli arxitekturalı binalar, qədim üslubda meydanlar

inşa edilmiş, yollar boyu kəndlər abadlaşdırılmış, kəndlərarası körpülər tikilmişdir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. Son illər Ş. r.-nün sosial infrastrukturunun möhkəmləndirilməsi, əhəlinin güzəranının yaxşılaşdırılması, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafı sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Sərxanlı, Yeni Kərki, Dərvişlər, Qarahəsənli, Yuxarı Yayı, Gümüşlü kənd orta məktəb binaları tikilib istifadəyə verilməmiş, Aralıq, Düdəngə və digər kənd orta məktəbləri əsaslı təmir olunmuşdur. R-nun 21 məktəbəqədər müəssisəsində 960 uşaq tərbiyə olunur, 62 ümumtəhsil məktəbində 15818 şagird oxuyur (2005). R-nda 66 klub və mədəniyyət evi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 60 kitabxana, 6 musiqi məktəbi fəaliyyət göstərir (2005). R-nun sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını işıqlandıran Şərur r-nu

Musiqi məktəbi.

Uşaq xəstəxanası.

Şirəliyev Asif

İcra Hakimiyyətinin orqanı “Şərurun səsi” qəzeti 1931 ildən nəşr edilir (1931–54 illərdə “Pambığa doğru”; 1954–59 illərdə “Noraşen kolxozcusu”, 1966–91 illərdə “İşıqlı yol” adları ilə çıxmışdır). Telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş, yeni televiziya ötürücüsü quraşdırılmışdır.

R-nda 675 çarpayılıq, o cümlədən 335 çarpayılıq mərkəzi rayon xəstəxanası, 70 çarpayılıq uşaq xəstəxanası, 35 çarpayılıq 2 kənd sahə xəstəxanası, 25 çarpayılıq 8 kənd sahə xəstəxanası, 41 feldşer-mama məntəqəsi, 12 həkim ambulatoriyası, təcili yardım stansiyası, gigiyena-epidemiologiya mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bütün ixtisaslar üzrə 87 həkim, 521 orta tibb işçisi çalışır (2005).

ŞƏRUR TÜRK LİSEYİ – 1994 ilin oktyabrında fəaliyyətə başlamışdır (bax *Naxçıvan türk liseyləri*).

ŞIXLAR – Babək r-nunun Cəhri k. yaxınlığında orta əsrlərə aid yaşayış yeri. 1974 ildə tədqiqat işləri aparılmışdır. Sah. təqr. 7 ha. Qalınlığı 1,5 m olan mədəni təbəqədən kül, osteoloji (heyvan sümükləri) qalıqlar, keramika məmulatı, orta həcmli çaydaşlar, həmçinin yandırılmış gil qalıqları aşkarlanmışdır. Arxeoloji materiallar şirli və şirsiz gil qab qırıqlarından, həvəng və dəstələrdən, habelə bəzək əşyalarından ibarətdir. Əldə olunmuş materiallar Cəhri k. orta məktəbinin diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır. Tapıntılara əsasən Ş. yaşayış yeri 3–15 əsrlərə aid edilir.

ŞIXMAHMUD – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km şm.-da, Naxçıvan–Şahbuz avtomobil yolunun kənarında, Naxçıvançayın sağ sahilində, dağətəyi düzənlikdədir. Əh. 2839 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, quşçuluq, bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, musiqi məktəbi, mədəniyyət evi, ambulatoriya, poçt, rabitə şöbəsi, uşaq bağçası, kitabxana, 2 məscid var.

ŞIXMAHMUD NEKROPOLU – Babək r-nunun eyniadlı kəndi yaxınlığında antik dövrə aid arxeoloji abidə. 1989 ildə təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən aşkar edilmişdir. Qazılmış yarğanda kül yığıntılarına və gil qab qırıqlarına təsadüf edilmişdir. Dördkünc formalı torpaq qəbirdəki skelet baş tərəfi c.-a olmaqla sağ böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə şm.-dan c.-a istiqamətlənmişdi. Buradan tünd mavi rəngdə 78 ədəd şüşə muncuq tapılmışdır.

Ş.n.-nda qəbirlərdən çəhrayı, yaşıl və göy rəngdə 4 ədəd şüşə qab aşkara çıxarılmışdır. Toplanmış materiallar Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. Tapıntılara əsasən Ş.n. 1–3 əsrlərə aid edilir.

ŞİRRANLI – Ordubad r-nu ərazisində çay. Nəsirvaz çayının (Gilançayın qolu) sol qolu. Uz. 5 km. Yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır.

ŞİRƏLİYEV Asif İsmayıl oğlu (d. 19.12.1939, Şərur r-nunun Düdəngə k.) – iqtisadçı. İqtisad elmləri doktoru (2001), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsini (1965) və Bakı Ali Partiya Məktəbini (1968) bitirmişdir. Şərur r-nunun komsomol, partiya və həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının rəhbər orqanlarında işləmişdir (1963–73). 1973 ildən Naxçıvan Dövlət Un-tinin müəllimidir. 1979–2003 illərdə un-tin İqtisadiyyat və tənqidləmə kafedrasının müdiri, 2004 ildən iqtisadiyyat fakültəsinin dekanıdır. Milli gəlinin formalaşması və bölgüsü, aqrar-sənaye kompleksi, iqtisadi mənafeələr, aqrar bölmədə istehsalın və əməyin təşkili formaları, bazar iqtisadiyyatı və s. problemlərə dair tədqiqatlar aparır. 28 kitab, dərslik və dərs vəsaitinin, 60-dan çox elmi məqalənin müəllifidir. Beynəlxalq və regional elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Aqrar bölmədə əməyin və istehsalın təşkili formaları, B., 1994; Bazar iqtisadiyyatı sistemində mənafeələr problemi, B., 1999.

ŞİRƏLİYEV Həsən İsmayıl oğlu (22.9.1929, Şərur r-nunun Düdəngə k. – 30.11.1997, Bakı) – fəlsəfəşünas. Fəlsəfə elmləri doktoru (1977), prof. (1978). Azərb. Respublikasının əməkdar elm xadimi (1980), “Ali məktəb əlaçısı” (1985). Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) tarix fakültəsinin fəlsəfə şöbəsini (1952) və aspiranturasını (1956) bitirmişdir. Şərur r-nunun Yengicə məktəbinin direktoru (1952–53), Azərb. Milli EA Fəlsəfə bölməsinin elmi katibi (1957–58) işləmişdir. 1958 ildən BDU-nun fəlsəfə kafedrasında çalışmış, 1967 ildən indiki politologiya və sosiologiya (keçmiş elmi kommunizm) kafedrasının müdiri olmuşdur. Ş. fəlsəfənin müxtəlif sahələrinə, dialektik və tarixi materializmə, məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin dialektikasına, həyat tərzinə, məişətin strukturu, ictimai münasibətlər sistemində rolu və

Şirəliyev Həsən

inkışaf qanunauyğunluqlarına, şəxsiyyətin formalaşması problemlərinə və s. dair tədqiqatların, o cümlədən 10-dan çox monoqrafiya, dərslik və tədris vəsaitinin (“Tarixi materializm” 1969; “Dialektik materializm”, 1971 – hər ikisi müştərək və s.), 100-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

Əsərləri: Yeni istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkışafının başlıca amilidir, B., 1960; Şəxsiyyətin hərtərəfli inkışafı, B., 1964; Məişət, B., 1979; Politologiya (müəlliflərdən biri), B., 1997.

ŞİRƏLİYEV Şulan İsmayıl oğlu (d. 20.2.1935, Şərur r-nunun Düdəngə k.) – şərşünas, dilçi. Filologiya elmləri namizədi (1966), prof. (1977). Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) şərşünaslıq fakültəsinin İran filologiyası şöbəsini (1962) və aspiranturasını (1966) bitirmişdir. Həmin vaxtdan un-tin şərşünaslıq fakültəsinin müəllimidir (1968–71 illərdə İranda tərcüməçi işləmişdir). 1974–76 illərdə şərşünaslıq fakültəsinin dekanı olmuşdur. 1977 ildə İran filologiyası kafedrasının prof.-dur. Müasir fars dilində modallıq kateqoriyasına, ara söz və cümlələrə, söz birləşmələrinə, adatlara dair tədqiqatların, ali və orta məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Şərşünaslıq elmi məclislərində [Tehran, Moskva, Tbilisi, Düşənbə, Leninqrاد (indiki Sankt–Peterburq) məruzələr etmişdir. YUNESKO-nun kadr Akademiyası tərəfindən “Filoloji elmlərdə fəlsəfə doktoru” dərəcəsinə və diplomuna layiq görülmüşdür (2000).

ŞİRƏLİYEV Vasif Müseyib oğlu (d. 31.3.1936, Şərur r-nunun Düdəngə k.) – tikinti iqtisadiyyatı sahəsində alim. İqtisad elmləri doktoru (1992), prof (1995). Azərb. Politexnik İn-tunu (indiki Texniki Un-t, 1958) və Moskvada Ümumittifaq Tikinti İqtisadiyyatı İn-tunun aspiranturasını (1964) bitirmişdir. Azərb. Milli EA-nın və Dövlət Plan Komitəsinin iqtisadiyyat in-tlarında baş, aparıcı və böyük elmi işçi, bölmə və şöbə müdiri, keçmiş Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Tikintidə Əməyin Layihələşdirilməsi İn-tu Zaqafqaziya Filialının direktoru (1976–82) işləmiş, respublikanın dövlət və özəl ali məktəblərində dərs demiş, dekan və kafedra müdiri (1995–99) vəzifələrində çalışmışdır. Tikintinin, o cümlədən mənzil tikintisinin iqtisadiyyatına dair 80-dən çox elmi əsərin, 6

monoqrafiya və dərs vəsaitinin, metodik tövsiyələrin müəllifidir.

Əsərləri: Əsaslı tikintidə investisiya siyasəti, B., 2000; Tikinti müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, B., 2000.

ŞORALI MAĞARASI – Şərur r-nunun Axura k.-ndən ş.-dəki Tana qalası yaxınlığında mağara. Pisdər mağarasının q. tərəfindədir. Qövsvarı formalıdır. Uz. 15 m-dən artıqdır. Qalın torpaq örtüyü var. Arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Bəzi tapıntılara əsasən mağaradan ibtidai insan məskəni kimi istifadə olunduğu ehtimal edilir.

ŞORÇAY – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Şahbuz çayının (Naxçıvançayın qolu) sağ qolu. Uz. 7 km. 2700 m hünd.-dən başlanır.

ŞORDƏRƏ – Ordubad r-nu ərazisində çay. Düylün çayının sol qolu. Uz. 9 km, hövzəsinin sah. 11 km²-dir. Əsasən qar suları və yeraltı sularla qidalanır. Yaz-yay daşqınları olur.

ŞORLUT NAHIYƏSİ – 18 əsrin əvvəllərində Osmanlıların idarəsində olan Naxçıvan sancağının 14 nahiyəsindən biri. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən aydın olur ki, bu dövrdə Ş. n. 5 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Əhalisi etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılmışdı; nahiyənin 3 kəndində müsəlmanlar (azərb.-lilər), 1 kəndində həm müsəlmanlar, həm də xristianlar yaşayırdı. Nahiyənin illik gəliri 28.870 ağça idi; bu da Naxçıvan sancağının illik gəlirinin 1,1% -ni təşkil edirdi.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997.

ŞORSU – Babək r-nu ərazisində çay. Sirab çayı ilə qovuşduğu yerdən aşağıda S e l o v adlanır. Uz. 8 km. 1150 m hünd.-dəki bulaqlardan başlanır. Yeraltı sular və yağış suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə edilir. 965 m hünd.-də soldan Naxçıvançaya tökülür.

ŞORSU KÖRPÜSÜ – Babək r-nu ərazisində, Sədərək–Naxçıvan–Ordubad avtomobil yolunun 81 km-liyində, Şorsu çayı üzərindədir. Uz. 40 paqonometr. 2000 ildə əsaslı surətdə bərpa edilib yenidən qurulmuş və istifadəyə verilmişdir.

ŞORTƏPƏ – Şərur r-nunun İbadulla k.-nin c.-ş.-ndə Tunc dövrünə (e.ə. 3–2-ci minilliklər) aid yaşayış yeri. 1934 ildə təsərrüfat işləri zamanı aşkar olunmuşdur, 1936 ildə kəş-

Şirəliyev Şulan

Şirəliyev Vasif

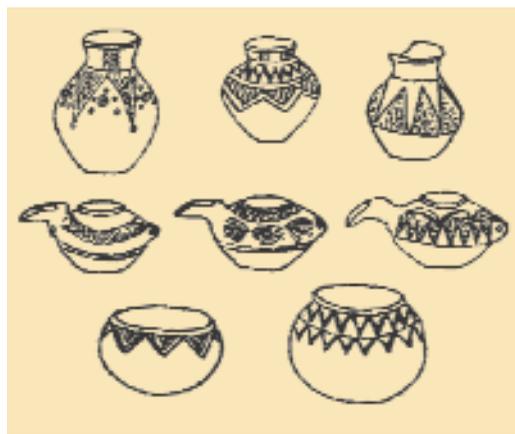
fiyyat qazıntıları aparılmış (Ə.Ələkbərov), mədəni təbəqə 3 m dərinliyində tədqiq edilmişdir. Qazıntılar 1970–80-ci illərdə davam etdirilmişdir. Ş.-nin alt təbəqəsindən Kür–Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan cilalı boz və qara rəngli gil qablar, öküz başı formalı ocaq qurğuları, tunc biləzik və s., üst təbəqəsindən isə orta Tunc dövrü Naxçıvan mədəniyyətinə aid monoxrom boyalı qablar tapılmışdır. Son tədqiqatlar e.ə. 3-cü minilliyə aid maddi mədəniyyət qalıqlarının qismən sağlam qaldığını müəyyənləşdirmişdir. Ş. yaşayış yerindən ilk Dəmir dövrünə aid xeyli gil qab (əsasən, kasa tipli qablar) qırıqları toplanmışdır. Qədim əkinçi tayfalarından birinin məskəni olan Ş.-də süni suvarma əkinçiliyi inkişaf etmişdi. Əhalisi dulusçuluq, daşışloma və s. ilə məşğul olmuşdur. Tədqiqatlara əsasən, qeyd etmək olar ki, Ş.-də həyat uzun müddət davam etmiş, ilk Dəmir dövründə o, əhəmiyyətini itirmiş və qəbirstanlıq kimi istifadə olunmuşdur.

Əd.: Ə l i y e v V. H., Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, B., 1977; Алекперов А. К., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана Б., 1960.

ŞORTƏPƏ NEKROPOLU – Şərur r-nunun İbadulla k.-ndən Ş.-də eyniadlı yaşayış yerinin yaxınlığında Tunc dövrünə (e. ə. 2-ci minillik) aid arxeoloji abidə. Sah. 3 ha. Təsərrüfat işləri zamanı dağılmış daş qutu qəbirlərdən zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Tapıntılar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmış qırmızı rəngli küpə, çölmək, kasa, çaydan tipli qablardan ibarətdir. Polixrom boyalı qablar bir küpə ilə təmsil olunmuşdur.

ŞURUD– Culfa r-nu ərazisində çay. Qaradərə çayının (Arazın qolu) sol qolu. Uz. 16 km, hövzəsinin sah. 65 km²-dir. 1000 m hünd.-də Qaradərə çayına tökülür. Əsasən, yaz-yay və payız aylarında yağın yağışlar və yeraltı sularla (40%-ə qədər) qidalanır. Qar suları az rol oynayır (10%). Suvarmada istifadə edilir.

ŞURUD – Culfa r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən və Culfa d.y. st.-ndan 23 km şm.-da, hündür dağ silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 180 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, iki kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var.

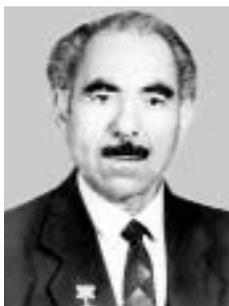
Şortəpə nekropolundan tapılmış küpə, çölmək, kasa və çaydan tipli keramika məmulatı və ocaq qurğusu. Tunc dövrü.

ŞUKURƏLİ XAN (? – ?) – Naxçıvan xanı. Nüfuzlu Naxçıvan feodallarından biri olan Ş. x. hakim dairələrdəki qarışıqlıqdan istifadə edərək 1785 ildə xanlığı ələ keçirib və, hakimiyyətdə çox qala bilməmiş, 2 ildən sonra Cəfərqulu xan tərəfindən devrilmişdir.

ŞÜKÜROV İsrəfil Xudavərdi oğlu (18.6.1924, keçmiş Erm. SSR, Əzizbəyov r-nunun Qabaqlı k. – 16.3.1994, Babək r-nunun Didivar k.) – müəllim. Nax. MSSR əməkdar müəllimi (1980), SSRİ xalq müəllimi (1984). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Naxçıvan Müəllimlər İn-tunu (1948) və Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (indiki APU, 1954) bitirmişdir. Babək r-nunun Şıxmahmud və Təzəkənd kənd məktəblərində müəllim, Payız və Sust kənd məktəblərində direktor (1948–57), həmin r-nunun Didivar kənd orta məktəbində Azərb. dili və ədəbiyyatı müəllimi (1957 ildən) işləmişdir. 1-ci dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Şərəf nişanı” ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Didivar kənd orta məktəbinə onun adı verilmişdir.

ŞÜRBİ (Mірzə Cəlil oğlu M i r z ə y e v i n təxəllüsü; 12.2.1874, Naxçıvan ş. – 1915, İran, Rəşt ş.) – ziyalı, maarif və teatr xadimi, şair. İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuş (1888–92), Şərur–Dərələyəz qəzasındakı Aralıq ibtidai məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlamış, 1894 ildə C. Məmmədquluzadənin müdir olduğu Nehrəm məktəbinə dəyişilmiş, qısa müddətdən sonra müəllimliyini Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbində davam etdirmişdir. C. Məmmədquluzadənin təş-

Şükürov İsrəfil

viqi ilə teatr hərəkatına qoşulmuş, Naxçıvan teatrında qadın rollarını oynamış, ədəbi-maarif tədbirlərinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. Ordubad qəzasının Vənənd kənd ibtidai məktəbinin (1903–08) və Naxçıvan səhər rus-tatar məktəbinin (1909–13) müdiri olmuş, “Kollec registratoru” rütbəsi almışdır. Açıqfikirliliyinə, milli mənafeyi və maarifçiliyi üstün tutmasına, xurafat və fanatizmə qənim kəsilməsinə, siyasi “bədgümanlıq” döğürməsinə görə Naxçıvan mühitindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə Şahbuz ibtidai məktəbinə göndərilmiş, lakin şərab içməsi bəhanə gətirilərək, şübhəli şəxs kimi, 3 aydan sonra vəzifəsindən geri çağırılmışdır. Aşqabad, yaxud Bakı məktəblərində münasib iş tapmaq təşəbbüslərinə də maneçilik törədilmişdir. “Şürbi”

təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Klassik üslubda qələmə aldığı qəzəllərində həyat eşqi qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Maarifçi şeirlərində (“Elm və cəhalət”, “Səhranişin və ayı” və s.) fanatizmi, gerilik və cəhaləti tənqid etmiş, yeniliyə, elmə və maarifə çağırılmışdır. “Molla Nəsrəddin”in Naxçıvan üzrə təmsilçisi kimi, jurnalın abunə və satış məsələləri ilə məşğul olmuş, jurnala xəbər və məqalələr göndərmişdir. Yazıları “Şərqi-Rus” qəzetində də dərc olunmuşdur. C. Məmmədquluzadə “Ölülər” komediyasında Ş.-dən İskəndər obrazının prototiplərindən biri kimi faydalanmışdır.

Əd.: N ə s i r l i M., Mirzə Cəlil Şürbi, “Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri” kitabında, B., 1967; H ə b i b b ə y l i İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

Şürbi Mirzə Cəlil

T

Tağıyev Adil

TACA – Şahbuz r-nu ərazisində göl. Naxçıvançayın hövzəsində, Sərpidağın (2499m) ətəyində, 2200 m hünd-ədədir. Əsasən, qar suları və yeraltı sularla qidalanır.

TAĞIYEV Adil Cəlil oğlu (25.5.1928, Kəngərli r-nunun Xok k. – 20.11.1988, orada) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1945–57 illərdə Şərur r-nunun Əzizbəyov ad. k-zunda (1957 ildən tütüncülük s-zu) mənqa başçısı, sədr müavini, sədr işləmişdir; 1957 ildən həmin s-zda aqronom idi. 1948 ildə tütüncülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

TAĞIZADƏ Allahverdi Abbas oğlu (15.5.1932, Culfa r-nunun Yayıcı k. – 8. 3. 2000, Bakı) – şair, pedaqoq. Pedaqoji elmlər namizədi (1969), dosent (1973). C.Məmməd-quluzadə ad. Naxçıvan Müəllimlər İn-tunun dil və ədəbiyyat (1951) və H.Zərdabi ad. Gənçə Dövlət Pedaqoji İn-tunun tarix-filologiya (1960) fakültələrini bitirmişdir. Azərb. Dövlət Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunda (indiki Dillər Un-ti) baş müəllim (1967–71), dosent əvəzi (1971–73) olmuşdur. 1973 ildən pedaqogika kafedrasının dosenti idi. “Sənin əllərin” (1964), “Mənim narahatlığım” (1970), “Gözəlliyn sorağında” (1975), “Görüş” (1980), “Ömürdən nişanə” (1986) şeir topluları nəşr olunmuşdur.

Ə s ə r i: O tayda bir çinar var, B., 1990.

TAHİROVA-NƏCƏFOVA Nazlı Məmməd qızı (1890, Naxçıvan ş. – 2.1.1977, orada) – maarif xadimi, Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi. 1900 ildə H. Z.Tağıyevin Bakıda açdığı qız gimnaziyasına daxil olmuş, oranı bitirdikdən (1908) sonra bir müddət İrəvanda açdığı məktəbdə qızlara dərs demiş, 1910 ildən şəhərdəki qız məktəbində işləmişdir. 1912 ildən pedaqoji fəa-

liyyətinə Naxçıvanda davam etdirmiş, burada da qız məktəbi açmışdır. 1923 ildə Naxçıvanda açılmış qız pedaqoji məktəbinə müdir təyin olunmuş, 18 il fasiləsiz olaraq həmin məktəbə rəhbərlik etmişdir. 40-cı illərin əvvəlində “xalq düşməni”nin arvadı kimi repressiyaya məruz qalaraq, Qazaxıstana sürgün olunmuşdu. Sürgündən qayıtdıqdan sonra bir neçə il Göyçay rayonunda yaşamağa olmuş, 1954 ildən Naxçıvandakı 2 saylı orta məktəbdə dərs demişdir. Ömrünün yarım əsrdən çoxunu gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etmiş T.–N.-nin Naxçıvanda və resp.-nin bir sıra r-nlarında pedaqoji kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var. T.–N. tədrisə bir çox yeniliklər gətirmiş, məktəblərdə fənn dərnəkləri və kabinetləri yaradılmasının, tədris prosesində əyaniliyin təşəbbüsçüsü olmuşdur. Orden və medallarla təltif edilmişdir.

TAXTAXANI DAĞI – Ordubad r-nu ərazi-sində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Biləv k.-ndən 2,75 km c.-ş.-dədir. Hünd. 1651 m.

TALİBOV Abbas Allahverdi oğlu (7.11.1936, Şərur r-nunun Şəhriyar k.– 8.9.1997, Bakı) – inşaatçı. Nax. MR əməkdar mühəndisi (1978). Azərb. Respublikasının əməkdar inşaatçısı (1989). 1968 ildə Azərb. Politexnik İnstitutunu (indiki Texniki Universitet) bitirmişdir. Uzun müddət Şərur r-da və Naxçıvan ş.-ində tikinti təşkilatlarında çalışmış, Naxçıvan dəmir-beton məmulatları və şüşə qablar zavodlarının direktoru, 5 saylı Naxçıvan Tikinti Trestinin rəisi vəzifələrində işləmişdir. Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafı sahəsindəki səmərəli fəaliyyətinə görə “Şərəf nişanı” ordeni (1974) və medallarla təltif olunmuşdur.

*Tahirova-Nəcəfova
Nazlı*

Talibov Abbas

TALİBOV Vasif Yusif oğlu (d. 14.1.1960, Şərur r-nunun Aşağı Aralıq k.) – dövlət xadimi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti) tarix-filologiya fakültəsini (1981) və Bakı Dövlət Un-tinin hüquq fakültəsini (1998) bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1976 ildə Şərur rayon xalq maarif şöbəsində başlamış, sonra isə Naxçıvan alt trikotaj fabrikində kadrlar üzrə inspektor (1982), xüsusi şöbənin rəisi vəzifələrində çalışmışdır. İşlədiyi və təhsil aldığı illərdə doğma torpağına və xalqına qırılmaz tellərlə bağlı bir ziyalı kimi daim fəal həyat mövqeyində dayanmışdır. Azərbaycan müstəqil dövlətçiliyin qurulması və möhkəmləndirilməsi, vətənin ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkədə demokratik dəyərlərin bərqərar olması kimi ali məqsədlərə çatmaq üçün xalqın ümummilli lideri Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışı uğrunda mübarizənin öncüllərindən olmuş və müdrik rəhbərin yanında olmaqla əsl mənada onun məktəbini keçmiş, yaxın silahdaşı olmuşdur.

Vasif Talibov 1991 ilin sentyabrından 1994 ilin aprelindək Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrinin baş köməkçisi, 1994 ilin aprelindən 1995 ilin dekabrınadək Naxçıvan MR Baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini vəzifələrində çalışmışdır. Əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) yaranmasında və təşkilati cəhətdən formalaşmasında fəal iştirak etmişdir. YAP-ın Naxçıvan MR təşkilatının 1995 il aprel 8-də keçirilən konfransında onun sədri seçilən Vasif Talibov, həm də partiya xadimidir. O, Azərbaycan cəmiyyətinin aparıcı siyasi qüvvəsi olan YAP-ın rəhbər orqanında fəaliyyət göstərir. 1995 il noyabrın 12-də, 2000 il noyabrın 5-də və 2005 il noyabrın 6-da 1-ci, 2-ci və 3-cü çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, 1-ci, 2-ci və 3-cü çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı, Naxçıvan MR Ali Məclisinin müvafiq olaraq 1995 il dekabrın 16-da, 2000 il dekabrın 7-də və 2005 il noyabrın 28-də keçirilən ilk sessiyalarında Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilmişdir. Bu mühüm vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələn Vasif Talibov Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin bərqərar olmasına, Naxçıvan MR-in iqtisadiyyat və mədəniyyətinin daha da tərəqqisinə, xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanunların qəbul olunmasında olduqca səmərəli fəaliyyət göstərir. O, ilk növbədə muxtar respublika üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən bu ərazinin bütövlüyünün qorunub möhkəmləndirilməsi problemlərini bacarıqla həll etmişdir.

Muxtar respublikada həyata keçirilən quruculuq, abadlıq və yenidənqurma işləri Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun adı ilə sıx bağlıdır.

Vasif Talibovun bütün fəaliyyəti Azərbaycanda, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan MR-də cərəyan edən mühüm siyasi, ictimai və mədəni proseslərlə sıx bağlıdır. Onun apardığı məqsədyönlü iş sayəsində qonşu xarici dövlətlərlə–Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə normal münasibətlər yaradılmış, çoxsaylı müqavilələr imzalanmışdır. Bu münasibətlər Naxçıvanda sərbəst ticarətin, iqtisadi əlaqələrin, elm, təhsil və mədəniyyətin daha da inkişaf etməsinə kömək etmişdir. Muxtar respublikada aqrar islahatlar, əsasən, başa çatdı-

rılmış, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdır. Naxçıvana xarici sərmayə axını davam edir. Son illərdə muxtar respublikada onlarla müəssisə istifadəyə verilmiş, yeni iş yerləri açılmışdır. Nəticədə güclü iqtisadiyyatın yaradılması muxtar respublikanı yaxın illərdə məhsul ixrac edən bölgəyə çevirməyə imkan verəcəkdir. Muxtar respublikada əhalinin sosial problemlərinin həlli üçün konkret işlər görülür, təhsilin, səhiyyənin, elm və mədəniyyətin inkişafına, tikinti-abadlaşdırma və bərpa işlərinə daim böyük qayğı və diqqət göstərilir.

1995-2005 illərdə muxtar respublikanın şəhər və kəndlərində 100-ə qədər müasir tipli ümumtəhsil məktəbləri tikilmiş, Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun, Naxçıvan Özəl Universitetinin yeni tədris korpusları, AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyəti və 6 elmi-tədqiqat institutu üçün binalar istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda muxtar respublikanın şəhər və kəndlərində, xüsusilə Naxçıvan şəhərində mədəni-maarif ocaqları, idman kompleksləri, inzibati binalar inşa edilmişdir.

Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələrinə – Mömünə xatun məqbərəsi, Qarabağlar türbə kompleksi, Yusif Küseyr oğlu türbəsi, Xan evi, Buzxana, İmamzadə kompleksi, Əlincəqay Xanəqah kompleksi, “İsmayılخان

hamamı” və b. yüksək səviyyədə əsaslı təmir və bərpa edilmişdir. C.Naxçıvanskiyin, H.Cavidin, M.S.Ordubadinin, C.Məmməd-quluzadənin, Y.Məmmədəliyevin ev-muzeyləri yenidən qurulmuşdur. Bəhrüz Kəngərlinin adı əbədiləşdirilmiş və ev-muzeyi təşkil edilmişdir. Görkəmli pedaqoq, maarifçi və şair M.T.Sidqinin 150 illik yubileyi keçirilmiş, əsərləri nəşr edilmiş və xatirəsi əbədiləşdirilmişdir. H.Cavidin xatirəsinə monumental türbə ucaldılmışdır.

Vasif Talibovun rəhbərliyi ilə keçirilən “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” (10-13.7.1996) beynəlxalq simpoziumu Naxçıvan diyarının tarixinin xalqın milli mənafeyi baxımından, obyektiv şəkildə araşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları və onlardan daha səmərəli istifadə yolları” mövzusunda da beynəlxalq simpozium keçirilmişdir (14-16.9.2000).

Azərbaycan xalqının bu qədim torpağa məxsusluğunun daş pasportu olan Gəmiqaya tarixi-etnoqrafik abidələr kompleksinin öyrənilməsi məqsədilə Vasif Talibov xüsusi sərəncam imzalamışdır (26.4.2001). Sərəncamdan sonra hər il Gəmiqayaya arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil edilir.

Vasif Talibov dünya azərbaycanlılarının 1-ci qurultayında (Bakı, 9–10 noyabr 2001) Əlaqələndirmə Şurasının üzvü seçilmişdir.

TALIBOV Əli Abdulla oğlu (d. 24.12.1916, Naxçıvan ş.) – fəlsəfəşünas. Fəlsəfə elmləri namizədi (1962), dosent (1967). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsini bitirmişdir (1942). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır; ağır yaralandığından ordudan tərxis edilmişdir. 1944–54 illərdə C. Məmmədquluzadə ad. Naxçıvan Müəllimlər İn-tunda dərş demişdir. 1954 ildən Azərb. Neft Akademiyası fəlsəfə kafedrasının müəllimidir. Bir kitabın, 20-dən çox elmi-metodik və publisistik məqalənin müəllifidir. Birinci və ikinci dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri, Azərb. Respublikasının “Şöhrət ordeni” (2001) ilə təltif olunmuşdur. N. Kərimovanın “Həyat fəlsəfəsi, iztirab, əzab...” kitabı (B., 2001) T.-un həyat yolundan bəhs edir.

TALIBOV Tariyel Hüseynəli oğlu (d.22.2.1949, Şərur r-nunun Siyaqut k.) – bioloq. Biologiya elmləri doktoru (2003). Azərb. Dövlət Universitetinin (indiki BDU) biologiya fakültəsini bitirmişdir. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində kiçik elmi işçi (1973), NDU-da baş laborant, müəllim, baş müəllim, dosent (1974–89), botanika kafedrasının müdiri (1990–2003) olmuşdur. 2003 ildən AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun direktorudur. Nax. MR biomüxtəlifliyinin tədqiqi, səmərəli istifadəsi və nadir növlərin qorunmasına dair tədqiqatlar aparır. 15 kitab və 86 elmi məqalənin müəllifidir.

Əsərləri: Naxçıvan MR-də biosferin qorunması. B., 1983; Naxçıvan MR-də nadir heyvan növləri və onların genofondunun qorunması. B., 1999; Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. B., 2001.

TALIBOVA Bahar Məhərrəm qızı (17.3.1927, Şərur r-nunun Aşağı Aralıq k. - 20.7.2003, orada) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1960). Əməkdar pambıq ustası (1959). 1951–75 illərdə Şərur r-nunun M.Hüseynzadə ad. k-zunda kolxozçu, manqa başçısı işləmişdir. 1959 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Sov. İKP-nin 22–24-cü qurultaylarının nümayəndəsi olmuş, Azərb. KP 25–27-ci qurultaylarında MK üzvü seçilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (4–7-ci çağırış), Nax. MSSR Ali Sovetinin (9–11-ci çağırış) deputatı olmuşdur. “Lenin” ordeni, “Oktyabr İnqilabı”, “Qırmızı

Əmək Bayrağı” ordenləri ilə təltif edilmişdir. SSRİ Veteranlar Şurası plenumunun üzvü olmuşdur. Prezident təqaüdcüsü idi (2002).

TAMAŞALI – Şərur r-nunun Havuş k. ərazisində erkən orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Hər tərəfdən hündür dağlarla əhatələnmiş düzənlik sahədə salınmışdı. Ərazi heyvandarlıq üçün olduqca əlverişlidir. Sah.1 ha. Kəşfiyyat qazıntıları (2x2) nəticəsində 70 sm dərinlikdən yerli daşdan inşa edilmiş divar qalıqı aşkara çıxarılmışdır. 3 m-dən artıq dərinlikdən 2 mədəni təbəqə müəyyən edilmişdir. Üst təbəqədən şirli qab qırıqları əldə olunmuşdur; təbəqənin 11–16 əsrlərə aid olduğu göstərilir. Alt təbəqə isə 1–9 əsrlərə aiddir. Üst və alt təbəqələr arasında 1 m dərinliyində qısa müddəti əhatə edən lal təbəqə vardır.

TAMAŞALI NEKROPOLU – Şərur r-nunda Tamaşalı yaşayış yerinin 1 km-liyində təpə üzərində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, nekropol daş qutu, onun üstü isə torpaq qəbirlərdən ibarətdir. Ərazidən əl ilə nisbətən kobud şəkildə formalaşdırılmış kiçik ölçülü küpə tipli qablar aşkar olunmuşdur. Qəbiristanın 10–16 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

TAMAYEV Nəbi Koroğlu oğlu (1887, Babək r-nunun Sust k. – 2.6.1957, orada) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). K.-zda çoban olmuşdur. 1947 ildə qoyunçuluq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

TANA QALASI – Şərur r-nunun Axura k.-ndən ş.-də, Havuş k.-nin c. tərəfində, hündür dağ zirvəsində orta əsrlərə aid qala. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı iri daşlardan inşa edilmiş qala divarlarının izləri aşkar olunmuşdur. Qala ərazisindən, əsasən, şirsiz saxsı məmulatı, həmçinin şirli qab hissələri, metal əşya qalıqları aşkar olunmuşdur. Tapıntılar 11–18 əsrlər üçün səciyyəvidir. Adı “Kitabi–Dədə Qorqud”da çəkilir.

TARVERDİYEV Məmmədəli Hüseyn oğlu (20.11.1910, Ordubad r-nunun Dəstə k. – 28.2.1994, Naxçıvan ş.) – yazıçı, nasir. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu (1927), Bakıda diş həkimliyi məktəbini (1938), Azərb. KP MK yanında ikiillik ali-orta partiya məktəbini (1949) bitirmişdir. Bir neçə il müəllimlik etmiş, sonra mətbuatda çalışmış, “Şərur

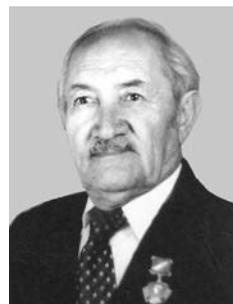
Talibova Bahar

Talibov Tariyel

Tamayev Nəbi

Tarverdiyev
Məmmədəli

qapısı” qəzeti redaksiyasında məsul katib, “Gənc işçi” (Bakı) qəzetində şöbə müdiri, redaktor müavini, “Şərq qapısı” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Partiya və sovet orqanlarında fəaliyyət göstərmiş, Azərb. KP Naxçıvan Vilayət Komitəsində şöbə müdiri, Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi, Naxçıvan Şəhər Səhiyyə Şöbəsinin müdiri və s. vəzifələrdə çalışmışdır. Ədəbi yaradıcılığa oçerklərlə başlamış, 1935–37 illərdə Azərb. Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan filialına başçılıq etmişdir. “Naxçıvan mayakları” (1963), “Mehriban insanlar” (1973) oçerk və hekayə kitabları nəşr olunmuşdur. “Zaman” (1943), “Kölgəli dağ” (1961), “Qəmküsar” (1975) pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur.

TAVARADAĞ – Şərur r-nu ərazisində dağ. Axura k.-ndən 5 km şm.-dədir. Hünd. 1652 m. Günbəzvarı formadadır. Coğrafi ədəbiyyatda adı Təvəradəğ kimi də işlədilir.

TAZIÜÇAN DAĞI – Babək r-nu ərazisində dağ. Arazın sol sahilində, Böyükdüzün q. hissəsindədir. Hünd. 935 m.

TEYMUR, Ə m i r T e y m u r, T e y m u r l ə n g, T o p a l T e y m u r (9.4.1336, indiki Özb. Respublikası, Qaşqadərya vil.-nin Xoca İlqar k. – 18.2.1405, Otrar ş.; Səmərqənddə Əmir Teymur məqbərəsində dəfn olunmuşdur) – Orta Asiya dövlət xadimi, sərkərdə, əmir. Teymurilər imperiyasının banisi. Türkləşmiş barlas tayfasından idi; sağ çiyindən və dizindən aldığı zədədən ayağı qatlanmadığına görə “Teymurləng” (Topal Teymur) ləqəbi ilə tanınmışdır. 1370 ildə hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gəlmiş və əmir titulu ilə Çingiz xanın [1306–27] nəslindən Mavəraünnəhri idarə etmişdir. T.-un ətraf ölkələrə hərbi yürüşləri 1380 ildən sonra daha da genişlənməmişdir. T. üç yürüşündə (1386–87; 1392–97; 1399–1404) Azərb.-da, o cümlədən Naxçıvanda olmuşdur. İlk yürüşü dövründə Naxçıvanda Şeyx Həsənin başçılıq etdiyi xalq müqavimətini qıraraq, Kərkit və Sürməli istehkamlarını dağıtmış, Əlincə qalasını mühasirəyə almışdır. Əlincə uğrunda 14 il mübarizə aparan T. buraya 4 dəfə (1387, 1393, 1397, 1400) yürüş etmiş, ciddi döyüşlər aparsa da, məqsədinə nail ola bilməmiş, yalnız son yürüşü zamanı tərək olunan qalaya girmiş və onu seyr edərək, möhtəşəmliyinə heyran qalmışdır. Hüseyn Cavidin “Topal

Teymur” dramı T.-un həyatından bəhs edir. 1996 ildə türk dövlətləri başçılarından və digər qonaqların iştirakı ilə Özbəkistanda anadan olmasının 660 illik yubileyi təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

Əd.: M ə m m ə d o v R., P i r i y e v V., Teymurləngin Əlincə səfəri, “Elm və həyat”, 1977, № 9; P i r i y e v V., Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə, Azərb. EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1983, № 1.

TEYMURİLƏR DÖVLƏTİ – orta əsr feodal dövləti [1370–1507]. Banisi Əmir *Teymurdur* (1336–1405). Teymurun hakimiyyətinin son illərində Mavəraünnəhr, Xarəzm, Xorasan, Pəncab, İran, İraq, Azərb. və Cənubi Qafqazı əhatə edirdi. 1370 ildə hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gələrək əmir titulu qəbul edən Teymur, Çingiz xanın nəslindən Mavəraünnəhri təkbəşinə idarə etməyə başladı, T. d.-ni yaratdı və Səmərqəndi onun paytaxtı elan etdi. 1380 ildən işğalçılıq yürüşlərini genişləndirən Teymur 1386 ildə özünün “üç illik səfəri”nə çıxmış Sultaniyyə ş.-ni tutub Təbrizə, Naxçıvana, Qarsa, Tiflissə, Şəkiyə, Qəbələyə, Qarabağa yürüşlər etmiş, 1387 ildə Qızıl Orda xanı Toxtamışın qoşunlarını Dərbənddən şimala qovmuş, sonra Səlmas, Urmiya və Marağadan keçib Gilana, oradan isə Səmərqəndə qayıtmışdı. Teymur sonralar “beş illik” (1392 ildən) və “yeddi illik” (1399 ildən) yürüşlər zamanı da Azərb.-a hücumlar etmişdi. O, Qızıl Orda xanı Toxtamışa qalib gələrək, xanlığın paytaxtı Saray Bərkəni və s. şəhərləri dağıtmış, 1398 ildə Hindistana hücum edərək Dehlini tutmuş, 1400–01 illərdə Sivas, Dəməşq və Bağdadı işğal etmiş, Ankara vuruşmasında (1402) Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə qalib gəlmişdi (bu döyüşdə Şirvanşah I İbrahim və Şəki hakimi Sidi Əhmədın hərbi dəstələri də Teymurun tərəfində vuruşurdu). Teymur 1403 ilin yazında Azərb.-in və qonşu ölkələrin idarəsini nəvəsi Ömər Mirzəyə tapşıraraq Səmərqəndə dönmüşdü. O, işğal etdiyi ölkələri öz oğlanları arasında bölüşdürmüşdü. Xorasan, Gurgan, Mazandaran və Siistan (mərkəzi Herat) Şahruxa, Qərbi İran, Azərb, İraq (mərkəzi Təbriz) Miranşaha, Cənubi İran (mərkəzi Şiraz) Ömər Şeyxə, Əfqanıstan və Şimali Hindistan (Mərkəzi Qəznə, sonra Bəlx) isə Pirməhəmmədə soyurqal olaraq

verilmişdi. Ayrıca dövlət aparatı, qoşunu olan bu inzibati ərazilərin mərkəzi dövlətə tabeliyi, əsasən, toplanan verginin bir hissəsini mərkəzə göndərməkdən və əmirin yürüşlərində iştirakdan ibarət idi. Mərkəzi dövləti, əsasən, icra, maliyyə və hərbi işlərə baxan divanlar idarə edirdi. Din, şəriət və məhkəmə işləri qazı və şeyxülislamın nəzarətində idi.

Yürüş və işğallar nəticəsində yaranmış hərbi feodal dövləti olan T. d.-nin ayrı-ayrı hissələri arasında sıx iqtisadi əlaqələr mövcud deyildi. Bu isə öz növbəsində mərkəzi hakimiyyətin iqtisadi və siyasi dayaqlarını daim zəiflədirdi. Eyni zamanda, dövlətdaxili feodal çəkişmələri ara vermirdi. Teymurun ölümü bu prosesləri daha da gücləndirdi və varislər arasındakı hakimiyyət mübarizəsi son nəticədə dövlətin parçalanmasına və süqutuna səbəb oldu. Teymurun ölümündən sonra Mavəraünnəhrdə hakimiyyətə keçən nəvəsi Xəlil Sultan [1405–09] 1409 ildə əmisi – Xorasən hakimi Şahrux tərəfindən devrildi. Şahruxun hakimiyyəti [1409–47] dövründə T. d.-nin parçalanmasının qarşısı nəinki alınmadı, əksinə, bu proses daha da gücləndi. Həmin dövrdə Azərbaycanda Qaraqoyunlu dövlətinin güclənməyə başlaması Şahruxu qorxuya salmış və o, Azərbaycanda üç dəfə (1420, 1429, 1434) yürüş etmişdi. Ondən sonra hakimiyyətə keçən oğlu Uluğ bəy [1447–49; 1409–47 illərdə Mavəraünnəhr hakimi] T.d.-ni dağılmaqdan xilas etməyə cəhd göstərsə də, bu, istənilən nəticəni vermədi. Hakimiyyət uğrunda növbəti çəkişmələrdən sonra T.d.-nin taxt-tacına Miranşahın nəvəsi Əbu Səid [1458–69; 1451–58 illərdə Mavəraünnəhr hakimi] sahib olmuşdu. T.d.-ndəki siyasi çəkişmələrdən istifadə edən Qaraqoyunlu Cahanşah 1458 ildə Heratı tutsa da, sonra Əbu Səidlə sülh bağlayaraq Azərbaycanda dönmüşdü. 1470 ildə T. d.-ndə Sultan Hüseyn Baykara [1470–1506] hakimiyyətə keçdi. 1500 ildə özbəklər Məhəmməd Şeybaninin başçılığı ilə Mavəraünnəhrə tutdular. Bundən sonra mövcudluğunu təkcə Xorasanda saxlayan T. d.-nə 1507 ildə özbəklər tərəfindən son qoyuldu.

T. d.-ndə elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına əhəmiyyət verildi. Avropa alimlərinin Teymuri intibahı kimi təqdim etdiyi dövr məhz Teymurun nəvələri zamanına təsadüf

edir. Dövrün siyasi hadisələri tarixçilərdən Hafiz Əbrunun, Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin, Mirxondun və b.-nin əsərlərində əksini tapmışdır. T. d.-ndə türkcə Çağatay ədəbiyyatı inkişaf etmişdi. Teymuri hökmdarlarından bir neçəsi – Sultan Xəlil bəy, Əbu Bəkr Mirzə, Babur, Hüseyn Baykara və b. öz dövrünün tanınmış şairləri olmuş və əsərlərini türkcə yazmışlar. T.d.-ndə memarlıq xüsusilə inkişaf etmişdi. Teymurilər dövrünün bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri dövrümüzədək mühafizə olunmuş və ilkin görkəmini saxlaya bilməmişdir.

Əd.: İ s m a i l A k a, Teymur və dövləti, Ankara, 1991; Б а р т о л ь д В. В., Улугбек и его время, Соч., т.2, ч.2, М., 1964; у с п э о п и п, Из истории Улугбека, Ташкент, 1965.

TEYMUROV Kamil Heydər oğlu (17.6.1914, Naxçıvan ş. – 24.2.1998, Bakı) – torpaqşünas, meliorator. Kənd təsərrüfatı elmləri doktoru (1969), prof. (1994). Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu (indiki Kənd Təsərrüfatı Akademiyası) bitirmişdir (1937). Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısıdır. Azərb. Milli EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda elmi işçi (1946–52), meliorativ torpaqşünaslıq laboratoriyasının müdiri (1952–80), baş elmi işçi (1980–92), elmin təşkili şöbəsinin eksperti (1992–98) vəzifələrində işləmişdir. Şorlaşmış və şorakət torpaqların meliorasiyası məsələlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş, “şorlaşmış torpaqların əvvəlcədən kimyalaşdırılma yolu ilə yuyulması” üsulunu işləyib hazırlamışdır. Bu üsul sonralar Sovet İttifaqında məktəb sistemində çevrilmişdi. 120-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Keçmiş SSRİ Torpaqşünaslar Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdi. 2 ordenlə, V. V. Dokuçayev ad. yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur.

TEYVAZ – Culfa r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən və Culfa d. y. st.-ndan 57 km şm.-da Əlinçəçayın (Arazın qolu) sağ sahilində, Zəngəzur silsiləsinin yamacındadır. Əh. 350 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, iki kitabxana, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi var.

TEYVAZ MİNERAL SU BULAĞI – Culfa r-nu ərazisində, Teyvaz k.-ndən 2 km c.-q.-də, Teyvaz çayının məcrasında, dəniz səviyyəsindən 1785 m hünd.-dədir. Dasit süxurlarından çıxır. Tərkibində karbon qazı azdır.

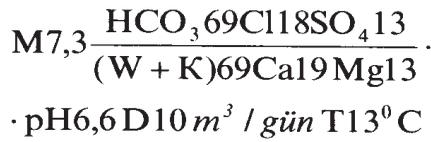

Teymurov Kamil

Təhmasib Cəmilə

Balneoloji tərkibi:

Suyu orta dərəcədə minerallaşmış, hidrokarbonatlı-natriumludur. Gələcəkdə tədqiqat üçün maraqlıdır.

TƏBRİZ BƏYLƏRBƏYİLİYİ, Azərbaycan bəylərbəyliyi – Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi vahidlərindən biri. Mərkəzi Təbriz ş. idi. 16 əsrin 1-ci yarısında yaradılmışdı. Çuxursəd, Qarabağ, Şirvan, İran əyalətləri və Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd olan T. b. -nə Marağa, Urmiya, Soucubulaq, Xoy, Səlmas, Mərənd, Naxçıvan (16 əsrin sonunadək), Maku, Qaradağ, Ərdəbil, Miyanə, Talış, Arasbar, Sultaniyyə, Zəncan və s. əyalətlər daxil idi. T. b. ictimai-iqtisadi və strateji baxımdan Səfəvilər dövlətinin ən zəngin və mühüm əyalətlərindən biri idi. Burada əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq inkişaf etmişdi; mühüm ticarət yolları onun ərazisindən keçirdi. Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Qəzvinə (1555), sonralar isə İsfahana (1598) köçürüldəndən sonra da T. b. ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Səfəvi ordusunun şəxsi heyətinin (təqr. 60 min nəfər) 5/1 hissəsi (təqr. 11–12 min) T. b.-nin payına düşürdü. T. b.-nə ən nüfuzlu qızılbaş əmirləri (əsasən, təkəli və türkmən tayfa başçıları) hakim təyin edilirdi.

1531 ilədək bəylərbəyi Üləma Təkəli idi. Ondan sonra T. b. türkmən əmirləri nəslinin idarəsinə keçdi. 1583/84 ildə şamlı və ustacılıq əmirlərinin təkidi ilə türkmən tayfa başçısı Əmir xan bəylərbəyilikdən kənar edildi. Bu, qızılbaşlar arasında qanlı toqquşmalara səbəb oldu. Əmir xana təkəllər də yardım edirdi. Tayfalararası çəkişmələr Osmanlı imperatorluğu ilə müharibə aparan Səfəvilər dövlətinin vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi; T. b.-nin idarəsi yenidən türkmənlərə qaytarıldı. 1590–1605 illərdə T. b.-nin ərazisi (Qaradağ, Ərdəbil və Talış əyalətləri istisna olmaqla) Osmanlıların tabeliyinə keçmişdi. I Şah Abbas dövründə [1587–1629] T. b. Osmanlı qoşunlarından azad edildikdən sonra onun idarəsi yenidən türkmən əmiri Pırbudaq xana tapşırıldı. Nadir şah [1736–47] hakimiyyətə

gələndən sonra bəylərbəyilik sistemi ləğv edilmiş, o öldürüldükdən (1747) sonra isə T. b. ərazisində bir sıra müstəqil xanlıqlar (Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Qaradağ, Sərab) yaranmışdı.

Əd.:Ə f ə n d i y e v O. Ə., Azərbaycan Səfəvilər dövləti, B., 1993; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.3, B., 1999; Петрушевский И.П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Л., 1949; Рахмани А.А., Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Б., 1981; Историческая география Азербайджана, Б., 1987.

“TƏBRİZ MEYDANI” – Naxçıvan ş.-ində meydan. 20 əsrin əvvəllərində G ö m r ü k x a n a adı ilə tanınmış, sonralar adı dəyişdirilərək “Sovnarkom meydanı” adlandırılmışdı. 1930 ildən “17-lər meydanı”, daha sonra “Xırda bağ” kimi tanınmışdı. Şəhərsalma ilə əlaqədar aparılan yenidənqurma və abadlıq işləri, xüsusilə çoxmərtəbəli “Təbriz” mehmanxanasının tikilməsi ilə bağlı ətraf ərazi 1989 ildən “T. m.” adlanmışdır (bax *Dədə Qorqud meydanı*).

TƏHMASİB Cəmilə Abbasqulu qızı (d. 25.2.1925, Naxçıvan ş.) – psixoloq. Psixologiya elmləri namizədi (1966), dosent (1970), Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (2000). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsini (1948) və psixologiya üzrə aspiranturasını (1952) bitirmişdir. 1952 ildən un-tin məntiq-psixologiya kafedrasının müəllimi olmuşdur. Hazırda psixologiya kafedrasının dosentidir. 35-dən çox elmi məqalənin müəllifi, 2 tədris vəsaitinin müəlliflərindəndir. Psixoloqların XVIII ümumdünya konqresində (1966), SSRİ psixoloqlarının Daşkənd konfransında (1964) və s. elmi məclislərdə, Azərb. qadınlar qurultayında (1998) məruzə, qadın problemlərinə dair beynəlxalq konfransda (Ankara, 1997) çıxış etmişdir. BDU “Sevil” qadınlar məclisinin sədridir (1997 ildən).

TƏHMASİB Məmmədhusəyn Abbasqulu oğlu (12.4.1907, Naxçıvan ş. – 5.10.1982, Bakı) – ədəbiyyatşünas, folklorşünas, dramaturq. Filologiya elmləri doktoru (1965), prof. (1970). Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş (1927), dörd il Naxçıvanda müəllimlik etmişdir. Sonra Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır (1930–33). Azərb. Dövlət Un-

Təhmasib Məmmədhusəyn

tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsində baş müəllim (1939–1951), dosent (1951–59), Azərb. Milli EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda folklor şöbəsinin müdiri (1945 ildən ömrünün sonunadək) işləmişdir. T. Azərb. elmi folklorşünaslığının əsasını qoyanlardan-dır. Mövsüm və mərasim nəğmələri, xalq dastanları haqqında sanballı tədqiqatların müəllifidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” eposlarının, dastanların, nağılların, Molla Nəsrəddin lətifələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində, elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var. “Bahar” (1938), “Aslan yatağı” (1941), “Çiçəklənən arzular” (1951), “Hind nağılı” (1956) və s. pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. “Rübailər aləmində” (1968) pyesi Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuşdur. “Onu bağışlamaq olarmı?” (“Bahar” pyesi əsasında), “Bir qalının sirri” (“Çiçəkli dağ” pyesi əsasında) filmlərinin (hər ikisi 1960) ssenari müəllifidir.

Ə s ə r l ə r i: VII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 3 cildə, c.1, B., 1960; Dədə Qorqud boyları haqqında, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, kitab 1–2, B., 1961–66; Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), B., 1972; Məqalələr (tərtib edənlər M.Cəfəri, O.Əliyev). B., 2005.

TƏHMASİB Rza Abbasqulu oğlu (20.4.1894, Naxçıvan ş. – 14.2.1980, Bakı) – aktyor, rejissor, pedaqoq. Azərb. Respublikasının xalq artisti (1964) və əməkdar incəsənət xadimi (1946), prof. (1949). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1946). Ümumittifaq Kinematografiya İn-tunun (Moskva) rej.-luq fakültəsini bitirmişdir (1937). Səhnə fəaliyyətinə 1910 ildə Tiflisdə “Müsəlman Artistləri İttifaqı”nın teatr truppasında başlamışdır. Tiflis, İrəvan, Naxçıvan teatrlarında aktyorluq və rej.-luq etmişdir. T.-in səhnə yaradıcılığı, əsasən Azərb. Akademik Milli Dram Teatrı ilə bağlıdır. O, burada aktyor və rej. (1920 ildən), direktor və bədii rəhbər (1922–24, 1937–38, 1953–59) işləmişdir. T.-in yaratdığı İskəndər (“Ölülər”, C.Məmmədquluzadə), İblis və Arif, Şeyx Sənan, Knyaz (“İblis”, “Şeyx Sənan”, “Knyaz”, H.Cavid), Qacar (“Ağa Məhəmməd şah Qacar”, Ə.Haqverdiyev), Süleyman (“Həyat”, M.İbrahimov), Koşkin (“Lyubov Yarovaya” K.Trenyov), Strijin (“Eskadranın məhvi”, A.Korneyçuk), Karl Moor (“Qaçaq-

lar”, F.Şiller) kimi obrazlar sənətkarlıq, yaradıcılıq axtarışları baxımından diqqəti cəlb edir. T.-in istedadının püxtələşməsində C.Cabbarlı dramaturgiyası mühüm rol oynamışdır; o, Aydın, Elxan, Balas, Hacı Əhməd, İmamyar, general-qubernator (“Aydın”, “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “Yaşar”, “1905-ci ildə”) rollarının ən yaxşı ifaçılarından olmuşdur. T. teatr və kino rej.-u kimi də tanınmışdır. C.Məmməd-quluzadənin “Ölülər” komediyası onun ilk müstəqil rej.-luq işidir (1915, Naxçıvan). Sonralar T.Azərb. Dövlət Dram Teatrında “Şeyx Sənan” (1931, H.Cavid), “Sevil” (1934, C.Cabbarlı), “Özgə uşağı” (1936, V.Şkvarkin), “Madrid” (1938, M.İbrahimov), “Vəfa” (1943, Rəsul Rza), “Hacı Qara” (1958, M.F.Axundov) və s. tamaşalara quruluş vermişdir. T. həmçinin, “Ordenli Azərbaycan” (1937) sənədli filminin, “Səbuhi” (1943, şərikli), “Arşın mal alan” (1945, N.Leşçenko ilə birgə), “Bakının işıqları” (1950, A.Zarxi və İ.Xeyfitslə birgə), “Mahnı belə yaranır” (1959, M.Mikayılova birgə), “Onu bağışlamaq olarmı?” (1960) bədii filmlərinin rej. olmuş, “Fətəli xan” (1947), “Qanun naminə” (1969, S.Rəhimovun “Mehman” povestinin motivləri üzrə) və s. filmlərdə çəkmişdir.

Təhmasib Rza

R. A. Təhmasib Knyaz (“Knyaz”, H.Cavid) rolunda.

Təkeşiyi məscidinin kitabəsi.

K.Stanislavskinin “İncəsənətdə mənim həyatım”, A.Ostrovskinin “Günahsız müqəssirlər”, D.Furmanovun “Çapayev” əsərlərini tərcümə etmişdir. T. Bakı Teatr Texnikumunda, 1946 ildən isə Azərb. Dövlət Teatr İn-tunda (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) aktyor sənəti kafedrasının müdiri işləmişdir. İstedadlı aktyor və rej. kadrlarının yetişməsində mühüm xidməti var. 3 “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əd.: M ə m m ə d o v C., Rza Təhmasib, B., 1966.

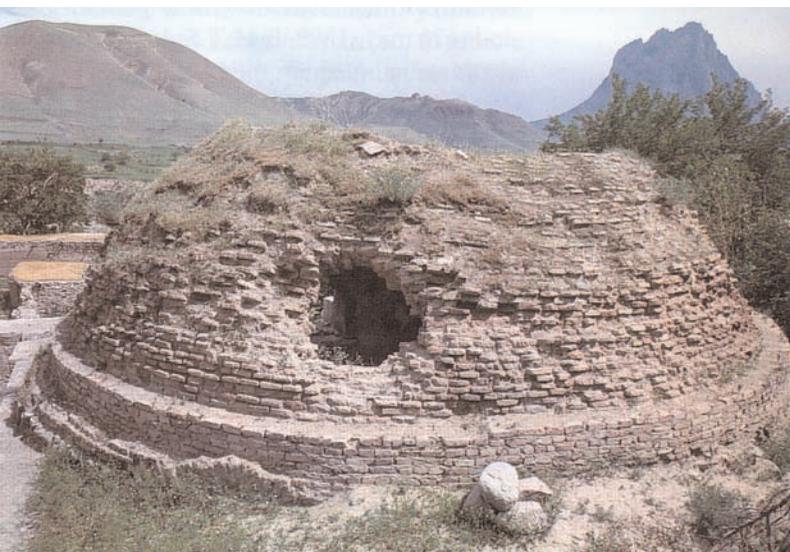
TƏKEŞİYİ MƏSCİDİ (ş i ə t ə k y ə s i deməkdir) – Ordubadda 18 əsrə aid Azərb. memarlıq abidəsi. Karvansarası olmuşdur. Naxışlı uca sütunları sıradan çıxdığından adı sütunlarla əvəz edilmişdir. Şəbəkəli pəncərələri var. Məscidin giriş qapısında iki mərmər sənduqə hörülmüşdür. Sənduqələrin yan haşiyələrində Qurandan ayə, üst tərəfində mürəkkəb kompozisiyalı xalça ornamentləri həkk olunmuşdur. Bərpa və yenidəqurma işləri aparılır. Xalq arasında Yəhya bəy məscidi adı ilə də tanınır.

Əd.: Səfərli F., Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi, “Elm və həyat” jurnalı, 2004, № 1-2.

TƏKƏLİK DAĞI – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin c.-q. yamacında, Yuxarı Qışlaq k.-ndən 3,5 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 2892 m. Günbəzvarı formaya malikdir.

TƏKİNSKİ Məmməd xan (?-?) – dövlət xadimi. Azərbaycan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü olmuş (1918, iyul–dekabr), 1919 il yanvarın 29-da Azərbaycan Xalq

Təkyə.
Xanəgah kəndi.
Orta əsr.

Cümhuriyyəti Hökumətinin Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Təkinkinin ermənilərin keçmiş İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərin qarşısının alınmasında, azərbaycanlı qaçqınların problemlərinin həllində xidmətləri olmuşdur. O, Naxçıvan mahalında “erməni idarəçiliyi”nə son qoyulması məsələsinin zəruriliyini dəfələrlə Ermənistandakı beynəlxalq missiyaların qarşısında qaldıraraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətini bu işə fəal müdaxilə etməyə çağırmışdır. Təkinkinin fəal diplomatik mövqeyindən narazı qalan Ermənistanın daşnak hökuməti müxtəlif bəhanələrlə onun geri çağırılmasına nail olmuşdu. 1919 ilin oktyabrından 1920 il aprelin 28-ə qədər xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir.

TƏKNƏ DAĞI – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin c. yamacında zirvə. Şada k.-ndən 3 km c.-q.-dədir. Hünd. 1949 m. Günbəzvarı formadadır.

TƏKYƏ – orta əsrlərə aid xırda günbəzli tarixi-memarlıq abidəsi. Xanəgah k.-ndə aşkar olunmuşdur (1978). Planda dördkünc olan bu bina yanlardan divarla əhatələnmiş, üstü günbəzlə örtülmüşdür. Bu tip xüsusi günbəzli tikililər orta əsrlərin T. (və yaxud Z a v i y ə) adlandırılan dini müəssisələr qrupunu təmsil edirdi. Onlar dərviş təriqətinə mənsub olub, ömrünü ibadətə həsr etmiş dərvişlərin yaşayış binası olmuşdur. Abidənin ən əhəmiyyətli hissəsi bişmiş qırmızı kərpicdən tikilmiş günbəzli örtmədir. Memarın sənətkarlıq məharəti və yüksək səviyyəli memarlıq məktəbinə mənsubiyyəti kvadrat əsasdan günbəzə keçid sistemində daha aydın görünür.

TƏNDİRLİ DAĞI – Şərur r-nu ərazisində dağ. Arpaçayın aşağı axımında, onun dərəsinin sol yamacında, Şahbulaq k.-ndən 1,5 km q.-dədir. Hünd. 1653 m. Günbəzvarı formadadır.

TƏNƏNƏM – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km, Naxçıvan–Sədərak avtomobil yolundan 9 km aralı, Şərur düzündədir. Əh. 761 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Məktəb, klub, uşaq bağçası, kitabxana var. Kənddən 3 km şm.-ş.-də Paleolit dövrünə aid *Qazma mağarası*, ş.-də “Ağ zirət” deyilən yerin yaxınlığında isə Tunc və Dəmir dövrlə

rinə aid *Cənnət qayası* adlı arxeoloji abidələr yerləşir. Orta əsrlərdə Naxçıvan ərazisindən keçən ticarət-karvan yolunun kənarında yerləşən T.-də *Piri-Süleyman* adı ilə tanınan ziyarətəh mövcuddur.

TƏNƏNƏM – Şərur r-nunda eyniadlı kəndin əhatəsində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Kəndin içərisində uçub tökülmiş körpəcik və köhnə tikililərin qalıqları nəzərə çarpır; nisbətən sağlam qalan günbəz tipli abidənin tikintisində bişmiş körpəcik və kaşından istifadə edilmişdir. Yaşayış yerindən çəhrayı rəngdə, bişirilmiş şirli və sadə saxsı məmulatına (yaşıl, göy və mavi rənglərlə naxışlanmışdır) təsadüf edilmişdir. T. yaşayış yerinin 14–18 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

TƏNƏNƏM DAĞI – Şərur r-nu ərazisində dağ. Dərələyəz silsiləsinin şm.-q. yamacında, Tənənəm k.-ndən 750 m ş.-dədir. Hünd. 1623 m. Günbəzvari formadadır.

TƏNƏNƏM PİRİ – Şərur r-nunun Tənənəm k.-ndə orta əsrlərə aid ziyarətəh. Yerli əhali arasında daha çox “*Piri-Süleyman*” adı ilə tanınır.

TƏPƏLƏR DAĞI – Culfa r-nu ərazisində dağ. Təpələr silsiləsinin c.-ş. yamacında, Dizo k.-ndən 1 km c.-q.-dədir. Hünd. 987 m.

“**TƏRBİYƏ**”, “*Məktəbi-tərbiyə*” – görkəmli maarifçi-pedaqoq M.T.Sidqinin Naxçıvan ş.-ndə təsis etdiyi ibtidai məktəb (1894). Məktəbdə dünyəvi fənlərin tədrisinə ciddi fikir verilir, ana dili ilə yanaşı, rus dili və ədəbiyyatı da öyrədilirdi. 1896 ildə məktəb üçün yeni bina tikilmişdi. Onun inşasına H.Z.Tağıyev, gen.-leytenant İsmayıl xan Naxçıvanski yaxından köməklik göstərmişdilər. Məktəb az vaxtda Naxçıvanın ədəbi-

mədəni həyatının mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Burada yerli ziyalıların iştirakı ilə teatr tamaşaları göstərilir, ədəbi əsərlərin müzakirəsi keçirilir, yubiley gecələri təşkil olunurdu. A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə keçirilən yubiley gecəsində (26 may, 1899 il) M.T.Sidqi şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məruzə etmişdir (1914 ildə ayrıca kitabça halında nəşr olunmuşdur). C. Məmmədquluzadə “T.” məktəbini “yeniyyətə müəllim və ədiblər üçün darülürfan” adlandırmışdır. Hüseyn Cavid bu məktəbdə oxumuşdur.

Əd.: Həbibbəyli İ., Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri, B., 1997.

TƏVƏRƏDAĞ – Şərur r-nu ərazisində dağ. Bax *Tavardağ*.

TƏZƏKƏND – Kəngərli r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 38 km şm.-q.-də, Dərələyəz silsiləsinin yamacındadır. Əh. 516 nəfər (2005); taxılçılıq

Tənənəm kəndi və körpüsü.

*Təzəkənd.
Tunc kəməri.
E. ə. 8–7 əsrlər.*

Təzəkənd
orta məktəbi. Şərur r-nu.

və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, məscid var. Yaxınlığında son Tunc və ilk Dəmir dövrünə aid (e. ə. 2–1-ci minilliklər) yaşayış yeri və nekropol var.

Vaxtilə Çalxanqala k.-ndə yaşamış azərb.-li ailələr 1918 ildə ermənilərin törətdikləri qırğın ilə əlaqədar köçərək, indiki kəndin yerində məskunlaşmış və kənd yeni salındığına görə T. adlandırılmışdır.

TƏZƏKƏND – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 29 km aralı, Bakı–İrəvan d. y.-ndan c.-da, Araz çayı yaxınlığındadır. Əh. 260 nəfər (2005); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur.

TƏZƏKƏND – Şərur r-nunda, eyniadlı kəndin şm.-ş.-ində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Əsas sahəsi əkin yerinə çevrilmişdir; qalan hissəsinin sah. 2 ha-dır. Yaşayış yerinin mərkəzi hissəsi yer səthindən 1–1,5 m hünd.-də olan tərə şəklindədir (mədəni təbəqənin qalınlığı 1–2,5 m). Bəzi yerlərdə aşınma nəticəsində dağılmış mədəni təbəqə kül qarışıq torpaq laylarından ibarət olub, gil qab

Tivi kənd
orta məktəbi.

(küpə, dolça, çıraq, çölmək və kasa tipli qablar) qırıqları, osteoloji və tikinti qalıqları ilə zəngindir. Şirli saxsı məmulatı kasa və nimçə tipli qablardan ibarətdir. Abidənin 7–17 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

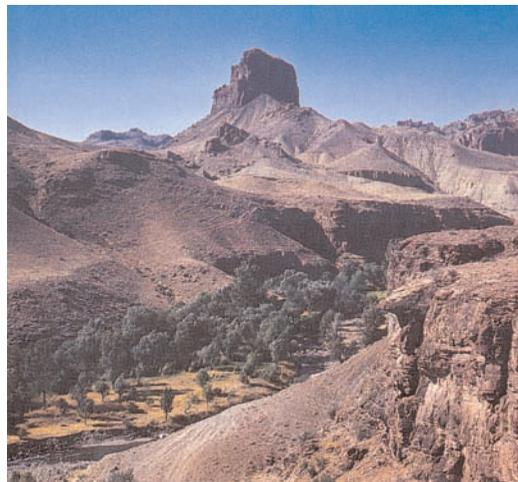
T.-Şahtaxtı kəndləri ərazisindən Dəmir dövrünə aid nazik tunc təbəqədən hazırlanmış, üzərində mifik-hərbi səhnələr təsvir edilmiş tunc kəmərlər tapılmışdır (1983).

Əd.: N o v r u z l u Ə.İ., B a x ş ə l i y e v V. B., Şərurun arxeoloji abidələri, B., 1993.

TƏZƏKƏND GİL YATAĞI – Babək qəs.-indən c.-q.-dədir. Geoloji quruluşunda Üst Dördüncü dövrün allüvial-prolüvial çöküntüləri – tünd-boz rəngli gilcə iştirak edir. Sah. 1,6 km², gilcənin qalınlığı 4,7 m-ə qədərdir. Gilcədən aqloparit və kərpic istehsalında istifadə etmək olar. Yatağın sənaye ehtiyatı 7,3 mln. m³ təşkil edir.

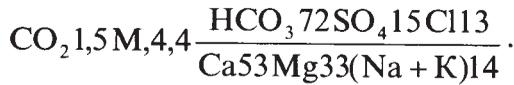
TİVİ – Ordubad r-nu ərazisində çay. Gilançayın (Arazın qolu) sol qolu. Xəzəryurd d.-nin ətəyindən, 2980 m hünd.-dən başlanır. Uz. 9 km. Yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır

TİVİ – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən təq. 60 km şm.-ş.-də, Ordubad–Bist avtomobil yolunun kənarında, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 1347 nəfər (2005); bağçılıq, əkinçilik, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var. Dağların cənnət guşəsi sayılan T. sayısız-hesabsız mineral su ocağıdır. Burada son Tunc və antik dövrlərinə aid maraqlı abidələr (nekropol və yaşayış yeri) vardır. *Gəmiqaya rəsmləri* T. k.-nin şm.-ş.-ndədir.

TİVİ MİNERAL SU BULAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Tivi k.-nin ətrafındadır. Bir neçə çıxışdan ibarətdir.

Balneoloji tərkibi:

· pH 5,7 D 2000 m³ / gün T 9⁰ C

Suyu karbon qazlı, az minerallaşmış, hidrokarbonatlı, kalsiumlu, maqneziumludur. “Narzan” tiplidir. Daxili xəstəliklərin müalicəsində istifadə etmək məsləhətdir.

TİVİ NEKROPOLU – Ordubad r-nunun Tivi k. yaxınlığında antik dövrə aid arxeoloji abidə. 1968 ildə qeydə alınmışdır. Sah. təqr. 2 ha. Daş qutu tipli qəbirlərdən ibarətdir. Qəbirlər düzbucaqlı formada olub, şm.-dan c.-a, q.-dən ş.-ə doğru istiqamətlənmişdir; yan divarları yonulmamış kobud daşlardan, üstü isə 2, yaxud 3 iri daş plitə ilə qurulmuşdur. Qəbirlərin bir qismi aşınma nəticəsində, digərləri isə təsərrüfat işləri görülmədən dağılmışdır. Aşkar olunmuş materiallar sadə gil qab məmulatından və antik dövr üçün xarakterik olan tunc üzük, müxtəlif sığalar, əqiqdən hazırlanmış muncuqlardan ibarətdir. Tapıntılara əsasən abidə e. ə. 3–2 əsrlərə aid edilir.

TOFIQ MAHMUD (Tofiq Mahmud oğlu Mehdiyev) – ədəbi adı; 6.11.1931, Şahbuz r-nu – 11.4.1997, Bakı) – şair, nasir, jurnalist. Azərb. komsomolu mükafatı laureatı (1984). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1954). “Göyərçin” uşaq jurnalının redaktoru olmuşdur (1976 ildən ömrünün sonunadək). “Yola çıxıram” (1959), “Buzovna qayaları” (1963), “Açıqdır pəncərəm” (1966), “Ana qucağı” (1971), “Ulduzlar, düşüncələr” (1977), “Məhəbbətim sirr deyil” (1981), “Yağış yağır dənizə” (1985) və s. şeir və poema topluları nəşr edilmişdir. Hekayə və povestlərin [“Pəncərəyə toxunan budaq” (1978), “Yerə dağılan muncuqlar” (1983) və s. kitabları] müəllifidir. “Uzaqda ucalan dağlar” povesti Azərb.-ın ilk professional rəssamı Bəhrüz Kəngərlinin həyatından bəhs edir. “Zəlzələ” dramı, tərcümələri var. T.M. uşaq şairi kimi də tanınır: “Kəpənək gözəlliyi” (1980) toplusu və s. Azərb. Yazıçılar Birliyi uşaq və gənclər ədəbiyyatı şurasının, Respublika Uşaq Fondu Bakı şöbəsinin sədri idi.

Əsərləri: Bu işıqla qalacağam (şerlər və poemalar), B., 1985; Gecə qapı döyülür (povestlər və hekayələr), B., 1988.

TOĞLUGƏDİK AŞIRIMI – Ordubad r-nu ərazisində aşırım. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Parağaçaqla Düylünçayın yuxarı axınlarının suayırıcındadır. Hünd. 2684 m.

TOĞLUQAYA, T o ğ r u q a y a – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında zirvə. Hünd. 2905 m. Konusvarı formalı olub, Alt Pliosen yaşlı püskürmə mərkəzidir. Yamaqları sıldırımıdır.

TOXLUCA SİLSİLƏSİ – Culfa r-nu ərazisində dağ silsiləsi. Qaradərə çayının orta axınında, c.-ş.-də sağ sahilədən başlayaraq, şm.-q. istiqamətində uzanır. Uz. 5 km. Ən yüksək zirvələri: 1200, 1097, 1046 m. C.-q. yamacı sıldırımıdır.

TOPA QALASI – Şərur r-nunun Axura k.-ndən ş.-də, Havuş k.-nin c. tərəfində, hündür dağ zirvəsində qala. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində iri daşlardan inşa edilmiş qala divarlarının izləri aşkar olunmuşdur. Qala ərazisindən, əsasən, şirsiz saxsı məmulatı, həmçinin şirli qab hissələri, metal əşya qalıqları tapılmışdır. Tapıntılar 11–18 əsrlər üçün səciyyəvidir.

TOPDAĞ – Babək r-nu ərazisində dağ. Arzın sol sahilində, Qaraçuq çəs.-ndən 1,75 km c.-q.-dədir. Hünd. 787 m.

TOYDAŞ DAĞI – Babək r-nu ərazisində dağ. Naxçıvan çökəkliyinin şm.-ş. kənarında, Qaracalal–Qızılbəz tirəsindədir. Hünd. 1312 m. Alt Pliosen yaşlı andezit-dasit tərkibli ekstruzivdir. Konusvarı formadadır.

TRABZON KONFRANSI (1918) – Osmanlı hökuməti və Zaqafqaziya seymi (ZS) nümayəndələrinin iştirakı ilə martın 1(14)-dən aprelin 1 (14)-dək Türkiyənin Trabzon şəhərində keçirilmiş beynəlxalq toplantı. Zaqafqaziya Seymi nümayəndə heyətinə 40 nəfər (o cümlədən “Müsavat” fraksiyası üzvləri Məmməd Həsən Hacınski, Xəlil bəy Xasməmmədov, sosialist İbrahim bəy Heydərov, ittihadçı Mir Yaqub Mehdiyev, məşəvətçi Əkbər ağa Şeyxülislamovdan ibarət Azərbaycan qrupu) daxil idi. Türkiyə nümayəndə heyətinə (7 nəfər) xarici işlər naziri Hüseyn Rauf bəy başçılıq edirdi. Zaqafqaziya seymi Birinci dünya müharibəsindən (1914–18) əvvəlki Rusiya–Türkiyə

Tofiq Mahmud

sərhədlərinin bərpa edilməsi, Türkiyədə ermənilərə muxtariyyət verilməsi və s. şərtlərlə sülh müqaviləsi bağlamağa cəhd göstərsə də, bu şərtlər qəbul edilmədi. Türkiyə tərəfi Brest sülhünün (1918) tanınmasını və bu müqaviləyə əsasən Qarsın, Ərdəhanın və Batumun dərhal boşaldılmasını, danışıqlar aparmaq üçün hüquqi şəxs kimi tanınmaqdan ötrü Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan olunmasını tələb etdi; danışıqlar zamanı Ahıska və Axalkələk qəzalarının müsəlman əhalisi nümayəndələri adından bu qəzaların Türkiyəyə birləşdirilməsini tələb edən sənəd Türkiyənin təkidi ilə gündəliyə daxil olundu. Danışıqlar getdiyi vaxtda türk qoşunlarının hərbi əməliyyatları davam etdirərək irəliləməsi şəraitində martın 29 (10 aprel)-da menşevik A.Çxenkeli Brest-Litovsk sülhünü danışıqların əsası kimi qəbul etdi və Batum istisna olmaqla, digər ərazilərin türklərə verilməsinə razı oldu. Lakin Türkiyə nümayəndə heyəti Batumun da onlara verilməsini tələb etdi. Yaranmış mürəkkəb şəraitdə Zaqafqaziya seyminin Azərbaycan fraksiyasının münafiqəni dinc yolla aradan qaldırmaq tələblərinə baxmayaraq, seymin qeyri-müsəlman çoxluğu aprelin 14-də Türkiyəyə müharibə elan etmək lehində səs verdi və Trabzon konfransı uğursuzluqla başa çatdı. 1918 ilin mart-aprelində Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qanlı soyqırımlarına münasibətdə Zaqafqaziya seyminin passiv mövqe tutması da Trabzon konfransının iflasında mühüm rol oynadı. 1918 il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında Zaqafqaziya seyminin geniş iclası müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaradıldığını elan etdi.

Konfransın 6 plenar iclası və 2 xüsusi müşavirəsi oldu. 1918 il martın 13-də sülh nümayəndə heyətlərinin bir-birinə təqdim olunma mərasimi keçirildi. Həmin iclasda sülh konfransının rəsmi açılışının martın 14-də olacağı qərara alındı. 1918 il martın 13-də Trabzonda Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin müsəlman nümayəndələri ilə Osmanlı sülh nümayəndə heyəti arasında Transqafqazda yaranmış ümumi durumu müzakirə etmək üçün gizli görüş keçirildi. Həmin görüşdə İbrahim bəy

Heydərov və Mir Yaqub Mehdiyevdən başqa, Şeyx Şamilin tayfasından olan Mustafa bəy ilə Hüseyn Rauf bəy arasında müzakirə aparıldı. Azərbaycan və Dağıstan nümayəndələri siyasi əqidə və hər hansı firqəni təmsil etmələrindən asılı olmayaraq, türk ordusunun Qafqaza daxil olmasını alqışlayacaqlarını bildirdilər.

Mir Yaqub Mehdiyev həmin görüşdə bəyan etdi ki, "Sülh danışıqları ancaq indiki Qafqaz hökumətinin özünü rəsmən müstəqil bir hökumət olaraq" elan etməsi ilə mümkündür. Bu görüşün nəticəsi olaraq, Türk nümayəndə heyətinin başçısı Rauf bəy Orbay erməni, gürcü və azərbaycanlılardan ibarət bir Qafqaz Cümhuriyyətinin yaranmasının mümkünsüzlüyünə əmin oldu.

1918 il martın 16-da Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin başçısı A.Çxenkeli ilə Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Rauf bəy arasında gizli görüş keçirildi. Həmin görüşdə A.Çxenkeli Batum limanının gürcülərdə qalmasını istədi. Bu şərt daxilində erməniləri ərazi müxtariyyəti iddiasından və ingilislərə sığınmaqdan çəkindirməyə söz verdi.

1918 il martın 18 və 21-də Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin ümumi toplantısında verilən bəyanatda Brest-Litovsk sülhünün Transqafqaza dair maddələrinin məqbul olmadığı bildirildi. Hadisələrin bu cür inkişafı Trabzon sülh konfransının işini çətinləşdirdi. Buna görə nümayəndə heyətinin üzvləri Mir Yaqub Mehdiyev və Kaçaznuni məsləhətləşmə aparmaq üçün Tiflisə göndərildilər.

Bu ərzəfdə Azərbaycan nümayəndələri Türk nümayəndə heyəti ilə görüşərək, onları Batum məsələsindən çəkindirməyə çalışsalar da, buna nail ola bilmədilər. Transqafqaz sülh nümayəndə heyətinin erməni üzvləri də müstəqil fəaliyyət göstərirdi.

Daşnak lideri Xatisov Rauf bəyin yanına elçi göndərərək, onunla gizli görüş keçirmək istəyini bildirdi. Xatisov görüşün ilk şərti kimi, osmanlı ərazisindən qaçmış ermənilərin öz yerlərinə qaytarılmasını və onlara muxtariyyət verilməsini irəli sürdü. Belə olacağı halda, Xatisov Batum məsələsində gürcülərə təzyiq göstərəcəklərini vəd etdi. Hüseyn Rauf bəy bu şərt çərçivəsində görüşün keçirilməsinə razılıq vermədi.

1918 il aprelin 6-da Türk nümayəndə heyəti Brest-Litovsk sülhünün tanınması və

Transqafqaz hökumətinin öz dövlət quruluşu haqqında bəyannamə təqdim etməsi ilə bağlı, onlara ultimatum verdi. Bununla Trabzon Sülh konfransının yeni mərhələsi başladı. Bu mərhələ Zaqafqaziya seymi və hökuməti daxilində milli fraksiyalar arasında qarşılıqlı inamsızlıq və ziddiyyətlərin dərinləşməsi dövrü kimi səciyyəlidir [bax *Batum konfransı (1918)* və *Batum müqaviləsi (1918)* məqalələrinə].

Əd.: Azərbaycan Demokratik Respublika (1918–1920). Внешняя политика (документы и материалы), Б., 1998; Мəmmədzadə М.В., Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992; Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918–1920), B., 1998; Kurat A.H., Türkiyə və Rusya, Ankara, 1970; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1969.

TULUM – nəfəsli xalq çalğı aləti. Qədim və orta əsrlərdə Naxçıvanda geniş yayılmışdır. Dəri və ağac hissələrdən ibarətdir. Aşılınmış çəpiş dərisinin ayaq çıxıntıları kəsilir, sonra boğaz və ayaq hissələri tikilib iplə bağlanır. Qol dərisinin birinə ağac, digərinə lülə sümüyü bərkidilir. Ağacın yonulmuş daxili tərəfinə iki qamış bağlanır. Qamışların üzərində çalğı üçün 6–7 deşik açılır, onların baş tərəfinə qarğıdan sümsü (dil) taxılır. Çalğı zamanı dəri lülə sümüyü tərəfindən üfürülür və hava ilə dolaraq şişirdilir. Qol altına sıxılan dəridəki hava sümsünün dil hissəsini titrədirib ehtizaza gətirir, nəticədə uca zil səs alınır. İfa zamanı barmaqları qamışdakı dəliklər üzərində gəzdirməklə istənilən melodiyanın səslənməsinə nail olmaq mümkündür. Tulumçunu, adətən, nağaraçı müşayiət edir. Naxçıvan (xüsusilə Şərur, Babək) bölgəsinin

Tumbul kəndi. Böyük Vətən müharibəsində həlak olanların xatirəsinə abidə.

böyük şöhrət qazanmış tulumçuları Bakıda, Moskvada və keçmiş SSRİ-nin bir sıra ölkələrində keçirilən musiqi festivallarında dəfələrlə mükafat almışlar.

Əd.: Naxçıvanın musiqi tarixinin yadigarı – tulum. Naxçıvan tarixinin səhifələri (məqalələr məcmuəsi), B., 1996.

TUMASLI – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-da, düzənlikdədir. Əh. 605 nəfər (2005); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, uşaq bağçası, klub, kitabxana var.

TUMBUL – Babək r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın gətirmə konusunda ondan ayrılan və bir qədər axdıqdan sonra yenidən ona birləşən kiçik axardır. Uz. 6 km. Suvarma kanalı kimi istifadə edilir.

TUMBUL – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km c.-da, Naxçıvan düzündədir. Əh. 1595 nəfər (2005); əsasən üzümçülüklə məşğuldur. Şüşə qablar və pivə z-dları, orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

TUMBUL GİL YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Tumbul k.-nin c.-ş.-ində, Bakı–Naxçıvan d.y.-nün sağ tərəfindədir. Geoloji quruluşunda Orta Mioosenin Karaqan mərtəbəsinin gil və argillit layları iştirak edir. Sah. 3,0 km², faydalı qatın qalınlığı 4,7 m-dir. Yatağın sənaye ehtiyatı 14,1 mln. m³ təşkil edir.

TUMBUL PİVƏ ZAVODU – yeyinti sənayesi müəssisəsi. Naxçıvan ş.-nin inzibati-ərazi vahidliyinə aiddir. Naxçıvan ş.-nin c.-q.-ndə, 1968 ildən fəaliyyət göstərir. Z-dun istehsal

Tutayuk Murad

prosesləri, əsasən, mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. Spirotsiz içkilərin istehsalı ilə də məşğul olur.

TUSİ Nəsirəddin – Azərb. ensiklopediyaçı alimi, dövlət xadimi. Bax *Nəsirəddin Tusi*.

TUTAYUK Murad Xaspolad oğlu (2.5.1904, Şuşa ş. – 23.3.1970, Naxçıvan ş.) – maarif xadimi. Nax. MR (1955) və Azərb. Respublikası (1966) əməkdar müəllimi. Qabaqcıl maarif xadimi. Şuşa Realnı Gimnaziyasını (1920) və Azərb. Ali Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) fizika-riyaziyyat fakültəsini (1925) bitirmişdir. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda müəllim və tədris hissə müdiri (1925–39), Naxçıvan Müəllimlər İn-tunda müəllim (1940–48; 50–54) və tədris işləri üzrə direktor müavini (1940–48), Naxçıvan Elmi Bazasının direktoru (1948–50), 3 Nö-li Naxçıvan şəhər orta məktəbində müəllim və tədris hissə müdiri (1954–66), Naxçıvan Pedaqoji Məktəbində pedaqogika və psixologiya müəllimi (1966–68) işləmişdir. “Lenin” ordeni və “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

TÜLKÜTƏPƏ – Babək r-nu ərazisində dağ. Qahab k.-ndən 2,5 km c.-dədir. Hünd. 976 m.

TÜRK-ARAZ CÜMHURİYYƏTİ – Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində və onun çevrəsindəki ərazilərdə erməni-daşnak silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımları şəraitində yaradılmış dövlət qurumu (1918, noyabr – 1919, mart). Bax *Araz-Türk Cümhuriyyəti*.

TÜRKEŞ – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Naxçıvançay dərəsindən şm.-q. istiqamətdə uzanan Girdəsər silsiləsinin suayırıcında zirvə. Türkeş k.-ndən 1 km c.-ş.-dədir. Hünd. 1409 m. Şm.-ş. yamacı sıldırımdır.

TÜRKEŞ – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sağ qolu. Mənsəbindən 34 km məsafədə ona tökülür. Uz. 10 km, hövzəsinin sah. 30 km²-dir. Əsasən yağış, qismən qar və qrunut suları ilə qidalanır.

TÜRKEŞ – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 407 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

TÜRKEŞ NEKROPOLU – Şahbuz r-nunda Türkeş kəndinin ərazisində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Qəbirüstü sinə daşları və baş-

daşlarının əksəriyyəti sınıb dağılmışdır. Üç ədəd qoç fiqurunun ikisi sadə formalıdır, üçüncünün bir tərəfində cızma üsulu ilə əyri xətlər çəkilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqədən tapılmış xəncər qalıqları abidənin 15–16 əsrlərə aid olmasını göstərir.

“TÜRKİYƏ ERMƏNİSTANI” HAQQINDA

DEKRET – Rusiya Sovet Federativ-Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin Türkiyənin daxili işlərinə qarışmasını və ermənipərəst siyasət yeritməsini təsdiq edən avantürüst qanunvericilik aktı. Dekret 1917 il dekabrın 29-da (1918, 11 yanvar) verilmiş, 1918 il 15 (28) yanvarda üçüncü Ümumrusiya Sovetlər qurultayı tərəfindən təsdiq edilmişdi. Dekreti XKS sədri V.Ulyanov (Lenin), Millətlər məsələsi üzrə xalq komissarı İ.Cuqaşvili (Stalin), XKS-nin işlər müdiri V.Bonç-Bruyeviç, XKS-nin katibi N. Qorbunov imzalayırdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra sovet Rusiyası keçmiş Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürülüb gətirilən və burada yaşayan ermənilərin mənafeyini hərtərəfli müdafiə edir, dövlət və partiya işlərində onlara böyük etimad göstərirdi. S.Şaumyan Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin olunmuşdu. Lakin RSFSR XKS bununla kifayətlənməyərək, Türkiyədə yaşayan ermənilərin müdafiəçisi kimi də çıxış etməyə başlamışdı. Sovet hökuməti ermənilərdən istifadə edərək, Türkiyənin daxili işlərinə qarışmağa əl atmış, təhlükəli xarici siyasət xətti seçmişdi. “Türkiyə Ermənistanı” haqqında sənədin dekret şəklində ortaya çıxması da bu xarici siyasət xəttinin bir təzahürü idi. Dekret preambula, 4 maddə və qeyddən ibarətdir. Preambulada Rusiya XKS erməni xalqının Rusiyanın işğal etdiyi “Türkiyə Ermənistanı”nda tam müstəqilliyədək öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanıdığını bildirirdi. XKS belə hesab edirdi ki, bu hüququn həyata keçirilməsi erməni xalqının azad referendumu üçün mütləq zəruri olan bir sıra ilkin təminatlar şəraitində mümkündür. Dekretdə bu təminatların “Türkiyə Ermənistanı” hüdudlarından qoşunların çıxarılması, qaçqın və məcburi köçürülmüş ermənilərin maneəsiz geri qayıtması, erməni xalqının Deputatlar Soveti şəklində “Türkiyə

Ermənistanı”nın müvəqqəti Xalq İdarəsinin yaradılması və s. olması göstərilirdi. Dekretin həyata keçirilməsində əsas rol S.Şaumyana ayrılırdı. Bu onu göstərir ki, həmin dekretin hazırlanmasında onun da rolu olmuş, sovet Rusiyası, faktik olaraq, erməni siyasətinin gerçəkləşdirilməsinə çalışan Şaumyana geniş səlahiyyət vermişdi. Dekretin qeydlər hissəsində “Türkiyə Ermənistanı”nın coğrafi sərhədlərinin müəyyənlişdirilməsindən söhbət gedir. Buradan aydın olur ki, RSFSR XKS-nin “Türkiyə Ermənistanı”nın coğrafi sərhədləri barədə tam anlayışı yoxdur. Digər tərəfdən isə, onun müəyyən edilməsi üçün elmi-siyasi məntiqə uyğun gəlməyən bir üsul irəli sürülür. Bu coğrafi sərhədlər erməni xalqının, qarışıq və mübahisəli bölgələrin müsəlman və digər əhalisinin demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri ilə razılışma əsasında, Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissarla birlikdə müəyyən edilməli idi. Göründüyü kimi, dekret qanunvericilik aktının və beynəlxalq hüququn ən adi tələblərinə cavab vermir, onun əməli cəhətdən həyata keçirilməsi də mümkün deyildi. Ona görə də RSFSR XKS-nin digər ilk sənədləri kimi, bu dekret də deklarativ və avantürist səciyyə daşıyırdı. Lakin sovet hökuməti xarici siyasət xəttində Atatürkün başçılığı ilə İstiqlal savaşının qələbəsinin labüd olduğunu və hər iki tərəfin qarşılıqlı mənafeyini nəzərə alaraq, tezliklə Türkiyəyə münasibətində əsaslı dəyişiklik etdi. 1918–23 illərdə Türkiyə ilə münasibətlərdə əsaslı irəliləyişlər baş verdi. 1921 ildə Moskva və Qars müqavilələri imzalandı. Bax Moskva müqaviləsi (1921) və Qars müqaviləsi (1921) məqalələrinə.

Əd.: Документы внешней политики СССР, т.1, М., 1957.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ (1828) – Rusiya ilə İran arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsinin başa çatması, Şimali Azərbaycanın Rusiyanın, Cənubi Azərbaycanın İranın tərkibinə qatılmasını təsbit edən sənəd. *Gülüstan müqaviləsindən (1813)* sonrakı dövrdə Rusiya–İran münasibətlərinin kəskinləşməsi yeni müharibəyə gətirib çıxardı. 1826 ilin iyulunda İran ordusu Arazı keçərək, Şuşanı mühasirəyə aldı, lakin şəhər təslim olmadı. İyulun 26-da Salyan tutuldu. Sentyabr ayınadək Talış, Şirvan,

Şəki, Qarabağ əyalətləri və Yelizavetpol (Gəncə) dairəsi ələ keçirildi. Bundan sonra Rusiya əks tədbirlər gördü, Şamaxor, Gəncə və başqa döyüşlərdə qələbə çaldı, itirilən mövqelər geri qaytarıldı. 1827 ilin fevralında ciddi döyüşlər baş vermədi.

Müharibə ilə əlaqədar Rusiyanın 1826 il sentyabrın 16-da elan etdiyi “Böyünnamə”də gələcək sülh müqaviləsinin əsas müddəaları ümumi şəkildə şərh olunmuşdu. Rus qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı A.P.Yermolovun və A.S.Menşikovun 1826 il noyabrın 17-də Rusiyanın xarici işlər naziri qraf K.V.Nesselrodeyə təqdim etdikləri yazılı qeydlərdəki təkliflər və Gülüstan müqaviləsinin ayrı-ayrı maddələri əsasında sülh və ticarət müqaviləsinin layihəsi tərtib olundu. Layihə 1827 ilin aprelində müzakirə edildikdən sonra sülh müqaviləsinin maddələrini və ticarət haqqında xüsusi aktı əsaslandırان təlimat hazırlandı. Rusiya diplomatı A.M.Obrezkov gələcək müqavilənin şərtlərinin izah edildiyi çar fərmanını 1827 il mayın 24-də Calaloğlu yaxınlığındakı düşərgəyə gətirdi.

Sülh haqqında ilkin danışıqlara İran tərəfindən cəhdlər (1827 ilin fevralında) bir nəticə verməmişdi. Buna görə də rus qoşunları yeni hücumla başlamış, iyunun 26-da Naxçıvan döyüşsüz tutulmuş, iyulun 7-də Abbasabad təslim olmuşdu. İyulda danışıqlar yenidən başlanmışdı. Türkiyə ilə müharibə təhlükəsi artdığına görə Rusiya sülh bağlanmasını sürətləndirməyə can atırdı. Lakin bu niyyətdən bir nəticə hasil olma-

Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsinin başa çatmasını təsbit edən sənədin imzalanması.

dığına görə yeni baş komandan İ.F.Paskeviç oktyabrda İrəvanı tutdu. Hələ 1826 ilin sonunda Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olan rus qoşunları həmin istiqamətdə hücumu genişləndirdilər. Oktyabrın 13-də Təbriz tutuldu. Noyabrın 6-da Dehqarqanda yenidən danışıqlar başladı. Rusiya nümayəndə heyətinə İ.F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov, A.M.Obrezkov, A.K.Amburger, N.D.Kisel-yov və tərcüməçilər Abbasqulu Ağa Bakıxanov və Q.M.Vlaqali daxil idilər.

Danışıqlarda İran tərəfini vəliəhd Abbas Mirzə, qaimməqam Fərrahani, bəylərbəyi Fətəlixan, katib Mirzə Məhəmmədəli və fransız dili tərcüməçisi Mirzə Məsud təmsil edirdi. Təzminat məsələsində bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də rus qoşunları yenidən hücumla keçməklə, İrana təzyiqli gücləndirdilər. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Bu vəziyyət müqavilə bağlanmasını sürətləndirdi. 1828 il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə saat 12.00-da, Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda Miyanə şəhərindən 33 km. şimal-qərbdə olan Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı. Bu münasibətlə rus toplarından 101 yaylım atəşi açıldı.

Müqavilə 16 maddədən ibarət idi.

1-ci maddədə tərəflər arasında “bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq” olacağı bildirilirdi; 2-ci maddə Gülistan müqaviləsi üzrə qarşılıqlı təhəddürlərin başa çatdığını və onun Türkmənçay müqaviləsilə əvəz olunduğunu təsdiq edirdi; 3-cü maddə ilə İran, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getdiyini etiraf edirdi; 4-cü maddə sərhədləri müəyyənləşdirirdi: “İran şahı... Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi

arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların... Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu” tanıyırdı. Müqaviləyə görə, İran Rusiyaya iyirmi milyon gümüş manat təzminat verməli idi (6-cı maddə).

Gülistan müqaviləsində olduğu kimi, yenə də Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi donanma saxlaya bilərdi (8). 12–15-ci maddələr əhalinin hərəkəti, əsirlər və başqa məsələlərə həsr edilmişdi.

Türkmənçay müqaviləsinin ayrı-ayrı maddələrinin hazırlanmasında A.Qriboyedov mühüm rol oynamışdı. İ.F.Paskeviç qeyd etmişdir ki, 4 və 13-cü maddələr Qriboyedov tərəfindən “yaxşılaşdırılmış”, 14-cü maddə isə genişləndirilmişdir. Dəyişikliyin əsas hissəsini ermənilərin köçürülməsinə və təzminatın həcminə aid maddələr təşkil edirdi. Tarix ədəbiyyatında 12, 14 və 15-ci maddələrin müəllifi A.S.Qriboyedov sayılır.

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya tərəfindən 1828 ilin martında, İran tərəfindən iyulda ratifikasiya edilmişdir. Fətəli şahın ratifikasiya fərmanı Axalkalakı qalasında mühasirə edən rus ordusunun düşərgəsində İ.F.Paskeviç təqdim olunmuşdur. Bu barədə iyulun 29-da tərtib edilmiş protokolu İ.F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov və İran tərəfindən Mirzə Cəfər imzalamışlar.

Türkmənçay müqaviləsi vahid Azərbaycan xalqının və onun torpaqlarının iki yerə parçalanmasını başa çatdırdı. Azərbaycanın şimalında 1918 ildə müstəqil Azərbaycan dövləti – *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* yaradıldı. *Aprel işğalı (1920)* ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən sonra Türkmənçay müqaviləsi rəsmən RSFSR və İran arasında 1921 ilin fevralında bağlanmış müqavilənin 11-ci maddəsilə qüvvədən salınmışdır.

U

UCAGÜNEY DAĞI – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Gilançayla Parağaçayın suayırıcındadır. Hünd. 1576 m. Biləv k.-ndən 1 km şm.-ş.-dədir. Günbəzvarı formadadır.

UÇURDAĞ – Ordubad r-nu ərazisində, Zəngəzur silsiləsində dağ. Vənənd və Əylis çaylarının (Arazın qolları) yuxarı axınları arasındadır. Hünd. 2572 m.

ULUARX KANALI – Culfa r-nunda suvarma kanalı. 1026 m hünd.-də Əlinəcəydan çəkilmişdir. Naxçıvan–Culfa avtomobil yolunadək Ərəzin və Camaldın k.-ləri arasındakı sahənin suvarılmasında istifadə edilir.

ULULU KƏRİM (?-?) – aşıq (19 əsr). Şahbuz r-nunun Qızıl Qışlaq kəndində doğulmuşdur. Yaradıcılığında qoşma və təcnislər başlıca yer tutur. Ustadnamələri məşhurdur. Şərlərində ictimai bərabərsizlikdən, zəmanədən şikayət, dərd, qüسس-kədar motivləri ilə yanaşı, zülm və haqsızlığa qarşı etiraz da güclüdür. Yaradıcılığından əldə etdiyimiz şeirləri bunlardır: “Dünyanın əlindən şikayətim var”, “Təkha-tək”, “Üşənmez”, “Qaldı”, “Olmaz” rədifli qoşması, “Dul arvad”, “Məni gətirdin dilə”, “Beynamaz”, “Vücutnamə”, “Müəmma” və s. Onun şeirləri səhv olaraq Salman Mümtazın, Əzizə Cəfərzadənin və Milli EA-nın nəşr etdirdiyi Azərb. aşıqları və el şairləri kitablarında Mücrüm Kərimin adı ilə verilmişdir.

“ULUSLARARASI QAYNAQLARDA NAXÇIVAN” – beynəlxalq elmi simpozium. Nax. MR Ali Məclisnin sədri Vasif Talibovun 24 mart 1996 il tarixli sərəncamına əsasən, həmin il iyulun 11–13-də Naxçıvan Dövlət Un-tində keçirilmişdir. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev simpoziumun iştirakçalarına təbrik məktubu göndərmişdir.

Azərb. Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası alimlərinin iştirakı ilə keçirilən simpozium “Hər daşı, hər qayası tarixin canlı şahidi olmuş... bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin vətəni” (Heydər Əliyev) olan Naxçıvan diyarının qədim dövrlərdən başlayaraq, bu günə qədərki tarixinin ən müxtəlif problemlərinin xalqın milli mənafeyi baxımından, obyektiv şəkildə araşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Simpoziumda elmi-nəzəri səviyyəsi, faktik materialın yeniliyi və zənginliyi ilə seçilən, son tədqiqatların nəticəsi olan 50-dən artıq məruzə dinlənilmişdir. Məruzələrin xülasəsi “Naxçıvan tarixinin səhifələri” (B., 1996) adlı ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur.

UNUS – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 33 km şm.-q.-də, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 743 nəfər (2005); meyvəçilik, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana var.

URARTU (Assuriya dilində; Urartu dilində – B i a y n i l i) – e. ə. 1-ci minilliyin əvvəlində Ön Asiyada dövlət. Van gölü ətrafındakı r-nlarda yerləşirdi. Urartu dili, ona yaxın olan hürri dil ilə birlikdə türk dili qarışıqlı Qafqaz dillərinin şərq qoluna aid edilir. Ən qüdrətli dövründə dövlətin sərhədi şm.-da Göyçə gölüne, ş.-də Urmiya gölüne, c.-q.-də Dəclə çayına və Fərat çayının yuxarı axarına çatırdı. Assuriya mənbələrində Uruatri–Nairi tayfa ittifaqı ilk dəfə e. ə. 13 əsrdə xatırlanır. E. ə. 9 əsrdə mərkəzləşmiş dövlət yarandı. Dövlətin paytaxtı Tuşpa ş. (indiki Türkiyənin Van ş.) idi. U. çarı I Sardurinin ilk yazısı Assuriya dilindədir. I Sardurinin oğlu İşpuinin dövründə Urartu dilində yazılar meydana

gəldi (U. yazısının əsasında Assuriya mixi yazıları dururdu). İşpuini və oğlu Minuanın zamanında urartuluların c.-ş.-ə doğru işğalçılıq yürüşləri başladı. Urartuluların baş alahı Xaldiyə sitayiş mərkəzi – o vaxt Assuriyanın əlində olan Ardini (Musasir) ş., həmçinin Urmiya gölünün c. q. sahilindəki bölgələr tutuldu. Dövlətin şm. sərhədləri Araz çayına sonra isə Göyçə gölünə qədər genişləndirildi. Həmin çarlar o vaxt Naxçıvan ətrafı ərazilərə də basqın etmiş, dağıntılar törətmişlər U.-nun ən qüdrətli dövrü çar I Argıştinin Xorxor salnaməsində təsvir olunmuşdur. I Argışti güclü Manna dövləti və Cənubi Qafqaz tayfaları, Şimali Mesopotamiya torpaqları uğrunda Assuriya ilə mübarizə aparırdı. II Sarduri [e. ə. 764–730] işğalçılıq siyasətini davam etdirsə də (Urmiya gölündən şm.-da Puluadi ölkəsini tutmuşdu), dəfələrlə üsyan qaldırmış bölgələri sakitləşdirməli olmuşdu. II Sardurinin oğlu I Rusanın dövründə [e. ə. 740–714] U. təcridcən tənəzzül edirdi. O, U.-dan ayrılan vil.-lərə, şm.-dan hücum edən skif-kimmeri tayfalarına və əsas rəqibi olan Assuriyaya qarşı mübarizə aparırdı. I Rusa Göyçə gölü ətrafında qalxan üsyanları yatırtmış və Kiçik Qafqazda yerləşən 19 ölkəni özünə tabe etmişdi. Lakin Assuriya çarı II Sarqonun e. ə. 714 ildə vurduğu zərbə U.-nun işğalçılıq siyasətinə son qoydu. I Rusanın oğlu II Argışti [e. ə. 714–685] Assuriya ilə həmsərhəd vil.-lərdə müharibə aparmaq iqtidarında deyildi və ş.-dəki keçmiş ərazilərini yenidən tutmağa çalışırdı. Sərab və Ərdəbil ş.-ləri arasında tapılmış iki yazıda bu barədə məlumat verilir. II Rusanın hakimiyyəti haqqında məlumat azdır. O, q.-də bəzi vil.-ləri tabe etmək üçün müharibələr aparmış və şm.-da mövqeyini möhkəmləndirmişdi. İnzibati-təsərrüfat və dini mərkəz Teyşebaini ş.-ni II Rusa saldırmışdı. Sonuncu U. çarları

III Sarduri, IV Sarduri, Erimena, III Rusa və IV Rusanın adlarına yalnız arxeoloji tapıntılardakı yazılarda rast gəlinir. Assuriya mənbələrinə görə, U. artıq Assuriyanın mütəfəqqi və hətta ondan asılı idi. E. ə. 6 əsrdə U.-nu Midiya işğal etdi. U. üç əsr ərzində Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətlərindən olmuşdur. Dövlətin başında irsi hakimiyyətə malik çar dururdu. Ölkə canişinlərinin başçılıq etdiyi vil.-lərə bölünmüşdü. Geniş suvarma sistemi təsərrüfatın başlıca sahələri olan əkinçilik, bağçılıq və üzümçülüynün inkişafına şərait yaratmışdı. Maldarlıq və atçılıq da yayılmışdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı (Van, Karmir–Blur, Arin-Berd və s.) əhalinin mədəniyyəti və incəsənəti barədə məlumat verən zəngin materiallar tapılmışdır. U.-da tikinti işləri və metal emalı yüksək inkişaf etmişdi. Urartulular bir çox allaha sitayiş edirdilər (Xaldi, Teyşeba, Şivini və s.).

Əd: История СССР, т.1. М, 1966, с. 177–191; Дъяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, “Вестник древней истории”, 1951, № 2–4; у с п э о п и п, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963; М е л и к и ш в и л и Г. А., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т. 1– Наирри-Урарту, Тбилиси, 1954; у с п э о п и п; Урартские клинообразные надписи, М, 1960; П и о т р о в с к и й Б. Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959; А р у т ю н я н Н. В., Биайнили, Ереван, 1970.

URUD, U r u t – tarixi Azərbaycan ərazisi *Zəngəzurda* kənd. 20 əsrin əvvəlində də əhalisi azərb.-lilardan (1905 ildə 435 nəfər, 1914 ildə 409, 1931 ildə 340 nəfər) ibarət idi. Erməni tədqiqatçısı A.D. Papazyan dərc etdirdiyi sənədlərdə Zəngəzurun Naxçıvana, Naxçıvanın isə Azərb.-a daxil olduğunu qeyd etmişdir. Azərb.-da sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzur mahalının bir hissəsi ilə birlikdə U. kəndi də Ermənistanə qatılmışdı. 1968 ildə ermənilər kəndin adını dəyişdirərək “Vorotan” adlandırmışlar. Dağlıq Qarabağ

Urud qəbiristanlığında qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşları üzərində kitabələr.

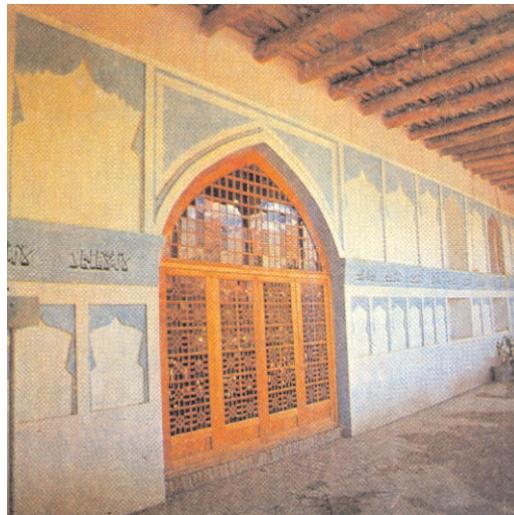
Urud qəbiristanlığında qədim türk tayfalarının dini ayinlərini əks etdirən təsvirlər.

münaqişəsi başlayandan (1988) sonra Ermənistandakı dədə-baba torpaqlarından didərgin salınan digər soydaşlarımız kimi, U. kəndinin əhalisi də doğma yurdlarından qovulmuşdur. U. qəbiristanlığındakı qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşlarının üzərindəki ərəbcə kitabələrin (“min övladi avğan”, “övladi avğan” – avğan nəslindəndir) və qədim türk tayfalarının dini ayinlərini, məişətini, onqonlarını (maral üstündə oturdulmuş ov quşları, Tibet yak öküzləri və s.) əks etdirən təsvirlərin tədqiqi Zəngəzurda yaşamış alban (avğan) tayfalarının islamı qəbul edib müsəlmanlaşdığını göstərir. U. abidələrinin xronoloji əhatə dairəsi h. 883–1019/ m. 1475–1611 illərlə müəyyən edilmişdir. 1727 ilə aid Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində ona tabe olan Dərələyəz nahiyəsinin kəndləri arasında 2910 ağca illik gəlir verən U.-un adı çəkilir. Bütün bunlar U. qəbiristanlığındakı məzarları “özünüküləşdirən”, onların guya Əmir Teymur istilasından zamanı türkləşdirilmiş ermənilərə məxsus olduğunu iddia edən erməni “alimləri”nin saxtakarlığını sübut edir. U. qəbiristanlığındakı 15–17 əsrlərə aid azərbaycanlı qəbirlərinin ermənilərin özləri tərəfindən dağıdılaraq yerlə-yeksan edilməsi də bunu bir daha təsdiqləyir.

Əd.: Нейматова М. С., Еще раз об урудских памятниках, *Azərbaycan Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)*, 1985, № 4; у е н ə о н у н, Корпус эпитафических памятников Азербайджана, т.3. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской Автономной Республики (XII–XX вв.), Б., 2001.

USTA ZEYNAL NƏQQAŞ (tam adı və soyadı Kərbəlayi Zeynalabdin Əbusəid oğlu A b d u l l a z a d ə; 1839, Ordubad – 1904, orada) – şair və nəqqaş. Ordubadda, sonra isə Təbrizdə mədrəsə təhsili almış, nəqqaşlıq sənəti ilə yanaşı, ərəb-fars dillərini və klassik

Şərq şeirini mükəmməl öyrənmişdir. Ordubadda fəaliyyət göstərən “*Əncüməni-şüəra*” ədəbi məclisinin ən fəal və istedadlı üzvlərindən olmuşdur. Ədəbi irsindən çox az nümunələr dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Əlyazma divanı itdiyindən yaradıcılığı haqqında ətraflı danışmaq mümkün deyil. Lakin əldə olan nümunələr göstərir ki, U.Z.N. həm klassik, həm də tənqidi-realist üslubda şeirlər yazmışdır. Şeirləri bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri, orijinal obrazları, cinas qafiyələri ilə diqqəti cəlb edir. Ə. Haqverdiyev “Dağlan tifaq” (1896) faciəsində onun “Ey əzizən, bir baxın dünyaya, ibrətxanədir” mısrası ilə başlayan qəzəlinin ilk beytindən istifadə etmiş, görkəmli maarif xadimi. R. Əfəndiyev isə həmin qəzəli bədii nümunə kimi özünün “Bəşrətül-ətfal” (1901) dərsliyinə salmışdır. İctimai məzmunlu şeirlərində dövrün sosial ziddiyyətləri, yoxsul camaatı iqtisadi və mənəvi əsarətdə saxlayan hakim təbəqələr tənqid olunur: Azərbaycanın digər şəhərlərində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin üzvləri ilə

Məscid eyvanının şəbəkəli qapısı. 19 əsr. Usta Zeynal Nəqqaş. Ordubad şəhəri.

*Uşaq və gənclər
istirahət parkı. 1998.
Naxçıvan ş.*

yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, onlarla şeirləşmiş, məktublaşmışdır. Şuşadakı “Məclisifəramuşan”ın üzvü Həsənəli xan Qaradağının U.Z.N.-in “Nə bilim” rədifli qəzəlinə bənzətmə yazması, Lənkərandaqı “Fövcül-füsəha”nın başçısı M.İ.Qasirin, həmin məclisin üzvü M.Ə.Mühəqqirin və U.Z.N.-in eyni mövzuda “Qara pul” adlı şer qələmə almaları bunu təsdiq edir. Usta Zeynal həm də mahir nəqqaş olmuş (təxəllüsü də buradandır), Ordubad, Təbriz və Tiflisdə bir sıra binanın dekorativ bəzəklərini işləmişdir. Naxçıvandaqı xan sarayının və yaşayış binasının, Ordubaddaqı Cümə məscidinin bəzəkləri U.Z.N.-in ən yaxşı işlərindəndir.

Əd.: R ə f i y e v C., Nəqqaş və şair, “Elm və həyat” jurnalı, 1979, № 8.

UŞAQ VƏ GƏNCLƏR İSTİRAHƏT PARKI, H e y d ə r Ə l i y e v a d. – Naxçıvan ş.-ndə, İstiqlal küçəsində yerləşir. Azərb. Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 75 illiyi şərəfinə salınmış və 1998 ilin may ayında istifadəyə verilmişdir. 3 ha sahəni əhatə edən parkda ticarət və iaşə obyektləri, “Venesiya” su kanalı, süni şəlalə, müxtəlif idman və əyləncə meydançaları vardır.

UZUNDAĞ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Düyünçayla Vənəndçayın suayırıcısında zirvə. Vənənd k.-ndən 1 km q.-dədir. Hünd. 1109 m.

UZUNOBA NEKROPOLU – Babək r-nunun Yuxarı Uzunoba k. yaxınlığında, Naxçıvançayın sağ sahilində arxeoloji abidə. 1972 ildə aşkar edilmişdir. Müxtəlif dövr qəbir abidələrindən ibarətdir: Orta Tunc dövrünə aid qəbirlər q.-dən ş.-ə doğru istiqamətlənmişdir. Nekropolda küp qəbirlərə də rast gəlinmişdir. Küp qəbirlərdən birinin içərisindən insan skeletinin qalıqları və xırdabuynuzlu heyvan sümükləri aşkar edilmiş, ətrafından isə küpə tipli qab tapılmışdır. Tədqiqatlara əsasən, U. n.-nun e. ə. 3–1-ci minilliklərə aid olması ehtimal edilir.

UZUNOBA SU ANBARI – Babək r-nu ərazisindədir. 1961 ildə istifadəyə verilmişdir. Suyunu uz. 13 km və sukeçirmə qabiliyyəti 1,5 m³/san olan kanallar vasitəsilə Naxçıvançaydan və onun qolu Cəhri çayından alır. Sah. 1,2 km², faydalı həcmi 8,5 mln. m³-dir. Bəndin uz. 1,9 km, hünd. 17,5 m. Min ha-dək sahənin suvarılmasında istifadə edilir. Mövsümi tənzimləməyə malikdir.

Ü

ÜÇBULAQ – Babək r-nunun keçmiş Sust k.-nin q.-ndə son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yeri. 1979 ildə Naxçıvan Arxeoloji Ekspedisiyası tərəfindən tədqiq edilmişdir. Sah. təqr. 3 ha. 3 m qalınlığında nəhəng mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmişdir. Mədəni təbəqə kül qarışıq gil laylarından ibarətdir. Buradan tikinti qalıqları, keramika və daş məmulatı, həmçinin xırdabuynuzlu heyvan sümükləri tapılmışdır. Kəşfiyyat axtarışları nəticəsində xeyli miqdarda boz və qara rəngli gil qab məmulatı, dən daşları, həvəng və dəstələr, sürtgəclər, çaxmaqdaşı və obsidian (dəvəgözü) qırıntıları, digər maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Tapıntılar e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid edilir.

ÜÇQARDAŞ DAĞI – Şahbuz r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcısında zirvə. Hünd. 2689 m. Konusvari formadadır və püskürmə mərkəzidir.

ÜÇTƏRƏNGİ, H ü ş t ə r ə n g i – Ordubad ş.-ndə qədim məhəllə. Gənzə çayının ş. sahilindədir. 18 əsrin əvvəllərində Naxçıvan sənəçəsinin tərkibinə daxil olan Azadçiran nahiyəsindəki Ordubad qəsəbəsinin məhəllələrindən biri kimi adı çəkilir. Hazırda məhəllənin meydan şəklində düzəldilmiş mərkəzində məscid, çeşmə, dükanlar və s. tarixi memarlıq tikililəri var.

ÜMİD KÖRPÜSÜ, H ə s r ə t k ö r p ü s ü – Araz çayı üzərində körpü (uz. 286 paqonometr). Türkiyə ilə Azərb. arasında sərhəddə (Türkiyənin Dilucu və Azərb.-ın Sədərək bölgələri) iki qardaş dövlət və ölkəni birləşdirir. 1992 il may ayının 28-də Nax. MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevin və Türkiyənin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirəlin iştirakı ilə açılmışdır. Körpünün açılışında Heydər Əliyev demişdir: “Bu körpü, haqi-

qətən, bizim ümid və arzularımızın körpüsüdür. Bu körpü türk dünyasına pəncərə açmağa imkan verəcəkdir.” 90-cı illərin əvvəllərində Nax. MR-in keçirdiyi iqtisadi çətinliklərin, xüsusilə məruz qaldığı nəqliyyat blokadasının aradan qaldırılmasında körpünün müstəsna rolu olmuşdur. Naxçıvan–İstanbul avtobus marşrutu Ü. k.-ndən keçir.

ÜSTÜPÜ – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 36 km şm.-q.-dədir. Əh. 1342 nəfər (2005); meyvəçilik, əkinçilik, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana var.

ÜSTÜPÜ KÖRPÜSÜ – Ordubad r-nunda qədim körpü. Üstüpu k.-nin 18 km-də, Düyün çayın üzərindədir. Uz. 10 paqonometr. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində inşa edildiyi ehtimal olunur. Yüksək inşaat texnikası səviyyəsində tikilmiş körpü milli memarlıq

Ümid körpüsü. 1992.

xüsusiyyətlərini və möhkəmliyini qoruyub saxlamışdır. Hörgüsündə adi yerli daşdan istifadə edilmişdir. Körpünün yenidən qurulması nəticəsində (1996) Məzrə, Üstüpcay kəndləri magistral yola çıxış əldə etmişdir.

ÜSTÜPCAY – Ordubad r-nu ərazisində çay. Düylünçayın (Arazın qolu) sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacından, 2250 m hünd.-dən başlanır. Qar, yağış suları və yeraltı sularla qidalanır.

ÜSULİ-CƏDİD (ərəbcə: yeni üsul) – Azərb.-da məktəb və mədrəsələrdə tətbiq edilən yeni tədris üsulu, mütərəqqi pədaqoji cərəyan. 19 əsrin ikinci yarısında yaranmışdı. Ü.-c. məktəblərində dərslər ana dilində keçirilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli dünyəvi fənlər də daxil edilirdi. Bu məktəblər dünya elm və

mədəniyyətinin yayılmasında mühüm rol oynayırdı. Onlarda dövrün qabaqcıl ziyalıları dərs deyirdi. Azərb.-da ilk Ü.-c. məktəbini 1870 ildə Şamaxıda görkəmli şair və maarifçi S.Ə.Şirvani açmışdır. Sonralar Azərb.-in digər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda da belə məktəblər təsis olunmuşdu. Görkəmli maarif xadimi M.T.Sidqinin Ordubadda açdığı “*Əxtər*”, Naxçıvanda təsis etdiyi “*Tərbiyə*” (“Məktəbi-tərbiyə”) məktəblərinin digərinin xalq maarifi tarixində mühüm xidməti olmuşdur. Həmin məktəblərin təşəkkülündə və fəaliyyətində Hüseyn Soltan Kəngərli, Əhməd İsmayılov, Hüseyn Mirzə Xəlil Salehzadə, Soltan Hacıbəyzadə, Əsgər Hüseynzadə kimi dövrünün mütərəqqi ziyalı və gözüaçıq adamları yaxından iştirak etmişlər.

VASPUKAKAN, B a s o r o p e d a – əsasən, Van gölünün c.-q.-indəki və Urmiya (Rezaıyyə) gölünün şm.-q.-indəki torpaqlardan başlanıb, indiki Nax. MR-in c.-q. hissəsini əhatə edən ərəziyə qədərki bölgədə tarixi vil. V. torpaqları e. ə. 2 əsrin əvvəllərində Atropatenaya məxsus idi. Buna görə də bəzi mənbələrdə V. Şimali (və ya Yuxarı) Midiya da adlanırdı. Strabonun məlumatına görə e. ə. 2 əsrin əvvəllərində Ermənistan çarları midiya-ların hakimiyyəti altında olan bəzi torpaqları tutmuşdular. Güman ki, V. da həmin dövrdə işğal edilmişdi. Sonralar V. gah müstəqil, gah Parfiya Arşakilərinin, daha sonralar isə Sasanilərin tabeliyində olmuşdur. Son tədqiqatlara görə, V. adı 6–7 əsrlərdən tez olmayaraq meydana gəlib. 591 il Bizans–İran müqaviləsinə görə V., eləcə də Sünik və Dəbil siyasi baxımdan İrana tabe edildi. Alban əyaləti Sünikin vilayətlərindən olan Naxçıvan və Qoğtən (Ordubad ərəzisi) də bu tarixdən V.-in tərkibinə qatıldı. Mihranilər sülaləsinin Albaniyada dövlətçiliyi bərpa etmələri ilə (7 əsrin 30-cu illəri) Naxçıvan və Qoğtən yenidən Albaniyanın tabeliyinə keçdi. 7 əsrin 2-ci yarısında başlanan ərəb istilaları nəticəsində yaranan Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilmiş V. ərəb mənbələrində Basfurracan (B u s f a r a c a n) adı ilə qeydə alındı. Ərəb istilalarına xüsusi əsər həsr etmiş tarixçi əl-Bəlazurinin (9 əsr) məlumatına görə Basfurracan ərəblərin Cənubi Qafqazda tutduqları yerləri özündə birləşdirən yeni inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdi. Burada və digər ərəb mənbələrində həmin bölgüyə əsasən Nəşavə (Naxçıvan) Arran vilayətinə aid edilən Basfurracanın əsas şəhəri adlandırıldı. 9 əsrdə Naxçıvan Azərb.-in digər bölgələri ilə birlikdə Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. V. isə erməni

feodal nəslı Artsrunilərin xanədanına çevrildi. 11 əsrin 1-ci yarısında adı çəkilən xanədan Bizans imperiyasına qatıldı.

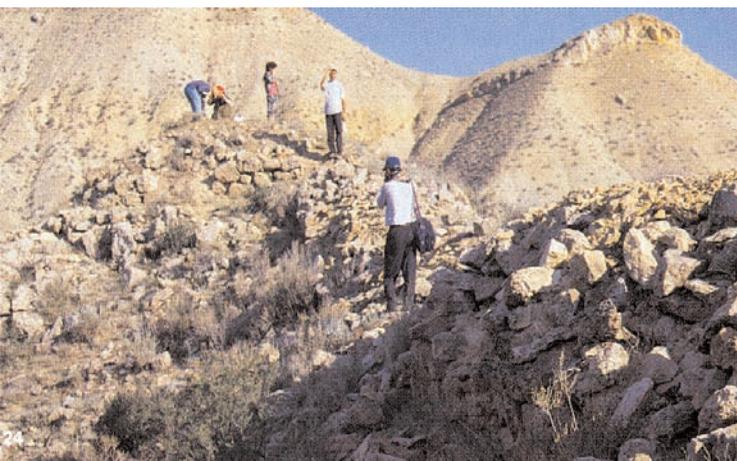
VAYXIR, K ö h n ə V a y x ı r – Babək r-nunda, eyniadlı kənddən 1 km ş.-də orta əsrlərə aid yaşayış yeri. 1967 ildə qeydə alınmışdır. Sah. 5 ha, mədəni təbəqənin qalınlığı 1,5 m-dir. Abidə yamacda yerləşdiyindən mədəni təbəqə güclü aşınmaya məruz qalmışdır. Yaşayış yerindən çoxlu şirsiz və şirli gil qab qırıqları toplanmışdır. Şirli qablar, əsasən qəhvəyi, həmçinin ağ, sarı, yaşıl rəngdə müxtəlif mövzulu həndəsi və nəbatı rəsmlərlə yüksək zövqlə bəzədilmişdir. Tapıntılar V. yaşayış yerinin 9–17 əsrlərə aid olduğunu göstərir.

Əd.: Ə l i y e v V. H., Köhnə Vayxır orta əsr yaşayış yeri, Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, c. 6, B., 1965.

VAYXIR – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 21 km şm.-da, Naxçıvan–Şahbuz avtomobil yolunun kənarında, Naxçıvançayın sol sahilindədir. Əh. 1309 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, meyvəçilik və quşçuluqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi, poçt şöbəsi, şm.-q.-ndə mineral su yatağı var.

VAYXIR – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-da, düzənlikdədir. Əh. 939 nəfər (2005); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Bütün ictimai binaları Tumaslı k. ilə müştərəkdir.

VAYXIR QALASI, V a y x ı r G o v u r q a l a s ı – Babək r-nunda, Naxçıvançayın sol sahilində, eyniadlı kəndin yaxınlığında qala. Hər tərəfdən dərin yarıqan, yaxud sıldırım qayalarla əhatələnmiş və təbii mühafizəyə malikdir. Qala, eyni zamanda, əlavə müdafiə istehkamu ilə də möhkəmləndirilmişdir. Müdafiə divarının həm dördkünc bürcləri,

Vayxır qalasının şm.-q. divarının qalıqları.

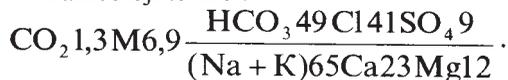
Vayxır qalasının bərpa layihəsi.

həm də bucaqşəkili çıxıntıları var. Divarlar yüngülcə yonulmuş iri qaya parçalarından hörülərək gil məhlulu ilə bərkidilmişdir. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarla öyrənilmiş, bərpa layihəsi hazırlanmışdır. Qalanın e. ə. 2-ci minilliyə aid olması ehtimal edilir.

VAYXIR MİNERAL SU YATAĞI – Babək r-nu ərazisində, Naxçıvan ş.-ndən 18 km şm.-da, Vayxır k.-nin şm.-q.-ndə, dəniz səviyyə-sindən 1100 m hünd.-dədir. Sarıdağ istiqamətində tektonik qırılmalar vasitəsilə yer səthinə çıxır. Bir neçə bulaqdan ibarət qrup təşkil edir. Mərkəzi hissədəki quyularda iki tip su aşkar edilmişdir. I tip – 1, 2, və 12 sayılı quyuların suyu “Yesentuki” tipli, orta dərəcədə minerallaşmış karbon qazlı, hidrokarbonatlı-xlorlu, natriumlu-kalsiumludur. 12 sayılı quyunun suyu ion tərkibinə görə fərqlənir, sulfatı yoxdur, xlor anionu isə hidrokarbonatdan artıqdır.

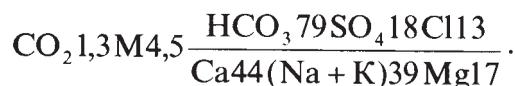
Balneoloji tərkibi:

· pH 6,5 D 270 m³ / gün T 19,9⁰ C

II tip – 7 sayılı quyunun suyu “Sirab” və “Soymi” tipli, karbon qazlı, az minerallaşmış hidrokarbonatlı-kalsiumlu-natriumludur.

Balneoloji tərkibi:

· pH 6,5 D 175 m³ / gün T 20,4⁰ C

Yatağın istismar ehtiyatı 1972 ildə I tip üzrə 270 m³/gün, II tip üzrə 175 m³/gün təsdiq

edildikdən sonra, 1985 ildə Naxçıvan ş.-ndə illik istehsal gücü 200 mln. şüşə olan mineral sudoldurma z.-du tikilmiş, Vayxır–Naxçıvan mineral su kəməri çəkilib istifadəyə verilmişdir. 1987 ildə 31508 min şüşə “Vayxır” suyu istehsal olunmuşdur. Yatağın suyundan qaraciyər (hepatit), öd kisəsi yolları iltihabı, xroniki qastrit, xroniki kolit və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə oluna bilər. Ümumiyyətlə, bu tipli suların osmotik qatılığı qan plazmasının qatılığına yaxın olduğu üçün onunla müalicə daha yaxşı effekt verir.

VAYXIR NEKROPOLU – Babək r-nunun eyniadlı kəndindən şm.-ş.-də son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji abidə. Şm.-dan c.-a doğru uzanan dar dərəcədə yerləşir. 1970 ildə qeydə alınmışdır. Aşınma nəticəsində düzbucaqlı formalı daş qutu tipli qəbirlər üzə çıxaraq dağıntıya məruz qalmışdır. Qəbiristanlıqdan gil qab məmulatı və obsidian (d ə v ə g ö z ü) qalıqları aşkar olunmuşdur. Cilalı boz və qara rəngli oyma naxışlarla bəzədilmiş saxsı qab qırıqları, monoxrom boyalı keramika, tuncdan aypara sırğa diqqəti cəlb edir. Qəbiristanlıq e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid edilir.

VAYXIR KÖRPÜSÜ – Babək r-nu ərazisində, Vayxır–Məzrə yolunun 1 km-liyində, Naxçıvançayın üstündədir. Uz. 86 paqo-nometr. V. k.-nin bərpası nəticəsində (1997) Naxçıvan–Biçənək aşırımı ilə, Naxçıvan ş.-nə girmədən kəsə yolla Naxçıvançay sahilindəki kəndlərlə birbaşa əlaqə yaradılmışdır.

VAYXIR MƏDƏNLƏRİ – Babək r-nu ərazisində aşkar olunmuş qədim mədənlər. I və II Kültəpə yaşayış yerlərinin yaxınlığında oval

çalalardan ibarətdir. Burada filizin saflaşdırılması nəticəsində əmələ gəlmiş süxur yığınlarının toplandığı sahədə (1,2 km²) kəşfiyyat qazıntıları zamanı daş çəkcik, boz rəngli gil qab qırıqları aşkar olunmuşdur. Tapıntıların e. ə. 2-ci minilliyə aid olması ehtimal edilir.

VAYXIR SU ANBARI, V a y x ı r d ə r y a ç a s ı – Bax *Heydər Əliyev su anbarı*.

VAYXIRLI MƏMMƏDCƏFƏR (? , Şahbuz r-nunun Türkeş k. – ?, orada) – aşiq (19 əsrin 2-ci yarısı – 20 əsrin 30-cu illəri). Ədəbi irsindən bir neçə qoşma, təcnis, satirik şeir və “Məmmədcəfər–Səhnə xanım” dastanının deyişmə hissəsi qalmışdır. Əldə olan nümunələrdən V. M.-in orijinal üsluba malik sənətkar olduğu görünür. İctimai mövzulara daha çox meyl etmiş, şeirlərində ancaq şəxsi mənfəətini düşünən ruhanilərin, hakim təbəqələrin bəd əməllərini ifşa etmişdir. Onun tənqid hədəfləri real, həyatı şəxslərdir (Dəmirçi k.-nin koxası haqqında həcvsayağı şeiri və s.). Bu cəhət V. M.-i 19 əsrin realist-satirik Azərb. şairlərinə yaxınlaşdırır.

Əd.: Q ə d i m o v Ə., Aşiq Məmmədcəfər, “Şərq qapısı” qəzeti, 1977, 7 dekabr; Azərbaycan folkloru antologiyası. c.1, Naxçıvan folkloru, B., 1994.

VERSAL SÜLH KONFRANSI – Birinci dünya müharibəsində (1914–18) qalib gəlmiş dövlətlərin məğlub dövlətlərlə sülh müqavilələrini hazırlamaq və bağlamaq üçün çağırıldıqları beynəlxalq konfrans. Bax *Paris Sülh Konfransı (1919–20)*.

VERSAL SÜLH MÜQAVİLƏSİ (1919) – Birinci dünya müharibəsinin rəsmən başa çatmasını təsbit edən sülh müqavilələrindən biri. Versalda (Fransa) Antanta dövlətləri ilə Almaniya arasında 1919 il iyunun 28-də imzalanmış, 1920 il yanvarın 10-da qüvvəyə minmişdir. Almaniya məğlub dövlət olduğundan müqavilənin tərtib olunmasında iştiraka buraxılmamışdı. Müqavilə layihəsinin *Paris Sülh Konfransında (1919–20)* Beşlər şurası (ABŞ, İngiltərə, İtaliya, Fransa, Yaponiya) tərəfindən tərtib olunmasına baxmayaraq, həlledici müqavilə imzalandıqdan sonra ABŞ senatı iki dəfə – 1919 ilin noyabrında və 1920 ilin martında müzakirələr keçirsə də, onu ratifikasiya etmədi. Buna səbəb isə V. Vilsonun təşəbbüsü ilə yaradılmış və ABŞ-ın dünyada aparıcı rolunu müəyyən

etməli olan Millətlər Cəmiyyətində İngiltərə və Fransanın mövqeyinin üstünlüyü idi. Çin isə Şandunun Yaponiyaya verilməsinə etiraz edərək, müqaviləni imzalamadı. 1921 ilin avqustunda ABŞ Almaniya ilə ikitərəfli sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə Versal sülhü ilə eyni olsa da, burada Millətlər Cəmiyyəti barəsində maddələr yox idi. Versal sülh müqaviləsi 440 maddədən ibarət olub, 15 hissəyə bölünmüşdü. Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi (1-ci hissə) və Beynəlxalq əmək bürosunun nizamnaməsi (13-cü hissə) də müqavilənin tərkibinə daxil idi. Versal sülhü qalib dövlətlərin maraqlarının təmin olunmasına xidmət edib, dünyanın müharibədən sonrakı inkişafını müəyyənləşdirilmiş məcraya yönəltməli idi. Versal sülhü Almaniyanın 1914 il avqustun 1-nə qədərki ərazisinin 1/8-ni, əhalisinin isə 1/10-ni itirməsinə səbəb oldu. Elzas, Lotaringiya Fransaya, Eypen, Malmedi və Morene Belçikaya, Poznan, Yuxarı Sileziya, Qərbi Prussiyanın xeyli hissəsi Polşaya, Şlezviq-Holşteyn Danimarkaya verilir. Qdansk (Dansiq) “sərbəst şəhər” elan olunurdu və Millətlər Cəmiyyətinin himayəsinə verilir. Memel (Klaypeda) qalib dövlətlərin ixtiyarına keçdi. Helqoland və Dyun adalarındakı hərbi istehkamlar dağıldı. Saar vilayəti 15 il müddətinə Millətlər Cəmiyyətinin idarəçiliyinə, Saar kömür şaxtaları isə Fransanın mülkiyyətinə verilir. 80-ci maddə ilə Almaniya Avstriyanın müstəqilliyinə hörmətlə yanaşmalı idi. Yəni, onun Almaniya birləşdirilməsi qadağan edilirdi. Almaniya, həmçinin, Çexoslovakiya və Polşanın da müstəqilliyini tanıyır və Çindəki

Vayxır körpüsü. 1997.

Vəkilov İlyas

mülklərindən və imtiyazlarından, bütün müstəmləkələrindən məhrum edilirdi.

42-44-cü maddələrə görə Reyn silahsızlaşdırılmış zonası yaradılırdı. Müqavilənin V hissəsi Almaniya üzərinə qoyulmuş hərbi məhdudiyətləri əks etdirirdi. Almaniya daxili asayışı təmin etmək üçün könüllülük əsasında təşkil olunmuş 100 minlik qoşun saxlaya bilərdi. Ümumi icbari hərbi mükəlləfiyyət qadağan edilirdi. Almaniya ağır artilleriyaya, tanklara, hərbi aviasiyaya və sualtı qayıqlara malik ola bilməzdi. Hərbi-dəniz donanması xeyli ixtisar olunurdu. Bu məhdudiyətlərə nəzarət etmək üçün xüsusi komissiya yaradılırdı.

231-284-cü maddələrlə Almaniya üzərinə təminat qoyulsa da, onun miqdarı müqavilədə qeyd edilməmişdi. Versal sülhü Elba, Oder, Neman, Reyn və Dunay çaylarını beynəlxalq çaylar elan etmişdi. 116-cı maddə ilə Almaniya Rusiyanın 1914 il avqustun 1-ə olan sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü tanıyırdı. İşğal etdiyi rus torpaqlarından qoşunlarını geri çəkməli və sovet Rusiyası ilə bağlanmış Brest-Litovsk müqaviləsini və digər müqavilələri ləğv etməli idi.

Versal sülhü müqaviləsi, ədalətsiz olaraq, müharibənin bütün günahlarını məğlub olmuş dövlətlərin üzərinə qoymaqla və həmin xalqları ağır şərtləri qəbul etməyə məcbur etməklə, bu ölkələrdə revansizmin, şovinizmin və millətçiliyin güclənməsinə zəmin yaratdı. 30-cu illərdə Almaniyanın faşist rəhbərliyi Versal müqaviləsinin şərtlərini ləğv edərək, yeni müharibəyə başlamaq qərarına gəldi.

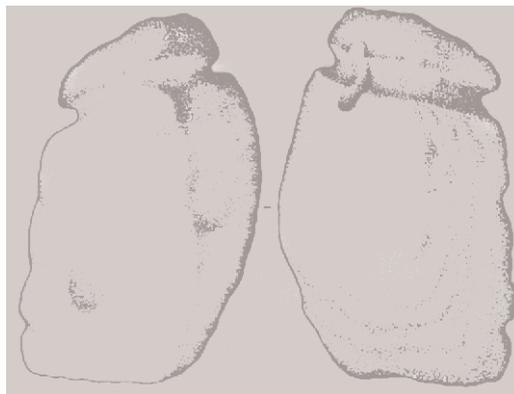
Almaniyanın sovet Rusiyası ilə imzaladığı müqavilələrin ləğv edilməsi, alman siyasətçilərinin 1918 ildə Qafqaz bölgəsində həyata keçirmək istədikləri antiazərbaycan planlarına da son qoydu. Almaniya hakim dairələrinin Azərbaycan xalqının maraqlarına laqeyd münasibətinə baxmayaraq, öz milli hüquqlarının daim qətiyyətlə müdafiəsinə qalxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi xadimləri nəinki Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına, həm də Paris Sülh Konfransında müstəqil dövlət kimi iştirakına nail oldular. Versal sülhü keçmiş Rusiya imperiyasının ərazi bütövlüyünün tanınmasını nəzərdə tutsa da, xalqların öz müqəddəratlarını sərbəst müəyyən etmələri

prinsipinin elan olunması və Qərb dövlətlərinin antibolşevik tədbirləri Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini möhkəmlətmək istəyinə, müvəqqəti də olsa, şərait yaratdı.

Əd.: История дипломатии, т.3, М., 1965; Нәсәнов С., Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.

VƏKİLOV İlyas Sultan oğlu (20.3.1905, keçmiş Şərur-Dərələyəz qəzasının Cüvə k. – 2.6.1987, Bakı) – iqtisadçı və dövlət xadimi, iqtisad e. n., dosent. 1923 ildə komsomolun göndərişi ilə təhsil almaq üçün Bakıya gəlmiş, Bakı hərbi məktəbini bitirərək bölük komandiri rütbəsi almışdır (1927). Azərb. SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığında xüsusi şöbə rəisinin müavini və rəisi işləmişdir (1927-29). Moskva Kommunist Tərbivəsi Akademiyasında təhsilini (1929-31) başa vurduqdan sonra Azərb. SSR Dövlət Plan Komitəsi sistemində işləmiş (1931-35), ixtisasını artırmaq üçün Moskvada Ümumittifaq Plan Akademiyasında təhsilini davam etdirmişdir (1935-38). Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri olmuş (1938-49), Bakı Şəhər Soveti plan komissiyasının sədri işləmişdir (1949-78). "Oktyabr inqilabı", "Şərəf nişanı" ordenləri, "Qafqazın müdafiəsi uğrunda" medalı, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanları ilə təltif edilmişdir. Dəfələrlə Bakı Şəhər Sovetinin deputatı və İcraiyyə Komitəsinin üzvü, Azərbaycan KP Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. **VƏL** – qədim kənd təsərrüfatı aləti. Azərb.-da, eyni zamanda Naxçıvan bölgəsində taxıl, əsasən, V-lə döyülürdü. Xalq əkinçilik texnikasının mühüm elementlərindən sayılan V. daşdan

*II Kültəpə yaşayış yerindən tapılmış daş vəl.
E. ə. 4-1-ci minilliklər.*

və ağacdən hazırlanırdı. Cənubi Qafqazda ən qədim daş V. Babək r-nunun Yuxarı Uzunoba k. yaxınlığındakı *Kültəpə II* orta Tunc dövrü (e. ə. 4–1-ci minilliklər) yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Xanlar r-nu 2 saylı kurqandan tapılan son Tunc dövrünə aid ağac V. Azərb. kəndlərində yaxın illərə qədər işlənmiş V.-lərdən fərqlənmirdi. V., əsasən, palıd ağacından düzəldilir və quruluşca birtaylı və ikitaylı olurdu. Ağacdən hazırlanan V.-in alt hissəsinə cərgə ilə düzölmüş xırda daşlar bərkidilirdi. V.-in üstündə qoşqu heyvanlarına qoşulmaqdan ötrü vəlbənd adlanan dairəvi hissə vardı. Bura ip keçirilərək V. heyvanlara (əsasən, kəl, öküz və at) qoşulurdu.

Əd.: C a v a d o v Q.C., Azərbaycanın qədim əkinçilik alətləri, B., 1979.

VƏLƏVER – Ordubad r-nunda kənd, Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 27 km şm.-ş.-də, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əhalisi 468 nəfər (2005); bağçılıq, heyvandarlıq və tərəvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

VƏLİBABA MAĞARASI – *Çalxaqala* dağının şərqində, 1440 m hündürlükdə Təbəşir dövrünün karbonatlı senoman-kampan və kampan-maastrix yaşlı süxurları içərisində formalaşan karst tipli mağara. Bu süxurlar kiçik dənəvərli qumlu-gilli boz, qırmızımtıl boz rəngli qum və gilin qarışdığı kiçik dənəvərli kalsit aqreqləri, kvars dənəcikləri, plagioklar, epidot, maqnetit və müəyyən qədər porfiriltərdən təşkil olunmuşdur. Mağaranın mürəkkəb labirint quruluşu, çoxsaylı salonları, şaxtaları vardır.

Homogen çöküntülərdən karbonatlı heliktit, anemolit barxomlara, su mexaniki çöküntülərdən qumlu-gilli-əhəngli konqlomeratlara, orqanogen mənşəli çöküntülərdən yarasaların yaratdığı qnanolara rast gəlinir.

Mağaranın mədəni qatı kasıbdır. Burada rast gəlinən taxta qaşıqlar, ilkin orta əsrlərə məxsus saxsı qablar mağaranın müəyyən dövrlərdə sığınacaq yeri olduğunu sübut edir.

VƏLİDAĞ – Şərur r-nu ərazisində dağ. Dəhnə-Vəlidağ tirəsində zirvə. Qurd qapısı keçidindən 2 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 1244 m. Relyefdə kəskin parçalanmış günbəzvarı yüksəklik əmələ gətirir.

VƏLİDAĞ MƏRMƏRLƏŞMİŞ ƏHƏNG-DAŞI YATAĞI – Şərur r-nu ərazisində, Sədə-

rək qəs.-ndən 12 km q.-dədir. Geoloji quruluşunda Orta Devonun Eyfel mərtəbəsinin karbonat və karbonat-terriqen çöküntüləri-qara rəngli mərmərləşmiş əhəngdaşılar iştirak edir. Tektonik cəhətdən Dəhnə-Vəlidağ antiklinasının c.-q. qanadında yerləşir. Sah. 0,12 km²-dir. Yataq 0,63–40 mm ölçülü dekorativ çınqıl istehsalı məqsədilə öyrənilmişdir. Yatağın sənaye ehtiyatı 3271 min m³-dir.

VƏLİQULU XAN (?-?) – Naxçıvan xanı. 1778 ildə İran hökmdarı Kərim xan Zəndin [1760–79] köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirən Əliqulu xanı devirib özünü xan elan etmişdi.

VƏLİYEV Balakışi Əhməd oğlu (7.11.1927, Culfa r-nunun Xoşkeşin k. – 12.7.2001, Bakı) – həkim, terapevt. Tibb elmləri doktoru (1992), prof. (1993). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu (indiki Tibb Un-ti) bitirmişdir (1953). 17 il Qazaxstanın Çimkənd vil.-nin tibb müəssisələrində, Qazaxıstan EA Mahal Peşə Xəstəlikləri Elmi-Tədqiqat İn-tunda işləmişdir. 1971 ildən Azərb. Tibb Un-tində assistent, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır. 1993 ildən II daxili xəstəliklər kafedrasının professoru idi. 1974–80 illərdə Bakının baş terapevti olmuşdur. Qurğuşunla zəhərlənmə xəstəliklərinin patogenezinə və müalicəsinə dair tədqiqatların, o cümlədən 2 monoqrafiyanın, 80-dək elmi işin, həmçinin metodik vəsaitlərin müəllifidir.

Ə s ə ğ i: Новые аспекты патогенеза и лечения больных со свинцовой интоксикацией, Б., 1996.

VƏLİYEV Məmməd Hüseynəli oğlu (d. 16.6.1943, Şərur r-nunun Qarxun k.) – kimyaçı. Kimya elmləri doktoru (1987), prof. (1991). Nyu-York EA-nın həqiqi üzvü (1995). Azərb. Neft-Kimya İn-tunu (indiki Neft Akademiyası) (1968), Azərb. Milli EA Y. H. Məmmədəliyev ad. Neft Kimyası Prosesləri İn-tu Sumqayıt filialının (indiki Polimer Materialları İn-tu) aspiranturasını (1974) bitirmiş, burada elmi işçi, böyük elmi işçi, laboratoriya müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Moskvada akad. N. D. Zelinski ad. Üzvi Kimya İn-tunda birgə tədqiqat işləri aparmışdır. Tədqiqatları əsasən polifunksional doymamış birləşmələrin, həmçinin silisium (halogen) saxlamayan törəmələrin alınmasında yeni üsulların işlənməsinə, alınan birləşmələrin reaksiyaya girmə qabiliyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 250-dən

Vəliyev Balakışi

Vəliyev Məmməd

Vəliyev Saleh

artıq elmi məqalənin, o cümlədən bir neçə ixtira və patentin müəllifidir. Azərb. Neft Akademiyasında pedaqoji fəaliyyət göstərir (1990 ildən). Beynəlxalq konqres və simpoziumlarda, o cümlədən Hindistanda ezamiyyətə olarkən (1991) elmi məruzələr etmişdir.

Əsərləri: Кумулены, Б., 1987.

VƏLİYEV Saleh Cəbrayıl oğlu (d. 5.4.1938, Babək r-nunun Nəhrəm k.) – iqtisadçı, statistika əlaçısı (1991). Azərb. Respublikasının əməkdar iqtisadçısı (1991). Azərb. Dövlət Kənd Təsərrüfatı İn-tunun (indiki Kənd Təsərrüfatı Akademiyası) iqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir (1960). Nax. MR Nazirlər Soveti Dövlət Plan Komitəsində böyük iqtisadçı, bölmə müdiri, Nax. MR Statistika İdarəsində rəis müavini – kənd təsərrüfatı şöbəsinin rəisi, hesablama mərkəzinin rəisi, Nax. MR Nazirlər Soveti Sədrinin referenti, Nax. MR Maliyyə nazirinin müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1983-92 illərdə Nax. MR Dövlət Statistika Komitəsinin (1993 ilədək statistika idarəsi) sədri vəzifəsində işləmişdir. “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunmuşdur (1990).

VƏLİYEV Sevindik İslam oğlu (d.24.6.1945, Şahbuz r-nunun Biçənək k.) – dilçi, türkoloq, metodist. Filologiya elmləri doktoru (2003). Azərb. Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) (1970) və həmin İnstitutun aspiranturasını (1980) bitirmişdir.. Biçənək kənd orta məktəbində müəllim (1963-73), direktor (1973-75), Y.Məmmədəliyev ad. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki NDU) asistent, müəllim, baş müəllim (1975-81), İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası, Fənlərin tədrisi metodikası kafedrasının müdiri (1982-95) işləmişdir. 1996-2005 illərdə Pedaqoji fakültənin dekanı olmuşdur. Azərbaycan dili kafedrasının müdürüdür (2005). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına, Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümləyə dair tədqiqatların, o cümlədən 8 kitab və metodiki tövsiyyənin müəllifidir. III və V Uluslararası türk dili qurultaylarında (1996, 2004), V Mil-lətlərarası Türk Xalq Kültürü konfransında (Türkiyə, Ankara), Türkiyənin Van, Qars, Ərzurum, Sakarya şəhərlərində keçirilən beynəlxalq elmi məclislərdə iştirak etmişdir.

Əsərləri: Sadə cümlə. B., 1997; Sadə cümlənin semantikası. B., 2003; Türk dillərində sadə cümlə. B., 2005.

VƏLİYEV Zöhrab Əhməd oğlu (d. 4.6.1953, Naxçıvan ş.– 30.9.2003, orada) – fizik. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (1999), prof. (1999), AMEA-nın müxbir üzvü (2003). Moskva Dövlət Un-tini (1977) və Azərb. Milli EA Fizika İn-tunun aspiranturasını bitirmişdir. 1977–86 illərdə Azərb. Milli EA Fizika İn-tunda elmi işçi olmuşdur. 1986 ildən Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunda müəllim, dosent işləmiş, eyni zamanda texniki təlim fakültəsinin dekan müavini (1988), elmi şuranın elmi katibi (1988–93), təbiətşünaslıq-riyaziyyat fakültəsinin dekanı (1993–97), un-tin elmi işlər üzrə prorektoru (1997–2003) vəzifələrində çalışmışdır. Dislokasiyalı yarımkeçiricilərin elektron xassələri məsələlərinə dair tədqiqatlar aparmışdır. 10-dan çox kitabın və 70-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Nyu-York EA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir (2001). Tbilisi (1978), Novosibirsk (1980), Donetsk (1981, 1986, 1991), Bakı (1982, 2000), Ujqorod (1984), Vilnüs (1986), Moskva (1986), Sankt-Peterburq (1998) ş.-lərində beynəlxalq konfranslarda məruzələr etmişdir.

Əsərləri: Kvant mexanikasından məsələ həlli nümunələri, B., 1988; Elektrik bəhsi, B., 1992; Klassik mexanikadan məsələ həlli nümunələri, B., 1997; Kimyəvi reaksiyalarda tunel hadisələrinin öyrənilməsi metodikası, B., 2000; Nəzəri fizikanın riyazi elementləri, B., 1998; О заполнении дислокационных уровней в сильных электрических полях, СПб, 1998; Каскадный захват электронов дислокациями в многолинных полупроводниках, СПб, 1999.

VƏLİYEV Zöhrab Hüseynəli oğlu (d.1.7.1932, Şərur r-nunun Qarxun k.) – qabaqcıl maarif işçisi. Azərb. Respublikasının əməkdar müəllimi (1999). 1952 ildə Azərb. Dövlət Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunun fransız dili şöbəsini bitirmiş, Cəlikənd orta məktəbində müəllim, 1962 ildən Qarxun kənd orta məktəbində əvvəlcə tədris işləri üzrə direktor müavini, 1984 ildən isə direktor işləmişdir. Azərb. müəllimlərinin 10, 11 və 12-ci qurultaylarının nümayəndəsi olmuş, 1998 ildə respublika təhsil şurasının üzvü seçilmişdir. Elmi-praktik konfranslarda və mətbuatda çıxış etmiş, 2003 ildə təhsildə səmərəli yenilik və təkliflərinə görə diplomla təltif olunmuşdur. Hazırda ali kateqoriyalı müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir.

Vəliyev Sevindik

Vəliyev Zöhrab Əhməd oğlu

Vəliyev Zöhrab

VƏLİYEVA Xasa Cahangir qızı (d. 1909, Kəngərli r-nunun Qarabağlar k. - 2.6.1984) – əmək qabaqcılı. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). Əmək fəaliyyətinə başladığı vaxtdan k-zçu, 1958 ildən manqa başcısı işləmişdir. 1948 ildə tütünçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

VƏNƏND – Ordubad r-nu ərazisində çay. Uz. 29 km, hövzəsinin sah. 91 km². Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacından (3400 m hünd.-dən) başlanır. Əsasən, yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə olunur. Aşağı axınında Dəstə çayı adlanır.

VƏNƏND – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 17 km şm.-q.-də, Vənənd çayının sahilində, Ordubad–Unus avtomobil yolunun kənarında, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 2347 nəfər (2005); taxılçılıq, meyvəçilik, baramaçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, musiqi məktəbi, xəstəxana, körpələr evi var.

V. Azərb.-in qədim yaşayış məntəqələrinəndir. Vənəndlərin adı ilə bağlıdır (bax *Vənədlər*). Buradakı qədim qəbiristanından (bax *Vənənd nekropolu*) qoç formalı qəbirüstü daş abidələr tapılmışdır. Mənbələrdə orta əsrlərdə Naxçıvan tüməninin Giran bölgəsində kənd olduğu qeyd edilir. V.-də İrənin siyasi xadimi, tarixçi Məhəmməd Cüveyni (1225–83) tərəfindən layiqli xanəgah tikdirilmiş, ona əmlak vəqf edilmişdir. V. 18 əsrin əvvəllərində *Naxçıvan sancağının* Azadçıran nahiyəsinin tərkibində idi. Bu dövrdə kəndin gəliri 12.783 axça təşkil edirdi. V.-də orta əsrlərə aid tarixi-memarlıq abidələrindən məscid (bax *Vənənd məscidi*),

Vənənd çayı.

hamam və s. qalıqları qalmışdır. Şair *Qüdsi Vənəndi* bu kənddə doğulmuşdur.

Əd.: Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov-Qaramanlı), B., 1997; P i r i y e v V. Z., Naxçıvan XIII–XIV əsrlərdə, “Naxçıvan” (məqalələr toplusu), B., 1999.

VƏNƏND MƏSCİDİ – Ordubad r-nunda, eyniadlı kəndin ərazisində orta əsrlərə aid tarixi-memarlıq abidəsi. 1324/25 ildə tikilmişdir. Düzbucaqlı formada olan məscidin sah. təq. 375 m², hündürlüyü 7 m-dir; günbəzlidir. Məscid bir neçə dəfə bərpa olunmuş, 17 əsrin əvvəllərində ona böyük bir bina əlavə edilmişdir. Cümə məscidinin ilkin binası hazırda onun şm.-q. küncünü təşkil edir. Bu hissəyə q. fasadından açılan qapıdan girmək mümkündür. Qapı yerinin çatmasında iri nəsx xəttlə farsca kitabədə “Yeddi yüz iyirmi beşinci ildə (1324–25) ... yarandı” yazılmışdır. Digər kitabədə isə göstərilir ki, məscidi 1732 ildə vənəndli Məhəmməd Rza bərpa etmişdir. Bərpa zamanı şm. tərəfdəki tağın üzərində fars və ərəb dillərində yazılmış kitabədə 18 əsrin 1-ci yarısında Vənəndin, eləcə də Naxçıvanın iqtisadi həyatına dair məlumat verilir. Kitabəni ilk dəfə rus şərqşünası, tarixçi, etnoqraf və diplomat N. V. Xanikov fransız dilinə tərcümə etmişdir.

Əd.: N e m ə t o v a M. S., Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII–XVIII əsrlər), B., 1963; y e n ə o n u n, Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. 3. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII – начало XX века), B., 2001.

Vəliyeva Xasa

Vənənd məscidinin kitabəsi.

Vəzirov Cəlil

VƏNƏND NEKROPOLU – Ordubad r-nunun Vənənd k.-ndən şm.-q.-də son orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. 1968 ildə qeydə alınmışdır. Sah. təqr. 3 ha-dır. Əsasən, q.-dən ş.-ə doğru istiqamətlənmiş düzbucaq formalı torpaq qəbirlərdən ibarətdir. Nekropolda başdaşı düzbucaqlı şəkildə daş plitədən hazırlanaraq, yuxarısı tağvarı sonluqla tamamlanmış qəbir abidələri diqqəti cəlb edir. Onların üzərində süls və nəsx xətlərilə ərəbcə yazılmış kitabə var. Prizma və qoyun formalı qəbirüstü abidələr də tapılmışdır. Abidə 16–18 əsrlərə aid edilir.

VƏNƏDLƏR – qədim türk tayfası. V. haqqında məlumata antik (Herodot, Tit Livi, Tatsit), latin və Bizans (Kesariyalı Prokopi, İordan), erməni (Movses Xorenli), ərəb və yəhudi (əl-Məsudi, Qardizi) müəlliflərinin əsərlərində rast gəlmək olar. V.-in adı tarixdə ilk dəfə Yunan-Troya müharibəsi (e. ə. 13 əsr) ilə bağlı çəkilir. Tit Livinin məlumatına görə, Troyanın süqutundan sonra Troya zadəganları Antenor və Eney ailələri ilə birlikdə şəhəri tərk edirlər. Antenor öz eli ilə Balkan yarımadasının şm.-q.-ində – Adriatik dənizi sahilində, Eney isə əvvəlcə Siciliyada, sonra isə Apennin yarımadasında məskən salır. Məhz həmin vənəd nəslindən olan Romul və Rem qardaşları Roma şəhərinin və dövlətinin əsasını qoymuşlar. Tədqiqatçılar İtaliyanın Venetsiya ş.-nin adının da həmin V.-lə bağlı olduğunu ehtimal edirlər. V.-in bir hissəsi sonralar Baltik dənizinin sahillərinə köçmüş, eramızın təxminən 2–3 əsrlərində Qara dənizin şm.-nda məskunlaşmışlar. V.-lə bağlı Azərb.-da Vənənd, Sırxavənd, Xocavənd, Vəndam, indiki Ermənistanda Vanadzor yer adları var.

VƏRMƏZİYAR – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən

9 km aralı, düzənlikdədir. Əh. 1269 nəfər (2005); əsasən əkinçiliklə məşğuldur. Məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana var. **VƏZİROV** Cəlil Həbib oğlu (d. 8.11.1944, Naxçıvan ş.) – teatrşünas. Azərb. Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi (1987), “Qızıl dərviş” (2004), R.Rza adına Beynəlxalq ədəbi mükafatları laureatı (2004). Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunu (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) bitirmişdir (1968). “Şərq qapısı” qəzetində işləmişdir; baş müxbir, ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri olmuşdur (1968–2003). V. Naxçıvan teatrı tarixinin, onun öncül nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqatçısıdır. 21 kitab və broşürün, onlarca elmi-tənqidi məqalənin müəllifidir. Azərb. Teatr Xadimləri İttifaqının (1976), Jurnalistlər (1978) və Yazıçılar (2000) birliklərinin üzvü, Teatr Xadimləri İttifaqı Naxçıvan Təşkilatının sədridir (1980 ildən). 2004 ildən Azərb. MEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İn-tunun Musiqi və Teatr şöbəsində elmi işçi işləyir.

Əsərləri: İbrahim Həməzəyev, B., 1982; Güldürən-ağladan, Naxçıvan, 1998; Cavid dünyası. Naxçıvan, 2005.

VƏZİROV Heydər Sadiq oğlu (1893, Babək rayonunun Nəhrəm kəndi – 1937) – hərbi və dövlət xadimi, komissar. İlk təhsilini Naxçıvanda Məhəmməd Tağı Sidqinin üsulicədid tipli “Tərbiyə” məktəbində almış, 1913 ildə İrəvan seminariyasını bitirərək, gimnaziyanın səkkizinci sinfinə imtahan vermişdir. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) başlananda qısa müddət hərbi məktəbdə təhsil almış və ön cəbhəyə göndərilmişdir. 1915 ilin iyununda kiçik zabit rütbəsində Qalisiya uğrunda döyüşlərdə almanlar tərəfindən əsir alınmış, 1918 ildə hərbi əsirlər dəyişdirilərkən

Vəzirov Heydər

Vərməziyar kənd orta məktəbi və feldşer-mama məntəqəsi.

yaralılar sırasında Türkiyədən keçərək Azərbaycana qayıtmışdır. 1918 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu üçün zabitlər hazırlayan məktəbdə müəllim işləmiş, sonra həmin məktəbin rəisi təyin olunmuşdur. Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin rəisi təyin olunmuşdur. Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbi V.-nin rəhbərliyi ilə Ermənistanda, həmçinin Azərbaycan qəzalarında daşnaklara və banditizmə, Gürcüstanda menşeviklərə qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdir. O, respublika hərbi komissarı kimi milli hərbi kadrların hazırlanmasında xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR-in “Qırmızı Bayraq” ordeni (1923) ilə təltif olunmuşdu. 1925–27 illərdə Göyçay Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1927–33 illərdə isə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarı vəzifələrində işləmişdir. Azərbaycan Kommunist Partiyası 12-ci və 13-cü qurultaylarında Mərkəzi Komitə üzvü, Azərbaycan MİK (8-ci çağırış), Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası MİK (7-ci çağırış) və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı MİK-in (7-ci çağırış) üzvü seçilmişdir. 1937 ildə repressiyaya məruz qalmış, ailəsi ilə birlikdə məhv edilmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

VƏZİROV Qambay Məmməd oğlu (19.8.1899, İrəvan quberniyasının Gümrü ş. – 13.11.1937) – hərbi xadim, diviziya komandiri, general-mayor. İlk (yeddiillik) təhsilini İrəvan gimnaziyasında almışdır. 1918 ildə altı ay Türkiyədə işləmişdir. 1919 ildən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusunda xidmət etmişdir. Hərbiyyə məktəbini bitirdikdən sonra 1920–22 illərdə Qazaxda, Cəbrayıl və Qarabağda daşnaklara qarşı döyüşlərdə vuruşmuşdur. V. 1922 ildə Moskvaya Frunze

ad. Hərbi Akademiyaya göndərilmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra 1925 ilin avqustunda Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin rəisi təyin olunmuş və burada işlədiyi iki ildə özünü təşəbbüskar komandir və qayğıkeş müəllim kimi göstərmişdir. 1927 ildə Zaqafqaziya milli hərbi məktəbləri birləşdirildikdən sonra V. 3-cü Qafqaz atıcı diviziyasının, 1928 ildə isə Azərbaycan atıcı diviziyasının qərargah rəisi təyin edilmişdir. Azərbaycan atıcı diviziyası onun rəhbərliyi ilə 1929 ilin avqust-sentyabrında Əlahiddə Qafqaz ordusunun ilk manevrlərində uğurla iştirak etmişdi. V. nümunəvi döyüş komandiri kimi, 1930–32 illərdə Belorusiya hərbi dairəsi 111-ci atıcı alayının komandiri, eyni zamanda, Cizdra şəhər qarnizonunun rəisi vəzifələrində çalışmışdı. 1932 ildə V. Azərbaycan atıcı diviziyasının komandiri və komissarı təyin edilmiş, bilik və təcrübəsini respublikada hərbi kadrların hazırlanmasına həsr etmiş, “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdu. 1937 ilin iyununda saxta ittihamlar əsasında (guya terrorçu–əksinqilabi milli təşkilatın rəhbəri olub) həbs edilərək güllələnmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının 1956 il 28 iyul tarixli qərarı ilə V.-a ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Əd.: Nəzirli Ş., Arxivlərin sirri açılır, B., 1999.

VİŞAP – əsasən, balıqaoxşar daş heykəl. Sal daşdan yonulurdu; hünd. 5 m-ə çatır. Bəzi V.-lərdə öküz, yaxud qoyun başı, həmçinin durna və leylək təsvirləri var. V.-lərin dövrü dəqiq müəyyən edilməmişdir, çox güman ki, e.ə. 2-ci minilliyə aiddirlər. Naxçıvan bölgəsində (Culfa, Ordubad, Şahbuz r-nlarında), Cənubi və Şimali Qafqazda, Mesopotamiyada, Monqolustanda aşkar edilmişdir. V. su və bərəkət ilahəsinə sitayişlə əlaqələndirilir.

Vəzirov Qambay

Y

YAĞLIDƏRƏ – Ordubad r-nu ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Hünd. 3827 m. Konusvarı formalı və sıldırım yamaqlıdır.

YALLI – qədim Azərb. kütləvi xalq rəqsi. Toylarda və el şənliklərində instrumental ansambl (əsasən, iki zurnaçı və nağaraçıdan ibarət), yaxud mahnının müşayiəti ilə ifa edilir. İfaçıların sayı qeyri-məhdud olur (10–15-dən 80–100 nəfərədək). Yallı rəqsi zamanı ələ tutmuş kişi, yaxud qadınlardan (bəzən qarışıq) ibarət dəstə düzəldilir (dəstənin sayı iki, üç və daha artıq ola bilər). Dəstənin başında duran rəqqas “yallıbaşı” (əlində yaylıq, yaxud çubuq tutur), axırdakı isə “ayaqçı” adlanır. Y. ağır tempdə başlanır, getdikcə sürətlənir, ifaçılar ritmik hərəkətlərlə (bədənlərinin əyilib-qalxması) dövrəvi rəqs edirlər. Y.-nın mənşəyi dəqiq müəyyən edilməmişdir. Ən qədim və geniş təsvirində Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərində, daha sonralar Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında rast gəlinir. Y.-lar Azərb.-da ən çox Naxçıvan

diyarının Şərur, Şahbuz və Ordubad r-nlarında ifa olunur. Hazırda yalnız Şərur bölgəsində 20-dən çox növü mövcuddur. Vaxtilə yüzdən çox Y. havası olmuşdur (“Çolağı”, “Üç addım”, “Dönə yallı”, “Qaz-qazı”, “Köçəri”, “El yallışı”, “İki ayaq”, “Qaladan-qalaya”, “Şərani” “Qaleyi”, “Çöp-çöpü” və s.). Y.-nın komponentlərinin açılması onların hər birində musiqi sənətinin müxtəlif janrlarından istifadə olunduğunu göstərir. “Arzuman”, “Tello”, “Qaladan-qalaya” Y.-ları həm mahnı kimi oxunur, həm də rəqs kimi oynanılır. Naxçıvan ərazisində vokal Y.-nın ən məşhurları “Gülümey” və “Haxışta” həm xoreoqrafik formaca, həm də yayılma ərazisi ilə bir-birindən seçilir. Yalnız qız-gəlinin oynadığı “Gülümey” Y.-sı, əsasən, Ordubad, Şərur bölgələrində yayılmışdır. “Haxışta”ya isə Nax. MR-in bütün r-nlarında rast gəlinir. Y. rəqsi xoreoqrafiya məzmununa görə iki növə – süjetli Y.-lara və rəqs Y.-larına ayrılır. Müəyyən hadisəni təsvir edən süjetli Y.-lar teatrlaşmış xalq oyunları olduğu üçün “Oyun

yallı” (el arasında “Yallı-yallı” da deyilir) adlanır. Rəqs Y.-sında isə qəhrəmanlıq motivlərinin, xalqın əhvali-ruhiyyəsinin, gəncliyin, çevikliyin təsviri və tərənnümü öz əksini tapır (“Dönə yallı”, “Siyəqutu”, “Mənzərə”, “Ürfanı” və s.). Y. sintetik rəqs kimi xoreoqrafik, instrumental və vokal musiqini özündə birləşdirir. 2–3 hissədən ibarət olan Y. rəqsində bir hava növbə ilə müxtəlif templərdə (andante, moderato, allegro) və ya variasiya şəklində ifa edilir. Ü. Hacıbəyov (“Koroğlu” operası), M. Maqomayev (“Nərgiz” operası), S. Hacıbəyov (“Gülşən” baleti), Ə. Bədəlbəyli (“Qız qalası” baleti), A.Əlizadə (“Babək” baleti), C. Cahangirov (xalq çalğı alətləri üçün “Yallı” əsəri), F. Qarayev (“Qobustan kölgələri” baleti), R. Hacıyev (“Yallı” balet miniatürü) və b. bəstəkarlar əsərlərində Y.-nin janr xüsusiyyətlərindən istifadə etmişlər. Y. nəsilənəslə, əldən-ələ keçdikcə formaca dəyişir. Bax, həmçinin “Şərur” xalq yallı ansambli.

Əd.: H ü s e y n l i B., Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları, dəftər I, B., 1965; Ə l ə k b ə r l i Ə., Yallı sənəti və onun Gəmiqaya rəsmləri ilə bağlılığı, “Qobustan”, 1999, №2.

YAMAQLAR – Şərur r-nunun Xələc k.-ndə son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid yaşayış yeri. Geniş arxeoloji axtarışlar və qazıntılar aparılmamışdır. Əldə olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarına əsasən Y. yaşayış yerinin e. ə. 2–1-ci minilliklərə aid olması ehtimal edilir.

YAMXANA – Naxçıvan d.-y. st.-ndan 5 km, Araz çayından 3 km aralı, Tumbul k.-ndən 3 km c.-da mövcud olmuş kənd. 1905–07 illər erməni-müsəlman davasında İrana köçmüş Çəsməbasar k.-nin və qonşu kəndlərin əhalisi türk ordusunun köməyi ilə geri qayıtdıqda burada məskən salmışdılar. 1971 ildə Araz SES-in tikintisi ilə əlaqədar əhalisi Babək qəsəbəsinə köçmüşdür. Y.-da Naxçıvan ş.-ndən və ətraf kəndlərdən gələn uşaqların oxuduğu beynəlmillət məktəb olmuşdur.

YARIMCA – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-də, avtomobil yolunun kənarında, Naxçıvançayın sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 1363 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, bostançılıq, tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, 2 kitabxana, klub, poçt şöbəsi, ambulatoriya, məscid var.

YARIMCA – Babək r-nunun eyniadlı kəndində Tunc dövrünə (e. ə. 2-ci minillik) aid yaşayış yeri. 1977 ildə qeydə alınmışdır. Sah. 2 ha. Mədəni təbəqənin qalınlığı 2 m-dir. Qalıqları müasir binaların və bağların altında qalmışdır. Yerüstü materiallar keramika məmulatından, obsidian və çaxmaqdaşı qırıqlarından, daş əmək alətlərindən ibarətdir. Mədəni təbəqədən, əsasən, qırmızı və boz rəngli saxsı qab hissələri əldə olunmuşdur. Qazıntılar nəticəsində yaşayış yerindən Naxçıvanın orta Tunc dövrü üçün səciyyəvi olan monoxrom boyalı gil qablar tapılmışdır.

YARIMCA NEKROPOLU – Babək r-nunun eyniadlı kəndi yaxınlığında arxeoloji abidə. 1977 ildə qeydə alınmışdır. Qəbirlər düzbucaqlı şəklində olub, q.-dən ş.-ə doğru istiqamətlənmişdir. Başdaşlarının əksəriyyəti düşmüş və dağılmışdır. Saxlanılan başdaşları yastı daş plitələrdən ibarət olub, yuxarısı tağvarı sonluqla tamamlanmışdır. Bəzi başdaşların üzərində nəsx və ya süls xətti ilə ərəbdilli yazılara, həmçinin, qoç başdaşlarına rast gəlinir. Qəbiristanlıq 10–15 əsrlərə aid edilir.

YARNIX – Şahbuz r-nunda, Güney Qışlaq k. yaxınlığında 5–8 əsrlərə aid yaşayış yeri. Sah. 625 m². Hündür və uzunsov təpənin üzərindədir. Abidənin c.-q. tərəfində tikinti qalıqlarına, dördkünc otaq yerlərinə rast gəlinmişdir. Arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində çəhrayı rəngli gil qab qırıqları toplanmışdır. Y. yaşayış yerinin yaxınlığında, təpənin yamacında nalşəkilli formada nekropol var.

YAŞILLIQ MİS-PORFİR YATAĞI – Ordubad r-nu ərazisində, Pəzməri k.-ndən 2,4 km şm.-ş.-də, Şiladzorçayın sol sahilindədir. Şəlalə strukturunun c.-q. davamını əhatə edir. Struktur boyunca qranodiorit-porfir daykası müşahidə olunur. Dəniz səviyyəsindən 2200–2500 m hünd.-dədir. Geoloji quruluşunda diorit, qabbro-diorit, qranodiorit, kvars-siyenit-diorit intruziv süxurları, həmçinin qranodiorit-porfir daykaları iştirak edir. Yataq xətti ştokverk zona tiplidir; kvars-siyenit-diorit süxurları içərisində c.-q. istiqamətində 300 m qalınlıqda 600 m məsafədə izlənilir. Filizlərdə mis 0,1–1,4%, molibden 0,01–0,08% təşkil edir. Əsas filiz mineralları: pirit, xalkopirit, molibdenit, xalkozin, bornit, kovellin, misin törəmə mineralları. Tekstur

Polixrom boyalı
küpələr.
Tunc dövrü.

ələmətlərinə görə filizlər brekçiya, daraq və zolaqvarı tiplidir.

YAYCI – Şərur r-nunun Aşağı Yaycı k. ərazisində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Üstü müasir tikililərlə örtülmüşdür. Bəzi yerlərdə möhrədən və çiy kərpicdən hörülmüş divar qalıqları saxlanmışdır. Tikintilərin ətrafında orta əsrlər üçün səciyyəvi olan çəhrayı rəngli şirli və şirsiz saxsı qab qırıqlarına (aşkar olunmuş çölmək tipli qab qabarıq gövdəli olub uzunsov formadadır; ağzının kənarı düz, oturaçağı yastıdır, gövdəsinin yuxarı hissəsini ağzının kənarına birləşdirən iki lentşəkilli qulpu var) təsadüf olunmuşdur. 19 əsrdə inşa edilmiş bina indi də qalmaqdadır. Yaşayış yerinin 13–19 əsrlərə aid olması ehtimal edilir. Türk yaycı tayfasının (bax *Yaycılar*) adı ilə bağlıdır.

YAYCI – Şərur r-nu ərazisində çay. Şərqi Arpaçayın sol qolu. Mənsəbindən 23 km məsafədə ona tökülür. Uz. 7 km, hövzəsinin sah. 5 km²-dir. Yağış və qrunt suları ilə qidalanır.

YAYCI – Culfa r-nunun eyniadlı kəndi yaxınlığında orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Zəngin yərüstü maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Tapıntılara əsasən Y. yaşayış yeri 11–18 əsrlərə aid edilir.

YAYCI – Culfa r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən və d.-y. st.-ndan 15 km ş.-də, Araz çayının sol sahilindədir. Əh. 5979 nəfər (2005); üzümçülük, hey-

vandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. 2 orta məktəb, texniki peşə məktəbi, mədəniyyət evi, 3 kitabxana, 2 uşaq bağçası, xəstəxana, rabitə şöbəsi, şərab z-du var.

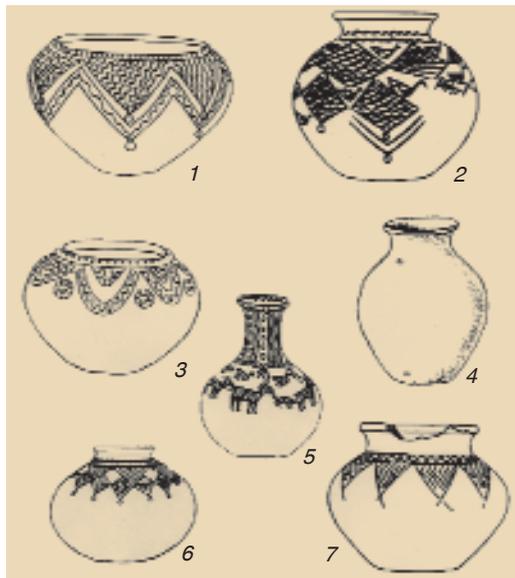
YAYCI DÜZÜ – Culfa r-nu ərazisində düzənlik. *Arazboyu düzənliklərdən* biri. Arazın sol sahilində, Yaycı k.-nin ətrafındadır. Şm.-da alçaq dağlığa söykənən düzənlik Kərimqulu Dizə k.-nədək davam edir. Düzənlik c.-ş.-dən şm.-q.-ə doğru 6 km məsafədə uzanır. C.-da Araz çayının dərəsinə qovuşur. Qaradərə çayının gətirmə konusu üzərində formalaşmışdır. Səthi az meyillidir və k.t.-nda geniş istifadə edilir.

YAYCI QALASI – Şərur r-nunun Aşağı Yaycı k.-ndə, Arpaçayın sol sahilində qala. Strateji cəhətdən əlverişli mövqedə – hündür dağ zirvəsində daşdan inşa edilmişdir. Bir hissəsi təbii qayalarla əhatə olunmuşdur. Yərüstü tədqiqatlar nəticəsində buradan xeyli şirsiz və şirli saxsı məmulatı, çürümüş dəmir əşya hissələri (silah, ox və nizə ucları) aşkar edilmişdir. Tapıntılara əsasən qalanın 9–13 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

YAYCI NEKROPOLU – Şərur r-nunda Aşağı Yaycı k.-ndən c.-da Tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. Dərələyəz dağ silsiləsinin Arpaçaya enən yamacında salınmışdır. 1976 ildə Arpaçay su anbarının tikintisi zamanı aşkar olunmuşdur. Dağıdılmış bir neçə qəbirdən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Qəbirlər daş qutulardan ibarət olub müxtəlif istiqamətlərə yönəlmişdir. Bəzi qəbirlər kromlexlə əhatələnmişdir. Aşkar olunmuş arxeoloji materiallar, əsasən, gil və kasa tipli boyalı qablardan ibarətdir. Qabların üzərində həndəsi ornamentlər arasında quş təsvirlərinin verilməsi, iki cərgə heyvan (maral, it, keçi, qoyun) rəsmləri ilə naxışlanması Şumer mədəniyyətinə məxsus elementləri xatırladır. Azərb.-ın Tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyətinin ilk mərhələsi üçün (e. ə. 22–18 əsrlər) səciyyəvi olan monoxrom boyalı qablar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Abidənin e. ə. 3–2-ci minilliklərə aid olması ehtimal edilir.

Əd.: Seyidov A. Q., Naxçıvan tunc dövründə, B., 2000; Алиев В. Г., Культура эпох средней бронзы Азербайджана, Б., 1991.

YAYCILAR – türk tayfası. Mənsəcə oğuz tayfalarından hesab olunurlar (bax *Oğuzlar*).

Yaycı
nekropolundan
tapılmış keramika
məmulatı:

1, 3. Monoxrom boyalı
badya tipli qablar.
2, 5–7. Monoxrom
boyalı və cizma naxışlı
qablar. 4. Nehrə.

Bir qismi 12–13 əsrlərdə Azərb.-a gəlmiş, əsasən, Naxçıvan ərazisində yaşamışdır. *Yaycı* (Culfa r-nu), *Aşağı Yaycı* və *Yuxarı Yaycı* (Şərur r-nu) kəndlərinin adları Y.-la əlaqədardır.

YAYCILI Kərim (1913–1979) – mühacirətdə Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçısı, şair, publisist, nasir. Türkiyənin Qarakəsə, Qaraqoyunlu və Ərzurum ibtidai məktəblərində dərs demişdir. Xəstəliyi üzündən sistemli təhsil ala bilməmişdir. Yalnız Ərzurum liseyinin ədəbiyyat bölümünü bitirmiş, daxil olduğu Ankara Universitetinin türk dili və ədəbiyyatı bölümünü isə yarımçıq buraxmışdır.

İlk poetik yaradıcılıq nümunələrini Berlində çıxan "Qurtuluş" dərgisində dərc etdirmiş, Ankarada nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalı ilə sıx əlaqə saxlamışdır. Sağlığında şairin yalnız "Vətəni və milli şerlər" (Ankara, 1962) adlı kitabı buraxılmışdır. Kitaba onun müxtəlif vaxtlarda yazdığı şeirlər və "Hacı Tağı" adlı hekayəsi daxil edilmişdir. K.Yaycılının şerlərinin əsas mövzuları Azərbaycan, Türkiyə və Qafqazla bağlıdır.

Əd.: Sultanlı V., Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998.

YENGİCƏ – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 2 km c.-q.-də, Şərur düzündədir. Əh. 3840 nəfər (2005); əkinçilik və bağçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, musiqi məktəbi, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, ambulatoriya, rabitə şöbəsi, un dəyirmanı və 2 məscid var. Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş həmyerlilərin şərəfinə abidə ucaldılmışdır. Azərb.-in Milli Qəhrəmanı Səyavuş Həsənovun büstü, orta məktəbin qarşısında isə SSRİ maarif əlaçısı Kamil Qafarovun büstü qoyulmuşdur.

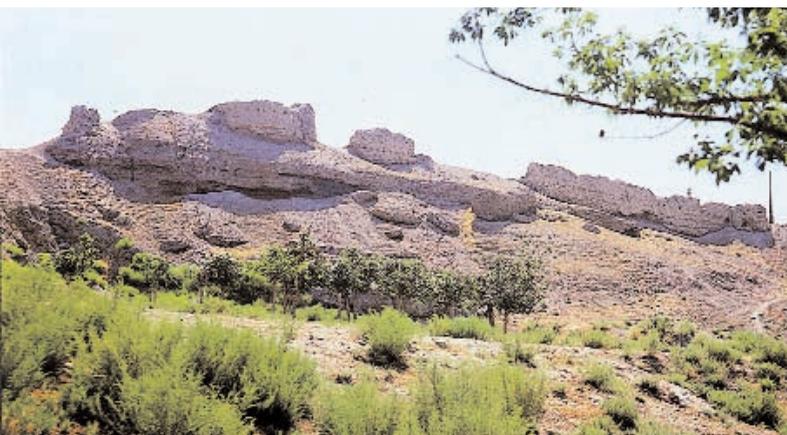
YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASININ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKA TƏŞKİLATI (YAP NMRT) – Azərb.-da ən kütləvi-siyasi partiya olan Yeni Azərb. Partiyasının (YAP) Naxçıvan MR-də fəaliyyət göstərən yerli təşkilatıdır. YAP NMRT öz fəaliyyətində YAP-ın Proqram və Nizamnaməsini, özünün Əsasnaməsini rəhbər tutur, Naxçıvan MR-də partiyanın siyasətini həyata keçirmək sahəsində bütün işləri görür, partiyayı yerli ictimai və siyasi təşkilatlarla, hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrdə

təmsil edir. YAP-ın 1992 il noyabrın 21-də Naxçıvan ş.-ndə keçirilmiş təsis konfransında Məramnamə və Nizamnaməsi qəbul edilmiş, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçilmişdir. YAP NMRT-nin təsis konfransı 1995 il aprelin 8-də, 2-ci konfransı 2000 il fevralın 29-da, üçüncü konfransı isə 2004 il noyabrın 19-da keçirilmişdir; hər üç konfransda Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov YAP NMRT-nin sədri seçilmişdir. YAP NMRT-nin ali orqanı dörd ildən bir çağırılan konfransdır. Konfranslararası dövrdə Siyasi Şura, Siyasi Şuranın iclasları arasındakı dövrdə isə təşkilatın fəaliyyətinə İdarə Heyəti rəhbərlik edir. YAP NMRT-nin icra katibi YAP NMRT-nin Aparatına rəhbərlik edir və operativ rəhbərliyi həyata keçirir. Təşkilatın bütün orqanlarının və onun aparatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, partiyadaxili nizam-intizam qaydalarını və təftişi həyata keçirmək məqsədilə Təşkilatın Konfransı tərəfindən müəyyən edilən tərkibdə 4 il müddətinə YAP NMRT-nin Nəzarət Təftiş Komissiyası seçilir. Hal-hazırda YAP NMRT öz ətrafında 8 rayon (şəhər) təşkilatını və 35000-ə yaxın üzvü birləşdirir. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun şəxsi təşəbbüsü ilə 2003 ildə YAP NMRT-nin inzibati binası tikilib istifadəyə verilmişdir. YAP NMRT yarandığı gündən bu günədək Azərb.-in dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsində, sosial-iqtisadi inkişafında, ölkəmizdə demokratik,

Yengicə kəndi (Şərur r-nu). Qotaz. 19 əsr. Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

Yezdabad qala divarlarının bürclə görünüşü və planı.

hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəqil, qüdrətli və zəngin Azərb. dövləti qurmaq konsepsiyasının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsində fəal iştirak edir və YAP-ın Proqram və Nizamnaməsinin qarşıya qoyduğu böyük vəzifələri layiqincə yerinə yetirir.

YENİ CULFA – İsfahan (İran) yaxınlığında şəhər. Mənbələrin verdiyi məlumata görə 1604 ilin payızında İran-Osmanlı müharibəsi zamanı Naxçıvanla birlikdə Culfa da I Şah Abbas tərəfindən dağıdılmış, əhalisi zorla İsfahana və Mazandarana köçürülmüşdü. Y.C. şəhəri də bu dövrdə salınmışdı.

YENİ HAVUŞ – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 15 km aralıdır. Əh. 196 nəfər (2005); yemçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Məktəb, kitabxana və klub var. 1992 ildə Havuş k.-nin məcburi köçkünləri tərəfindən salınmışdır.

YENİ KƏRKİ – Kəngərli r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 47 km aralı, Naxçıvan–Şərur avtomobil yolunun kənarındadır. Əh. 380 nəfər (2005); əsasən, maldarlıqla məşğuldur. Erməni millətçilərinin daimi hücumlarına məruz qalmış Kərki k. 1990 il yanvarın 19-da erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş, əhalisi isə ata-baba yerlərindən didərgin düşüb burada yurd salmışdır. Məktəb, kitabxana, klub, feldşer-mama məntəqəsi var. Əhalisinin içməli su ilə təchizatını yaxşılaşdıran su qülləsi istifadəyə verilmişdir.

“YENİ ORDUBAD” – qəzet. Ordubad Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı olan “*El həyatı*” qəzetinin 1966–91 illərdə adı.

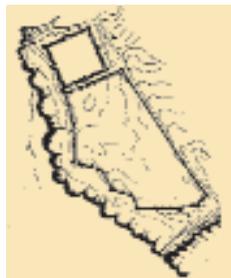
YEYCƏ – Şərur r-nunda eyniadlı kəndin ərazisində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Hazırda müasir tikintilərin altında qalmışdır. Kəndin içərisində bəzi yerlərdə möhrədən və çiy kərpicdən hörülmüş dördkünc formalı binaların və divarların qalıqları saxlanmışdır. Yerüstü axtarışlar nəticəsində çəhrayı rəngdə bişirilmiş şirsiz saxsı məmulatına təsadüf edilmişdir. 19 əsrə aid hamam hazırda qalmaqdadır.

YEYCƏ – Culfa r-nunun Saltaq k.-ndən şm.-ş.-də, Əlincəçayın sol sahilində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Q.-də Əlincəçayla, şm. və c.-də dərin dərə ilə məhdudlaşan abidə ş. tərəfdə alçaq təpələrlə birləşərək, ümumi relyeflə əlaqələndir. Sah. 1850 m². 1991 ildə qeydə alınmışdır. Abidənin üzərindəki tikintilər tamamilə dağılmış, yerlərində dördkünc və oval çalalar saxlanmışdır. Yerüstü materiallar şirli və şirsiz saxsı (çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş qab qırıqları), gil (küpə, badya, kasa tipli qablar) məmulatından və s. ibarətdir. Tapıntılara əsasən yaşayış yeri 9–18 əsrlərə aid olunur; burada qədim dövrlərə aid təbəqənin də olması güman edilir.

YƏYİNTİ MƏHSULLARI KOMBİNATI – yeyinti sənayesi müəssisəsi. Naxçıvan ş-nin cənub-qərb hissəsində yerləşir. Kombinat Naxkoopittifaqın tərkibində fəaliyyət göstərir. 2000 ildə fəaliyyəti bərpa edilmiş və fəaliyyətə pivə istehsalı ilə başlamışdır. İstehsal gücü 100–150 t-dur. 2003 ildə illik istehsal gücü 120 t olan şəkərli qonnadı məmulatları istehsalı sexi yaradılmış, qənd və karamel istehsalına başlanılmışdır. 2005 ildə müəssisədə istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə təmir işləri aparılmış, yeni avadanlıq quraşdırılmış və istehsal olunan məhsulun həcmi artırılmışdır.

YEZDABAD – Naxçıvan ş.-nin c.-unda orta əsrlərə aid qala. 1957–59 illərdə qalanın ərazisindən zəngin arxeoloji materiallar, xüsusilə saxsı qab fraqmentləri, daş güzlər aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlardan belə daş güzlərin Tunc dövründə (e. ə. 3–2-ci minilliklər) duz mədənlərində istifadə olunduğu məlumdur. Qalanın sonuncu Sasani hökmdarı III Yezdəgird [632–651/52] tərəfindən inşa edilmiş ehtimal olunur (bax həmçinin *Köhnəqala*).

YƏHƏRGƏDİK DAĞI – Sədərək r-nu ərazisində dağ. Günnüt k.-ndən 4,5 km ş.-dədir. Hünd. 2055 m. Günbəzvarı formadadır.

Yeycə yaşayış yerindən tapılmış saxsı məmulatı. Orta əsr. Culfa rayonu.

YƏHYA BƏY (?-?) – *Azadçıran* hakimi (1824). İran şahzadəsi Abbas Mirzənin ona ünvanladığı reskript məlumdur. Bu reskriptdə Naxçıvan əhalisinin (Kəngərli bəylərinin) Varakerd və Qarakerd kəndlərindəki mülklərinin ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni şəkildə zəbt olunması haqda məlumat verilir və məsələnin ayırd edilməsi Y. b.-ə tapşırılırdı.

YUXARI ARALIQ (1935 ilədək B ə y A r a l ı q) – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km c.-ş.-də, Arpaçayın sağ sahilindədir. Əh. 1074 nəfər (2005); tərəvəzçilik, maldarlıq və bağçılıqla məşğuldur, Şəkər çuğunduru yetişdirilir. Orta məktəb, musiqi məktəbi, mədəniyyət evi, məscid, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, ATS var. Ərazisindəki içməli su yatağından arteziyan quyuları vasitəsilə r-nun kəndlərinin və Naxçıvan ş.-nin tələbatı təmin edilir.

YUXARI BUZQOV – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 45 km şm.-da, Buzqov çayının (Cəhri çayının qolu) sahilində, Dərələyəz silsiləsinin c. yamacındadır. Əh. 161 nəfər (2005); heyvandarlıq, arıçılıq, meyvəçiliklə məşğuldur. Məktəb, klub, məscid var.

YUXARI DAŞARX – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km aralı, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun üstündədir. Əh. 1499 nəfər (2005); meyvəçilik, bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

YUXARI ƏYLİS – Ordubad r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkə-

Aralıq kəndində Heydər məscidi.

zindən 12 km şm.-ş.-də, Ordubad-Əylis avtomobil yolunun sağ və sol tərəfindədir. Əh. 1916 nəfər (2005); bağçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, poçt-rabitə şöbəsi. çörəkbişirmə sexi var (bax, həmçinin *Əylis* k.).

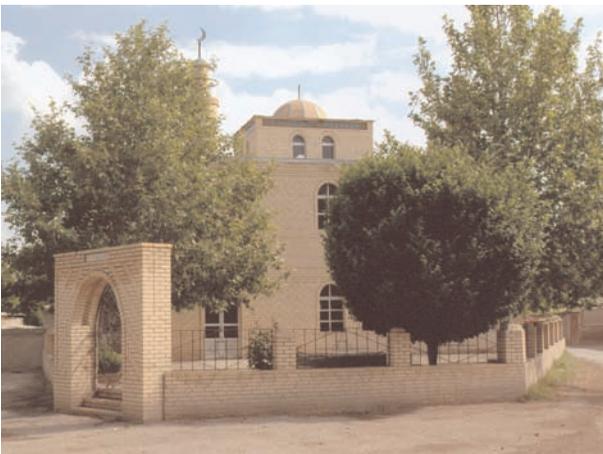
YUXARI QIŞLAQ – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sağ qolu. 2400 m hünd.-dən başlanır. Uz. 11 km. Əsasən qar, bulaq, qismən yağış suları ilə qidalanır.

YUXARI QIŞLAQ – Şahbuz r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 17 km şm.-ş.-də, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 535 nəfər (2005); əsasən, heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

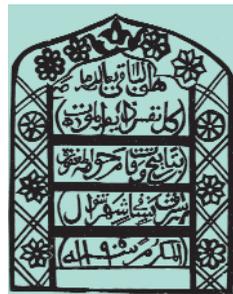
YUXARI SOVXOZ KANALI – Şərur r-nu ərazisində suvarma kanalı. Arpaçaydan başlanır. Uz. 48 km. Başlanğıc hissədə sukeçirmə qabiliyyəti 8 m³/san-dir. Üzərində 76 hidrotexniki qurğu var. 3 min ha-dək sahənin suvarılmasında istifadə edilir. Kanal 1956 ildə yenidən qurulmuşdur.

YUXARI UZUNOBA – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km şm.-da, Naxçıvançayın sol sahilindədir. Əh. 548 nəfər (2005); taxılçılıq, heyvandarlıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, məscid var. Yaxınlığında Cəhriçayla Naxçıvançayın birləşdiyi ərazidə *Kültəpə II* qədim yaşayış yeri yerləşir.

YUXARI YAYCI – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km şm.-ş.-də, Arpaçayın sahilində, Dərələyəz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 927 nəfər

Yuxarı Əylis kəndi və qəbirüstü kitabə.

(2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, mədəniyyət evi var.

YURDÇU – Kəngərli r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 25 km c.-ş.-də, Dərələyəz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 1085 nəfər (2005); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, feldşer-mama məntəqəsi, rabitə şöbəsi var. İlk Dəmir dövrünə, orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, müxtəlif dövrlərə aid sikkə dəfinəsi, antik dövrə aid kurqanlar, Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid nekropol və Dəmir dövrünə aid sərdabə kəndin yaxınlığındadır.

YURDÇU – Kəngərli r-nu ərazisində, Yurdçu k.-dən c.-q.-də ilk Dəmir dövrünə aid yaşayış yeri. Sah. 2 ha. Yaşayış yeri 1983 ildə qeydə alınmışdır. Yerüstü tapıntılar gil qab sınıqlarından və daş alətlərdən ibarət olub iki dövrə bölünür. Birinci dövrə ilk Dəmir dövrünə xas gil məmulatı və əmək alətləri aiddir. Axtarışlar zamanı tapılmış yerüstü materiallar dən daşı, çəhrayı və boz rəngli gil qab qırıqlarından ibarətdir. Y. yaşayış yerinin e. ə. 10–8 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

YURDÇU – Kəngərli r-nu ərazisində, Yurdçu k.-ndən c.-q.-də, qədim dövr yaşayış yerinin yaxınlığında orta əsr yaşayış yeri. 10x10 m ölçüdə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

YURDÇU DƏFİNƏSİ – Kəngərli r-nunda eyniadlı kəndin ərazisindən tapılmış müxtəlif

dövlərə aid gümüş və mis sikkə dəfinəsi. 328 ədədi Azərb. Milli EA Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tunda tədqiq edilmişdir. Ən qədimi Bizans imperatoru I Yuanın [969–976] adına kəsilmiş dirhəmdir. Y. d. içərisində Səlcuq sultanlarından II Toğrulun, Məsudun, Arslan şahın adına kəsilmiş dirhəmlər də vardır. Dəfinənin əksər sikkələri atabəylər dövləti hökmdarlarının adına kəsilmişdir. Y. d. Naxçıvanın iqtisadi, siyasi tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

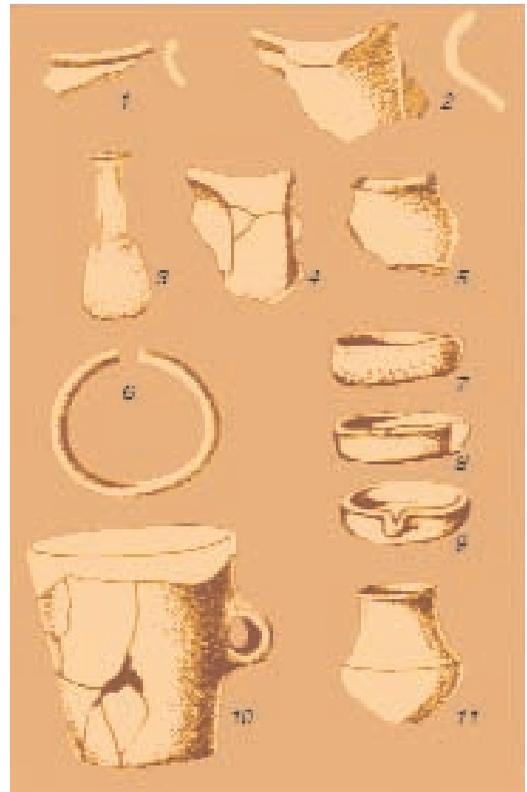
YURDÇU KURQANLARI – Kəngərli r-nunda eyniadlı kəndin q.-ndə son antik dövr abidəsi. Bir qədər hündürdə olan uzunsov təpənin üstündədir. Su anbarının tikintisi (1985) ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Kurqanların diametri 3–5 m-dir. 17 qəbir abidəsi öyrənilmişdir. Qəbirlər quyu formasında olub dairəvidir; üzəri qalın kül təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Qəbirlərdən çəhrayı, boz, sarı rəngli gil qab qırıqları, çay daşları, heyvan sümükləri, bıçaq, daş qəlib, qırmızı əqiqdən hazırlanmış muncuq, iki çıraq, daş mehrab və s. maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Y. k.-nda qəbir üçün odyandırma

Yurdçu yaşayış yerindən tapılmış arxeoloji materiallar.

Yurdçu kurqanı tapıntıları:

- 1, 2, 4, 5. Küpə tipli gil qab qırıqları. 3. Şüşə flakon. 6. Tunc biləzik. 7–9. Piyale tipli dayaz gil qablar. 10. Parç tipli gil qab. 11. Dopu tipli gil qab. Antik dövr.

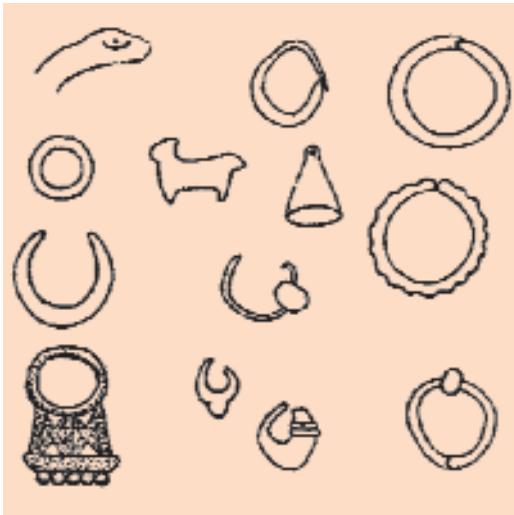
adəti səciyyəvi olmuşdur. Gil qablar və bəzək əşyaları dəfn prosesində müəyyən ayınların icra edildiyini göstərir. Dəfn başa çatdıqdan sonra qəbirin üzərində od yandırılır, çox güman ki, qurban da kəsilirmiş. Bundan sonra qəbir daşla örtülür və üzərinə torpaq tökülərək təpə şəklinə salınmış.

YURDÇU NEKROPOLU – Kəngərli r-nunda eyniadlı kəndin yaxınlığında Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji abidə. Ərazidə tikinti işləri zamanı (1983) bir neçə daş qutu qəbir dağıdılmış, zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Qəbirlərin üzəri daş və torpaq qarışıq kurqanla örtülmüşdür. Kurqanların diametri 4–8 m, hünd. 0,2–0,5 m-dir. Dağıdılmış qəbirlərdən beşinin materialları (boyalı küpə, kasa, çaydan tipli gil qablar, tunc nizə ucu, sırğa, üzük, sancaq, digər bəzək əşyaları və s.) toplanmışdır.

Əd.: Novruzlu Ə. İ., Baxşəliyev V. B., Şürurun arxeoloji abidələri, B., 1993.

YURDÇU SƏRDABƏSİ – Kəngərli r-nunda eyniadlı kəndin şm.-q.-ndə Dəmir dövrünə aid abidə. Dördkünc formalı olub, şm.-c. istiqamətinə yönəlmişdir. Divarlar boyunca gil məhlul istifadə olunmadan 6 cərgə üst-üstə iri sal daşlar hörlülmüşdür. Sərdabənin uz. 3 m, eni 1,6 m, hünd. 1,8 m-dir. Ş. və q. divarlarının hərəsində iki, şm. divarında isə 40x40x40 sm² ölçüdə bir taxça var. Giriş yolu xaricdən bütöv daş plitə ilə qapanmışdır. Sərdabənin içərisindəki skelet sağ böyrü

Yurdçu sərdabəsindən tapılmış bəzək əşyaları.

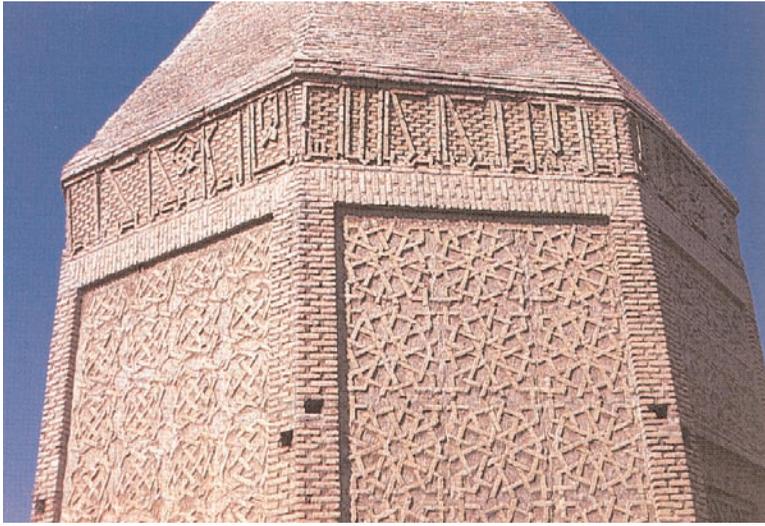
Yurdçu nekropolu tapıntıları:

1. Daş qutu qəbirin planı.
  - 2, 3, 6. Küpə tipli gil qablar.
  - 4, 5. Kasa tipli gil qablar.
  7. Çaydan tipli gil qab.
  - 8–10, 15. Dopu tipli gil qablar.
  - 11–14. Tunc bəzək nümunələri.
  16. Tunc nizə ucu.
- Tunc-ilk Dəmir dövrü.

üstə, yarı bükülü, sağ əli başın altına doğru qatlanmış vəziyyətdə idi. Skeletin arxasında boz, qırmızı, qonur rəngli 4 ədəd küp yerləşdirilmişdir. Qablardan arxada heyvan sümükləri var. Sərdabədə tunc və gümüşdən yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış bəzək şeyləri (üzük, sırğa, bilərzik, sancaq, pilək, asma, müxtəlif minerallardan düzəldilmiş muncuqlar), silahlar (nizə ucluğu, dəmir xəncər) və s. aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, sərdabə tayfa başçısına məxsus idi. Tapıntılara əsasən abidənin e. ə. 8–7 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

YURDÇULAR – kəngərli tayfasının (bax *Kəngərlər*) bir tirəsi. Keçmişdə Naxçıvanda yaşamış Y. bir neçə kəndin əsasını qoymuşlar.

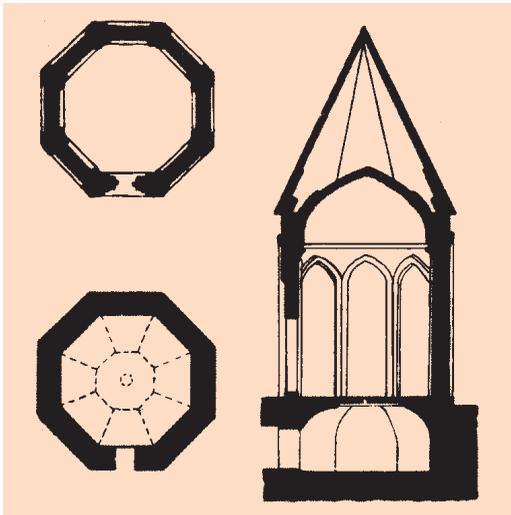
YUSİF XAN (?–?) – Qaracadağ qubernatoru. Eyni zamanda Naxçıvanda əsgəri qüvvələrin komandanı (sərtib) olmuşdur (1824). Kəngərli sənədləri kitabındakı 13 sayılı reskriptdə İran şahzadəsi Abbas Mirzə “Naxçıvan mülkədarlarının Naxçıvandan kənarda olan başqa torpaq və mülkləri də zəbt etmək istədiklərini” Y. x.-a bildirir və bu məsələnin ayırd olunmasından ötrü Təbriz hökumətinin ona göstəriş hazırladığını nəzərə çatdırırdı.

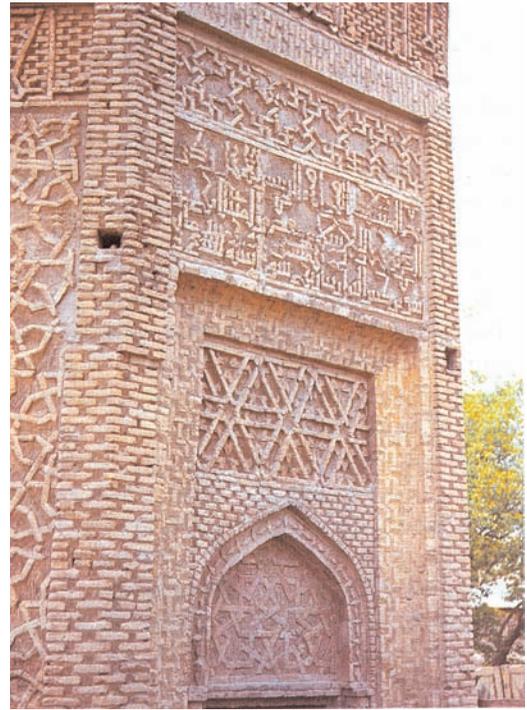
Türbənin naxışlı kitabəsi.

YUSİF KÜSEYİR OĞLU TÜRBƏSİ – memarlıq abidəsi. Naxçıvan ş.-ndədir. Xalq arasında Atababa türbəsi də adlanır. Türbənin üzərindəki kitabədə onun 1162 ildə memar *Əcəmi* Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən tikildiyi və orada dəfn olunmuş şəxsin adı (Yusif Küseyir oğlu) göstərilmişdir. Abidənin gövdəsindəki frizdə (haşiyə) kufi xətlə Qurandan ayələr yazılmışdır. Türbə yeraltı hissədən və səkkizbucaqlı yerüstü gövdədən ibarətdir. Yeraltı hissə türbənin sərđabəsi, yerüstü hissə isə xatirə abidəsi olub, monumental xarakterlidir. Səkkizüzlü türbənin çıxıntılı dayaqlar şəklində olan tilləri sadə hörgülü kərpicdən yaradılmışdır. Binanın qəfəsəsini təşkil edən bu qurğuların arasındakı sahələr (türbənin səthləri) həndəsi ornamentli tavalarla üzlənmiş,

Türbənin planı və kəsiyi.

Yusifli Əliyər

Yusif Küseyir oğlu türbəsinin portalı.

ayrı-ayrı səthlər müstəqil motivli naxışlarla işlənmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, gəc məhlulu ilə tava şəklində birləşdirilərək səthlərə bərkidilmişdir. Türbənin q.-ə baxan səthi digər səthlərdən fərqli olaraq, giriş baştağı şəklində tərtib edilmişdir. Ornament bəzəkləri tikilinin memarlıq formaları ilə həmahəngdir. Abidənin ikiqat örtüyünün daxili günbəzi çatma tağ, xarici günbəzi isə piramida şəklindədir. Sərđabə ilə yerüstü hissə arasındakı günbəz də çatma tağlıdır. Kompozisiyasına, tektonik aydınlığına, hissələrinin mütənəsnəbliyinə, mühəndis quruluşunun səviyyəsinə görə türbə yüksək bədiimemarlıq nümunəsidir. Şəkil, bax səh. 561.

Əd.: S a l a m z a d ə Ə. V., Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri, B., 1976.

YUSİFLİ Əliyər Yusif oğlu (15.10.1929, Şərur r-nunun Püsyən k. – 1.9.1993, Naxçıvan ş.) – şair, dramaturq. Ordubad Pedaqoji Texnikumunu (1950), Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsini (1956), Moskvada M. Qorki ad. Ədəbiyyat İn-tu nəzdində ikiillik ali ədəbiyyat kurslarını (1969) bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, mətbuatda çalışmışdır. 1970 ildən Nax. MR Dövlət Televiziya və Radio Veriliş-

ləri Komitəsinin Baş redaktoru olmuşdur. “Dağlar yaraşığı” (1964), “Səni xatırlayıram” (1967), “Səni tapacağam” (1979), “Bənövşə ətri” (1985) və s. şeir topluları nəşr edilmişdir. “Vidən əzabı” (1961), “Ürək seversə” (1962), “Səadət naminə” (1970), “Gözüm yollarda qaldı” (1975), “Siz xoşbəxt yaşayın” (1981), “Əlincədən uçan qartal” (1989) pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur.

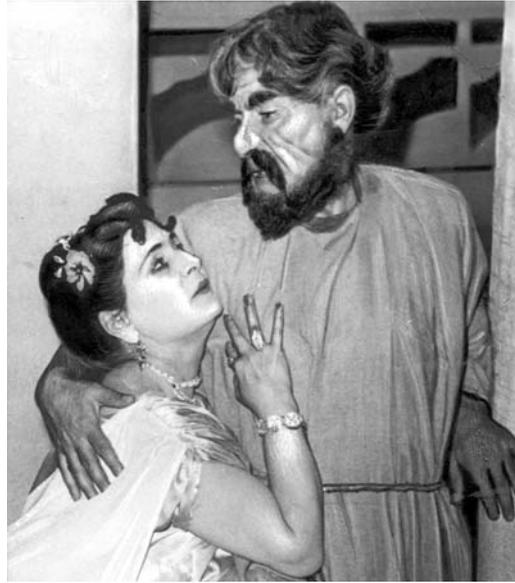
Ə s ə r i: İllər ömürdən gedir, B., 1974.

YUSİFOĞLU Ənvər (tam adı və soyadı Ənvər Yusif oğlu Q a s ı m o v; 15.1.1914, Yevlax – 4.3.1989, Bakı) – yazıçı, nasir. Əslən ordubadlıdır. Tiflisdə pedaqoji texnikum bitirmiş (1929), burada çıxan “Yeni kənd” qəzetində ədəbi işçi işləmişdir. 30-cu illərdə “Kommunist” (Bakı) qəzetində ədəbi işçi, Azərb. incəsənət muzeyində elmi işçi olmuşdur. 1937 ildə həbs edilmiş, altı ay Hüseyn Cavidlə bir kamerada qalmışdır. 9 aydan sonra buraxılsa da, 1938 ildə yenidən həbs olunaraq, 10 il müddətinə Sibirə sürgün edilmişdir. Sürgündən qayıtdıqdan sonra Balakən taxta emalı zavodunda fəhlilik etmiş (1950–56), sonra “Ədəbiyyat və İncəsənət” (indiki “Ədəbiyyat qəzeti”) qəzetində, “Azərbaycan” jurnalında ədəbi işçi (1957–65) işləmişdir. Ədəbi yaradıcılığa 30-cu illərin əvvəllərində hekayələrlə başlamışdır. “Cərrahlar” (1967), “Gənclik illərinə səyahət” (1976) povestlərinin, “Düşmənimin düşməni” (1978) romanının, hekayə toplularının müəllifidir. Sənətsünaslığa dair əsərləri (“Maral Rəhmanzadə”, 1968 və s.) var.

YUSİFZADƏ Əşrəf Əmrax oğlu (5.12.1906, Şərur r-nunun Sərxanlı k. – 7.3.1963, Gəncə) – aktyor. Azərb. Respublikasının xalq artisti (1955). Səhnə fəaliyyətinə İrəvan Azərb.

Teatrında (1928-30) başlamışdır. Y. 1932 ildə Bakı Türk İşçi Teatrına daxil olmuşdur (1932 ilin dekabrında həmin teatr bütün truppası ilə Gəncəyə köçmüşdür). 1932 ildən ömrünün sonuna kimi Gəncə Dövlət Dram Teatrında fəaliyyət göstərmişdir. Obrazı dolğunluğuyla, bütün incəliyi ilə yaratmaq, düzgün mənalandıraraq sənətsevərlərə çatdırmaq Y. yaradıcılığının əsas məziyyəti idi; onun ifası üçün emosionalıq, zəngin mimika və s. səciyyəvi olmuşdur. Rolları: Aqşin, Dövlətbəy, Hacı Əhməd (“Od gəlini”, “Aydın”, “Almaz”, C. Cabbarlı), Hacı Qara (“Hacı Qara”, M. F. Axundov), Şeyx Sənan (“Şeyx Sənan”, H. Cavid), Qacar, Vaqif (“Vaqif”, S. Vurğun), Yaqo (“Otello”, U. Şekspir), Vilyams (“Kəllə”, N. Hikmət), Ezop (“Tülkü və üzüm”, G. Figeyredu) və s.

Ə d.: M ə m ə d o v A., Əşrəf Yusifzadə, B., 1974.

Yusif oğlu Ənvər

Yusifzadə Əşrəf

Ə. Ə. Yusifzadə
Ezop (“Tülkü və
üzüm”, G. Figeyredu)
rolunda.

Z

ZAHİDƏ XATUN (?–?) – Eldənizlər sülaləsinin ikinci atabəyi *Məhəmməd Cahan Pəhləvanın* arvadlarından biri. Ondan *Cəlalyyə* adlı qızı olmuşdur. Ərinin ölümündən (1186) sonra Naxçıvanda yaşamış, Eldənizlərin xəzinəsi yerləşən Əlincə qalasının sahibi olmuşdur. İlk atabəy Şəmsəddin Eldənizin dövründən atabəylərə tabe torpaqlardan gələn bütün gəlirlər bu xəzinədə saxlanılırdı. Cahan Pəhləvanın türk qızı Qətibə (Quteybə) xatundan olan oğlu Əbu Bəkr əmisi Qızıl Arslan öldürülən kimi (1191) Naxçıvana gələrək, Əlincə qalasını və oradakı xəzinəni ələ keçirir. Mənbələrdəki məlumatın təhlili Z. x.-un bundan sonra, görünür, Cahan Pəhləvanın hələ 1175 ildə Ağsunqurildən geri aldığı Təbrizə köçdüyünü və bu şəhərin hakimi olduğunu təsdiq edir. Tarixçi əl-Hüseynin məlumatına görə, atabəy Əbu Bəkr öldükdən (1210) sonra Naxçıvana, oradan da Culfaya, Mərəndə və b. Azərb. şəhərlərinə hücum edən gürcülər Z. x.-un hakimlik etdiyi Təbrizi də mühasirəyə alırlar. Şəhər rəisləri ilə məsləhətləşən Z. x. Təbrizi qarətdən və dağıntıdan xilas etmək üçün gürcülərə o qədər mal, pul, qızıl bac verir ki, “böyükdən kiçiyə kimi bütün gürcülər dövlətlənilər”. Son atabəy *Özbək* dövründə Naxçıvan Z. x.-un qızı, Özbəyin ata bir bacısı *Cəlalyyənin* mülkü olmuşdur.

Əd.: В ü н у а д о в Z. M., Azərbaycan Atabəyləri dövləti [1136–1225], B., 1985; А н - Н а с а в и Ш и х а б а д - Д и н, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Б. 1973; А л - Х у с е й н и С а д р а д д и н А л и, Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя, М. 1980.

ZAQAFQAZIYA – çar Rusiyasında, sonralar isə SSRİ-də Qafqazın cənubuna verilən ad. Böyük Qafqazın Baş Qafqaz, yaxud Suayırıcı silsiləsindən cənubda yerləşir. Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasəti nəticəsində Şimali

Qafqaz torpaqlarının zəbt edilməsi ilə rus dilində “Predkavkazye” (Ön Qafqaz) anlayışı işlənməyə başladı. Buna uyğun olaraq, Cənubi Qafqaz “Zakavkazye” (Arxa Qafqaz, yəni “Qafqazın arxası”) adlandırıldı. *Türkmənçay müqaviləsilə* (1828) Cənubi Qafqazın işğalı başa çatdırıldıqdan sonrakı ilk dövrlərdə Peterburqda bu region haqqında nəşr olunan ədəbiyyatlarda (1836 ildəki dörd hissəli icmal və s.) “za Kavkaz” şəklində yazıldığı halda, “za” və “Kavkaz” tədricən bitişik yazılmağa başlayır. Çar hökuməti 1828 ildən Zaqafqaziyanın siyasi quruluşunda və inzibati-ərazi bölgüsündə dəfələrlə dəyişiklik etmişdi. Bölgədə iki dəfə (1844–83; 1905–17) canişinlik sistemi tətbiq edilmiş, ya da o, mərkəzə tabe olunmuşdu. Müvəqqəti hökumət isə burada Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (rusca Osobyi Zakavkazskiy Komitet – Ozakom) yaratmışdı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Zaqafqaziya Rusiyanın hakimiyyətindən çıxmışdı. Bu ərsəfdə Zaqafqaziya on iki inzibati vahiddən ibarət idi: 1) Bakı quberniyası; 2) Bakı şəhər rəisliyi; 3) Batum vilayəti; 4) Dağıstan vilayəti; 5) Yelizavetpol quberniyası; 6) Zaqatala dairəsi; 7) Qars vilayəti; 8) Kutaisi quberniyası; 9) Suxum dairəsi; 10) Tiflis quberniyası; 11) Qara dəniz quberniyası; 12) İrəvan quberniyası. Zaqafqaziyanın ümumi sahəsi 214693,7 kv.verst idi. Bu, bütövlükdə, Qafqaz ərazisinin 59,4%-ni təşkil edirdi. 1917 ilin noyabr–1918 ilin may aylarında burada Zaqafqaziya komissarlığı, sonra Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası (ZDFR) elan edilmiş, *Zaqafqaziya seymi* fəaliyyət göstərmişdi. 1918 il mayın 26-da ZDFR parçalanmış, seym buraxılmış, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları yaradılmışdı. Vaxtilə çar hökuməti tərəfindən

həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsü siyasətinin ağır nəticələri məhz bu dövrdə bütün kəskinliyi ilə ortaya çıxmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İrəvanı ermənilərə güzəştə getmiş, öz ərazisini 99908,87 kv.verst (mübahisəsiz və mübahisəli ilə birlikdə) elan etmişdi. 1918 ildə ərazi məsələsi üstündə Ermənistanla Gürcüstan arasında müharibə baş vermişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, sonra isə Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının süqutu ilə Zaqafqaziyada sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Azərbaycan SSR-in ərazisi 86,6 min, Gürcüstan ərazisi 69,7 min, Ermənistan ərazisi isə 29,8 min kv.km müəyyən edilmişdi. Zaqafqaziya anlayışı sovet dövründə də geniş tətbiq edilmişdi. 1922–36 illərdə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) fəaliyyət göstərmişdi. ZSFSR-in ləğvindən sonra da bölgənin hərbi-iqtisadi vahid kimi saxlanması (Zaqafqaziya dəmir yolu, Zaqafqaziya hərbi dairəsi və s.) siyasəti davam etdirilmişdi. SSRİ-nin dağılması ilə (1991) bölgədə vəziyyət yenidən dəyişmişdir. Hazırda Zaqafqaziya anlayışı, əsasən, Rusiya imperiyası və sovet dövrü hadisələri ilə əlaqədar olaraq tarixi-coğrafi ad kimi işlədilir. Müasir terminologiyada həmin ərazi coğrafi mövqeyinə görə Cənubi Qafqaz (Transqafqaz) adlandırılır.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.4-7, B., 2000–2003; Обзорение Российских владений за Кавказом ч.1–4, СПб., 1836; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971.

ZAQAFQAZIYA SEYMI – Cənubi Qafqazda ali dövlət hakimiyyəti orqanı (1918, 23 fevral–26 may). 1918 ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Rusiyanın Almaniya ilə Brest-Litovsk sülh danışıqları boşa çıxdıqdan sonra alman-türk qoşunları hücumu keçdilər. Türk qoşunlarının irəlilədiyini görən Zaqafqaziya komissarlığı 1918 il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşaya teleqram göndərərək, Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq istədiyini bildirdi.

Lakin regionda nüfuzu və güclü hakimiyyəti olmayan Zaqafqaziya komissarlığı tezliklə özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918 il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlarının yığıncağında Zaqafqaziya

seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Fevralın 23-də üç əsas partiya fraksiyasının nümayəndələrindən ibarət Zaqafqaziya seymi öz işinə başladı. Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (menşeviklər) – 32 nəfər, Azərbaycandan müsavətlər və onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar – 30 nəfər, erməni “Daşnaksutyun” partiyası – 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Bundan əlavə, Müsəlman Sosialist Bloku 7 nəfər, Rusiyada müsəlmanlıq fraksiyası (“İttihad”) 3 nəfər, menşevik-hümmətçilər partiyası 4 nəfər deputatla, həmçinin sosialist-inqilabçılar (eserlər), milli demokratlar, Erməni Xalq Azadlıq Partiyası, təmsil olunmuşdular. Zaqafqaziya seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi.

Qafqaz cəbhəsində vəziyyət və Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi məsələləri seymin fəaliyyətində mühüm yer tuturdu.

Cənubi Qafqazı müstəqil dövlət elan etmədən seym bu regionu beynəlxalq hüququn subyekti kimi təqdim edə və deməli, xarici dövlətlərlə sülh bağlamaq səlahiyyətinə də malik ola bilməzdi.

Zaqafqaziya seymi Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırlaşdığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında separat müqavilə imzalandı. Onun bir şərtinə görə, Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilməli idi. Zaqafqaziya seymi Brest sülhünün bu şərtini qəbul etmədi və bildirdi ki, RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini heç vaxt qəbul etməmişdir. Türkiyə isə Brest sülhünün qərarlarına əsaslanaraq, Qars, Batum və Ərdəhanı dərhal boşaltmağı Zaqafqaziya seymindən tələb etdi. Belə bir şəraitdə 1918 il martın 14-də Trabzonda Türkiyə ilə Zaqafqaziya seymi arasında sülh konfransı açıldı [bax *Trabzon konfransı (1918)*]. Türkiyə nümayəndəliyi Zaqafqaziya seymindən müstəqilliyinin elan edilməsini əsas şərtlərdən biri kimi qoyurdu. Müstəqilliyin elan edilməməsi Türkiyənin danışıqlara marağını zəiflətdi. A.Çxenkeli etiraf edirdi ki, “Türkiyə, obyektiv olaraq, Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsində maraqlıdır. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi şimaldan Türkiyənin təhlükəsizliyini təmin edir”. Türkiyə tərəfi Cənubi Qafqazın idarəçilik formasının,

onun sərhədlərinin, dövlət dili və dininin, həmçinin Osmanlı imperiyasına münasibətinin rəsmən müəyyən edilməsi məsələlərinin müzakirə olunmasının zəruriliyini qeyd etdi. Cənubi Qafqaz nümayəndəliyi qoyulan məsələlərlə bağlı xüsusi bəyanatla çıxış edərək göstərdi ki, regionun dövlət idarəçiliyi forması Seym tərəfindən işlənərək, Demokratik Federativ Respublika formasında qalacaqdır; Cənubi Qafqazın ərazisinə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis, Kutaisi quberniyaları, Batum və Qars vilayətləri, Suxumi və Zaqatala dairələri daxildir. Dağıstan vilayəti və Qara dəniz sahili quberniyaları məsələsi onların Seymə nümayəndə göndərməsinə qədər açıq qalır; rəsmi dil hələlik rus dilidir, lakin hazırlanan konstitusiyada gürcü, türk və erməni dillərinin dövlət dili kimi tənəcəyini elan etməyə əsas vardır. Bəyanatda, həmçinin, Cənubi Qafqazda vicdan azadlığı haqqında qanunun fəaliyyət göstərəcəyi, qəbul ediləcək konstitusiyada isə dinin dövlətdən ayrılacağı da xüsusi vurğulanırdı.

Zaqafqaziya seymi daxilində milli fraksiyalar arasında yekdillik yox idi. Bu amil Trabzon danışıqlarında özünü daha qabarıq büruzə verdi. Belə ki, ermənilər Qars vilayətinin böyük bir hissəsinin, gürcü nümayəndələri Ərdəhanın və Batumun Osmanlılara verilməsinə ciddi etiraz etdilər. Azərbaycan nümayəndəsi X.Xasməmmədov isə Türkiyəyə güzəştə gedilən ərazilərin siyahısından Batumun çıxarılmasını təklif etdi. O, Bakı neft kəmərinin son məntəqəsi olan Batumun Cənubi Qafqazın tərkibində saxlanılmasını Azərbaycan neft sənayesinin mənafehinə uyğun sayırdı. Çünki, Batum Azərbaycanın dünya okeanına yeganə çıxış qapısı idi.

Martda bolşeviklərin daşnaklarla birlikdə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qaldırdığı qiyam və azərbaycanlıların görünməmiş qəddarlıqla kütləvi surətdə məhv edilməsi, soyqırımlarının Azərbaycanın digər ərazilərində də geniş miqyasda həyata keçirilməsi Zaqafqaziya seymi daxilindəki ziddiyyətləri gücləndirdi. Azərbaycandakı qanlı cinayətləri ilə bir vaxtda ermənilər Türkiyədə, xüsusilə Ərzurumda da böyük vəhşiliklər törətdilər. Bütün bunlar Türkiyə ilə aparılan istər Trabzon, istərsə də Batum danışıqlarında Zaqafqaziya seyminin vəziyyətini çətinləş-

dirdi. Aprelin 13-də Seymin, hökumətin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında Türkiyə ilə danışıqların gedişi müzakirə olundu. Seym həmin iclasda Trabzon danışıqlarını dayandırmaq və Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və Y.Gegeçkəri, N.Ramişvili və X.Karçıkıyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı. Azərbaycan nümayəndəsinin bu Şuraya daxil edilməməsindən əsas məqsəd müsəlman fraksiyasının hadisələrin gedişinə təsir imkanlarını aradan qaldırmaq idi. Lakin bu tədbirlər də Türkiyə qoşunlarının irəliləməsinə dayandıra bilmədi və onlar 1918 il aprelin 14-də Batumu tutdular.

1918 il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təkidi ilə Zaqafqaziya seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil, demokratik, federativ Zaqafqaziya Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Aprelin 20-də azərbaycanlılara qarşı Bakı soyqırımları ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı yaranmış hökumət böhranının bir nəticəsi də bu oldu ki, Y.Gegeçkorinin başçılıq etdiyi Zaqafqaziya hökuməti istefa verdi. Zaqafqaziya seymi həmin gün aşağıdakı tərkibdə yeni Zaqafqaziya hökumətini təsdiq etdi: 1. A.Çxenkeli – baş nazir və xarici işlər naziri; 2. N.Ramişvili – daxili işlər naziri; 3. A.Xatisyan – maliyyə naziri; 4. Xudadat bəy Məlik-Aslanov – yollar naziri; 5. Fətəli xan Xoyski – ədliyyə naziri; 6. Q.Georqadze – hərbi nazir; 7. N.Xomeriki – kənd təsərrüfatı naziri; 8. Nəsim bəy Yusifbəyli – maarif naziri; 9. Məmməd Həsən Hacinski – ticarət naziri; 10. A.Saakyan – ərzaq naziri; 11. R.Kazaçnuni – ictimai məişət xidməti naziri; 12. A.Erzikyan – əmək naziri və 13. İbrahim Heydərov – Dövlət nəzarət naziri. Bununla, hökumətdə əsas postları gürcülər və ermənilər ələ keçirdilər.

Zaqafqaziyada vəziyyət getdikcə pisləşirdi, çünki müstəqilliyin elanından sonra Zaqafqaziya Federativ Respublikasının nə daxili, nə də xarici siyasətində ciddi bir dəyişiklik baş verməmişdi. Siyasi partiyaların nümayəndələri Zaqafqaziya seymində ümumi dil tapa bilmirdilər, onların ümumi fəaliyyət proqramı yox idi və fraksiyaların hər biri öz siyasi xəttini həyata keçirməyə çalışırdı.

1918 il mayın sonuncu ongünlüyündə Zaqafqaziya seyminin dağılacağı açıq-aydın hiss olunurdu. Azərbaycan nümayəndəliyinə məlum olmuşdu ki, Seymin gürcü fraksiyası Batumda Almaniya nümayəndəliyi ilə gizli danışıqlar aparır və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaşır. Elə həmin günlərdə seymin sosial-demokrat fraksiyasının lideri İ.Q.Sereteli Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiya halında birləşmək ideyasının özünü doğrultmadığını bildirdi. Sereteli Türkiyə ilə Batum danışıqlarında təklənmələrini bəhanə gətirərək, Gürcüstanın Seymədən çıxıb, müstəqil respublika elan olunmasını zəruri hesab etdi. Mayın 25-də Seymə iclası sədrlik edən F.Xoyski Cənubi Qafqaz xalqları birliyinin zəruriliyini əsaslandırmaqla yanaşı, gürcü nümayəndəliyinin arzularının əleyhinə çıxmadı, eyni zamanda bildirdi ki, Azərbaycan türkləri də belə bir addım atmalı olacaqlar.

1918 il mayın 26-da Zaqafqaziya seyminin sonuncu iclası keçirildi. İ.Q.Sereteli Seymin buraxıldığını elan etdi. Zaqafqaziya seyminin buraxılması Cənubi Qafqazda öz müstəqilliklərini elan edən dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Vəkilov P., Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi, B., 1998.

ZAQAFQAZIYADA MÜSƏLMANLARA QARŞI ZORAKILIĞIN ARAŞDIRILMASI ÜÇÜN FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ TƏŞKİLİ HAQQINDA QƏRAR

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qəbul etdiyi ən mühüm sənədlərdən biri. 1918 il iyulun 15-də qəbul olunmuşdur. Qərarla xarici işlər nazirinə Avropa müharibəsinin (Birinci dünya müharibəsinin) başladığı vaxtdan Zaqafqaziyada müsəlmanlara qarşı zorakılığın araşdırılması üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq tapşırılmışdı.

ZALOV Oruc İbrahim oğlu (d.7.12.1952, Naxçıvan ş.) – hüquq-mühafizə orqanları işçisi. Polis gen.-leytenantı (2002). Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki Naxçıvan Dövlət Un-tin) tarix fakültəsini (1978) və Volqoqrad Ali İstintaq Məktəbini (1990) bitirmişdir. Nax. MR Hərbi Komissarlığında

(1973–79), Nax. MR Daxili İşlər Nazirliyində (1979–89) müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, nazirliyin qərargah rəisi (1988–92), Babək r-nu polis şöbəsinin rəisi (1992–94), Azərb. Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Baş qərargah rəisi (1995–97) vəzifələrində işləmişdir; 1997 ildən daxili işlər nazirinin müavini. 1992–93 illərdə Nax. MR-in Ermənistanla sərhəd bölgələrində gedən döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ZAMANOV Abbas Fəttah oğlu (10.10.1911, Şərur r-nunun Maxta k. – 1.4.1993, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir) – ədəbiyyatşünas, tənqidçi, mətnşünas. Filologiya elmləri doktoru (1968), prof. (1971), Azərb. Milli EA m. üzvü (1983), Azərb. Respublikası əməkdar elm xadimi (1980). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun (indiki APU) dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir (1939). “Ədəbiyyat qəzeti”ndə məsul katib, “Azər-nəşr”də bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri (1937–39), Azərb. Dövlət Opera və Balet Teatrının və Azərb. Dövlət Filarmoniyasının direktoru (1939–41) olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi dövründə (1941–45) cəbhə qəzetlərində çalışmışdır. Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsində dərs demiş (1948–60), Azərb. Milli EA Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru (1968–71), BDU-nun Müasir Azərb. ədəbiyyatı kafedrasının müdiri (1971–79), Azərb. ədəbiyyatı tarixi kafedrasının prof. (1980–93) işləmişdir. 20 əsr Azərb. ədəbiyyatının, xüsusən M. Ə. Sabirin həyat və yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçılarından. Mətnşünaslıq sahəsində də fəal çalışmış, Q. Zakir, S. Ə. Şirvani, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, N. Nərimanov, S. S. Axundov, S. M. Qənzadə, S. Hüseyn və b.-nin əsərlərini tərtib və nəşr etdirmişdir. Azərb. ədəbiyyatının qonşu ölkələrdə (Türkiyə, İran, İraq) təbliğində mühüm xidməti var. “C. Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının qısa öçerki”, “M. Ə. Sabir və müasirləri” kitabları İranda, məqalələri İraq, Türkiyə, Avstraliya və Fransada dərc olunmuşdur. H. Məmmədquluzadə–Cavanşirin “Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim” adlı memuarını ruscadan çevirmiş, ön söz və izahlarla birlikdə çap etdirmişdir (1981).

Zalov Oruc

Zamanov Abbas

Zamanov Asaf

Türk Dil Qurumunun (Türkiyə) müxbir üzvü (1971), Konya Səlcuq Un-tlərinin (Türkiyə) fəxri doktoru seçilmişdir (1989).

Ə s ə r l ə r i: Sabir və müasirləri, B., 1973; Əməl dostları, B., 1979; Sabir gülür, B., 1981; Sabir bu gün, B., 1985; Cəbhə dəftərindən (oçerklər), B., 1986; Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və söz ardının müəllifi İ.Həbibbəyli), B., 2003

ZAMANOV Asaf Dağbəyi oğlu (d. 10.5.1957, Şahbuz r-nunun Kolanı k.) – riyaziyyatçı. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru (2003), prof (2004). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsini (1979) və Azərb. Milli EA Riyaziyyat və Mexanika İn-tunun (RMİ) aspiranturasını (1986) bitirmişdir. RMİ-də baş laborant, riyaziyyatçı-mühəndis, kiçik elmi işçi, böyük və aparıcı elmi işçi (1979–94), Azərb. Milli EA Rəyasət Heyətinin Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri bölməsində elmi katib (1994–97) işləmişdir. 1997 ildən Azərb. Respublikası Təhsil Nazirliyinin elm idarəsinin rəisidir. Azərb. Respublikasının Təhsil Problemləri İn-tunun direktoru vəzifəsini icra etmişdir (2000-2001). Elmlər Akademiyaları Beynəlxalq Assosiasiyasının hesablama riyaziyyatı üzrə koordinasiya komitəsinin (1998), Azərb. Respublikasının Milli Bioetika Komitəsinin (2000), Mexanika-Maşınqayırma Beynəlxalq Elmi jurnalının redaksiya şurasının üzvüdür. Tədqiqatları “İzləyən” və “ölü” yüklərin eynizamanlı təsiri altında boş silindrik cisimlərin dayanıqlığı, kiçik ölçülü əyri strukturlu kompozit materiallardan hazırlanmış lövhə-

lərin məxsusi və məcburi rəqsləri mövzularındadır. Respublikada və xaricdə dərc edilmiş 60-a yaxın məqalənin müəllifidir. Bir sıra beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

ZAMANOV Paşa Bayram oğlu (d. 13.3.1927, Sədərək r-nunun Sədərək k.) – aqrokimyəçi, kənd təsərrüfatı elmləri doktoru (1991), prof. (1992). Moskvada K. A. Timiryazev ad. Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını (1952), Azərb. Milli EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunun aspiranturasını (1958) bitirmişdir. Pambıqçılıq İn-tu Naxçıvan təcrübə tarlasının müdiri (1952–56), Naxçıvan Zona Təcrübə Stansiyasının texniki bitkilər şöbəsinin müdiri (1956–58), Azərb. Milli EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunun elmi katibi (1967–68) olmuşdur. 1975 ildən in-tun üzvi gübrələr və örtülü qruntun aqrokimyası laboratoriyasının müdürüdür. Tədqiqatları Naxçıvan şəraitində üçün pambıq, yonca, qarğıdalı sortlarının öyrənilməsinə, Azərb.-da tütün bitkisinin gübrələnməsinə, sənaye, məişət, kommunal və k. t. tullantılarından üzvi gübrə alınmasına, onların tətbiqinə, Darıdağ termal müalicə suyunun k. t.-nda stimulyator kimi istifadəsinə həsr edilmişdir.

Ə s ə r l ə r i: Naxçıvan Muxtar Respublikasında tütüncülüynün inkişafı yolları, B., 1962; Darıdağ termal müalicə suyu tütüncülükdə boy stimulyatoru və nikotinin intoksikatoru, B., 1978; Azərbaycanda şəkər çuğundurunun becərilməsində üzvi gübrələrin səmərəliliyi, B., 1995.

ZAVİYƏ MƏHƏLLƏSİ – Naxçıvan ş.-ndə qədim məhəllə. Ərəbcə “bucaq” mənasındadır. Fars mənbələrində isə “müqəddəs yer” deməkdir.

ZAVİYƏ MƏSCİDİ – Naxçıvan ş.-ndə tarixi-memarlıq abidəsi. Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən məscidin zahiri memarlıq siması, plan quruluşu və özünəməxsus kompozisiyası onun 17–18 əsrin zəngin inşaat ənənələrinin məhsulu olduğunu göstərir. Əsaslı təmir və bərpa olunmuşdur (1997). Nax. MR Qadınlar Məclisi burada yerləşir.

ZEYDƏRƏ – Ordubad r-nu ərazisində çay. Gilançayın (Arazın qolu) sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacından, 1700 m hünd.-dən başlanır. Uz. 4 km-ə qədərdir. Yağış və qrunt suları ilə qidalanır.

Zamanov Paşa

Zaviyə məscidi.
17-18 əsrlər.
Naxçıvan ş.

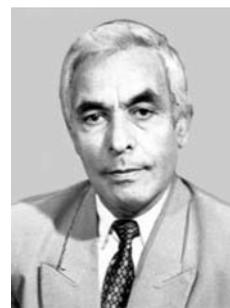
ZEYNAL VƏFA (Zeynalabdin İsmayıl oğlu Zeynalovun ədəbi adı; d. 2.12.1938, Naxçıvan ş.) – şair, publisist. Azərbaycan Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirmişdir (1962). “Şərq qapısı” qəzetində ədəbi işçi, Nax. MR Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor və böyük redaktor (1963–68), Azərb. Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor (1969–80, 1982–90), “Aydınlıq” qəzetinin redaktor müavini (1990–92), “Meydan” qəzetinin baş redaktoru (1992–93), “Azərbaycan” qəzeti baş redaktorunun birinci müavini (1993-2002) işləmişdir. 2002 ildən “Ədəbiyyat” qəzetinin baş redaktorudur. “Çinarım mənim” (1967), “Qəlbimin səsi” (1971), “Əgər sevirəm desən” (1978), “Körpələrin xətrinə” (1981), “Beşiklərdən gələn səslər” (1986), “Ömrün beşinci fəsl” (1987) şeir və poema topluları nəşr olunmuşdur.

ZEYNALOV Azər Zeynalabdin oğlu (d. 13.12.1964, Naxçıvan ş.) – müğənni, lirik-dramatik tenor. Azərb. Respublikasının xalq artisti (1998). *Zeynal Vəfanın* oğludur. Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunun (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti) rejissorluq fakültəsini bitirmişdir (1989). 1992 ildə Azərb. Dövlət Konservatoriyasına (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) daxil olmuş, ikinci kursda ikən uğurla imtahan verərək, Avqustina Steffano ad. İtaliya Musiqi Akademiyasının birbaşa üçüncü kursuna qəbul edilmişdir. İki il ərzində İtaliyada musiqi təhsilini başa vurub, “akademiyanın fəxri məzunu” kimi vətənə qayıdan Z. Bakı Musiqi Akademiyasını da bitirmişdir (1997). 1990 ildə vokalçıların “Odlar yurdu – Bakı-90” müsabiqəsinin laureatı adına layiq görülmüş, əvvəlcə Rəşid Behbudov ad. Mahnı Teatrında, sonra isə Rafiq Babayevin “Cəngi” ansamblında çalışmışdır. 1996 ildən Azərb. Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının solistidir. Yüksək diapozonlu mələhətli səsə malik olan Z. Əsgər (“Arşın mal alan”, Ü. Hacıbəyov), Alfred (“Traviata”, C. Verdi), Balas (“Sevil”, F. Əmirov), Kanio (“Paliacço”; “Məzhəkəçilər”, R.Leonkavallo) partiyalarının, dünya və Azərb. bəstəkarlarının oda, aratoriya, mahnı və romanslarının mahir ifaçısıdır. Z. pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur; Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-

tinin vokal kafedrasının müdürüdür (2001 ildən). Almanyanın Türk-İslam Kültür Cəmiyyətinin qızıl medalına layiq görülmüşdür.

ZEYNALOV Fərhad Ramazan oğlu (22.6.1929, Ordubad ş. – 16.10.1984, Bakı; Ordubadda dəfn olunmuşdur) – türkoloq, dilçi. Filologiya elmləri doktoru (1966), prof. (1968). Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini (1953) və Moskva Dövlət Un-tinin aspiranturasını (1956) bitirmişdir. Həmin vaxtdan ADU nəşriyyatının direktoru işləmişdir. 1962 ildən un-tin Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti olmuş, 1969 ildən ömrünün sonunadək türkologiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Azərb.-da türkologiya məktəbinin yaradıcılarından olan Z. onun aktual problemlərinə, o cümlədən türk dillərində nitq hissələrinin təsnif prinsiplərinə, köməkçi nitq hissələrinə, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına, qədim türk yazılı abidələrinə dair tədqiqatların, 11 monoqrafiya, dərslik və tədris vəsaitinin müəllifidir. “Türkologiyanın əsasları” (1981) adlı fundamental monoqrafiyasında Z. türk dillərinin yeni təsnifini vermişdir. ADU-da türkoloji fənlərin və ixtisas kurslarının (“Türkologiyaya giriş”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Qədim türk yazılı abidələri”) tədrisi onun adı ilə bağlıdır. Mətnşünaslıq sahəsində də çalışmış, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun elmi-tənqidi mətnini geniş müqəddimə ilə tərtib etmişdir (S. Əlizadə ilə birlikdə). Əsərləri Türkiyədə, Rusiyada, Almaniyada, Fransada, Macarıstanda, o cümlədən “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kitabı 1993 ildə Türkiyədə təkrar çap olunmuşdur. Beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

Əsərləri: Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, h. 1–2, B., 1974–75; Türkologiyanın əsasları, B., 1981.

Zeynal Vəfa

Zeynalov Fərhad

A. Z. Zeynalov
Əsgər (“Arşın mal
alan”, Ü.Hacıbəyov)
rolunda.

Zeynalov Azər

Zeynalov Həsən

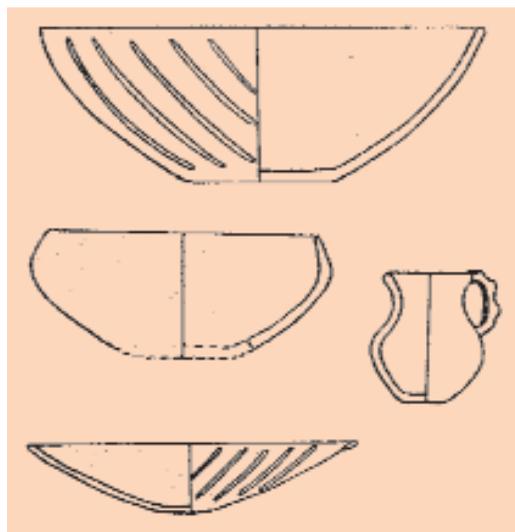
ZEYNALOV Həsən Sultan oğlu (d.1.1.1951, Şərur r-nunun Yengicə k.) – diplomatik nümayəndə. Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1974). 1969–92 illərdə Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsində, mühəndis, böyük mühəndis, idarə rəisi vəzifələrində çalışmışdır. Nax. MR-in Bakı ş.-də Daimi nümayəndəsi (1992-2004) olmuşdur. 2004 ildən Azərb. Respublikasının Türkiyənin Qars şəhərində baş konsulu vəzifəsində çalışır. Nax. MR-in iqtisadi və sosial inkişaf proqramları və birgə ümumdövlət kompleks proqramları həyata keçirilərkən Z. Azərb. Respublikasının nazirlikləri, dövlət komitələri və baş idarələri ilə Naxçıvanın müvafiq səlahiyyətli orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təmin olunmasına rəhbərlik etmişdir. Nax. MR Ali Məclisinin (1-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

ZEYNALOV Vüqar Səfəralı oğlu (d. 22.8.1977, Babək r-nunun Nəhrəm k.) – idmançı, beynəlxalq dərəcəli idman ustası (1999). Azərb. Dövlət İqtisad İn-tunu bitirmişdir (1998). Nax. MR Vergilər Nazirliyinin baş müfəttişi işləmişdir. Z. ağır atletikanın pauerlifting növü ilə məşğuldur. Avropa [1998, Derbi (İngiltərə), 1999, Cersi (İngiltərə); 2000, İnsbruc (Avstriya); 2001, Helsinki (Finlandiya)] və dünya [1998, Qrats (Avstriya); (1999, Kalqari (Kanada); 2000, Las-Veqas (ABŞ)] çempionu olmuş, bu yarışlarda dünya rekordunu iki dəfə təzələmişdir.

ZEYNƏDDİN – Babək r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km şm.-ş.-də, dağətəyi düzənlikdədir. Əh. 2708 nəfər (2005); taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, poçt şöbəsi, ambulatoriya, məscid var. Kəndin ərazisində e. ə. 5–3-cü minilliklərə aid *Dəyirman-yeri* arxeoloji abidəsi qeydə alınmışdır.

ZEYNƏDDİN KÖRPÜSÜ – Babək r-nunun Zeynəddin k. ərazisində, Qahab selovu üstündədir. Uz. 15 paqonometr. Sel daşqınları zamanı nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti dayandığından r-n mərkəzi və Naxçıvan ş. ilə əlaqə qırılırdı. Bunu nəzərə alaraq, 1999 ildə Zeynəddin k.-nə giriş yolunda Z. k. inşa edilmişdir.

ZEYVƏ – Şərur r-nunda kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km

Zeyvə nekropolundan tapılmış kasa, piyalə və küpə tipli qablar. İlk Dəmir dövrü.

şm.-q.-də, Naxçıvan–Sədərək avtomobil yolunun kənarında, düzənlikdədir. Əh. 2526 nəfər (2005); əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, məscid var.

ZEYVƏ NEKROPOLU – Şərur r-nunun eyniadlı kəndi yaxınlığında ilk Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidə. Tikinti işləri zamanı aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində gil qab nümunələri (əsasən, boz rəngdə bişirilmiş kasa, piyalə və küpə tipli qablar və onların müxtəlif hissələri) toplanmışdır. Tapıntılar Şərur rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır. Z.n.-nun materialları Naxçıvanın ilk Dəmir dövrü abidələri (I və II Kültəpə, Sarıdərə, Kolanı, Şahtaxtı) içərisində özünə geniş analogiya tapır. Z. n.-nun e. ə. 1-ci minilliyə aid olduğu ehtimal edilir.

Əd.: Seyidov A. Q., Naxçıvan tunc dövründə, B., 2000. **“ZƏFƏR”** – Culfa rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı *“Arazın səsi”* qəzetinin 1959–91 illərdə adı.

ZƏNGƏZUR – Azərbaycanın tarixi ərazisi. Tarixi vilayət kimi indiki Ermənistan ərazisinin cənub-şərqini, Göycə gölü hövzəsini, Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbinə əhatə edirdi. Z. ərazisi ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. Antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan Atropatena və Albaniya dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. 5–6

Zeynalov Vüqar

əslərdə Cənubi Qafqazda Sasanilər əleyhinə baş verən üsyanlar Z. ərazisinə də yayılmışdı. 7 əsrin 1-ci yarısında Albaniyanın tərkibində olan Z. Xəzər xaqanlığının hakimiyyəti altına düşmüş, həmin əsrin ortalarında isə ərəblər tərəfindən istila olunaraq, Xilafətə qatılmışdı: burada islam dini yayılmağa başlamışdı. 9 əsrin 20-ci illərində Babəkin başçılığı ilə Xilafət əleyhinə qalxmış xürrəmilər hərəkatı Z. ərazisini də bürümüşdü. Z. 10 əsrin sonlarında təşəkkül tapmış Sünik knyazlığının tərkibində olmuş, 11 əsrdə Səlcuqlar tərəfindən tutulmuşdu. 12-13 əslərdə Eldənizlər (Azərbaycan atabəyləri), Hülakular, sonralar isə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. 1639 ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Səfəvilər dövlətinin tərkibində qalmış, 1730 ildə türk qoşunları tərəfindən tutulmuş, 1735 ildə Nadir şah Əfşar imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. Z. Nadir şahın ölümündən (1747) sonra yaranmış Azərbaycan xanlıqlarından biri olan İrəvan xanlığının (bir hissəsi Qarabağ xanlığının) tərkibində olmuşdur. Rusiya–İran müharibələrindən (1804–13; 1826–28) sonra Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən, Rusiyaya qatılmışdır. Bu vaxtan etibarən Z.-a çar hökumətinin himayəsi altında Türkiyə və İrandan kütləvi surətdə ermənilərin köçürülməsinə başlanmış, beləliklə, qədim Azərbaycan torpağı olan Z.-da süni surətdə erməni əhalisinin sayca çoxaldılması siyasəti yeridilmişdir. Z. 1829 ildən Qarabağ əyalətinə qatılmış, 1861 ildən isə ayrıca qəzaya (bax *Zəngəzur qəzası*) çevrilmişdir.

1917 ilin martından 1918 il mayınadək Z.-da daşnaklar türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları həyata keçirmiş, yüzlərlə kənd yerlə-yeksan edilmiş, on minlərlə insan məhv edilmiş, doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. 1918 ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları elan edildikdən sonra daşnak hökuməti azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirməyə başladı, Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Z.-a basqınları təkcə 1918 ildə 115 Azərbaycan kəndinin viran qoyulmasına və yandırılmasına, yüz minlərlə insanın qətlə yetirilməsinə və yaralanmasına, 40 min nəfərdən artıq dinc sakinin öz doğma yurdunu tərk etmək məcburiyyətində qalmasına səbəb olmuşdu; üstəlik, daha 30 mindən artıq erməni Z.-da – soyqırımına məruz qalmış azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilmişdi. Andronikin və Njdenin quldur dəstələri 1919–20 illərdə də Z.-da türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlarını davam etmişdilər.

1920 il aprelin 28-də Azərbaycanda, 1920 il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra yaranmış mürəkkəb şəraitdə, Moskvanın antiəzərbaycan siyasəti nəticəsində Z. ərazisinin böyük hissəsi Ermənistan SSR-ə verilmişdir. Bu Azərbaycan torpağı hesabına, Ermənistan SSR XKS-nin 1921 il iyulun 20-də təsdiq etdiyi yeni inzibati ərazi bölgüsünə əsasən Ermənistan SSR-dəki 8 qəzaya daha bir qəza 9-cu – Z. qəzası da əlavə olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrdək), c.1, B., 1994; Musayev İ., Azərbaycanın

*Zəngəzur. Urud kəndi.
Sənduqə tipli qəbir
abidələri.
16 əsr.*

Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996; Əliyev F., Həsənov U., İrəvan xanlığı, B., 1997; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, B., 1998; Ге й д а р о в Н.Г., В горах Зенгазур, Б., 1986; Əliyev V., Zəngəzurdə qalan izimiz. B., 2004.

ZƏNGƏZUR QƏZASI – Rusiya imperiyasına qatılmış Şimali Azərbaycan ərazisində yaradılmış inzibati-ərazi vahidi. Azərbaycanın tarixi vilayətindən biri olan *Zəngəzur* ərazisində yaradılmışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzura da İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə ermənilər köçürülmüşdü. 1861 ildə Z. q. təşkil olunmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda (1867, dekabr) Z. q. (mərkəzi, Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdi. Qəza idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi. 1917 il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Z. q.-nin ərazisi 6742,92 kv.verst idi. Gorusda 2201 nəfər (1193 kişi, 1008 qadın) əhali yaşayırdı. Qəzada 224197 nəfər (112780 kişi, 111417 qadın) qeydə alınmışdı. Onlardan 120 min nəfərini (53, 2%) azərbaycanlılar, 3638 nəfərini müsəlman kürdlər (1,62%) təşkil edirdi. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində qəza ərazisində ermənilərin sayı süni şəkildə artırılmışdı. Onlar qəza əhalisinin 44,3%-ni (99,3 min nəfər) təşkil edirdi. Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çar hökumətinin devrilməsindən sonra Zəngəzurdə məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə, qəzada say baxımından üstünlüyə nail olmaqla bu torpaqlara yiyələnməyə cəhd etdilər.

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yaradılandan sonra ermənilərin Zəngəzura qarşı ərazi iddiaları soyqırımları ilə müşayiət olunmağa başladı. 1918 ilin may-avqust aylarında Zəngəzurdə Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti daha da genişləndi. Azərbaycan fəvqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Mixaylovun Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzaları və digər Azərbaycan torpaqları kimi Z. q.-nda ermənilərin həyata keçirdikləri talanlar və başqa zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin voxlanılması haqqında məruzəsində burada 115 kəndin, 10-a yaxın iri yaşayış məskənlərinin dağıldığı və

yerlə-yeksan edildiyi bildirilir. Andronik və digər erməni-daşnak quldur başçılarının vəhşiliyi nəticəsində bu azərbaycanlı kəndlərində 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı. Beləliklə, Z. q.-nda hər iki cinsdən olan 10068 nəfər öldürülmüş və ya şikəst edilmişdi. Lakin ermənilərin Z. q.-nda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin miqyası əslində bundan da çox idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Z. q.-nda vəziyyəti sabitləşdirmək, əhalinin müdafiəsini təşkil etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı. Hökumətin 1918 il 27 iyul tarixli qərarı ilə Zəngəzur komendantına qayda-qanunun bərpası üçün 50 min manat ayrılmışdı. 1919 il yanvarın 13-də Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları ilə birgə Z. q.-nin da daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Ermənilərin Z. q.-nin azərbaycanlı əhalisinə qarşı qırğınları 1919–20 illərdə də davam etdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra (1920, 28 aprel) ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının da yaxından iştirakı ilə Z. q. torpaqlarının böyük bir hissəsi Ermənistanla ilhaq edilmiş, Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921 il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR-də Z. q. yaradılmışdı. 1920 illərin sonlarından həyata keçirilən rayonlaşdırma zamanı həmin ərazilərdə Qafan, Gorus, Mehri və Sisiyan rayonları təşkil edilmiş, Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edilmişdi.

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Z. q.-nin böyük bir hissəsinin Ermənistanla ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş, Naxçıvan bölgəsi Azərbaycandan ayrı salınmışdı.

Əd.: Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995; Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər), B., 1996; Vəlixanlı N., 31 mart – azərbaycanlıların soyqırımı günüdür// İpək yolu, 1998, №2; Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916; Əliyev V., Zəngəzurdə qalan izimiz. B., 2004.

ZƏNGƏZUR QIRĞINLARI (1918–20) – erməni-daşnak quldur dəstələrinin 1918 ildən 1920 ilin aprelinə qədər Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımları. Bu müddət ərzində erməni quldur dəstələrinin həmin qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıq aktları hərdən səngisə də, zaman-zaman daha qəddarlıqlarla təkrar olunmuşdur. Dağlıq bölgədə yerləşən bu qəzanın əlaqələri Şuşa qəzası ilə tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə isə qismən kəsilmişdi. Azərbaycan kəndləri erməni kəndlərinin arasında qaldığından, bir-birləri ilə yalnız həmin kəndlər vasitəsilə əlaqə saxlaya bilirdilər. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti Azərbaycanın başqa əyalətlərinə nisbətən bir də ona görə ağır idi ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı, bu qəzada Andronikin mütəşəkkil erməni əsgər və zabitlərindən ibarət nizami qoşunları da var idi. Nizami qoşunu və erməni quldur dəstələrini ətrafında cəmləşdirmiş Andronik Ermənistan Respublikası hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxulub, müsəlman əhalidən ya Ermənistan hökumətinə tabe olmağı, ya da guya “Ermənistan Respublikasına daxil olan” bu qəzanın ərazisindən çıxmağı tələb edirdi. Qəzanın, demək olar ki, xarici aləmdən təcrid olunmuş və çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andronikin bu tələblərini rədd etdikdə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, kütləvi soyqırımları həyata keçirmişlər.

Fövqəladə təhqiqat komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıldığı göstərilir. Həmin kəndlərdə 3257 kişi, 2776 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı.

Şahidlərin ifadələri əsasında tərtib olunmuş məruzədə ermənilərin törətdikləri cinayətlər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Vaqudi kəndində erməni vandalları 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhalinin sığınacaq tapdığı məscidə əvvəlcə əl qumbaraları atmış, sonra isə ona od vuraraq, adamlarla birlikdə yandırmışdılar.

Qaniçən quldurlar həmin kənddən qaçıb, canını qurtarmaq istəyən uşaq və qadınların başlarını qılınc və xəncərlərlə üzmüş, İmişli kəndini qətl-qarət edərəkən südəmər uşaqları

süngülərə taxaraq göyə qaldırmış, öldürülənlərin meyitlərini tikə-tikə doğramışlar.

Göstərilənlər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin cüzi bir hissəsi idi. Şahidlərin dediyinə görə, bütün bu cinayətlər bilavasitə Andronikin başçılığı ilə həyata keçirilmişdir.

Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı erməni basqınları, vəhşilikləri 1919 ilin dekabrından etibarən yenidən şiddətləndi. Müsəlmanlar yaşayan Oxçu, Şabadan, Atqız, Pordavdan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməliyyatlar başlandı. Özü də bu vaxt əməliyyatlarda artıq erməni Ararat Respublikasının rəsmi nizami ordusu da iştirak edirdi. Lakin Ararat Respublikası hökuməti riyakarcasına bu işlərlə heç bir əlaqəsinin olmadığını, bu vəhşiliklərin guya ancaq Andronikin dəstəsi və başqa erməni quldur dəstələri tərəfindən törədildiyini bildirirdi.

Andronikin “döyüşçüləri”nin vəhşilikləri misli görünməmiş həddə çatmışdı. Şahidlərin söylədiklərinə görə, Vaqudi kəndində 15 gözəl qız erməni yaraqlılarına paylanmışdı. Onlar mənəvi və fiziki işgəncələrdən sonra öldürülmüşdülər. Həmin kənddə ermənilər qadınları öldürməzdən əvvəl zorlayır və döşlərini kəsirdilər. Meyitlər o qədər eybəcərləşdirilmişdi ki, onları tanımaq mümkün olmurdu.

Quldur dəstələri bütün müdafiəsiz müsəlman kəndlərini talan etdikdən sonra hər yeri və hər şeyi oda qalayırdılar. Kəndlərdən hansısa biri müdafiə olunmağa cəhd göstərdikdə mühasirəyə alınır və yerlə yeksan edilirdi.

Bu hadisələrin iştirakçısı olan A.Lalayan yazırdı: “Türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və yeniyetmələrin məhv edilməsində daşnak dəstələri... maksimum “şücaət” göstərdilər. Daşnak dəstələrinin ələ keçirdiyi kəndlər canlı insanlardan “azad olunur” və eybəcərləşdirilmiş meyitlərlə dolu xarabazarlığa çevrilirdi”.

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi azərbaycanlı əhali arasında ümitsizlik doğururdu. 1920 il yanvarın 23-də Cəbrayıldan müəllim Hüseyn Axundzadə və başqaları tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti adına göndərilən teleqramda deyilirdi: “İkinci dəfə olaraq, teleqraf edirik. Zəngəzur müsəlmanları sarıdan başınız sağ olsun. Zəngəzurlular nə

qədər ağladılarsa da, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obaları arasından bir tərəfə çıxmıdı... Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcavüz edilmişdir. Zəngəzurdə düşmən müqabilində bir az kişi qalıb. Lakin onlar da ümitsiz vəziyyətdədirlər. Heç bir tərəfdən kömək gəlməmişdir. Ermənilərin nizami orduları on min nəfərə çatmışdır və qüvvələri hər an artmaqdadır”.

Həmin gün Cəlil Sultanovdan da Azərbaycan parlamentinə və hökumətinə aşağıdakı məzmununda teleqram daxil olmuşdu: “İndicə aldığım səhih məlumatə görə, yanvarın 19-da erməni nizami ordusu 10 top və çoxlu pulemyotlarla Xocahan və Qaladərəsi arasındakı bir sıra tatar (Azərbaycan) kəndlərinə hücum etmişlər. Dünənə qədər 15 kənd məhv edilmişdir”.

C.Sultanov əməliyyat yerindən parlamentə göndərdiyi üçüncü teleqramda yazırdı: “Bu gün axşam vaxtı qəza rəisi ilə birlikdə Cəbrayılə gəldim. Açıq səma altında Zəngəzurdən təzəcə gəlmiş on minlərlə lüt, ac qadın və uşaq qaçqınları gördüm. Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmiş nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən nizami erməni ordusunun sayı on minə çatır... Aldığımız məlumatə görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanılır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşmək, nəticədə, Naxçıvanla əlaqəni tamamilə kəsmək, beləliklə də, həm Qarabağ, həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Qarabağın dağlıq hissələrinin erməniləri sürətlə üsyana hazırlaşlar”.

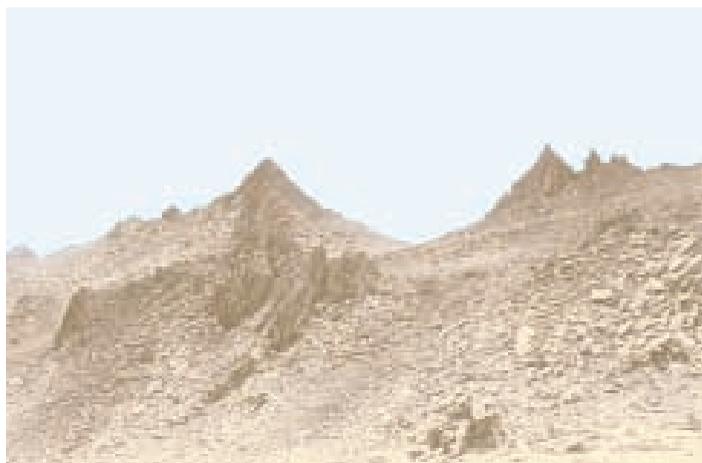
Yanvarın 24-də C.Sultanovun Cəbrayıldən göndərdiyi son teleqramda deyilirdi: “Bütün teleqramlarıma əlavə olaraq, hərbi əməliyyat yerindən məlum edirəm ki, Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun. Ermənilər öz qüvvələrini Cəbrayıl qəzasının sərhədində cəmləşdirirlər. Qarabağ xilas etmək lazımdır. Erməni xəyanəti və hiyləgərliyi qurbanlarının sayı hesaba gəlməzdir”.

Aprel işğalından (1920) sonra sovet Rusiyasının Zəngəzur məsələsi ilə bağlı yeritdiyi siyasət Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra köklü şəkildə dəyişdi. Belə ki, 1920 il aprelin sonunda 11-ci

Qırmızı ordunun siyasi rəhbərliyi və Azərbaycan İnkılab Komitəsi sədrinin müavini M.D.Hüseynovun Ermənistan daşnak hökumətinə notasında Qarabağı və Zəngəzuru erməni qoşunlarından təmizləmək tələb olunurdusa, artıq həmin ilin dekabrında Azərbaycan Zəngəzuru Ermənistanə “bağışlamağa” məcbur edildi. Bu, sovet Rusiyasının bölgədə yeritdiyi yeni müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü idi. Məkrli planlarını onilliklərlə irəlicədən hesablayan ermənilər daim azərbaycanlıları bu bölgədən sıxışdırmış, nəhayət, ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda SSRİ rəhbərliyindəki himayədarlarının köməyi ilə onları əzəli Azərbaycan torpağı Zəngəzurdən son nəfərinə kimi çıxarmışlar.

Əd.: Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.5, B., 2001; Paşayev A., Açılmamış səhiyələrin izi ilə, B., 2001; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX–XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya, B., 2003; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв.), Краткая хронологическая энциклопедия, B., 2002.

ZƏNGƏZUR SILSİLƏSİ – Cənubi Qafqaz yaylasında dağ silsiləsi. Şm.-q.-də Ağdaban zirvəsindən (Tərtər və Arpa çaylarının yuxarı axınlarından) başlayaraq c.-ş. istiqamətində Araz çayı dərəsinə doğru getdikcə alçalır. Uz. 130 km, ən hündür zirvəsi 3904 m-ə qədərdir (Qapıcıq d.). Kəskin parçalanmış relyefə, molibden, polimetal (mis, sink, qurğuşun), nadir və əlvan metallarla zəngin olan mürekkəb geoloji quruluşa malikdir. Silsilə Biçənək aşırımı r-nunda alt Pliosenə baş vermiş vulkanizmin məhsulu olan lava axınları ilə örtülmüşdür. Ağdaban, Salvartı, Üçqardaş, Toğluqaya, Camışölən zirvələri günbəzvari, konusvari formaya malik püskürmə mərkəzləri olub, təkrarolunmaz coğrafi landşaft əmələ gətirmişlər. Z. s.-nin mərkəz və c.-ş. hissəsi (Dəvəboynu, Qazangöldağ, Gəmiqaya, Qapıcıq, Qaranquş, Ayçinqil zirvələri) daha qədim (Sosen və Oliqosen yaşlı) vulkanik süxurlardan təşkil olunmuşdur. Silsilənin c.-ş. yamaclarında inkişaf etmiş və Kiçik Qafqazın heç bir yerində rast gəlinməyən İlandağ, Nəhəcir, Əlincə, Qurddağ, Misdağ, Qızılboğaz ekstruzivləri və subvulkanları daha əzəmətli görünür. Silsilənin q. yamacları

çöl və yarımsəhra bitkiləri, ş. yamacları (800 m-dən yüksəkdə) enliyarpaqlı meşələr (palıd, vələs, göyrüş, ağcaqayın) və subalp çəmənliəri ilə örtülüdür.

“ZƏRBƏÇİ HEYVANDAR” – Culfa Rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı “*Arazın səsi*” qəzetinin 1936–50 illərdə adı.

ZƏRDƏRƏ – Şərur r-nu ərazisində çay. Arpaçayın sağ qolu. Uz. 6 km, hövzəsinin sah. 6 km²-dir.

ZƏRİŞDƏRƏ – Culfa r-nunda, Ləkətağ k.-ndən c.-q.-də, Əlinçəçayın sağ sahilində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Q. tərəfdən hündür dağlarla əhatələnmişdir. Sah. 890 km². Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar (1991) aparılmışdır. Z. dağ yamacında yerləşdiyindən, mədəni təbəqə yuyulub dağılmışdır. Şirsiz qab qırıqları toplanmışdır. Z.-dən hazırda əkin sahəsi kimi istifadə olunur. Əhalinin məlumatına görə, vaxtilə burada məscid və yaşayış binaları olmuşdur. Yer şumlanarkən kir-kirə daşı, mis qablar, şamdan və s. əşyalar tapılmışdır. Yaşayış yerinin ş. qurtaracağında dairəvi formada iri daş və kollarla əhatələnmiş pir vardır. Yaşayış yerinin 16–18 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

ZƏRİŞDƏRƏ NEKROPOLU – Culfa r-nunda, Zərişdərə yaşayış yerindən q.-də, hündür təpənin üstündə orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır (1990–91). Qəbirlərin hamısı ş.-q. istiqamətində, başdaşılar q.-ə tərəfdir. Z. n.-nün 16–18 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

ZƏRNEL – Şahbuz r-nunda mövcud olmuş kənd. Zirnel dağının ətəyində, Küküçayın sahilində idi. 1969 ildə baş vermiş torpaq

sürüşməsi ilə əlaqədar əhalisi Qızıl Qışlaq k.-nə köçürülmüşdür.

ZƏRNƏTÜN – Şahbuz r-nu ərazisində çay. Naxçıvançayın sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin yamacında, 2849 m hünd.-də yerləşən Salvartı gölündən başlanır. Uz. 10 km. Yeraltı sular və qar suları ilə qidalanır.

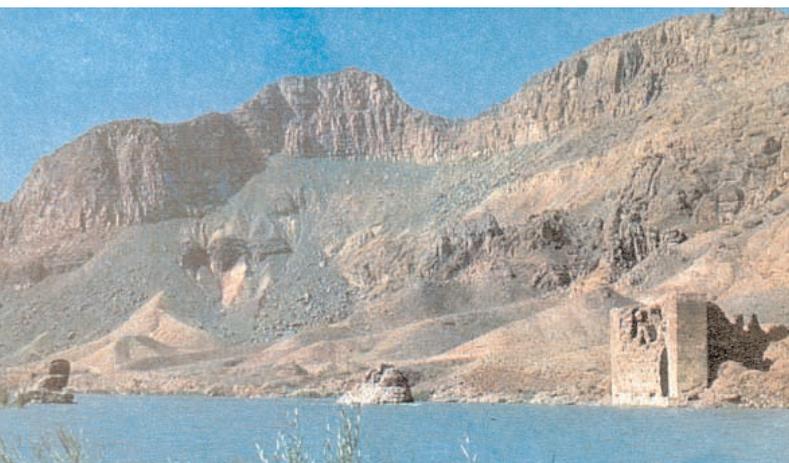
ZƏRNƏTÜN – Şahbuz r-nunda, Zərnətün çayının mənbəyində, mövcud olmuş kənd. Əhalisi 1962 ildə Biçənək k.-nə köçürülmüşdür.

ZƏVVAR ARXI – Ordubad r-nu ərazisində, Nax. MR-in Ermənistanla sərhədində süni suvarma şəbəkəsi. Ordubad əhalisi k. t.-nin, xüsusilə bağçılığın, üzümçülüynün inkişafında əsrlər boyu arxdan istifadə etmişdir. Ermənilər r-n iqtisadiyyatına ziyan vurmaq məqsədilə dəfələrlə bu su mənbəyinin qabağını kəsirdilər. 40-cı illərin axırlarında ordubadlılar r-n partiya komitəsinin 1-ci katibi A. Nadirovun rəhbərliyi ilə çətinliklərə baxmayaraq, onu bərpa etdilər Akad. Y. Məmmədəliyevin göstərişi ilə resp. EA-ın Coğrafiya İn-tu arxın bərpasına səfərbər olundu. Ordubad r-nu bir neçə il su cəhətdən yaxşı təmin edilmiş r-nlardan birinə çevrildi. Bundan xəbər tutan ermənilər arxın qarşısını yenidən kəsdilər.

ZİYADLILAR – türk tayfası. Kəngər tayfasından olmuşlar (bax *Kəngərlər*). 18–19 əsrin ortalarına aid bəzi mənbələrdə Naxçıvan mahalında yaşayan kəngər mənşəli bir sıra qol və tirələrin içərisində ziyadlı nəslinin də adı çəkilir.

ZİYAI ORDUBADI (?–1520/21, Təbriz) – şair. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, öz-bək hökmdarı Hüseyn Bayqaranın zamanın-

Zəngəzur silsiləsi.

Ziyaülmülk körpüsünün (12–13 əsrlər) qalıqları.

da Herata köçmüş, özbək klassik ədəbiyyatının banisi Əlişir Nəvai ilə yaxın olmuşdur. Ömrünün sonlarına doğru Ordubada qayıtmış, daha sonra Təbrizə gedərək, orada vəfat etmişdir. Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais”, Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirələrində, Şəmsəddin Saminin “Qamüsül-aləm”ində (c.4) Z. O.-dən bəhs edilmişdir. Şeirlərindən nümunələr Azərb. Milli EA Əlyazmalar İntunda saxlanılan bir sıra cümlələrdə mühafizə olunmuşdur.

Əd.: Tərbiyət M., Danişməndani-Azərbaycan, B., 1987, səh. 156.

“**ZİYALI MƏCLİSİ**” – mədəni-maarif cəmiyyəti. 1882 ildə Naxçıvan ş.-ndə yazıçı-publisist E. Sultanov tərəfindən yaradılmışdır. Əsas məqsədi Naxçıvanın gənc ziyalı qüvvələrini məktəb, maarif və mədəniyyətin inkişafına cəlb etmək idi. Məclis üzvləri mövhumat və cəhalət əleyhinə açıq mübarizə aparırdılar. “Z. m.”-ndə bədii əsərlərin, teatr tamaşalarının müzakirəsi də keçirilirdi. Məclisin üzvləri Naxçıvan teatrının yaradıcıları hesab olunurlar. Cəlil Məmmədquluzadə, Əsəd ağa Kəngərli, Paşa ağa Sultanov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Əliməmməd, Məhəmmədhüseyn və Sadıq Xəlilovlar, Əbülqasım Sultanov və b. məclisin fəal üzvləri idilər. 19 əsrin 90-cı illərində fəaliyyət göstərmiş “Z. m.” Naxçıvanda maarifçilik hərəkatının əsas ideya-əməl mərkəzi idi.

ZİYARƏTTƏPƏ – Şərur r-nu ərazisində dağ. Arpaçayın aşağı axınında, onun sol sahilində, Dərəkənddən 1 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 920 m.

ZİYAÜLMÜLK KÖRPÜSÜ – Araz çayı üstündə körpü-qəntərə. Culfa yaxınlığında, Araz çayının dağın ətəyinə toxunaraq, burulğan halda döndüyü yerdə yonulmuş daşdan inşa olunmuşdur. Körpünün salınması ilə hazırda xarabaları qalmış qədim şəhərin Böyük İpək Yolu üzərində mühüm mərkəz kimi əhəmiyyəti artmışdır. Olduqca möhkəm, son dərəcə hamar və gözəl görünüşə malik körpünün iki yüksək və geniş tağı olmuşdur. Onlardan birinin eni 60 arşın (gəz), digərinin eni isə 55 arşın idi. Xeyli hündür olan körpünün hər iki tərəfində daşdan darvaza var idi. Tağlardan birinin altundan karvansara kimi istifadə edilirdi. Körpünün salınma texnikası mahir mühəndisləri də heyran qoyurdu. Hazırda C. k.-nün yalnız 5 dayağı qalmışdır. Birinci istisna olmaqla, bütün dayaqlar pis vəziyyətdədir. Bunlar üzlüyü tökülmüş çaydaşı hörgüsü qalıqlarıdır. Salamat qalmış sahil dayağının suya baxan səthində 4 sıra dairəvi boşluqları olan körpü tağının dabanı görünür. Güman ki, onlar hörgünün içinə qoyulmuş ağac bağlayıcıların yuvalarıdır. Belə oyuqlar digər dayaqların qalıqlarında da vardır. Körpü dayağının çaya baxan tərəfində nazik və hündür arakəməllərə 3 hissəyə bölünmüş geniş çapı yeri qalmışdır. Çayın içindəki 2-ci dayaqda da üçhissəli bölgünün izləri müşahidə olunur. Sahil dayağının dağa uzanan divar qalıqları orta əsr tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin təsvir etdiyi karvansaranın xarabalıqlarıdır. Körpünün tikintisi üçün əsas inşaat materialı kimi əhəng məhlulundan və qırmızımtıl çaydaşından istifadə edilmişdir. Tikinti massivinin müxtəlif hissələrində bu dövr üçün səciyyəvi olan dördkünc körpüc hörgüsü müşahidə olunur.

Əmir Teymur 1386 ildə Mərənd və Zər dərəsi istiqamətindən Naxçıvana gələrkən Z.k.-ndən keçmişdir. Xarabalıqları xalq arasında “İskəndər körpüsü” adı ilə də tanınır. 14 əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvininin “Nüzhet əl-qülub” (“Qəlblərin əyləncəsi”) əsərində verdiyi məlumatla görə, körpünü Ziyaülmülk-Naxçıvani (həyat və fəaliyyəti haqqında hələlik məlumat yoxdur) tikdirmişdir.

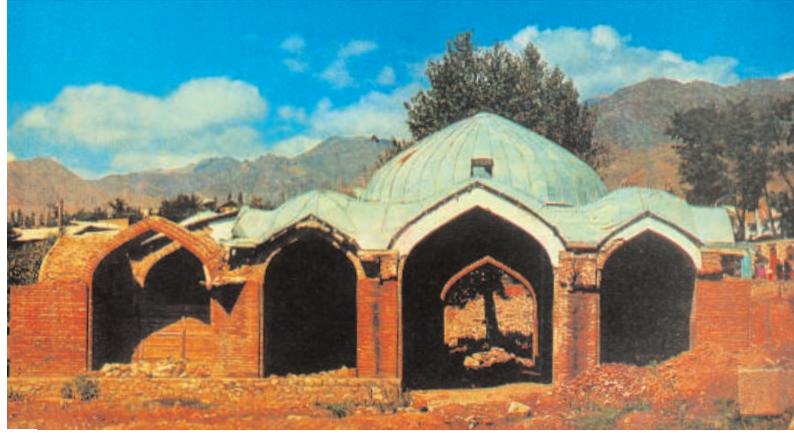
Əd.: Şərəfəddin Əli Yəzdi, Azərbaycan tarixinə dair seçmələr (fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar V. Z. Piriyyəvindir), B., 1996; S a l a m z a d ə Ə.V., M ə m m ə d z a d ə K.M., Arazboyu abidələr, B.,

1979; yenə onların, Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri, B., 1985.

ZOĞALA – Culfa r-nunda çay. Əlincəçayın sağ qolu. Mənsəbindən 42 km məsafədə ona tökülür. Uz. 13 km, hövzəsinin sah. 36 km²-dir. Başlanğıcını Şahbuz r-nunun Keçili k.-nin dağlarından götürür. Qrunt və qar suları ilə qidalanır. Yaz-yay daşqınları və sellərlə səciyyələnir.

ZOĞALA I, Yeni Zoğala – Culfa r-nunun Milax k.-ndən 6 km şm.-q.-də, Əlincəçayın sağ sahilində, antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yeri. C.-q.-də Zoğala çayı, şm.-ş.-də dərin dəre ilə məhdudlaşır. Ədəbiyyatda Zağalı, Zoğalı, Zoğallı kimi də qeyd edilmişdir. Yaşayış yerindən iki tunc qrifon (1932) tapılmışdır. Qazıntı aparılmış və sütun altlıqları aşkar edilmişdir (1987). Çəhrayı rəngli gil qab qırıqları, bir ədəd kasa tipli qab sınığı tapılmışdır. Vaxtilə tapılmış ilk orta əsrlərə aid sütun altlıqları mühafizə olunmamışdır. Tunc qrifonların biri Ermitajda (Sankt-Peterburq), digəri isə Azərb. Milli EA Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyində saxlanılır. Qrifonların taxt ayağı olduğu qeyd edilmişdir. Yaşayış yerində həyat e. ə. 4 əsrdən eramızın 7 əsrinədək mövcud olmuş, sonrakı dövrlərdə bərpa olunaraq son orta əsrlərədək davam etmişdir.

ZOĞALA II, Köhnə Zoğala – Culfa r-nunun Milax k.-ndən şm.-q.-də, Zoğala çayının sol sahilində, I Zoğala yaşayış yerindən bir qədər aralıda son orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Ş.-də dərin dəre, c.-q.-də Zoğala çayı, şm.-da isə dağ silsiləsi ilə

Zorxana. Ordubad şəhəri. Orta əsr.

məhdudlaşır. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır (1987). Binaları uçub dağılmış, yerində dördkünc və oval çalalar qalmışdır. Binalar, əsasən, daşdan tikilmişdir. 0,5–1 m qalınlığında mədəni təbəqə yaxşı saxlanmışdır. 16–18 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

ZOĞALA NEKROPOLU – Culfa r-nunda, Milax k.-ndən şm.-q.-də I Zoğala, yaşayış yerinin yaxınlığında son orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Ərazisi şm.-q. və c.-ş.-də dərin dəre ilə məhdudlaşır. Nekropoldakı qəbirlər q.-ş. istiqamətindədir. Heç birinin başdaşı saxlanmamışdır. Abidənin 17–19 əsrlərə aid olması ehtimal edilir.

ZORXANA (“güc-qüvvə evi” deməkdir) – Azərb.-in orta əsr şəhərlərində idman oyunlarını və yarışlarının keçirildiyi yer, bina. Orta əsrlərə aid yazılı qaynaqlarda Təbriz, Ordubad, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Şəki, Marağa və s. şəhər-

Zorxana. Bərpadan sonra.

Zülfüqarlı Cümşüd

lərdə Z.-ların olması və burada keçirilən idman tamaşaları haqqında məlumat verilir. Səfəvilər dövründə şöhrət qazanmış Azərb. pəhləvanları Z.-ların yetirmələri idi. Z. binasının böyük zalının səqfi tağlarla örtülürdü. Zalı ortasındakı dövrəsi tamaşaçıların oturduqları səki ilə əhatələnmiş, dərinliyi 1 m, ölçüsü 10x10 m olan oyun meydanı süfrə adlanırdı. Oyundan asılı olaraq, süfrədə eyni vaxtda 15–20 oyunçu iştirak edirdi. Z.-lar 200–300 tamaşaçı tuturdu.

Ordubaddakı məşhur Z.-nın çox maraqlı plan quruluşu var. Onun oyunlar keçirilən mərkəzi hissəsindən dörd tərəfə simmetrik qollar ayrılır. Bunlar kiçik otaqlar şəklindədir. Həmin otaqlar idmançıların geyim və məşq otaqları olmuşdur. Bütün otaqların damı günbəzlə örtülüdür. Z. oyunlarını süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan təlimçi-mürşid idarə edirdi. Ənənəvi Z. oyunları rəqs şəklində, nəfəsli çalğı alətlərinin müşayiəti ilə icra olunurdu. Z. oyunları (“sino oyunu”, yaxud “qulunc sındırma”, “ayaqdöymə”, “mil oyunu”, “sən-gi-daş qaldırma”, “kəbbədə”, “təndövrə”) kompleks idman məşqləri olub, idmançılara qüvvət, mərdlik və s. keyfiyyətlər aşılayırdı.

ZÜLFÜQARLI Cümşüd İsmayıl oğlu (30.1.1905, Naxçıvan ş. – 12.12.1982, Bakı) – kimyaçı (qeyri-üzvi kimya). Kimya elmləri doktoru (1963), prof. (1961), Azərb. Milli EA m. üzvü (1968), Azərb. Respublikası əməkdar elm xadimi (1979). Böyük Vətən mühari-

bəsi (1941–45) iştirakçısıdır. Müharibədən sonra Azərb. Milli EA Neft İn-tunda laboratoriya müdiri (1950 ilədək), Azərb. Dövlət Un-ti (indiki BDU) kimya fakültəsinin dekanı (1951–52), qeyri-üzvi kimya kafedrasının müdiri (1957–82) vəzifələrində işləmişdir. Tədqiqatları neftdə, orqanizmlərdə, torpaqda, müxtəlif tipli çökmə süxurlarda, lay sularında mikroelementlərin yayılma qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılmasına həsr edilmişdir. Buruq sularından yod alınmasının yeni üsulunu təklif etmiş, alunitin emalı məhsullarından sulfat turşusu alınması texnologiyasının təkmilləşdirilməsi yollarını göstərmiş, ana dilində kimya terminologiyasının yaranması işinə, kimya elminin tədrisi üsullarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 300-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında xidməti var. Almaniya Demokratik Respublikasında (1966, 1967), Yaponiya (1974), Şotlandiya (1977), Suriya və Çexoslovakiyada beynəlxalq konfrans və konqreslərdə məruzələr etmişdir. “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif edilmiş, SSRİ-nin və Azərb. Respublikasının qabaqcıl maarif xadimi fəxri adlarına layiq görülmüşdür.

Ə s ə r l ə r i: Qeyri-üzvi kimya terminologiyası, B., 1939; Azərbaycanca üzvi kimya terminologiyasının prinsipləri haqqında, B., 1941; Qeyri-üzvi kimya praktikumu, B., 1979; Распространение микроэлементов в каустобиолитах, организмах, осадочных породах и пластовых водах, Б., 1960.

**"NAXÇIVAN ENSİKLOPEDIYASI"NA DAXİL EDİLMİŞ
ƏSAS MƏQALƏLƏRİN MÜƏLLİFLƏRİ**

Yavuz AXUNDLU	Əsgər QƏDİMOV
Səfər AŞUROV	Hacı Qadir QƏDİRZADƏ
İlyas BABAYEV	Cəmil QULİYEV
Nazim BABABƏYLİ	Əbülfəz QULİYEV
Səfərəli BABAYEV	Əlövsət QULİYEV
Tofiq BABAYEV	Yaqub MAHMUDOV
Azər BAĞIROV	Süleyman MƏMMƏDOV
Vəli BAXŞƏLİYEV	Şükür MƏMMƏDOV
Əkbər BƏDƏLOV	Vaqif MƏMMƏDOV
Sübhi BƏKTAŞI	Zəkəriyyə MƏMMƏDOV
Əsədulla CƏFƏROV	Mirheydər MİRZƏYEV
Firdövsiyyə ƏHMƏDOVA	Kamil MUXTAROV
Əqidə ƏLƏKBƏROVA	Nəcəf MÜSEYİBLİ
Vəli ƏLİYEV	Asəf NADİROV
Şahin FƏRZƏLİBƏYLİ	Məşədixanım NEMƏT
İsmayıl HACIYEV	Tofiq NƏCƏFOV
Sani HACIYEV	Vidadi NƏRİMANOV
Vahid HACIYEV	Şəmistan NƏZİRLİ
İsa HƏBİBBƏYLİ	Ataxan PAŞAYEV
Əli HƏSƏNOV	Vaqif PİRİYEV
Hüseyn HƏŞİMLİ	Rəcəb RƏHİMLİ
Allahverdi HÜSEYNOV	Nailə RZAYEVA
Anar İSGƏNDƏROV	Abbas SEYİDOV
Ətiqə İZMAYILOVA	Hacı Fəxrəddin SƏFƏRLİ
Vilayət KƏRİMOV	Asif ŞİRƏLİYEV
Abutalıb QASIMOV	Kərim ŞÜKÜROV
Ədalət QASIMOV	Tariyel TALİBOV
Rəna QAŞQAY	Nailə VƏLİXANLI
Solmaz QAŞQAY	Cəlil VƏZİROV

XƏRİTƏLƏRDƏKİ ƏSAS ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Dövlətlərin paytaxtları

Muxtar Respublikanın paytaxtı

Rayonların mərkəzləri

İri şəhərlər

Digər yaşayış məntəqələri

Şəhər və şəhər tipli qəsəbələrin əhalisi

BAKI	1000 000-dən çox
SUMQAYIT	50 000-dən 500 000-ə qədər
Ağdam	10 000-dən 50 000-ə qədər
Qubadlı	10 000-dən az

Respublika tabeliyində olan şəhərlər

BAKI	NAFTALAN
ƏLİ-BAYRAMLI	SUMQAYIT
GƏNCƏ	ŞƏKİ
XANKƏNDİ	ŞUŞA
LƏNKƏRAN	YEVLAX
MİNGƏÇEVİR	

Dövlət sərhədləri

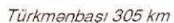
Rayon sərhədləri

Dəmir yolları

Avtomobil yolları

Türkmenbaşı 305 km

Bərə ilə dəniz dəmir-yolu keçidi

Həştərxan 863 km

Dəniz yolları və məsafələr, kilometrə

x 2346
Bicənək aşr.

Aşırımlar, onların yüksəklik göstəriciləri

Çayların axma istiqaməti

Hava limanları

Limanlar

Mineral su mənbələri

• 3724

Yüksəklik göstəriciləri

—27,0

Su səviyyəsinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü

küç.

küçəsi

bataqlıqlar

şoranlıqlar

) (

körpülər

sils.

silsiləsi

s-d.

sıra dağları

d.

dağı

su anb.

su anbarı

g.

gölü

a.

adası

meşələr

CİLDDƏ QƏBUL EDİLMİŞ ƏSAS İXTİSARLAR

ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları	Nax. MSSR – Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist
ad. – adına	Respublikası
AFR – Almaniya Federativ Respublikası	Nax. MR – Naxçıvan Muxtar Respublikası
akad. – akademik	OADKYC – Orduya Aviasiyaya və Donanmaya
AK(b)P – Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası	Könlüllü Yardım Cəmiyyəti
AKP MK – Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi	prof. – professor
Komitəsi	r-n – rayon
AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	RSFSR – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası
APU – Azərbaycan Pedaqoji Universiteti	RK(b)P – Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası
ATƏT – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq	s. – sair
Təşkilatı	sah. – sahəsi
ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti	SES – Su Elektrik Stansiyası
Azərb. – Azərbaycan	səh. – səhifə
azərb. – azərbaycanlı	Sov. İKP MK – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası
AzPU – Azərbaycan Politeknik İnstitutu	Mərkəzi Komitəsi
B. – Bakı	SSRİ EA – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
b. – başqa, başqaları	Elmlər Akademiyası
BDU – Bakı Dövlət Universiteti	st. – stansiya
BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı	s-z – sovxoz
c. – cənub	temp-r – temperatur
c. – cild	təqr. – təqribən
c.-q. – cənub-qərb	uz. – uzunluğu
c.-ş. – cənub-şərq	un-t – universitet
ÇXR – Çin Xalq Respublikası	ş. – şəhər
d.-y. – dəmir yolu	ş. – şərq
e. ə. – eramızdan əvvəl	şm. – şimal
əh. – əhalisi	şm.-q. – şimal-qərb
Əd. – ədəbiyyat	şm.-ş. – şimal-şərq
f-k – fabriki	ş.t.q. – şəhər tipli qəsəbə
GUAM – Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və	vil. – vilayət
Moldovanın daxil olduğu regional	y-a – yarımada
təşkilat	yun. – yunanca
hünd. – hündürlüyü	YUNESKO – BMT-nin Maarif, Elm və Mədəniyyət
XKS – Xalq Komissarları Soveti	İşləri üzrə Təşkilatı
XTNS – Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisi	z-d – zavod
in-t – institut	ZSFSR – Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist
k. – kənd	Respublikası
k. t. – kənd təsərrüfatı	ha – hektar
k-z – kolxoz	kq. – kiloqram
q. – qərb	km. – kilometr
qəs. – qəsəbə	l – litr
LKGİ – Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı	m – metr
M. – Moskva	mm – millimetr
m. üzvü – müxbir üzvü	san. – saniyə
MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi	sm – santimetr
MİK – Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi	t – ton

2-ci CİLDDƏ GEDƏN RƏNGLİ XƏRİTƏLƏRİN SİYAHISI

Azərbaycan xanlıqları, Azərbaycan Respublikası – 1920 (səh. 86-87), Naxçıvan Muxtar Respublikası – geoloji, Naxçıvan Muxtar Respublikası – fiziki (səh. 100-101), iqlim xəritəsi, torpaq xəritəsi, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi (səh. 104-105), Sədərək rayonu, Şahbuz rayonu (səh. 256-257), Şərur rayonu, Şərur-Dərələyəz qəzası (səh. 314-315).

ISBN 5-8066-1468-9

5001000000
655(07)-2005

© “Naxçıvan Ensiklopediyası”, 2005

Dizayner
Rafael Babayev

Yığı operatorları
**Qumru Tarverdiyeva,
Türkanə Adıgözəlova**

Texniki redaktor
Orxan Bağirov

Çapa verilmişdir . . . . .

Kağız biçimi . . . . .

Həcmi . . . . .

Tirajı . . . . .

Qiyməti müqavilə ilə.

Cilddə 12 rəngli xəritə,
şərti işarələr və ixtisarlar, 235 portret,
508 rəngli, 32 ağ-qara şəkil
və sxem verilmişdir.

Naxçıvan, Heydər Əliyev prospekti, 76.
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Naxçıvan Bölməsi.